

Орлик В.

**ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ В
ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД**

Кіровоград
Видавництво «Імекс-ЛТД»
2007

УДК 336.26:94 (470)
ББК 63.3(2)461-21,01
0-66

Рекомендовано до друку вченою радою Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди (протокол №3 від 4 грудня 2007 року)

Орлик В.М.

Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

ISBN

У монографії розглядається історія податкової політики Російської імперії в українських губерніях з кінця XVIII ст. до 1861 р. Автор, на тлі складних і часто непослідовних дій російської влади, комплексно досліджує становлення та діяльність основних інститутів реалізації цієї політики, взаємозв'язок соціально-економічного стану імперії Романових із оподаткуванням населення. Простежується еволюція взаємовідносин Санкт-Петербургу й українських регіонів у фінансовій галузі, поширення на їхні терени російських податкових статей, особливості різних видів оподаткування в українських губерніях, їх станові, етнічні й регіональні складові податкової політики Російської імперії.

Книга є першим в українській історіографії спеціальним дослідженням державного та місцевого оподаткування населення українських губерній в дореформений період. Монографія розрахована на науковців, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться історією України та Російської імперії.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Рєєнт О.П., доктор історичних наук, професор,
член-кор. НАН України

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Довжук І.В., доктор історичних наук, професор
Капелюшний В.П., доктор історичних наук, професор
Шляхов О.Б., доктор історичних наук, професор

ISBN

© В.М. Орлик, 2007

ВСТУП

На шляху нашої держави до створення економічних підвалин демократичного суспільства виникає гостра потреба у вивченні та осмисленні історії основних вітчизняних фінансових інститутів і фінансової політики, особливо в період визрівання буржуазного суспільства. На необхідності дослідження проблем “соціально-економічної історії України, історії вітчизняної економіки” наголошується у п.3.2. постанови Національної академії наук України №115 від 25.04.2001 “Актуальні методологічні проблеми української історичної науки”. Серйозні зміни в економіці країни за останні роки стимулюють підвищення суспільного інтересу до складових фінансової політики, зокрема податкової, адже всі її складові повинні діяти скоординовано й синхронно, як єдина система державних заходів. Ураховуючи те, що фінансова політика держави повинна змінюватися і корегуватися залежно від завдань держави на різних етапах її розвитку, вона повинна мати чітко визначені тактичні й стратегічні завдання. Усе це вимагає, щоб фінансова політика була науково обґрунтована й базувалася на фундаментальних теоретичних засадах із урахуванням власного й світового досвіду. Активні пошуки законодавцями та економістами ефективної моделі фінансової системи України все гостріше виявляють пов’язані з нею нові (а часто й старі) проблеми законодавства, тому особливої ваги набувають дослідження з історії фінансів, фінансової політики та законодавства. Ще наприкінці XIX ст. академік імператорської академії наук І.І. Янжул указував, що “в числе вспомогательных наук, которыми может пользоваться наука о финансах при выводе своих общих положений, мы должны отвести первое место истории вообще и истории финансов в частности. Значение первой понятно само собой: все разнообразные человеческие отношения до такой степени переплетены между собой, до такой степени зависят друг от друга, что нельзя основательно изучать финансовую деятельность, не зная истории других сторон государственной жизни. Но ещё большее значение для того, чтобы вывести то или иное общее положение относительно наилучшего способа

добывания государственных доходов, чтобы построить финансовую науку на более прочных базисах, имеет историческое изучение положительных законодательств в различные времена и в различных странах. ... Только одно сравнение и сопоставление исторических фактов, углубление в опыт прошлого даёт нам возможность рационально оценивать правильность, целесообразность и применимость того или другого финансового мероприятия, того или другого источника государственных доходов. ... Лишь благодаря сравнительному изучению истории финансов получается возможность оценивать действительные достоинства, слабые и хорошие стороны не только отдельных частей, но и целых финансовых систем, существующих в различных странах. Какие формы налогов лучше всего установить и почему? В каком направлении должна развиваться их совокупность и в каком нет? Отчего известный налог является в одном месте целесообразным, а в другом дурным?"¹.

Нехай читач дарує за, можливо, громіздку цитату, але не навести її ми не можемо, адже ніхто не те що із фінансистів, але й із істориків не зміг краще обґрунтувати необхідність і практичне значення дослідження історії фінансової політики. До числа важливих, але не достатньо вивчених у вітчизняній історіографії проблем належить історія еволюції державних і місцевих доходів і витратів Російської імперії в дореформений період.

Великі геополітичні зміни в Центральній і Східній Європі наприкінці XVIII ст., насамперед зникнення держав (таких, як Кримське ханство й Річ Посполита), які традиційно вагомо впливали на розвиток подій в Україні в попередні періоди історичного розвитку, спричинило нову політичну конфігурацію для українських етнічних земель, зменшивши з чотирьох до двох кількість держав, до складу яких вони входили. Майже всі українські землі після третього поділу Польщі (1795 р.), окрім Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття, увійшли до складу Російської імперії, але, як вірно зазначає Я.Грицак, "до середини XIX ст. ця територія залишалася політично й економічно

¹ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М.: Статут, 2002. – С.51.

незінтегрованою”². Склалося чотири великих регіони: Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя й Південь (Степова Україна). Регіональні особливості мала й фінансова, зокрема податкова, політика Російської держави, а регіоналізм залишився одним із головних факторів сучасної України.

Наукове пізнання історії податкової політики не зводиться до опису фактів і подій історичного минулого, воно передбачає концептуальне й теоретичне їх осмислення, що вимагає використання багатьох наукових методів пізнання. Тому однією з найважливіших проблем дослідження історії податкової політики є її методологія. В останній час, як указує член-кореспондент НАН України О.П. Рєєнт, “методологічна криза, яка виявляється спочатку в різкій відмові від жорстких шаблонів істмату, розгубленості й тимчасовій втраті орієнтирів, а потім переходить у стадію методологічної поліфонічності, означає вихід на принципово новий рівень наукової технології”³. На нашу думку, методологія сучасних досліджень повинна ґрунтуватися на сукупності принципів і методів, що застосовуються в конкретному науковому дослідженні для вирішення поставлених завдань.

Історія податкової політики, як і всієї фінансової, лежить у площині перетину інтересів трьох наук: власне історії, права й економіки. Такий міждисциплінарний підхід вимагає використання їхнього науково-методичного інструментарію, зокрема, крім традиційних історичних методів (синхронного, діахронного, порівняльно-історичного, ретроспективного, структурно-системного, статистичного)⁴, як мінімум необхідне застосування формально-юридичного методу й методу економічного аналізу. Це передбачає вироблення вміння користуватися юридичними термінами й конструкціями, дозволяє використовувати законодавчу базу як умовну систему координат дослідження. Застосування економічних методів дає можливість зрозуміти природу, механізми й наслідки економічних процесів у державі. Чи

² Історія України. – Львів: Світ, 1996. – С.166.

³ Рєєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1999. – №3. – С.15.

⁴ Артемчук Г.І., Курило В.М., Кочерган М.П. Методика організації науково-дослідної роботи. – К.: Форум, 2000. – С.56.

не найважливішою методологічною парадигмою проведення дослідження історії фінансової політики в Україні є чітке визначення її понятійно-категоріального апарату.

Таким чином, для об'єктивного створення синтетичної картини податкової політики Російської імперії кінця XVIII - середини XIX ст., винесення уроків із досвіду минулого дослідження повинно мати комплексний і міждисциплінарний характер, а його концептуальні засади мають ґрунтуватися на синтезі методів традиційних наук: історії, правознавства та економіки.

Іншою важливою методологічною проблемою дослідження історії податкової політики є вивчення її регіональних особливостей, адже цілком слушно вказує українська регіоналістка Я. Верменич, що “такий підхід дає ключ до пояснення специфіки економічного і соціокультурного розвитку регіонів України та вироблення відповідної геостратегії. Україна являє собою типову рубіжну державу, в сучасних межах якої зійшлися “краї” трьох геополітичних, соціокультурних і геоekonomічних просторів: західноєвропейського, східноєвропейського і середземноморського... З рубіжністю України пов'язані три соціокультурні “плити”, що нині ототожнюють з Західною, Східною та Південною Україною”⁵. У досліджуваний період значні регіональні особливості мали Лівобережжя й Слобожанщина, що першими потрапили в орбіту інкорпораційних процесів імперії Романових. Південна Україна, яка традиційно належала до середземноморського соціокультурного й геоekonomічного простору, хоча й раніше, ніж Правобережжя, увійшла до складу Російської імперії, проте, була чи не єдиним регіоном, який за кількістю фінансових пілґ не мав аналогів у державі. І, нарешті, так звані, Південно-Західні губернії – Київська, Волинська й Подільська, котрі у першій чверті XIX ст. зберігали деякі фіскальні й адміністративні інститути часів Речі Посполитої, “тут зіткнулися кілька протилежних за своїм напрямком процесів. Колонізаційні устремління російського уряду наштовхнулися на опір польських

⁵ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С.51.

етнічних прошарків, які, зберігши за собою економічний вплив, не полишали надії на політичний реванш”⁶. Неодмінним атрибутом науковості дослідження, окрім чіткого визначення меж територій, є “схронічність аналізу, порівняльність результатів в регіональному розрізі”⁷.

Історія податкової політики Російської імперії періоду 1795-1861 рр. знайшла певне відображення у різноплановій за проблематикою й широтою висвітлювання аспектів, формою і жанром літературі. Під час дослідження історії складових фінансової політики, зокрема податкової, необхідно відмовитися від визнання імперативною тільки матеріальну частину людського буття, адже вона формувалася під впливом декількох домінуючих факторів. Перш за все, необхідно змінити пануючий чотиричленний підхід до історіографії порушеної проблеми (дореволюційна, радянська, зарубіжна і сучасна вітчизняна), який прийшов на зміну традиційному тричленному радянському поділу: дореволюційна, радянська й зарубіжна історіографія. Цілком підтримуючи тезу професора М. Варшавчика про те, що “універсальну схему класифікації історіографічних джерел виробити неможливо: вони різні для кожного етапу розвитку історичної науки”⁸, у той же час ураховуючи специфіку нашого дослідження, вважаємо, що для всебічного відображення процесу дослідження податкової політики царизму в Україні увесь історіографічний комплекс доцільно розділити на декілька груп. Так зокрема, аналіз опрацьованої нами історіографії дає підстави виділити *чотири* основні групи праць:

1. Узагальнюючі праці з історії Російської імперії, історії України, у тому числі й їх економічної історії, регіональні дослідження.
2. Праці з історії проблем фінансової та податкової політики.
3. Дослідження проблем станової історії.

⁶ Там само. – С.93.

⁷ Там само. – С.63.

⁸ Варшавчик М.А. Джерела історіографічні // Джерелознавство історії України. – К., 1998. – С.26.

4. Праці, присвячені історії центрального та місцевого адміністративного апарату, у тому числі й фіскального.

Праці першої групи не несуть безпосередньої інформації про історію фіскальної політики царизму, проте вони розкривають загальні закономірності розвитку суспільства, держави, зокрема її внутрішню політику. Серед таких робіт, які дотичні до проблем податкової політики, чільне місце займають колективні⁹ та індивідуальні узагальнюючі фундаментальні дослідження. Певний внесок у вивчення історії фінансової політики Російської імперії в українських губерніях зробив А.Скальковський¹⁰. Важливе місце у вивченні порушеної проблематики в дореформеній дожовтневій історіографії займає двотомна робота О.Шмідта¹¹, видана в серії *“Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба”*. Автор детально розписує грошові й натуральні повинності мешканців губернії, способи їх розкладки, аналізує доходи держави від запровадження військових поселень, указуючи, що “вся доходность военного поселения со дня учреждения его не превышала 2670715 руб., так что в этом отношении сравнительная выгода от него была более, чем сомнительна”¹². Підполковник О. Шмідт виступає прихильником розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві й критиком подушної системи оподаткування, аргументовано вказуючи на її вади й пропонує власне бачення її реформування, стверджуючи, що “лучше бы было разделить все подати по числу тягловых, полутягловых и пеших хозяев, прием даже захватное пользование землею, представляет более справедливости, чем душевой надел, в котором у иного хозяина, с малолетнею семьею,

⁹ Історія Української РСР: В 2-х т. – К., 1956; Історія Української РСР: В 8 т., 10 кн. – К., 1977–1979; Історія Української ССР: В 10-ти т. – К., 1981–1985; Історія України: Нове бачення: У 2-х т. – К., 1995–1996; “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст): Колективна монографія в трьох частинах /Відп. ред. док. іст. наук, проф. Сарбей В.Г. – К., 1999; Консерватизм в России и мире: В 3-х ч. – Воронеж, 2004 та ін.

¹⁰ Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. I.–II. – Одесса, 1850–1853.; Его же. Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1731–1823. – Ч. I.–II. – Одесса, 1836–1838.

¹¹ Шмидт А. Херсонская губерния //Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Т.23. – СПб., 1863. – Ч.1. – 601 с.; Ч.2. – 874 с.

¹² Там же. – Ч.2. – С.331.

пропадает в пусте много земли, или отдаются им пай кому-либо другому за бесценок, в то время, как у зажиточного нет простора, простора, чтобы развернуться ему с своим хозяйством и он нанимает землю на стороне за высокую цену”¹³.

Цікаву інформацію щодо етнічних аспектів податкової політики царизму в Україні навів відомий статистик, академік П. Кеппен у “Хронологічному покажчику матеріалів для історії іногородців Європейської Росії”¹⁴, водночас у його роботі відсутні спроби узагальнення зібраних матеріалів. Значна увага проблемам історії фінансів і фінансової політики Російської імперії у XIX ст. приділена О. Корніловим у курсі історії Росії XIX ст.¹⁵ Серед індивідуальних праць цієї групи джерел особливо виділяється монографія члена-кореспондента НАН України О. Реєнта “Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)”¹⁶, у котрій автор висвітлює сучасний стан і перспективи досліджень зазначеного періоду, аналізує її соціально-економічний розвиток та становище в складі Російської й Австро-Угорської імперій.

Серед надбань зарубіжної історіографії можна назвати праці Сетона-Вотсона¹⁷, Д.Сандерса¹⁸ та ін.¹⁹ Проблеми регіональних особливостей податкової політики Росії щодо Бессарабії й так званої “Трансністрії”, українських етнічних земель у межиріччі Буга й Дністра, порушує кишинівський професор А. Морар (Морару) у монографії “Історія румун. Бессарабія і Трансністрія (1812 – 1993)”²⁰. Автор, розглядаючи економічний стан Лівобережжя Дністра в XIX ст., ідучи у фарватері національної румунської історіографії, в усьому вбачає лише колонізаторську політику царизму щодо романського населення краю, у той час, як

¹³ Там же. – С.343.

¹⁴ Кеппен П.И. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. – СПб., 1861. – 395с.

¹⁵ Корнилов А.А. Курс истории России XIX века. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 863 с.

¹⁶ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) /Інститут історії України НАН України. – К., 2003.

¹⁷ Seton-Watson H. The Russian Empire, 1801–1917. – Oxford.: Oxford University Press, 1967

¹⁸ Saunders D. Russia in the age of Reaction and Reforms, 1801–1881. – Longman, 1992.

¹⁹ Пайпс Р. Россия при старом режиме. – М., 1993.

²⁰ Moraru A. Istoria românilor. Basarabia si Transnistria (1812–1993). – Chişinău, 1995. – 316 p.

цей регіон мав певні податкові преференції, а переселенці з Бессарабії, як і інші колоністи Півдня України у кінці XVIII – на початку XIX ст., не лише мали податкові пільги, а й взагалі на певний час звільнялися від оподаткування.

Аналізуючи наукові праці зарубіжних учених, не можна залишити поза увагою монографію американського дослідника українського походження З. Когута²¹, написану у результаті його десятирічної праці, котра побачила світ англійською мовою у США 1988 р., як видання Українського наукового інституту Гарвардського університету. Українською мовою її перевидали 1996 в Києві.

Щодо другої групи праць у відповідності до запропонованої нами класифікації, необхідно зазначити, що розвиток товарно-грошових відносин у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XIX ст. сприяв розширенню сфери фінансових відносин. Майже у 82 рази зростає у готівковому обігу кількість паперових грошей, створюються центральні та місцеві органи фінансового управління, поширюються економічні ідеї А.Сміта, Д.Рікардо та інших західноєвропейських мислителів. Недарма О. Пушкін характеризуючи ерудицію Онегіна, як представника вищих прошарків російського суспільства 20-х років XIX ст., писав:

“Зато читал Адама Смита
И был глубокий эконом,
То есть умел судить о том,
Как государство богатеет,
И чем живёт, и почему
Не нужно золота ему,
Когда простой продукт имеет”²².

Усі ці фактори сприяли розвиткові наукових пошуків у фінансовій галузі. Однією із перших праць, присвячених податкам Російської імперії на початку XIX ст. та управлінню ними є *“План фінансів”* М. Сперанського²³, складений 1810 р. за дорученням

²¹ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 - 1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.

²² Пушкин А.С. Сочинения в 3-х т. – Т.2. – М., 1986. – С.189.

²³ Сперанский М.М. План финансов //У истоков финансового права. – М.: Статут, 1998. – С. 35–99.

Олександра І. Автор безпосередньо не порушував питань, пов'язаних із Україною, але ряд статей роботи опосередковано стосувалися українських губерній та їх податних станів, зокрема ст.116, 120, 123, 126²⁴.

Досить цікаві погляди щодо фіскальної політики Російської імперії висловив соратник М. Сперанського, член фінансового комітету й Комітету міністрів, граф М. Мордвінов в одній із доповідних записок (*"Мнений"*), які десятками й сотнями копій розходились по руках не лише у Петербурзі, а й навіть у провінції. Доповідна записка, направлена до Таганрогу імператорові Олександру І²⁵, охоплювала різні спектри фінансової політики держави у тому числі й податкову. Як послідовник Адама Сміта й Єремії Бенета, граф Мордвінов указує, що власне несправедлива податкова політика стала головною причиною революції у Франції, й пропонує реформувати податкову систему імперії шляхом звільнення від оподаткування торгового й промислового капіталу, зменшення гербового збору, зміни об'єкта оподаткування для державних селян із особи (подушна подать) на землю та обмеження різноманітних оброків із державних селян²⁶.

Важливим етапом у дослідженні фіскальної політики Російської імперії стали практична діяльність та праці Є. Канкріна, керівника російського міністерства фінансів у 1823-1844 рр. Значним внеском у вивчення проблеми фінансової політики Російської імперії в українських губерніях у 30-х роках ХІХ ст. є його нарис *"Короткий огляд російських фінансів 1838 року"*²⁷. Він містить значний фактичний та статистичний матеріал, дозволяє порівняти економічне становище різних регіонів держави, платоспроможність податних станів. Особливу увагу дослідник приділяє питанням винних відкупів, які мали регіональні особливості. Так, зокрема, у малоросійських, західних та литовських губерніях замість мита з продажу вина стягувалось

²⁴ Там же. – С. 54–56

²⁵ Мордвінов Н.С. О вредных последствиях для казны и частных имуществ от ошибочных мер управления государственным казначейством. – М., 1859. Опубликовано также в: Мордвин Н.С. Избранные произведения. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1945.

²⁶ Мордвин Н.С. Избранные произведения. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1945. – С.239–240.

²⁷ Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – СПб., 1880. – 161 с.

винне мито з кожної ревізької душі, право вільної торгівлі вином надавалось не лише поміщикам, а й малоросійським козакам та військовим обивателям Харківської губернії²⁸. Автор, лобіюючи відкупну систему, котра була найбільш дешевою для держави в адмініструванні оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем, на прикладі Харківської губернії зазначає, що в повітах із казенним продажем податкові заборгованості населення були значно меншими, ніж там, де залишався вільний продаж алкогольних напоїв²⁹.

Аналізуючи діяльність ввіреного міністерства, Є. Канкрін вказує на його роль у розвитку аграрного сектору держави, для впровадження у практику, до казенних палат надсилались моделі землеробських знарядь, розроблених Технологічним інститутом, а у Москві, Сибірску, Харкові та Києві створюються депо агрономічних знарядь³⁰. Наведений дослідником “Табель про народонаселення” дозволяє не лише визначити процент осіб податних станів в українських губерніях, а й порівняти його із загальним по імперії чи окремим губерніям³¹. В той же час, Є. Канкрін у своїй практичній та науковій діяльності недостатньо приділяв уваги фінансовим органам на місцях, залишав поза увагою проблеми реформування податкової системи, зокрема ліквідації середньовічної за своєю природою подушної податі та поділу населення на податні стани.

У 30–40-х роках XIX ст. фінансова та фінансово-правова наука вводяться до навчальних програм юридичних факультетів Московського, Санкт-Петербурзького й Казанського університетів, а 1839 р. у Московському університеті створюється кафедра державних податей. Усе це мало позитивний вплив на розвиток досліджень у галузі державних фінансів³². У 1840–1850 рр. з’являються праці перших російських професорів фінансового

²⁸ Там же. – С.29

²⁹ Там же. – С.31.

³⁰ Там же. – С.92.

³¹ Там же. – С. 145–148.

³² Бельский К.С. Финансовое право. – М.: Юрист, 1994. – С.47.

права І.Горлова, Ф.Мільгаузена та Є.Осокіна³³, а також переклади робіт провідних європейських учених³⁴.

Економічним компаративним аналізом характеризуються роботи випускника Московського університету й професорського інституту при Дерптському університеті, професора Казанського, а згодом Санкт - Петербурзького університету І.Я.Горлова. Його *“Теорія фінансів”*³⁵ була першим підручником із фінансів, підготовленим у Росії й виданим російською мовою двічі (Казань 1841 р. і Санкт-Петербург 1845 р.), в ній досліджувалися державні доходи й видатки, фінансове законодавство, податкові системи різних західноєвропейських країн порівнювалися з російською.

Ці праці заклали традицію активного використання історичного та компаративного методів, що стає характерною рисою методології дожовтневих фінансово-правових досліджень. У період правління Олександра II значного розмаху набуває публіцистика, хоча публікації, присвячені фінансовим проблемам, потрапляли під прискіпливе око цензури. Наведемо лише один маленький штрих до цього процесу на прикладі листа міністра народної освіти А. Норова до попечителя Київського навчального округу від 16 березня 1857 р., в котрому міністр указує, що “в разных периодических изданиях и особенно в тех, которые печатаются в Москве, появляются ныне весьма часто статьи политико-экономического содержания... Статс-Секретарь Брок (на той час міністр фінансів – В.О.) просит о сделании распоряжения, чтобы подобные статьи и вообще касающиеся финансовых и торговых вопросов не были впредь допускаемы к печати без предварительного с министерством финансов соглашения”³⁶.

³³ Горлов И.Я. Начало политической экономии. – СПб, 1859–1862; Теория финансов. Сочинения Ивана Горлова, док. филос., орд. проф. политической экономии и статистики в Императорском Казанском университете. – Казань, 1841; Мильгаузен Ф.Б. Финансовое право: Курс лекций. – Литогр. – М., 1865; Осокин Е.Г. О понятии промыслового налога и об историческом его развитии в России. – Казань, 1856 и др.

³⁴ Рау К.Б. Основные начала финансовой науки /Пер. с нем. Под ред. Лебедева В.Л. – СПб, 1868.

³⁵ Теория финансов. Сочинения Ивана Горлова, док. филос., орд. проф. политической экономии и статистики в Императорском Казанском университете. - Казань, 1841.

³⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (Далі – ЦДА). – Ф.293, оп.1, спр.393, арк.8–8 зв.

Позитивний вплив на розвиток досліджень, присвячених проблемам державних фінансів у Російській імперії мали буржуазні реформи 1860–1880-х років, загалом період із 1861 р. до 1917 р. є найбільш плідним у вітчизняній історіографії податкової політики. Розуміючи, що неможливо реформувати країну без проведення податкової реформи, Олександр II у кінці 1850-х років створює спеціальну комісію для перегляду системи податків і зборів, результатом діяльності якої стали 23 томи “Трудов”, що вийшли протягом 17 років³⁷, у яких зібрано значний аналітично-узагальнюючий матеріал з проблем податкової політики Російської імперії в XIX столітті.

У 80-х роках XIX ст. в Московському, Казанському та Новоросійському університетах створюються кафедри фінансового права, діяльність яких пов’язана із плеядою талановитих учених, які золотими літерами вписали свої імена на скрижалі світової й вітчизняної науки. Зупинимось лише на декількох підручниках, які увійшли у світову скарбницю фінансової думки.

Підручник В.О. Лебедева “*Фінансове право*”³⁸ справедливо вважався одним із найкращих на теренах Російської імперії; його, на думку С.Іловайського можна було поставити в один ряд із кращими світовими дослідженнями³⁹. Сучасники вченого вважали, що даний підручник був не просто навчальним курсом, а систематичним зібранням цінних монографій із фінансових питань, зокрема про промисловий податок, про митні платежі⁴⁰. І дійсно, перший за часом самостійний російськомовний підручник В.О. Лебедева був значним не лише за обсягом, а й за змістом матеріалу. Не можна залишити поза увагою й іншу працю цього вченого, зокрема фундаментальне дослідження історії земельного податку в Російській імперії, котре було ним проведене під час

³⁷ Труды комиссии высочайше утверждённой для пересмотра системы податей и сборов: В 23 т. – СПб., 1860–1877.

³⁸ Лебедев В.А. Финансовое право: Учебник. – М.: Статут (в серии «Золотые страницы финансового права России»), 2000. – 461 с.

³⁹ Иловайский С.И. Учебник финансового права. – Одесса: Типография штаба округа, 1899. – С.11.

⁴⁰ Козырин А.Н. В.А. Лебедев и развитие финансово-правовой науки в России //Лебедев В.А. Финансовое право: Учебник. – М.: Статут (в серии «Золотые страницы финансового права России»), 2000. – С.8.

підготовки магістерської дисертації* й видано окремою монографією⁴¹. Детально розглянувши питання його правового регулювання в європейських державах і критично проаналізувавши всі доводи “за” і “проти” земельного податку, автор зазначав, що саме доходи від використання землі слугували джерелом сплати подушної та оброчної податей, питного доходу, а їх заміна дійсною земельною податтю, поширеною на землі всіх станів, була найважливішою у реформуванні податкової системи Російської імперії⁴². У той же час дослідник ухилився від відповіді на найголовніше питання, яке мало політичне забарвлення: хто і як повинен платити земельний податок у Росії після скасування кріпосного права? Не залишились поза увагою вченого проблеми земських повинностей та місцевих податей⁴³, остання є його докторською дисертацією.

Розглядаючи дослідження проблем фінансової політики Російської імперії не можна залишити поза увагою праці харківського вченого М. Алексеєнка, який присвятив серію досліджень питанням податкового законодавства та податкової політики⁴⁴, серед яких особливо хотілося б виділити монографію *“Действующее законодательство о прямых налогах”*.

Життя й діяльність випускника юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету професора С.Ловайського пов'язані з кафедрою фінансового права Новоросійського університету в Одесі. Досліджуючи проблеми державного регулювання фінансів, він розглядав питання податкової політики у різних регіонах Російської імперії у XVIII–XIX ст., вважаючи, що задача до оренди казенних населених маєтків у західних губерніях

* Ступінь магістра був заснований “Положением об испытаниях на учёные степени 1864 года”.

⁴¹ Лебедев В. О поземельном налоге. – СПб., 1868.

⁴² Там же. – С. 133–134.

⁴³ Лебедев В.А. Земские повинности и местные налоги /Сб. государственных знаний. Под ред. В. П. Безобразова. – Т.2. – СПб. 1875, Его же. Местные налоги. Опыт исследования теории и практики местного обложения. – СПб. 1886.

⁴⁴ Алексеенко М.М. О подушной подати в России. – Х.: Университетская типография, 1870. – 29 с.; Его же. Общая теория переложения налогов. – Х., 1870. – 17 с.; Его же. О налогах. – Б.м., б.г. – 208 с.; Его же. Действующее законодательство о прямых налогах. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1879. – 250 с. и др.

була несправедливою, адже селяни повинні були відбувати на користь орендарів, які користувались маєтками на правах повних господарів, різні повинності⁴⁵. Ця система отримання доходів із казенних маєтків називалась господарчою, на відміну від оброчної, що застосовувалась у великоросійських та південних губерніях. Вчений справедливо вказував на те, що ця система вела до розорень казенних маєтків і приписаних до них селян⁴⁶.

Багато уваги у роботі С.Іловайського приділяється проблемі акцизів на цукор, особливо актуальній, при вивченні податкової політики Російської імперії в українських губерніях⁴⁷. Аналізована праця професора Новоросійського університету насичена багатим фактичним матеріалом, історичними екскурсами, проведенням компаративного аналізу фінансового законодавства європейських держав та США. У той же час, автор не приділяє належної уваги особливостям податкової політики у різних регіонах імперії, не достатньо наводиться статистичний матеріал, що, на нашу думку, дозволило б більш повно розкрити підняті дослідником проблеми та значно посилити висновки.

“Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах” І.Янжула⁴⁸ вражає глибиною змісту й стало важливою віхою у розвитку фінансового права; у той же час ця праця не є монографією, а лише університетським підручником більшу частину якого присвячено дослідженню податків та податкової політики. Глибокі історичні екскурси та компаративний аналіз російського та зарубіжного податкового законодавства дозволили автору зробити далекосяжні висновки, актуальні й для сьогодення, зокрема щодо прогресивних податків, єдиного податку, непрямих податків та ін. Значну увагу вчений приділяв адмініструванню податків, правилам обкладення населення, зазначаючи, що при формуванні податкової політики необхідно враховувати регіональну специфіку, зайнятість населення й

⁴⁵ Іловайский С.И. Учебник финансового права. – Одесса: Типография штаба округа, 1899. – С.82.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же. – С.290.

⁴⁸ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М.: Статут, 2002. – 555 с.

співвідносити це з потребами держави. Автор, посилаючись на Є.Канкріна, наводить приклад, коли селяни південноукраїнських губерній для сплати податків продавали майже за безцінь сіно торговцям, а останні перепродували його в тричі дорожче кавалерійським полкам дислокованим у цій місцевості, указуючи, що “в данном случае как для плательщиков, так и для казны было бы гораздо более выгодно, если бы правительство взимало там налог прямо сеном”⁴⁹.

Протягом 80–90-х років XIX ст. значного розмаху набуває опублікування різноманітних статистичних матеріалів, вийшли у світ праці І. Бліоха⁵⁰. Бурхливе економічне піднесення другої половини 1890-х років помітно посилило інтерес до економічних і фінансових досліджень, проявом чого стала поява ряду праць. Аналізуючи дожовтневу монографічну літературу, не можна залишити поза увагою дослідження фінансиста-практика, державного діяча кінця XIX – початку XX ст. П.Х. Шванебаха⁵¹. Автор, на основі узагальненого значного економіко-статистичного й нормативного матеріалу, провадить глибокий аналіз тогочасної податкової системи Російської імперії, робить далекосяжні висновки.

Значний внесок у розвиток досліджень проблем податкової політики Російської імперії зробили праці завідувача кафедри фінансового права Московського університету в 1898–1917 рр. професора І.Х. Озерова⁵². Податкову систему вчений розглядав як рефлекс економічного життя, засуджував використання державою винної монополії, непрямих податків, пропонуючи стягувати прибутковий податок із поміркованою прогресивною шкалою. На

⁴⁹ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки. – С.281.

⁵⁰ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. – Т.3. – СПб.: Тип. Тов-ва “Общественная польза”, 1882. – 232 с.; Его же. Финансы России XIX столетия. История – статистика. – Т.1. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1882. – 292 с.; Его же. Финансы России XIX столетия. История – статистика. – Т.2. – СПб.: Тип. Тов-ва “Общественная польза”, 1882. – 295 с.

⁵¹ Шванебах П.Х. Наше податное дело. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1903. – 203с.

⁵² Озеров И.Х. Сфера применения и постановка декларации в подоходном обложении – СПб, 1898; Его же. Финансовая реформа в России. Откуда у нас государство берёт деньги и на что расходует. – М., 1906; Его же. Экономическая Россия и её финансовая политика на исходе XIX в. и в начале XX века. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1905. – 259 с.

думку І.Х. Озерова, реформаторський вплив на фінансову систему мали війни. На підтвердження цієї тези автор указував, що після Кримської війни в країні реформується система обкладення спирту, ліквідовуються відкупи й вводиться акцизна система, зазнає змін система оподаткування торгівлі й промисловості, замість подушної податі з міщан запроваджується податок на міську нерухомість⁵³. Війни також вимагали реформування місцевих фінансів, адже земства й міста потребували значних коштів на забезпечення членів сімей призовників. І.Х. Озеров зазначав, що “война облегчает реформу в смысле реформирования наследственных налогов и введения подоходного, – не даром этот последний и носит название “дитя войны”. Он и в Англии в конце XVIII века был установлен под влиянием войны с Францией, в Соед. Штатах был введен во время междоусобной войны, даже в России введен во время войны с Наполеоном, по окончании которой и был отменен.”⁵⁴

Сучасний російський учений професор К.С. Бельський називає І. Х. Озерова “останнім із могікан” російської дореволюційної науки фінансового права, указуючи, що дослідник у написаній 1917 р. роботі “Розгром нашего экономического життя”, “показал гибель старой экономической и финансовой культуры, выросшей на православной религиозно-этической почве, свидетельствовал движение новой России в экономическое Никуда”⁵⁵.

1899 р. під псевдонімом В. Ільїн, вийшла книга В.І. Ульянова (Леніна), присвячена розвитку капіталізму в Росії⁵⁶. Безперечно, не всі ідеї автора витримали перевірку часом, нерідко надмірна ідеологізація й політизація негативно позначились на самому підході до тих чи інших аспектів податкової політики, які часто трактувались спрощено.

Загалом у кінці XIX – на початку XX ст. активні творчі пошуки науковців вилились у цілий корпус фінансової та

⁵³ Озеров И.Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX в. и в начале XX века. – С.254–255.

⁵⁴ Там же. – С.256.

⁵⁵ Бельский К.С. Финансовое право. – М.: Юристъ, 1994. – С.50.

⁵⁶ Ильин В. Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. – СПб.: Типо-литография А.Лейфера, 1899.

економічної наукової і навчальної літератури, в якій проблеми регулювання податків та їх регіональні особливості знайшли належне висвітлення⁵⁷.

Після подій жовтня 1917 р. проблеми історії податкової політики довгий час майже не привертали уваги дослідників, якщо не брати до уваги декількох статей⁵⁸ і монографій Є.Д.Сташевського⁵⁹ (остання була написана в 30-х роках ХХ ст., але в силу ряду обставин вийшла в світ лише 1968 р.). У 50-80 рр. ХХ ст. дослідження історії фінансової та економічної політики Російської імперії дещо активізується, з'являються праці А.П.Погребінського⁶⁰, С.М.Троїцького⁶¹, П.О.Хромова⁶², С.Г.Струміліна⁶³ й В.І.Неупокоева⁶⁴. Проблеми історії фінансової

⁵⁷ Алексеенко М.М. Конспект финансового права. – Х.: Литогр. А.И.Степанова, 1894. – 565 с.; Берендтс Э.Н. Русское финансовое право. – СПб., 1914; Гольцев В.А. Финансовое право. Элементарный очерк. – М., 1902; Львов Д.М. Курс финансового права. – Казань, 1887; Никитский А.А. Основы финансовой науки и политики /С предисл. И.Х. Озерова. – М., 1909; Озеров И.Х. Основы финансовой науки: Курс лекций. – Вып. 1: Учение об обыкновенных доходах. – М., 1909; Его же. Основы финансовой науки: Курс лекций. – Вып. 2: Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит – М., 1910; Его же. Финансовое право. – СПб. 1915; Его же. Финансовое право: Конспект лекций (Бюджет, формы взимания и местные финансы). – М., 1901; Патлаевский И.Ю. Курс финансового права. – Одесса, 1885; Рабинович М.И. Конспект по финансовому праву – СПб, 1902 та ін.

⁵⁸ Шмелев К.Ф. Финансовая политика дореволюционной России и Советского Союза. Ист.-экон. очерк. – М., 1926; Оболенский Л. К истории организации финансовых учреждений //Вестник финансов. – 1927. – №11; Полозов П.И. Налоги в СССР и капиталистических государствах. – М., 1931; Ровинский Н.Н. Местные бюджеты дореволюционной России //Советские финансы. – 1946. – №6. – С.33–38.

⁵⁹ Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1968. – 483 с.

⁶⁰ Погребинский А.П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма. – М.: Финансы, 1968. – 167 с.; Его же. К истории финансовой политики царизма в 60-х и 70-х годах XIX века // Советские финансы. – 1951. – №7; Его же. Финансовая реформа начала 60-х годов XIX века в России //Вопросы истории. – 1951. – №10; Его же. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). – М.: Госфиниздат, 1954. – 268 с.

⁶¹ Троцкий С.М. Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке. – М.: Наука, 1966. – 275 с.

⁶² Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX – XX веках (1800–1917 гг.). – М.: Государственное издательство политической литературы, 1950. – 551 с.; Его же. Экономика России периода промышленного капитализма. – М.:Изд-во ВПШ и АОН, 1963. – 286 с.

⁶³ Струмилини С.Г. Очерки экономической истории России и СССР. – М.: Наука, 1966. – 514 с.

⁶⁴ Неупокоев В.И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX века. – М.: Наука, 1987. – 288 с.

політики не залишилися і поза увагою дисертаційних досліджень⁶⁵, в яких наводиться значний фактичний матеріал, серед якого є і певні відомості щодо податкової політики в Україні.

Щодо сучасних російських досліджень, то проблеми історії фінансової й податкової політики переважно розглядаються у наукових статтях⁶⁶, навчальних посібниках⁶⁷. З-поміж джерел цієї групи якісно позиціонується збірник статей, підготовлений за результатами конференції, проведеної у листопаді 1998 р. факультетом менеджменту Санкт-Петербурзького державного університету спільно з секцією соціально-економічних проблем і статистики Санкт-Петербурзького будинку вчених ім. Максима Горького РАН⁶⁸. До збірника увійшли статті не лише з проблем різних аспектів історії фінансової політики, а й присвячені науковій і державній діяльності плеяди міністрів

⁶⁵ Потанин В.В. Экономическая политика царского правительства после Крымской войны (1856–1858 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л.: ЛГУ, 1966. – 15 с.; Ананьич Н.И. Податные реформы первой половины 80-х годов XIX века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л.: ЛГУ, 1978. – 19 с.; Степанов В. Н.Х. Бунге: Взгляды и деятельность (к вопросу о социально-экономической политике самодержавия во второй половине XIX в.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М.: МГУ, 1988. – 24 с.; Смелкин И.К. Откупная система в дореволюционной России: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М.: МГУ, 1989. – 24 с. та ін.

⁶⁶ Аммон Г.А. Финансисты в истории России // Финансы. – №2. – 1994. – С.63–65; Гринкевич А.П. Правовое положение казны по законодательству Российской империи и в настоящее время // Вестник Моск. ун-та. – 1993. – №5; Козырин А.Н. В.А. Лебедев и развитие финансово-правовой науки в России // Лебедев В.А. Финансовое право. Учебник. – М.: Статут (в серии «Золотые страницы финансового права России»), 2000. – С.7–19.; Его же. У истоков финансового права // У истоков финансового права. – М.: Статут (в серии «Золотые страницы российского финансового права»), 1998. – С.5–16; Левичева И.Н. Реформа Канкрин // Деньги и кредит. – 1993. – №4; Семенкова Т.Г. Академик финансового права // Финансы. – 1993. – №2 – С.77–80; Её же. Е.Ф. Канкрин и финансы России // Финансы СССР. – 1991. – №10. – С.40–44; Её же. Финансовые реформы М.Н. Сперанского // Финансы СССР. – 1989. – №4. – С.59–65

⁶⁷ Хромов П.А. Экономическая история СССР: Первобытно-общинный и феодальный способы производства в России: Учеб. пособие для экон. спец. ун-тов. – М.: Высш. шк., 1988. – 272 с.; Бельский К.С. Финансовое право. – М.: Юрист, 1994. – 208 с.; История финансового законодательства России: Учебное пособие. Серия «Экономика и управление». – М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2003. – 256 с.; Пушкарёва В.М. История финансовой мысли и политики налогов. – М.: ИНФРА-М., 1996. – 192 с.

⁶⁸ История финансовой политики в России: Сборник статей. – СПб., 2000. – 352 с.

фінансів Російської імперії та видатних учених-фінансистів⁶⁹. Серед монографічних досліджень російських науковців необхідно назвати колективну працю “История налогов в России. IX – начало XX в.”⁷⁰, автори Захаров В.М., Петров Ю.О., Шацилло М.К та “Финансы империи” К. Правилової⁷¹. У першій проблемі історії оподаткування в Російській імперії розглядаються переважно на матеріалах великоросійських губерній, а в другій – на прикладі Польщі, Фінляндії, Закавказзя і Туркестану.

В останні роки в Україні з’явився ряд статей, в яких знайшли відображення певні аспекти історії фінансової політики Російської імперії в Україні у XIX ст.⁷², у тому числі й написані автором цієї монографії та використані при її підготовці⁷³.

Частина одного із розділів першого тому “Курсу податкового права” професора Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого М.П. Кучерявенка⁷⁴ присвячена дослідженню формування податкової системи Російської імперії у кінці

⁶⁹ Шилов Д.Н. Министры финансов царской России: краткий обзор //История финансовой политики в России. – С.233–261; Дроздов О.А. И.И. Кауфман и совершенствование финансовой системы России //Там же. – С.262–277; Ананьич Б.В. Экономические взгляды М.В.Бернацкого //Там же. – С.278–287; Виноградов С.М. Вопросы истории финансовой политики в России в работах И.М.Кулишера //Там же. – С.288–300; Широкопад Л.Д. Проблемы финансовой политики и истории финансов России в научной и педагогической деятельности А.И.Буковецкого //Там же. – С.301–342.

⁷⁰ Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шацилло М.К. История налогов в России. IX – начало XX в. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. – 296 с.

⁷¹ Правилова Е. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801–1917. – М.: Новое издательство, 2006. – 456 с.

⁷² Гончарук В.Я. Правове регулювання виробництва алкогольних напоїв в Україні у другій половині XIX ст //Вісник Ун-ту внутр. справ. – 2000. – №10. – С.165–171; Лобас Т.В. Формування бюджетів земських закладів Лівобережної й Слобідської України //Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск III, – К., Ін-т історії України НАН України, 2001. – С.278–286; Щерба Т. Структура прибутків та видатків бюджетів міського самоуправління Правобережної України в другій половині XIX ст //Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип.12. – С.113–125.

⁷³ Орлик В.М. До питання фінансового стану українських губерній у другій чверті XIX ст //Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – Вип.2. – Ч.II. – С.45–48; Його ж. Поземельна податок і проблеми реформування податкової системи Російської імперії в XIX ст //Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.V. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – С.36–41 та ін.

⁷⁴ Кучерявенко Н.П. Курс налогового права: У 6 т. – Т.1: Генезис налогового регулирования: У 2 ч. – Ч.1. – Х.: Лерас, 2002. – 665 с.

XVIII - на початку XX ст. Обмежена джерельна база дозволила її автору лише показати основні тенденції еволюції податкового законодавства й податкової системи, охарактеризувати види податків і зборів.

Щодо науково-популярних видань з проблем історії податкової політики в Україні, то поза сумнівом першість належить *“Нарисам з історії оподаткування”* Н.В. Нечай⁷⁵, в основу яких лягла серія статей, опублікованих у *“Віснику податкової служби України”*.

Щодо дослідження проблем станової історії, то багато уваги проблемам фінансової, зокрема податкової політики Російської імперії в українському селі, приділили дослідники аграрної історії, праці яких становлять великий пласт історіографічного матеріалу, умовно виокремлений нами у *третю* групу історіографічних джерел. Історіографія історії українського селянства в кінці XVIII - середині XIX ст. нараховує тисячі сторінок, ця тема стоїть у ряду найґрунтовніше досліджених у сучасній історичній науці, але незважаючи на це, мусимо визнати, що існує низка проблем, які потребують висвітлення на сторінках наукових видань, зокрема до них належить і та, котру ми спробуємо розглянути в цій монографії.

Однією з перших спроб у вітчизняній історіографії висвітлити порядок оподаткування сільського населення на початку XIX ст. є праця Ф.Х. Майєра *“Опыт сельского благоустройства, или полиции”*⁷⁶. Книга не містить жодних теоретичних положень та узагальнень, конкретного статистичного матеріалу, а, радше, є практичним посібником для управителів маєтками та сільських керівників. Саме в цьому, на нашу думку, полягає її особлива цінність для сучасних дослідників, адже автор був дуже відомим практиком із організації управління маєтками й ведення сільського господарства. Проблемам селянських повинностей і механізму їхнього справляння Ф.Майєр присвятив один із розділів твору,

⁷⁵ Нечай Н.В. Нариси з історії оподаткування. – К.: «Вісник податкової служби України», 2002. – 144 с.

⁷⁶ Майєр Ф. Опыт сельского благоустройства, или полиции. – М.: Тип. С.Селивановского, 1835. – 371 с.

вказуючи, що на той час існували три види повинностей – казенні, мирські й поміщицькі⁷⁷; фінансове значення мали перші дві. Автор на початку розділу зазначає, що в книзі йтиметься про те, як полегшити спосіб справляння повинностей сільськими начальниками, зазначаючи що “к величайшему стыду начальника относится, если повинности стоят крестьянину вдвое дороже, нежели сколько приносят они пользы казне, или помещику”⁷⁸. І дійсно, дослідник дає досить практичні поради сільським начальникам щодо справляння податкових зобов’язань селян, вказуючи, коли найдоцільніше стягувати податки, а коли і яким чином – надати відстрочку платежам і водночас виконати податкові зобов’язання. “Иногда существенную пользу приносит отсрочка платежа. Напр. взнос осенних податей может заставить крестьянина продать остающийся хлеб за бесценок, а в неурожайные годы и тот, который нужен ему на пищу. Не редко продают для этого и самый скот. В таком случае начальство благоустроенного имения может прибегнуть к мирской сумме. Крестьяне в течении зимы найдут себе заработки, или свезут избытки произведений своих в дальние места за хорошую цену, и возвратят деньги в мирскую кассу; а хлеб и скот останутся целы”⁷⁹. Франц Майер не порушує питання про несправедливість податкової системи, про неприродність кріпосної залежності селян, його теорія “правильного” управління розрахована саме на існування кріпосного права й податних станів, адже в них він убачає традиційну й ефективну систему господарювання, а поліпшення злиденного та безправного стану основної маси населення імперії Романових – кріпосного селянства – вбачає у справедливому й раціональному управлінні ними.

Проблеми податкової політики імперії Романових щодо селянства досліджував відомий статистик, випускник історико-філологічного факультету університету св. Володимира Ю. Е. Янсон. У січні 1877 р. виходить його фундаментальна праця “Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и

⁷⁷ Там же. – С.201.

⁷⁸ Там же. – С. 202.

⁷⁹ Там же. – С.203.

платежах”⁸⁰. Детально розглянувши питання доходності селянських господарств, автор переконливо доводить, що селянський земельний наділ не забезпечував їх побуту, податки й повинності за землю були значно вищими від прибутків. За його підрахунками, лише для задоволення власних харчових потреб селяни чорноземної смуги повинні були мати земельні ділянки не менш як по п’ять десятин на душу при врожаї сам-5⁸¹. У дореформеній Україні такий вимозі не відповідав жоден наділ. Вихід із такого негативного становища вчений убачав у реформуванні податкової системи.

Певний поштовх активізації наукових пошуків сучасників досліджуваної проблеми мало звернення в 1881 р. відомого російського історика В.І. Семевського до наукової громадськості зі шпальт найпоширенішого в імперії журналу “*Русская мысль*”: “Не пора ли написать историю крестьян в России?”⁸². Подаючи приклад колегам, Семевський 1889 р. захищає в Московському університеті дисертацію “*Крестьянский вопрос в XVIII и первой половине XIX в.*”⁸³ на здобуття ступеня доктора російської історії. Щоправда, автор праці присвятив своє дослідження лише проблемі історії звільнення посесійних селян, а селянство як таке й проблеми податкового тиску на нього залишилися поза увагою вченого.

Одним із перших, хто безпосередньо звернувся до вивчення оподаткування селянства імперії, був видатний російський історик В.О.Ключевський. 1886 р. він публікує в “*Русской мысли*” фундаментальне дослідження “*Подушная подать и отмена холопства в России*”⁸⁴. Автор показав прогресивність запровадження Петром I подушної системи обкладення податками на початку XVIII ст. для поліпшення фінансової системи країни й

⁸⁰ Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – СПб., 1877 (2-е изд. – СПб., 1881).

⁸¹ Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. 2-е изд. – СПб., 1881. – С.70–71.

⁸² Цит. за: Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – Т.1. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – С.3.

⁸³ Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века. – Т.1. – СПб., 1888.

⁸⁴ Ключевский В.О. Подушная подать и отмена холопства в России //Русская мысль. – 1886. – №9–10.

ліквідації фактично рабського стану частини селянства в Росії. У той же час учений жодного разу не зазначив негативних економічних та суспільно-політичних наслідків справляння феодальної за сутністю подушної податі в кінці XVIII – XIX ст., адже породженням подушної системи були податні стани населення імперії Романових, обмежені в правах і після скасування кріпацтва, стани, які навіть у третій чверті XIX ст., за підрахунками російського ліберального економіста А. Головачова, приносили до державного бюджету близько 8/9 усіх доходів⁸⁵.

Проблемі податкової політики на селі в XIX ст. присвятив серію досліджень віце-директор департаменту окладних зборів Міністерства фінансів М. Бржеський⁸⁶. Його монографію *“Недоимочность и круговая порука сельских обществ...”* сучасний український дослідник В. Жвалюк цілком справедливо назвав “справжнім феноменом у російській історико-юридичній літературі дореволюційного періоду”⁸⁷. У ній М. Бржеський глибоко проаналізував формування общинного землеволодіння в державі, показав тотожність даного процесу на Півночі імперії, в Архангельській губернії, та на Слобідській Україні. Приватна власність на землю сприяла майновій диференціації селянства, що призводило до нагромадження податкових заборгованостей останніх, адже податки сплачувалися з ревізьких душ без врахування розмірів земельних наділів. 1831 р. найбільші в імперії податкові недоїмки з державних селян мали Курська – 9,1 млн руб. та Харківська – 6,8 млн руб.⁸⁸ губернії. Намагаючись зменшити недоїмки, влада всілякими засобами не тільки обмежувала історично сформовану приватну власність на землю, а й проводила переділи землі, створюючи общинне

⁸⁵ Див: Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX - XX вв.). – М.: Госфиниздат, 1954. – С.100.

⁸⁶ Бржеский Н.К. Круговая порука в суждениях редакционной комиссии и главного комитета. – Б.м., б.г. – 131 с.; Его же. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства в связи с практикой крестьянского податного дела. – СПб.: Типография В.Киришбаума, 1897. – 427с.

⁸⁷ Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. – К.: Атіка, 2001. – С.11.

⁸⁸ Бржеский Н.К. Недоимочность и круговая порука сельских обществ. – С.135.

землеволодіння⁸⁹. Висвітлюючи проблему податкових заборгованостей державних селян, учений довів, що основним фактором, який визначав її існування була архаїчна подушна система стягування податків. Дослідник указує, що в сільських общинах спостерігалось бажання “разложить подать в полном соответствии с количеством находящейся в распоряжении плательщика надельной земли свидетельствует также о том, что подходящая раскладка, с принятием во внимание всех признаков, определяющих платежную способность двора, а не одного лишь количества земли... Приурочив податные раскладки к размеру земельного владения домохозяйства, община нашла для плательщиков ту гарантию, которая, к сожалению, совершенно отсутствовала в законе”⁹⁰. Автор зазначає, що в малоросійських губерніях невідомі випадки надання общиною податкових пільг бідним господарям, а в південних – лише в окремих випадках, у південно-західних досить рідко податкові пільги надавалися тільки з мирського збору⁹¹. М.Бржеський детально розкриває механізм визискування податків із селянства, аналізує правозастосовчу діяльність сільської общини та поліції, зазначаючи, що в малоросійських та південних губерніях “полиция подвергает волостных старшин, сельских старост и сборщиков податей аресту и штрафу и притом не только при допущении недоимки, но и вообще при медленности поступления сборов”⁹². Дослідник указує на нерівномірний поділ на общини та волості, що призводило до нерівномірності обкладення мирськими зборами селян. Так, найбільші в державі мирські платежі були в Південних (0,59 руб.) та Південно-Західних губерніях (0,58 руб.) з десятини землі⁹³. Не залишилися поза увагою М. Бржеського зловживання посадових осіб, які ще більш посилювали податковий тягар селянства, зокрема в Херсонській губернії⁹⁴. Значне місце в дослідженні відводиться статистичному матеріалу, який не тільки посилює

⁸⁹ Там же. – С.106–109.

⁹⁰ Там же. – С.170.

⁹¹ Там же. – С.171.

⁹² Там же. – С.280.

⁹³ Там же. – С.223.

⁹⁴ Там же. – С.253.

висновки, зроблені автором, а й уможливило сучасним дослідникам значно їх поглибити.

У вивчення проблем оподаткування селянства Російської імперії в XIX ст. вагомий внесок зробила учениця В.І.Семевського І.І. Ігнатович. У книзі *“Помещичьи крестьяне накануне освобождения”*⁹⁵ значна увага приділяється фіскальній проблематиці, зокрема податковим недоїмкам селянства. Указується, що генерал-губернатор Малоросії князь Рєпнін 1831 р. доповідав, що “спонукання місцевого начальника до сплати податей непропорційних силам поселенина, а тим більш недоїмок за роки неврожайні і загальних нещасть, відроджують ремствування на уряд та поміщиків”⁹⁶. Автором зібраний багатий фактичний матеріал щодо податкових зобов’язань оброчних і поміщицьких селян в українських губерніях.

Тема економічних, у тому числі й фіскальних, відносин у сільському господарстві стала предметом досліджень П. І. Лященко⁹⁷, М. О. Каблукова⁹⁸ й С.П. Кавеліна⁹⁹.

Проблемам податкової політики на селі присвячена певна частина дожовтневої публіцистики, серед якої особливо хотілося б виділити твори М.Соколова¹⁰⁰, М.Кропотова¹⁰¹, Д.Львова¹⁰², О.Левицького¹⁰³ та інших, в яких наводяться приклади провадження податкової політики царатом.

⁹⁵ Ігнатович І.І. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – Изд. 2-е, доп. – М., 1910 (1-е изд. – СПб., 1902).

⁹⁶ Там же. – С.31.

⁹⁷ Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. – Т.1: Разложение натурального строя и условия образования сельскохозяйственного рынка. – СПб., 1908.

⁹⁸ Каблуков Н. Об условиях развития крестьянского хозяйства в России: Очерки по экономии землевладения и земледелия. – Изд. 2-е. – М., 1908 (1-е изд. – М., 1899).

⁹⁹ Кавелин С.П. Исторический очерк поземельного устройства государственных крестьян. – М., 1912.

¹⁰⁰ Соколов Н. Как собираются крестьянские недоимки и почему они накапливаются? // Жизнь. – 1897. – №24. – С.33–40.

¹⁰¹ Кропотков М. Еще о круговой поруке, крестьянских платежах и податных порядках в крестьянских обществах. – Б.м., б. г. – Разд. паг.

¹⁰² Львов Д. Недоимочность и круговая порука сельских обществ. – Казань: Типолитограф. ун-та, 1897. – 12 с.

¹⁰³ Левицкий О. Положение крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX ст. – К.: Типо-литография Т-ва Н.А.Гирич, 1906. – 46 с.

Є. Д. Сташевський головним чином зосереджує увагу на розвитку сільського господарства й становища державних і поміщицьких селян Правобережної України. Однією із причин проведення інвентарів у правобережних губерніях були значні недоїмки податкових платежів. Учений наводить різні приклади зловживань посесорів та адміністраторів, які підривали економічний стан селянства й породжували податкові заборгованості. Так, зокрема, адміністратор Краузе в с. Овсяники протягом 1811–1815 рр. “наложил на крестьян сверх люстрационного инвентаря ряд новых повинностей..., разрешил арендарям продавать напитки неклеимёными мерами и по более, чем в соседних имениях, дорогой цене..., сам раскладывал и собирал казённые подати, но часть собранных денег присвоил себе, в результате на крестьянах накопилась значительная недоимка”¹⁰⁴. І дійсно, податкові недоїмки мали збільшувану тенденцію до зростання. Волинський цивільний губернатор А. П. Римський-Корсаков у жовтні 1835 р. констатував, що “при постоянном наблюдении за ходом взыскания податей и недоимок и предпринимаемых по сему предмету мерах, я не вижу желаемого успеха в взыскании оных; напротив того, подати и недоимки поступают в самом ничтожном количестве, так что казначейства в затруднении или даже не в состоянии выполнять предназначенных расходов”¹⁰⁵. Урядові заходи щодо впорядкування повинностей селянства були майже безрезультатними, особливо це стосувалося поміщицьких селян. Є. Д. Сташевський указує, що “целью ревизии 1837 г. было выяснение действительного положения государственных крестьян «во всех отношениях» и главным образом хозяйства непосредственных производителей, размера их дохода, рент, государственных податей, земских и общественных сборов, системы и стоимости сельского управления”¹⁰⁶.

Значним внеском у дослідження історії податкової політики царату в державних селах українських губерній є монографія

¹⁰⁴ Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – С. 439.

¹⁰⁵ ЦДІА. – Ф. 442, оп. 67, спр. 34, арк. 248.

¹⁰⁶ Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты. – С. 461.

академіка М.М. Дружиніна *“Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселёва”*¹⁰⁷. Аналізуючи динаміку посилення податкового тиску держави на селянство протягом XVIII – першої половини XIX ст., автор указує, що сума ставок подушної податі та оброчних зборів наприкінці 30-х років XIX ст. в 9–11 разів перевищувала ті, що вводилися протягом 1719–1724 рр.¹⁰⁸ Не можна не погодитися із тезою вченого про те, що проблема забезпечення земельними наділами й питання розмірів селянських повинностей були найважливішими для життєдіяльності державного села, тому що від “размеров и от способов взимания повинностей не в меньшей степени зависело хозяйственное положение крестьянской массы”¹⁰⁹. Особливу увагу дослідник звернув на земські повинності державних селян, указуючи, що коли державні податі чітко регламентувалися законодавством, “то совершенно иную картину представляли мирские сборы, формально назначавшиеся мирскими сходами и утверждавшие казенными палатами... При взимании мирских сборов, открывалось широчайшее поле для обогащения губернских и уездных чиновников, волостных голов и старшин, волостных и сельских писарей, сельских старост”¹¹⁰. Аналізуючи реформування управління державними селянами 1838 р., академік М.М. Дружинін детально описує фіскальні повноваження новоутворених палат державних маєтностей і їх місцевих органів, зазначаючи, що ці функції були детально нормовані законом від 30 квітня 1838 р., в якому особливу увагу законодавець звернув на проблеми впорядкування мирських видатків¹¹¹.

Над вивченням проблеми розкладу феодально-кріпосницької системи й формування капіталістичних відносин у сільському господарстві українських губерній активно працював відомий

¹⁰⁷ Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – Т.1:Предпосылки и суть реформы. – М; Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 632 с.; Его же. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – Т.2: Реализация и последствия реформы. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 657 с.

¹⁰⁸ Там же. – Т.1. – С.50.

¹⁰⁹ Там же. – С.328.

¹¹⁰ Там же. – С.329.

¹¹¹ Там же. – С.532.

український історик І.О.Гуржій¹¹², приділяючи значну увагу податковій політиці російського царату в українському селі. Автор наводить ряд характерних прикладів поміщицької сваволі при стягненні податкових зобов'язань залежних селян, коли “податі та інші побори стягуються з селян просто за сваволею і визначенням поміщика надмірно великою сумою. Таке визначення і стягування податей і поборів буває кілька разів на рік; квитанцій або розписок про сплату грошей не дають; до сплати примушують жорстокою екзекуцією, а іноді й покаранням”¹¹³. Аналізуючи податкову систему імперії Романових, дослідник указує, що “над поміщицькими селянами майже завжди тяжіла недоїмка... Але, незважаючи на всі жорстокості під час стягнення, недоїмка державних податків постійно залишалася і переносилася з року в рік, що, у свою чергу, надзвичайно збільшувало податковий тягар”¹¹⁴; подібні проблеми мали й державні селяни. “Ведучи в основному натуральне господарство, селяни були неспроможні сплачувати постійно зростаючий подушний податок та різноманітні земські збори. Кожного року за ними рахувались величезні суми недоїмки”¹¹⁵. Не залишились поза увагою вченого й зловживання губернських і повітових урядовців, виборних сільських начальників, писарів, збірників податків та ін.¹¹⁶

Наведені тези із праці І. О. Гуржія повністю відповідають історичним реаліям і їх неможливо приписати тенденційності автора щодо перебільшення соціальних суперечностей, враховуючи час виходу книги – 1954 р. Дійсно, податкова система Російської імперії до останньої чверті XIX ст. була архаїчною й феодальною за своєю суттю і дбала лише про фінансові інтереси держави.

Проблеми участі самоврядних селянських органів у визискуванні селянства в пореформений період в Україні розглядаються А. В. Бондаревським у монографії “Волосне

¹¹² Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 451 с.

¹¹³ Там само. – С.84.

¹¹⁴ Там само. – С.94–95.

¹¹⁵ Там же. – С.102.

¹¹⁶ Там же. – С.111.

*управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р.*¹¹⁷

Певні аспекти податкової політики Російської імперії щодо державних селян України висвітлені в монографії Т.І. Лазанської¹¹⁸. Ця праця є однією з небагатьох в історіографії, автор котрої не лише констатує, що державні селяни сплачували різноманітні податі, а й намагається показати динаміку їх змін, проаналізувати чинники, що впливали на цей процес. Щоправда дослідниця, під час аналізу збільшення податкового навантаження державних селян унаслідок переведення 1823 р. губерній у вищі класи з відповідно вищими ставками оподаткування помилково наводить ставки 1810 р. (“в группу губерний первого класса с установлением 8-рублевого оклада была переведена Харьковская губерния, ко второму классу отнесены Киевская, Екатеринославская, Херсонская и Таврическая губернии, где государственные крестьяне платили по 7 руб. оброка”¹¹⁹), проте зазначені ставки діяли до підвищення 1812 р., а 1823 р. вони складали 10 руб. для першого класу, а для другого – 9 руб.

Серед радянських учених, праці яких присвячені вивченню податкової політики щодо селянства у кінці XVIII – XIX ст., глибиною аналізу виділяються публікації В.І. Неупокоева¹²⁰ й Н.І. Ананьїч¹²¹. Якщо В.О. Ключевський показав прогресивність уведення подушної податі Петром I, то Н.І. Ананьїч переконливо довела її архаїчність для Російської імперії в XIX.

¹¹⁷ Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 128 с.

¹¹⁸ Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. Е.И. Луговая. – К.: Наук. думка, 1989. – 116 с.

¹¹⁹ Там же. – С.66.

¹²⁰ Неупокоев В.И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX в. – М.: Наука, 1987. – 288 с.

¹²¹ Ананьич Н.И. К истории отмены подушной подати в России // Исторические записки. – 1974. – №94. – С.197–201.

В останні роки в Україні з'явився ряд статей¹²², в яких знайшли відображення певні аспекти історії податкової політики Російської імперії в Україні у XIX ст.

Традиційно проблеми історії селянства, у тому числі пов'язані з оподаткуванням, привертають значну увагу західних дослідників¹²³. Певний фактичний матеріал з проблем історії податкової політики міститься у монографіях президента Французької асоціації розвитку україністичних студій Данієля Бовуа¹²⁴. Дослідник аналізує податковий тиск на селянство українських губерній, наводить певні відомості щодо адміністрування податків, приклади посадових зловживань та ін. Багато уваги Д. Бовуа приділяє проблемі інвентарів. Учений справедливо зазначає, що “закон про інвентарі” “мало відомий західним історикам, які загалом вважають, що реформа 1861 р. була єдиним конституційним заходом уряду, спрямованим на зміну становища селян імперії”¹²⁵.

Проблема повноважень і діяльності органів фіску не нова для науки, перші спроби вивчити це питання належать сучасникам тієї епохи: ученим, чиновникам міністерства фінансів та його місцевих органів, які намагалися не лише навести конкретні дані про фіскальні функції губернських органів у тому числі й казенних палат, але й дати певну оцінку їх діяльності та законодавству, що її регламентувало. Важливу роль у розгортанні досліджень губернських органів управління, у тому числі й фіскальних, відіграло зародження державознавства, що в першій половині XIX ст. пов'язувалося з іменами М. Сперанського¹²⁶,

¹²² Зінченко А.Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. // УІЖ. – 1991. – №1. – С.36–45; Петренко О. Громадська селянська адміністрація в панських маєтках Східного Поділля наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VII. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С.82–91 та ін.

¹²³ Confino M. Systèmes agraires et progrès agricole. L'assolement triennal en Russie aux XVIII - XIX siècles. – Paris, 1969.

¹²⁴ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К.: ИНТЕЛ, 1996. – 415 с.; Його ж. Битва за землю в Україні 1863 - 1914 рр. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – 334 с.

¹²⁵ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. – С.105.

¹²⁶ Сперанский М.М. Проекты и записки. Под ред. С.Н.Валка. – М., 1961; Он же. Руководство к познанию законов. – СПб., 1845.

С. Хапильова¹²⁷, О. Куніцина¹²⁸, І. Васильєва¹²⁹, К. Дюгамеля¹³⁰. Ці автори, розглядаючи центральні й місцеві органи управління, досить детально, як на той час, висвітлювали фінансові повноваження казенних палат.

Значним етапом у вивченні фінансових губернських органів стала праця професора С. Орнатського¹³¹, хоча, по суті, вона була компіляцією з нормативних актів. Викладення чинного законодавства, переважно без коментарів, було характерною рисою правознавчих студій дореформеної Російської імперії.

Буржуазні реформи 60–80-х років XIX ст. дали значний імпульс розвитку цих досліджень, серед учених переважали послідовники державної школи, в центрі уваги яких були проблеми історії російського права та державних інститутів. Дослідженню історії губернських установ присвятив докторську дисертацію відомий російський юрист О. Лохвицький¹³². Багато уваги автор приділив характеристиці губернських і повітових підрозділів міністерств, у тому числі й міністерства фінансів, зокрема їх повноваженням, штатам чиновників та ін.

Над вивченням проблеми історії місцевих органів управління, у тому числі й фінансових, активно працював один із основоположників російського державного права професор О. Градовський. Після закінчення Харківського університету він, певний час працюючи у апаратах харківського й воронезького цивільних губернаторів, був добре знайомим із системою місцевого управління, що позитивно вплинуло на глибину її дослідження. Капітальна праця О. Градовського *“Начала русского государственного права”* була єдиною у своєму роді у вітчизняній літературі. Твір складається із трьох частин, поділених на книги з

¹²⁷ Див.: Куприц Н.Я. Из истории государственно-правовой мысли дореволюционной России. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С.14.

¹²⁸ Куніцин А. Изображение взаимной связи государственных сведений. – СПб., 1817.

¹²⁹ Васильев И. О духе законов, ныне существующих в Российском государстве. – М., 1824; Его же. Новейшее руководство к познанию российских законов. – М., 1826.

¹³⁰ Опыт государственного права Российской империи. Составил кандидат философского факультета Дерптского университета К.Дюгамель. – СПб., 1833.

¹³¹ Орнатский С. Действующее законодательство о государственных и губернских учреждениях Российской империи. – М., 1855.

¹³² Лохвицкий А.В. Губерния, её земские и административные учреждения. – СПб., 1864.

складною внутрішньою структурою, останній, третій*, том дослідження присвячений органам місцевого управління¹³³, в якому вчений висвітлює не лише структуру й повноваження губернського адміністративного апарату, а й наводить історію його формування¹³⁴. Не можна не погодитись із тезою О. Градовського про те, що найбільших змін казенні палати зазнали в часи правління імператорів Миколи I й Олександра II унаслідок створення управлінь державними маєтностями (1838 р.), акцизних управлінь (1863 р.) і контрольних палат (1864 р.)¹³⁵.

Сучасники дослідника високо оцінили цю працю, так, зокрема, відомий представник російського державознавства останньої чверті XIX ст. М. Коркунов указував, що О. Градовський майже відійшов від описовості, яка була характерною для тогочасної державно-правової літератури, “не ограничиваясь историческими разъяснениями отдельных институтов дал им теоретическое юридическое освещение, осмыслив их как юридические институты, а не только как исторические факты вообще”¹³⁶.

Певні відомості щодо історії місцевих фіскальних органів містяться у другому томі праці М. Коркунова¹³⁷, дослідженнях І. Білоконського¹³⁸, І. Бльоха¹³⁹ та ін.

Своєрідним різновидом дослідницької літератури з проблем історії центральних і місцевих органів управління, у тому числі й фінансових, є ювілейні відомчі видання, частина з яких належить перу чиновників цих відомств, а частина написана спільно з

* На жаль, сучасні видавці цієї фундаментальної праці проф. О. Градовського, представники юридичного факультету МДУ ім. М.В. Ломоносова, перевидали її без нього. (Градовский А.Д. Начала русского государственного права: В 2-х т. – М.: Зерцало, 2006).

¹³³ Градовский А. Начала русского государственного права. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1883. – Т.3. – 384 с.

¹³⁴ Там же. – С.124–139.

¹³⁵ Твчам же. – С.278.

¹³⁶ Коркунов Н. Государственное право (теория) // Сборник государственных знаний. /Под ред. В.П.Безобразова. – Т.3. – СПб., 1887. – С.23.

¹³⁷ Коркунов Н.М. Русское государственное право. – Т.2. – СПб., 1893. – С.89–100.

¹³⁸ Белоконский И. Родина – мать. Губернские, уездные и волостные учреждения Российского государства. – СПб.: Типо-Литография Альтшулера, 1901. – 74 с.

¹³⁹ Блех И. Устройство финансового управления и контроля в России в историческом их развитии. – СПб.: Типография Муллер и Богельман, 1895. – 211 с.

науковцями¹⁴⁰. Значна увага історії податкових органів приділена в ювілейній колективній монографії, що вийшла на честь 100-річчя Міністерства фінансів¹⁴¹. Не зважаючи на парадний, офіційний характер видання, книга, за справедливим визначенням сучасного українського дослідника В.Р. Жвалюка, цінна “систематизованим викладенням матеріалу, хронологічною “прив’язкою” висвітлення розвитку всіх місцевих і центральних структур міністерства на тлі динаміки податкового, митного та ін. законодавства”¹⁴².

Певні відомості щодо повноважень Міністерства фінансів Російської імперії містяться в циклі статей професора історії права Дерптського університету О. Філіппова¹⁴³, формально-юридичному дослідженні професора Демидівського юридичного ліцею С. Покровського¹⁴⁴ та ін.

Безумовною заслугою представників державної школи в російській історіографії була вже сама постановка питання про відносини держави й суспільства, значення держави в історичному процесі. “Вся русская история,-писав К. Кавелін, – как древняя, так и новая, есть по преимуществу государственная, политическая в особенном, нам свойственном значении этого слова”¹⁴⁵.

Серед досліджень, присвячених казенним палатам, якісно позиціонується праця начальника відділення Ліфляндської казенної палати Я. Козловського¹⁴⁶. Позитивним є те, що автор висвітлює історичні передумови виникнення цієї адміністративно-фінансової установи, вказуючи, що до введення казенних палат у галузі фінансового управління не було, а ні стабільності, а ні системності. Я. Козловський зазначає, що однією з основних функцій новоутвореної установи була реалізація податкової

¹⁴⁰ Исторический обзор деятельности Комитета министров. 1802–1902. – Т.1–3. – СПб., 1902; История Правительствующего Сената за двести лет. – Т.1–5. – СПб., 1911 та ін.

¹⁴¹ Министерство финансов, 1802–1902. – Ч. 1–2. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902.

¹⁴² Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. – К.: Атіка, 2001. – С.12.

¹⁴³ Филиппов А.Н. Исторический очерк образования министерств в России // Журнал Министерства юстиции. – 1902. – №9–10.

¹⁴⁴ Покровский С.П. Министерская власть в России. – Ярославль, 1906.

¹⁴⁵ Кавелин К.Д. Монографии по русской истории. – СПб., 1904. – С.272.

¹⁴⁶ Козловский Я.И. Казённые палаты и подведомственные им учреждения в России: История и современное устройство их. – Рига, 1901. – 853 с.

політики держави¹⁴⁷. Аналізована монографія є унікальною у своєму роді, адже це єдина в історіографії фундаментальна праця, присвячена історії казенних палат. Автор на основі значного фактичного матеріалу, переважно правового, досліджує її історію з останньої чверті XVIII ст. й до початку XX ст.

У поживтневій вітчизняній історіографії проблеми історії адміністративних установ Російської імперії, в тому числі й податкових органів, переважно казенних палат, знайшли відображення в працях М. Єрошкіна¹⁴⁸, П. Зайончковського¹⁴⁹ й Б. Миронова¹⁵⁰. Щодо праць, присвячених податковим повноваженням палат державних маєтностей, то вони не стали об'єктом всебічного наукового дослідження, навіть проблеми реформування управління державними селянами П.Д. Кисельовим не знайшли достатнього висвітлення в історіографії. Найбільш значимою у цьому плані є згадувана нами монографія академіка М.М. Дружиніна *“Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселёва”*¹⁵¹. Автор детально описує фіскальні повноваження новоутворених палат державних маєтностей і їх місцевих органів, зазначаючи, що ці функції були детально нормовані законом від 30 квітня 1838 р., в якому особливу увагу законодавець звернув на проблеми впорядкування мирських видатків¹⁵².

В останній час вивчення історії органів управління активізувалося, з'явилися монографії О. Морякової¹⁵³, Є. Сапілова¹⁵⁴. Книга О. Морякової присвячена дослідженню

¹⁴⁷ Там же. – С.115.

¹⁴⁸ Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1968; Его же. Крепостническое самодержавие и его политические институты (Первая половина XIX века). – М.: Мысль, 1981. – 252 с.; Его же. Местные государственные учреждения дореволюционной России (1800–1861). – М., 1885.

¹⁴⁹ Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.

¹⁵⁰ Миронов Б.Н. Русский город 1740–1860: Демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л., 1990.

¹⁵¹ Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселёва.

¹⁵² Там же. – С.532.

¹⁵³ Морякова О.В. Система местного управления России при Николае I. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 272.

¹⁵⁴ Сапилов Е.В. Государственные органы управления финансами России / Ин-т экономики РАН. Центр информации. – М., 2000. – 162 с.

системи місцевого управління імперії Романових часів правління Миколи I. Автор висвітлює діяльність установ, підпорядкованих головним на той час трьом міністерствам: внутрішніх справ, юстиції і фінансів, розкриває їх взаємовідносини, показує побут і вдачу провінційного чиновництва. Дослідниця, чи не вперше в історіографії, значну увагу приділяє діяльності казенних палат, їх особовому складу. О. Морякова справедливо зазначає, що казенні палати були одним із найзабюрократизованих місцевих органів влади¹⁵⁵, а щодо “получения различных незаконных доходов казенные палаты стояли на первом месте среди местных государственных учреждений, так как в их ведении находились фактически все виды налогового обложения, в первую очередь винные откупы и акцизные сборы”¹⁵⁶.

Щодо сучасної української історіографії, то вагомий внесок у дослідження адміністративних установ українських губерній зробили праці В. Шандри¹⁵⁷, А. Філінюка¹⁵⁸, С. Величенка¹⁵⁹ та ін.

На даний момент у сучасній українській історіографії, є лише одне фундаментальне дослідження, присвячене податковим органам імперії Романових в Україні – монографія В.Р. Жвалюка *“Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX - на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності”*¹⁶⁰, написана на основі кандидатської дисертації. При позитивній характеристиці даної роботи, не можна не звернути увагу на певні огріхи, зокрема недостатній історіографічний аналіз

¹⁵⁵ Морякова О.В. Система местного управления России при Николае I. – С.137.

¹⁵⁶ Там само. – С.140.

¹⁵⁷ Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 1998. – 75 с.; Її ж. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів / Державний комітет архівів України, НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2001. – 355 с.

¹⁵⁸ Філінюк А.Г. Російська колонізаційна політика у Правобережній Україні на рубежі XVIII - XIX ст. у сучасній історичній літературі // Наукові праці Кам'янець-Подільського педуніверситету: історичні науки. / Українська історіографія на рубежі століть: матеріали міжнародної наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 2001.

¹⁵⁹ Величенко С. Царський уряд в українських губерніях 1800-1914 рр. – всемогутність чи слабкість? // Конференція: Концепція Сх. Європи. – Харків, 1996. – 220 с.

¹⁶⁰ Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.

досліджуваної проблеми, невикористання українських та російських праць, що вийшли в кінці 90-х років ХХ ст.¹⁶¹ (робіт В. Шандри, О. Морякової та ін.). Досить суперечливим є твердження автора про те, що проживання на теренах українських губерній близько третини державних селян імперії створило сприятливі умови уряду використовувати їх як “своєрідний “полігон” для законодавчих новел у сфері оподаткування”¹⁶², у той час, коли податкові експерименти з цією категорією підданих влада проводила якраз у російських губерніях, переважно, Петербурзькій і Воронежській.

Питання історії органів податкового адміністрування в Російській імперії розглядаються у ряді публікацій автора цієї монографії¹⁶³.

Проблеми історії державного механізму Російської імперії, вищого чиновництва, яке було генератором реформ і контрреформ другої половини ХІХ ст. знайшли відображення у спеціальних дослідженнях зарубіжних вчених. Так, зокрема, певні аспекти історії податкових органів висвітлюються у монографіях доктора Г.Торке *“Російське чиновництво в першій половині ХІХ століття”*¹⁶⁴ й професора Іллінойського університету Г. Янева *“Систематизація російського урядування: соціальна еволюція*

¹⁶¹ Пушкарёва В.М. История финансовой мысли и политики налогов. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 192 с.; Морякова О.В. Морякова О.В. Система местного управления России при Николае I; Дмитриев А.Л. Винные налоги и винная монополия в России в XIX – начале XX в. // История финансовой политики в России: Сборник статей. – СПб.:СПб. гос. ун-т, 2000. – С.126–139 та ін.

¹⁶² Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні. – С.26.

¹⁶³ Орлик В.М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці ХVІІІ – у ХІХ ст. (на матеріалах Київської губернії) //УІЖ, 2003. – №2 (449). – С.66–73; Його ж. До питання історії міністерства фінансів Російської імперії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст //Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2004. – Вип.2(26) – С.179–185; Його ж. Палати державних маєтностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії //УІЖ, 2004. – №2 (455). – С.113–120; Його ж. Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець ХVІІІ – середина ХІХ ст.) //Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип.VII. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С.75–81.

¹⁶⁴ Torke H.-J. Des russische Beamtentum in der erste des 19 Jahrhunderts //Sonderdruck aus Forschungen zur Ostenropäischen Geschichte. – Bd. 13. – Berlin, 1967. – S.7–345.

місцевої адміністрації Російської імперії, 1711–1905”¹⁶⁵, Е.Амбургера “Історія організації державних установ Росії від Петра Великого до 1917 р.”¹⁶⁶, статті американського історика В.Пінтнера “Соціальна характеристика російської бюрократії в першій половині XIX століття”¹⁶⁷ та інших публікаціях представників переважно американської та німецької історіографії¹⁶⁸. Питання правового становища прикордонних губерній та специфіки адміністративного управління ними стали предметом книги Е.Задена¹⁶⁹. Щодо проблем історії міст та міського управління Російської імперії, то в західній літературі традиційною є теза про повну залежність міст від держави та інтересів фіску¹⁷⁰.

Великим позитивом зазначених праць є використання державно-правового підходу до вивчення проблем історії, традиції якого були закладені ще у XIX ст. Вплив представників російської державної школи позначився і на джерельній основі досліджень багатьох західних учених, зумовивши явну перевагу в них нормативно-правових актів. Тому під час дослідження системи державного апарату акцент робиться на аналізі їх структури, правового становища й функцій.

Слабким місцем зарубіжних досліджень, особливо тих, що були написані до початку 1990-х рр., на нашу думку, є недостатнє використання їх авторами архівних матеріалів, що знаходилися в СРСР.

¹⁶⁵ Yaney G.L. Systematization of Russian government: Social Evolution in the Domestic Administration of Imperial Russia, 1711–1905. – Chicago; L., 1973. – 412 p.

¹⁶⁶ Amburger E. Geschichte der Behördenorganisation Russlands, von Peter der Grossen bis 1917. – Leiden, 1966.

¹⁶⁷ Pintner W.M. The Social Characteristics the Early Nineteenth Centri Russian Bureacracy //Slavic Reviw. American Quarterly of Soviet and East European Studies. – Vol.29. – 1970. – P.429–443.

¹⁶⁸ Alef G. Aristocratic Politics and Royal Policy in Muscovy in the Late Fifteenth and Early Sixteenth Centuries // Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte. – Berlin, 1980; Raeff M. Understanding imperial Russia: State and society in the old regime. – N.Y., 1984. – 248 p.

¹⁶⁹ Thaden E. The Western Borderland of Russian Empire. 1710–1870. – Wash., 1980.

¹⁷⁰ Hildermeier M. Bürgertum und Stadt in Russland. 1760–1870. Rechtliche Lage und soziale Struktur. – Köln; Wien, 1986.

Огляд літератури з питань податкової політики Російської імперії в українських губерніях свідчить, що ця проблема має певне висвітлення в науковій літературі, історіографічний масив охоплює здебільшого наукову спадщину сучасників тієї епохи: вчених-теоретиків та практиків співробітників підрозділів міністерства фінансів Російської імперії, в якій переважало досить характерне для студій другої половини XIX – початку XX ст. формально-юридичне висвітлення матеріалу. У поживтневій вітчизняній історіографії проблеми фінансової політики розглядалися у контексті історії експлуатації селянства державою та поміщиками й розгортання класової боротьби, тому не знайшли належного висвітлення у літературі. Основи такого підходу були закладені В.Ульяновим (Леніним) у книзі “Розвиток капіталізму в Росії” та інших публікаціях і програмних документах більшовицької партії.

Тому мусимо визнати, що крапку в дослідженні історії податкової політики російського царизму в українських губерніях ставити ще рано, воно потребує подальшого глибокого, всебічного, комплексного дослідження. У запропонованій книзі автор намагається дати узагальнюючу картину історії податкової політики царизму в Україні кінця XVIII – середини XIX ст., ця монографія є першим комплексним дослідженням історії податкової політики в українських губерніях у період 1795 - 1861 рр. Дана праця стала результатом багаторічних наукових пошуків, основу роботи склали опрацьовані автором документи та матеріали 45 фондів 12 архівів України й Росії¹⁷¹, Інституту рукопису НБУ ім. В.Вернадського, а також надбання вітчизняної та зарубіжної історіографії.

Автор висловлює щиро подяку своєму науковому консультанту член-кореспонденту НАН України професору О.П. Реєнту (Інститут історії України НАН України) за підтримку, методичні рекомендації та поради при написанні монографії,

¹⁷¹ ЦДІА, Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДАВАРК), Державні архіви Житомирської (далі – ДАЖО), Київської (далі – ДАКиО), Кіровоградської (далі – ДАКиО), Одеської (далі – ДАОО), Полтавської (далі – ДАПО), Харківської (далі – ДАХО), Херсонської (далі – ДАХеО), Чернігівської (далі – ДАЧО) областей, Російський державний історичний архів (далі – РДІА), Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА).

співробітникам Державного архіву Російської Федерації, Центрального державного історичного архіву України, Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського, державного архіву в АРК, державних архівів Житомирської, Київської, Кіровоградської, Одеської, Полтавської та Харківської, Херсонської та Чернігівської областей за допомогу під час збору матеріалів і виготовлення фотокопій документів, інколи унікальних за своїм змістом, доценту Л.М. Філоретовій (Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка) за надані матеріали Російського державного військово-історичного архіву.

РОЗДІЛ 1. ФІСКАЛЬНА СКЛАДОВА ІНКОРПОРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ

1.1 Фінанси Української козацької держави

Створення гетьманом Богданом Хмельницьким українського державного механізму потребувало значних фінансових ресурсів, а основним видом державних доходів, як відомо, є податки. Стягнення з населення прямих податей і різноманітних зборів завжди було головним методом мобілізації фінансів, оскільки саме вони дають найбільше надходжень до державної скарбниці. Підвалини податкової системи України-Гетьманщини були закладені гетьманом Б.Хмельницьким у роки Української революції в середині XVII ст. на основі польської, котра з'явилася внаслідок реформування прямого оподаткування Речі Посполитої 1629 р. Тоді замість ланового, що стягувалося лише із сільського населення й шосу – з міського, встановлюється податок із будинків – подимне. Ставки оподаткування варіювалися залежно від категорії будинків. Так, у великих містах із великих будинків

стягувалося 3 злотих¹, по 2 злотих – з невеликих будинків у великих містах і великих будинків у невеликих містах, із невеликих міських будинків і сільських хат стягувалася ½ злотого². Власну податкову систему в повному розумінні цього терміна Б.Хмельницький так і не встиг створити, “види податків і принципи їх стягнення не були точно визначені, ... стара фінансова система була в значній мірі розхитана і зруйнована, а нова не встигла ще повністю оформитися”³. У той же час, за свідченням великого коронного гетьмана Речі Посполитої М.Потоцького, річний дохід Богдана Хмельницького 1650 р. перевищував 5 мільйонів⁴.

Як і до Хмельниччини, основним грошовим податком залишався “подимний”, тільки стягувався він не до бюджету Речі Посполитої, а для потреб гетьманської скарбниці. Ставка оподаткування, за свідченням київського полковника Павла Тетері, становила 2–3 злотих від диму залежно від політичного становища краю. Так, наприклад, “протягом 1654–1658 рр. у Полтавському полку зібрано 60 тис. талярів⁵ і передано гетьману на військові потреби”⁶.

Значне місце в бюджеті Гетьманщини посідав надзвичайний податок на утримання війська – “стація” із ставкою близько 9 злотих⁷. Об’єктом оподаткування подимним і стацією була садиба. Якщо від подимного звільнялося козацтво, що складало новий, привілейований стан українського суспільства, то стацію

¹ Польський злотий у 1649–1663 рр. відповідав номінальній вартості 30 грошей (Szwagrzyk J. A. Pieniądz na ziemiach Polskich X–XX w. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich wydawnictwo, 1973. – S.129.)

² Рутковский Я. Экономическая история Польши. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1953. – С.235.

³ Веселаго В.В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні. – К.: Видавництво АН УРСР, 1956. – С.98.

⁴ Див: Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.1. – К.: Наукова думка, 1996. – С.109.

⁵ Таляр (іоакімсталер, талер) велика срібна монета, в середині XVII ст. відповідала 3 злотим у срібній монеті (Рябцевич В.Н. О чём рассказывают монеты. //Под ред. д-ра ист. наук А.П.Игнатенко. – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн.: Нар. асвета, 1978. – С.154).

⁶ Див: Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – С.167.

⁷ Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. – К.: Обереги, 1999. – С.112.

сплачували всі – козаки, селяни й міщани. Представники всіх верств населення за право виробництва спиртних напоїв сплачували показанщину.

Існували й місцеві, або ратушні, податки, що сплачувалися “на торгах з ваг, з воскобоєнь, бань, від “хлібів усяких”, від продажу напоїв – пива, меду, вина, горілки, за користування відрами, м’ясними рядами, торговими полицями, крамницями, перевозом через Дніпро, гостинними дворами”⁸. Щоправда, населення України не завжди охоче сплачувало податки навіть і новій козацькій владі. Тому в часи військових негараздів чільники української козацької держави віддавали перевагу орендам – відкупу права продажу товарів масового споживання, перед стягненням прямих податків, адже вони не вимагали особливого адміністрування й забезпечували надходження коштів до скарбу більш легким способом. 1665 р. Іван Брюховецький указував, що збирати податки з населення “ныне не надобно потому: время воинское и шаткое, поставят себе в оскорбление... А учинити б в городех ранды винные и с тех ранд наложитъ збор, ...а впредь и прибавливать на то мочно”⁹.

Загалом на території Гетьманщини в другій половині XVII – першій чверті XVIII ст. стягувалися наступні податки й збори: “податки з різників, винокурів, калачниць та інших ремісників; з воскобоєнь, солодовень і броварень; з винокурних казанів, пасік і бортних дерев; ступних і фолюшних кіл млинів; ратушних корчем і відкупних дворів; торгових місць і ратушних комір; з різницьких комір і рибних “ловель”; за продані на торгах сіль, хліб, рибу, волоське вино, брагу та інші дрібні товари; “ярмаркове” з купецьких підвід; “повідне” з виведеної на продаж худоби; “покуховне” з вивезених на продаж горілки і дьогтю; “скатне” з проданих оптом горілки і дьогтю; “відкупне”, “поківшове” і “повідеркове” з “скатної” горілки; “скапщина”; “вагове” з проданих на пуди товарів; тютюнова десятина; “перевізне” через ріки;

⁸ Веселаго В.В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького. – С.99.

⁹ Цит. за: Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР: дожовтневий період. – К.: Вища школа, 1970. – С.116.

“стація”; грошовий чинш; “куничне” з весіль тощо”¹⁰. Козаки також мали податкові зобов’язання перед старшиною, на користь якої підносили подарунок “з поклоном низьким, на ралець”¹¹, що формально вважався добровільним, і якщо “після Визвольної війни “ралець” давалися натурою (птиця, м’ясо-молочна худоба тощо), то наприкінці XVII ст. – переважно грошима”¹². Як бачимо, податкова система Української козацької держави була досить громіздкою із величезною кількістю податків і зборів, частина з яких мала локальний, тимчасовий, а інколи й “добровільний” характер, не було загально визначених ставок оподаткування. Окрім цього, створена Б. Хмельницьким фінансова система мала патріархальний характер, про що свідчить як зазначена податкова система, так і неподільність державного Скарбу й приватного господарства гетьмана.

Власну фінансову та податкову системи мала й інша автономна територія України – Військо Запорозьке Низове. Його дохідну частину бюджету, за свідченням Д.Яворницького, складали: “військова здобич, зовнішня і внутрішня торгівля, продаж вина, платня від перевозів, подимний податок і, врешті, царське хлібне і грошове жалування”¹³. На Запорожжі, як і в Гетьманщині, до Першої Малоросійської колегії існував “добровільний” податок “ралець” (подарунок), його двічі на рік (на Різдво й Великдень) збирали з шинкарів і ремісників¹⁴. Із перерахованих статей фіскальний характер мали торговельні мита й збори з купців, мита за перевіз або “мостове”, митні збори за утримання шинків і торгівлю алкоголем, податок від хат або “димовий”. Щодо “мостового”, то В.Голобуцький указував, що на території усіх паланок не було жодного моста або гаті, з яких би не стягувалося на користь полковника мито, бралось воно також за користування військовими човнами й поромами¹⁵. “Димовий”

¹⁰ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України. – С.170.

¹¹ Котляревський І. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. – К.: Наукова думка, 1982. - С.115.

¹² Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України. – С.175.

¹³ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т.1. – Львів: Світ, 1990. – С.301.

¹⁴ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища шк., 1994. – С.497-498.

¹⁵ Там само. – С.498.

податок стягували із одружених козаків – “сиднів” та з посполитих людей, ставка податку до 1758 р. становила 1 руб. від сім’ї, а з 1758 р. до 1770 р. – 1 руб. 50 коп.

Існував і тимчасовий податок під такою ж назвою із тією ж базою обкладання, сума надходжень від нього становила 300-500 руб. від паланки. Стягувався він лише в надзвичайних ситуаціях: під час війни (1768 р.), при відправленні до двору депутатів з особливо важливих справ (1758, 1765, 1773 рр.)¹⁶. Ймовірно, що саме його мав на увазі батько української літератури Іван Петрович Котляревський, коли писав:

“Як амуницю спорядили
І насушили сухарів,
На сало кабанів набили,
Взяли подимне од дворів...”¹⁷

Дослідник історії вольностей Війська Запорозького Низового О.Л. Олійник указує, що на їх теренах “оподаткуванню підлягали майже всі категорії населення від посполства до козаків, “...що в наймах і без найму живуть в обивателів”, і навіть церковні установи та окремі духовні особи”¹⁸. Щоправда рівень податкових зобов’язань різних категорій населення вольностей був різним; учений зазначає, що “податків можна було частково уникнути, перейшовши в козацький стан, перебування в якому було вигідне і за матеріальними, і за моральними міркуваннями”¹⁹.

Аналіз податкових систем Гетьманщини й Війська Запорозького Низового, як українських адміністративно-територіальних автономій у складі імперії Романових, свідчить про наявність у них багатьох спільних рис. Очевидно, що за Б.Хмельницького ці системи були єдиним цілим і на теренах запорозьких вольностей вони збереглися у вигляді, близькому до того, що був у середині XVII століття. На Гетьманщині ж

¹⁶ Скальковский А.О. История Новой Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – С.157–158.

¹⁷ Котляревський І. Поетичні твори. – С.128.

¹⁸ Олійник О.Л. Система оподаткування у Вольностях Війська Запорозького Низового часів Нової Січі // http://www.cossackdom.com/articles/o/olinik_podatki.htm

¹⁹ Олійник О.Л. Особливості управлінських структур Запорозьких Вольностей часів Нової Січі (1734–1775 рр.). // http://www.cossackdom.com/articles/o/olinik_uprava.htm

“стараннями” старшини, яка досить часто службове підвищення розглядала як один із засобів збагачення, податкова система набула гіпертрофованого вигляду. Та що там старшина, коли гетьмани далеко не з державних міркувань вишукували нові статті оподаткування, як наприклад, І.Самойлович увів “отяготительные монополии на вино, мёд, дёготь и другие предметы, выдумывал разные нововведения для своего обогащения”²⁰. Гетьмани І.Мазепа та І.Скоропадський стягували натуральні податі “на гетманскую музыку и на его кухню со всякого обывателя по пропорции их имуществ”²¹. Універсалом 1701 р. І.Мазепа поширює податкові статті на тих, хто намагався з різних причин уникнути сплати подимного й державних повинностей, шляхом переходу в козацькі підсусідки, указуючи: “Подсоседы, которые свои хати попродавши, в козацких живут, а свои кгрунта мают и онимы пожиткуют, tedy такие абы не заслоняючися козацкою обороною, компанейцов кормили и во вшеляких подданских повинностях з громадою конечно тянули”²².

Загалом, гетьман І.Мазепа узурпував право видання податкових універсалів, яке відповідно до Коломацьких статей обмежувалося радою старшин, він самовільно встановлював розмір торговельних мит та звільнення від них²³. Гетьманський приклад наслідували нижчі за рангом українські можновладці: полковники, сотники та ін. Наприклад, у містечках Городянської, Любецької, Ропської та Седнівської сотень Чернігівському полку полковники самовільно встановили митниці, “де збирали на свою користь мито з імпортованих або експортованих товарів, розміром 2 коп. з підводи”²⁴. За свідченнями стольника Протасова, який перебував при гетьмані І.Скоропадському, в “Малороссии самые последние чиновники добывают себе богатство от налогов, грабежа и винной

²⁰ Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. – Кн. II. – Вып. 4–5. – М.: Книга, 1991. – С. 323.

²¹ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України. – С. 173.

²² Цит. за Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). – К.: Ін-т історії НАН України, 1994. – С. 49.

²³ Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII – XVIII ст.). – Харків: Право, 2002. – С. 27.

²⁴ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України. – С. 171.

продажи. Ежели кого определил гетман сотником, хотя из самых беднейших людей или слуг своих, то через один или два года явятся у него двор, шинки, грунты, мельницы и всякие стада и домовые пожитки”²⁵. Таким чином, ми бачимо, що фінансова система Гетьманщини була слаборозвинутою. З. Когут цілком слушно вказує, що “всеохоплюючої податкової системи не існувало; ряд установ просто збирав податки для певних цілей – на утримання гетьманської канцелярії, його скарбниці, загонів найманців (гетьманської охорони), полкових і сотенних чиновників, церков і монастирів”²⁶.

1.2 НАСТУП ЦАРАТУ НА ФІНАНСОВІ РЕСУРСИ УКРАЇНСЬКИХ РЕГІОНІВ ТА ЇХ ЗАЛУЧЕННЯ ДО ЗАГАЛЬНОІМПЕРСЬКИХ ДОХОДІВ

Досліджуючи Українську козацьку державу, академік В.А. Смолій указував, що вона з її республіканською, демократичною формою правління була позбавлена перспектив розвитку “у складі абсолютистської монархічної Росії... Нові державні інститути рано чи пізно повинні були розчинитися в загальноімперських органах управління... Наступні (після 1654 р.) десятиріччя працювали проти Української держави. Йшов поступовий, але невблаганний процес втрати нею своїх етнічних рис, ліквідації окремих, а згодом цілих суспільних інститутів”²⁷.

Як відомо, одним із вирішальних факторів для існування держави та ефективного функціонування державного механізму є власна фінансова система, тому значним напрямком наступу російського абсолютизму на українські землі, основну частину яких у складі Росії на той час становила Лівобережна Україна – Гетьманщина, для якої в цей період російський уряд встановив офіційну назву “Мала Росія” (“Малоросія”), стали фінанси Гетьманщини.

²⁵ Бантиш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – С.424.

²⁶ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 - 1830. – С.52.

²⁷ Смолій В.А. Українська козацька держава // УІЖ. – 1991. – №4. – С.11.

Перша спроба залучити ресурси Гетьманщини до формування казни імперії Романових сягає січня–березня 1654 р., коли московські урядовці ввели до так званих Березневих статей положення про те, що “быти б урядником в городех: войтам, бурмистром, райцам, лавником, и доходы всякие денежные и хлебные собирать на царское величество и отдавать в его государеву казну тем людям, которых царское величество пришлет; да тем же присланным людям, кого для тое сборные казны царское величество пришлет, и над теми сборщиками смотреть, чтобы делали правду”²⁸. На думку багатьох учених, ця норма, як і деякі інші, залишилася тільки декларацією, адже Богдан Хмельницький вважав, що фінансові відносини між Україною і Москвою мають бути у формі номінального васалітету з виплатою останній грошової данини²⁹. Після смерті гетьмана великодержавний наступ на українську автономію посилюється, чому сприяють й особисті амбіції керманичів нації. Так, 1666 р. за домовленістю російського царя Олексія Михайловича й гетьмана Івана Брюховецького до українських міст Гадяча, Полтави, Миргорода, Лубен, Прилук, Стародуба та інших направляються царські воеводи, які формують власний фінансовий апарат, проводять перепис населення та обкладають податками й зборами місцеве населення³⁰. У літопису Самовидця, авторство якого більшість учених приписують сучаснику тих подій генеральному військовому підскарбію Роману Ракушці-Романовському, вказується, що “выехали от царского величества списчики на усю Украину, которые переписывали усіх людей на Украине, мешкающих и по городах, и по селах: и синов хто мает, и хто чим пашет. И так вложили дань на людей тяглих от плуга волов осипи по осми осмачок, а грошей пяти золотих. А знову, хто конми пашет, от коня по полкопи а по осмачці жита. Также поставили по городам ціловалщиков з мещан, котріє виберали от вшеляких торгов, так великих и малих. Также подачку наложили от всякого человека так ремесника, як тож и

²⁸ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.1. – С.814.

²⁹ Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року: Міфи і реальність. – К.: Варта, 1994. – С.28.

³⁰ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во “Знання” України, 1992. – С.134.

найубогшого. И тіе реестра в книги пописали, которіе книги одни на Москву повезени, а другіе воеводам подани, жеби тоє наложенную подачу на людей вибирали и тим платили людем ратним, застаючим на Україні”³¹. Такі дії не могли не викликати супротив населення, а поведінка прибулих російських урядовців бажала кращого й не додавала їм любові чи хоча б поваги українців: “Полтавский воевода бранит нас скверными словами..., когда кто придет к нему – плюет на того, велит денщикам выталкивать в-зашею”³². У багатьох містах скаржилися на великі побори, нахабність, грабунки, образи жінок і дівчат з боку воевод. Але в силу ряду обставин, головною з яких був спротив населення Гетьманщини, остання зберегла власну фіскальну систему. Та й гетьман Брюховецький не виконував зобов’язання щодо збору податків у царську казну, які й надалі надходили до гетьманського скарбу³³. Козаки грабували й били збирачів податків, у містах вбивали московських ратників і представників козацької старшини, яка займалася здирництвом, як, наприклад, переяславського полковника Єрмоленка³⁴.

Тенденція до уніфікації всіх частин Російської держави особливо посилюються після приходу до влади Петра І, який, за визначенням М. Костомарова: “Відверто нехтував інтересами України, самовладно розпоряджався її економічним та військовим потенціалом, ігноруючи прийняті Російською державою зобов’язання відповідно до попередніх договорів”³⁵. Хоча ще наприкінці XVII ст. тоді ще цар – Петро Олексійович у відповідь на поданий гетьманом Іваном Мазепою фінансовий звіт за 1692 р. писав: “...не токмо те зборы, но и всякие порядки и устроения в малороссийских городех ведает он, гетман...”³⁶.

Особливо брутальне ставлення російського імператора до договірних зобов’язань виявилось після запровадження 1722 р.

³¹ Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 99–100.

³² Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях. – С.302.

³³ Величко С.В. Літопис. – Т.2. – К.: Дніпро, 1991. – С.109.

³⁴ Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях. – С.302.

³⁵ Там же. – С.302.

³⁶ Цит. за: Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Українські проекти в Російській імперії. – К.: Наукова думка, 2004. –С.177.

Малоросійської колегії³⁷, на яку відповідно до царської інструкції поряд із іншими адміністративними функціями покладалися й фінансові (“денежные и хлебные сборы собирать в доходы государевы”³⁸). Петро І, обґрунтовуючи своє безцеремонне втручання у фінансові справи Гетьманщини, зазначав, що з її населення “многие непотребные зборы чинены”³⁹. Таке твердження російського імператора не було голосливим. Дійсно, фінансова система Гетьманщини в першій чверті XVIII ст. перебувала в незадовільному стані, а “фінансова справа була однією з найгірше впорядкованих галузей державного управління”⁴⁰. Коли президент Малоросійської колегії Вельяминов на початку серпня 1722 р. зажадав від наказного гетьмана П.Полуботка детальної інформації з питань оподаткування населення Гетьманщини, останній не спромігся дати чіткої відповіді, а посилення російського урядовця на “статті” Б.Хмельницького, що передбачали податкові надходження з України до російської скарбниці, взагалі заскочили його зненацька⁴¹. Такий стан справ дав змогу бригадиру Вельяминову прибрати до рук фінанси краю. Йому Петро І указував “оставить в Малой России из прежних сборов следующая: записные от казаков, и от казаков же что медь сытят, с воевод за пропускные квиты, от приезжих за место, с продажи лошадей и прочей скотины, с привозного всякого хлеба (кроме с продажного хлеба пошлины) с мещанских и с посполитых людей их работных; також и с тех которые берется смотря по пожиткам; мазепшина с посполитых людей, празничное от казаков и мужиков, с подсаседков казачих и мужицких, от резницких камор что збиралось сала, от бобылей неимеющих грунтов, с пеших людей с хат стацею с посполитых и сподсаседков конных и пеших, с казаков с каждого двора...”⁴².

³⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Т.6. – №4010; Т.7. – №№4143, 4172, 4493, 4196.

³⁸ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994. – С.616.

³⁹ ДАПО. – Ф.222, оп.1, спр.212, арк.12.

⁴⁰ Коваленко О. Павло Полуботок // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. – С.511.

⁴¹ Там само.

⁴² ДАПО. – Ф.222, оп.1, спр.212, арк.12.

Внаслідок цілеспрямованих дій керівництва Малоросійської колегії щодо реформування патріархальної фінансової системи Гетьманщини та залучення її матеріальних ресурсів до загальноімперської казни запроваджується податкова служба, підпорядкована російській адміністрації, ліквідується імунітет козацької старшини та духовних власників і поширюються на козацтво податкові статті поспільства⁴³. Оподаткування козацької старшини збільшило на 21% (8814 руб.) надходження до російського бюджету 1724 р.⁴⁴ Основними статтями оподаткування Малоросійською колегією населення Гетьманщини в 1722–1724 рр. були покутне і скатне, медова десятина, показанщина, тютюнова десятина, збори з млинарства, з мостів і перевозів, з броварів, помірне від вина й меду та ін. Загалом податків в Україні Малоросійською колегією було зібрано 1722 р. 45 тис. руб. готівкою й 17 тис. руб. натурою, 1723 р. – 86 тис. руб. готівкою й 27 тис. руб. натурою, 1724 р. – 141 тис. руб. готівкою й 40 тис. руб. натурою⁴⁵.

На утримання російських військ на теренах Гетьманщини майже всі верстви українського населення, за винятком козацтва, обкладалися спеціальними зборами – “порціями” і “раціями”.

Після смерті Петра I фінансова політика Російської імперії в Україні-Гетьманщині дещо пом'якшується. Відповідно до рішення Верховної таємної ради від 11 лютого 1726 р. податки з населення Лівобережжя належало знову збирати до військового скарбу, а не в царську казну. Як не парадоксально, але факт, що українські інтереси у Верховній таємній раді боронив давній ворог козацьких “вольностей” О.Д.Меншиков, в якого склалися досить напружені стосунки з президентом Малоросійської колегії через оподаткування українських маєтностей “світлішого князя”⁴⁶.

⁴³ Горобець В.М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині (1722–1727) // Середньовічна Україна: Збірник наукових праць. – Вип.1. – К.: Наукова думка, 1994. – С.148.

⁴⁴ Там само. – С.144.

⁴⁵ Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К.: Либідь, 1994. – С.122.

⁴⁶ З українських маєтностей О.Меншикова 1724 р. було зібрано податків на загальну суму 2344 руб. 83 коп., за 10 місяців 1725 р. – 928 руб. 83 коп. і за 3 місяці 1726 р. – 253 руб. 10 коп. (Горобець В.М. Малоросійська колегія. – С.144).

Щоправда вже 21 липня стягнення податків на користь російського уряду поновлюється, але після утвердження повновладдя Меншикова Рада приймає постанову від 12 травня, відповідно до якої “... всякие доходы, положенные со определения коллегии по доношении генерал-майора Вельяминова вновь, те оставить вовсе и впредь с них не собирать”. Того ж року скасовується Малоросійська колегія та відновлюється інститут гетьманства. Податковий тиск на Гетьманщину дещо послаблюється, про що неодноразово декларується у різноманітних імператорських нормативних актах: іменному указі від 12 травня 1727 р., грамоті від 25 липня 1727 р., указі від 16 липня 1728 р. та ін. Наказувалося, щоб з населення України “доходы... денежные и хлебные собирать те, которые надлежат по пунктах гетмана Богдана Хмельницкого и которые собираются при бытности бывших потом гетманов, а которые всякие доходы положены с определения коллегии по доношениям генерал-майора Вельяминова вновь, те оставить вовсе и впредь с них не собирать”⁴⁷. В імператорському указі від 10 липня 1728 р. наголошувалося, щоб старшина й інші урядовці “казаков и посольства накладов и взяток на себя и ни на кого отнюдь не брали, и ни какова пития и протчего своего и ни чего на них не накладывали, и денег за оное не правили и не вымогали... рядовым казакам и посольству налог обид и тягости отнюдь не чинили”⁴⁸ й наводився приклад зловживань владою гадяцького полковника Г.Милорадовича, який давав “казакам собственное свое вино и пиво для продажи, и за куфу⁴⁹ вина берет по тритцати четыре рубли, а за куфу пива по три рубли”⁵⁰. Для запобігання фінансовим зловживанням козацької старшини в цьому документі не лише повідомлялося про виклик згаданого полковника для проведення слідства, а наказувалося ознайомити із змістом указу старшину (“роздать каждому по листу с росписками, чтобы в предь неведением о сём ни кто не отговаривался”⁵¹). 1728 р.

⁴⁷ Соловьёв С.В. Сочинения: В 18 кн. – Кн.Х. – Т.19–20. – М.: Мысль, 1993. – С.105–106.

⁴⁸ ДАПО. – Ф.222, оп.1, спр.212, арк.43.

⁴⁹ Куфа (кух, кухва) – німецька міра об’єму рідини дорівнювала 30 квартам, приблизно 4,5 літра (Архів коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. – Т.2. – К., 2000. – С.639).

⁵⁰ ДАПО. – Ф.222, оп.1, спр.212, арк.43.

⁵¹ Там само.

новообраний гетьман Д. Апостол під час поїздки до Москви на коронацію Петра II отримує “Решительные пункты”, сьомий пункт яких регламентував організацію фінансового управління в Лівобережній Україні. Згідно з цим документом, з населення Гетьманщини до військового скарбу, який мав бути відділеним від особистих коштів гетьмана, мали стягувати чітко визначені податки й збори: “собирать только с промыслов, а именно: поуховное и скатное, с продажи вина в шинки, и в отвоз в великороссийские города, да из дегтю так же поуховное и скатное, с винокуренных казанов; а со пчел и за табачную десятину, кроме козаков, в ярмарки, в торги, с купецких людей с продажным товаром, и с хлеба мерки, с мостов, с перевозов, и с гребель с проезжающих людей, с откупных разных статей, с ратушных сел годовой платеж, и за живность”⁵². За гетьманства Д. Апостола для контролю за українськими фінансами вводиться посада генерального підскарбія, що очолював Генеральну скарбову канцелярію.

1730 р. згідно з царським указом створюється “Канцелярія конфіскації”, чиновникам якої наказувалося у своєму підпорядкуванні “иметь все описаные за вины и за доимки и за штрафы и выморочные деревни, земли, дворы, заводы, лавки и всякия пожитки...”⁵³. Влада вимагала створення реєстру таких маєтностей, адже внаслідок таких дій у соціальній структурі селянства Гетьманщини й Слобожанщини з’являється незначна група “відписних посполитих”, котрі після втрати свого можновладця “состояли свободными без всякого в казну платежа”⁵⁴.

Після смерті Д. Апостола 1734 р. російська імператриця Анна Іоанівна вводить в Україні Правління гетьманського уряду. Відповідно до царської інструкції з населення Гетьманщини й надалі мали стягуватися податки, визначені Петром II, до військового скарбу стягувалися й податки на посаду гетьмана, яка

⁵² Рігельман О.І. Літописна оповідь. – С.628–629.

⁵³ Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – Т.І. – К.: Наукова думка, 2006. – С.258.

⁵⁴ Там само.

на цей час була скасована “доходы ж, которые собирались гетману на булаву и на кухню, и прочие, кои ему приходилось по гетманству, собирать до избрания нового гетмана, по прежнему определенным к тому особливим сборщикам, и те доходы держать особливо, и ни на какие расходы без именного нашего императорского величества указа не издерживать”⁵⁵. Отже, ми знову бачимо залучення українських фінансів до російської казни, адже нового гетьмана ніхто й не думав дозволяти обирати, а кошти на його утримання й надалі справно стягувалися. Дбаючи про збільшення податкових надходжень, Анна Іоанівна указом від 8 серпня 1734 р., наказувала: “Ревизию в Малой России дворового числа казаков и посполитых и подсоседков и прочих, в нынешнем 1734 г. учинить вновь, чтобы обыватели во всяких общенародных повинностях были уравнены. Подсоседков козачьих и мужичих також владельческих и духовного и мирскаго чина, которые на кгрунтах живут и мастеровых всякого звания людей, по той учиненной вновь ревизии положить же в оклад и велеть платить против других по пропорции пожитков”⁵⁶. Окрім указаної ревізії, для виявлення підсусідків, що ухилялися від державних податей і повинностей неодноразово проводилися спеціальні слідства. Правління гетьманського уряду контролювало надходження до військового скарбу. У донесенні Стародубської військової канцелярії генерал-аншефу князю І.Ф.Барятинському, на той час чільнику правління, є посилення на указ її імператорської величності з генеральної військової від 8 березня 1737 р., у якому “велено справясь в полку стародубском в полковой канцелярии и сотенных ратушах и в прочих местах где есть казенный сбор колицы число налицо денежной казны”⁵⁷. Документ містить перелік грошових зборів до Військового Скарбу: “както з дел челобитных, печатных крепостей, пошлин, штрафных, а особливо ваговых и хлебных и протчих разного”⁵⁸. Відомості полкових канцелярій і магістратів Лівобережної України, в котрих

⁵⁵ Рігельман О.І. Літописна оповідь. – С.647.

⁵⁶ Цит. за: Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII-XVIII ст.). – К.: Ін-т історії НАН України, 1994. – С.49.

⁵⁷ ЦДІА. – Ф.51, оп.3, спр.6366, арк.2.

⁵⁸ Там само.

перераховується зібрана кількість жита, вівса, конопель, конопляного масла, солі, свинцю і грошей⁵⁹, свідчать про феодальний характер і нерозвиненість української фіскальної системи. Цікаво, що податкові зобов'язання залежали не лише від належності до тієї чи іншої групи населення, а й від категорії населеного пункту. Так наприклад, в “Історії українського селянства” наводяться дані по Полтавському полку станом на 1740 р., в котрому тоді “було 11 вільних військових і ратушних міст, містечок і сіл, а також 11 хуторів (2 посполитих і 9 козацьких)... Лише з посполитих збирали на рік 3 крб. 50 коп. “денежного окладу” та 70 четвертей – “хлебного”. Ранговими були 4 містечка і 4 села... З них “денежного и хлебного окладу” до державної скарбниці не збирали”⁶⁰. У посполитих ратушних селах цього полку Павленках та Іванчинцях, “за живность” в першому “брали по 20 коп. і 3 чверті хліба на рік і віддавали до військового скарбу – “зборщикам”. У другому селі... із селян брали за “живность” по 60 коп. і 12 четвертей хліба. Приблизно те ж саме спостерігалось в селах Мазоли та Івашуки”⁶¹. Автори видання вказують, що розміри грошових та натуральних податків залежали не від кількості дворів, а від кількості в них худоби⁶². У 40-х роках XVIII ст. із українських селян “збирали податки на утримання консистентів (російського війська) та інші “общенародные нужды” грошима, вівсом і пшеницею”⁶³. Цілком правомірною в історіографії є теза про те, що “спеціальним завданням правління було скомпрометувати гетьманську владу, звинуватити її у надмірних податках та інших тягарях”⁶⁴, але твердження авторів академічного курсу “Історії держави і права України”, що існуючі тоді фіскальні зобов'язання населення “насправді поклав на українців царат”⁶⁵, на нашу думку, не зовсім відповідають

⁵⁹ Там само. – Арк.4.

⁶⁰ Історія українського селянства. – С.257.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само.

⁶³ Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури. – С.41.

⁶⁴ Історія держави і права України: Академічний курс. – У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. – Т.І. – К.: Ін Юре, 2000. – С.289.

⁶⁵ Там само.

історичним реаліям. У поданні сотників Чернігівського полку до імператриці Єлизавети від 1744 р., за гетьмана Апостола, вказується “изобретен збор денег из самих козаков, который збор показан на старшины полковые и сотенные и на канцелярские служители и на канцелларские жь потребности, а з мужиков, которых болшим числом имеется, и таковые их дела в канцелляриях всегда отправляются, ничего не собирается, затем, что владельцы мужиков своих защитили и все тяжести мужичие на козаков свалили”⁶⁶. Скаржники підкреслювали, що раніше оподатковувалися лише міщани та посполиті, а козацтво “токмо едину службу государственную ведали”. Різке зменшення кількості козаків унаслідок закабалення частини їх старшиною призвело до значного посилення фіскального тиску на тих, хто зберіг козацький статус, “ныне оной зборъ, которого спрежде сего не бывало произийшол ежегодно, с иного козака до осми гривень и более”⁶⁷. Сотники вказували, що зібрані начебто для канцелярських потреб кошти, “сумма неведомо куда употребляется, ибо много с тех, на коих дача с той суммы определена, и в комплекте не состоятъ, и определенных на них денги неведомо где деваются”⁶⁸.

Наступ царату на фінансову автономію Гетьманщини тривав і за відносно лояльної до України імператриці Єлизавети, перші роки правління якої були позначені послабленням фіскального тиску на населення Лівобережжя. Так, зокрема на груднев 1741 р. вимогу Єлизавети Петрівни Сенат розробив план заходів, щодо полегшення оподаткування в Гетьманщині й Слобожанщини та відшкодування збитків, котрі були завдані цим регіонам унаслідок перебування на їх території російських військ. Цей план декларував значні полегшення для населення щодо військових постойів, урегульовував проблему подорожніх і прогонних коштів, а також фуражу для армійських коней, прощалися 30 тис. руб. податкових недоїмок малоросійської старшини й духовенства за торгіві промисли та особистий борг гетьмана Д. Апостола

⁶⁶ Прошение сотников Черниговского полка о козацких обидях, поданное имп. Елизавете в 1744 г. / Отгиск из Киевской Старины. Изд. В.Модзалевского. – К.:

Тип. г.Т. Корчак - Новицкого, 1894. – С.11–12.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Там же.

9864 руб. до генерального військового скарбу⁶⁹. Під час відновлення в Україні гетьманства й затвердження на цю посаду К.Г. Розумовського в іменному указі наголошувалося, що “в Малой России зборы собирать и употреблять по прежним малороссийским не только правам, но и обыкновениям”⁷⁰. Проте 1754 р. імператриця Єлизавета зобов’язує уряд гетьмана К. Розумовського подавати точні відомості про прибутки й видатки українського скарбу, окрім того за поданням Сенату цариця повеліла українські внутрішні мита “індукту” й “евекту” скасувати, й “учредить по всей малороссийской границе портовые таможи, в которых собирать пошлину по тарифу и внутреннюю в казну Государеву”⁷¹. Унаслідок таких інкорпораційних заходів у Гетьманщині зменшується база оподаткування, й відповідно її бюджет недоотримує значної суми коштів, хоча вноситься певне пом’якшення податкового тиску на жителів Лівобережжя. В історіографії існують різні трактування імітних кордонів з Росією, а особливо їх ліквідації урядом Єлизавети Петрівни, проте аналізуючи цю проблему необхідно враховувати, що ліквідація митних зборів на кордоні Росії й Гетьманщини, як указує український учений В. Горобець, “збігалася із скасуванням внутрішніх тарифів загалом в Російській імперії, відкриттям банків тощо, що за задумом ініціаторів економічних перетворень повинно було просувати вперед “государственный интерес”, заснований на західних ідеях”⁷². Таким чином, митна політика стає першою складовою фінансової, котру російська влада не лише підпорядковувала собі, але й уніфікувала відповідно до загальноімперської, законодавче започаткувавши остаточне поглинання української фінансової системи. Ці заходи російського уряду призводять до значних політичних наслідків у взаєминах

⁶⁹ Лапшин С. Характеристика української політики уряду імператриці Єлизавети Петрівни в 1741–1744 рр. // Український історичний збірник. – Вип.9. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С.80.

⁷⁰ Миллер г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – М.: Университетская тип., 1848. – С.92.

⁷¹ Там же. – С.84.

⁷² Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Українські проекти в Російській імперії. – К.: Наукова думка, 2004. –С.235.

царату й гетьманського уряду, адже скарбниця української автономії стає повністю контрольована Петербургом, а її наповнення значно зменшується, “збіднення військового скарбу привело до того, що центральний уряд був змушений навіть на утримання гетьманського уряду виділяти бюджетні асигнування з імперської казни, зрозуміло, вимагаючи від Глухова жорсткої звітності з приводу використання цих коштів... владні prerogative реставрованого в 1750 р. інституту гетьманства перетворили його на звичайного чиновника Російської імперії”⁷³.

Тяжкий стан російських фінансів у другій половині XVIII ст. стимулював експансіоністську політику самодержавства щодо нових територіальних надбань й використання їхніх ресурсів у тому числі й фінансових. Більш жорстким до України, ніж у попередників, був курс імператриці Катерини II. За її правління ліквідовується інститут гетьманства, на українських теренах створюються за російським зразком Новоросійська, Малоросійська й Слобідсько-Українська губернії, а фінансова система Лівобережної України об'єднується із російською, фінанси українських губерній долучаються до загальноімперських, вводяться нові статті оподаткування. Відома історичній науці таємна інструкція Катерини II новопризначеному генерал-губернатору П.О. Румянцеву щодо управління колишньою Гетьманщиною має різні, переважно негативні оцінки як у радянській, так і в сучасній вітчизняній історіографії. У той же час, більш слушною, на нашу думку, є теза О.Гуржії про хибність однозначно негативної оцінки цього документа, адже, як указує вчений, “в ній існували й пункти про обмеження безборонного розкрадання казенних прибутків і земель (п.5); торгівлі з Туреччиною натуральним обміном (п.6); збереження лісів (п.9); поліпшення та розширення водних шляхів (п.11) тощо. І хоч головним чином усі ці заходи планувалося здійснювати не стільки задля корінного населення, скільки в загальноімперських та фінансових інтересах, вони певною мірою мали позитивно вплинути на розвиток господарства України”⁷⁴.

⁷³ Там само. – С.235.

⁷⁴ Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури. – С.55.

На Гетьманщині до середини 60-х років XVIII ст. не існувало чітко визначених норм натуральних і грошових зборів у державну скарбницю. Двори селян, міщан, підсусідків і козаків-підпомагачів 1765 р. замість попередніх “консистенських” зборів, що не мали визначеної законодавцем ставки, і стягувалися як у грошовій, так і в натуральній формі, обкладалися новим, чітко визначеним, так званим “рубльовим окладом”. Уводиться обов’язкове використання в судах гербового паперу та ін.

Іншим регіоном, котрий досить довгий мав певні економічні пільги й відповідно автономний статус, хоча й більш умовний, ніж Лівобережжя, була Слобожанщина – “українсько-російське прикордоння, один з двох великих регіонів України, які утворилися у т.зв. Дикому степу, у трикутнику, що виник між непевними кордонами Росії, Речі Посполитої і Кримського ханства у XVII - XVIII ст.”⁷⁵. Протягом 1756–1757 рр. російська влада проводить ряд заходів, спрямованих на відновлення регулярної військової служби на Слобожанщині. Сформований із мешканців регіону гусарський полк мав укомплектовуватися з слобідських козаків, котрі раніше служили в драгунських частинах і козацькими підпомічниками в разі недокомплекту перших. Видатки на утримання цього військового формування покладалися на козацьких підпомічників, які “внаслідок цього мали додатково сплачувати крім звичайних 18 копійок податку ще й 22,5 копійки”⁷⁶.

Височайше затвердженою доповіддю сенаторів князя Шаховського, генерал-аншефа Паніна й таємного радника Олсуф’єва “Об учреждении из всех слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение слободских лёгких полков” від 16 грудня 1764 р. на Слобожанщині запроваджувався загальноросійський державний податок - подушне. Його введення вмотивовувалось необхідністю впорядкування зборів на утримання козацьких військ, сенатори наголошували, що “служба казачья состоит на содержании

⁷⁵ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми. – С.96.

⁷⁶ Яценко В.Б. Інтеграційна політика російського уряду щодо козацтва слобідських полків в добу Слизавети Петрівни http://www.ukrterra.com.ua/review/223/yacenko_rosurjad.htm

свойственничьем и подпомощников, и на сие общество расписываются, для содержания и снабжения каждого казака, ежегодныя складки, которыя непременно и равными никогда быть не могут; а как нередко случается, что, или во время, или после расписания таковой складки, из расписанного числа душ, многие переходами на владельческие земли и иными случаями выбывают, и остаётся иногда только половина, то уже одни оставшиеся, будучи принуждены содержать казаков и снабждать их всеми потребностями, не только в положенной на бывшее полное число складки облегчения никакого не имеют, но и несут великую тягость. Ежели же в таком случае уравнивать ту же складку по числу остающихся за убылью наличных душ, то должно быть всегда новым расчислениям и бесконечным замешательствам, без малейшего однако ж народу облегчения”⁷⁷. Найбільш обтяжливими ці складки були в Острозькому полку, в котрому “складчики приписаним к ним казакам дають деньгами по 32, по 35 и по 38 рублей, дабы они, получа те деньги, сами себя содержали, и более уже ничего в год от оных складчиков своих не требовали”⁷⁸. Доповідачі наполягали на необхідності реформування управління Слобожанщини шляхом створення з усіх полків Слобідсько-Української губернії, губернська канцелярія мала розташовуватися в центральному полку, а з 4 інших утворювалися повіти губернії. Грошові й натуральні податі й збори, що стягувалися на утримання слобідських і драгунських полків скасовувалися, а на утримання новостворених Слобідських легких військ, до того часу, поки не пройде межування земель і визначення майнового стану жителів, вводилося подушне. Імовірно, як один з варіантів, планувалося запровадження в регіоні поземельного оподаткування, але останнє залишилося лише в намірах сенаторів, а тимчасове подушне проіснувало аж до його скасування по імперії.

Ставки нового для Слобожанщини податку були чітко визначеними для різних категорій її населення. Так, для “свойственников, подпомощников и подсоседков”, котрих разом

⁷⁷ ПСЗ. – Т.16. – №12293. – С.1003.

⁷⁸ Там же. – С.1004.

нараховувалось 154 808 душ, податкова ставка складала 95 коп. з душі чоловічої статі в рік; для 328 814 душ поміщицьких і старшинських селян – 60 коп., а для тих 20 422 селян, що осілилися в донських станицях – 70 коп., як і в великоросійських губерніях; 22 329 обивателям нових Слобідських полків, що мешкали “на таких землях, на которых силка и продажа вина указами запрещена, с каждой души токмо по 85 копеек”⁷⁹. Планувалося, що податкові надходження в новоутвореній губернії складатимуть 356 418 руб. 50 коп., з котрих 38 763 руб. 90 коп. мало витратитися на утримання трьох драгунських і одного гарнізонного полку*, 13 486 руб. виділялися на утримання губернської і чотирьох військових канцелярій, 50 тис. мало належати резервному фонду, на випадок недоїмок у наступному році, 200 тис. руб. додавалися до генеральної військової суми на утримання й постачання усім необхідним новосформованих слобідських легких військ, 14 295 руб. 40 коп., що збиралися з слобожанців, які оселились в донських станицях, залишали для потреб Війська Донського, а залишок в обсязі 39 873 руб. 20 коп. мали висилатися до штатс-контори на розсуд імператриці, яку сенатори просили “чтоб для непредвидимых иногда недостатков повелено было на первые два года, доколе новое Слободских полков учреждение, и сии полагаемые сборы на основании бездоимочного их получения надежно утвердятся, содержать в наличности, не употребляя их ни на какие другие расходы”⁸⁰. Таким чином, близько 88,81% зібраних коштів планувалося залишити на місці, для фінансування місцевих полків і органів управління. Тобто влада досить обережно підходила до проблем фінансової політики в регіоні, намагаючись знайти симпатиків серед населення, яке себе ще остаточно не ідентифікувало з масою підданих імперії. Це було реалізацією на практиці тези Катерини II з листа до новопризначеного генерального прокурора А.А. Вяземського: “Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся конфирмованными им

⁷⁹ Там же. – С.1005

* Сума була аналогічна тій, що раніше збиралася на ці полки.

⁸⁰ Там же. – С.1006.

привилегиями, и нарушить оные отрешением всех вдруг весьма непристойно б было; однако ж, и называть их чужестранными и обходиться с ними на таковом же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностью, глупость. Сии провинции, также Смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб они обрусели и перестали бы глядеть, как волки к лесу”⁸¹. Збір подушного розпочався 1766 р.⁸² Місцеве населення негативно сприйняло введення подушного оподаткування. А.Г.Слюсарський наводить ряд прикладів відвертого саботування урядового розпорядження мешканцями багатьох населених пунктів на Слобожанщині, яка першою з українських теренів відчула всі “переваги” російської податкової системи⁸³. Певне уявлення про фінанси цього регіону, після поширення на нього подушного, дає відомість про доходи й видатки в Слобідській губернії 1780 р., згідно з котрою доходну частину складали - подушне з військових обивателів і поміщицьких селян в указаних вище розмірах, з міщан – 1 руб. 20 коп., з селян, виноградарів, циган і розкольників – 70 коп., а також процент з оголошеного купецького капіталу, загалом планувалося стягнути 487 377 руб. 62 $\frac{1}{4}$ коп.⁸⁴ На видатки планувалося 303 924 руб. 01 коп., зокрема, 238 763 руб. 90 коп. на утримання 5 слобідських гусарських полків, 9876 руб. 52 коп. на окремий слобідський батальйон, 29111 руб. на цивільне правління губернії, 398 руб. 59 коп. на ремонт ретраншементу фортець, 13 974 руб. передавалися в державну статс-кантору, які витрачалися на утримання слобідської межової кантори, 8 тис. руб. на будівництво канцелярії, 800 руб. на ремонт Торської та Ізюмської фортець, 1 тис. руб. на складання інструментального плану й 2 тис. руб. на утримання медичних чинів⁸⁵. Як бачимо, бюджет планувався профіцитний, тому П.О.Румянцев-Задунайський асигнує ще

⁸¹ Сборник Русского исторического общества. – Т.7. – СПб., 1871. – С.348; Чтения в Обществе истории и древностей российских. – 1885. – №1. – С.36.

⁸² ЦДІА – Ф.1710, оп.1, спр.1228, арк.5.

⁸³ Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. – Харьков: Харьковское книжное изд-во, 1964. – С.430.

⁸⁴ Підраховано нами на основі: ЦДІА. – Ф.1709, оп.1, спр.31, арк.21–22.

⁸⁵ Там само. – Арк.21.

12 тис. руб. для створення присутственных місць Харківського намісництва⁸⁶, у котре того року була реформована Слобідсько-Українська губернія.

Загалом для другої половини XVIII ст. характерною була заміна натуральних податків грошовими, хоча натуральні податі стягувалися й надалі поряд із грошовими. “От посполитого владений атамана сотенного Николая Ограновича сотни Снетинской села Гонцов... 386 хат... по три чети с хати”, – указується у податковій квитанції від 17 березня 1774 р.⁸⁷ 1782 р. затверджується єдина для імперії форма податкової квитанції, котра стосувалася як подушного оподаткування, так і інших податей і зборів, у ній записувалося, що “по указу ЕИВ такого то звания, волости или селения такого то, такого то ведомства принято подушных сколько рублей и копеек, накладных сколько рублей и копеек, от такого то званием и именем, которыя в казначействе записаны в настольном вступающем реестре такого то года, месяца и числа, под № в приходной окладной такого збора, или в такой генеральной доимочной книге, такого года, месяца и числа, под №”⁸⁸.

За наказом Катерини II президент Другої Малоросійської колегії граф П. Румянцев цілеспрямовано скасовує усі відмінності в державному устрої Лівобережжя, у тому числі й українську податкову систему. Академік В. Смолій указує, що в “70-80-х роках XVIII ст. наступ царизму на залишки автономії України вступив у завершальну фазу”⁸⁹. Восени 1781 р. значна частина Малоросійської губернії була поділена на Новгород-Сіверське й Чернігівське намісництва, а інша об’єднана з Київською й перетворені в Київське намісництво.

У другій половині 1783 р. травневим іменним указом Катерини II Сенату на терени колишньої Гетьманщини, поряд із Харківським, Могилівським, Полоцьким, Ризьким і Виборзьким намісництвами поширюються російські податкові статті, а міста

⁸⁶ Там же. – Арк.21зв.

⁸⁷ ДАПО, ф.222, оп.1, спр.1461, арк.2.

⁸⁸ ЦДІА – Ф.193, оп.1, спр.8, арк.1.

⁸⁹ Смолій В.А. Українська козацька держава. – С.19.

урівнюються в правах⁹⁰. Умотивовуючи таке реформування оподаткування в названих губерніях, імператриця посилялася “на необходимо нужная издержки” в них⁹¹. Враховуючи, що даний указ стане в подальшому наріжним каменем податкової політики Російської імперії в українських губерніях, зупинимось на ньому більш детально, а за необхідності наведемо ключові, хоча, можливо, й значні за обсягом цитати. На Лівобережжі указ скасовував існуючий до цього “рублёвый оклад”, українському купецтва належало сплачувати податъ з капіталів “по совести ими объявляемых по одному со ста”, як це вже було в Росії з 1775 р., міщани в повітових і губернських містах та казенних містечках мали сплачувати по 1 руб. 20 коп. у рік із кожної душі чоловічої статі; посполиті чи селяни різних категорій (державні, монастирські, церковні та поміщицькі) по 70 коп. на рік подушного, а державні селяни ще й по 1 руб. оброку з кожної душі чоловічої статі замість “работ и разных других поборов оброка”; з козаків “на содержание военной их службы, вместо прежних неуравнительных поборов, зависевших от воли начальства, в чем они терпели крайнюю тягость, с каждой души мужеска пола по одному рублю по 20 копеек на год”; окрім цього із кожного рубля усіх перерахованих вище подушних зборів належало сплачувати по 2 коп. накладних⁹². Таким чином, податні стани в українських губерніях складали козаки, міщани й селяни. Державним селянам, козакам і міщанам надавалося право “по городам, местечкам, селам и деревням подробную раскладку положенных с них доходов, делать самим между собою по состоянию их чрез выбираемых ими поверенных, или раскладчиков, мещанам под наблюдением магистратов или ратуш их, а прочих под надзиранием директора домоводства, коим однакож не стесняют собою добровольного их хозяйственного расположения; а в случае медленности, несогласия или другого затруднения пособствовать им в скорейшем того исполнении: таким же образом и в помещичьих деревнях подробную раскладку установленных с крестьян их податей

⁹⁰ ЦДІА. – Ф.1760, оп.1, спр.107, арк.1зв.

⁹¹ ПСЗ. – Т.21. – №15724. – С.907.

⁹² Там же. – С.908.

оставить на распоряжение помещиков по лучшему их хозяйственному усмотрению”⁹³. З фіскальних міркувань забороняються переходи селян після ревізії, у результаті чого українське селянство отримує остаточне закріпачення: “Для известного и верного получения казённых доходов в наместничествах Киевском, Черниговском и Новгород-Северском, и в отвращение всяких побегов к отягощению помещиков и остающихся в селениях обитателей, каждому из поселян остаться в своём месте и звании, где он по нынешней последней ревизии написан”⁹⁴.

Відповідно до указу, доходи від торгівлі алкоголем у містах, що не перебували в приватній власності, спрямовувалися на їх користь, зокрема на утримання магістратів та інші міські потреби, за рух цих коштів магістратам належало звітувати перед відповідними установами – губернським правлінням і казенними палатами. На українське дворянство поширювалися діючі в Росії з 1775 р. мита “по 6 на 100 с продаваемых недвижимых имений”, продавцям належало “по совести своей показать в записи или крепости его цену оному имению, дабы по тому с приобретателя пошлина взыскана была могла”, а щоб запобігти заниженню сторонами реальної суми угоди, на Лівобережжя поширювалося право викупу маєтку близькими родичами продавця, у результаті чого покупець, як суб’єкт оподаткування, був найбільш зацікавленим у декларуванні дійсної вартості продажу⁹⁵.

У той же час, на території Чернігівського намісництва мешкали різні категорії населення, котрі залишилися поза увагою травневого указу, зокрема підсусідки та іноземні переселенці й ін. Тому 25 вересня того ж року Сенат видає спеціальний указ, що регулював оподаткування указаних мешканців. Відповідно до нього підсусідки й місцеві робітники обкладалися подушним на підставі указу від 3 травня, а щодо іноземних вихідців та іновірців, то належало щоб Чернігівська казенна палата “греков, волохов, болгаров, персиян, а также новокрещенных иноверцев поместила

⁹³ Там же.

⁹⁴ Там же.

⁹⁵ Там же. – С.909.

по силе именного от 3 мая сего года указа в оклад, смотря по званию каждого, в какое кто из них вступил или впредь вступит, с тем однако же, что если в том не будет ... каких ни будь законных препятствий, или имеются какие привилегии, по которым бы они от платежа по общему установлению окладов изъяты быть могли»⁹⁶.

Усі ці заходи втричі збільшили надходження з Лівобережної України до імперської скарбниці, після 1783 р. вони складали 1 млн 195 тис. руб. на рік, проти попередніх 393,4 тис. руб.⁹⁷

Аналізований травневий 1783 р. указ також вносив зміни в оподаткування на Слобожанщині. Так, для військових обивателів, які користувалися правом вільного винокуріння й продажу горілки збільшувалися податкові ставки з 95 коп. до 1 руб. 20 коп. з душі чоловічої статі в рік, а ця ж категорія населення, що мешкала в районах, де не було такого права, мала сплачувати відтепер 1 руб. замість колишніх 85 коп., підвищувалися ставки подушного й для усіх категорій селян із 60 коп. до 70 коп.⁹⁸ Щодо оподаткування купецтва, міщан, збору накладних з подушних окладів, то в цій частині указу повторювалися відповідні статті, що стосувалися трьох малоросійських намісництв – Київщини, Чернігівщини й Новгород-Сіверщини. Таким чином, відбулася уніфікація оподаткування Лівобережної та Слобідської України.

Якщо в аналізованому вище травневому указі Катерини II податкові новели на теренах колишньої Гетьманщини, Слобожанщині, Могилівській, Полоцькій, Ризькій і Виборзькій губерніях вмотивовувалися необхідними для них видатками, то державний розпис 1785 р. указував, що надходження від нововведених окладних зборів “семи, четыре и шести гривненыя равно как рублевые с однодворцев и сорокаалтынныя*” с мешан и козаков все без изиятия причислять к общим государственным доходам⁹⁹, для місцевих потреб залишалися лише неокладні збори.

⁹⁶ ПСЗ. – Т.21. – №15833. – С.1012.

⁹⁷ Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури. – С.57.

⁹⁸ ПСЗ. – Т.21. – №15724. – С.909-910.

* Алтин – давня російська грошово-лічильна одиниця, відповідав 3 копійкам.

⁹⁹ ДАЧО. – Ф.366, оп.4, спр.2, арк.10.

Поширення на українські землі російської подушної системи оподаткування викликало певні труднощі в казенних палат і повітових казначейств в адміністрування нових, нетрадиційних для територій і населення податків. Так, зокрема, в листі четвертої експедиції Київської казенної палати до Козелецького повітового казначейства від 19 вересня 1785 р. наголошувалося, що не було майже жодного в губернії повіту, в якому б не виникало проблем із обліком податного населення через його рух, а це призводило до постійних неточностей у підрахунках податкових надходжень, тому палата вимагала від казначейства, “дабы как в окладных книгах так и в месячных ведомостях означаемо было сколько именно в какой статье и с которого времени прибудет или убавится душ а с ними оклада и доимки в то число будет взыскано и на которое время и за тем останется в доимке и на которое ж время описывая все о том обстоятельства... во объяснениях означая даже селений и какого именно взыскать и на какой год и сколько велено; подобно ж сему показывать и в доимочных ведомостях”¹⁰⁰. Недоліки ревізії 1782 р., що передувала податковим нововведенням Катерини II 1783 р. та рух податних станів викликав проблеми не лише у місцевих фінансових інституцій, а й у намісницьких правліннях, адже вони безпосередньо відповідали за збір податей. Тому вони змушені були відшукувати ревізійські душі які не були покладені в оклад, записані до інших станів, чи навіть територій. Так, наприклад, на вимогу Чернігівського намісницького правління указом Київської казенної палати козака Євстафія Волкова, котрий був записаний як підданий кафедрального монастиря в хуторі Комаровському Переяславського повіту, відправили до Козелецького повіту, в якому він мешкав раніш, вилучивши його з переяславських окладних книг, а “в городе Козелец в число козаков к платежу сорокаалтынного оклада причислить”¹⁰¹, а так як Волков був незаконно записаний за монастирем і відповідно як посполитий сплачував до казни лише по 70 коп. з накладними подушного, то “до надлежащего по козачьему званию оклада за 2-ю половину 1783 года подушных двадцать пять копеек за 784 и нынешний 785 год по пятидесяти копеек с накладными, то взыскать

¹⁰⁰ Там само. – Арк.74зв.

¹⁰¹ Там само. – Арк.80

оних с переяславского катедрального монастыря за неправильное записание по ревизии означенного козака Волкова в число своих подданных и в доставлении оных в Переяславское уездное казначейство”¹⁰².

Окрім цього, повітові казначейства, безпосередньо відчувши всі вади подушної системи в перші ж роки її введення на Лівобережжі, розуміючи, що вона далека від досконалості й потребує значного корегування, зверталися до казенної палати, “каковым образом на будущий год окладные книги делать, против сего годных ли книг и указов, или же ожидать присылки новых из сей палаты”¹⁰³. Зростаючі потреби в забезпеченні військ продовольством влада, як завжди, намагалася забезпечити шляхом визискування підданих. Квітневий 1789 р. іменний указ проголошував: “Для обеспечения войск наших, против неприятеля нашего и всего христианства действующих, в пропитании на следующую компанию, повелеваем в наместничествах: Киевском, Черниговском, Новгородско-Северском, Курском, Харьковском, Воронежском и Тамбовском с каждой ревизской души собрать по два четверика муки и по полтора гарнца круп с платежом за то из казны нашей по торговым ценам”¹⁰⁴. Проте, ціни, за котрими “скупали” в населення провіант, враховуючи, що за нього платили асигнаціями, далеко не відповідали “торговым”.

Ні казенна палата, ні повітові казначейства не могли змінити подушну систему, котра пустила потужне коріння у власне російських губерніях з часів її введення. українські ж території мали змиритися з нею й сплачувати до державної скарбниці визначені для них суми податкових платежів, ставки яких для різних категорій населення були різними. Для прикладу наведемо дані за 1794 р. по Переяславському повіту, що належав тоді до Київського намісництва:

¹⁰² Там само. – Арк.80зв-81.

¹⁰³ Там само. – Арк.76.

¹⁰⁴ ПСЗ. – Т.23. – №16750.

ЗБОРИ З РІЗНИХ КАТЕГОРІЙ НАСЕЛЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОВІТУ 1794 Р.

*Таблиця 1.1*¹⁰⁵

Категорії населення	Кількість душ	Податки й збори	
		(руб.)	(коп.)
Купці Переяславської округи	20		
з капіталів процентних		30	40
Мішани	821		
з них по два рублі		1642	—
накладних		32	84
Мішани-євреї	60		
з них по чотири рублі		240	—
накладних		4	80
Козаки	19906		
з них сорокаалтинних		23887	20
накладних		478	15 ½

¹⁰⁵ Складено на основі: ДАКНО. – Ф.297., оп.1., спр.23., арк.231зв.,233зв., 234зв., 235зв., 236зв., 237зв.

Різничниці	394		
з них сорокаалтинних накладних		472	80
		9	50 ³ / ₄
Відставні від служби	65		
з них сорокаалтинних накладних		78	—
		1	57 ¹ / ₂
Канцеляристи	87		
з них сорокаалтинних накладних		104	40
		2	13
Посполиті коронні	266		
з них оброчних по рублю		266	—
подушних семигривенних накладних		186	20
		9	5
Казенні, колишні монастирські селяни	2360		
з них оброчних по рублю		2360	—
подушних семигривенних накладних		1652	—
		80	27

Казенні, колишні монастирські посполиті	502		
з них подушних семигривенних накладних	351	40	
	17	6 ³ / ₄	
Рангові селяни	15		
з них подушних семигривенних накладних	10	50	
	–	21	
Власницькі посполиті	16453		
з них подушних семигривенних накладних	11517	10	
	230	64 ¹ / ₂	
Підсуєдлки козацькі	1561		
з них подушних семигривенних накладних	1092	70	
	22	4	
Підсуєдлки різночинські	1013		
з них подушних семигривенних накладних	709	10	
	14	34 ¹ / ₂	
Підсуєдлки священницькі	41		
подушних семигривенних накладних	28	70	
	–	58	
Підсуєдлки канцелярські	703		
подушних семигривенних накладних	492	10	
	9	94	

Підусідки відставних від служби	59		
подушних семигривенних		41	30
накладних		—	84 ½
Підусідки селян	290		
подушних семигривенних		203	—
накладних		4	9
Жебраки	5		
подушних семигривенних		3	50
накладних		—	7 ¼
Кріпаки дворові великоросійської породи люди	18		
подушних семигривенних		12	60
накладних		—	26
Крім того, добавилося із зарахованих із Чернігівської губернії 4 душ доїмки з 1788 р. семигривенної 19 руб. 60 коп., накладних 40 руб. ¼ коп., рекрутських складських 57 руб. 92 коп., 15-копійчаних — 60 коп. і накладних 1 ¼ коп.			
Всього	44 639	46 349	42

Як бачимо, податкові платежі розподілялися наступним чином: купці 0,06% від загальної суми податкових надходжень, міщани-християни – 3,61%, міщани-євреї – 0,52%, козаки – 52,56%, різночинці – 1,04%, канцеляристи – 0,22%, відставні від служби – 0,17%, підсусідки всіх категорій – 5,20%, різні групи казенних селян – 10,62%, власницькі селяни – 25,37% та інші – 0,4%. Найбільше до державної скарбниці було надходжень від сплати податей козаками й власницькими селянами, котрі складали найчисельніші групи населення цього повіту, зокрема перші – 44,59%, другі – 36,89%.

У червні 1794 р. іменним указом Катерини II підвищуються ставки подушного оподаткування для державних і поміщицьких селян. Четвертий пункт цього документа безпосередньо присвячувався фінансовій політиці в українських намісництвах. Імператриця, врахувавши всі користи для землеробства, котрі, на її думку, отримували й отримують за царськими милостями, поміщики й інші мешканці Київщини, Чернігівщини й Новгород-Сіверщини, наказувала збирати “сверх положеннаго по указу нашему от 3 мая 1783 года в тех губерниях подушнаго сбора, со всех разного звания поселян казённого ведомства и с крестьян помещичьих, с каждой ревизской души по два четвертика ржи и по гарнцу круп, начиная сбор сей со второй половины нынешняго года”¹⁰⁶. Аналогічна хлібна подать встановлювалася для названих категорій мешканців частини Харківської, Воронежської та Курської губерній, у котрих існував вільний продаж алкоголю, а в тих місцевостях Харківського намісництва, де не було вільної торгівлі алкоголем, як і в Орловській, Курській, Воронежській, Рязанській, Тамбовській, Пензенській, Саратовській, Кавказькій, Симбірській, Уфимській, Нижегородській, Казанській, В’ятській, Тобольській, Тульській, Калужській, Смоленській і Могильовській губерніях подушне підвищувалося із 70 коп. до 85 коп., окрім цього, державні й поміщицькі селяни мали здавати по “четвертику ржи, и сверх того круп, с первых, по гарнцу, а с последних, с двух душ по гарнцу”¹⁰⁷. Також із другої половини 1794 р. поширюються хлібні

¹⁰⁶ ПСЗ. – Т.23. – №17222. – С.530.

¹⁰⁷ Там же.

податі й на Катеринославську губернію – вони встановлюються на рівні, визначеному для Київщини, Чернігівщини й Новгород-Сіверщини, щоправда враховуючи, що мешканці Катеринославщини здали значну кількість хліба 1794 р., нові податі Катерина II звеліла стягувати вже з наступного, 1795 р.¹⁰⁸

Для збільшення державних доходів за іменним указом імператриці від 23 червня 1794 р. до державної скарбниці було зібрано одноразово по 1% від оголошених купецьких капіталів і встановлено нові вищі грошові цени для вступу до гільдій. Так, зокрема, для третьої необхідно було володіти капіталом в межах 2 - 8 тис. руб., другої – 8–16 тис. руб. і 16–50 тис. руб. для першої гільдії. Окрім цього, купці, котрі отримували спадщину, мали сплачувати мито в розмірі 1% від її вартості¹⁰⁹.

Окрім податків і зборів певні надходження до державної скарбниці давали різного роду оброчні й відкупні статті, котрі здавалися різноманітним особам. Для прикладу, наведемо дані по аналізованому вище Переяславському повіту за 1795 р. Так, зокрема, колезький асесор Городиський сплатив 69 руб. 16 ½ коп. за облаштування питного будинку в містечку Глемазові; київський купець Михайло Григоренко – 79 руб. 76 коп. за монастирські питні будинки, утримувані на території повіту; відкупник Роман Куреда – 4 руб. 91 ¾ коп. за вітряний млин в селі Помоклі; канцелярист Кирило Булкін – 19 руб. 8 коп. за вітряний млин в селі Війтовці й оренду садів і городів; поселянин Іван Пилипенко – 3 руб. 50 коп. за вітряний млин в селі Помоклі; поселянин Гнат Боровик – 10 руб. 8 коп. за сінокіс біля села Дівичі; колезький регістратор Іван Чижмовський – 2 руб. 76 коп. за луки біля села Андрушки; казенні поселяни села Дівичі – 64 руб. 66 коп. за використання колишніх монастирських орних земель; товариство казенних поселян села Сошниково – 15 руб. 90 коп. за орні землі цього села; поселяни казенного села Дівичі – 54 руб. 88 коп. за сільський сінокіс; поселянин Григорій Носань – 11 руб. 20 коп. за коронний сінокіс біля села Решетки; титулярний радник Степан Базилевич – 9 руб. 86 коп. за коронний сінокіс на острові Деменському; колезький

¹⁰⁸ Там же.

¹⁰⁹ ПСЗ. – Т.23. – №17223. – С.531–532.

асесор Каневський - 6 руб. 50 коп. за землі біля села Лецьки та 51 руб. 50 коп. – за замиські луки; селяни сіл Підсінного і Дівичів – 87 руб. за коронний сінокіс; козенські обивателі – 230 руб. 05 коп. за використання луків¹¹⁰. Таким чином, указані оброчні й відкупні статті давали 720 руб. 81 $\frac{1}{4}$ коп. доходу по Переяславському повіту, що складало 9,91% усіх надходжень, а 90,09% (6560 руб. 58 $\frac{1}{2}$ коп.) становили, відповідно, податкові платежі населення¹¹¹.

Іншим регіоном, котрий посідав особливе значення у геополітичних планах Російської імперії у другій половині XVIII - на початку XIX ст. стає Південь України – внаслідок імперських амбіцій Санкт-Петербургу, які постійно зростали, посилюється російська експансія у регіоні. Прикордонне положення краю було пов'язане з постійною військовою небезпекою та необхідністю заселення його значних земельних площ, обумовило ряд особливостей в управлінні регіону, у тому числі й проведення фінансової політики імператорського двору. У середині XVIII ст. у степових просторах Південної України з'являються серби, переселенці з австрійського порубіжжя, для котрих уряд створює національні адміністративно-територіальні одиниці - Нову Сербію (1751 р.)¹¹² і Слов'яно-Сербію (1753 р.)¹¹³. Окрім сербів, до нових територіальних утворень дозволялось переселятися й іншим “єдиновірним Росії народам”, зокрема, волохам, молдаванам і болгарам та ін. Масовому переселенню іноземців на терени Південної України спряла як зовнішня політика імперії, влада котрої була зацікавлена у підтримці російської армії християнськими народами, підвладними Порті в неминучих війнах із нею, так і внутрішньополітичні чинники. По-перше, царизм за допомогою іноземних переселенців створював на Півдні України форпост для контролю над непокірними запорожцями, а на випадок необхідності – й боротьби з ними; по-друге, за допомогою цих переселенців укріплювалися південні кордони держави; а, по-третє, збільшувалася кількість

¹¹⁰ ДАКиО. – Ф.297, оп.1, спр.23, арк.373-374.

¹¹¹ Підраховано на основі: ДАКиО. – Ф.297, оп.1, спр.23, арк.363-374.

¹¹² ПСЗ. – Т.13. – №9919. – С.552-558.

¹¹³ Там же. – №10104. – С.840-844.

працездатного населення в цьому регіоні, що сприяло розвитку товарного хліборобства й скотарства¹¹⁴. Колонізація заохочувалася російським урядом шляхом надання переселенцям ряду пільг, зокрема їх звільняли від сплати деяких податей, вони мали право вільного винокуріння та ін. Окрім цього колоністи отримували значні земельні наділи, кошти на облаштування, військовослужбовці отримували платню, а нездатні до неї за віком – пенсію. 1753 р. створюється Новослобідський козацький полк, його дислокують на землях, взятих у запорожців, у верхів'ях Інгулу та річках: Плетеному Ташлику, Верблюжці, Комісаровці, Домоткані та Самоткані, які впадали в Дніпро. Головною метою створення полку стало влаштування українського населення, яке виселялось з Нової Сербії, припинення його безконтрольної міграції, охорона кордону, створення буферу між Новою Сербією й Запоріжжям. Заснуванням так званих Нової та Слов'яно-Сербії, створенням Новослобідського козачого полку російський уряд розпочав систематичний наступ на земельні володіння Січі, коли північні землі Вольностей Війська Запорозького Низового віддаються чужоземним колоністам і українським переселенцям. У даний період також широко застосовувалась система вводу іноземців на територію російської імперії з-за кордону.

Проте реальний стан переселенців не завжди відповідав декларованим умовам. Історик права В. Саксонов указує, що колоністи, котрі перебували на військовій службі, отримували за неї гроші із значними затримками, а “деякі підрозділи не одержували їх по 2–4 роки, тому поселенці, які жили за рахунок жалування “страшенно мучились”. Зважаючи на те, що часто бракувало навіть продовольства, командири були змушені збирати усе необхідне з населення, обіцяючи компенсацію за це у майбутньому”¹¹⁵. Не можна залишити поза увагою й інші сторони іноземної колонізації, переважно сербської. Йдеться про систематичні утиски місцевого населення: “брали підводи без

¹¹⁴ Орлик В.М. До питання історії волосько-молдавських поселень на Україні. – К.: КДЛУ, 1996. – С.7.

¹¹⁵ Саксонов В.Б. Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII століття): Дисертація канд. юр. наук. – Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2004. – С.101–102.

прогонів, самочинно забирали худобу, продукти, “боєм нещадним вимагають”, примушують виконувати й партикулярні роботи без зарплати тощо (не зважаючи навіть на височайші укази, які забороняли це)”¹¹⁶. 1763 р. за зловживання владою й утиски переселенців генерал-лейтенанта Хорвата усувають від влади. Управління Новою Сербією тимчасово підпорядковується військовій колегії¹¹⁷. 22 березня 1764 р. Нова Сербія як окрема адміністративно-територіальна одиниця припинила своє існування. Згідно з указом від 11 червня 1764 р., до Новоросійської губернії включалася Українська лінія, Слов’яно-Сербія й бахмутські козаки.

Ні Нова Сербія, ні Слов’яно-Сербія не були спроможними виконати мету, яка формально ставилась при заснуванні згаданих військових поселень, а саме охорону південних кордонів Російської імперії від турецько-татарських нападів¹¹⁸. Ні Хорват, ні Шевич та Прерадович не змогли виконати своїх обов’язків і не набрали комплекту своїх полків. Незважаючи на характеристику іноземних військових поселень О.А.Скальковським, як живу стіну хороброго війська, завжди готового для захисту рубежів від недобрих сусідів¹¹⁹, ми маємо більш реалістичні відомості сучасників. Так, зокрема, граф Панін у “всепопданейшем докладі” писав, що військо, котре знаходиться в Єлисаветградській провінції, потребує невпинного утримання, при тому, що дана провінція “захистити, а й того менше зберегти себе не може, простий рух татар вже всіх жителів її в небезпеку приводить”¹²⁰. На думку Паніна, для держави було вигідніше вивести все населення з Нової Сербії, ніж надалі охороняти й утримувати іноземні поселення.

Необхідність упорядкування життєдіяльності регіону передусім у фіскальній сфері стає одним із чинників створення

¹¹⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.42, од.зб.30, арк.2.

¹¹⁷ Шмидт А. Херсонская губерния. – Ч.1 //Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – Т.23. – СПб., 1863. – С.35.

¹¹⁸ Орлик В. Міграції, як складова процесу виникнення молдо-волоських поселень в Центральній Україні в другій половині XVIII століття // Проблеми міграції. – 1999. – №2. – С.34.

¹¹⁹ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Т.1. – Одесса, 1836. – С.59.

¹²⁰ ІР НБУ. – Ф.V, од.зб.№1-103, арк.138 і зв.

Новоросійської губернії. Відповідно до березневого указу 1764 р., надходження від податей і зборів з її території мали використовуватися на місцеві потреби¹²¹. Дослідниця адміністративно-територіального устрою Південної України І. Савченко цілком слушно виділяє три характерні риси оподаткування в регіоні: “1) строкатість установлених державою видів податків; 2) існування традиційних податків, не визначених російським законодавством (*аналіз податкової системи Запорозької Січі здійснений нами вище – В.О.*); 3) наявність пільгових податків, що визначалось існуванням значної кількості “пільгових” категорій населення”¹²².

Значна розпорошеність населення, його постійна міграція змусили владу шукати особливі підходи для провадження податкової політики в регіоні, основним багатством котрого була земля. Тому в Південній Україні “встановлювалася особлива система прямого оподаткування – не з душі, як це було прийнято у Російській імперії, а з землі”¹²³. Відповідно до „Плана раздачи земель к их заселению”, розробленого сенаторами Микитою Івановичем і Петром Івановичем Панініми й височайше затвердженого в березні 1764 р., в Новоросії земля поділялася на три категорії, котрі й обумовили податкову політику в цьому регіоні: “1) Государственных поселян, с платежём с земли, а не с людей; 2) помещичьи, также с платежём с земли; 3) военные ничего не платят”¹²⁴. Подушне сплачували лише однодворці, які мешкали на Українській лінії, військові обивателі сплачували сорокаалтинний збір, а військові поселяни звільнялися від оподаткування¹²⁵.

Предбачалося, що після завершення процесу заселення регіону й пільгових років для поселенців, губернія мала забезпечувати поселені полки в мирний час власними доходами,

¹²¹ ПСЗ. – Т.16. – №12099. – С.666.

¹²² Савченко І.В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775-1822).): Дисертація ... канд. іст. наук. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2004. - С.138.

¹²³ Саксонов В.Б. Організаційно-правове забезпечення. – С.104.

¹²⁴ ПСЗ. – Т.16. – №12099. – С.664.

¹²⁵ Савченко І.В. Адміністративно-територіальний устрій. – С.139.

для чого законодавець встановлював наступні збори: 1) поземельні з названих вище категорій населення; 2) з шинків; 3) з продажу на ярмарках коней і худоби; 4) з прогону коней і худоби за кордон; 5) з привозу з Криму й Січі до Польщі солі та риби; 6) з привізного з Польщі гарячого вина; 7) з купецьких людей у залежності від торгів; 8) з цехових залежно від їхнього промислу; 9) з млинів¹²⁶. Указувалося, що зазначені збори, окрім поземельного, після видання цього закону, обклавши помірним окладом, збирати й використовувати на будівництво та утримання шкіл, госпіталів, “сиротских и приносных детей домов, лавок и другое казённое, на что в штате сумма не определена; и содержат оные доходы в силу законов о денежной казне”¹²⁷.

Великого збитку регіону в плані людських та матеріальних ресурсів завдав набіг татар восени 1769 р. На території спустошеного Єлисаветградського пікінерного полку було розміщено новий Молдавський гусарський полк, сформований 1769 р. із східних романців, греків та представників інших підвладних Порті балканських християнських народів, які під час війни 1768–1774 рр. перейшли на бік російської армії. Їм надавалось право вибору місця поселення: Катеринославська провінція, Малоросія та Молдавський гусарський полк. Серед переселенців домінували вихідці з двох Дунайських князівств – Молдавії й Валахії, яких у часи російсько-турецької війни 1768 - 1774 рр. починають переселяти, хоча справедливо сказати “переганяти”, у межі Російської імперії з Бессарабії та Ханської України, земель між Дністром і Бугом, коли згадані території знаходились під контролем російського війська. Важке становище населення, яке перебувало у фронтовій зоні, постої, здирства, грабунки війська сприяли урядовим агентам в організації переселення частини населення, в основному з Бессарабії, яку в Петербурга не було надій залишити під своєю владою. Адже обмежений особовий склад 1-ї армії (35 тис. чоловік) не дозволяв не лише здійснювати широких наступальних дій – наявних сил ледь вистачало для забезпечення Молдавії та Валахії від набігів

¹²⁶ ПСЗ. – Т.16. – №12099. – С.666.

¹²⁷ Там же.

турецьких військ¹²⁸. Указана східнороманська колонізація проходила згідно з резолюцією Катерини II генерал-губернатору київському й новоросійському, генерал-аншефу Ф. Воейкову від 21 серпня 1769 р., у котрій імператриця дозволяла “части из оных молдавцев селиться в опустошённых от нашествия татар пикинерных слободах Мурзинке и Бешке в части в ротах Жёлтого гусарского полка, но в других способных к их селению местах, имянуя те их селения молдавскими или волоскими слободами и учредя из оных Молдавский гусарский полк по примеру протчих Новороссийской губернии поселённых полков”¹²⁹. Щодо фінансового боку цього міграційного процесу, то Катерина II указувала: “Что касается до требуемой сими выходцами от нас денежной помощи оную на первый случай вы можете им производить на положенной на выходцов для поселения суммы с таким уважением и размером дабы при настоящих обстоятельствах не превзойти ея количности и тем невоспричинствовать казне нашей новой тягости”¹³⁰. Історія згаданого військового підрозділу й заселення наданих йому територій тісно пов’язані з діяльністю Василя Лупула-Зверева. За успішні виводи “єдиновірних” народів, в основному молдо-волохів, він отримує звання полковника й очолює Молдавський гусарський полк. Ще майором В.Зверев був автором трьох “Объявлений” “волоському православному народу”¹³¹, у котрих мігрантам декларувалося, що ті, хто вступить до гусарського полку, отримає 60 левів на перший час і 20 левів щорічної платні, а також по 30 десятин землі й головне, що “никаких всем волохам будущих в фамилиях податей не платит”¹³².

Літом 1775 р. російська влада знищує останні залишки українського автономізму – Запорозьку Січ, а через рік численні податі та збори, що існували на колишніх теренах її Вольностей замінюються єдиним податком, за прикладом Гетьманщини –

¹²⁸ Ростунов И.И. Генералиссимус Александр Васильевич Суворов: Жизнь и полководческая деятельность. – М., 1989. – С.169.

¹²⁹ ІР НБУ. – Ф.42, од.зб.38,арк.4.

¹³⁰ Там само. – Арк.5.

¹³¹ Орлик В. Міграції. – С.35.

¹³² ІР НБУ. – Ф.42, од.зб.38,арк.6.

рубльовим збором, від кожного двору. Ця реформа значно спростила адміністрування фіскальної політики в регіоні. У грудні 1776 р. на поселян, із котрих формувалися нові гусарські й пікінерські полки, у тому числі й колишніх запорожців, поширюється загальний поземельний податок¹³³. Запорожці, які мешкали по зимівниках, за ініціативою Г. Потьомкіна обкладалися окремим податком – по 3 руб. із зимівника (раніше він існував лише для тих запорожців, котрі мешкали на поміщицьких землях)¹³⁴.

Після анексії Кримського ханства Російською імперією у квітні 1783 р., більшість причорноморських і приазовських земель, переставши бути прикордонною зоною входять до Катеринославського намісництва, а Кримський півострів, півострів Тамань і землі між Перекопом і кордоном Катеринославського намісництва увійшли до створеної 1784 р. Таврійської області. Окрім цих адміністративно-територіальних одиниць, 1795 р., за ініціативою катеринославського генерал-губернатора створюється Вознесенська губернія, до складу котрої увійшли Херсонський, Елісаветградський і Новомиргородський повіти Катеринославського намісництва, землі, отримані за Ясським мирним договором і частини Брацлавської губернії.

Російська влада, отримавши Кримський півострів, провадила досить обережну й виважену, а подекуди брутальну-колонізаторську політику, щодо його населення, перше переважно стосувалося фінансової політики й загравання з татарською елітою, друге земельного питання та феодальної експлуатації. У Кримському ханстві через часті зміни правителів, котрі намагалися в найкоротші терміни отримати надходження до своєї скарбниці, на початку XVII ст., формується відкупна податкова система, й відповідно провідне місце у фіскальній царині посідають відкупники, котрі тримали ханські землі, ремісниче виробництво, зовнішню й внутрішню торгівлю та інші доходні статті, врегульовані шаріатом, який передбачав 4 види податей: закят,

¹³³ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731–1823. – Одесса: Гор. типогр., 1836. – Ч.1. – С.131.

¹³⁴ Савченко І.В. Адміністративно-територіальний устрій. – С.142.

ушур, херодж (карадж) і джезіє. Перший стягувався на користь бідних і неімущих, зібрані від нього кошти могли бути використаними для потреб релігійної общини, ведення священної війни й поширення ісламу¹³⁵, другий був прямим податком – десятиною із хліба й худоби, котру селяни сплачували хану¹³⁶, третій – податком із доходів від землеробства й тваринництва, його плати усі жителі півострова, незалежно від віросповідання, а четвертий – це поголовний податок з немусульманського населення¹³⁷. Окрім цього, існував ряд непрямих зборів, наприклад, із продажу продуктів, забою худоби, укладення шлюбів, за упокій та ін. Російська радянська дослідниця Південної України О. Дружиніна вказувала, що із 345 612 руб. податкових надходжень Кримського ханства 215 тис. руб. складали кошти від міських, митних зборів і промислів¹³⁸. Під час правління останнього кримського хана Шагін-Гірея відкупи практично охопили всі джерела державних доходів. Мабуть, є цілком слушною теза В. Саксонова про те, що “на час входження Кримського ханства до складу Росії, значна кількість його мешканців була не тільки знедолена веденням війн, епідеміями тощо, а й потерпала від непомірного фіскального пригнічення”¹³⁹. Цікаво, що 1777 р. в руках купців, котрі були підданими Російської імперії зосереджувалися 85% усіх відкупів¹⁴⁰, щоправда, Сімферопольський дослідник П. Марциновський називає їх усіх “росіянами”, визначивши їх етнічну приналежність за прізвищами, як Адріяс, Пащенко, а то й лише за іменами: Яків Васильович, Дмитро та Михайло¹⁴¹.

¹³⁵ Герасимова В.С., Тур В.Г. Система налогообложения, пошлин и повинностей в Крыму (XVII – начало XVIII вв.) // Сугдейский сборник. – Киев; Судак: Академперіодика, 2003. – С.37.

¹³⁶ Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь: Таврия, 1990. – С.28.

¹³⁷ Герасимова В.С., Тур В.Г. Система налогообложения. – С.37-38.

¹³⁸ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье 1775–1800 гг. – М.: Издательство АН СССР, 1959. – С.138.

¹³⁹ Саксонов В.Б. Організаційно-правове забезпечення. – С.141.

¹⁴⁰ Марциновський П.Н. Доходная часть бюджета крымского ханства в 1777–1783 гг., по материалам “Камерального описания Крыма” // Культура народов Причерноморья. – 2001. – №20. – С.103.

¹⁴¹ Там же. – С.101–103.

Після захоплення Кримського півострова, перед російською владою, як вірно зазначає Б. Короленко, “постало завдання форсованого утвердження в Криму імперської влади, адже місцеве населення, за винятком угруповання колабораціоністів з середовища знаті, було неприхильно налаштованим до росіян”¹⁴². Тому Санкт-Петербург після поширення своєї влади на півострів звільняє його населення від військових постіюв і рекрутської повинностей, котрі були найтяжчими в імперії, надає таврійській еліті – мурзам – усі права й привілеї російського дворянства, для населення встановлюється традиційна “десятина” від урожаю і “сороковина” на утримання мечетей і мусульманського духовенства¹⁴³. Щодо відкупних статей, то Санкт-Петербург залишив у Криму лише дві традиційні для російської фінансової системи – на сіль і вино, котрі, відповідно, зосереджуються в руках обер-директора митниць Таврійської області грека Мавроєні і єлисаветградського купця Красногразова¹⁴⁴. Колонізаційна політика російської влади на півострові, особливо в земельному питанні, стала одним із чинників масової еміграції кримськотатарського населення до Туреччини – близько 40% з них залишили свою батьківщину лише протягом 1783–1796 рр.¹⁴⁵ Проте, кримські татари, на відміну від населення інших інкорпорованих територій, не були перетворені в кріпаків кримських і російських вельмож, а зараховувалися до стану державних селян. Відомості Таврійської обласної казенної палати за 1795 р. вказують кримських татар серед неподатних і тимчасово звільнених від подушного оподаткування станів населення¹⁴⁶.

Доходи Таврійського півострова, як й інших територіально-адміністративних одиниць Півдня України, використовувалися на місцеві потреби, за рішенням керівника краю. Ситуацію змінив

¹⁴² Короленко Б.А. Инкорпорация Крыма Российской империей у 1783-1796 гг. : политический та етносоциальный аспекти: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 2005. – С.9.

¹⁴³ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье 1775–1800 гг. – С.93-94.

¹⁴⁴ Саксонов В.Б. Організаційно-правове забезпечення. – С.145.

¹⁴⁵ Короленко Б.А. Инкорпорация Крыма. – С.10.

¹⁴⁶ Прохоров Д.А. Государственные учреждения Таврической области в конце XVIII века // Культура народов Причерноморья. – 1998. – №4. – С.125.

іменний указ Павла I від 14 листопада 1796 р., у котрому наголошувалося: “Доходы Екатеринославской и Вознесенской губерний и области Таврической, предоставленные до сего единственному распоряжению тамошняго генерал-губернатора, повелеваем присоединить отныне к общим государственным доходам, на основании правил о казённом управлении”¹⁴⁷. Таким чином було покінчено з певною фінансовою незалежністю Південної України.

У червні 1797 р. Павло I, затвердивши доповідь Експедиції державного господарства, скасовує збір за випас худоби на казенних землях, встановлений ще ханами й котрий давав щорічно до державної скарбниці в середньому 10 – 12 тис. руб., указуючи, що “сия трата несравненно вознаградится должна произведениями, от свободного скотоводства получаемыми, коими довольствоваться будут домашния в государстве фабрики, мануфактуры и заводы; остающиеся же избытки в разных произведениях, вывозом в чужие края по Чёрному морю, увеличат государственную прибыль, в пошлинном сборе получаемую”¹⁴⁸. Окрім цього, для розвитку торгівлі в регіоні, кримський порт Феодосія 1798 р. отримує на 30 років статус порто-франко.

У кінці XVIII ст. для державних, палацевих та економічних селян Півдня України паралельно існували три види прямого оподаткування: одні сплачували земельну подать (5 коп. з дес.), другі – по 1 руб. від хати*, а треті - оброк та подушне. За винятком оброку, аналогічним було оподаткування в поміщицьких селян: поземельне (2 коп. з дес.), або 1 руб. від хати, або подушне (70 коп.). Земельна подать (5 коп. з дес.) стягувалася й із військових поселян. Щодо міщан і цехових, то у Катеринославському намісництві вони сплачували сорокаалтинний збір, або податок з двору, котрий з 1784 р. був збільшений до 2 руб., частина указаних категорій населення сплачували відсоток з капіталу¹⁴⁹.

¹⁴⁷ ПСЗ. – Т.24. – №17551. – С.5.

¹⁴⁸ Там же. – №18009. – С.670.

* По 1 руб. з хати сплачували козаки, їхні помічники та підсусідки.

¹⁴⁹ Савченко І.В. Адміністративно-територіальний устрій. – С.143.

За даними 1801 р., державні й економічні селяни Південної України сплачували лише подушне та оброк, а поміщицькі – подушне. Земельна податок поряд із оброком та подушним стягувалася лише з військових поселенців до 1817 р., коли внаслідок утворення військових поселень на Півдні України ліквідовувалися останні залишки особливостей оподаткування в цьому регіоні.

Четвертим українським регіоном, котрий потрапив у сферу російської фіскальної політики, стає Правобережна Україна, яка в результаті другого й третього поділів Польщі відійшла до імперії Романових¹⁵⁰, а на її теренах 1793 р. створені Брацлавське й Ізяславське намісництва (останнє 1795 р. було розділене на Волинське й Подільське).

Враховуючи, що на новоприєднаних від Польщі теренах мешкала значна кількість євреїв, Катерина II на законодавчому рівні встановлює податкові зобов'язання для тих з них, котрі записувалися в міщанство й купецтво. Іменним указом євреям дозволялося “отправляют мещанские и купеческие промыслы их в губерниях: Минской, Изяславской, Брацлавской, Полоцкой, Могилёвской, Киевской, Черниговской, Новгород-Северской, Екатеринославской и в области Таврической..., повелеваем с тех из помянутых евреев, которые таковым дозволением пользоваться желают, собирать с 1 числа следующего июля установленные подати вдвое противу положенных с мещан и купцов христианского закона разных исповеданий”¹⁵¹.

У квітні 1795 р. через неврожайний попередній рік, мешканці Пінського, Давидгородського, Мозирського, Овруцького, Радомишльського, Думбровицького та частково Корецького, Житомирського й Ровенського округів, до окремого височайшого розпорядження, звільнялися від хлібного збору, встановленого іменним указом Катерини II 23 червня 1794 р., а замість нього імператриця повеліла “собирать сверх бывшего семигровенного оклада положенные тем указом деньгами по 30 копеек с души”¹⁵².

¹⁵⁰ Конвенция между Россией и Пруссией о втором разделе Польши; Декларация России и Австрии о третьем разделе Польши //Под стягом России: Сборник архивных документов. – М.: Русская книга, 1992. – С.140–148.

¹⁵¹ ПСЗ. – Т.23. – №17224. – С.532.

¹⁵² Там же. – №17316. – С.661.

1795 р. подушне поширюється на частини приєднаного від Польщі, за останнім її розділом, Правобережжя, на котрих до цього часу існувало традиційне подимне, хоча повністю справляння нового для населення податку розпочалося з 1 січня 1797 р. Маніфест Катерини II “О невзыскании окладных податей с жителей вновь присоединённых областей в частях бывшего Волынского, Хельмского, Бельского и Ружского воеводств” від 13 липня 1795 р. проголошував: “Ныне же во изъявление перваго знака истиннаго материнского нашего о них попечения, и паче во всемилостивейшем уважении, что обитатели новоприсоединённых ныне земель во время последних в Польше буйств и мятежей не покорялись злонамеренных зачинщиков внушениям и пребывали в мире, высочайше соизволяем: со всякого состояния людей тамо живущих, казённых окладных доходов в течение настоящего и будущего до 1-го генваря 1797 года не собирать и не взыскивать, исключая из сего единственно те неокладные и другие доходы, кои платежём их Короне зависят от собственной воли каждого, яко произвольные и ни кому в тягость быть не могущие”¹⁵³.

За 34 роки правління Катерини II видатки на внутрішнє управління збільшилися у 5,8 рази (у 2,6 рази на армію й 5,3 рази на утримання двору)¹⁵⁴. Іван Станіславович Бліох, автор фундаментального дослідження “Финансы России XIX столетия. История – статистика” зазначав, що головними чинниками хронічної дефіцитності російських бюджетів були “почти непрерывные внешние войны на юго-западных и южных окраинах, содержание больших армий, умножение членов государственного состава, значительное число всякого рода фаворитов и, наконец, непомерные выпуски ассигнаций”¹⁵⁵. Для покриття бюджетного дефіциту 1769 р. уряд змушений був вдаватися до позик у зарубіжних кредиторів, зокрема в нідерландських і італійських банкірів¹⁵⁶, а

¹⁵³ Там же. – №17356. – С.730.

¹⁵⁴ Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX). – М.: Госфиниздат, 1954. – С.18.

¹⁵⁵ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. – Т.1. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1882. – С.49.

¹⁵⁶ История финансового законодательства России. – М.:ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2003. – С.24.

також до випуску асигнацій на суму 17 млн 841 тис. руб., усього за час правління Катерини II було випущено асигнацій на суму 157 млн руб., а їхній курс не сягав навіть 70 коп. У той же час, ці негативні тенденції супроводжувалися зростанням державних видатків майже у п'ять разів – із 16,5 млн руб. до 78 млн руб.¹⁵⁷ Ще більш підривали фінансовий стан країни корупція та казнокрадство серед вищих чиновників. Майбутній імператор Олександр I зазначав: “Непостижимо, что происходит; все грабят, почти не встретишь честного человека”¹⁵⁸. Важко не погодитися із тезою І.С. Бліоха про те, що “наследство, которое досталось императору Павлу I, восшедшему на престол 6 ноября 1796 года, в финансовом отношении было бы отчаянное, даже для монарха, более подготовленного к искусству управлять государством”¹⁵⁹.

Після третього поділу Польщі Україну, попри збереження за нею певних особливостей оподаткування, було включено до фінансової системи Російської імперії – фінансові надходження з її губерній стають складовою загальнодержавних доходів, а населення поділене на податні й неподатні стани. Для прикладу наведемо дані по Харківському намісництву (із грудня 1796 р. – Слобідсько-Українській губернії). Надходження з цього регіону в 1796 р. складалі 780 443 руб. ½ коп., зокрема 542 307 руб. 81 коп. – окладні подушні податі, 75 542 руб. – питні й оброчні збори та 162593 руб. 19 ½ коп. - інші неокладні збори¹⁶⁰. Експедиція про державні доходи планувала для цієї губернії бюджет видаткова частина якого мала складати 742 270 руб. 47 ¼ коп.¹⁶¹, тобто 38 172 руб. 53 ¾ коп. мало залишатися. Видатки розподілялися наступним чином: 85 000 руб. висилалося до комісаріату, 110 000 руб. до Чорноморського адміралтейства, 120 000 руб. – до Санкт-Петербурзького статного казначейства, 19703 руб. 52 ½ коп. до Санкт-Петербурзького залишкового казначейства, 399340 руб. 56 коп. виділялося на потреби губернії та 8226 руб. 38 ¼ коп.

¹⁵⁷ Корнилов А.А. Курс истории России XIX века. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2004. – С.78–79.

¹⁵⁸ Цит. за: Корнилов А.А. Курс истории. – С.79.

¹⁵⁹ Бліох І.С. Финансы России. – С.53.

¹⁶⁰ ЦДІА. – Ф.1709, оп.2, спр.2936, арк.30.

¹⁶¹ Там же. – Арк.34.

відсилалися до Московського залишкового казначейства¹⁶². Отже на внутрішньогубернські потреби виділялося 53,79% усіх запланованих у губернії видатків, або 51,16% зібраних там коштів. Подібна ситуація була і в інших регіонах імперії Романових.

У кінці XVIII ст. бюджет Російської імперії мав різнопланові статті надходжень, про що свідчать наступні дані:

ДОХІДНА ЧАСТИНА ДЕРЖАВНОГО РОЗПISУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1797 Р.

*Таблиця 1.2*¹⁶³

Надходження до державної скарбниці		
Вид надходжень	Сума	
	(руб.)	(коп.)
<i>Окладні:</i>		
З купецького капіталу	1 075 526	24
З міщан	1 314 529	–
З козаків і військових обивателів, що мали право винокуріння	1 049 068	30
Подушного із селян загалом	14 390 053	45 ³ / ₄
Оброчних із різного роду державних селян	14 707 921	95 ¹ / ₂
Неокладних, по 2 коп. з рубля, з подушного й оброчного зборів	613 481	89
<i>Окладні, що змінювалися з часом</i>		
З питних відкупів	18 089 393	58 ¹ / ₂
З оброчних статей	753 806	59 ¹ / ₄
<i>Неокладних</i>		
Митних зборів	5 978 289	81 ¹ / ₄
Соляних	841 947	81
З гірничих заводів	1 426 484	52 ¹ / ₂
Інших неокладних зборів	3 432 691	47 ³ / ₄
Всього	63 673 194	64 ¹/₂

¹⁶² Там же.

¹⁶³ Складено на основі: Локоть Т.В. Бюджетная и податная политика России – М.: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1908. – С.106–107.

Як ми бачимо, більше половини державних надходжень – 52,06% - складали прямі (окладні) податки з населення.

Окрім цього, було ще близько 2 502 132 руб. 26 коп. місцевих зборів, що залишалися на місцях й використовувалися в тому числі й для фінансування загальнодержавних потреб: утримання апарату управління, поліції, розквартирування військових частин, опалення військових об'єктів та ін. Бюджетні надходження розподілялися між різними відомствами. Так, із запланованих 63 673 194 руб. 64 $\frac{1}{2}$ коп. на військове відомство виділялося 20 млн руб., на морське – 5 млн руб., на цивільне – 6 млн руб., по 1 млн руб. - імператриці, уділам, імператорській сім'ї, іноземному департаменту, духовному штату, 3 млн 650 тис. руб. на кабінет її імператорської величності, 3 млн 600 тис. руб. на її двір і 1 221 762 руб. на училища, виховні будинки, лікарні й штатні пенсії, 1 млн 673 тис. руб. на тимчасові пенсії, 1 млн 200 тис. руб. на будівлі й водні комунікації, 6 млн руб. на сплату зовнішніх боргів, по 3 млн на сплату внутрішніх боргів і на знищення асигнацій і 4 328 432 руб. залишку на інші нагальні потреби¹⁶⁴. Тобто, навіть у досить приблизному розписі державних видатків близько 39,26% йшло на військові потреби, і це без урахування коштів, що витрачалися з місцевих бюджетів і натуральних повинностей населення губерній, у котрих дислокувалися військові частини й флоти; а близько 21% сумарно – на утримання імператорського двору. Аналізований нами розпис 1797 р. свідчить про відсутність точних розрахунків видаткової частини, особливо це стосувалося військового відомства й імператорського двору. Єдиною статтею, що була обрахована з точністю до рублів, були видатки на училища, виховні будинки, лікарні й штатні пенсії. Усі інші цифри, як правило, округлялися до мільйонів рублів, що свідчить про досить приблизні підрахунки й підгонку їх під дохідну частину. Так, навіть близько 14,13% державних доходів планувалося витратити на погашення внутрішніх і зовнішніх запозичень влади. Проте історія свідчить, що насправді відбувалося

¹⁶⁴ Локоть Т.В. Бюджетная и податная политика. – С.107-108.

зростання державного боргу, адже протягом 1797-1800 рр. було взято в борг 18 126 000 руб.¹⁶⁵

Заплановані надходження, зазвичай не виконувалися, адже існували значні податкові заборгованості населення. Так, зокрема по Малоросійській губернії недоїмка за 1800 і попередні роки складала 224 988 руб. 91 $\frac{1}{4}$ коп., а за першу половину 1801 р. вчасно не було внесено 1 102 371 руб. 17 $\frac{3}{4}$ коп.¹⁶⁶

Українські території зберігали певні особливості в оподаткуванні й у наступному XIX ст. Навіть в офіційному діловодстві Малоросійська, Волинська, Подільська й Київська губернії називалися “привілейовані губернії”. Така норма була закладена в грудневого 1796 р. імператорському указі про новий адміністративний поділ імперії та створення нових губерній, коли названі українські, поряд із прибалтійськими й білоруськими, визначалися, як “на особых по правам и привилегиям их основаниях”¹⁶⁷. Щоправда у фінансовій політиці це стосувалося переважно оподаткування торгівлі й виробництва алкоголю*. Проте, були й інші складові, котрі в першій половині XIX ст. все ж вирізняли українські, білоруські й інші регіони у фінансово-економічному організмі імперії. Подільський цивільний губернатор М.М. Грохольський, указувалося, що в губернії використовуються російські й польські гіри та міри для хлібу й напоїв, при тому, що польські не мали сталої величини. Граф Грохольський наголошував, що такий стан речей “поддерживается хитростию евреев, обладающих в том краю всякого рода промышленностию и торговлею: ибо помещики и крестьяне никому почти, кроме их евреев, не продают своих земных произведений, припасов и изделий, а сии, покупая всё на самые большия меры, пускают в обратную продажу на самые меньшия”¹⁶⁸. Сенат лише у березні 1825 р. встановив для Подільської, Віленської, Гродненської, Мінської, Волинської губерній і Білостоцької області однакові з

¹⁶⁵ Там же. – С.109.

¹⁶⁶ ДАЧО. – Ф.128, оп.2, спр.1, арк.12.

¹⁶⁷ ДАХєО. – Ф.7, оп.2, спр.1, арк.3.

* У XIX ст. із 16 привілейованих губерній, що охоплювали території сучасних України, Білорусі, Молдови, Естонії, Латвії та Литви, 9 припадали на етнічні українські землі.

¹⁶⁸ ПСЗ. – Т.40. – №30310. – С.189.

усією імперією міри й ваги й зобов'язав виготовити їх на Олонецькому заводі коштом казни¹⁶⁹.

У березні 1829 р. сенатським указом, за пропозицією міністра фінансів Є. Канкріна, скасовувався шилінговий збір, що стягувався в деяких приєднаних від Польщі після 1772 р. губерніях із власників старостинських маєтків, встановлений ще конституціями 1775 і 1789 рр. для духовних і світських власників, котрі сплачували “в то время подать десятого и двадцатого гроша, также старосты Королевских имений, платившие кварту, обязаны были при взносе сих податей приплачивать в казну с каждого злого по одному шиллингу”¹⁷⁰. Надходження від цих зборів розподілялися порівну: на канцелярські витрати коронних комісій, що завідували маєтностями і на непередбачені потреби воєводства, землі чи повіту. У Київській, Волинській і Подільській губерніях у 20-х роках ХІХ ст. казенні палати стягували шилінгову подать “со всех имений, кои состоят в пожизненном и 50-летнем владении по правам, данным при бывшем польском правительстве и с коих поступает в казну доход квартовой или платёж лицитационный”¹⁷¹. Надходження від цього збору на Правобережжі були незначними: 221 руб. 27 $\frac{3}{4}$ коп. у Київській, 206 руб. 56 коп. у Подільській і 47 руб. 39 $\frac{1}{4}$ коп. у Волинській губерніях, в той час як у Віленській – 1005 руб. $\frac{1}{2}$ коп.¹⁷² Тобто на українські губернії приходилося близько 32% усього шилінгового збору.

Окрім скасованого 1829 р. шилінгового збору, на Правобережжі до 1833 р. існувала так звана чопова подать. Поміщик Цешковський, придбавши орендні права на казенне староство Свинюхінське Волинської губернії, від сенатора Гладкова, звернувся до міністерства фінансів з проханням про припинення стягнення з нього чопової податі, як доходу з корчем, що належать орендарю і про повернення йому із казни суми цієї податі, стягнутої 1829 р. чи зарахуванні цих коштів як квартowego платежу¹⁷³. Прохач посилався на те, що “оная подать не взимается с

¹⁶⁹ Там же. – С.190.

¹⁷⁰ 2-е ПСЗ. – Т.4. – №2760. – С.187.

¹⁷¹ Там же. – С.188.

¹⁷² Там же.

¹⁷³ Там же. – Т.8. – №6151. – С.234.

состоящего в Волынской же губернии казённого староства Опалинского”¹⁷⁴. Вивчаючи порушену Цешковським проблему, міністерство виявило, що чопова подать була грошовим збором, встановленим польською владою в казенних і старостинських маєтностях, а також у містечках і корчмах, що належали духовенству. На початку 30-х років XIX ст. цей збір стягувався з старостинських містечок Волинської губернії, зокрема, Ратного – 45 руб. 75 коп. сріблом, Свинох – 94 руб. 50 коп. сріблом. Із містечка Опалина Опалинського староства, згідно до пожалування “сего староства в 1803 году на 12 лет дюку де Полиньяку, а потом на 24 года генерал-майору Чаликову без платежа в казну кварты, чоповый с оного староства сбор, по предписанию бывшего государственного казначея Голубцова от 26 февраля 1804 года, основанному на указе Правительствующего Сената 22 января 1803 года, как доход, входящий в корчемную аренду, предоставлен в их пользу”¹⁷⁵. У Київській губернії чопова подать стягувалася із старостинських містечок Димера, Рожева, Катеринополя, Лимоватого і Білозір’я, а також з містечка Фастів, що належало католицькому єпископу. Цей збір був відданий на 4-річне утримання з 1831 по 1835 рр. приватним особам за наступні платежі: 72 руб. у Димері, 200 руб. – у Рожеві, 852 руб. – у Фастові (половина суми вносилася сріблом, половина асигнаціями), 1585 руб. – у Катеринополі, 1905 руб. асигнаціями у Ломоватому й Білозір’ї. Чоповий збір, що стягувався раніше із Чигиринського староства у розмірі 250 руб. на рік, “за всемилостивейшим пожалованием оного староства генеральше Ламбе и детям ея без платежа кварты и прочих в казну доходов, из счёта исключён и более не взимается”¹⁷⁶. Існувала чопова подать і в Мінській губернії, а у Подільській після приєднання краю до Російської імперії цей збір взагалі не стягувався. Зваживши всі “за” і “проти”, переслідуючи на меті уніфікацію всього фіскального законодавства Є. Канкрін запропонував Сенату скасувати чоповий збір у Волинській і Мінській губерніях з 1833 р., а у Київській – з 1835 р.

¹⁷⁴ Там же.

¹⁷⁵ Там же.

¹⁷⁶ 2-е ПСЗ. – Т.8. – №6151. – С.234.

по завершенні термінів контрактів на його утримання у відкупі. Залишитися чопова податі мала лише на тих маєтностях, які були у приватному володінні на правах і привілеях, наданих колишньою польською владою, “доколе права сии не прекратятся и имена те не поступят действительно в казённое ведомство”¹⁷⁷. Сенат підтримав пропозиції міністра, вказуючи, що “изъяснённое в означеном представлении мнение ваше признав правильным, утвердить, и о приведении онаго в исполнение предписать Волинской, Минской и Киевской казенным палатам указами”¹⁷⁸.

1.3 ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ В ГАЛУЗІ ДЕРЖАВНИХ ФІНАНСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Початок XIX ст. не покращив стан фінансової системи, продовжувалися негативні тенденції XVIII ст., державний розпис, як і в попередній період, мав значний дефіцит, котрий протягом першого десятиріччя складав 390 млн руб.¹⁷⁹ Новим імператором Олександром I відразу після зайняття престолу здійснюється ряд заходів щодо налагодження економіки держави та її фінансів. Так, зокрема, 14 березня 1801 р. він скасовує павловський указ про не випуск з російських портів російських товарів¹⁸⁰ і ліквідує усі обмеження зовнішньої торгівлі. Протягом 1801–1802 рр. приймаються законодавчі акти, спрямовані на впорядкування банківсько-кредитної діяльності. Продовжується пільгова податкова політика щодо Новоросійського краю, яка стосувалася не лише колоністів, а інших категорій населення, зокрема мешканців приєднаного за Ясським мирним договором Тираспольського повіту, котрим у грудневого 1802 р. іменному указі Олександра I проголошувалося: “Всемиловейше соизволяем дарованную им при водворении в помянутом уезде льготу от казённых податей, по прошествии положенного срока продолжить ещё на десять лет, распространяя оную и на

¹⁷⁷ Там же. – С.235.

¹⁷⁸ Там же. – С.234.

¹⁷⁹ Погребинский А.П. Очерк истории финансов. – С.19.

¹⁸⁰ ПСЗ. – Т.26. – №19775. – С.578.

обывателей городов: Тирасполя, Очакова, Овидиополя и Дубоссар”¹⁸¹. А в січні 1803 р. ця пільга поширюється на все Придністров’я, тобто “на весь край между Бугом и Днестром лежащий и заключающий в себе сверх Тираспольскаго часть Ольвиопольскаго и Херсонскаго уездов”¹⁸².

Проте фінансова система держави потребувала значно більшого, а саме кардинального її реформування, без котрого всі інші дії владних структур були приреченими на невдачу, а державні видатки й надалі не відповідали її доходам. Для прикладу візьмемо Таврійську губернію, яка навіть маючи значні фінансові преференції, не могла виконати бюджетних завдань. Так, зокрема, протягом 1803 р. для військового й морського відомств та потреб губернії планувалося зібрати 242 707 руб. 30 $\frac{3}{4}$ коп.^{*}, з котрих на губернські потреби виділялося 125 124 руб. 66 $\frac{1}{2}$ коп., конторі головного командира Чорноморських флотів – 47 303 руб. 96 $\frac{3}{4}$ коп., комісаріатській експедиції – 29 850 руб. 80 $\frac{1}{4}$ коп., провіантській – 5000 руб., Санкт-Петербурзькому залишковому казначейству – 35 424 руб. 87 $\frac{1}{4}$ коп.¹⁸³ Проте на заплановані видатки було зібрано лише 199 563 руб. 84 коп., з котрих на губернські потреби було спрямовано 124 429 руб. 11 $\frac{1}{2}$ коп., конторі головного командира Чорноморських флотів – 24 926 руб. 17 $\frac{3}{4}$ коп., комісаріатській експедиції – 19 540 руб. 59 $\frac{3}{4}$ коп. і Санкт-Петербурзькому залишковому казначейству – 30 667 руб. 85 коп.¹⁸⁴ Отже дефіцит складав 43 143 руб. 46 коп. Експедиція про державні доходи вимагала від губернської влади, щоб вона першочергово забезпечила фінансування морського й військового відомств, “разделяя остатки по мере наличности их преимущественно в высылку по счётным местам и на выполнение ассигнаций из сумм казначейских, а потом и на губернские

¹⁸¹ Там же. – Т.27. – №20540. – С.383.

¹⁸² Там же. – №20596. – С.437.

^{*} Загалом у губернії 1803 р. було зібрано 603 571 руб. 53 коп., про що свідчить “Звіт про доходи Таврійської губернії за 1803–1811 р.” підготовлений на вимогу військового губернатора Е. Дюка де Рішельє. Проте переважна частина зборів мала цільове спрямування, наприклад, належали Державній військовій колегії і до 1807 р. не вказувалися в кошторисі видатків, а рахувалися окремо (ДААРК. – Ф.68, оп.1, спр.1688, арк.63в, 11 зв.).

¹⁸³ ДАВАРК. – Ф.68, оп.1, спр.727, арк.5.

¹⁸⁴ Там само. – Арк.5 зв.

расходы, немедленно выслать их в те места, не касаясь уже в таком случае высылки в остаточные казначейства”¹⁸⁵. Заплановані видатки на флот і армію складали 33,85% надходжень по Таврійській губернії, але в межах імперії ця сума сягала більше 43% (близько 53 млн руб.)¹⁸⁶.

На рівні країни дохідна частина державного розпису (бюджету), як і в кінці XVIII ст., складалася переважно з подушного, оброчних зборів, питного й соляного доходу. Перші три перераховані статті, наприклад, 1804 р., становили 63% державних доходів, а митні не перевищували й 10%¹⁸⁷. Проте така ситуація не була характерною для всіх регіонів імперії. Зокрема в тій же Таврійській губернії надходження від подушного, оброчних зборів і оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем складали лише 21,38%, а митні – 7,36%. Доходи цієї губернії складали подушне, воно мало визначені податкові ставки для різних категорій платників, процентні платежі з купецьких капіталів, кошти від питного відкupu й чаркового продажу, мита з привізних товарів, штрафи судові й за не насадження тутювих дерев, мита з десятини землі, за патенти, гербовий папір, гроші, внесені купцями й міщанами замість поставки рекрутів і кошти, виручені за продаж виморочного майна¹⁸⁸. Розглянемо більш детально доходи Таврійської губернії в період 1803-1811 рр.

За існуючою на той час класифікацією, доходи складалися із 5 розділів. До першого належали окладні незмінні, зокрема подушне, котре стягувалося з міщан, ремісничих робітників та казенних і поміщицьких селян у відповідності до указу від 18 грудня 1797 р. і маніфесту від 2 грудня 1810 р., а також оброчні кошти з державних селян, поземельні збори з державних і поміщицьких селян, а з лютого 1810 р. – лише з поміщицьких; збори на утримання присутственных місць, проценти з купецьких капіталів і так звані “единовременные” збори з удільних і поміщицьких селян і вільних хліборобів. Подушна подать разом із

¹⁸⁵ Там само.

¹⁸⁶ Погребинский А.П. Очерк истории финансов. – С.21.

¹⁸⁷ Там же.

¹⁸⁸ ДАВАРК. – Ф.68., оп.1., спр.674., арк.238зв.-242зв.

накладними 1803 р. складала 54 896 руб. 28 $\frac{1}{4}$ коп., 1804 р. – 49 990 руб. 70 коп., 1805 р. – 52 856 руб. 69 $\frac{1}{4}$ коп., 1806 р. – 58 212 руб. 95 $\frac{1}{4}$ коп., 1807 р. – 65 894 руб. 64 коп., 1808 р. – 65 743 руб. 26 коп., 1809 р. – 67 897 руб. 3 $\frac{1}{2}$ коп., 1810 р. – 86 906 руб., 1811 р. – 103 982 руб.; оброчна 1803 р. – 9493 руб., 1804 р. – 7957 руб., 1805 р. – 8128 руб., 1806 р. – 8619 руб., 1807 р. – 9134 руб., 1808 р. – 9663 руб., 1809 р. – 9991 руб., 1810 р. – 67 407 руб. і 1811 р. – 105 779 руб. 75 коп.; поземельні збори 1803 р. – 4748 руб. 75 коп., 1804 р. – 4762 руб. 25 коп., 1805 р. – 4768 руб. 25 коп., 1806 р. – 4826 руб., 1807 р. – 4841 руб. 75 коп., 1808 р. – 4863 руб. 50 коп., 1809 р. – 4957 руб. 75 коп., 1810 і 1811 р. – по 100 руб.; збори на утримання присутственных місць 1803–1806 рр. складали по 4270 руб. 53 $\frac{1}{4}$ коп. щорічно, 1807 р. – 5865 руб. 84 коп., 1808 р. – 5899 руб. 68 коп., 1809 р. – 6952 руб. 69 коп., 1810 р. – 1676 руб. 34 коп. і 1811 р. – 3249 руб. 36 коп.; процентні платежі з купецького капіталу 1803 р. – 7233 руб. 53 $\frac{1}{2}$ коп., 1804 р. – 6161 руб. 2 $\frac{1}{4}$ коп., 1805 р. – 6242 руб. 23 $\frac{1}{2}$ коп., 1806 р. – 6324 руб. 94 $\frac{3}{4}$ коп., 1807 р. – 7127 руб. 18 $\frac{1}{2}$ коп., 1808 р. – 16 790 руб. 35 коп., 1809р. – 16 662 руб. 75 коп., 1810 р. – 23 627 руб. 38 $\frac{3}{4}$ коп., 1811 р. – 17 189 руб. 92 $\frac{1}{2}$ коп.; одноразовий збір 1810 р. складав 6364 руб.¹⁸⁹ Всього ж за період 1803–1811 рр. у Таврійській губернії було зібрано 1 030 969 руб. 13 коп., з яких подушне складало 58,81%, оброк – 29,90%, тобто надходження від податей, котрі ґрунтувалися на основі подушного обкладення, становили 88,71% усіх прямих податей.

До другого розділу – окладні змінні з часом, зокрема “по откупам питейным, на основании заключённых с содержанием оных контрактов”, за продаж “горячого вина”, горілки, наливки, пива, портеру й меду, акцизи з вироблення в губернії виноградних і фруктових вин, а також оброчні платежі за оренду міських будинків і земель. Перші дві названі статті протягом 1803-1811 рр.

¹⁸⁹ Там само. – Спр.1688, арк.3 зв.–4.

разом дали до бюджету 1 549 452 руб. 85 коп.¹⁹⁰, а всі платежі цього розділу в названий період склали 1 574 952 руб. 42 $\frac{1}{2}$ коп.¹⁹¹

Третій розділ охоплював неокладні, тобто непрямі податки, зокрема за відпущену сіль із кримських сольових озер, митні платежі, збори з гербового, вексельного й обов'язкового паперу, за використання простого паперу замість гербового, мита з клопотань й інші зібрані з Севастопольського порту в казначейському відділенні, договорів купівлі, мита з явочних, позовних, мирових і апеляційних прохань, збори з “подорожних и эстафет”, а також поштовий збір. Сумарно надходження від перерахованих статей доходу за вказаний період склали 6 120 291 руб. 68 $\frac{3}{4}$ коп., з котрих соляного доходу - 4 852 619 руб. 3 $\frac{1}{4}$ коп.¹⁹², тобто 79,28%, а митні збори 845 192 руб. 84 $\frac{3}{4}$ коп.¹⁹³ (13,80%).

Рекрутські складські кошти, збори із зобов'язаних натуральною поставкою рекрутів, але не змогли виділити повного рекрута, збори з прикордонних жителів на основі іменних височайших указів від 21 вересня й 3 грудня 1801 р., 28 вересня 1810 р. й маніфесту від 4 жовтня 1810 р., збори на утримання рекрутів, мита за підвищення чинів, за наділені поміщикам землі, з планів на обмежовані землі, штрафні з різних справ, з відпущених додому за запізнення, кошти за продані з публічних торгів виморочні та знайдені речі в тому числі й бродячу худобу, за продані державні лісоматеріали, за продані державні будівлі й матеріали, за етапування біглих, за користування казенними садами та землею, однопроцентний збір із спадкових капіталів, добровільні пожертвування на міліцію, 9-рублевий збір на ратників, а також конфісковані й знайдені кошти відносилися до четвертого розділу, котрий протягом 1803–1811 рр. дав до бюджету 601 410 руб. 54 коп., 58,44% від яких складали збори з прикордонних жителів¹⁹⁴.

До п'ятого розділу належали кошти, котрі не складали державного доходу, а поверталися знову до казни замість виданих з неї – їх сума за період 1803–1811 рр. склала 707 534 руб. 66 $\frac{1}{2}$ коп.

¹⁹⁰ Підраховано на основі: ДАВАРК. – Ф.68, оп.1, спр.1688, арк5.

¹⁹¹ Там само. – Арк.5.

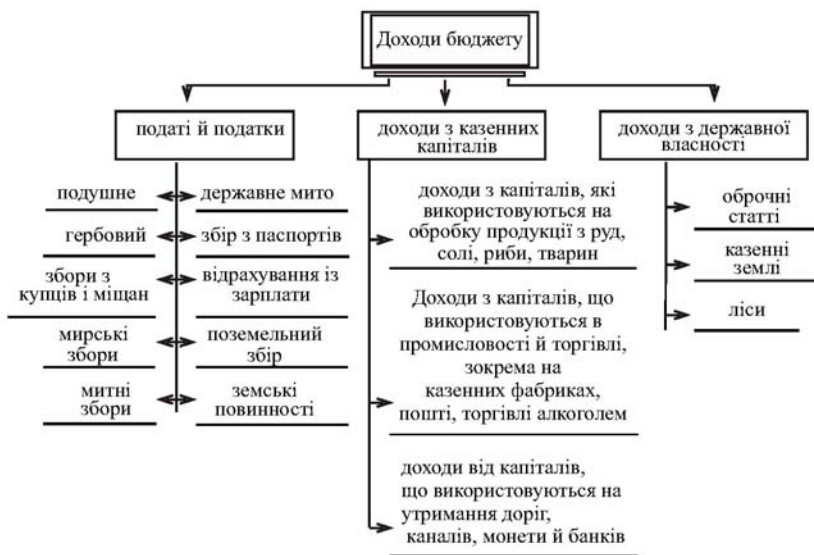
¹⁹² Там само. – Арк.6, 8.

¹⁹³ Там само. – Арк.6.

¹⁹⁴ Там само. – Арк.9, 11.

Таким чином, загальний дохід Таврійської губернії у вказаний період склав 10 035 158 руб. 44 $\frac{1}{2}$ коп., з яких 603 571 руб. 53 коп. – 1803 р., 1 031 738 руб. 55 $\frac{3}{4}$ коп. – 1804 р., 1 139 259 руб. 78 $\frac{3}{4}$ коп. – 1805 р., 955 024 руб. 60 $\frac{3}{4}$ коп. – 1806 р., 926 596 руб. 28 $\frac{1}{2}$ коп. – 1807 р., 919 941 руб. 45 коп. – 1808 р., 1 059 548 руб. 52 коп. – 1809 р., 1 343 709 руб. 43 $\frac{3}{4}$ коп. – 1810 р. і 2 055 768 руб. 27 коп. – 1811 р.¹⁹⁵ Найбільші надходження до бюджету давали доходи від продажу солі з соляних озер – 48,35%, оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем – 15,57%, митні платежі – 8,41% і подушна подать разом з оброчними зборами – 8,39 % усіх платежів. Окрім цього, в Таврійській губернії протягом 1806–1811 рр. було зібрано 1 034 574 руб. 26 $\frac{1}{4}$ коп. земських зборів¹⁹⁶.

Структуру бюджетних надходжень нам дає “План фінансів” 1810 р., підготовлений М.М. Сперанським¹⁹⁷, який можна схематично зобразити наступним чином:

¹⁹⁵ Там само. – Арк.11зв.-12.

Отже, головним методом мобілізації фінансів до державної казни в першій половині XIX ст., як і в попередньому XVIII ст., було стягнення з населення прямих податей і різноманітних зборів. Адже податки, як відомо, завжди були основним видом державних доходів, оскільки саме вони дають найбільше надходжень до державної скарбниці. Проте, податки повинні бути не лише основним джерелом дохідної частини бюджетів, а й регулятором державного впливу на економіку.

До доходів із казенних капіталів Сперанський відносив надходження від торгівлі алкоголем, але це мало місце переважно у російських губерніях, а в українських частина населення сплачувала спеціальне мито за право винокуріння (більш детально на цій проблемі зупинимось далі).

Окрім указаної класифікації, державні доходи поділялися на приватні й загальні, а останні – на звичайні й надзвичайні. Приватноправові статті мали два нерівнозначні джерела доходів державного бюджету: державні маєтності та добровільні пожертвування. Державні маєтності охоплювали земельні та лісові угіддя, речові права на користування приватними маєтностями та державні капітали. Практичне фіскальне значення мали лише перші дві категорії державних маєтностей. У Російській імперії доходи від державних маєтностей поділялися на наступні складові: дохід від населених земель; від окремих оброчних статей; від продажу казенних маєтностей; від гірничих заводів та промислів; від лісів; від залізниць¹⁹⁸.

Проте, незважаючи на науковий підхід до складання державного розпису на 1810 р., він, як указують дослідники, мав “неутешительные цифры: 125 млн дохода, 230 млн расхода, 577 млн долга”¹⁹⁹. Проте фінансові заходи Сперанського все ж справили позитивний вплив на державні фінанси. У маніфесті Олександра I від 25 січня 1811 р. наголошувалося, що “мерами в течении минувшаго года принятыми, доходы государственные получили знатное приращение. В одних

¹⁹⁶ Там само. – Арк.13.

¹⁹⁷ Сперанский М.М. План финансов. // У истоков финансового права. – М.: Статут, 1998. – С.49–50.

¹⁹⁸ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки. – С.101.

¹⁹⁹ Блюх И.С. Финансы России. – С.93.

доходах постоянных, не считая временых и случайных, приращение сие простирается ныне более, нежели до ста миллионов рублей”²⁰⁰. Імператор указував, що дотримуючись підходів, вироблених в бюджеті за 1810 р., зокрема, “постановление о пресечении выпуска ассигнаций, ...обретаем мы в настоящем положении доходов достаточные способы, не только удовлетворить *без новых налогов* (виділено в документі – В.О.) всем расходам на сей год предстоящим, но и оказать в некоторых из них возможное облегчение”²⁰¹. Так, зокрема відмінявся введений 2 лютого 1810 р. 50–копійчаний збір з душі з доходів удільних і поміщицьких, а для представників податних станів Литовських губерній відмінявся збір податків срібною монетою й перекладався на асигнації й мідні монети з розрахунку 2 руб. асигнаціями за 1 руб. сріблом²⁰².

Невдала зовнішня політика й війни, котрі майже постійно вела Російська імперія, значно підривали її фінансовий стан і, відповідно, населення, на плечі якого влада перекладала все зростаючі видатки на армію і флот. Так, наприклад, розпочата проти Туреччини війна 1806 - 1812 рр. змусила владу скликати народне ополчення, котре, відповідно до маніфесту від 30 листопада 1806 г., отримало назву земського війська й комплектувалося з 7 областей імперії; всього було виставлено до 612 тис. ополченців. У березні 1807 р. іменним указом Олександра І Сенату ополчення було зменшено: “Мы, желая сколько можно облегчить подданных наших в сей повинности, признали за благо из ополчения сего оставить только третью часть в действии, и вместе с сим уравниать все губернии за исключением тех, кои по местному их на границе положению в обстоятельствах с войною сопряжённых, понесли тягость, с другими губерниями не соразмерную”²⁰³. На утримання одного ратника-ополченця податні стани відповідної губернії мали вносити по 3 руб. грошима й забезпечити його провіантом, зменшення кількості ополченців не вплинуло на платежі населення, котре тепер мало вносити кошти з розрахунку “по 9 рублей на человека (ратника – В.О.) деньгами и по тройной пропорции провианта”²⁰⁴. Для українських губерній був

²⁰⁰ ПСЗ. – Т.31. – №24494. – С.341.

²⁰¹ Там же.

²⁰² Там же.

²⁰³ Там же. – Т.29. – №22496. – С.1047.

²⁰⁴ Там же. – С.1048.

наступний план поставки ополченців: Таврійська – 613 чол. і відповідно на них коштів 5517 руб., Чернігівська – 8765 чол. і 78 885 руб., Харківська – 6999 чол. і 62 991 руб., Київська – 8992 чол. і 80 928 руб., Полтавська – 11 355 чол. і 102 195 руб., Херсонська – 2281 чол. і 20 529 руб., Катеринославська – 3766 чол. і 33 894 руб. Усього на них припадало 42 771 ратників і 384 939 руб. із передбачених по імперії 201 075 осіб і 1 809 675 руб. тобто 21,27% ополчення і його утримання²⁰⁵. Найменшими ці навантаження, як бачимо, були для Новоросійських губерній, особливо Таврійської. Останні два роки російсько-турецької війни 1806–1812 рр. коштували державі близько 1 млрд руб.²⁰⁶ Для забезпечення необхідного продовольства діючої армії у листопаді 1811 р. мешканцям західних, південно-західних і малоросійських губерній, у тому числі Київської, Подільської, Полтавської та Чернігівської, тимчасово навіть дозволяється вносити державні податки не грошима, а хлібом²⁰⁷. Такий крок уряду, на нашу думку, вмотивовувався необхідністю ефективнішого забезпечення продовольством діючої армії, а також покращення платіжної дисципліни населення, котре мало значні податкові недоїмки, що негативно впливало на платоспроможність казначейств для виконання необхідних видатків. Так, зокрема, в Київській губернії на початку 1811 р. було 161 105 руб. 51 коп. недоїмок державних податей за попередні роки, а в травні того ж року, після стягнення частини заборгованостей, їх сума зменшилася до 101 616 руб. 59 ½ коп., але з'явилася недоїмка за першу половину 1811 р. в розмірі 361 419 руб. 98 коп.²⁰⁸ Проте навіть після укладення Бухарестського мирного договору з Туреччиною, котрим завершилася війна, значні видатки йшли на забезпечення продовольством Дунайської армії. Листування військового міністра князя О.І. Горчакова з херсонським цивільним губернатором дійсним статським радником Г.М. Рахмановим указує на гостроту цієї проблеми, в тому числі й у фінансову плані, адже окрім витрачених на той час коштів необхідно було додатково виділити з державного розпису 1,5 млн руб.²⁰⁹

²⁰⁵ Там же. – С.1049 (грошові розрахунки наші).

²⁰⁶ Блюх И.С. Финансы России. – С.16.

²⁰⁷ Министерство финансов 1802–1902. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – Ч.1. – С.76.

²⁰⁸ ЦДІА. – Ф.553, оп.1, спр.1330, арк.17–18зв.

²⁰⁹ ДАХеО. – Ф.1, оп.2., спр.3, арк.11–14 зв.

Не менш тяжкою в плані фінансових і людських ресурсів була війна 1812 р. з наполеонівською Францією. Населення територій поза театром бойових дій несло тягар комплектування ополчення й збору провіанту для російської армії, а французька армія, потребуючи продовольства, одягу й засобів пересування вимагала це від населення окупованих територій. Так, зокрема, лише на мешканців Курляндії була накладена контрибуція в розмірі 2 млн руб., а також було наказано “поставить французским войскам: 50 тыс. шуб, 30 тыс. башмаков, 2 тыс. пар сапог, 1150 лошадей”²¹⁰. Піддані імперії Романових сформували ополчення, забезпечили його обмундируванням, озброєнням і провіантом, для прикладу, формування й утримання 15 малоросійських кінних козацьких полків обійшлося козацьким товариством Полтавської і Чернігівської губерній у 40 млн руб.²¹¹, проте для ведення війни цього було недостатньо. У зв’язку із переслідуванням російською армією відступаючого супротивника, на думку Олександра І, “минуется тем надобность содержать оставляемая войска сзади губернии на военном положении по силе военного учреждения большой действующей армии”. Генерал-фельдмаршал М.І. Голенищев-Кутузов-Смоленський, вимагав залишити на військовому становищі Лифляндську, Курляндську, Псковську, Вітебську, Могильовську, Курську, Орловську, Полтавську, Чернігівську, Київську, Подільську, Волинську, Мінську, Віленську, Гродненську губернії і Тарнопольську й Білостоцьку області. Князь Кутузов указував, що деякі з запропонованих ним губерній, зокрема, “Псковская, Курская, Орловская, обе Белорусские и обе Малороссийские, яко довольно отдалённые от границ, и, следовательно, от театра военных действий, по первому взгляду могут казаться подлежащими уже изъятию из военного положения; но принимая во уважение, что пограничные губернии ограбленные и разорённые от неприятеля, до того изтощены в способах доставлять для армии продовольствие и прочие необходимые при военных операциях потребности, что без пособия в том из внутренних губерний надлежало бы подвергнуть войска во всех отношениях крайним нуждам; паче же что ко обезпечению

²¹⁰ Жилин П.А. Гибель наполеоновской армии в России. – М.: Наука, 1974. – С.225.

²¹¹ Шандра В.С. “...Настоящее положение малороссийских козаков”. Всепідданійша доповідь 1836 р. генерал-губернатора В.В. Левашова Миколі І //Архіви України. – 2003. – №1–3. – С.34 (більш детально на цій проблемі зупинимося в третьому розділі).

пропитания армий главнейшею надеждою служит назначенный по предварительным распоряжениям сбор и подвоз со всех сих губерний жизненных продуктов на разные по направлению армии пункты²¹². Санкт-Петербург підтримав прохання полководця. М.Барклай - де - Толлі у звіті Олександру І вказував, що видатки на війну 1812 - 1814 рр. обійшлися Російській імперії 155,5 млн руб.²¹³ Проте враховуючи, що формування й утримання 15 кінних полків обійшлося в 40 млн руб. козацьким товариствам Полтавської і Чернігівської губерній, то указана графом Барклаєм-де-Толлі сума, на нашу думку, є дуже заниженою. Навіть якщо брати до уваги прямі видатки державної скарбниці, більш реалістичними є цифри, наведені Я.І. Печериним, що “за три года военное и морское министерства затратили 722 млн. руб.”²¹⁴. Окрім цього, державні доходи за 1812 - 1814 рр. були на 138 млн руб. меншими від запланованих²¹⁵, а кошти відпущені з державного казначейства військовому відомству були витрачені повністю. Олександр І у листі до Д.О. Гур'єва від 8 березня 1816 р. зазначав, що “по уважению представляемых генерал-фельдмаршалом князем Барклаем де Толли и Генералом от кавалерии графом Беннигсеном обстоятельствах, о которых сообщит вам начальник главного моего штаба, не только нельзя ожидать возврата в гос. казначейство никаких остатков из прежде отпущенных в 1 - ю и 2 - ю армии сумм, но напротив – нужно вам распорядиться к высылке в течении года по сношению с главнокомандующими, и всех тех сумм, которые в число назначенных указами моими от 11-го ноября 1814-го и 10-го июня 1815 г. донныне не отпущены в помянутые две армии”²¹⁶. Дійсно, фінансова система держави була на стільки розбалансованою, що міністерство фінансів не змогло профінансувати затверджені царем військові видатки. Для прикладу, лише в 2-й армії*, за свідченням статського радника Пирогського, 1815 р. “никакой суммы новой как на заграничные так и внутренние ни от коль ассигновано и получаемо не было; 2-е экстраординарной

²¹² ДАПО. – Ф.83, оп.3, спр.21, арк.1а.

²¹³ Блюх И.С. Финансы России. – С.16.

²¹⁴ Цит. за Погребинский А.П. Очерк истории финансов. – С.24.

²¹⁵ Погребинский А.П. Очерк истории финансов. – С.25.

²¹⁶ РДВІА. – Ф.14058, оп.1/184а, зв.1, спр.2, арк.8.

* Під час закордонного походу, як і під час війни 1812 р. було 3 російських армії, 1–2 діючі, 3 - резервна (детальніше див.: Заграничные походы русской армии 1813–14 // Советская военная энциклопедия. – М.: Воениздат, 1977. – Т.3. – С.362–365.).

суммы не только на 1815-й и 1816-й годы, но и на майскую и сентябрьскую трети 1814 г. особо определяемо не было, а удовлетворялися сия надобности было из общих определённых в потребность 1814 г. сумм и 3-е во всех трёх третях 1814 г. исчисленная по требовательным ведомостям сумма удовлетворена более нежели наполовину”²¹⁷. Загалом на початок 1816 р. 2-га армія була недофінансована на 1 млн 839 тис. руб., з котрих 1 млн був направлений до армії лише в липні того ж року²¹⁸, а залишок у 839 тис. руб. – у серпні місяці.

По завершенні бойових дій і налагодженні на мирний лад державного механізму Російської імперії, у квітні 1817 р. маніфестом Олександра I затверджується статут комісії погашення боргів, у котрому вказувалося, що заходи “для постепенной уплаты государственных долгов предложенные манифестами 1810 и 1812 года, были приостановлены действиями войны... Ныне, по восстановлении прочного мира, находя с общою пользою согласным и для доставления полного доверия к обязательствам казны необходимо возобновить погашение государственных долгов, мы повелели министру финансов внести на уважение государственного совета предполагаемые им некоторые существенныя правила в дополнение к постановлениям, прежде по сему предмету состоявшимся”²¹⁹. Імператор ухвалив виділити 1817 р. з державного казначейства 40 млн руб. на погашення боргів, а з наступного 1818 р. мало виділятися на цю потребу по 60 млн руб. щорічно з доходів державних маєтностей, “впередь до уплаты долгов и уменьшения количества ассигнаций, соразмерно потребности их обращения”²²⁰. 1817 р. в розпорядження Комісії погашення боргів надійшло 10 млн руб. з державного казначейства, 28 252 237 руб. від вкладників за державною позикою 1 травня 1817 р., 67 719 руб. процентів від білетів позикового банку та 266593 руб. від проданих державних маєтностей, всього 38 586 549 руб. у рахунок котрих було визначено до спалення 38 023 875 руб. асигнаціями²²¹. Проте діяльність міністра фінансів Д.О. Гур’єва щодо оздоровлення

²¹⁷ РДВІА. – Ф.14058, оп.1/184а, зв.1, спр.2, арк. 32 зв.

²¹⁸ Там же. – Арк. 38 зв.

²¹⁹ ПСЗ. – Т.34. – №26791. – С.192.

²²⁰ Там же.

²²¹ Блюх И.С. Финансы России. – С.144–145.

державних фінансів зазнала нищівної критики з боку голови департаменту державної економії Державної ради М.С. Мордвинова, який указував, що подану “министром финансов роспись государственным доходам и расходам на 1817 год, департамент государственной экономии не может принять в виде истинного отчёта, показывающего состояние государственных финансов; ибо первая и главнейшая часть, означающая верность и правильность отчета, в росписи не существует. Долговая часть, на коей основывается государственный кредит, в представлении министра финансов умолчена: ни о количестве долгов, ни о их обеспечении в оном не упомянуто. Столь существенное небрежение содействует росписи порочною, а представление оной от министра финансов несообразным уставу его министерства. Равным образом, департамент государственной экономии не может признать правильным остаток, министром финансов в доходах показанный; ибо остаток может существовать только тогда, когда уплачены, или, по крайней мере, обеспечены платежом долги, согласно с условиями, при займе учинёнными”²²². Дійсно, заходи Д.О.Гур’єва щодо нагадження фінансової системи Російської імперії виявилися не лише безрезультативними, але й шкідливими. У звітах, як справедливо зазначав І.С. Бліох, “всё было в порядке, в казначействе постоянно числились остатки, по виду государственные доходы превышали в значительной степени все расходы. На деле, однако, было не так: отчёты обиливали фиктивными данными, и казначейство шло навстречу неминуемому банкротству”²²³. До речі, дефіцит державного розпису 1823 р., тобто останнього складеного на міністерській посаді Д.О. Гур’євим, був одним із найбільших у першій половині ХІХ ст., а загальні надходження по імперії складали 432 354 000 руб.²²⁴, з котрих губернії Півдня України дали сумарно 17 370 925 руб. 90 коп., тобто 4,01% усіх державних доходів.

²²² Цит. за: Бліох І.С. Финансы России. – С.145.

²²³ Бліох І.С. Финансы России. – С.150.

²²⁴ Там же. – С.164.

ДОХОДИ ГУБЕРНІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ 1823 Р.

Таблиця 1.3²²⁵

Види надходжень	Катеринославська губернія		Таврійська губернія		Херсонська губернія	
	(руб.)	(коп.)	(руб.)	(коп.)	(руб.)	(коп.)
З оброчних статей, зокрема: казенних земель, млинів та інших маєтностей, котрі перебували в оренді	17 999	46	41 122	89	14 828	51 ¼
Лісові доходи: від продажу бурелому, за вирубки дерев, штрафні й інші збори	8296	77 ¼	1908	79	5084	3 ¼
Митні збори	1 416 255	32 ¼	168 206	74	2 161 300	55
Податі:						
з міщан і цехових, християн, євреїв і караймів	71 992	97	24 160	30	103 363	25
з міщан татар			24 040	80		

²²⁵ Складено й підраховано на основі: ДАОО. – Ф.1, оп.151, спр.118, арк.15–15зв, 24–25, 28–35зв.

з міщан греків і вірменів	11 928	9 $\frac{3}{4}$	5105	-		
з вільних хліборобів	314	45				
з матросів вільного цеху					12	78
з пілгових міщан					333	91
з григоріопольських вірменів					1212	62
з різних категорій державних селян, у тому числі й колоністів та євреїв-землеробів	1 418 087	29 $\frac{3}{4}$	592 697	40	204 889	65 $\frac{1}{2}$
з поміщицьких селян і дворових людей	399 037	68	33 055	50	210 647	67
з удільних селян	4864	58 $\frac{1}{2}$				
з купців і міщан, котрі жили в казенних поселеннях за користування поселенськими перевагами	521	65				
<i>Поземельної податі:</i>						

з колоністів	5767	44	13 364	37	
з поміщиків	44 336	60 $\frac{1}{4}$	5616	70	
з незаселеної поміщиками землі з правого боку Бугу					23 $\frac{1}{4}$
Акциз за сіль ²²⁶	15 647	72	22 0447	12	
За продану казенну сіль			5 413 669	59	
Поптовий дохід	162 034	94 $\frac{3}{4}$	123 040	7	
<i>Винні доходи:</i>					
питний збір ²²⁷	1 005 000		196 483	25 $\frac{3}{4}$	60 $\frac{1}{2}$
митний збір ²²⁸	400 000		280 700	-	-
Інші збори	440 764	53	220 733	3	
Разом	5 422 849	52 $\frac{1}{2}$	7 364 351	55 $\frac{3}{4}$	81 $\frac{3}{4}$

²²⁶ По Катеринославській губернії до цієї суми входять акцизи за експортовані за кордон метали та ін.

²²⁷ Відомостей про питний дохід по Таврійській губернії безпосередньо за 1823 р. немає, але є сума надходжень по питному відкупі за чотириріччя 1823–1827 рр., нами взята її одна четверта.

²²⁸ Надходження від митного питного відкупі розраховані виходячи із загальної суми по Новоросійському краю і цих зборів по Катеринославській і Херсонській губерніям.

Наведені дані свідчать, що найбільше надходжень до державного розпису імперії Романових у губерніях Півдня України давали не податкові надходження, а приватно-правові статті, зокрема продаж солі з казенних солоних озер Кримського півострова – 31,16% доходів регіону й відповідно 73,51% доходів Таврійської губернії. Прикордонне положення Новоросійського краю сприяло значним надходженням від митних платежів – 21,56%, прямі податі складали 18,45% у тому числі й 0,46% податки з поміщиків за незаселені землі. Оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем давало 21,49% доходів Новоросійських губерній, а в Катеринославській і Херсонській губерніях цей показник складав відповідно 25,90% і 40,38%. Як і в першому десятиріччі XIX ст., найменші податкові платежі в регіоні були характерними для Таврійської губернії, вони всі сумарно не перевищували 25,9% її доходів, у тому числі 2,28% митні й 6,47% питні збори.

З приходом графа Є.Ф. Канкріна на пост міністра фінансів (1823-1844 рр.), уряд все ж намагався зменшувати видатки, у результаті чого бюджет 1827 р. був на 65 млн руб. меншим ніж в 1823 р.²²⁹, хоча недоїмки з податкових платежів були досить значними. Для прикладу, в Київській губернії станом на 1 лютого 1828 р. 1 514 594 руб. 95 $\frac{3}{4}$ коп. складали заборгованості в платежі державних податей попередніх років, з котрих 1 213 302 руб. 65 $\frac{1}{4}$ коп. мали бути списаними відповідно до маніфесту Миколи I від 22 серпня 1826 р. Окрім того, губернія мала 103 271 руб. 22 $\frac{1}{4}$ коп. недоїмок земських зборів і 4341 руб. 45 $\frac{1}{2}$ коп. – зборів на утримання Київської гімназії та повітових училищ²³⁰.

У зв'язку з черговою Російсько-Турецькою війною 1828-1829 рр. у шести українських губерніях влада повертається до практики збору податей продовольством, а не грошми, унаслідок чого в рахунок податків за другу половину 1828 р. і

²²⁹ Локоть Т.В. Бюджетная и податная политика России. – С.113.

²³⁰ ЦДІА. – Ф.533, оп.2, спр.209, арк.88.

першу половину 1829 р. було прийнято припасів у Слобідсько-Українській губернії відповідно на суму 384 244 руб. і 856 791 руб., у Херсонській – 162 886 руб. і 182 376 руб., у Катеринославській - 306 523 руб. і 168 946 руб., Київській – 1 024 110 руб. і 886 082 руб., у Подільській – 728 065 руб. і 610 067 руб., у Полтавській – 872 307 руб. і 960 397 руб.²³¹

Війна з Туреччиною 1828–1829 рр. мала настільки негативні фінансово-економічні наслідки для губерній Півдня України, що в грудні 1829 р. вийшов іменний указ Миколи I Сенату “Об оказании жителям Новороссийского края и соседственных с оным губерний облегчения в платеже податей и недоимок”²³², у котрому імператор наголошував, що війна обмежила промислове виробництво цього регіону через відсутність чорноморської зовнішньої торгівлі, а населення зазнавало “существенныя тягости от следования и квартирования войск и участвовали в поставке военных припасов на счёт податей”²³³. Микола I указував, що у зв’язку з “благополучным окончанием сей войны, мы признали за благо оказать сим губерниям соответственныя местным обстоятельствам и соразмерныя настоящим нуждам их облегчение”²³⁴. Були списані всі борги за продану з кримських казенних соляних промислів сіль до 1824 р.; борги за цю сіль, продану в період 1824–1829 рр., котрі рахувалися на новоросійських та інших мешканцях, які забезпечували борги заставами в новоросійських губерніях, прощалися наступним чином: списувалася половина невнесеної суми, штраф і процентні гроші, а інша половина розстрочувалася в платежі на 6 років, починаючи з 1831 р. Щодо інших боргів за цією статтею, то борги, забезпечені заставою поза новоросійськими губерніями розстрочувалися на три роки рівномірно, а нараховані на них штрафні й процентні кошти списувалися²³⁵.

²³¹ Блюх И.С. Финансы России. – С.170-171.

²³² 2-е ПСЗ. – Т.4. – №3321. – С.831-833.

²³³ Там же. – С.831.

²³⁴ Там же.

²³⁵ Там же.

Містам регіону ще на три роки пролонговувалися пільги, котрі там існували; купці й міщани м. Одеси звільнялися від сплати всіх податей до 1835 р., а в період 1835–1840 рр. вони мали сплачувати лише половину їх ставки; ці ж категорії населення м. Таганрога звільнялися від сплати податків до середини 1837 р., а половину їх ставок мали сплачувати з другої половини 1837 р. до 1845 р.; купецтво й міщани м. Феодосії, по завершенні раніш даної пільги, з 1831 р. до 1839 р. звільнялися від сплати податків, а в період 1840–1844 рр. мали платити лише половину визначених податкових зобов'язань; купцям і міщанам м. Керчі даровану 25-річну пільгу від сплати податків на період 1826–1851 рр. було подовжено до 1854 р.²³⁶ Списувалися також до 1829 р. недоїмки з податей – подушної, оброчної та на шляхи сполучення для державних селян Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній; колоністам, що мешкали на державних землях цих трьох губерній, менонітам і селянам із греків, грузинів, вірмен і євреїв списувалися всі їх податкові заборгованості до 1829 р., у тому числі й збори на утримання присутствених місць²³⁷. Щодо поміщицьких маєтків, то височайше прощалася пеня з недоїмок до 1830 р., як за державними податками, так і за земськими зборами; пеня, накопичена на недоїмках за незаселені землі до 1830 р.; рекрутські складські кошти з пенею за попередні набори; окрім цього списувалася половина недоїмок за подушну подать, збори на водні й сухопутні шляхи сполучень і за незаселені землі, сплата залишеної половини податкових заборгованостей розстрочувалася на три роки²³⁸. Проте в указі наголошувалося, що “платежи в счёт сей рассрочиваемой недоимки, равно недоимку в податях с 1829 года и всю недоимку в земском сборе взыскивать неослабно мерами, для сего установленными, подтвердив всем обязанным платежем податей, чтобы они, по

²³⁶ Там же. – С.832.

²³⁷ Там же.

²³⁸ Там же.

оказании им со стороны правительства вышеписанных облеженных, радели об исправном платеже лежащих на них казенных повинностей; в противном же случае будут приняты меры строгости, законом к понуждению неисправных плательщиков установленные”²³⁹. Царський указ не оминув й інші українські регіони, зокрема Полтавську й Слобідсько-Українську губернії, державним селянам і колоністам котрих височайше прощалась половина недоїмок до 1829 р. з подушного, оброчної і податей на шляхи сполучення, а колоністам, окрім того, і з поземельного збору. Військовим обивателям та іншим категоріям поселян казенного відомства Слобожанщини списувалась половина недоїмок мита за право винокуріння. Козацтву Полтавщини взагалі наказувалося “простить все недоимки в платимых ими податях и в пошлине за право винокурения, какия по настоящий 1829 год на них числятся”²⁴⁰. Також списувалась пеня за неплатіж податних недоїмок, котра накопичилася на поміщицьких маєтках Полтавської губернії до 1830 р. Іменним указом від 27 жовтня 1830 р. податкові недоїмки списувалися до 1829 р. усім міщанам трьох новоросійських губерній, котрі не мали пільг; купецтву цього регіону списувалися податкові заборгованості й штрафи до 1830 р.²⁴¹

Порівняємо структуру податкових надходжень до державного бюджету на початку й у середині 30-х років ХІХ ст. в різних регіонах України. Для прикладу візьмемо одну південну губернію, зокрема Катеринославську, та одну правобережну – Київську.

²³⁹ Там же.

²⁴⁰ Там же. – С.833.

²⁴¹ Там же. – Т.5. – О.2. – №4038. – С.227.

**СТРУКТУРА ПОДАТКОВИХ НАДХОДЖЕНЬ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ТА КИЇВСЬКОЇ
ГУБЕРНІЙ 1831–1835 РР.**

Таблиця 1.4²⁴²

Види податкових надходжень	Катеринославська губернія (в руб.)		Київська губернія (в руб.)	
	1831 р.	1835 р.	1831 р.	1835 р.
Прямі податки	1 461 236,83	1 409 124,20	3 435 800,44	3 845 686,89
Питні казенні відкупи	1 530 600	2 124 400	461 800	немає даних
Неокладні збори (оброчні статті, гербовий папір, паспорти, мита та ін.)	2 325 172,81*	3 078 141,83**	982 733,95	немає даних
Разом	5 317 009,64	6 611 666,03	4 880 374,39	немає даних

²⁴² Складено й підраховано на основі: ДАОО. – Ф.1, оп.151., спр.118, арк. 29–36; ЦДА. – Ф.533, оп.2, спр.624, арк.18; Ф.442, оп.1, спр.1803, арк.206–207.

* У тому числі 1 741 807, 24 руб. митних зборів.

** У тому числі 2 220 774,58 митних зборів

Як бачимо, 1831 р. доходи Катеринославської губернії були більшими на 436 635,25 руб. (8,21%). Це при тому, що значна частина її населення мала податкові пільги й не сплачувала податків узагалі чи частково, що відобразилося на структурі надходжень. Так, прямі податки складали 24,48% фіскальних платежів Катеринославщини, у той час, як на Київщині ця цифра сягала 70,40%, а середній показник у державі 1832 р. був на рівні 36,6%²⁴³. У Катеринославській губернії переважав так званий “питний дохід” – 28,78% усіх її доходів; а в Київській губернії лише – 9,46%. 1835 р. спостерігається збільшення надходжень до державної скарбниці, проте на Київщині зростає сума прямих податків, що пояснюється збільшенням кількості ревізських душ у губернії за результатами перепису 1833 р., а на Катеринославщині значно зростають надходження від питних і не окладних, зокрема митних зборів. На жаль, немає даних, що до інших доходів Київської губернії за 1835 р., проте є відомості по іншій губернії генерал-губернаторства, зокрема Подільській, котра в економічному відношенні була подібною до Київської. Усі види прямих загальнодержавних податей складали 3 645 105 руб. асигнаціями і 26 087 руб. сріблом, надходження від оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем давали 1 245 950 руб., 1 753 987 руб. 48 $\frac{1}{4}$ коп. асигнаціями і 75 803 руб. 55 $\frac{1}{3}$ коп. сріблом становили різні неокладні збори, з яких до 151 374 руб. 47 $\frac{1}{4}$ асигнаціями були доходи від конфіскованих і секвестрованих маєтків, а загальний дохід Подільської губернії 1835 р. становив 101 890 руб. 55 коп. сріблом і 6 645 042 р. 58 $\frac{1}{4}$ коп. асигнаціями²⁴⁴. Щодо видатків, то зібрані в Подільській губернії 1835 р. кошти розподілялися наступним чином: 700 738 руб. 92 коп. асигнаціями, 43 942 руб. 18 $\frac{3}{4}$ коп. сріблом і 10 руб. золотом виділялося на місцеві потреби, 1 600 000 руб. асигнаціями на потреби військового відомства й 500 000 руб. Чорноморському департаменту²⁴⁵. Таким чином, на потреби губернії залишалось

²⁴³ Россия. Финансовое хозяйство // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. XXVII^a (54). – СПб., 1899. – С. 198

²⁴⁴ ЦДІА. – Ф. 442, оп. 1, спр. 1807, арк. 236, 287–289 зв.

²⁴⁵ Там само. – Арк. 288 зв.

28,93% видатків, 54,15% забирало військове відомство й 16,92% Чорноморський флот. Такий розподіл грошових коштів був майже втричі меншим для губернії ніж попереднього 1834 р., коли із зібраних у Подільській губернії тоді 4 677 390 руб. 38 $\frac{3}{4}$ коп. асигнаціями 207 994 руб. 3 $\frac{3}{4}$ коп. сріблом, 92 772 руб. 30 коп. білетами державного казначейства й золота – 108 руб. червонців, 68 напівімперіалів та 9 руб. платиною, на місцеві потреби було витрачено 3 919 835 руб. 52 коп. асигнаціями, 198 354 руб. 71 коп. сріблом, 19 червінців, 7 полуімперіалів, 6 руб. платиною і 49 962 руб. 70 коп. білетами державного казначейства; 833 500 руб. асигнаціями було надіслано до державного казначейства; 1 352 332 руб. 10 коп. асигнаціями, 47 659 руб. 60 коп. білетами державного казначейства та 6946 руб. 75 коп. сріблом адресовано військовому відомству, а також 500 000 руб. Чорноморському департаменту²⁴⁶.

Ми вище зазначали, що збір прямих податей з населення 1835 р. відбувався на основі даних 8 ревізії 1833 р., котра засвідчила природний приріст населення, у результаті чого збільшилися податкові зобов'язання сільських та міських товариств і відповідно податковий тиск на населення. Наступні після ревізії два роки були досить невдалими для фінансів держави, а бюджетні дефіцити 1834–1835 рр., поряд з дефіцитами 1823, 1841 і 1842 рр. були найбільшими в першій половині XIX ст. Негативний вплив на платоспроможність держави мали значні податкові недоїмки, котрі влада періодично, після застосування усіляких засобів стягнення, включаючи військові екзекуції, височайше прощала, детальніше проблему податкових недоїмок розглянемо в наступному розділі.

У зв'язку з відсутністю реформування бази оподаткування у 1840-х рр., зберігалось процентне співвідношення державних доходів. Ми наводили вище структуру доходів Подільської губернії у середині 30-х років XIX ст.; тоді прямі податі складали 53,36%; у другій половині 1840-х рр., зокрема 1848 р., доходи по цій губернії були наступними: 1 744 371 руб. 18 коп. – надходження від орендних, старостинських, казенних і

²⁴⁶ Там само. – Арк. 287 зв.–288.

поезуїтських маєтків, поезуїтських і погаліційських капіталів та інших статей державних маєтностей, 1 082 540 руб. 7 коп. – прямих податей, 348 125 руб. – від винних відкупів і мит, 25 тис. руб. митних зборів, 2420 руб. від Острозької ординації, 160 руб. за пробу золота й срібла і 379 794 руб. 77 $\frac{3}{4}$ коп. інших зборів, у тому числі й процентів від наданих кредитів²⁴⁷, тобто відсоток надходження від прямих податей майже не змінився й становив 54,05%.

Якщо 1852 р. уряду вдалося мати бюджетний профіцит 4 млн руб., то війна 1853–1856 рр. мала негативні наслідки для фінансів держави – 1855 р. бюджетний дефіцит сягав 252 млн руб.²⁴⁸ На плечі підданих лягло фінансування державного ополчення, скликаного після висадки ворожих військ на Чорноморському узбережжі Кримського півострова, губернії отримують визначену для них розкладку грошових коштів на формування ополчення. Так, наприклад, мешканці Полтавської губернії на обмундирування своїх 9573 ратників²⁴⁹ мали зібрати 195 863 руб. 58 коп. – 8941 руб. 20 коп. з міщан-християн, 33 840 руб. 84 коп. з державних селян і 153 081 руб. 72 коп. із поміщицьких селян²⁵⁰; козацькі товариства губернії окремо формували 4 кінні козацькі полки. Окрім обмундирування на плечі податних станів лягло забезпечення ратників провіантом – 97 357 руб. 41 коп., їхніх коней фуражем – 9285 руб. 81 коп., на непередбачені видатки збиралося 3242 руб. 80 коп.²⁵¹ Таким чином населенню Полтавської губернії державне ополчення обійшлося в 305 749 руб. 60 коп. Окрім цього, різні категорії населення губернії пожертвували на потреби ополчення 1 0854 руб. 11 коп., з котрих дворянство внесло 8823 руб. 27 коп., духовенство – 59 руб. 70 коп., хоча декларувало про бажання внести 173 руб. 98 коп., купецтво й

²⁴⁷ Военно-статистическое обозрение Подольской губернии, составленное генерального штаба капитаном Тверниковым. Сведения общие. // Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.10. – Ч.2. – СПб.: Тип. департамента генерального штаба, 1849. – С.9-10.

²⁴⁸ Детальніше див.: Лебедев В.А. Финансовое право: Учебник. – М.: Статут (в серии «Золотые страницы финансового права России»), 2000. – С.196.

²⁴⁹ ДАПО. – Ф.83, оп.4, спр.151, арк.7.

²⁵⁰ Там само. – Арк.3.

²⁵¹ Там само. – Арк.4–6зв.

міщанство – 1960 руб. 24 коп. із заявлених 3396 руб. 91 коп., селяни пожертвували 1 руб. 25 коп., нижні чини - 2 руб. й невідомі особи 7 руб. 65 коп.²⁵² Усього ж на державне ополчення Полтавська губернія витратила 591 618 руб. 44 коп., до цієї суми ввійшли від загального й губернського земського зборів²⁵³. Посилення таким чином фіскального тиску на підданих, хоча й переклало на їхні плечі частину державних видатків, проте ріст дефіцитності бюджету тривав і 1856 р. сягав 266 млн руб.²⁵⁴

Найбільше від цієї війни постраждав Південь України, котрий виявився втягнутим у безпосередній театр бойових дій, тому весною 1857 р. на потреби його мешканців в розпорядження новоросійського й бессарабського генерал-губернатора Комітет міністрів за височайшим повелінням асигнував з державного казначейства 500 000 руб.²⁵⁵ Окрім цього мешканцям регіону надавалися різні фінансові пільги.

Значні негаразди в галузі державних фінансів змусили Олександра II видати в липні 1857 р. іменний указ про зменшення видатків по всіх частинах державного управління, котрим повелів міністрам та іншим керівникам центральних установ не включати до своїх кошторисів “никаких издержек, неуказываемых совершенною необходимостью, и вообще ограничиваться расходами лишь неизбежными и неотложными”²⁵⁶. Категорично заборонялися видатки, не передбачені кошторисами й перевищення височайше затверджених під будь-яким приводом. Імператор велів: “Решительно отменить назначение расходов, отдельно от смет, займами из кредитных установлений, и затем все вообще расходы каждого ведомства вносить на будущее время в сметы по принадлежности”²⁵⁷. Окрім цього, цар вимагав від міністрів і керівників центральних установ зменшувати видатки на свої відомства шляхом оптимізації їх діяльності, зокрема “посредством отмены многих форм, а в особенности упрощением порядка

²⁵² Там само. – Спр.296, арк.2–8, 11–25.

²⁵³ Там само. – Спр.285, арк. 6 зв.

²⁵⁴ Лебедев В.А. Финансовое право. – С.196.

²⁵⁵ 2-е ПСЗ. – Т.32. – О.1. – №31780. – С.347.

²⁵⁶ Там же. – №31898. – С.421.

²⁵⁷ Там же.

действий разных управлений, что дало бы возможность уменьшить самые штаты сих управлений”²⁵⁸. Під час розгляду й затвердження Олександром II державного розпису на 1860 р. він знову повертається до проблеми зменшення державних видатків, унаслідок чого з’являється черговий іменний указ, котрий знову вимагав від міністрів та інших керівників установ, щоб вони не допускали “сверхсметных на счёт государственного казначейства расходов и вообще превышения против Высочайше утверждённых смет”²⁵⁹. Залишки невикористаних коштів вимагалось повертати до державного казначейства, а найголовніше в указі було те, що імператор вимагав, щоб владні структури звели до мінімуму імпорту іноземної промислової продукції, переважно це стосувалося машинобудування й налагоджували їх випуск у межах держави. Наведемо цей важливий і сьогоднішній пункт імператорського указу: “Имея в виду, что некоторыми ведомствами заготовляются за границею и ввозятся в Россию: машины, пароходы и проч., тогда как некоторые из сих предметов могли бы быть заготовлены в России, и хотя в сём последнем случае могут оказаться небольшие передачи, но оные оставались бы в отечестве, возбуждая и упрочивая народную промышленность и благосостояние рабочего и торгового классов, устраняя, с тем вместе, вывоз звонкой монеты за границу и происходящая от того вредная для финансов наших последствия, объявить министрам и главноуправляющим, чтобы они, по уважению изложенных обстоятельств, заказы свои и покупки за границею ограничивали преимущественно теми только предметами, которых без того нельзя получить у нас в требуемом количестве или качестве”²⁶⁰.

Проте такі превентивні заходи не були ефективними в царині державних фінансів, адже якщо бюджетний дефіцит 1858 р. складав 4 996 437 руб., 1859 р. – 5 811 761 руб., то 1860 р. – 51 322 792 руб., хоча 1861 р. 2 212 693 руб., але наступного 1862 - 22 216 065 руб.²⁶¹, фінансова система імперії потребувала

²⁵⁸ Там же. – С.421–422.

²⁵⁹ Там же. – Т.35. – О.1. – №35536. – С.194.

²⁶⁰ Там же. – С.194–195.

²⁶¹ Блюх И.С. Финансы России. – Т.2. – С.281.

негайного реформування, ліквідації феодальної податкової системи з поділом на податні й неподатні стани, зменшення військових видатків, розвитку конкурентної промисловості й товарного землеробства, котре було неможливим без реформування самого суспільства та ліквідації кріпацтва й, головне, без кардинальних перетворень державного механізму. Країна стояла на порозі великих перетворень, котрі могли зробити з неї або потужну буржуазну державу, або привести до майбутнього краху. Російська імперія, як свідчить історія, вибрала останній шлях, намагаючись балансувати на межі реакції та часткових буржуазних перетворень відстрочуючи свій останній час, але це вже тема зовсім іншого дослідження.

1.4 ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ ЯК ЗАСІБ ЗМЕНШЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ВИДАТКІВ

Окрім указаних в попередньому параграфі фінансових негараздів Російської імперії в дореформений період, негативний вплив у царині державних фінансів мав відрив відомчих фінансів від загальнодержавного бюджетного господарства, тому розглядаючи податкову політику, не можна оминати інститут військових поселень, створення яких переслідувало насамперед скорочення державних видатків на військове відомство. М. Сперанський указував, що “способы продовольствия войск собственными их трудами, и следовательно постепенное сокращение, и наконец совершенное пресечение сей обширной части государственных издержек – важное для государственной экономии приращение”²⁶². Система цих поселень існувала в різних регіонах України – на Слобожанщині й Херсонщині вони з’являються 1817 р., на Катеринославщині й Чернігівщині з 1821 р., на Полтавщині 1822 р., а на Київщині й Поділлі 1837 р.²⁶³ У історіографії існують різні оцінки військових поселень, серед яких домінують концепції про економічну недоцільність створення

²⁶² Сперанский М. О военных поселениях. – СПб., 1825. – С.30.

²⁶³ Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине. – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – С.19–20, 37.

системи військових поселень в Російській імперії²⁶⁴, проте дослідження московського історика Т.М. Кандаурової ставлять під сумнів висновки попередників про фінансово-економічну ефективність інституту військових поселень і тенденцій їх розвитку. Дослідниця за допомогою методів математичної статистики й підрахунків на ЕОМ використанням пакетів прикладних статистичних програм SPSS/PC+ здійснила порівняльний аналіз стану землеробства й тваринництва, визначила темпи господарського розвитку поселень, а також фактори інтенсифікації соціально-економічних показників²⁶⁵.

Цілком слушно зазначає чернігівський учений К.М. Ячменіхін, що 1816 р., тобто на момент створення військових поселень державний розпис не передбачав видатків на їх фінансування й для “первоначального “составления экономического капитала” первого из поселённых батальонов – гренадёрского графа Аракчеева полка, из сметы военного министерства было выделено 50 тыс. руб.”²⁶⁶. Після жовтневого огляду цього підрозділу Олександром І Аракчєєв порушив перед ним питання про необхідність включення до державних видатків статті на облаштування й розвиток військових поселень, проте через негативні наслідки для державних фінансів наслідків війни з наполеонівською Францією ця проблема не могла бути вирішена позитивно. Імператор дав лише згоду на “использование для этих целей податей, собираемых с малороссийских казаков в сумме

²⁶⁴ Александров г. Н. Заметка о бывших военных поселениях // Русский архив. – 1873. – Кн. 2. – № 7–12. – С. 1716–1722; Багалій-Татаринова О. Нариси з історії військових поселень на Україні // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. З історії селянських рухів на Лівобережній Україні. – К., 1927. – № 5. – С. 93–153; Богданов Л. П. Военные поселения в России. – М.: АИО «Принт», 1992. – 89 с.; Липовская Т.Д. Указ. соч.; Слабченко М. Є. Військові поселення на Україні // Матеріали економічно-соціальної історії України XIX століття. – Одеса, 1925. – Т. I. – С. 83–92; Щебальский П. Военные поселения и граф Аракчеев // Русский вестник. – 1871. – Т. 95. – № 10. – С. 485 - 536; Ячменихин К. М. Финансирование и бюджет военных поселений в России // Вестник Московского университета. – Серия 8: История. – 1993. – № 2. – С. 35–44. та ін.

²⁶⁵ Кандаурова Т.Н. Тенденции социально-экономического развития военных поселений кавалерии в первой трети XIX века // <http://kleio.asu.ru/aik/krug/5/14.shtml>; Экономическая организация военных поселений кавалерии (1830-е – 1850-е гг.) опыт количественного анализа статистических атласов // <http://kleio.asu.ru/aik/krug/3/13.shtml>.

²⁶⁶ Ячменихин К.М. Финансирование и бюджет. – С.36.

1 716 288 руб.²⁶⁷ Таким чином, Аракчєєв, як справедливо зазначає М. Слабченко, добився того, “щоб податки з козаків, які перевищувати 7 карб. ас. з душі, повертались на військові поселення”²⁶⁸. На вимогу графа Аракчєєва, кошти зібрані в Таврійській губернії для татар, котрі вийшли у відставку з кримських полків через рани, отримані у війні з наполеонівською Францією, передавалися 1817 р. військовому міністерству²⁶⁹, сума пожертвуваних грошей для поранених татар складала 3542 руб. 75 $\frac{1}{4}$ коп.²⁷⁰

Капітал військових поселень поповнювався також за рахунок коштів, котрі сплачували замість поставки рекрутів у мирний час удільні, поміщицькі й вільні селяни тих повітів, в яких були створені військові поселення – “при всяком рекрутском наборе с 500 душ по 2 руб. с души за каждого рекрута”²⁷¹. Ці кошти вносилися до повітових казначейств, а потім за поданням начальника військових поселень міністр фінансів призначав до перерахування з державного казначейства в “Сохранную казну Санктпетербургского императорского воспитательного дома, для приумножения процентами, под названием: капитала военных поселений, и билеты Сохранной казны на сию сумму передает главному над военными поселениями начальнику, для препровождения в экономический комитет военных поселений”²⁷². Проте, якщо поміщики все ж таки бажали віддавати реальних рекрутів, то в такому випадку залікові квитанції про їх поставку направлялися до Санкт-Петербурзького й Слобідсько-Українського приказів громадської опіки для продажу бажаним уникнути поставки рекрутів. Виручені таким чином кошти також поповнювали капітал військових поселень²⁷³ – ця операція лише 1821 р. по 89 рекрутському набору склала 1 384 320 руб.²⁷⁴ На

²⁶⁷ Там же.

²⁶⁸ Слабченко М. Військові поселення на Україні. – С.85.

²⁶⁹ ДААРК. – Ф.68, оп.1, спр.2012, арк.125–125 зв.

²⁷⁰ Там само. – Арк.127.

²⁷¹ ПСЗ. – Т.37. – №28810. – С.914.

²⁷² Там же.

²⁷³ Там же.

²⁷⁴ Ячменихин К.М. Финансирование и бюджет. – С.36.

потреби військових поселень спрямовувалися надлишки коштів від зборів на рекрутський одяг, котрі лише за чотири рекрутські набори протягом 1818-1827 рр. дали поселенням 14,5 млн руб.²⁷⁵ Існували й інші ситуативні джерела фінансування поселень, зокрема кошти, виручені від продажу коней, надходження від винних відкупів, господарчої діяльності округів та ін. К. Ячменихін указує, що “капиталы военных поселений росли настолько быстро, что уже в конце 1821 – начале 1822 г. император, испытывая недостаток государственных средств, приказал перевести в государственное казначейство на срок до 1 января 1823 г. сумму до 6 млн руб.”²⁷⁶ Проте, в січні 1823 р. державне казначейство не змогло виплатити борг. О. Аракчєєв запропонував “оставить эту сумму в долгу за казначейством с выплатою по 1 января 1823 г. 5% от всей суммы”²⁷⁷. Ця операція принесла військовим поселенням додаткових 300 тис. руб.²⁷⁸ Усього ж до 1830 р. проценти за використання капіталу військових поселень принесли останнім більше 3,5 млн руб. прибутків²⁷⁹.

Селяни після передачі їх у військове відомство й перетворення на військових поселян звільнялися від усіх державних і земських податей і повинностей, навіть від рекрутських наборів, проте вони несли значні чітко регламентовані натуральні повинності на користь поселення, яке знаходилося на самофінансуванні. До обов'язків військових поселян належало забезпечення продовольством розквартированих у них постояльців із нижчих чинів поселених полків, триденна в тиждень праця, участь в нарядях, запроваджених 1827 р. для обробітку громадських полів, доставка провіанту, фуражу та дров у місця, де провадилися військові збори (полкові, дивізійні та корпусні), заготівля й транспортування лісоматеріалів із казенних лісів, а також ремонт і облаштування будівель в окрузі²⁸⁰.

²⁷⁵ Там же.

²⁷⁶ Там же. – С.37.

²⁷⁷ Там же.

²⁷⁸ Там же.

²⁷⁹ Там же.

²⁸⁰ Філоретова Л.М. Господарча діяльність Новоросійських військових поселень // Наукові записки з історії України: Збірник статей. – Вип.1. – Кіровоград: КДПУ, 1992. – С.105–106.

Інститут військових поселень зазнав певних змін після сходження на російський престол Миколи І, котрий досить скептично ставився до ідеї Олександра І, проте не був налаштованим “подрывать авторитет своего покойного брата в деле, которое было любимым его занятием в последний период его жизни”²⁸¹.

У травні 1826 р. сенатським указом урегулюється проблема оподаткування дітей нижчих чинів поселених полків, народжених до служби батьків, котрі за бажанням останніх мали вступити до відповідних округів військових поселень і бути зарахованими у військові кантоністи – таких дітей відтепер виключали з подушного окладу в тих селах, де вони були записані в ревізію²⁸². Після відставки колишні солдати й нижчі чини мали продовжувати ті види діяльності, котрими займалися до служби, їхні діти, народжені навіть після відставки поповнювали ряди кантоністів і не підлягали подушному оподаткуванню у випадку народження до вибору батьком виду занять і відповідно міщанського чи селянського стану. А діти відставних солдатів народжені після обрання батьком нового звання, належали також до того стану, а не до військового відомства й відповідно підлягали подушному оподаткуванню як державні селяни чи міщани²⁸³.

Таким чином, у губерніях дислокації військових поселень з’явилася частини населення, звільнена від оподаткування. Це спровокувало значний дисбаланс у справлянні земських повинностей, ситуація стала настільки загрозливою, що з подачі міністра фінансів Є.Ф.Канкріна розглядалася на засіданнях Комітету міністрів у липні–вересні 1826 р. На проблему фіскального переобтяження податних станів Херсонської губернії, на теренах котрої розташовувалося Новоросійське військово-поселення, звертали увагу урядовців новоросійський генерал-губернатор М.С. Воронцов і херсонський цивільний губернатор дійсний статський радник К.Ф. Комстадіус, котрі вказували, що Херсонська губернія “терпит чрезвычайную тягость, как от

²⁸¹ Корнилов А.А. Курс истории России XIX века. – С.298.

²⁸² 2-е ПСЗ. – Т.1. – №379. – С.512–513.

²⁸³ Там же. – Т.2. – №1149. – С.499–500.

освещения и отопления поселённых войск, так и потому, что сии последние избавлены от всех земских повинностей, которые в следствие того падают вдвойне на жителей оставшихся в гражданском ведомстве”²⁸⁴. За підрахунками К.Ф. Комстадіуса, опалення й освітлення штабів і команд військового поселення в період 1824–1827 рр. обійдеться цій губернії у близько 200 тис. руб., окрім цього необхідно було ще близько 66 тис. руб. на опалення й освітлення штабів і військ, котрі тимчасово квартирували на Херсонщині. Очільники регіону вважали ці видатки надзвичайно великими для губернії, в якій після створення військового поселення залишилося менше 200 тис. ревських душ – платників податків; окрім цього Херсонщина не мала лісових масивів, необхідних для виконання названих повинностей, а її населення унаслідок п’яти неврожайних років було доведено до надзвичайного зубожіння²⁸⁵. Граф Воронцов указував, що порівнюючи стан військових поселян Херсонської губернії “с прочими жителями гражданского ведомства, нельзя не заметить, что по мере умножения первых и по мере избавления их от общественных обязанностей, последние расстроились и обеднели”²⁸⁶. Окрім цього, у записці зазначалося, що до вищеназваних повинностей, котрі виконуються за рахунок земських зборів, мешканці губернії несуть іще дві. Перша полягала в тому, що поміщики й державні селяни зобов’язувалися надавати пасовиська для коней поселень, в той час, коли в самих округах значно кращі та ближчі до підрозділів луки. А друга повинність полягала в тому, що “прибавочные заседатели в земские суды Херсонской губернии, нарочно определенные для дел военного поселения, не получают от военного ведомства лошадей без платы; но должны ездить безденежно на лошадях поселян гражданского ведомства. Губернатор Комстадиус, – указував генерал-губернатор, – зная на опыте, сколько много терпят жители Херсонской губернии от всех вышеизложенных обстоятельств, ходатайствует о сложении с них обязанностей, исполняемых ими для облегчения

²⁸⁴ Там же. – Т.1. –№578. – С.938.

²⁸⁵ Там же.

²⁸⁶ Там же.

военных поселян, и оставления на их собственной ответственности только отопления и освещения войск, временно квартирующих”²⁸⁷. Клопотання херсонського губернатора було підтримане не лише графом Воронцовим, а й міністром фінансів Є.Ф. Канкріним, котрий на засіданні Комітету міністрів указував, що такі повинності найбільш обтяжливими були для обивателів не лише Херсонської, а й Новгородської і Могильовської губерній, котрі на потреби військових поселень щорічно витрачали значні суми, зокрема 150 тис. у Новгородській губернії, 60 175 руб. у Херсонській і 152 277 руб. 30 коп. у Могильовській. У названих трьох губерніях ставка земського збору в цей період складала 0,88 - 1,12 руб. з ревської душі в рік, у той час, як, наприклад, у Слобідсько-Українській, де також були військові поселення, вона не перевищувала 42 ½ коп., тому на думку міністра необхідно було щорічно Державним казначейством дотувати Новгородську губернію в розмірі 80 тис. руб., Херсонську – 50 тис. руб., а Могильовську – 15 тис. руб.²⁸⁸ Кошти для цих дотацій пропонувалося акумулювати за рахунок встановлення в імперії з початку 1827 р. додаткового збору на земські повинності з усіх податних станів, навіть пільгових, окрім купецтва, в розмірі 1 коп. з ревської душі. Виняток становили прибалтійські губернії, для котрих існував окремий порядок земських зборів, білоруські й новоросійські губернії у зв’язку з неврожайми попередніх років, а також Симбірська, Санкт-Петербурзька, Новгородська, Архангельська, Олонецька, Псковська губернії та область Кавказька, які й так були “отягощены более других земскою повинностию”²⁸⁹. Комітет міністрів підтримав пропозиції Є.Ф. Канкріна, наголошуючи, що вони “есть единственное средство” для вирішення цієї проблеми. Окрім цього комітет, враховуючи, що військові поселяни “быв освобождены от платежа всех казённых податей, не отправляют никаких общественных повинностей и имеют собственные весьма значительные капиталы, пожертвованиями правительства составленные, считает

²⁸⁷ Там же.

²⁸⁸ Там же. – С.939.

²⁸⁹ Там же.

справедливым представить его императорскому величеству: не благоугодно ли будет повелеть внести военные поселения в то положение, чтобы они все нужды свои удовлетворяли собственными способами, или по крайней мере уравнить их с прочими жителями, дабы сии последние не несли излишней тягости собственно для военных поселян”²⁹⁰. Микола I підтримав цю пропозицію урядовців, власноручно написавши: *“Совершенно согласен, по этому статью сию передать начальнику штаба для распоряжения”*²⁹¹. Таким чином, із 1827 р., як ми вже вказували вище, військові поселяни брали участь у нарядях для обробітку громадських полів, доставці фуражу й провіанту в місця проведення військових зборів, заготівлі й транспортуванні лісоматеріалів із казенних лісів, проте, як і раніше, вони звільнялися від сплати будь-яких податей. А в лютому 1829 р. імператор, підтримавши подання начальника головного штабу, встановлює для військових поселян межу земських зборів на рівні 25 коп. з ревізської душі²⁹².

Після відставки О.Аракчеєва (1826 р.) розпочалася практика використання капіталів поселень для державних потреб, а не запозичення під проценти, як це було раніше. Так, зокрема, під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. із них було витрачено 4 095 149 руб., а для придушення Польського повстання 1831 р. – 1 250 978 руб.²⁹³

У середині 30-х років XIX ст. інститут військових поселень усе ж таки мав позитивний вплив на скорочення державних видатків на військове міністерство. Так, зокрема, 1835 р. державне казначейство взагалі не фінансувало потреби військових поселень²⁹⁴.

Із переданих у військове відомство конфіскованих маєтків учасників Польського повстання формуються поселення округів військового поселення Київської і Подільської губерній. Для них законодавець у грудні 1836 р. замінив польського пана Головною

²⁹⁰ Там же.

²⁹¹ Там же.

²⁹² Там же. – Т.4. – №2689. – С.123.

²⁹³ Ячменихин К. М. Финансирование и бюджет. – С.40.

²⁹⁴ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. – Т.1. – С.209.

господарчою конторою, зберігши всі їх повинності: “Крестьяне имений военного ведомства, сохраняя с переходом в сие ведомство прежния свои обязанности, имеют два рода повинностей: 1) казенныя, и 2) владельческия”²⁹⁵. Військові поселяни Київської і Подільської губерній складали виняток із усієї маси цієї категорії підданих імперії, адже вони сплачували державні податі й повинності в тому обсязі, що існував до створення 1837 р. в цьому регіоні військових поселень, але всі ці податкові платежі йшли не до державної скарбниці, а перетворювалися “в заёмный денежный капитал округов военного поселения Киевской и Подольской губернии”²⁹⁶. Ставка оподаткування для цих поселян після монетарної реформи Є.Канкріна (1839 р.) складала в переводі на срібло 1 руб. 23 коп.²⁹⁷, у той час, як для поміщицьких селян – 95 коп., а для державних – 3 руб. 24 коп. – 3 руб. 81 коп. залежно від класу губерній. Щодо інших повинностей київських і подільських поселян, то кожен з них працював на громадських повинностях “согласно урочному положению, высочайше утвержденному, для работ в округах военных поселян; а именно с каждого двора по 3 дня в неделю, после чего поселянин освобождается от государственных и земских повинностей”²⁹⁸.

За підрахунками Дніпропетровської дослідниці Т.Д. Липовської, до складу військових поселень українських губерній 1839 р. належало близько півмільйона осіб, зокрема 191 668 осіб (94 088 ревільських душ) на Слобожанщині в 8 округах українського поселення, 238 435 осіб (121 935 ревільських душ) у 12 округах Новоросійського та 111 622 особи (55 039 ревільських душ) у 5 округах Київської і Подільської губерній; всього - 541 725 осіб (271 062 ревільські души)²⁹⁹.

Дослідниця Новоросійського військового поселення кавалерії В.Л. Цубенко вказує, що перевівши частину селян у стан військових поселян, “державна отримувала прибутки, що

²⁹⁵ 2-е ПСЗ. – Т.12. – О.1. – №10178. – С.276.

²⁹⁶ Там же. – Т.15. – О.1. – №13244. – С.129.

²⁹⁷ Военно-статистическое обозрение Подольской губернии, составленное генерального штаба капитаном Тверниковым. Сведения специальные. – С.80.

²⁹⁸ Там же.

²⁹⁹ Липовская Т.Д. Указ. соч. – С.39-40.

перевищували збори податків і повинностей державних селян”³⁰⁰. Це досягалося шляхом створення “жорстокої системи примусової праці”³⁰¹, за рахунок значної експлуатації поселян під час виконання різноманітних натуральних повинностей. У фольклорі тієї епохи вказувалося, що “жизнь в военном поселении, настоящее мученье, только не для всех. На бумаге всё прекрасно, а на деле – так ужасно, хоть не говори”³⁰². Натуральні повинності, котрі виконували військові поселяни, за класифікацією фінансової науки XIX ст. належали до суспільно-правових джерел державних доходів³⁰³, тому експлуатацію поселян необхідно розглядати не лише як форму феодальної експлуатації підданих кріпосницькою державою, а і як складову фінансової політики цієї держави. У серпні 1842 р. Микола I затверджує урочне положення для громадських казенних робіт військових поселян Слобожанщини й Херсонщини, котре упорядковувало й унормовувало громадські роботи поселян. Документ визначав норми денного виробітку в різні пори року, вказуючи, що “на казенную работу обязаны выходить военные поселяне с восходом солнца, возвращаться же с работы по окончании урока”³⁰⁴. За невиконання денної норми поселянином передбачалося, що він “на первый раз наказывается оставлением на работе до окончания оного, во второй раз докончанием назначенного урока в собственный его день; а в третий раз подвергается телесному взысканию по журналу окружного комитета; но если бы и после этого был замечен в постоянном нерадении, то отдаётся в рекруты, по приговору общества, в зачёт”³⁰⁵.

³⁰⁰ Цубенко В.Л. Історія Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії. 1817–1857 рр.): Дис. ... кан. іст. наук. – Одеса: Одеський національний університет ім. І. Мечникова, 2003. – С.113.

³⁰¹ Філоретова Л.М. Господарча діяльність Новоросійських військових поселень. – С.111.

³⁰² Аракчеевщина: рассказы, стихи и народные песни о нем и об учрежденных им военных поселениях //Русская старина – 1872. – Т.VI. – С.593.

³⁰³ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М.: Статут, 2002. – С.57–58; Лебедев В.А. Финансовое право: Учебник. – М.: Статут (в серии «Золотые страницы финансового права России»), 2000. – С.208.

³⁰⁴ 2-е ПСЗ. – Т.17. – О.І. – №15935. – С.835.

³⁰⁵ Там же.

В округах військових поселень значного розвитку набув розвиток фінансово-кредитних відносин, котрі матеріалізувалися у позиковий грошовий капітал для військових поселенців і допоміжний офіцерський капітал. Перший формувався з відрахувань із жалування поселенців, штрафів і надходжень від оброчних статей, а також від процентів за надані з нього кредити. В основу другого лягли річні оклади всього офіцерського складу, котрі щорічно доповнювалися третиною офіцерських річних окладів і відсотками за надані позики. Динаміку росту цих капіталів у Новоросійському військовому поселенні демонструє таблиця.

**КРЕДИТНІ КАПІТАЛИ НОВОРОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО
ПОСЕЛЕННЯ 1849-1857 РР. (В РУБЛЯХ)**

*Таблиця 1.5*³⁰⁶

Види капіталів	Сума (1849 р.)	Сума (1857 р.)
Позиковий грошовий капітал для військових поселенців	138 363,96	424 979,64
Офіцерський допоміжний капітал	230 830,89	385 797,95

Дослідження Т.М.Кандаурової стверджують про зростання економічного потенціалу військових поселень і поселенців в Україні в період 1844–1856 рр.³⁰⁷, особливо це стосувалося Новоросійського, котре поряд із Слобідсько-Українським і Київсько-Подільським, “всегда отличалось хорошей производственной базой и показатели социально-экономического развития здесь были выше. Это подтверждается и данными аналитической разработки других массовых статистических источников (посемейные списки, отчёты)”³⁰⁸. Важко не погодитися із аргументацією вченої, що

³⁰⁶ Складено на основі: Філоретова Л.М. Господарча діяльність Новоросійських військових поселень. – С.109.

³⁰⁷ Кандаурова Т.Н. Экономическая организация военных поселений кавалерии (1830-е - 1850-е гг.): Опыт количественного анализа статистических атласов // <http://kleio.asu.ru/aik/krug/3/13.shtml>

³⁰⁸ Там же.

система заходів державного регулювання у військових поселеннях мала значні позитивні наслідки для економіки держави, адже казна заощадила значні кошти на утримання поселених військ, а введення “института военных поселений в определённой степени решило вопрос стабилизации экономики России, а также позволило укрепить финансовую систему государства. Существование посёлённых округов на значительных территориях страны привело к опережающему развитию этих регионов, так как была создана новая модификация позднефеодального хозяйства, и в посёлённых округах отмечался более высокий уровень развития сельского хозяйства за счёт внедрения передового опыта и использования новых технологий аграрного производства”³⁰⁹.

Проте не можна не вказати на негативну практику використання капіталів військових поселень, точніше, на їх не використання. Від акумуляції значних грошових коштів на рахунках поселень не було користі а ні державі, а ні власне поселенням, адже вони не спрямовувалися для їхнього господарчого й військового розвитку, а лише збільшувалися за рахунок поточних процентів і позик державному казначейству, тобто кошти існували заради коштів. І тут ми цілком солідарні з висновками К. Ячменихіна про те, що фінансові засоби поселень “почти не вкладывались в развитие хозяйственной структуры военных поселений, не использовались для развития торговли и кредита. Финансовая система военных поселений не отличалась гибкостью, не имела исторической перспективы и по мере развития товарно-денежных, рыночных отношений должна была прийти в упадок”³¹⁰.

Військові поселення ліквідовувалися відповідно до височайше затвердженого “Положення про нове облаштування військового поселення кавалерії” від 4 червня 1857 р. Усі округи військових поселень українських губерній із 1 січня 1858 р. об’єднувалися в Південні поселення, котрі поділялися на три головні частини й називалися відповідно до губерній, в яких вони дислокувалися, “Харьковским, которое образуется из 8-ми округов Украинского

³⁰⁹ Там же.

³¹⁰ Ячменихин К.М. Финансирование и бюджет. – С.44.

военного поселения; Херсонским, в состав коего входят двенадцать округов и одна отдельная волость Новороссийского военного поселения, и Киевско-Подольским, которое заключает в себе пять округов и одну отдельную волость военного поселения Киевской и Подольской губернии”³¹¹.

Червневие положення поставило колишніх військових поселян в авангард податкових новел уряду, адже відповідно до нього замість усіх видів робіт і повинностей, котрі існували до того часу, а також “тех денежных сборов, коим подчинены государственные крестьяне, устанавливается для них *поземельная подать* (виділено законодавцем) с каждой десятины земли, владеемой сельскими обществами”³¹²; щоправда новації вступали в силу лише з 1 січня 1859 р., а до того поселяни мали виконувати дещо полегшені проти попереднього обсягу роботи й повинності³¹³. Ставка поземельної податі затверджувалася особливим розпорядженням головного начальника поселення на кожні три роки, й мала відповідати платежам державних селян тих губерній, де були округи поселення. Вона мала поєднувати в собі: “подушную и оброчную подати, земские и общественные сборы, плату в продовольственный капитал и проч.”³¹⁴. Починаючи з 1 січня 1858 р. усі доходи поселень, у тому числі й надходження від питних відкупів зараховувалися відтепер до державних доходів і вносилися до місцевих казначейств, а з початку 1859 р. до них додавалися й платежі поземельної податі поселянами³¹⁵.

Установлена в південних поселеннях поземельна подать згідно із наведеною частиною ст.75 “Положення про нове облаштування військового поселення кавалерії”, мала охоплювати всі платежі й збори, котрі існували в інших сільських товариствах, у тому числі й мирські, котрі використовувалися на загальні потреби. Як, наприклад, 1859 р. при створенні шкіл у селах Верблужці, Спасовому й Вершинокам’янці, у відповідності до громадського вироку, схваленого на основі подання завідувача

³¹¹ 2-е ПСЗ. – Т.32. – О.1. – №31920. – С.472.

³¹² Там же. – С.477.

³¹³ Там же. – С.489.

³¹⁴ Там же. – С.478.

³¹⁵ Там же. – С.492.

около херсонского поселения, книги и иные навчальне приладдя купувалося за рахунок мирських капіталів, а спеціальних зборів із поселян для вирішення цієї проблеми не стягували³¹⁶. Проте ст. 88 - 89 окремо узаконювали порядок розкладки й виконання земських повинностей і мирських зборів. Уже 1860 р. з поселян Херсонщини окрім стягнення податку від землі, проводилися й інші грошові збори, за встановленими й затвердженими мирськими вироками, зокрема, на облаштування поштової повинності; майже у всіх поселеннях на платню старостам, збірникам податків і наглядачам магазинів; на канцелярські потреби в деяких волостях; на наймання писарів для неписьменних сільських старост; наймання сторожів для церков, сільських розправ і магазинів, а також на сплату поземельної податі за волосних голів³¹⁷. На загальних підставах поселяни несли й так звану земську повинність: «а) на содержание в исправности дорог, мостов, плотин, гатей, переправ и устроенных по дорогам верстовых и указательных столбов, где это лежит на обязанности поселян; б) поставка подвод: для проезда земской полиции и сельских почт, для войск и разных команд при передвижении их, для арестантских партий и для случаев, определенных по гражданскому ведомству; в) квартирная повинность: препровождение арестантов и снабжение проходивших команд проводниками»³¹⁸.

Реорганізація військових поселень в Україні передбачала не лише новели в сфері їх оподаткування, а й їх фінансових активів, котрі передбачалося мати п'яти видів: господарський, мирський, податковий, будівельний і офіцерський допоміжний капітал. Для формування господарчого капіталу передавалися усі кошти, акумульовані у загальному капіталі військових поселень, а їх поповнення передбачалося за рахунок залишків від громадського збору, доходу від господарчих закладів, створених за рахунок господарчого капіталу, а також щорічні залишки з відсотків цього капіталу, які не були використані. За задумом законодавця,

³¹⁶ ЦДІА. – Ф.1316, оп.1, спр.109, арк. 346 зв.

³¹⁷ РДІА. – Ф.386, оп.1, спр.408, арк.110–111.

³¹⁸ Там же. – Арк.111.

господарчий капітал мав бути “навсегда неприкосновенным”, виняток становили грошові претензії по конфіскованим маєткам, котрі були передані до складу округів військового поселення і виплачувалися державою за рахунок господарчого капіталу південних поселень³¹⁹. Господарчий капітал зберігався у Херсонському приказі громадської опіки й міг бути виданий повністю чи частково лише за особливим на те височайшим повелінням. Проценти з капіталу використовувалися на: “1) учреждение разных полезных для сельского хозяйства предметов, как-то: а) учреждение в безводных местах колодцев и водопоев; б) устройство и улучшение сельских дорог, каналов и пристаней, особенно же устройство новых сообщений с линиями железных дорог; в) насаждение лесов; 2) безвозвратные пособия: а) пособия беднейшим крестьянам в обзаведении хозяйством и жильём; б) пособия поселянам в чрезвычайных случаях при наводнении, градобитии, скотском падеже и повальных болезнях; 3) награды и поощрения поселян, отличающихся трудолюбием и улучшением в хозяйстве; 4) учреждение таких общепользных заведений, коих первоначальное устройство недоступно средствам сельских обществ, но которые они пожелают содержать впоследствии из процентов с мирского сбора; 5) удовлетворение могущих представиться сверхсметных расходов по разным предметам управления и сельского благоустройства и б) удовлетворение таких временных расходов, вообще по предмету нового устройства поселений, которые высшим правительством будут признаны нужными”³²⁰.

Щодо сум позикового грошового капіталу військових поселян, то згідно з Положенням з нього формувався мирський капітал, котрий мав використовуватися на різні корисні для товариства предмети, для позик нужденним поселянам, на богоугодні й благодійні справи, а також на утримання й ремонт сільських громадських будівель. Поповнювався мирський капітал за рахунок штрафів, які накладали на поселян сільські управління, виморочних капіталів поселян, а також коштами від мирських

³¹⁹ 2-е ПСЗ. – Т.32. – О.1. – №31920. – С.484.

³²⁰ Там же. – С.484–485.

оброчних статей, від продажу надлишків громадського хліба та громадських старих будівель³²¹.

Податний капітал створювався за рахунок збільшеної ставки земельної податі тими поселеннями, котрі користувалися більш родючими землями, які поділялися на 3 розряди й відповідно користувачі земель першого розряду платили з десятини на 30 коп. більше, за користувачів третього, а другого на 10 коп.³²² Суми податного капіталу, так, як і господарчого, зберігалися в державних кредитних установах для отримання процентів. Кошти, акумульовані в податному капіталі, спрямовувалися на покриття податкових недоїмок поселян перед державою, інші ж випадки використання податного капіталу заборонялися й він мав бути недоторканим до того часу поки він не досягне розміру річної суми усіх грошових платежів поселян. А у випадку досягнення цього розміру увесь його надлишок “поступает в государственнй доход наравне с подушною и оброчною податями”³²³. Щодо обсягів поземельних платежів, то, наприклад, лише в 1-му окрузі херсонських поселень протягом 1858–1860 рр. було сплачено 483 519 руб. 26 ¼ коп. поземельної податі³²⁴.

До складу будівельного капіталу надходили щорічні залишки від сум, асигнованих на утримання й ремонт казенних будівель у поселеннях, а також надходження від продажу казенних будівель й різних господарчих “приналежностей” на території поселень. Офіцерський допоміжний капітал, сформований за часів військових поселень, залишався недоторканим, знаходився у віданні військового міністра, а проценти від цього капіталу використовувалися “на выдачу единовременных и постоянных пособий штаб- и обер-офицерам для воспитания их детей”³²⁵. На отримання такої грошової допомоги мали першочергове право штаб- і обер-офіцери, а також цивільні чини, котрі до 1858 р.

³²¹ Там же. – С.486.

³²² Там же. – С.478.

³²³ Там же. – С.486-487.

³²⁴ ЦДІА. – Ф.1316, оп.1, спр.297, арк. 51–62 (підрахунки наші).

³²⁵ 2-е ПСЗ. – Т.32. – О.1. – №31920. – С.487.

служили в Управлінні військового поселення кавалерії чи у військах, у ньому дислокованих³²⁶.

Для здійснення запланованої реорганізації військових поселень в українських губерніях у розвиток червневого 1857 р. положення 3 липня того ж року, відповідно до іменного указу створюється тимчасовий розпорядчий комітет для облаштування південних поселень, котрий до 1 січня 1859 р. перебував у особистому підпорядкуванні військового міністра, а потім був перепідпорядкований особисто міністру державних маєтностей³²⁷. Остаточно колишні військові поселяни переводяться у підпорядкування міністерства державних маєтностей у 1860 р.³²⁸ Проте навіть перебуваючи в управлінні відомства військового міністерства, у перехідний після 1857 р. період, колишні військові поселяни, а до їх складу лише на Півдні України входив майже кожен сьомий мешканець чоловічої статі, а на Херсонщині - взагалі 1/3 населення³²⁹, отримують статус особисто вільного населення.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Підбиваючи підсумки, ми можемо стверджувати, що посилення централізації й формування абсолютизму в Російській державі в другій половині XVII – XVIII ст. було несумісним із існуванням української державності, особливо з її демократичними елементами управління. Одним із вирішальних напрямків наступу російського царизму на українську автономію стала її фіскальна система, адже остання є чи не найголовнішим фактором існування держави. Після Переяславської ради 1654 р. російські урядовці весь час перебували перед спокусою залучення фінансових ресурсів України, щоправда російська експансія була б неможливою без допомоги української старшини. Висвітлюючи наступ російського абсолютизму в Україні, на нашу думку, несправедливо забувати й українських лідерів, для яких питання особистого збагачення

³²⁶ Там же.

³²⁷ Там же. – №31951. – С.516.

³²⁸ Там же. – Т.35. – О.1. – №35583. – С.272.

³²⁹ Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825 - 1860 гг. – М.: Наука, 1981. – С.15.

стояло понад усе, зокрема гетьманів І. Брюховецького, І. Самойловича, І. Мазепу, І. Скоропадського, панів полковників, сотників, інших представників козацької старшини, які своїми діями не те, щоб не розвивали творіння гетьмана Б. Хмельницького, а всіляко руйнували його, визискуючи українське населення непомірними поборами, сформувавши гіпертрофовану податкову систему, яка була приречена на неминучий крах. Невпорядкованість української фінансової і податкової систем, систематичні фінансові зловживання старшини значно полегшили експансію північного сусіда, яка набрала особливо брутальних форм за правління Петра І. Створена ним Малоросійська колегія залучає українські фінанси до російського бюджету. Наступні імператори хоча й декларували свою повагу до українських вольностей, статей Б. Хмельницького, все ж не могли втриматися від спокуси щодо використання фінансів Гетьманщини хоча б у прихованому вигляді. Процес посилення централізації державного управління в період царювання Катерини II не міг обійти централізацію фінансового управління. Знищуються останні залишки української автономії: Гетьманат, Запорозька Січ і відповідно їх власні фіскальні системи, щоправда залишилася податкова, надходження від якої залучаються для потреб російського самодержавства. Громіздкість та архаїчність податкової системи колишньої Гетьманщини, що ускладнювала адміністрування наявних податків і зборів, з одного боку, та централізація управління, з іншого, призвели до ліквідації української податкової системи й поширення російської, щоправда із певними особливостями на теренах Лівобережжя, Слобожанщини й Півдня а після третього поділу Речі Посполитої і на Правобережжя. Фінансові ресурси українських губерній долучаються до інших джерел наповнення казни імперії, характерною рисою фінансів котрої у другій половині XVIII ст. було безконтрольне витрачання державних коштів, неупорядкованість, дефіцит бюджету й прогресуючий ріст державного боргу. Українські губернії поряд із білоруськими та прибалтійськими у фіскальному законодавстві отримують дефініцію “існуючих на особливих правах” або “привілейованих”. Такий стан речей існуватиме протягом дореформеного періоду. Лише реформи Олександра II призведуть до остаточної уніфікації

фінансового законодавства в державі, хоча останні залишки українських вольностей – магдебурзьке право й судочинство за литовським статутом, знищуються при Миколі І. Загалом, російська влада у кінці XVIII – на початку XIX ст. досить обережно підходила до фіскальних проблем на “новоприєднаних” територіях, намагаючись хоча б на перших порах зберігати існуючі там фінансові інститути, а інколи навіть зменшуючи податкове навантаження населення, як це ми бачили на Таврійському півострові, попри, сучасною термінологією “дерибан” кримських земель. Політика в галузі оподаткування кримських татар не була винятком, жителі Імеретії* до 1824 р. сплачували податки, що стягувалися ще при останньому їх царі. Міністр фінансів у записці поданій до Комітету міністрів у серпні 1823 р., зазначав, що “подати сии, собираемые с дымов деньгами, хлебом и скотом натурою, при всей ничтожности своей имеют разные наименования, и не представляют собою удобства ни для казны, ни для плательщиков, не могут называться уравнительными, а вместе обременительны для жителей тем, что одни из них платят оных больше, другие меньше; некоторые же, по дарованном от царя привилегиям, известным под именем тарханства, вовсе ни чего не платят”³³⁰. Державні селяни цього регіону з 1824 р. обкладалися подушною податтю, ставка котрої була 1 руб. сріблом, а для поміщицьких – 50 коп. сріблом³³¹. Аналогічний підхід мав місце і в Бессарабії, “согласно с мнением министра финансов, впредь до высочайшего его императорского величества утверждения, общих и неперменных правил, по которым Бессарабия, со всеми принадлежащими к ней областями, управляема быть имеет, обложить тамошних жителей теми же самыми податями, какие взимались с них при турецком правительстве, с тем, чтобы сии подати собираемы были на том же точно основании, и в те же самые сроки, как сие происходило в тамошнем крае до вступления туда

* Імеретія, як і Кримське ханство, унаслідок Кучук-Кайнарджийського мирного договору вийшла з-під турецького впливу, до складу Російської імперії вона увійшла після того, як її цар Соломон у квітні 1804 р., підписав акт про своє “вечное и верное рабство Российской державе”.

³³⁰ ПСЗ. – Т.38. – №29680. – С.1298.

³³¹ Там же. – С.1299.

Российских войск”³³². Хоча в період між включенням до Російської імперії Бессарабії і виданням цього указу доходи останньої були просто віддані на відкуп³³³. Існував цілий ряд фінансових інститутів, що діяв лише на певних територіях імперії, зокрема в Сибіру, де туземне населення сплачувало ясак або подимну подать³³⁴, на Закавказзі – мізан і десятину. Взагалі кавказькому наміснику пропонувалося при реформуванні податкової системи краю вводити нові статті “с теми изменениями и даже сокращениями окладов, какие, по ближайшему его соображению, будут необходимы, или же не вводит вовсе, особенно в тех местах, где по военным или политическим обстоятельствам, встретить какое-либо затруднение или опасение”³³⁵. Мали місце випадки, коли населення обкладалося зборами на користь місцевого духовенства, а останнє отримувало податкові пільги – ми це бачили на прикладі мусульманського духовенства в Криму. Аналогічні процеси відбувалися і в інших регіонах, наприклад у Прибалтиці, де на користь церкви населення обкладалося особливим поземельним збором. Зокрема, мешканці Гольдингенського приходу в Латвії мали сплачувати із селянського двору “казённых и частных имений, а также и с дворов лесных сторожей, с тем, чтобы двор, имеющий целый гак земли, вносил по 55; имеющий полгака, по 27 ½ копеек серебром, и так далее по соразмерности”³³⁶. Найбільш привілейованим у фінансовому відношенні регіоном України в кінці XVIII – середині XIX ст. був Південь, особливо Кримський півострів, котрий отримав від влади не лише значні податкові пільги, а визначені законодавчо розміри частини податкових платежів населення, спрямовані на його облаштування. Так, зокрема, іменними указами Миколи I від 6 лютого 1829 р. і 14 січня 1832 р. із податків, котрі стягувалися з кримських татар на користь краю, було виділено по 43 коп. сріблом

³³² Там же. – Т.33. – №25935. – С.274–275.

³³³ Там же. – №25825. – С.70.

³³⁴ 2-е ПСЗ. – Т.10. – О.1. – №8183. – С.653–654; Т.26. – О.2. – №25687. – С.69–70; Т.29. – О.1. – №28262. – С.511.

³³⁵ Там же. – Т.26. – О.2. – №25709. – С.84.

³³⁶ Там же. – Т.12. – О.2. – №10667. – С.852.

із ревізкої душі, а в березні 1849 р. цю норму було пролонговано ще на десять років³³⁷.

Отже, податкова політика Російської імперії в українських губерніях у другій половині XVIII – на початку XIX ст., тобто в період знищення інститутів української автономії на Слобожанщині, Лівобережжі й Запоріжжі та приєднання Правобережжя й Південної України, мала певні відмінності від тієї, що провадилася у російських етнічних губерніях; у той же час вона була типовою для нових неросійських територій і залежала від багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників, зокрема ставлення місцевих еліт до Санкт-Петербурга, їхніх сепаратистських і автономістських поглядів, економічного стану регіону, ймовірної військової загрози та ін. Політика уніфікації провадилася досить виважено й довгостроково, значна увага приділялася збереженню фінансових преференцій еліт, особливо це стосувалося податкової політики.

³³⁷ Там же. – Т.24. – О.1. – №23075. – С.141.

РОЗДІЛ II. ОРГАНИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ В ІМПЕРІЇ ТА В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ

Досліджуючи проблеми податкової політики Російської імперії в українських губерніях, необхідно пам'ятати, що в першій половині XIX ст. не існувало спеціальних податкових органів, а систему органів реалізації податкової політики формували декілька досить розгалужених структур, які контролювали й забезпечували податкові надходження до державної скарбниці та місцевих кошторисів. До центральних податкових органів Російської імперії до введення міністерської системи управління належали декілька колегій, а після 1802 р. міністерства фінансів, внутрішніх справ, поліції (1810–1819 рр.) та державних маєтностей (з грудня 1837 р.). На місцевому рівні податковими платежами займалися генерал-губернатори, губернатори, губернські правління, митні органи, казенні палати, палати й управління державних маєтностей, земські й міські поліції та представницькі органи.

2.1 ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ ДО 1802 Р.

Державний механізм кінця XVII – початку XVIII ст. не міг успішно реалізовувати функції абсолютистської держави,

формування якої започаткував Петро І. Приказна система державного управління, особливо у фінансовій системі держави була не лише неефективною, а й шкідливою. Реформуючи систему державного управління наприкінці 20-х років XVIII ст., Петро І здійснив реорганізацію фінансового управління у державі. Ліквідовувались архаїчні прикази, а їх місце посідали колегії з більш чітким розподілом справ за відомствами. Фінансове управління зосереджувалось у фінансових колегіях: Камер-колегії*, Штатс-контор-колегії** та Ревізіон-колегії***, які посіли важливе місце у системі нових центральних органів. Великі повноваження у галузі фінансового управління отримує Сенат, заснований 1711 р., на той час вищий орган державного управління, який проводив фінансову політику. Йому підпорядковувались фінансові колегії. Після смерті Петра І, частина функцій у галузі фінансової політики перейшла до інших установ, зокрема до Верховної таємної ради, Кабінету міністрів, Конференції при височайшому дворі, але по суті Сенат залишався вищим фінансовим органом країни¹.

Діяльність колегій була також не ефективною. Найголовнішим недоліком у роботі Камер-колегії протягом 1730 - 1760-х рр., за словами її президента Мельгунова була “відсутність системи, послідовності у розпорядженнях уряду, спрямованих на вирішення основних завдань у галузі фінансів”². Відмічаючи незадовільну діяльність Камер-колегії і намагаючись покращити ситуацію в управлінні фінансовою системою, Катерина II передає найбільш важливі фінансові справи генерал-прокурору Сенату князю О.В’яземському, якого С. Іловайський назвав “справжнім міністром фінансів”³. Згодом його фіскальні функції ще більш розширились: підпорядковувались банки,

* На неї переважно покладалися функції із організації збору державних доходів.

** Відала державними видатками.

*** Здійснювала контрольні функції.

¹ Троицкий С.М. Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке. – М.: Наука, 1966. – С.23.

² Там же. – С.30.

³ Иловайский С.И. Учебник финансового права. – Одесса: Тип. штаба округа, 1899. – С.39.

готівковий обіг, монетна справа⁴, доручалось здійснення іноземних позик⁵.

Для ілюстрації еволюції структури та складу центральних органів фінансового управління та контролю наведемо штатний розпис Головної над митними зборами канцелярії, в якій перебувало управління митницями імперії.

ШТАТИ ГОЛОВНОЇ НАД МИТНИМИ ЗБОРАМИ КАНЦЕЛЯРІЇ 1764-1776 РР.

Таблиця 2.1⁶

Чини	Розпис 1764 р.			Розпис 1765 р.			Розпис 1776 р.		
	Кількість осіб	Платня одному в рік		Кількість осіб	Платня одному в рік		Кількість осіб	Платня одному в рік	
		Руб.	Коп.		Руб.	Коп.		Руб.	Коп.
Присутств- венні									
1-й тасмний дійсний радник граф Мініх	1	20	15	1	2094	15	1	4224	
2-й	1*	840		1	1200		1	2000	
3-й							1	1875	

⁴Министерство финансов. 1802 – 1902. – Ч.1. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – С.16.

⁵ Чечулин Н.Д. Очерки по истории русских финансов в царствование Екатерины II. – СПб., 1906. – С.42–46.

⁶ Складено на основі: ПСЗ. – Т.44. – Ч.2. – С.249.

* На цьому місці перебував прикомандирований із артилерії військовий чиновник Кузьмін, який отримував зазначену платню й утримання 7 денщиків.

Прокурор	1	1200		1	1000				
Наглядач**	1	1200		1	1200				
Секретар				2	450		2	450	
Протоко- ліст				1	300		1	300	
Бухгалтер				1	300		1	300	
Реєстратор				1	225		1	225	
Канцеля- рист				5	200		6	200	
Підканце- лярист				2	150		2	150	
Копійст				11	120		12	120	
Екзекутор							1	375	
Сторож							2	24	

У складі Сенату створювались також нові фінансові установи, зокрема 1773 р. – Експедиція про державні доходи, 1779 р. – Експедиція ревізії державних рахунків. 1780 р. ці експедиції реформуються у 4 експедиції: про державні доходи, про державні видатки, про перевірку рахунків, про стягнення недоїмок і недоборів. Ці та інші заходи, зокрема адміністративні реформи Катерини II, унаслідок яких значно розширились права і компетенції місцевих чиновників, призвели до ліквідації більшості колегій, контор та канцелярій, започаткованих переважно Петром I, у тому числі і фінансових. Штатс-контор-колегію ліквідовують 1783 р., Камер-колегію – 1785 р., а Ревізіон-колегію – 1788 р.⁷, щоправда було залишено один департамент із складу останньої для

** Вибирався із купців.

⁷ Троицкий С.М. Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке. – С.33.

закінчення старих рахунків і справ, чим він і займався протягом 28 років, після чого був закритий також, а ті справи які залишились усе ж не вирішеними передавались до державної експедиції перевірки рахунків.

Новоутворені фінансові експедиції підпорядковувались генерал-прокурору, який став виконувати і функції державного скарбника⁸. Таким чином, в управлінні генерал-прокурора зосереджувались казначейська і ревізька частини, а також збір податків, зборів та мит⁹. Об'єднання у його руках загального нагляду за державними доходами і видатками дало можливість встановити більш вірну бюджетну систему.

Принципи децентралізації державного управління та залучення до нього місцевих дворянських та міських товариств, закладені в період правління російської імператриці Катерини II, не знайшли підтримки в її сина Павла I. Він не лише відновив частину ліквідованих нею колегій, а й враховуючи досвід ряду європейських країн, особливо Франції, висловлювався про необхідність створення міністерської системи управління, яка передбачала зосередження владних повноважень у центральних органах, що перебували під одноосібною владою міністрів¹⁰. На чолі відновлених колегій Павло I поставив "головних директорів". 1797 р. генерал-прокурор позбавляється управління казначейськими експедиціями, які виділялись із Сенату і підпорядковувались головному скарбникові князю О. Васильєву. Ці заходи стали важливим етапом у процесі зосередження фінансових справ в одному відомстві.

У кінці XVIII ст. в складі державного апарату з'являються перші міністерські посади: міністром департаменту уділів стає князь О. Куракін, 1798 р. його змінює граф М. Румянцев, восени 1800 р. на чолі Комерц-колегії стає міністр комерції князь Г. Гагарін, хоча в цій колегії залишався свій президент¹¹.

⁸ Блиох И.С. Финансы России XIX столетия. – Т.1. – С.41.

⁹ Министерство финансов. 1802 – 1902. – Ч.1. – С.16.

¹⁰ Градовский А. Начала русского государственного права. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1883. – Т.3. – С.131.

¹¹ Ерошкин Н.П. Крепостническое самодержавие и его политические институты. – М.: Мысль, 1981. – С.204.

У цей період не лише переглядалась традиційна система управління, а й здійснювались спроби централізувати управління економікою країни шляхом створення 1797 р. при Сенаті Експедиції державного господарства, опікунства іноземного й сільського домоводства. Дана експедиція, отримавши широкі повноваження, які зростали протягом 1797-1798 рр., перетворилась у центральний орган управління економікою, ефективність діяльності якої яскраво ілюструє її штатний розпис: два сенатори, чотири члени і кілька канцеляристів¹². На межі XVIII і XIX ст. колегії знаходились у хаотичному стані, майже неможливо було знайти чиновника, який би відповідав за певну галузь державного управління. Цілком слушно зауважив М. Єрошкін, що міністерська система, “заснована на принципі єдиноначальності, визрівала вже у надрах колегіальної системи”¹³. З метою ліквідації цієї катастрофічної ситуації в адміністративній галузі, використовуючи досвід інших країн, восени 1802 р. відповідно до “Маніфесту про заснування міністерств” у Російській імперії створюються 8 міністерств: військових сухопутних сил, морських сил, іноземних справ, юстиції, внутрішніх справ, фінансів, комерції та народної освіти¹⁴. Згаданий маніфест фактично увів лише міністерські посади, розподіливши між ними колегії. До міністерства фінансів увійшло п’ять колегій, до інших міністерств – по одній, і лише до міністерства внутрішніх справ – шість. Законодавець указував, що посада міністра фінансів мала два головних напрямки діяльності: “управление казёнными и государственными частями, кои доставляют правительству нужные на содержание его доходы; и генеральное всех доходов разсигнование по разным частям государственных расходов”¹⁵. На відміну від колегій, міністерства мали більшу управлінську оперативність, у них була посилена персональна відповідальність на усіх рівнях управління. Перші роки існування міністерств підтвердили прогресивність вересневого “Маніфесту про заснування міністерств”, але й

¹² Там же.

¹³ Там же. – С.203.

¹⁴ ДАХО. – Ф.31, оп.142, спр.728, арк. 497–500.

¹⁵ Там само. – Арк. 498.

виявили певні недоліки, які ліквідовувались протягом 1810 - 1811 рр.¹⁶. У такому вигляді міністерства переважно проіснували до жовтневого більшовицького перевороту 1917 р. У зв'язку із заснуванням міністерської системи у складі державного механізму Російської імперії фінансове управління поділялось між трьома взаємно незалежними відомствами: Міністерством фінансів, Державним казначейством та Головним управлінням ревізії державних рахунків.

2.2 МІНІСТЕРСТВО ФІНАНСІВ І ЙОГО МІСЦЕВІ ПІДРОЗДІЛИ

Як вище указувалось, міністерство фінансів було одним із восьми міністерств, створених 1802 р., воно здійснювало управління державними доходами і видатками. У відання даного міністерства віддавались берг-колегія, котру 1806 р. замінив гірничий департамент, монетний двір, експедиція заготовки і збереження вексельного та гербового паперу (при мануфактур-колегії) та частина експедиції державного господарства, що мала у своєму провадженні справи з комерційного столу, лісна частина, оброчні статті, господарче управління казенними землями, державні банки, придворні банкіри та комісіонери, казенні палати і складення державного розпису (бюджету)¹⁷. Після ліквідації міністерства комерції в липні 1810 р. та розмежування компетенції міністерства фінансів і міністерства внутрішніх справ у серпні 1810 р. й реформування системи міністерств відповідно до “Загального заснування міністерств” 1811 р., підготовленого М. Сперанським, міністерство фінансів отримало значно більші повноваження. На нього, зокрема, покладалось завідування джерелами державних доходів, податями, зборами, різноманітними митами, справами гірничими і соляними, державним майном, зовнішньою торгівлею, а після передачі з міністерства внутрішніх справ 1819 р. департаменту мануфактур та внутрішньої торгівлі, ще й внутрішньою торгівлею, митницями. Серед тогочасних міністерств, саме міністерство фінансів мало найбільш вдалу

¹⁶ ПСЗ. – Т.31. – №24687. – С.687–728; №24688. – С.728–756 та ін.

¹⁷ ДАХО. – Ф.31, оп.142, спр.728, арк. 498–498 зв.

структуру. Сперанський зумів не лише вірно розмежувати функції підрозділів, а й зв'язати їх в одне ціле. Загалом 1811 р. до складу міністерства фінансів увійшли: канцелярія міністра фінансів (до цього це був департамент міністра), і чотири департаменти: гірничих і соляних справ, державних маєтностей, зовнішньої торгівлі та різних податей і зборів¹⁸.

Департаменти структурно поділялися на відділення. Так, зокрема, департаменти гірничих і соляних справ та державних маєтностей мали по п'ять відділень. У першому: *монетне* – завідувало монетними дворами, медальєрним виробництвом, пробами, клеймуванням і обігом золота та срібла у зливках та ін.; *казенних заводів* – у його провадженні перебували справи про казенні заводи (гірничі), облаштування нових заводів, казенні копальні, постачання артилерії і флоту металом та ін.; *приватних заводів* – займалось приватними заводами із видобутку металів та мінералів, збирало із них податки, наглядало за правильністю розробки металів та мінералів, видавало дозволи на будівництво нових заводів та ін.; *добування солі та мінералів* – управляло соледобувними заводами, озерами, копальнями, руднями; землями, лісами і поселеннями, приписаними до заводів; перевезенням солі до перших запасних магазинів та ін.; *продовольства сілцю держави* – займалось прийомом і збереженням солі у запасних магазинах, організацією її перевезень та продажем. У другому – відповідно: *головного відомства казенних селян* – мало у провадженні справи про казенних селян, наділення їх землею, угіддями, лісами, справи про казенні землі, їх розмежування та ін.; *орендних та старостинських маєтків* – було головним відомством у справах орендних і старостинських маєтків, займалось віддачею їх у приватне управління, продажем та ін.; *корабельних лісів* – відало корабельними лісами, постачало ними адміралтейство, флоти, порти та ін.; *казенних лісів* – завідувало казенними лісами за винятком корабельних, *господарських закладів* – його управлінню належали оброчні статті: землі, млини, винокурінні заводи та ін. Департамент зовнішньої торгівлі складався лише із двох відділень: *торгових зовнішніх зносин* – займалось усіма справами стосовно

¹⁸ ПСЗ. – Т.31. – №24688. – С.728.

зовнішньої торгівлі: листуванням з агентами, консулами, міністрами при іноземних дворах із торгових справ, складанням відомостей про трактати, мита, ціни на товари, вело статистику із питань міждержавного товарообігу, контролювало російські промисли за кордоном та ін.; *митного управління* - дане відділення здійснювало управління митницями: збирало відомості про стан митних округів, митниць, застав, постачало митницям штемпелі і книги, слідкувало за митними зборами, призначало та звільняло чиновників митного управління. Крім того, при департаменті був рахунковий стіл, що отримував із митних органів термінові відомості, вів рахунки і прибутково-витратні книги митниць, обліковував кількість провезених через митниці товарів, складав відомості про стан торгівлі та про митний збір по кожній окремій митниці і загалом по імперії та ін. У департаменті різних податей і зборів було три відділення: *податей і повинностей* – керувало збором податей: подушних, поземельних, із міщан, із купців, рекрутськими зборами, подорожніми, поштовими та ін.; *митних зборів* – управляло доходами від продажу вина, пива, інших напоїв, розрахунками з відкупниками, укладенням контрактів на постачання приватними особами у державі вина, постачання вина з казенних заводів; *гербового паперу* - заготовлювало гербовий папір, розсилало його по казенним місцям для продажу і проводило розрахунки із місцями по продажу даного паперу¹⁹. Цей департамент, як і попередній, мав рахунковий стіл, що вів рахунки та займався обліком бази оподаткування. У подальшому коло повноважень міністерства змінювалось, як у бік розширення, так і звуження. 1821 р. до його складу вводиться державне казначейство; після створення міністерства державних маєтностей (1837 р.), міністерство фінансів втрачає департамент державних маєтностей. Буржуазні реформи також вплинули на певні структурні зміни у головному фінансовому відомстві країни. У дореформений період існували наступні департаменти: міністра (1803–1811 рр.), зовнішньої торгівлі (створено 1811 р.), гірничих і соляних справ (утворено 1807 р.), державних маєтностей (1811–1837 рр.), державного казначейства (створено 1821 р.), мануфактур і

¹⁹ Там же. – С.741.

внутрішньої торгівлі (створено 1811 р.), різних податей і зборів (із 1811 р.). Отже, напередодні реформ Олександра II у структурі міністерства фінансів залишилось 3 департаменти. Департаментам чітко визначалось коло справ, які вони мали право вирішувати, це дозволяло не відволікати міністра від вирішення головних завдань фінансового управління.

У складі міністерства фінансів існували також різноманітні комітети, канцелярії, комісії, експедиції, установи, управління, зокрема: із 1811 р. загальна канцелярія міністра; із 1806 р. комітет фінансів; із 1821 р. головне казначейство; протягом 1831–1851 рр. особлива канцелярія з таємних справ; із 1824 р. особлива канцелярія з кредитних справ; із 1810 р. державна комісія погашення боргів; протягом 1843–1860 рр. експедиція державних кредитних білетів; протягом 1816–1854 рр. комітет постачання військам сукна; 1859 р. створюється комісія для перегляду системи податей і зборів; із 1811 р. редакція періодичних видань та ін.

Перебуваючи на посту міністра фінансів Є. Канкрін 1838 р. провів підрахунки з питання рентабельності свого міністерства. Виявилось, що в цілому воно коштувало державі менше половини процента державних доходів, а міністерство державних маєностей – $5\frac{3}{4}$ процента²⁰.

На чолі міністерства фінансів стояв міністр, права і обов'язки якого регламентувалися "Загальним заснуванням міністерств" від 25 червня 1811 р. з наступними змінами і доповненнями та спеціальними узаконеннями. У віданні міністра перебували всі державні доходи, не виключаючи "сборы губернские, окружные, городовые, волостные, и подати, и денежные повинности, располагаемые по городам, обществам, сословиям и селениям"²¹. Не можна не погодитись із тезою В. Саковича, що жоден міністр не мав такої маси повноважень з різних галузей управління як міністр фінансів²². Додамо до цього і його правотворчі повноваження. Так, наприклад, він мав право своїми циркулярами змінювати положення митного статуту та ін.

²⁰ Канкрин Е. Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – СПб., 1880. – С. 88–89.

²¹ ПСЗ. – Т. 31. – № 24688. – С. 744–745.

²² Сакович В. А. Государственный контроль в России. – С. 78.

Відповідно до штатного розпису міністерств, опублікованого у листопаді 1802 р., міністр отримував 12 000 руб. у рік; крім того, йому надавалась службова квартира, а в разі її відсутності додатково відпускатись на її оренду 1200 руб.²³ Таке утримування зберігалось протягом першої половини ХІХ ст. З часу заснування цієї посади до початку буржуазних реформ на посту міністра фінансів побувало сім осіб: О.І. Васильєв (1802-1807 рр.), Ф.О.Голубцов (1807-1810 рр.), Д.О.Гур'єв (1810–1823 рр.), Є.Ф.Канкрін (1823-1844 рр.), Ф.П.Вронченко (1844–1852 рр.), П.Ф. Брок (1852–1858 рр.), О.М.Княжевич (1858–1862 рр.). На переконання російського історика Д. Шилова, частина з них “були особами, для бюрократичного світу нехарактерними. Нерідко саме міністр фінансів виявлявся “білою вороною” серед інших своїх колег”²⁴.

Маніфестом 1802 р. вводилась посада товариша міністра. На товариша міністра фінансів, відповідно до ст.486 згаданого маніфесту, покладалось завідування поточними справами міністерства та листування з них, крім того, він головував у раді торгівлі та мануфактур. Департаментами міністерства управляли директори, які призначались височайшим наказом за поданням міністра, відділеннями керували начальники відділень, призначувані міністром, а столами відділень завідували столоначальники яких призначали директори відповідних департаментів²⁵. Директори департаментів міністерства фінансів, маючи однаковий оклад і столові з їхніми колегами із інших міністерств, у той же час значно більше за них отримували. Якщо останні, відповідно до “Списку цивільних чинів перших чотирьох класів на 1853 р.”, отримували у середньому близько 4000 - 5000 руб., то директор департаменту різних податків і зборів

²³ ПСЗ. – Т.44. – Ч.2. – №№20520, 22582.

²⁴ Шилов Д.Н. Министры финансов царской России: краткий обзор //История финансовой политики в России: Сб. статей. – СПб.: СПб. гос. ун-т, 2000. – С.233.

²⁵ Блех И. Устройство финансового управления и контроля в России в историческом их развитии. – С.132.

Д.Маслов отримував 8355 руб, а директор департаменту державного казначейства О.Княжевич – 9930 руб.²⁶

Важливе місце в ієрархії міністерства фінансів посідали чиновники управління контрольних митниць, створеного 1811 р. На них покладались складні контрольні функції. За розписом, лише на штат начальника контрольних митниць виділялось 14 400 руб.

ШТАТ НАЧАЛЬНИКА КОНТРОЛЬНИХ МИТНИЦЬ

Таблиця 2.2²⁷

Посади	Кількість осіб	Оплата за рік в рублях	
		Одному	Усім
Начальник контрольних митниць Йому на квартиру Йому на проїзди	1	4000	4000 1500 3500
Секретар	1	1500	1500
Чиновник для особливих доручень	3	800	2400
На писців та канцелярські потреби			1500
Разом	5		14 400

Ми не можемо погодитись із тезою М.Єрошкіна про те, що служба чиновників Російської імперії першої половини XIX ст. оплачувалась досить щедро²⁸. Доходи чиновників міністерства фінансів ми навели вище. Дослідник російської бюрократії П.Зайончковський наводить бюджети чиновників середини XIX ст., відповідно до яких середній сімейний чиновник, що отримував на руки 1078 руб. зарплатні і вів досить скромний спосіб життя, не міг “звести кінці з кінцями”²⁹. Неодружений чиновник, маючи 715 руб. заробітної платні, для задоволення своїх потреб змушений був

²⁶ Список гражданским чинам первых четырёх классов на 1853 г. Исправлен на 20 декабря 1853 г. – Ч.І. – СПб., 1853. – С.194, 132, 207; Ч.ІІ. – С.152, 664.

²⁷ РДІА. – Ф.560, оп.4, спр.18, арк.4.

²⁸ Єрошкін Н.П. Крепостническое самодержавие и его политические институты. – С.77.

²⁹ Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1978. – С.83.

давати приватні уроки, здійснювати переклади художніх та наукових творів³⁰.

Ілюструючи діяльність департаментів міністерства фінансів побіжно зупинимось на департаменті державного казначейства, як одному із ключових підрозділів у реалізації податкової політики держави, який проіснував найдовше з усіх департаментів цього міністерства.

Для управління рухом сум з приходів і видатків усіх казначейств та для головного рахівництва прибутків і видатків 1821 р. шляхом реформування сенатської експедиції про державні доходи, створюється Департамент державного казначейства³¹. До цього державний скарбник був дуже вагомою й незалежною фігурою в реалізації фіскальної політики в державі, на його вимогу казенні палати, які були губернськими підрозділами міністерства фінансів, перевіряли фінансові звіти міських дум, в тому числі й про надходженнях до них “городовых доходов и добровольной складке на городовые расходы”³².

Структурно новоутворений департамент державного казначейства складався із двох частин: розпорядчої та рахункової. Розпорядча частина поділялася на 5 відділень – по збору доходів, два відділення видатків, відділення кредитної системи та відділення пенсіонів³³. Рахункова частина складалась із контролю і бухгалтерії, які у свою чергу поділялись на відділення. Контроль – 5 відділень: 1-е відділення для розпису і рахунків по приходам і видаткам головного казначейства, 2-5- для розпису і рахунків по губернським казначействам. Бухгалтерія включала 3 відділення: головної книги державних прибутків і видатків, приватних прибутково-видаткових книг, генерального звіту. Керівництво департаментом державного казначейства здійснював директор за допомогою 2 віце-директорів, одного із - розпорядчої частини, а іншого – з рахункової. Для виконання поставлених завдань зимою 1821 р. Олександр I затвердив наступний штат департаменту:

³⁰ Там же. – С.81.

³¹ ДАОО. – Ф.88, оп.1, спр.56, арк. 122 зв.

³² ДАКіО. – Ф.18, оп.1, спр.55, арк.103.

³³ ДАОО. – Ф.88, оп.1, спр.56, арк.122 зв.

**ШТАТНИЙ РОЗПИС ДЕПАРТАМЕНТУ ДЕРЖАВНОГО
КАЗНАЧЕЙСТВА**

Таблиця 2.3³⁴

Посади	Кількість осіб	Оплата за рік в рублях	
		Одному	Усім
Директор	1	6000	6000
Віце-директор	2	4500	9000
Начальник відділення	10	3000	30 000
Столоначальник	11	2000	22 000
Контролер	18	2000	36 000
Помічник столоначальника	11	1500	16 500
Помічник контролера	18	1500	27 000
Начальник відділення бухгалтерії	3	4000	12 000
Бухгалтер	8	3000	24 000
Помічник бухгалтера	8	1500	12 000
Правитель канцелярії	1	3000	3000
Секретар	4	1500	6000
Начальник архіву	1	2500	2500
Помічник начальника архіву	1	1200	1200
Чинovníк для особливих доручень	2	2000	4000
Журналіст	1	2000	2000

³⁴ Складено на основі: ДАОО. – Ф.88, оп.1, спр.56, арк.132–132 зв.

Помічник журналіста	1	1200	1200
Регістратор	1	1500	1500
Скарбник, він же ексекUTOR	1	1500	1500
Помічник скарбника	1	1200	1200
Доктор	1	1500	1500
Лікар	1	1000	1000
Писець старший	82	750	61 500
Писець молодший	84	350	2940
Кур'єр	8	300	2400
Сторож	12	200	2400
Всього	292	–	316 800

Після створення департаменту окладних зборів (1863 р.), йому із департаменту державного казначейства передавалось провадження у справах нагляду за податковими надходженнями, стягненням недоїмок та ін.

Значних структурних перебудов у дореформений період міністерство фінансів зазнало у другій чверті XIX ст., коли змінювалися і перейменовувалися департаменти, з'являлися нові підрозділи. Найбільших змін зазнавав департамент різних податей і зборів – 1827 р. при ньому створюється тимчасове відділення для закінчення справ з казенного управління питними зборами; 1839 р. створюється особливе відділення для справ про земські повинності, міські доходи та ін.; 1845 р. при департаменті виникає тимчасове відділення для розгляду і стягнення недоїмок по не окладних зборах, а 1854 р. – відділення із земських повинностей передається із згаданого департаменту³⁵ до департаменту державного казначейства.

³⁵ Блех И. Устройство финансового управления и контроля в России в их историческом развитии. – 137.

Міністерство фінансів мало ряд суттєвих недоліків, які негативно впливали на фінансову систему Російської імперії. За словами М.Х. Бунге, головна біда фінансового управління полягала у відсутності єдиного міністерства, це особливо негативно відбивалося на формуванні державного бюджету. Він указував на нагальній необхідності зосередити всі важелі фінансового управління в міністерстві фінансів³⁶. Російські імператори таку ідею не підтримували, а інші урядовці не намагались ліквідувати роздробленість фінансового управління в державі відповідно до вимог часу. Проте чи не найважливішою вадою міністерства фінансів Російської імперії була відсутність функцій примусу майже в усіх його структурах, за виключенням митних органів, щодо порушників податкового законодавства, а залучення до вирішення цих питань підрозділів міністерства внутрішніх справ, а інколи навіть і військового відомства, не завжди давали позитивний результат, породжуючи тяганину.

2.2.1 Казенні палати та казначейства

Після уніфікації адміністративно-територіального устрою українських земель відповідно до російських у 70–80-х роках XVIII ст., ключовою фігурою на місцях стає губернатор. Внаслідок реформування системи управління, зокрема, місцевого в 1775 р., з'являється губернська адміністративна установа на чолі з віце-губернатором – казенна палата³⁷, яка займала важливе місце в системі губернських установ. За визначенням “Учреждения о губерниях”, казенна палата була не чим іншим, як об'єднаним департаментом камер- та ревізійно-колегій, якому доручався нагляд за домобудівними й казенними справами губерній³⁸. До складу казенної палати входили: віце-губернатор, директор економії, радник, асесори і губернський скарбник. Палати відали обліком податного населення, доходів і

³⁶ Степанов В.Л. Н.Х.Бунге: Судьба реформатора. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1998. – С.71–72.

³⁷ ПСЗ. – Т.20. – №14392. – С.240.

³⁸ Там же.

витрат у губернії, рекрутськими справами, здійснювали контроль за надходженням податків. 1781 р. казенні палати поділяються на 7 експедицій. Першій доручався нагляд за державним майном (однодворцями, державними і палацевими селянами, казенними фабриками і заводами, млинами та ін.) за виключенням гірничих і соляних справ. Очолював дану експедицію директор економії. Друга експедиція завідувала митною справою у губернії, третя – гірничими справами, четверта - соляними, п'ята – збирала відомості про кількість населення, провадила рекрутські набори, відала винними відкупами та ін. Керували даними експедиціями радники. Шоста експедиція займалась відомостями про прибутки і видатки, здійснювала ревізії рахунків. На чолі експедиції стояв губернський скарбник. Їй підпорядковувались повітові казначейства. Сьома експедиція займалась будівництвом і утриманням мостів, перевозів, казенних будівель та ін. Цього ж 1781 р. створюється експедиція для успішного ревізування рахунків, а 1782 р. – експедиція із винних та соляних справ. Поряд із цим на казенні палати покладались контрольні функції.

У результаті наступу російського царизму на автономію України та введення губернського адміністративно-територіального поділу замість полково-сотенного, відповідно до “Учреждения о губерниях” 1775 р., казенні палати в 1782-1783 рр. стають реальністю життя Лівобережної, Південної та Слобідської України, а після третього поділу Речі Посполитої (1795 р.) і Правобережної. На території останньої створювались Волинська, Брацлавська та Подільська губернії.

Коло справ, що перебували у провадженні казенних палат значно звузилось при Павлі I унаслідок відновлення колегій і передачі їм управління податками і зборами. Експедиції ліквідовувались, замість них створювались 5 камерних частин: для управління питними зборами, продажем солі; казначейська; ревізька – займалась переважно обліком населення;

рахункова - бухгалтерія і стройова частина³⁹. Після ліквідації камер-колегії відповідно до грудневого 1801 р. іменного указу Олександра I, її справи передавались казенним палатам⁴⁰.

Після створення міністерства фінансів в 1802 р. казенна палата переходить у його підпорядкування. Наприкінці XVIII- на початку XIX ст. чиновники казенної палати були переважно незаможними людьми, незначна зарплатня дозволяла хоч на мінімальному рівні утримувати себе і свої сім'ї. Нерідко при тимчасовому звільненні за станом здоров'я вони звертались до імператора із клопотання про залишення за ними зарплатні, зокрема, херсонський віце-губернатор статський радник* Повало-Швийновський клопочучи про залишення за ними окладу, вказував на свою злиденність. Це підтверджував і міністр фінансів, зазначаючи, що він – людина вкрай бідна і обтяжена великою сім'єю унаслідок чого не може себе утримувати без зарплатні⁴¹. Міністр фінансів, доповідаючи імператору за листом київського цивільного губернатора таємного радника** Панкратьєва, щодо звільнення за станом здоров'я радника Київської казенної палати надвірного радника*** Гудими, вказував на його злиденність і неможливість себе утримувати без окладу⁴² (він отримував зарплатню 600 руб.).

Розглянемо більш детально структуру та повноваження казенних палат на прикладі Київської казенної палати.

³⁹ ПСЗ. – Т.24. – №№ 17567, 17815, 18084; Т. 25. – №18420.

⁴⁰ ДАХО. – Ф.31, оп.142, спр.728, арк.37.

* Статський радник – цивільний чин V класу за “Табелем про ранги”. Відповідав чинам бригадира в армії і капітан-командора флоту.

⁴¹ РДІА. – Ф.560, оп.38, спр.95, арк.9.

** Таємний радник – цивільний чин III класу за “Табелем про ранги”. Відповідав чинам генерал-лейтенанта і віце-адмірала.

*** Надвірний радник – цивільний чин VII класу за “Табелем про ранги”. Відповідав чинам підполковника, військового старшини і капітана 2-го рангу

⁴² Там же. – Арк.13–13 зв.

**ШТАТНИЙ РОЗПИС КИЇВСЬКОЇ КАЗЕННОЇ ПАЛАТИ
СТАНОМ НА 1830 Р.**

Таблиця 2.4⁴³

Посада	Кількість штатних одиниць	Оклад у рублях
Віце-губернатор	1	4000
Йому квартирних		2000
Радники	2	1500
Губернський скарбник	1	1500
Губернський контролер	1	1500
Старший лісничий	1	1200
Йому фуражних		800
Асесор	1	1000
Секретар	1	800
Протоколіст	1	600
Журналіст	1	600
Бухгалтер	2	900
Помічник бухгалтера	2	500
Контролер	4	900
Помічник контролера	4	500
Столоначальник	6	5 по 600 1 - 800
Помічник столоначальника	7	400
Писар:	2	350
Вищого розряду	28	20 по 300
Середнього розряду		8 – 280
Нижчого розряду	1	260
Землемір	1	700
Присяжний	2	150
Разом	69	42 200

⁴³ Таблиця складена на основі: ДАКиО. – Ф.280, оп.1, спр.688, арк. 249 зв. – 316 зв.

Як зазначалося, казенну палату очолював віце-губернатор, а до її складу входило 5 відділів: господарчий, винний і соляний, казначейств, контрольний, лісовий⁴⁴. Віце-губернатор, радники, губернський скарбник, губернський контролер та один або декілька асесорів у відповідності до штатного розпису складали загальне присутствіє казенної палати.

Радник керував господарчим відділом, до складу якого входило 5 столів, обов'язки яких полягали у веденні окладних книг про доходи з оброчних статей та з оренди маєтків, збиранні відомостей про посіви та врожаї, складанні розкладок для казенних і старостинських селян під час рекрутських наборів, кошторисів для стягнення коштів на утримання волосних правлень, що надходили разом із сумою на загальні земські повинності, укладанні контрактів при наділенні різних осіб орендними маєтками, передачею з торгів до оренди старостинських маєтків⁴⁵, розгляді скарг старостинських селян на власників і управляючих, проведенні торгів на поставку провіанту для армії, припасів і посуду для військових шпиталів і казенних аптек та побудову провіантських магазинів⁴⁶. Економічний відділ займався розглядом позовів різних присутственних місць стосовно державного та церковного майна, видачею хлібних позик державним і старостинським селянам, проведенням торгів на відкуп казенних оброчних статей і укладенням з відкупниками контрактів⁴⁷, вирішенням справ про зарахування до податних станів, переведенням міщан у купецтво і навпаки⁴⁸. Чиновники відділу складали річні відомості про рух населення у губернії, розглядали справи про виключення з податних станів бажаючих прийняти чернечий сан, про підтвердження шляхетського стану і відповідно

⁴⁴ Там само. – Арк. 249—316.

⁴⁵ Див.: Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С.25.

⁴⁶ ДАКиО. – Ф.280, оп.1, спр.688, арк. 249 зв. – 252 зв.

⁴⁷ Там само. – Арк. 252 зв. – 254 зв.

⁴⁸ Там само. – Арк. 255 зв. – 256 зв.

звільнення від сплати податків, окрім зборів на земські повинності з чиншової шляхти⁴⁹.

Винний і соляний відділ* був значно меншим, складався з 7 чиновників, видавав розпорядження за указами сенату про допуск відкупників питного відкупу до його утримання, контролював ці відкупи, складав звіти для департаменту різних податків і зборів про надходження та недоїмки від відкупів⁵⁰.

Повноваження контрольного відділу, який охоплював 13 чиновників, полягали у ревізуванні річних звітів та книг повітових казначейств, присутственних місць, київської поліції, городничих, звітів київської губернської контори, складанні щорічних відомостей із загальних державних доходів, генерального губернського звіту з питань доходів, видатків і грошових залишків⁵¹. Лісовий відділ був найменшим, у ньому працювало 4 чиновники, котрі займалися питаннями лісового господарства⁵².

Відділ казначейств за чисельним складом був аналогічним контрольному й займався обліком і перевіркою доходів та видатків губернії, складанням звітних відомостей для губернатора та департаментів міністерства фінансів, тут давали розпорядження стосовно видачі повітовим казначействам необхідних коштів⁵³.

Особливий комітет із розробки проекту нових штатів губернського управління на чолі із сенатором Васильчиковим у 30-х роках XIX ст. сформулював три основні принципи їх ефективної діяльності: 1) призначення такої кількості чиновників, яка дійсно необхідна для виконання передбачених завдань; 2) призначення їм належного утримання; 3) забезпечення канцелярських витрат⁵⁴. На вагу для держави значення другого із зазначених принципів указував в 1831 р. міністр внутрішніх справ Закревський, вважаючи, що лише при покращенні матеріального забезпечення

⁴⁹ Там само. – Арк. 259 зв. – 262 зв.

* У Київській губернії існувала вільна торгівля сіллю і в провадженні не було справ по соляній частині. (ДАКиО. – Ф.280, оп.1, спр 688, арк.128.)

⁵⁰ Там само. – Арк. 269 зв. – 274.

⁵¹ Там само. – Арк. 295 зв.

⁵² Там само. – Арк. 295 зв. – 315 зв.

⁵³ Там само. – Арк. 278 зв., 289 зв.

⁵⁴ Там само. – Арк. 2.

службовців можливі позитивні результати в галузі управління, адже не можна очікувати старанності від людини, яка наважується служити за мізерну платню і не спроможна не лише забезпечити сім'ю, а й прогодувати її⁵⁵. Подальше реформування системи місцевого управління намагалися здійснювати, виходячи з наведених принципів, але це не завжди вдавалось.

Таким чином, у досліджуваній період усе фінансове управління губерній зосереджувалось в казенній палаті, із часом повноваження якої були дещо звужені. Після створення міністерства державних маєтностей та його місцевих підрозділів, протягом 1837–1838 рр., і введенням віце-губернатора до складу губернського правління як помічника губернатора з питань загального управління губернією⁵⁶, казенні палати не лише отримали власного голову, а й зменшились на один відділ*. Голова призначався й звільнявся “височайшою владою” за поданням міністра фінансів. За впливом він був третьою особою в губернії. Крім загального керівництва казенною палатою, голова брав участь у засіданні різних губернських комітетів, комісій⁵⁷. Цілком справедливо зазначає радянський дослідник П.Зайончковський, що в певному розумінні голова казенної палати був не третьою, а другою особою в губернії, адже він, на відміну від віце-губернатора, належав іншому відомству, користувався певною самостійністю, очолюючи окрему галузь губернського управління і, як правило, мав вищий чин ніж віце-губернатор⁵⁸. Із 53 голів казенних палат на початку 1853 р. 29 осіб (54,7%) мали чин дійсних

⁵⁵ Вернадский Г.В. История права (серия “Мир культуры, истории и философии”). – СПб.: Лань, 1999. – С.69–70.

⁵⁶ 2-е ПСЗ. – Т.12. – О.1. – №10303. – С.361.

* Відповідно до інструкції 1831 р. (2-е ПСЗ. – Т.6. – №№ 4832. – С.71; №4833 – С.71–89)

казенні палати поділялись на 6 відділів: господарчий, лісовий, питних зборів, казначейств, соляний і контрольний.

⁵⁷ Общее губернское учреждение //Свод законов Российской империи (далі – СЗ). – Изд.1857 г. – Т.2. – Ч1. – Кн.2. – С.247.

⁵⁸ Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М., 1978. – С.163.

статських радників^{**}, 22 (41,5%) – статських радників і 1 (1,9%) мав чин колезького радника^{*}, в той час, як серед віце-губернаторів було лише 5 дійсних статських радників, а 21% складали колезькі радники⁵⁹. Офіційні доходи голів казенних палат були більшими, ніж віце-губернаторів, на 25–40%⁶⁰. 1859 р. в казенних палатах акумулюється допоміжний капітал для чиновників її відомства. Кошти були незначними. Так, наприклад, у Київській палаті 1863 р. вони складали 1224 руб. 24 коп.⁶¹ Чиновники казенних палат отримували процентні надбавки до зарплатні, зокрема у зазначеній вище палаті і підлеглих їй казначействах таких було 10 осіб. Надбавки складали 160 руб. для губернського секретаря^{**} і почесного громадянина, 143 руб. – для столоначальника, 86 руб. – для помічників бухгалтера і столоначальника, а деякі службовці повітових казначейств отримували по 75 руб.⁶²

До складу оновленої казенної палати, окрім голови, входили: радник, губернський скарбник, губернський контролер і асесори. Разом вони складали загальне присутствіє казенної палати. Окрім цього, казенна палата мала канцелярію, чиновників з особливих доручень, різноманітних наглядачів та ревізорів з акцизної частини, архітектора і присяжних⁶³. Загальне присутствіє розглядало справи з торгів на підряди і відкупи, давало загальні розпорядження різним відділам палати, займалось особовими справами чиновників казенної палати та ін.⁶⁴ Під керівництвом губернського контролера складались генеральні звіти казенної палати із подальшим затвердженням їх загальним присутствієм казенної палати⁶⁵. Про

^{**} Дійсний статський радник – цивільний чин IV класу за “Табелем про ранги”. Відповідав чинам генерал-майора і контр-адмірала.

^{*} Колезький радник - цивільний чин VI класу за “Табелем про ранги”. Відповідав чинам полковника і капітана першого рангу.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же. – С.77.

⁶¹ ЦДІА. – Ф.442, оп.43, спр.145, арк.14.

^{**} Губернський секретар – цивільний чин XII класу згідно з “Табелем про ранги”, відповідав чинам поручика, сотника та мічмана.

⁶² Там само. – Оп.189, спр.217, арк.12–12 зв.

⁶³ Общее губернское учреждение //СЗ. – Изд.1857 г. – Т.2. – Ч.1. – Кн.2. – С.236–237.

⁶⁴ Там же. – С.239; 259.

⁶⁵ ДАКиО. – Ф.280, оп.1, спр.1038, арк. 7–8.

обсяги повноважень казенних палат на початку 1860-х рр. свідчить їх діловодство.

**РУХ ДІЛОВОДСТВА КИЇВСЬКОЇ КАЗЕННОЇ ПАЛАТИ У
1863 р.**

Таблиця 2.5⁶⁶

Діловодство	Залиши лось від попередні х років	Отриман о 1863 р.	Вирішено	Залиши лось на 1864 р.
<i>Справи по відділенням:</i>				
Казначейств	43	5227	1211	4059
Контрольному	–	1003	1003	–
Канцелярії	2	390	265	127
Ревізькому	446	2707	2472	881
Разом	691	9327	4951	5067
<i>Паперів по відділенням:</i>				
Казначейств	12	23 419	23 427	4
Контрольному	61	4321	4337	45
Канцелярії	4	1790	1794	–
Ревізькому	178	10 018	10 196	–
Разом	255	39 548	39 754	49
<i>Книг у контрольному відділенні</i>	28	4066	4041	53
<i>Звітів у контрольному відділенні</i>	1	248	249	–

Вирішувати таку кількість справ, що були у провадженні казенної палати, можливо було лише при відповідних штатах. Так, зокрема, вище зазначена мала у своєму відомстві 242 чиновника та канцеляриста⁶⁷. Щодо збору податей, законодавець указував, що

⁶⁶ Таблиця складена на основі: ЦДІА. – Ф.442, оп.43, спр.145, арк. 8–16.

⁶⁷ ЦДІА. – Ф.442, оп.43, спр.145, арк.15.

казенна палата “сама не собирает никаких податей, и не заводит для хранения оных ни кладовых, ни других помещений, предоставляя приём всех поступающих сумм уездным казначеям, и имея только над ними установленный надзор и ревизию”⁶⁸. Загалом, щодо 60-х рр. XIX ст., як цілком слушно зазначає український дослідник В. Жвалюк, для казенних палат були характерними розмитість і всеосяжність повноважень⁶⁹.

Повітові казначейства були виключно касовими установами, повноваження яких, здебільшого не виходили за межі прийому, збереження й видачі грошових коштів. Очолював казначейство повітовий скарбник. Ця посада вводилась одночасно із створенням казенних палат⁷⁰. Він призначався Державним скарбником на три роки. Щоб уявити склад повітових казначейств, наприкінці XVIII ст. наведемо штатний розпис казначейств Київської губернії:

**ШТАТНИЙ РОЗПИС ПОВІТОВИХ КАЗНАЧЕЙСТВ
КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ 1795 Р.**

*Таблиця 2.6*⁷¹

Посада	Кількість штатних одиниць	Оклад у рублях
Канцеляристів	1	80
Підканцеляристів	1	50
Батистів	2	40
Обліковців	2	24

Обов'язки повітового скарбника полягали у прийомі та збереженні усіх казенних доходів повіту. Для їх збереження існували певні правила. Так, зокрема, гроші зберігались у кам'яних комірчинах, у них же знаходились відомості, в яких зазначались не лише прийом і видача готівки, а навіть хто і чому заходив до

⁶⁸ Устав о податях //СЗ. – 1857. – С.12.

⁶⁹ Жвалюк В.Р. Вказ. праця. – С.95.

⁷⁰ ПСЗ. – Т.20. – №14392. – С.241.

⁷¹ Таблиця складена на основі: ДАКиО. – Ф.280, оп.166, спр.4368, арк.7.

комірчини. Ревізія каси проводилась щомісяця. Крім казенної палати, повітовий скарбник підпорядковувався державному скарбнику, губернському скарбнику, губернатору і губернському правлінню. Після створення департаменту державного казначейства міністерства фінансів 1821 р., йому підпорядковувались головне і місцеві казначейства.

Досить поширеною є думка про зловживання повітових скарбників державними коштами, зокрема внесеними до казначейства державними податями, проте такі випадки були поодинокими. Перевірки наявних у казначействах сум, як правило, засвідчували, що “денежные книги оказались в совершенном порядке, суммы, гербовая и другая бумага на лице в целостности”⁷². Коли до Є.Ф. Канкріна приватним чином дійшли чутки про зловживання київського повітового скарбника, котрий буцімто використовував у місті для комерційних оборотів казенні кошти, які надходили до казначейства, міністр фінансів звернувся до київського губернатора генерал-лейтенанта П.Ф. Желтухіна із проханням розслідувати цю ситуацію й ужити необхідних заходів⁷³. Виконуючи це прохання, була проведена несподівана ревізія Київського повітового казначейства, у результаті котрої була встановлена “целостность казённых сумм, равномерно исправное ведение книг и вообще порядок в счетоводстве, что доказывает особенную попечительность г-на киевского вице-губернатора Катеринича, который с знанием и опытностью в делах соединяет неусыпное наблюдение за подчинёнными, из числа которых киевский поветовой казначей титулярный советник Виноградов, по отзыву ближайшего его начальства, отличается усердием и тщательностью, и самого определения его к сей должности не было замечено противозаконных со стороны его действий или непозволенных оборотов из сумм казённых поступающих во вверенное ему казначейство”⁷⁴.

⁷² ЦДІА. – Ф.442, оп.1, спр.1804, арк. 213 зв.; оп.65, спр.228, арк. 3–4 та ін.

⁷³ Там само. – Ф.533, оп.4, спр.25, арк.1.

⁷⁴ Там само. – Арк.5.

**ШТАТНИЙ РОЗПИС ПОВІТОВИХ КАЗНАЧЕЙСТВ
КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 30-Х РОКАХ ХІХ СТ.**

Таблица 2.⁷⁵

Посада	Штатних одиниць	Оклад у м. Києві (руб.)	Оклад в 11-ти інших повітових казначействах (руб.)
Повітовий скарбник	1	1000	800
Журналіст	1	600	400
Бухгалтер	1	800	500
Писар	2	300	250
Присяжний	4	150	120

Для упорядкування й покращення діяльності повітових казначейств 1837 р. затверджується спеціальна інструкція, яка чітко визначала межі їх компетенції і влади, порядок прийому платежів, видачі й збереження коштів, ведення книг, звітності та ін.⁷⁶ Згідно з даною інструкцією, повітові казначейства, крім зазначених вище функцій, приймали і зберігали доходи присутственных місць, які не мали своїх комірчин ні в губернії, ні в повіті; видавали торгові посвідчення. Уся повнота виконавчої влади зосереджувалась у скарбника, а всі інші чини казначейства підпорядковувались йому і не мали права голосу при обговоренні і вирішенні підвідомчих казначейству справ⁷⁷. У той же час, влада скарбника була мізерною, він не мав права без дозволу казенної палати списувати недоїмки, зупиняти їх стягнення чи надавати відстрочку в їх сплаті⁷⁸, а всі витрати проводив лише за дозволом казенної палати⁷⁹.

⁷⁵ Таблица складена на основі ДАКиО. – Ф.280., оп.1., спр 688., арк.338зв., 342зв.

⁷⁶ 2-е ПСЗ. – Т.11. – №10793. – С.1002–1006.

⁷⁷ Общее губернское учреждение //СЗ. Изд.1857 г. – Т.2. – Ч1. – Кн.3. – №2908. – С. 591

⁷⁸ Там же. – №2819. – С.576

⁷⁹ Там же. – №2857. – С.584

Такі ж оклади були і в інших губерніях, фінансування аналогічне губернським містам отримували повітові казначейства, котрі знаходились у великих містах, як наприклад, в Одеському повітовому казначействі⁸⁰.

Матеріальну базу повітових казначейств проілюструємо на прикладі згаданого Одеського казначейства. Воно мало власне приміщення та меблі: великий стіл з дубовими ніжками – для обліку мідних монет, декілька звичайних, стільці, 4 лотки, 5 шаф із внутрішніми замками – 2 у комірчині для збереження різноманітного гербового паперу й паспортів, 2 – у канцелярській кімнаті, в одній зберігались письмові справи, а в іншій – книги ревізьких казок, 2 сундуки, п'ятий використовувався для зберігання поточної документації та необхідних речей⁸¹. Повітові скарбники приймали різноманітні податі й збори, але не мали права, як і представники казенних палат або міських і земських поліцій, збирати їх самостійно. До казначейств податі вносилися “по приговору обществ определёнными сборщиками, или самими теми, кому сбор платить следует, или их поверенными”⁸².

Окрім прийому податей від населення, повітові казначейства забезпечували підзвітні їм міські й сільські товариства окладними листами, щоправда інколи через недбалість скарбників над цими товариствами нависала загроза невиконання податкових зобов'язань, як, наприклад, коли Добрянська посадська ратуша вимагала від Городницького повітового казначейства надання їй окладних листів із зазначенням точної суми податкових заборгованостей мешканців. Із вказаного казначейства їй спочатку помилково надіслали податні таблиці, а згодом взагалі відмовилися надсилати окладні листи, мотивуючи це відсутністю відповідного указу Чернігівської казенної палати⁸³. Протягом 1845 р. посадський староста був змушений збирати податі й земські збори з міщан Добрянки й слободи Радулі не маючи чітко визначених їх податкових зобов'язань. Лише після втручання чернігівського губернатора П.І. Гессе, ця проблема була

⁸⁰ ДАОО. – Ф.32, оп.1, спр.1, арк.31.

⁸¹ Там само. – Арк.98 – 98 зв.

⁸² Устав о податях //СЗ. – 1857. – С.12.

⁸³ ДАЧО. – Ф.128, оп.1, спр.10012, арк. 4 зв, 10 зв.

вирішена й 28 лютого 1846 р. повітове казначейство видало окладні листи про грошові збори з міщан посадській ратуші, котрою “тотчас было учинено распоряжение к учинению общественных распологов и по оным взыскания государственных податей и других повинностей”⁸⁴.

2.2.2 Митні органи

Митні платежі протягом XIX ст. складали від 6% до 18% бюджетних надходжень Російської імперії⁸⁵. Після третього поділу Речі Посполитої (1795 р.) й створення на території Правобережної України губерній за російським зразком, на їх теренах, відповідно до іменного указу Катерини II сенату від 8 серпня 1795 р., ліквідовувались колишні прикордонні з Російською імперією митниці. Вони переносились на нові межі імперії, зокрема, в міста Ямпіль на Брацлавщині, Жванець, Волочиск і Радзивилів на Поділлі та Володимир на Волині⁸⁶. Створювались карантини при Ямпільській та Жванецькій митниці. На будівництво згаданих установ виділялося 192 582,5 руб., які вираховувались з доходів відповідних їм губерній протягом трьох років⁸⁷. Їхній штат комплектувався чинами ліквідованих прикордонних митниць і митних застав. Управління митницями здійснювалося переважно казенними палатами, а у малоросійських губерніях генерал-губернаторами та губернаторами. У 90-х рр. XVIII ст. у 8 прикордонних західних губерніях, у тому числі й у 3 українських (Подільській, Волинській та Новоросійській) вводиться інститут митних інспекторів⁸⁸, а загалом у названих регіонах уже існувала відносно сформована номенклатура посад у митних органах. Для прикладу наведемо штатний розпис митниць та застав Новоросійської та Азовської губерній станом на 1795 р.

⁸⁴ Там само. – Арк. 22.

⁸⁵ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. – Т.3. – СПб.: Тип. тов - ва “Общественная польза”, 1882. – С.111.

⁸⁶ ДАКиО. – Ф.280, оп.175, спр.283, арк.1; ПСЗ. – Т.44. – Ч.2. – № 17373.

⁸⁷ ДАКиО. – Ф.280, оп.175, спр.283, арк.2.

⁸⁸ Лебедев В.А. Финансовое право. – С.405.

ШТАТИ МИТНИХ УСТАНОВ НОВОРОСІЙСЬКОЇ І АЗОВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ

Таблиця 2.8⁸⁹

Посади	Татарозька	Кагальницька	Микитинська	Олександрівська	Кінбурнська	Миргородська	Криківська	Єнікальська	Платня (рублі) одному
Директор*	1	–	1	–	–	1	–	–	500
Іспектор	–	–	–	–	1	–	–	–	200
Цолнер**	1	1	1	1	1	1	1	1	300
Унтер-цолнер***	–	1	1	1	1	1	2****	1	200
Контролер	–	–	–	–	–	1	–	–	200
Перекладач	–	–	–	–	1	1	1	–	100
Касир	1	–	1	–	1	1	–	–	150

⁸⁹ Складено на основі: ПСЗ, – Т.44, – Ч.2, – №17419, – С.224-235.

* Мав чин восьмого класу.

** Мав чин дев'ятого класу.

*** Мав чин десятого класу.

**** Один із них повинен був перебувати на заставі в п'яти верстах від Крилова по Дніпру, де здійснювалося вантаження солі на судна.

Гафелмейстер	2	-	-	-	-	1	-	-	-	-	100
Енкер	1	-	1	-	1	1	1	-	-	-	150
Товмач	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	80
Пақтаузнi управителi: инспектор	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	150
У товарiв, що вiдправлялися	1	1	1	1	1	1	1	1	1	-	150 120
Канцеляристiв	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	130 100
Пiдканцеляристiв	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	100
Копiстiв	3	1	2	1	2	2	2	2	2	1	60
Наглядачiв 3-ї статтi	22*	4	3	3	3	3	2	2	2	2	50
Обер-об'їздники	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	150
Об'їздники	12**	-	50	-	-	-	50	-	-	-	70 60
Унтер-офіцерiв	1	-	1	-	-	-	1	-	-	-	30
Капралiв	-	1	-	1	1	1	-	1	1	1	24
Солдатiв	6	3	6	3	3	3	6	3	3	3	18
Сторожiв	-	2	2	2	2	2	2	2	2	-	18
На митних ямаках гребцiв	18 2	-	-	-	-	6	-	-	-	-	30 40

* 6 пақтаузнiх i 16 корабельних, у зимовий час використовувались у роз'їздах.

** Дозволялось використовувати у роз'їздах по Таганрозькій митниці та Петровськiй заставі.

Окрім зазначених категорій чиновників та службовців, на кожному з 8 карантинів при вказаних митницях Півдня України було по 1 штатній одиниці лікаря із окладом у 180 рублів, підлікаря із окладом у 80 рублів, цирульника із окладом у 30 рублів і копійста із окладом у 60 рублів⁹⁰.

ШТАТИ ЗАСТАВ НОВОРОСІЙСЬКОЇ І АЗОВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ

Таблиця 2.9⁹¹

	Керченська	Петровська	Самарська	При Катеринен- ському штанці	Платня одному (руб.)
Цолнер	—	—	—	1	300
Перекладач	—	—	—	1	100
Канцеляристів	1	—	—	1	130-100
Копійстів	1	1	1	2	60
Наглядачів 3-ї статті	2	2	2	2	50
Капралів	1	—	—	1	24
Солдат	3	2	2	3	18
Сторожів	—	—	—	2	18

Загалом же на утримання усіх митниць, застав і карантинів в Новоросійській та Азовській губерніях та їх особового складу виділялося 42 120 руб. Окрім цієї суми, одноразово на будівництво митних установ виділялося 16 000 руб. Новоросійській і 20 000 руб. - Азовській губерніям⁹².

У кінці XVIII ст. на Півдні та Заході України формується система органів митного контролю, серед яких особливо виділяється Одеська (Хаджибейська) портова та Радзивилівська митниці, які відігравали особливу роль у зовнішній торгівлі Російської імперії. Розглянемо штати українських митниць станом на 1795 р.

⁹⁰ Там же. – С.239.

⁹¹ Складено на основі: ПСЗ. – Т.44. – Ч.2. – №17419. – С.224-235.

⁹² Там же. – С.239.

ШТАТИ МИТНИЦЬ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ

Таблиця 2.10⁹³

Чини	Херсонська	Миколаївська	Хаджибейська	Дубоссарська	Овідіопольська	На кордоні з Молдавією та Австрією	Гусятинська	Платня (рубл.) одному
Директор	—	—	1	1	—	1	—	500
Інспектор	1	1	—	—	—	—	—	300 200
Пакаузнний	—	—	1	1	1	1	1	150
Цолнер	11	1	1	1	1	1	1	300 400
Контролер і обчислювач мит	—	—	1	1	—	1	—	200
Перевірляльник мит	—	—	1	1	—	1	—	150
Перекладачів	—	—	1	1*	—	3 1**	1	150 300

⁹³ Складено на основі: ПСЗ. – Т.44. – Ч.2. – №17419. – С.240-243.

* Із знанням російської, турецької, вірменської та молдавської мов.

** Із знанням російської, турецької, вірменської, молдавської, німецької та польської мов.

Ваг- і стемпельмейстер	–	–	1	1	–	1	–	120
Екер	–	–	1	–	–	2	–	150***
Доглядач	6	3	–	–	3	–	–	150
Пакаўзний доглядач	–	–	6	2	–	3	2	75
Корабельний доглядач	–	–	6	–	–	–	–	50
Канцелярист	1	1	1	1	1	1	1	100
Підканцелярист	–	–	1	–	–	–	–	150
Копіст	–	–	–	2	1	–	–	130
Копіст для російських справ	1	1	3	–	–	2	1	100
Сторож	1	1	2	2	1	2	1	60
Унтер-офіцер	–	–	1	–	–	–	–	180
Рядовий	–	–	6	–	–	–	–	30
При шлюпках								18
Квартермістерів	–	–	2	–	2	–	–	
Гребців	–	–	18	–	18	–	–	40
								30

*** Єфимок

Для забезпечення процесу огляду суден у новостворених Хаджибейській та Овідіопольській митницях їм безкоштовно передавалося зі складу Чорноморського гребного флоту по дві десятивеслові й по одній шестивесловій шлюпках⁹⁴.

Намагаючись побудувати ефективну систему прикордонних митних органів в імперії, влада вдається до формування прикордонного ланцюга й сторожі. Не стають винятком і нові територіальні надбання 90-х рр. XVIII ст., у тому числі й етнічні українські землі. Так, зокрема, у січні 1795 р. приймається “Положення про заснування прикордонного ланцюга на кордоні з Молдавією від Ягорлика до кордону Брацлавської губернії, на додачу до того, що нині тримається від Очакова по березі ріки Дністер до Ягорлика”. Указане положення передбачало створення 168-верстового ланцюга із трьох 50-верстових дистанцій, решта 18 верст пропонувалося поділити на частини між дистанціями. На кожному з дистанцій призначався 1 митний прикордонний наглядач із платнею у 250 руб., функції об’їзників покладалися на загін Бузького козацького полку. По периметру ланцюга будувалися 3 будинки для наглядачів вартістю 250 руб. кожен і 16 будинків для козаків, вартістю 100 руб. кожен, через кожні 10 верст 1 будинок на 4 особи⁹⁵. У серпні 1795 р. створюється прикордонний ланцюг та прикордонна сторожа у Брацлавській, Подільській та Волинській губерніях. Прикордонний ланцюг по межі Брацлавської губернії з Молдавією по лівому березі ріки Дністер складав 56 верст, для забезпечення його діяльності виділялися 12 митних об’їзників, по 2 особи на кожні 10 верст, ще 3 особи виділялися для відряджень із митниць і для заміщення інших, всього 15 осіб із платнею у 80 рублів кожному⁹⁶. Із 8 дистанцій складався 394,5-верстовий прикордонний ланцюг на межі Подільської губернії, ефективність якого забезпечували 8 митних прикордонних наглядачів і 80 осіб митних об’їзників із відповідним державним утриманням⁹⁷. У Волинській губернії

⁹⁴ ПСЗ. – Т.44. – Ч.2. – С.243.

⁹⁵ Там же. – Приложение к №17300.

⁹⁶ ПСЗ. – Т.44. – Ч.2. – Приложение к №17373.

⁹⁷ Там же.

прикордонний ланцюг сягав 219 верст, складався із 4 дистанцій, обслуговувався 4 митними прикордонними наглядачами та 53 митними об'їзdnиками. Загалом створений у серпні 1795 р. прикордонний ланцюг на південно-західному кордоні українських губерній сягав 670,5 верст і коштував державі 16 120 руб. у рік⁹⁸.

Відповідно до митного тарифу 1797 р., допускалось увезення незабороненого товару лише через Петербурзький, Ризький та Одеський порти, через митниці на західному кордоні дозволявся пропуск із стягненням мита за вартість товарів, а через Південні пропускалися тільки турецькі товари. Через інші митниці пропуск іноземної продукції заборонявся, за винятком 3–4 предметів⁹⁹.

У грудні 1799 р. президент комерц-колегії, звертається до Павла I із обґрунтуванням необхідності реорганізації митного контролю на Кримському півострові шляхом відновлення колишніх Козловської, Ахтіярської, Кафійської митниць і Керченської та Енікальської митних застав та ліквідації Перекопської митниці й Арабатської застави¹⁰⁰, указуючи, що “по соображении мною тамошней торговли, выгод, проистекающих от неё, для жителей сего полуострова и самого положения берегов оного, нахожу я сколько число сие весьма достаточным и назначаемое прежнее их местопребывание необходимым”¹⁰¹. Відновлення зазначених митниць ускладнювало виконання посадових обов'язків митного інспектора Новоросійської губернії, у віданні якого вони перебували, адже він повинен був контролювати кордон протяжністю близько 3000 верст, від межі з Подільською губернією до Кубані. Ураховуючи це, президент комерц-колегії звертається до імператора з пропозицією збільшити кількість митних інспекторів у регіоні: “По тому и почитаю я за нужное быть в губернии Новороссийской двум таможенным инспекторам, из которых к инспекции одного по месту положению принадлежали бы таможни Дубосарская и Одесская, таможенная застава Овидиопольская, таможня Очаковская и таможенные

⁹⁸ Там же.

⁹⁹ Лебедев В.А. Финансовое право. – С.363.

¹⁰⁰ ПСЗ. – Т.44. – Ч.2. – Приложение к №19228.

¹⁰¹ Там же.

заставы Херсонская и Николаевская с таможенным тамо присмотром, а второй инспектор ведал бы все таможни и таможенные заставы на Таврическом полуострове и по берегам Азовского моря с таможенным тамо присмотром”¹⁰². Павло І підтримав ці пропозиції затвердивши нові штати митниць Новоросійської губернії та Кримського півострова. Відтепер митний нагляд на Півдні України покладався на митного інспектора губернії та митного інспектора Кримського півострова, їм призначалося по 800 руб. платні й по 750 руб. на прогони, у своєму безпосередньому підпорядкуванні вони мали по 1 писцю та наглядачів (19 у губернії та 3 – на півострові). Щодо інших чинів, то на митницях і заставах Новоросійської губернії було 4 директори (Дубосарська, Одеська, Очаківська й Таганрозька митниці) й 3 директори на півострові (Козловська, Ахтіярська й Кафійська митниці); 8 і відповідно 6 цолнерів; 5 і відповідно 3 контролери, стільки ж касирів; 7 і відповідно 5 канцеляристів; 2 і відповідно 1 наглядач; стільки ж підканцеляристів; 4 і відповідно 5 перекладачів; 18 і відповідно 17 копійистів; по 7 пакгаузних інспекторів та вагенмейстерів; 3 і відповідно 4 екери; лише у губернії по 1 вагенмейстеру у привізних товарів, вагенмейстеру у вивізних товарів; 1 стемпельмейстер на півострові; 3 ваг- і стемпельмейстери у губернії та 4 – на півострові; по 12 доглядачів; 40 і відповідно 52 пакгаузних доглядачів, 21 корабельний доглядач у губернії; 35 доглядачів з інвалідів у губернії та 54 – на півострові; 11 і відповідно 8 сторожів¹⁰³. Периметр митного кордону обслуговувався 281 об’їзником у губернії та 65 – на півострові¹⁰⁴. Загалом же 1800 р., фінансування митного контролю на Півдні України збільшилося на 12 315 руб., а в цілому у Новоросійській губернії коштувало державі 61 116 руб., а на Кримському півострові – 26 593 руб.¹⁰⁵

¹⁰² Там же.

¹⁰³ ПСЗ. – Т.44. – Ч.2. – 1800 р. – С.370–371.

¹⁰⁴ Там же. – С.372.

¹⁰⁵ Там же.

На Заході України, у кінці XVIII – на початку XIX ст. митний контроль забезпечувався митницями Волинської та Подільської губерній із наступним штатом і фінансуванням:

**ШТАТ МИТНИЦЬ ТА МИТНОГО НАГЛЯДУ ВОЛИНСЬКОЇ
ТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ СТАНОМ НА БЕРЕЗЕНЬ
1800 р.**

Таблиця 2.11¹⁰⁶

Чини	Волинська губернія		Подільська губернія			Платня (рублі) одному
	Радзивилівська митниця	Митний нагляд	Могилівська митниця	Ісаковецька митниця	Митний нагляд	
Директор	1		1	1		500
Цолнер	1		1	1		300
Унтер-цолнер	1*					275
Бухгалтер	1		1	1		150
Перекладач	1		1	1		300
Канцелярист	1		1	1		130
Копійст	4		3	2		60
Сторож	2		2	2		36
Пакгаузний інспектор	1		1	1		150
Контролер	1		1	1		200
Ваг- і стемпель-мейстер	1		1	1		120
Екер	1		1			150
Пакгаузний	5		5	2		50

¹⁰⁶ Там же. – С.366–368.

* Відряджався до Преборів для пропуску худоби.

доглядач при митниці						
Інспектор		1			1	800
При них писців		1			1	120
Наглядач		6			10	250
Об'їзників		83			156	100

У цілому на фінансування митної системи витрачалося 16 262 руб. у Волинській і 26 964 руб. – у Подільській губерніях¹⁰⁷. Таким чином, у кінці XVIII – на початку XIX ст. на Заході й Півдні України сформувалася чітка системи митних органів Російської імперії, на утримання котрих держава щорічно витрачала 130 935 руб.

Для покращення митного контролю уряд затверджує “Положення про влаштування військової сторожі на кордонах західних губерній” (1811 р.), відповідно до якого по усьому периметру сухопутного кордону від містечка Поланген Курляндської губернії до містечка Ягорлик Подільської губернії створювались 150-верстові ділянки, для охорони яких командувались полки донських козаків¹⁰⁸. Тричі на рік вони переводились на інші ділянки кордону, згодом цей термін збільшується до 6 місяців¹⁰⁹. 1811 р. затверджується митний статут, згідно з яким на митниці покладалася функції пропуску через кордон товарів та осіб і стягнення з них відповідних митних зборів.

Наприкінці 1811 року начальник Одеського митного округу Є.Зальфельт для успішного виконання вимог нового митного статуту здійснив об'їзд кордону, митний контроль якого покладалася на ввірений йому округ, від Маяка на Дністрі, через Овідіополь до Очаківського гирла і морським берегом до м. Одеси, а звідти до Херсону¹¹⁰. Проаналізувавши ситуацію, він у січні

¹⁰⁷ Там же. – С.369–370.

¹⁰⁸ Дмитриев С.С. Пограничная служба в России в первой половине XIX века // Пограничник. – 1944. – №7–8. – С.44.

¹⁰⁹ Лебедев В.А. Финансовое право. – С.406.

¹¹⁰ ДАОО. – Ф.40, оп.1, спр.47, арк.2.

1812 р. звернувся до департаменту зовнішньої торгівлі із своїми пропозиціями щодо покращення митного контролю та боротьби з контрабандою. Доповідаючи про необхідну, на його думку, ліквідацію Херсонської та Миколаївської митних застав і передачу їх функцій Очаківській та про доцільність влаштування по периметру кордону митних наглядачів і об'їзних постів, оснащених катерами і шлюпками¹¹¹, Є.Зальфельт пропонував збільшити кількість об'їзників в окрузі до 100¹¹², вважаючи, що такі заходи сприятимуть “загальному перекриттю зловживань на Чорному морі”¹¹³. Департамент зовнішньої торгівлі міністерства фінансів пропозиції Є.Зальфельта направляє на розгляд до нового начальника Одеського митного округу І.Бларамберга й узгодження з херсонським військовим губернатором Дюком де Рішельє. Новий шеф одеських митниць заручившись підтримкою губернатора не погоджується із запропонованим шляхом реформування округу, а митний контроль на цій ділянці так і залишатиме бажати кращого¹¹⁴. Розуміючи усю складність забезпечення надійного митного і прикордонного контролю, департамент зовнішньої торгівлі міністерства фінансів у розпорядженні №2112 від 19 березня 1814 р. вказує керівникам митниць на квітневий 1807 р. указ колишньої комерц-колегії щодо звільнення із посад об'їзників та доглядачів “в посаді і поведінці непорядних”¹¹⁵. Об'їзниками та доглядачами рекомендувалось брати осіб з вільного стану, представників купецтва чи міщанства, які знаходились у подушному окладі¹¹⁶.

Ефективність митного контролю була досить незначною. Військовий міністр Барклай-де-Толлі у 1814 р. після перевірки стану охорони кордону у західних губерніях зазначав, що знаючи про діяльність уряду у напрямку “открытия и пресечения злоупотреблений по таможенной части, я не полагал возможным, чтобы за всем тем злоупотребления та таможняк и таможенных

¹¹¹ Там само. – Арк. 28–29.

¹¹² Там само. – Арк. 5, 26–26 зв.

¹¹³ Там само. – Арк. 29.

¹¹⁴ Там само. – Арк. 18–24 а.

¹¹⁵ Там само. – Ф.41, оп.7, спр.1, арк. 11.

¹¹⁶ Там само.

заствах по нашей границе чинимы были столь смело, и, можно сказать, дерзновенно, как о сем беспрерывно доходимыя до меня частыя сведения”¹¹⁷. Барклай-де-Толлі вказував, що зловживання митників є настільки відкритими, що непотрібно проводити ніяких оперативно-пошукових дій. Вони полягали у тому, що будь-який предмет заборонений до ввозу чи вивозу, можливо вільно перевезти у будь-якому напрямку, заплативши митникам. А діяльність пов’язана, із запобіганням зловживань, “состоит в том, что ежели требуется пропустить чего-либо формальным образом, то тут возникают не только множественные затруднения, но даже делаются задержки и притеснения”¹¹⁸. Для прикладу військовий міністр наводить випадок, коли ад’ютант його величності цесаревича і великого князя Костянтина Павловича від польських військ полковник Каменецький мав свідоцтво на перевезення з Росії до Герцогства Варшавського шести коней для дивізійного генерала Красинського. Коли полковник Каменецький оголосив про височайший дозвіл на митниці в Тарнопільській області, то був затриманий на декілька днів на кордоні. Надане ним свідоцтво спочатку оспорювалось під різноманітними приводами, а потім узагалі було визнане недійсним. Каменецький зумів перетнути кордон із кіньми лише після того як заплатив митникам хабара - по кілька талерів за кожного коня¹¹⁹. У цьому регіоні іноземні купці при сприянні митників і за відповідну платню, ввозили до країни без сплати мита великі партії товарів, у тому числі і заборонених¹²⁰.

Міністр фінансів Д.Гур’єв у листі до генерал-фельдмаршала М. Барклая-де-Толлі стосовно виявлених ним зловживань на митницях вказував на недостатність повноважень митного керівництва щодо їх викорінення, відсутність дієвої допомоги місцевого керівництва, земської поліції і цивільних судів, обов’язки яких полягали також і у викритті порушень при перетині кордону та переслідуванні винних силою закону. Розслідування таких справ провадились повільно й розтягувалось на роки, а

¹¹⁷ РДІА. – Ф.560, оп.4, спр.54, арк. 6.

¹¹⁸ Там же. – Арк.6 зв.

¹¹⁹ Там же.

¹²⁰ Там же. – Арк. 7.

порушники звільнялися з-під варті або їх взагалі не знаходили, лише заохочували зловживання¹²¹. Гур'єв зазначав, що вище митне керівництво вважає за можливе значно зменшити зловживання на митницях шляхом створення військової сторожі на кордоні; про це свідчили цифри митних надходжень. Так, зокрема, після уведення в дію митного статуту 1811 р., вони не перевищували 15 млн руб., а 1813 р. склали 32 млн руб. Таке зростання, на думку міністра фінансів було не чим іншим, “как последствие строгого надзора за действиями таможен, верного учета и неослабного над ними наблюдения”¹²². В той же час він вказував, що цілком викоринити зловживання на митницях навряд чи можливо¹²³.

Для зручного збуту товарів херсонський військовий губернатор герцог Рішельє виступає за введення у м. Одесі режиму порто-франко*, котрий, на його думку, стане ефективним знаряддям у боротьбі із контрабандою¹²⁴. Влаштування порто-франко відповідно до квітневого 1817 р. указу імператора Олександра I тривало в Одесі протягом лютого 1818 – липня 1819 рр. і коштувало місту 300 тис. руб.¹²⁵ Ця особлива митна система починає діяти в Одесі з серпня 1819 р. Місто із прилягаючою територією виділялось із загальної митної території Російської імперії, межі цієї території огорожувались і охоронялись. Останнє було досить проблематичним, оскільки ця зона була огорожена ровами, валами і не освітлювалась у нічний час, що сприяло розвитку контрабанди¹²⁶. У цій зоні дозволялось не

¹²¹ Там же. – Арк. 8 зв.

¹²² Там же. – Арк. 9 – 9 зв.

¹²³ Там же. – Арк. 9.

* Порто-франко – історична назва вільних митних зон у портах, аналог сучасних митних складів, користувалися митною екстериторіальністю, на нього не поширювалися правила зовнішньої торгівлі й обміну валют. Такий режим дозволяє створювати справжні міжнародні ринки товарів, що знаходяться в розпорядженні можливих покупців і тимчасово перебуваючих у стані апатриду, що звільняє їх від національної регламентації. Таким чином, вони дуже швидко можуть бути реекспортовані у будь-якому напрямку [Бернар И., Колли Ж.-К. Толковый экономический и финансовый словарь: французская, русская, английская, немецкая, испанская терминология: В 2-х тт. / Пер. с фр. – Т. I. – М.: Междунар. отношения, 1997. – С. 662].

¹²⁴ Белоусова Л.Г., Малинова П.Г. Одесской таможне 200 лет. – Одесса: ОКФА, 1995. – С. 12.

¹²⁵ Там же. – С. 15.

¹²⁶ Марков Л.Н. Очерки по истории таможенной службы. – Иркутск: Издательство Иркутского университета, 1987. – С. 47.

лише вивантажувати та зберігати товари а і переробляти без усіляких мит та обмежень, поки вони не вивозились на митну територію імперії. Такий крок царської влади, спрямований на залучення іноземних купців, зумовлювався обмеженими капіталами вітчизняного купецтва і майже повною відсутністю торговельного флоту¹²⁷. Існування порто-франко мало як позитивні так і негативні наслідки для регіону. Поблизу порто-франко організовуються ярмарки, що сприяло “торговлі и благосостоянию Южного края”¹²⁸. Південь України був районом розвитку товарного хліборобства, залучення іноземних купців до його експорту сприяло притоку капіталів до регіону та розвитку там підприємництва. В Одесі організовувалися “банкірські дома, обіг яких охопив усе побережжя Чорного і Азовського морів”¹²⁹. Російський дослідник В.Золотов зазначає, що на цій торгівлі економічно зросла і розбагатіла значна частина купецтва, яка отримувала прибутки, перепродуючи зерно іноземним компаніям і купцям для експорту його за кордон¹³⁰. Одеса перетворюється на один із найважливіших портів імперії, через який постійно зростає імпорту товарів. Якщо у 1802 р. він складав 719 тис. руб., то у 1860 р. - 14 766 тис. руб.¹³¹ У той же час порто-франко мав негативні наслідки для розвитку в регіоні мануфактурної промисловості, яка не витримувала конкуренції з іноземною. В Одесі існувало 2 митниці 1-го класу – портова та впускна до внутрішніх губерній¹³².

Після прийняття митного статуту 1819 р. охорона державного кордону покладалась на митну, згодом прикордонну, сторожу міністерства фінансів¹³³, козачі частини переводились на другу лінію, за дві-три версти від лінії митних об'їзників. Митна політика першої чверті XIX ст. провадилася під гаслом

¹²⁷ Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825 – 1860 гг. – М.: Наука, 1981. – С.194–195.

¹²⁸ ДАОО. – Ф.40, оп.1, спр.287, арк.1.

¹²⁹ Історія господарства: Україна і світ. – К.: Вища шк., 1995. – С.297.

¹³⁰ Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в период первой половины XIX в. — Ростов н/Д., 1963. – С. 161.

¹³¹ Історія господарства: Україна і світ. – С.297.

¹³² Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – С.39.

¹³³ Марков. Л.Н. Очерки по истории таможенной службы. – С.47.

фритредерства, тобто вільної торгівлі і невтручання держави у приватну підприємницьку діяльність, особливо після розгрому Наполеона та проведення Віденського конгресу, проекти якого передбачали створення в Європі території, вільної від митних платежів.

Учасниками Віденського конгресу особлива увагу приділялась Польщі*, яка фактично зазнала четвертого поділу і значну частину якої – Царство Польське – Росія отримала саме відповідно до його рішень. Ідучи на зустріч вимогам Австрії, російський уряд дозволяє пропуск товарів із значно зменшеним митом через Гусятинську митницю¹³⁴. Загалом же для торгівлі у прикордонних регіонах митні пільги надавались Австрії та Пруссії, а українське Поділля та його митниці перетворювались “на центр комунікацій, якими йшли товарні потоки з України до Данцига (Гданська) та Кенігсберга”¹³⁵. Усе це знайшло закріплення у митному тарифі 1819 р., який завдав значної шкоди вітчизняним виробникам, продукція яких була неконкурентоспроможною у порівнянні із західноєвропейською. Статут вводився у дію з 1820 р. Саме на 1820 р. припадає пік імпорту європейських товарів у Росію¹³⁶. Ліберальна митна політика негативно впливала і на розвиток купецтва та торгівлі. Як свідчить академік С.Струмилін, кількість купецтва в імперії протягом 1816–1824 рр. зменшилась на 35%”¹³⁷, що у свою чергу зменшило надходження до бюджету.

Усвідомлюючи згубність для економіки країни провадження ліберальної митної політики, міністр фінансів Д.Гур’єв 12 серпня 1821 р. звертається до Олександра І із таємною запискою, в якій

* Стаття XXIX Акту Віденського конгресу від 5 травня 1815 р. декларувала, що “бажаючи сприяти свободі привозу і вивозу товарів між згаданими областями, що складали раніше Королівство Варшавське, сторони, що домовляються, погодились призначити комісарів, яким буде доручено розглянути торгові узаконення і тарифи, нині існуючі, представити проекти для кращого встановлення всього, що цієї торгівлі стосується, і особливо для запобігання усіляких зловживань і утисків з боку митних чиновників”.

¹³⁴ Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. – СПб: Типография В.С.Балашева, 1886. – С.181.

¹³⁵ На митних кордонах України. Дніпровський регіон. – Дніпропетровськ: ІМА-прес. – 2001. – С.24.

¹³⁶ Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. – С.189.

¹³⁷ Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР. – М.: Наука, 1966. – С.297.

аналізуються її негативні наслідки для фабричної промисловості держави¹³⁸. Він зазначає, що за останні два роки річний імпорт західноєвропейських товарів зріс майже на 100 тис. руб. і негативно вплинув на реалізацію продукції вітчизняних фабрик¹³⁹. У листопаді того ж року Д.Гур'єв звертається за дорученням імператора до керівників міністерств внутрішніх та закордонних справ В.Кочубея і К. Нессельроде та статс-секретаря І.Каподістрії і М. Сперанського, яким належало вивчити заходи, необхідні для запобігання негативним тенденціям у вітчизняній фабричній промисловості¹⁴⁰. Міністр фінансів зазначав, що відкривши сухопутний кордон, уряд сподівався якщо не викоринити контрабанду, то хоча б значно зменшити її обсяги, а діяльність митних органів Царства Польського і Великого князівства Фінляндського сприяла її зростанню¹⁴¹. Особливу увагу Д. Гур'єв звертає на митний контроль, який знаходився у неналежному стані. Подільський губернатор вказував міністру на транспорту товарів, що проходили Гусятинську та Бердичівську митниці без ярликів і мали подробиці пломби¹⁴². Розуміючи усю складність ситуації, Д.Гур'єв пропонував покращити комплектування корпусу прикордонної охорони, адже самі митники були не в силах охопити значні за довжиною ділянки кордону, вказуючи, що “яким би досконалим не був новий тариф, він дасть позитивні результати і дозволить досягнути поставленої мети лише тоді, коли адміністрація митниць буде беззастережно виконувати усі його установлення”¹⁴³.

Митниці в цей період мають недостатнє фінансування. Так, наприклад, 1821 р. Одеський митний округ для зарплатні працівникам та на необхідні поточні витрати отримав 116 700 руб.¹⁴⁴ Належне утримання було лише у керівництва

¹³⁸ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы российского министерства иностранных дел. – Т.ХІІ. – М.: Наука, 1980. – С.669–671.

¹³⁹ Там же. – С.670.

¹⁴⁰ Там же. – С.355–361.

¹⁴¹ Там же. – С.356.

¹⁴² ДАОО. – Ф.88, оп.1, спр.56, арк.75.

¹⁴³ Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел. – Т.ХІІ. – С.360.

¹⁴⁴ ДАОО. – Ф.88, оп.1, спр.56, арк. 111 зв.

митного округу – якщо Одеська митниця отримала на вказані потреби 26 900 руб., то на зарплату начальника округу, оплату його квартири, на проїзд і на утримання його чиновника для доручень, секретаря і писарів виділялось 8200 руб.¹⁴⁵ Для порівняння, віце-губернатор отримував 4000 руб. зарплатні і 2000 руб. на утримання квартири¹⁴⁶. Крім встановлених ставок, митники отримували додатково 1% митного доходу¹⁴⁷.

У першій половині XIX ст. у торгівлі Півдня України зростає роль Приазовського регіону, де у 1820–1830-х рр. створюються Таганрозька, Маріупольська та Керченська митниці. Для прикладу розглянемо структуру та функції останньої. Вона засновується відповідно до указу Олександра I у жовтні 1821 р., і складалася з наступних підрозділів: “портова карантинна контора, Бугазький обмінний дім, Таманська карантинна застава, Енікальська карантинна застава, Керченська портова митниця, Бугатська митниця”¹⁴⁸. Її “особовий склад налічував 76 службовців, а річний бюджет – 34 450 руб.”¹⁴⁹. Функції згаданої митниці полягали у митному контролі, підтримці карантинного режиму та контролі за обміном валют.

Уряд Російської імперії приступає до розробки нового митного тарифу, який вводиться в дію у 1822 р. і митна політика набуває відверто протекційного курсу. З цього часу зменшується обсяг імпорту, про що свідчать такі дані:

*Таблиця 2.12*¹⁵⁰

Роки	Обсяг європейського імпорту в руб.
1816	110 921 623
1817	146 332 362
1818	165 778 870

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ ДАКиО. – Ф.280, оп.1, спр.688, арк. 349 зв.

¹⁴⁷ ДАОО. – Ф.88, оп.1, спр.56, арк.19.

¹⁴⁸ На митних кордонах України. Дніпровський регіон. – С.25.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. – Т.1. – С.146.

1819	155 454 992
1820	227 349 564
1821	196 162 343
1822	141 656 669
1823	142 370 601
1824	159 238 737
1825	166 394 548

А митний тариф 1826 р. не лише закріплює протекціоністську політику у зовнішній торгівлі, збільшивши на 12,5% всі митні платежі, а й встановлює досить велике мито на ввізний цукор*, що мало важливе значення для розвитку цукрової промисловості в Україні. Паралельно із введенням нових тарифів посилюється охорона кордону та митна варта. На допомогу митним об'їзникам із 1823 р. залучаються піші стражники. Так, зокрема, для влаштування митної сторожі на сухопутному кордоні Одеського митного округу міністерство фінансів виділило в якості митних об'їзників 78 гусар із полкових нижчих військових чинів¹⁵¹. Зважаючи на неефективність боротьби з контрабандою злиднених митників, уряд виділяв на утримання митних об'їзників по 400 руб. на кожного¹⁵². Митна варта 1835 р. перейменовується на прикордонну, яка на території українських губерній мала одну лінію, окрім Радзивілівського митного округу, в якому їх було дві. "Передова лінія була розташована на самій смузі кордону, а друга – за 5 верст від неї"¹⁵³. Загалом же теренах українських губерній, Радзивілівський округ посідав особливе місце у боротьбі із контрабандою західноєвропейських товарів. Так, наприклад, протягом лише грудня 1830 р. за піймання й викриття контрабандних товарів у цьому окрузі різні особи отримали грошової винагороди на суму близько 13 580 руб., в той час, як в

* 1812 р. було встановлене ввізне мито на імпортований цукор у розмірі 0,75 руб. з пуду, відповідно до тарифу 1826 р. воно складало 2,5 руб.

¹⁵¹ ДАОО. – Ф.40, оп.2, спр.4, арк. 2.

¹⁵² Там само. – Арк. 2 зв.

¹⁵³ На варті митних рубежів. Митна справа на Слобожанщині: 1660–1870–1992–2000. – Харків: Каравела, 2000. – С.19.

Одеському - 189,29 руб., а загалом по імперії – 50 178,66 руб.¹⁵⁴ Крім матеріальних заохочень, департамент митних зборів міністерства фінансів намагався за допомогою адміністративних заходів посилити митний контроль. Так, зокрема в одному із циркулярів 1838 р. керівникам митниць рекомендувалось застосовувати до митників “в яких будуть помічені нездорові нахили”, виховні заходи – повчання та легкі стягнення, а не звільнення зі служби (останнє допускалось лише у виключних випадках¹⁵⁵, які були цілком реальними). Так, наприклад, було не лише звільнено з посади, а й засуджено доглядача Одеської портової митниці Читакуло-Унгула за пропуск контрабандних товарів міщанина Попандопуло¹⁵⁶.

У 20–30-х рр. XIX ст. в Україні було 3 із 12 митних округів європейської частини імперії, зокрема Радзивилівський, Скулянський та Одеський¹⁵⁷. Щодо надходжень до бюджету, то в середньому найбільші митниці держави давали, наприклад, С.-Петербургська митниця до 50 млн руб., Ризька – 7 млн руб., Одеська – 3 млн руб., Таганрозька – 2,25 млн руб., Полангенська – 1,25 млн руб., Юрбурзька – 1 млн руб., Радзивилівська – 1,5 млн руб.¹⁵⁸ Із доходів від провадження митної діяльності виділялися суми на утримання митниць і окремих міст, як наприклад 1,5 млн. руб. у рік для м. Одеси¹⁵⁹.

Цікавий випадок в історії митної справи стався 1834 р., коли купець Ціціані цілком легально, через Одеський порт, ввозить декілька ящиків опіуму й переправляє їх до Москви, проте, не зумівши там продати цей товар, він відправляє його до Марселю та міст Англії, де успішно реалізовує¹⁶⁰.

У середині XIX ст. в Україні існувала сформована система митниць. Так, зокрема, відповідно до статуту 1857 р. в українських губерніях існувало 6 митних округів та 20 митниць. Із 10 митниць

¹⁵⁴ ДАОО. – Ф.40, оп.1, спр.21, арк. 4 зв.–5 зв.

¹⁵⁵ Там само. – Спр.24, арк. 26.

¹⁵⁶ Белоусова Л.Г., Малинова П.Г. Одесской таможне 200 лет. – С.24.

¹⁵⁷ Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – С.39.

¹⁵⁸ Там же. – С.40.

¹⁵⁹ Там же. – С.41.

¹⁶⁰ ДАОО. – Ф.40, оп.1, спр.292, арк. 2.

першого класу в Україні діяло 3 - Одеська, Феодосійська та Керченська.

Таким чином, протягом першої половини XIX ст. у прикордонних українських губерніях сформувалась чітка система митних органів, які відігравали значну роль у регулюванні зовнішньоекономічної діяльності держави і впливали на економічний та культурний розвиток регіонів.

2.3 МІНІСТЕРСТВО ДЕРЖАВНИХ МАЄТНОСТЕЙ І ЙОГО ПІДРОЗДІЛИ НА МІСЦЯХ

Іншою центральною установою, яка відігравала важливе значення у реалізації податкової політики стало міністерство державних маєтностей, утворене 1837 р. на основі департаменту державних маєтностей міністерства фінансів. Основним його завданням було більш ефективне і раціональне використання державних маєтностей як джерела доходів держави. Новоутворене міністерство складалось із трьох департаментів*, канцелярії, ради міністра та вченого комітету. Функції першого департаменту полягали в управлінні державним майном і селянами внутрішніх губерній Росії, Сибіру та Закавказзя, які перебували на оброку, а також вільними хліборобами, іноземними поселенцями і кочовими народами. 1859 р. його повноваження зводились до управління державними селянами, а 1866 р. у зв'язку із реформуванням міністерства, перший департамент узагалі ліквідовується. Другий департамент управляв справами державних маєтностей західних, південно-західних і прибалтійських губерній, а з 1859 р. земельними справами усіх категорій державних селян імперії. Крім цього, до департаменту приєднувалось межове управління під назвою канцелярії інспектора межування. Створення і діяльність міністерства державних маєтностей тісно пов'язана з П.Кисельовим, який перебував на посаді міністра з 1837 р. до 1856 р. На нашу думку, найбільш вдалу характеристику даного державного діяча дав баварський посланець граф Оттон Де-Бре: "Граф Кисельов є у внутрішньому управлінні імперією

* 1843 р. створюється лісовий департамент.

представником прогресу і руху уперед, якщо ці слова взагалі можливо застосувати до цієї країни. Він переконаний противник кріпосного права... людина розумна, яка володіє кмітливістю, великим працелюбством і чесністю”¹⁶¹. За наслідками власного огляду стану державних маєностей наприкінці 1836 р., П.Кисельов подає Миколі I “Попередні міркування про реформування управління державним майном”, в яких вмотивовував необхідність створення нового міністерства. Пропонуючи розділити справи з управління казенними землями, лісами, селянами, іншим державним майном і фінансові між двома відомствами – міністерством державних маєностей і міністерством фінансів¹⁶², П.Кисельов наголошував, що “введение особого управления государственными имуществами в губерниях есть первое и необходимое действие, долженствующее предшествовать решительному изменению в податной системе, которое требует некоторой постепенности и может только совершиться с успехом, когда новое управление приобретет правильностью и твердостью своих действий полную и справедливую доверенность поселян”¹⁶³. Микола I підтримав цю пропозицію, доручивши П.Кисельову підготувати відповідний законопроект. Після обговорення останнього у державній раді, на засіданні об’єднаних департаментів законів та державної економії приймається “Заснування міністерства державних маєностей”, яке остаточно затверджується загальним зібранням державної ради. При проектуванні штатного розпису для нового міністерства П.Кисельов, для залучення найбільш чесних і компетентних чиновників, за підтримки Миколи I, наблизив їх оклади до окладів військового міністерства, які майже удвічі перевищували аналогічні в інших міністерствах. Створення міністерства державних маєностей переслідувало триєдину мету: збереження і закріплення за державою її земель, лісів та іншого майна, використання їх для підняття продуктивних

¹⁶¹ Де-Бре О. Император Николай I и его сподвижники. //Русская старина, 1902. - №1. - С.131.

¹⁶² Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – Т.1. – М.;Л.: Изд. - во АН СССР, 1946. – С.504.

¹⁶³ Цит. за: Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – Т.1. - С.478.

сил державного села та підняття його платоспроможності і перетворення у точку опору при вирішенні селянського питання¹⁶⁴. Виконуючи поставлені завдання нове міністерство вирішувало поряд із іншими функціями і фінансові, адже йому передавалася організація справляння податків з державних селян. У той же час новому міністерству доручалось запобігати довільним поборам, приводити у відповідність ставки податків з аграрними і промисловими доходами, змінити базу оподаткування шляхом перекладення оброку і земських повинностей з душ на землю. Російський фінансист В.Лебедев зазначав, що саме доходи від використання землі слугували джерелом податей та зборів, і їх заміна дійсною земельною податтю, поширеною на землі усіх станів була найважливішою в справі реформування податкової системи¹⁶⁵. У цьому плані міністерство державних маєтностей виступило піонером реформування архаїчної феодальної податкової системи Російської імперії. Воно для реалізації своїх фінансових функцій протягом 1842 – 1851 рр. видає ряд інструкцій з проведення кадастрових* робіт. При оцінці доходності земель валовий продукт вираховувався в продуктах, переводився у грошову оцінку, виключались витрати і отримували чистий прибуток¹⁶⁶. У компетенції міністерства був дозвіл на переведення натуральних повинностей у грошовий еквівалент. Можна порівнювати оцінювання державного села П.Кисельовим, але незаперечним є той факт, що він намагався не лише підняти прибутковість державних маєтностей, а й покращити майновий стан селянства. Після відставки 1856 р. П.Д. Кисельова міністерство в дореформений період очолювали В.О. Шереметєв (1856–1857 рр.) і М.Н. Муравйов (1857–1862 рр.).

¹⁶⁴ Там же. – С.523.

¹⁶⁵ Лебедев В. О поземельном налоге. – СПб., 1868. – С.133–134.

* Кадастр (від фр. cadastre) – реєстр відомостей про оцінку і середню прибутковість об'єктів.

¹⁶⁶ Анфимов А.М. Преобразование оброчной подати бывших государственных крестьян в выкупные платежи. //Из истории экономической и общественной жизни России: Сборник статей к 90-летию академика Николая Михайловича Дружинина. – М.: Наука, 1976. – С.30.

2.3.1 Палати й управління державних маєтностей

Після реформування центрального управління державним майном і виникнення міністерства державних маєтностей постало питання створення його місцевих підрозділів. У квітні 1838 р. затверджується “Встановлення про управління державними маєтностями у губерніях”¹⁶⁷, відповідно до якого передбачається створення палат державних маєтностей у 35 губерніях європейської частини імперії¹⁶⁸, у тому числі й у 6 українських: з 1 січня у Катеринославській, Полтавській, Харківській, Чернігівській, а з 1 травня 1839 р. у Херсонській та Таврійській¹⁶⁹. Після виходу зазначеного закону створюються губернські комісії підготовчі комісії для передачі справ із казенних палат до палат державних маєтностей. У ряді випадків спостерігалися певні ускладнення в їх діяльності. Так, наприклад, Катеринославська казенна палата намагалася передати до нового відомства невирішені справи, непов’язані з управлінням державними маєтностями, зокрема справи про торги на поштові станції, утримання мосту через р. Дніпро, зловживання сільських урядників та ін.¹⁷⁰ Комісії виявляли порушення чиновників казенних палат в управлінні державними маєтностями. У Херсонській губернії із державних селян стягувались незаконні збори на будівництво і утримання церков, не завжди дотримувалися правил про продаж алкоголю, порушувався порядок передачі на утримання мирських оброчних статей¹⁷¹. У ряді випадків порушувалось положення про стягнення податків, невчасно і з порушеннями провадилась розкладка податків на поселян, в деяких поселеннях вся сума податкових платежів розподілялася порівну за кількістю ревізьких душ, в інших на селян і худобу, на господарів у залежності від їхнього майнового стану. Комісія свідчила, що загалом розкладка податків проводилась не рівномірно, а при обкладенні худоби чи іншого майна не бралась

¹⁶⁷ 2-е ПСЗ. – Т.13. – №11189. – С.405-654.

¹⁶⁸ Общее губернское учреждение // СЗ. – Изд.1857 г. – Т.2. – Ч.1. – Кн.2. – С.272.

¹⁶⁹ ДАЖО. – Ф.118, оп.13, спр.296, арк. 39–42, 103.

¹⁷⁰ РДІА. – Ф.560, оп.1, спр.1072, арк.72.

¹⁷¹ Там же. – Спр.1089., арк. 5–9 зв.

до уваги їх доходність¹⁷², а зібрані податкові платежі інколи витрачалися не за призначенням¹⁷³.

Закон від 30 квітня 1838 р. встановлював чотириступеневу систему управління на місцях: палати державних маєностей – окружне управління – волосне управління – сільське управління. Реформування управління державними маєностями викликало зміни в організації управління козацькими товариствами Полтавської та Чернігівської губерній, адже через нововведення з 1 березня 1839 р. ліквідовувалась головна господарча контора над малоросійськими козаками з підвідомчими їй попечительними конторами¹⁷⁴.

Палату державних маєностей очолював керуючий, лісовий відділ – губернський лісничий, а інші відділи – радники. Крім них, до штату палати входили асесори, чиновники для особливих доручень, діловоди, столоначальники, бухгалтера, контролери, помічники, писці, землеміри, лікарі, ветеринари, інженери та ін. У кожному відділенні із числа канцелярських чиновників призначався журналіст для ведення журналів вхідних паперів¹⁷⁵.

Палати державних маєностей, як губернський орган, мали своє присутствіє. Загальне присутствіє палати створювалося для розгляду і вирішення справ особливої вагомості, які перебували в її провадженні, зокрема у галузі фінансової політики, наприклад про побудову нових хлібних магазинів, про вирішення позик і про способи закупівлі хліба для нужденних державних селян; про виділення податних земель під різноманітні господарські і мануфактурні заклади, про віддачу мирських оброчних статей на утримання і дозвіл на введення нових; про видачу позик із громадських і господарських капіталів; про затвердження громадських вироків стосовно зборів на мирські витрати; про складення окладних листів грошових зборів з державних селян, про внесення до них додаткових і про виключення відмінених зборів; про продаж кріпосного нерухомого майна державних селян для

¹⁷² Там же. – Арк.12.

¹⁷³ Там же. – Арк.16 зв.

¹⁷⁴ 2-е ПСЗ. – Т.13. – О.2. – №11754. – С.326.

¹⁷⁵ Общее губернское учреждение // СЗ. – Изд.1857 г. – Т.2. – Ч1. – Кн.2. – С.274.

поповнення недоїмок; про переведення недоїмочних казенних поселень на господарче становище до стягнення недоїмок; про розстрочення державним селянам платежу податей та недоїмок; про наслідки ревізій податкових зошитів сільських товариств, шнурових книг, рахунків і звітів волосних правлінь, окружних начальств та інших підвідомчих палаті структур; про заміну натуральних повинностей державних селян на грошові та ін.¹⁷⁶

На чолі Катеринославської палати поставлено колезького асесора* Градського, через три місяці він отримав чин надвірного радника**¹⁷⁷. До складу цієї установи також призначили: радником господарчого відділення - майора Слепушкіна, губернським лісничим – колезького асесора Яковлева, асесором – колезького секретаря*** Шибаєва, начальником Катеринославського округу – капітана Гладкого, Новомосковського – поручника Миргородського, Павлоградського – титулярного радника Яніскольського, Олександрійського – підполковника Модзалевського, Бахмутського – титулярного радника**** князя Чермантьєва, Ростовського – колезького асесора Колесникова¹⁷⁸. По Полтавській палаті мали місце наступні кадрові рішення: радником господарчого відділення – колезького асесора Фененка, губернським лісничим – колезького асесора Слєпньова, асесором – губернського секретаря Руцького. Начальниками округів: Полтавського – штабс-капітана Ельяшевича, Кобиляцького – піонер-капітана Сологуба, Кременчуцького – майора Сльозкина, Переяславського - колезького секретаря Іваненка, Золотоніського – капітана Лацинникова, Костянтиноградського – колезького секретаря Малахова, Лубенського – надвірного радника Лосєва,

¹⁷⁶ Там же. – С.289–292.

* Колезький асесор – цивільний чин VIII класу згідно з “Табелем про ранги”, відповідав чину майора.

** Надвірний радник – цивільний чин VII класу згідно з “Табелем про ранги”, відповідав чинам підполковника, капітана 2-го рангу.

¹⁷⁷ ДАЖО. Ф.118, оп.13, спр.296, арк.104–104 зв.

*** Колезький секретар – цивільний чин X класу згідно з “Табелем про ранги”, відповідав чинам капітан-поручика, штабс-капітана, штабс-ротмістра, лейтенанта флоту.

**** Титулярний радник – цивільний чин IX класу згідно з “Табелем про ранги”, відповідав чинам капітана, ротмістра, осавула, капітан-лейтенанта флоту.

¹⁷⁸ Там само. – Арк. 39 зв. – 40.

Лохвицького – капітан-лейтенанта Ольшевського, Прилуцького – майора Вауліна, Хорольського – колезького асесора Гребенщикова, Гадяцького – підполковника Панченка¹⁷⁹. До Харківської палати та окружних управлінь призначалися: радником господарчого відділення – колезький радник Іванський, губернським лісничим – надвірний радник Ласкавець, асесором – колезький асесор Жилінський, начальником Сумського округу – штабс-ротмістр Кочуков, Лебединського – майор Хільчевський, Охтирського – підполковник Рудзевич, Богодухівського – титулярний радник Грачов, Валківського – титулярний радник Соколов, Харківського – колезький асесор Журавльов, Вовчанського – ротмістр Бородаєвський, Зміївського – колезький секретар Топчієв, Ізюмського – майор Миньченко, Куп'янського – штабс-ротмістр Штерич, Старобільського – полковник Молчанов¹⁸⁰. До підрозділів міністерства державних маєтностей у Чернігівській губернії призначалися: радником господарчого відділення – надвірний радник Карачинський, губернським лісничим – титулярний радник Валтер, асесором – штабс-капітан Силич, начальниками округів: Остерського – майор Язучевський, Чернігівського – майор Єфремов, Городницького – титулярний радник Енько-Доровський, Козелецького – надвірний радник Ушинський, Ніжинського – штабс-капітан Поздюнін, Новгород-Сіверського – майор Домбра, Стародубського – титулярний радник Король, Новозибківського – майор Ромашевський, Кролевецького – підполковник Підвисоцький, Конотопського – штабс-ротмістр Оболонський, Борзнянського – капітан-лейтенант Сахновський¹⁸¹.

Херсонську палату після її відкриття очолив надвірний радник Гудим-Левкович, а Таврійську – надвірний радник барон Розен¹⁸².

Кадрову політику російських властей при призначенні керівників підрозділів міністерства державних маєтностей відображає наступна таблиця:

¹⁷⁹ Там само. – Арк. 40 зв. – 41.

¹⁸⁰ Там само. – Арк. 41 зв. – 42.

¹⁸¹ Там само. – Арк. 42.

¹⁸² Там само. – Арк. 104.

Таблиця 2.13¹⁸³

Клас чинів	Кількість (%)	Військові		Цивільні	
		осіб	%	осіб	%
VI (колезький радник, полковник)	2 (3,70)	1	1,85	1	1,85
VII (надвірний радник, підполковник)	10 (18,52)	4	7,41	6	11,11
VIII (колезький асесор, майор)	17 (31,48)	9	16,67	8	14,81
IX (титулярний радник, капітан, ротмістр, осавул, капітан-лейтенант флоту)	13 (24,08)	6	11,11	7	12,97
X (колезький секретар, штабс-капітан, штабс-ротмістр, підосавул)	10 (18,52)	5	9,26	5	9,26
XII (губернський секретар, поручик, сотник, мічман)	2 (3,70)	1	1,85	1	1,85
Разом:	54 (100%)	26	48,15	28	51,85

¹⁸³ Складено на основі: ДАЖО. – Ф.118, оп.13, спр.296, арк.39–42, 104–104 зв. (підрахунки наші – В.О.).

Як бачимо, серед призначених 54 чиновників 26 осіб (48,15%) становили військові, 28 осіб (51,85%) – цивільні службовці. Найбільше, майже третина призначених – 17 осіб (31,48%) – були чиновниками VIII класу, 13 осіб (24,08%) – IX класу, 10 осіб (18,52%) – X класу, 10 осіб (18,52%) – VII класу, 2 особи (3,70%) – VI класу та 2 особи (3,70%) XII класу. Аналіз класів керівників новоутворених підрозділів міністерства державних маєтностей в українських губерніях свідчить про прагнення якісного відбору претендентів П.Кисельовим, адже переважна їх більшість мала чини VI-IX класів – 42 особи (77,78%), а для отримання IX класу, до 1834 р. необхідно була університетська освіта або складання іспиту, окрім цього, в даний період IX клас давав право на спадкове дворянство.

Структурно палати державних маєтностей поділялись на 3 відділення: господарче, лісове та контрольне. У провадженні господарчого відділення перебували справи, пов'язані з управлінням державними селянами різних категорій, іноземними поселенцями, казенними запасними незаселеними і пустопорожніми землями та оброчними статтями. Щодо фінансових повноважень, господарче відділення керувало справами податків і натуральних повинностей із державних селян, зокрема затверджувало громадські приговори селян про збори на мирські витрати їхніх поселень, складало разом із казенною палатою окладних листів грошових зборів і розсилало їх по волостям, постачало сільські товариства податними зошитами і платіжними книжками установленної форми, волоні правління шнуровими книгами для реєстрації грошових зборів. Відділення спостерігало за своєчасністю та правильністю розкладки у сільських товариствах грошових зборів, за їх своєчасним надходженням до повітових казначейств і волосних правлінь, про що звітувало міністерству. Вживало заходів для стягнення недоїмок, розглядало справи про розстрочку платежів податків та недоїмок, видавало розпорядження про передачу недоїмочних сільських товариств у безпосереднє господарче управління до погашення недоїмок. Господарче відділення, крім цього, обєрігало

селян від усіляких заборонених і довільних зборів¹⁸⁴. Щодо натуральних повинностей, то відділення контролювало правильність їх розкладки та справляння, не допускаючи довільних повинностей, вирішувало справи щодо заміни натуральних повинностей грошовими та ін.¹⁸⁵ Господарче відділення займалось також справлянням рекрутської повинності з державних селян. Лісове відділення мало у своєму підпорядкуванні губернські лісові угіддя, а контрольне займалось перевіркою рахунків, звітів про обіг коштів у підрозділах палати, складанням генеральних звітів до міністерства державних маєностей¹⁸⁶.

Загалом палати державних маєностей мали у своєму провадженні чотири категорії справ, зокрема щодо організації місцевого управління в округах, волостях і селянських общинах, підтримки у селянському середовищі поліцейського порядку, опікування про права, господарство і культурно-побутові потреби селян, нагляду за справлянням селянських повинностей¹⁸⁷.

На повітовому рівні міністерство державних маєностей представляли окружні управління, які структурно нагадували губернську палату, лише у зменшеному вигляді. Цілком слушно зауважував російський дослідник державного права О.Градовський, що для державних селян повітова влада мала більше значення за інші, адже саме в її руках зосереджувалось безпосереднє управління волостями і селами, і саме тому вони стояли ближче до селян¹⁸⁸. Окружний начальник керував господарською частиною, а управління лісами, якщо вони були у наявності, покладалися на одного або декількох лісничих. Обов'язки окружного начальника були досить значними й відповідали обов'язкам господарчого відділення палати державних маєностей, у здійсненні податкової політики він відповідав, щоб всі грошові збори вносились своєчасно й без

¹⁸⁴ Общее губернское учреждение // СЗ. – Изд. 1857 г. – Т.2. – Ч.1. – Кн.2. – С.282.

¹⁸⁵ Там же.

¹⁸⁶ Там же. – С.272–273.

¹⁸⁷ Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – Т.1. – С.528.

¹⁸⁸ Градовский А. Начала русского государственного права. – С.283.

заборгованостей, контролював, щоб не було утисків і незаконних зборів із селян з боку збирачів податей, а селянські адміністрації вживали усіх передбачених законом заходів для стягнення податкових недоїмок. На окружних начальників та їхніх помічників покладалося щомісячне й несподіване ревізування наявних сум та шнурових книг волосних і сільських управлінь. П.Д. Кисельов у травневому 1841 р. циркулярі до палат державних маєтностей указував на невиконання цих обов'язків деякими посадовцями, підкреслюючи, що якщо “и за сим будет обнаружено неисполнение того, то ответственность за то будет обращена непосредственно на окружных начальников и их помощников”¹⁸⁹.

Округи державних маєтностей, як правило, відповідали повітовому поділу губерній, хоча законодавчо передбачалось створення округів із двох повітів у випадку, коли в одному із них була незначна кількість державних селян¹⁹⁰. Важко не погодитися із тезою видатного російського фінансиста І.Х. Озерова, що завдяки такій організації підрозділів міністерства державних маєтностей, особливо щодо “надзора за взиманием податей, поступления в казну увеличились, недоимки уменьшились. Таким образом, в 30-х годах полиция была совершенно устранена от взимания податей с казённых крестьян”¹⁹¹. Отже, на повітовому рівні податкові повноваження підрозділів міністерства державних маєтностей були значно ефективнішими, ніж у міністерства фінансів, де повітові казначейства мали лише роль статистів.

На території Київської, Волинської, Подільської губерній кількість державних селян не була значною, але, з іншого боку, у власності держави там була маса конфіскованих маєтків в учасників польського повстання 1830 р., які перебували в економічному управлінні тимчасових власників. Загалом у

¹⁸⁹ ДАВАРК. – Ф.81, оп.1, спр.75, арк. 2.

¹⁹⁰ Общее губернское учреждение //СЗ. – Изд.1857 г. – Т.2. – Ч.1. – Кн.3. – №3038. – С.616.

¹⁹¹ Озеров И.Х. Финансовое право. – Вып.2-й. – М.: Типо-Литография г.И. Простакова, 1905. – С.67.

західних губерніях Російської імперії було 1666 казенних маєтків (593 964 особи державних селян), в тому числі старостинських – 842 (307 063 особи), перших поєзуїтських – 164 (35 889 осіб), других поєзуїтських – 31 (9902 особи), конфіскованих 354 (181 850 осіб), помонастирських 204 (17 950 осіб), тих, які перейшли від греко-російського духовенства у Київській губернії 7 волостей (22 027 осіб на оброку), у Вітебській і Могилівській губерніях 3107 осіб, ленних 71 (16 035 осіб), погалиційських 2 (141 особа)¹⁹². Переважна маса державних селян даного регіону перебувала на так званому “господарському становищі”. Такі маєтки зазвичай здавалися казною в оренду з торгів, на термін якої тимчасові власники отримували всю повноту влади над селянами, а оскільки цей термін був досить коротким, то орендарі намагалися отримувати максимальні прибутки, надзвичайно експлуатуючи й визискуючи селян – відповідно життя останніх стало гіршим, ніж у поміщицьких маєтках.

Погляди російських урядовців на конфісковані маєтки були неоднозначними: Комітет у справах західних губерній пропонував роздати конфісковані маєтки у вотчинне володіння, але дарувати їх цілими фільварками*; міністр фінансів граф Є.Канкрін не погоджувався із такою позицією, вважаючи, що для “правительства важнее “привязать” крестьян западных губерний к России, “нежели некоторое умножение русских владельцев”¹⁹³. Для вирішення цього питання 1835 р. створюється Таємний комітет під головуванням І.Васильчикова, згодом цей комітет перейменовується у Таємний комітет про конфісковані маєтки у повернутих від Польщі губерніях. Васильчиков і П.Кисельов, який був членом зазначеного

¹⁹² Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – С.87.

* Від 300 до 600 душ.

¹⁹³ Неупокоев В.И. Позиция П.Д. Киселёва в вопросе создания майоратов в западных губерниях // Из истории экономической и общественной жизни России: Сборник статей к 90 - летию академика Николая Михайловича Дружинина. – М.: Наука, 1976. – С.62.

комітету, виступали за створення майоратів із конфіскованих маєтків. Але після створення міністерства державних маєтностей погляди Кисельова змінюються. Якщо у травні 1839 р. він підтримує ідею майоратів і навіть розробляє нові пропозиції щодо їх створення, то вже у грудні того ж року подає Миколі І обґрунтовану доповідь “Про ускладнення у створенні майоратів з конфіскованих маєтків”, в якій пропонував залишити конфісковані маєтки у загальній масі казенних¹⁹⁴. Кисельов вказував, що “крестьяне конфискованных имений, испытав выгоды свободного быта под казенным управлением, страшатся вновь подпасть частному владению”¹⁹⁵. Залишення зазначених категорій селян у державній власності, на думку міністра державних маєтностей, повинно було сприяти русифікації південно-західних губерній, де були сильні антиросійські настрої шляхти, саме тому необхідно було “обратить в пользу правительства массу народа, ибо дворян колонизировать вдруг невозможно”¹⁹⁶.

У губерніях Правобережної України на час утворення міністерства державних маєтностей було 64 645 осіб чоловічої статі усіх категорій державних селян у Київській, 38 755 - у Подільській і 28 668 – у Волинській¹⁹⁷. Управління державним майном у зазначеному регіоні реформувалось відповідно до “Встановлення про управління державним майном у Західних губерніях і Білостоцькій області” від 28 грудня 1839 р.¹⁹⁸ шляхом утворення губернських палат державних маєтностей і передачі їм в управління від казенних палат державних маєтностей. Для прикладу про обсяги таких передач наведемо наступні дані:

¹⁹⁴ Там же. – С.65.

¹⁹⁵ Цит. за Неупокоев В.И. Позиция П.Д. Киселёва. – С.66.

¹⁹⁶ Цит. за Неупокоев В.И. Позиция П.Д. Киселёва. – С.70.

¹⁹⁷ Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.98.

¹⁹⁸ 2 – е ПСЗ. – Т.14. – №13035. – С.989–1150.

**ТАБЕЛЬ ДЕРЖАВНИХ МАЄТНОСТЕЙ КИЇВСЬКОЇ
ГУБЕРНІЇ, ЩО ПЕРЕБУВАЮТЬ У ВІДАННІ КАЗЕННОЇ
ПАЛАТИ І ЗАПРОПОНОВАНИХ ДО ПЕРЕДАННЯ У НОВЕ
УПРАВЛІННЯ**

Таблица 2.14¹⁹⁹

Помістя:	маєтків маєтків та сіл інших казенних поселень	31 213 64 539
Населення:	відставних солдатів солдатів у безстроковій відпустці міщан і купців однодворців	461 особа 212 осіб 2096 осіб 2201 особа
Податі й повинності (щорічний збір):		
	подушне, оброк земські повинності мирські збори	423 359 руб. 79 162 руб. 41 коп. 10 380 руб.
Недоїмки:	подушне, оброк земські повинності мирські збори	34 123 руб. 09 коп. 1983 руб. 60 коп. 3395 руб. 93 коп.
Щорічний прибуток маєтків за інвентарем і люстрацією:		
	сріблом асигнаціями	758 999 руб. 77 коп. 10 771 руб. 50 коп.

При передачі у новостворені спеціальні органи управління державними селянами, казенні палати інколи навіть не володіли реальною картиною щодо їх кількості. Так, зокрема, при перевірці державних маєтностей у Волинській губернії генерал-майором Еммі і колезьким асесором Кременецьким виявилось 99 не облікованих державних селян²⁰⁰.

Надходження до бюджету з різних видів державних маєтків на Правобережжі були нерівномірними, про що свідчать такі дані:

¹⁹⁹ Складено на основі РДІА. – Ф.560, оп.1, спр.1104, арк.72–75.

²⁰⁰ РДІА. – Ф.560, оп.1, спр.1107, арк.34.

ДОХОД У РУБЛЯХ НА 1 РЕВІЗЬКУ ДУШУ

Таблиця 2.15²⁰¹

Губернія	Старостинські	По-монастирські	Перші поєзутські	Погалиційські	По волостях оброчних селян
Київська	7,15	14,54	6,44	—	9
Волинська	12,72	11,94	18,54	—	—
Подільська	12,87	15,07	13,65	85,62	—

Така різниця пояснювалася тим, що при складанні інвентарів не було уніфікованих способів обрахунку доходності маєтків у відповідності до селянських прибутків.

Палатам державних маєтностей на Правобережжі, відповідно до закону від 28 грудня 1839 р., підпорядковувались тимчасові власники державних маєтків. Передбачалось припинення здачі з торгів державних маєтків і для подальшого переведення селян на оброк вказувалась необхідність проведення нової люстрації. Але таке переведення державних селян здійснювалось досить повільно. Закон не передбачав знищення фільваркової системи. Видане тоді ж положення про люстрації західних губерній²⁰² також розвивало ідею збереження фільваркової системи із впорядкуванням устрою маєтків і лише згодом передбачало поступове переведення окремих селянських господарств на оброк. Відповідно до даного положення маєтки з фільварковою системою отримали назву тих, що знаходились на господарчому становищі, на противагу маєткам, що перебували на оброку.

Найбільш послідовним і непримиримим борцем із фільварками і господарчим станом державних селян був генерал-

²⁰¹ Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты. – С.88.

²⁰² 2-е ПСЗ. – Т.14. – О.1. – №13036. – С.1150–1183.

губернатор київський, подільський та волинський Д.Г.Бібіков. Але попри всі його зусилля процес переведення державних селян на оброк тривав кволо. Через 8 років після виходу положення про люстрації у правобережних губерніях значна частина селян перебувала на господарчому становищі. Зокрема, 107 із 328 казенних маєтків Волинської губернії, а в Київській – із 76 985 державних селян, на оброку було 33 585 осіб²⁰³. Повністю завершилося переведення на оброчне становище лише 1859 р.²⁰⁴

Відповідно до закону від 28 грудня 1839 р. на Правобережжі вводилась триступенева система управління державними маєтностями: губернські палати – окружні начальники – сільські товариства. Особливості управління даним регіоном змусили уряд внести певні корективи у структуру палат державних маєтностей. До них поряд із зазначеними вище чиновниками вводився губернський люстратор зі штатом спеціально підготовлених чиновників. Крім того, для правової охорони державних маєтностей і державних селян, створювалось спеціальне судове відділення.

Селянська реформа 1861 р. внесла свої корективи у справи управління державними селянами – вони переходять під владу загальних селянських установ і місцевої поліції, отримують волосний і сільський устрій нарівні із селянами, що вийшли із кріпосної залежності.

2.3.2 Селянські адміністрації

Перші спроби організації управління державними селянами шляхом утворення спеціальних селянських адміністрацій належать до кінця XVIII ст., коли 1797 р. був здійснений поділ казенних сіл на волості і визначений порядок їх внутрішнього управління. Волость мала охоплювати не більше 3000 ревізьких душ, на чолі котрих стояло волосне управління, “до складу якого входили: волосний голова”, сільський староста або виборний того села, де

²⁰³ Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи. – С.104.

²⁰⁴ Там само.

* До 1838 р. обирався на два роки виборчими сходами й затверджувався казенною палатою.

перебувало волосне правління, і писар”²⁰⁵. Того ж року, враховуючи специфіку регіонів – “по разнообразности губерний Российской империи составляющих и неравенству казенных селений в числе душ и обширности земель”²⁰⁶, організація волосного й сільського управління державних селян поширюється на українські губернії. Так, зокрема, у Малоросійській губернії 96 585 ревізьких душ чол. статі було охоплено 42 волостями²⁰⁷, населення котрих було в межах від 1 тис. ревізьких душ (Межимоська волость Кременчуцького повіту)²⁰⁸ до 3 тис. душ (Густинотроїцька волость Прилуцького повіту²⁰⁹, Смілянська – Конотопського²¹⁰ й Мирчихинобудиська - Глухівського²¹¹). Велику кількість державних селян у цьому регіоні складали малоросійські козаки, чії товариства мали “в присутствии суда по желаним избрать добрых трезвых и неподозрительных людей и ежели можно грамотных”²¹² до волосних правлінь. До реформи Павла I управління державними селянами, в українських губерніях вийти були сільськими виборними чиновниками в селянських товариствах, а в козацьких – отамани. Зміна усталеної системи організації місцевої селянської влади була зустрінуто українським селянством і козацтвом без особливого ентузіазму, так, наприклад, у Гадяцькому повіті Малоросійської губернії без проблем були відкриті краснолуцьке й сарське волосні правління, проте призначені на 31 березня 1798 р. вибори волосного правління в с. Комишах були зірвані через запізнення на збори значної кількості представників сусідніх сіл, а коли на повторних виборах 2 квітня того ж року присутнім на зборах зачитали пропозицію малоросійської казенної палати про відкриття в с. Комишах волосного правління, все товариство запротестувало проти цього вказуючи, що “зависит от их воли чтоб было волостное правление

²⁰⁵ Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С.15.

²⁰⁶ ЦДІА. – Ф.1336, оп.1, спр.39, арк.1.

²⁰⁷ Там само. – Арк. 177 зв.

²⁰⁸ Там само. – Арк. 176 зв.

²⁰⁹ Там само. – Арк. 176.

²¹⁰ Там само. – Арк. 177.

²¹¹ Там само. – Арк. 177 зв.

²¹² Там само. – Арк. 99 зв.

не в селі Комышах, но в Веприке и продолжали шум, крик, упрямство, таковым образом что не от суда деланные увещания головы и приход одного села Комышов священника не могли возыметь ни какого действа”²¹³. Таким чином, були зірвані й нові збори. Лише після залучення солдат і драгунів та арешту веприцьких козаків 4 квітня, 6 квітня гадяцький комісар Ковалевський зумів провести вибори волосного правління²¹⁴. Створені волосні правління не лише порушили традиційну для козацтва систему самоврядування, а й зловживали наданими їм владними повноваженнями, особливо це стосувалося незаконних зборів з козаків, про що доповідали губернському правлінню нижні земські суди²¹⁵.

Проте волосна організація управління поширювалася не на всі категорії державних селян. Так, зокрема, у приєднаних від Польщі губерніях, де вони, як правило, перебували в оренді, обов’язки правлїн, особливо фіскальні, покладалися на орендарів, оскільки й “самое попечение за исправным взносом старостинскими крестьянами государственных податей возложено уже на арендаторов”²¹⁶, а функції сільської адміністрації традиційно виконували війти²¹⁷.

Податкові функції волосних правлїн полягали в розкладці податей на мирських зборах, шляхом винесення мирських вироків, зборі відповідно до них податей і внесенні їх до повітових казначейств та в складанні ревізьких казок. Враховуючи особливий статус волосних писарів, як писемних людей, у волосному правлінні й у виконанні його фіскальних функцій, “для приведения волостных писарей в приличное уважение от крестьян, сколько и для поощрения их самих к добропорядочному поведению и ревности в исполнении их обязанностей”²¹⁸, грудневим указом 1824 р. їм призначається річна платня 400 руб. із коштів, які збиралися на утримання волосних правлїн, а на цю посаду

²¹³ Там само. – Арк. 100.

²¹⁴ Там само. – Арк. 101–102.

²¹⁵ Там само. – Оп.4, спр.3294, арк.1–6.

²¹⁶ 2-е ПСЗ. – Т.7. – №5271. – С.183.

²¹⁷ ПСЗ. – Т.29. – №22218. – С.639.

²¹⁸ Там же. – Т.39. – №30177. – С.675.

рекомендувалося призначати кандидатів із писемних селян своєї волості. Окрім цього, законодавець указував на недопустимість довільних поборів із державних селян представниками волосних правлінь: “Кроме государственных податей и земских повинностей, достаточных для содержания всего, законами определённого, не было допускаемо по волостям никаких сборов под видом добровольных складок, кроме установленных расходов по рекрутским наборам”²¹⁹. Відповідальність за це покладалася саме на волосних писарів, адже у випадку виявлення будь-яких зловживань, а особливо незаконних поборів і розтрат мирських коштів, вони мали віддаватися під суд²²⁰.

У справі управління державними селянами багато інновацій влада запозичувала з досвіду удільних маєтностей. Так, наприклад, у червні 1826 р. приймається рішення про поширення правил управління удільними селянами як експеримент на державних селян Санкт-Петербурзької і Псковської губерній²²¹. А восени 1833 р., враховуючи позитивні результати проведеного експерименту, приймається “Положение о порядке взимания с казённых поселян денежных сборов на государственные подати, земские повинности и мирские расходы, также и по казённым взысканиям”, згідно з яким когорта порука серед державних селян, як справедливо зазначав І.Х. Озеров, досягає своєї кульмінації²²². Для найзручнішого стягнення грошових зборів, казенні поселення, котрі складали волость, поділялися казенними палатами на ділянки або сільські мирські товариства, котрі мали нараховувати від 300 до 500 душ. На кожній ділянці товариство вибирало на три роки сільського старосту – саме на нього покладалися обов’язки збору податей, встановлених сільським мирським сходом, “соответственно количеству земли, отведённой каждому семейству и сообразно другим принятым между поселянами местным правилам, наблюдая, чтобы сборы за числящихся по ревизии умерших и выбывших по разным случаям, но из оклада

²¹⁹ Там же.

²²⁰ Там же. – С.676.

²²¹ 2-е ПСЗ. – Т.1. – №425. – С.631–638.

²²² Озеров И.Х. Финансовое право. – С.67.

неисключённых, а также за несостоятельных, разложены были согласно тем правилам и обычаям на наличных плательщиков, к сельскому мирскому обществу принадлежащих”²²³. Сільське мирське товариство відповідало за невчасну сплату податей, податковій заборгованості своїх членів, а у випадку досягнення останньою розміру річного окладу, вона стягувалася із усієї волості. Перекладаючи відповідальність за своєчасну сплату податей на сільські й волосні товариства, держава наділяла їх значними повноваженнями – вони могли продати майно несумлінного платника, окрім предметів необхідних для його сім’ї, зокрема, щоденного одягу, домашнього посуду, землеробського знаряддя, робочої худоби, посівних матеріалів та продуктів, необхідних для харчування боржника і його сім’ї; призначити боржника або членів його сім’ї на роботи, плату за яку спрямовували на погашення недоїмки²²⁴. Якщо й таким чином податкова заборгованість не ліквідовувалася, то товариство з дозволу цивільного губернатора приступало до продажу з публічного торгу нерухомого майна боржника, за винятком житлових і господарчих приміщень, необхідних його сім’ї. Товариство могло віддати такого селянина в рекрути чи навіть заслати на поселення. Функції сільських старост у козацьких поселеннях Полтавської і Чернігівської губерній виконували стани, на утримання котрих додатково стягувалося по 5 коп. у першій²²⁵ і 3 коп. у другій²²⁶.

Незважаючи на детальну регламентацію повноважень сільських мирських товариств, це положення, як справедливо указує М.Бржеський, мало вагомий недолік, котрий полягав у тому, що “ближайший надзор как за действиями полиции и волостных правлений по наблюдению за поступлением с казённых крестьян сборов и по взысканию недоимок, так равно за ведением податного счетоводства и отчётности возложен был на казенную палату, - учреждение, слишком далеко стоявшее от крестьянской

²²³ 2-е ПСЗ. – Т.8. – №6592. – С.701.

²²⁴ Там же. – С.705.

²²⁵ Там же. – Т.11. – О.1. – №9426. – С.839.

²²⁶ Там же. – Т.12. – О.1. – №10102. – С.216.

жизни и, по своему бюрократическому строю, неспособное руководить крестьянским податным делом иначе, как путём бумажной переписки, т.е. формально, с преобладанием узко-фискальной точки зрения”²²⁷.

Після створення 1837 р. міністерства державних маєтностей, волосні й сільські органи переходять у підпорядкування палат і управлінь державних маєтностей. Реформа управління державними селянами П.Д. Кисельова не просто перепідпорядковувала селянські адміністрації губернським і окружним підрозділам новоутвореного міністерства, а й збільшила їхні територіальні межі та кількість підвідомчого населення до 6000 душ²²⁸. Податкові функції реформованих волосних правлінь містилися лише на 14-му місці із указаних законодавцем 16-ти, що мало засвідчити про нефіскальні мотиви нововведень. Усі повноваження волосних правлінь детально регламентувалися. Так, зокрема, в галузі податків і повинностей державних селян вони повинні були розглядати вироки сільських сходів про грошові збори на покриття мирських видатків; приймати від збирачів, зберігати, витратити й рахувати суми визначені на мирські потреби; розсилати до сільських товариств отримані від окружного начальства податні зошити й бланки платіжних таблиць; відмічати в окладних листах недоїмки сільських товариств по мирським видаткам; наглядати за своєчасною і правильною розкладкою в сільських товариствах грошових зборів, за внесенням їх до податних зошитів і платіжні таблиці та за роздачею їх платникам; наглядати за своєчасним і без заборгованостей внесенням сум подушного, оброчного, земського й громадського зборів та для забезпечення продовольства, до повітового казначейства, а сум на мирські потреби – до волосного правління; надавати окружному начальству піврічні відомості про успіхи в справі грошових зборів; вживати належних заходів для стягнення податкових заборгованостей; проводити торги з продажу нерухомого майна боржників для ліквідації недоїмок; готувати

²²⁷ Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства в связи с практикой крестьянского податного дела. – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1897. – С.367.

²²⁸ 2-е ПСЗ. – Т.13. – О.І. – №11189. – С.551.

подання про розстрочку сплати недоїмок з поважних причин сільським товариствам; перевіряти грошові суми в збирачів податей; наглядати за правильним веденням рахівництва в сільських товариствах; надавати на ревізію податні зошити сільських товариств і шнурові книги, рахунки й звіти волосного правління; оберігати державних селян від усіляких заборонених зборів і невстановлених повинностей; здійснювати розкладку на сільські товариства натуральних повинностей, покладених на волость і спостерігати за правильністю цієї розкладки у самих товариствах на селян і за належним виконанням цих повинностей; подавати подання про переведення натуральних повинностей державних селян у грошові²²⁹. Оскільки, волосне правління складалося із голови й двох засідателів, одного – по поліційній частині, а другого – по господарчій, то останній, зрозуміло, опікувався податями, зборами й повинностями. Волосні сходки не мали якихось управлінських функцій, на них проводилися лише волосні вибори, а от на сільських сходках, поряд із виборами правлiнь, вирішували й громадські справи, в тому числі й призначали грошовий збір на мирські потреби, проводили розкладку податей, повинностей і зборів, покладених на сільське товариство, визначали засоби для стягнення недоїмок, заслуховували звіти збирача податей. До складу сільського сходу входили сільський старшина, староста, збирач податей, доглядач магазину й виборні, останні призначалися із державних селян, з розрахунку по дві особи від кожних десяти дворів²³⁰. Сільський сход збирався три рази на рік: в січні для розкладки податей, повинностей і зборів та для складання вироків про заходи для стягнення недоїмок за минулий рік; другий раз сход збирався у кінці квітня – на початку травня для розподілу за потреби полів і “для составления приговоров о мерах взыскания недоимок с неплательщиков, за первую половину; в сентябре или начале октября для составления приговоров о потребности мирских расходов, равно о мерах к побуждению недоимщиков”²³¹. Так,

²²⁹ Там же. – С.558–559.

²³⁰ Там же. – С.604.

²³¹ Там же. – С.605.

наприклад, жовтнева 1840 р. сходка Іскутського сільського товариства Алуштинської волості Таврійської губернії була зібрана через зроблений Алуштинським волосним правлінням розрахунок недоїмок, які були на селянах цієї волості. Указане сільське товариство складалося із п'яти сіл, розкладку суми заборгованостей пропонувалося провести по 15 коп. сріблом на всі 894 ревізькі душі, котрі рахувалися за цим товариством. Учасники сходу визнали такі розрахунки вірними і мирським вироком “единогласно приговорили взыскать эту недоимку с нас согласно таковому расчёту, и отправит с сборщиком в Симферопольское уездное казначейство”²³².

Безпосереднє стягнення встановлених для селян податей і зборів покладалося на збирача податей, котрий у великих поселеннях міг мати помічника, але вся відповідальність з фінансової звітності покладалася лише на першого. Цих сільських посадовців обирали на триріччя й палата державних маєтностей затверджувала на посаді чи звільняла з неї за поданням сільського старшини, волосного правління й окружного начальника. Збирач податей і його помічник звільнялися від усіх громадських робіт і нарядів, щоправда перший із усією сім'єю, а другий – лише особисто; окрім того, збирач отримував платню із громадського збору в межах 50 - 100 руб. на рік. Їхні функції полягали в стягненні з державних селян податей та інших грошових зборів, внесених до податного зошиту й платіжних таблиць, а також недоїмок по цих зборах; нагляд за внесенням визначених на господарів платежів у повному обсязі; спонукання до того особистими нагадуваннями й через сільського старосту; “хранение поступивших с государственных крестьян денежных сборов, на основании правил, постановленных сельским сходом; внесение собранных сумм на подати, повинности и на взыскание в уездное казначейство, а сбора на мирские расходы в волостное правление, под установленные квитанции”²³³; також вони мали надавати сільському сходу звіт про суми податкових надходжень із державних селян, подання через старшину про боржників для

²³² ДАВАРК. – Ф.400, оп.2, спр.24, арк.4.

²³³ 2-е ПСЗ. – Т.13. – О.1. – №11189. – С.609.

вжиття заходів із стягнення податкових недоїмок; збирачі податей за сприяння сільського писаря вели податкові зошити й платіжні таблиці.

Покладання на сільські адміністрації спонукання до своєчасного й у повному обсязі внесення державними селянами податей сприймалося місцевими начальниками по-різному, що створювало значне підґрунтя для свавілля. Наприклад, козацький старшина села Краснопілля Кролевецького повіту Чернігівської губернії І. Олещенко, котрий прибув з двома краснопольцями до підвідомчого йому села Добротова 12 травня 1845 р. для стягнення податей та недоїмок, “ходя по селу Добротову в п'яном виде взыскивая податные деньги били людей”²³⁴. А коли не застали в дома козака Г. Клименка, то за несплату чоловіком податей Олещенко побив палицею його дружину Катерину, котра була на 8-му місяці вагітності й через побої передчасно народила двох дітей, які майже відразу померли²³⁵.

Підполковник генерального штабу О. Шмідт, перу котрого належить детальний опис Херсонської губернії середини ХІХ ст., указував, що “безграмотность крестьян и незнание законов отдают их не только в руки сельских старшин, но и эти последние бывають часто в руках писарей. Жалобы крестьян на произвольные налоги и сборы, взимаемые с них сборщиками податей, можно встретить почти в каждом селении”²³⁶. Непоодинокими були випадки звільнення збирачів податей із займаних посад. Так, зокрема, Липецьке, Точилівське й Байтальське сільські товариства Пасицельської волості Ананіївського повіту Херсонської губернії на мирських сходках визнали неблагонадійними збирачів податей Г. Шоріса, К. Урсатія та Т. Куриленка й вирішили звільнити їх за виявлені товариством розтрата²³⁷. Проте навіть в останній чверті ХІХ ст. питання перевірки сільським товариством фінансової звітності були досить проблематичними. М.М. Астирев, котрий мав досвід роботи на посаді волосного писаря у кінці

²³⁴ ДАЧО. – Ф.128. оп.1, спр.9943, арк.1 зв.

²³⁵ Там само. – Арк. 8 зв.

²³⁶ Шмидт А. Херсонская губерния. – Ч.2 // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – Т.23. – СПб.: Тип. Калиновского, 1863. – С.346.

²³⁷ ДАХеО. – Ф.300, оп.1, спр.321, арк.1.

1870-х - 1880-х рр., писав, що в той період звіти волосних старшин, які після реформи 1861 р. змінили сільських, сприймалися селянами переважно на віру, “где же выискаться из числа совершенно безграмотных крестьян охотнику проверить шесть денежных книг с тысячными приходами и расходами? Это совершенно невозможно, и это отлично известно, как самому сходу, так и волостным, предлагающим сходу – “для формы” – учесть их”²³⁸. Отже якщо такі перевірки в більшості випадків були нереальними навіть в останній чверті XIX ст., то що можна говорити за дореформене село!

Зрозуміло, що не всі представники сільських адміністрацій були пройдисвітами й шахраями – частина з них добросовісно виконувала покладені на них обов’язки, а міністерство державних маєтностей їх до цього заохочувало спеціальними нагородами, встановленими січневим іменним указом 1841 р.: срібними медалями трьох ступенів, золотими медалями та форменими жупанами²³⁹. Останніми, зокрема, у Херсонській губернії було нагороджено голову Пасицельського волосного правління З. Унтилова²⁴⁰, засідателя Гвоздавського волосного правління М. Макаренка, писаря Кам’янського волосного правління Ф. Клоченка, Лунговського – В. Занделова²⁴¹, Явкінського – Ф. Попелишка²⁴² та ін.

У губерніях Правобережної України не було ні волостей, ні волосних правлінь – там, як указувалося вище, була триступенева система: губернські палати – окружні начальники – сільські товариства. Така ситуація в цьому регіоні проіснувала до 1866 р., “коли державних селян передали у відання загальногубернських і повітових установ і на них було поширене Положення від

²³⁸ Астырев Н.М. В волостных писарях: Очерки крестьянского самоуправления. – М.: Тип. В.В. Исленьева, 1886. – С.40.

²³⁹ 2-е ПСЗ. – Т.16. – О.1. – №14222. – С.79.

²⁴⁰ ДАХеО. – Ф.300, оп.1, спр.217, арк.2.

²⁴¹ Там само. – Арк. 1.

²⁴² Там само. – Арк. 73.

19 лютого 1861 р. Сільські правління були перейменовані у волості, а селяни приєднані до розряду селян-власників”²⁴³.

2.4 МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ, ТА ПІДПОРЯДКОВАНИЙ ЙОМУ ВЛАДНІ СТРУКТУРИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ

Міністерство внутрішніх справ посідаючи особливе місце серед інших центральних відомств у системі адміністративного управління відігравало й важливу роль у проведенні податкової політики імперії Романових. Враховуючи, що ні дане міністерство, ні його місцеві підрозділи не належали до спеціальних фінансових установ, побіжно розглянемо їх податкові функції. Якщо міністерство фінансів розробляло засади податкової політики, то міністерство внутрішніх справ займалося їх реалізацією, адже на чолі кожної з губерній стояв її начальник – губернатор, котрий підпорядковувався міністерству внутрішніх справ, за поданням його керівника призначався на посаду височайшим указом і був відповідальним за стягненням податей і недоїмок у ввіреній йому губернії. Лише протягом 1810–1819 рр. коли з міністерства внутрішніх справ було відділено міністерство поліції, воно залишалося без податкових функцій у зв’язку з їх передачею останньому: “Главное наблюдение над губернским полицейским начальством во взыскании недоимок, государственных податей и доходов принадлежит министерству полиции, земские повинности денежные и городские доходы; эти последние во всём их составе, образе раскладки и отчёте принадлежат министерству финансов, но в порядке употребления их и во взыскании недоимок министерству полиции; земские повинности, отправляемые натурою, как-то, починка дорог, провозждение колодников и т.п., как в образе раскладки, как и в действительном отправлении, состоят в его же ведении”²⁴⁴. Після приєднання міністерства поліції до міністерства

²⁴³ Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. – С.18.

²⁴⁴ Варадинов Н. История министерства внутренних дел. – Ч.2. – Кн.1. – СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1859. – С.53.

внутрішніх справ у листопаді 1819 р. до нього повертаються і його колишні фінансові функції.

Міністри внутрішніх справ нерідко виступали ініціаторами впорядкування місцевих податків і зборів, особливо земських і міських. У дореформений період це відомство очолювали граф В.П. Кочубей (1803–1807; 1819–1825 рр.), князь О.Б. Куракін (1807–1811 рр.), Й.П. Козодавлев (1811–1819 рр.), В.С. Ланський (1825–1827 рр.), граф. А.А. Закревський (1828–1831 рр.), граф. Д.М. Блудов (1832–1839 рр.), граф О.Г. Строганов (1839–1842 рр.), Л.О. Перовський (1842–1853 рр.), Д.Г. Бібіков (1853–1855 рр.) і С.С. Ланський (1855–1861 рр.). Керівником міністерства поліції був О.Д. Балашов.

Окрім міністерства внутрішніх справ губернатори безпосередньо підпорядковувалися царським намісникам (з 1796 р. генерал-губернаторам), котрі у своїх правах та функціях прирівнювалися до міністрів із правом особисто доповідати імператору²⁴⁵. Якщо у внутрішніх російських губерніях, у 30-х рр. XIX ст. інститут генерал-губернаторства ліквідовувався, то в національних регіонах вони мали особливе значення в плані управління краєм, його русифікації та процесів включення неросійських губерній у державний механізм Російської імперії. У дореформений період в Україні було створено 3 генерал-губернаторства, котрі охоплювали 9 губерній і Бессарабську область: Малоросійське (1802–1856 рр.), Київське (1832–1914 рр.) та Новоросійське і Бессарабське (1822–1914 рр.) (два останніх проіснували до Першої світової війни). Таким чином, губернатори українських губерній перебували в подвійному підпорядкуванні: з одного боку, міністерству внутрішніх справ, а з іншого – генерал-губернатору. Враховуючи, що повноваження генерал-губернаторів в Україні, у тому числі й фінансові, детально досліджені й описані В. Шандрою²⁴⁶, ми не будемо окремо зупинятися на цій проблемі.

²⁴⁵ Посохов С.І., Ярмиш О.Н. Генерал-губернатори // Юридична енциклопедія. – Т.І. – К.: Видавництво “Українська енциклопедія” імені М.П. Бажана, 1998. – С.563.

²⁴⁶ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К.: Ін - т історії України НАН України, 2005. – 427 с.

Вище зазначалося, що цивільні губернатори несли особисту відповідальність за своєчасне надходження податей і ліквідацію недоїмок – від успіхів чи невдач на цьому поприщі залежало службове благополуччя цих чиновників. Так, зокрема, коли до Слобідсько-Української губернії було приєднано 4 повіти Новоросійської губернії і 6 повітів Воронежської, котрі мали значні податкові заборгованості, слобідсько-український губернатор (1797 р.) у рапорті до Сенату детально вказував на недоїмки приєднаних територій, а, отже, прорахунки попереднього їх керівництва, хвилюючись, щоб кількість нестягнутих коштів “не причтено было на счёт моего нерадения, долгом посему правительствующему сенату донес о числе сей недоимки о скорейшем взыскании оной и под с моей стороны прилагаемые ныне старания”²⁴⁷.

Травнемим 1811 р. маніфестом Олександра I губернатори зобов'язувалися надавати міністру фінансів щомісячні відомості про вжиті заходи для стягнення недоїмок. Особиста відповідальність губернаторів за реалізацію податкової політики держави стосувалася й місцевих податей, зборів і повинностей, адже саме на них покладався обов'язок подавати на затвердження довищестоящих структур кошториси й розкладки земських повинностей. Щоправда, не всі губернатори сумлінно направляли міністру фінансів кошториси земських повинностей. Тоді останній звертався з відношенням до міністра внутрішніх справ (поліції), а він, у свою чергу, зобов'язував несумлінного чиновника виконати свій обов'язок. Так, наприклад, міністр поліції О.Д. Балашов у липні 1816 р. вказував полтавському губернатору П.В. Тутолміну, що міністр фінансів О.Д. Гур'єв у відношенні до нього вказував, що він не мав “действующей ныне сметы и раскладки земским денежным повинностям по некоторым губерниям, в том числе и по Полтавской, просить предписания моего кому следует, дабы по принятому правилу помянутая смета и раскладка чрез министерство полиции немедленно были к нему доставлены. В следствие сего я поручаю вашему превосходительству требующую г. министром финансов смету и раскладку великим

²⁴⁷ ЦДІА. – Ф.1958, оп.1, спр.23, арк.3.

повинностям по Полтавской губернии доставить ко мне двойным числом без замедления. В положении о раскладке должно объяснить, на какое время она сделана и при том обозначить по именам депутатов таковую раскладку чинивших”²⁴⁸.

У серпні 1824 р. Сенат, за поданням міністра фінансів, приймає указ згідно, з яким губернатори зобов’язувалися подавати ці документи за вісім місяців до настання нового фінансового року губерній, а за порушення цього строку, з наступного 1825 р., на них будуть накладатися грошові штрафи²⁴⁹. А в травні 1827 р. Сенат наголошує губернаторам, “дабы за действиями градских дум, относительно сбора и употребления городских доходов и за исправностию в производстве вообще по сей части дел, имели неослабный по обязанности их надзор”²⁵⁰. У звітах цивільних губернаторів були обов’язковим пункти про стягнення податей та недоїмок і детальні відомості до них. Так, наприклад, кіївський губернатор О.О. Корнілов указував у п.36-37 свого звіту про те, що губернське “начальство употребило все меры к скорейшему производству дел в губернии и о том равно и о взыскании податей и прочих повинностей непреставало чинить побуждения, в следствии коих весьма малая часть осталась оных к 1834 году в недоимке, причём прилагается ведомость под литерой Е о податях и недоимках... Ко взысканию всех почитающихся по Киевской губернии недоимок употребляемы были законные меры, в следствие коих значительная часть оных поступила как видно из прилагаемой при сём ведомости под литерою Е”²⁵¹. А волинський губернатор М.М. Жуковский у рапорті до Миколи І за 1835 р., зазначав, що в губернії застосовуються усі заходи, передбачені законом “к погашению недоимок постепенно возраставших с давнего времени. Ныне по предложению моему губернское правление командировало в некоторые уезды на счёт виновных особых чиновников для взыскания недоимок и я надеюсь, что мера сия принесёт пользу, как очищением недоимок, так и тем, что

²⁴⁸ ДАПО. – Ф.83, оп.3, спр.26, арк. 400 – 400 зв.

²⁴⁹ ПСЗ. – Т.39. – №30020. – С.479.

²⁵⁰ 2-е ПСЗ. – Т.2. – №1096. – С.439.

²⁵¹ ЦДІА. – Ф.442, оп.1, спр.1363, арк. 163 зв.–164.

прочие градские и земские полиции видя пример сей усилят свои действия по сему предмету. Не зависимо от сего взято в опёку в настоящем году за неплатёж податей помещичьих 18 имений, но осмеливаюсь доложить вашему императорскому величеству, что все сии средства недостаточны к совершенному очищению недоимок, ибо в столь большом количестве суммы, какое числится в недоборе, не в состоянии губерния внести в одно время»²⁵². Окрім цього, про успіхи й невдачі збору податей і ліквідацію недоїмок губернатори регулярно доповідали генерал-губернаторам. Подільський губернатор П.П. Турчанінов у рапорті до київського генерал-губернатора О.Д. Гур'єва наголошував, що “подольское губернское начальство имея в особенном и главнейшем предмете взыскание податей и недоимок, нимало не ослабевает во всех преподанных оному законом мерах побуждения и настояния над подчинёнными местами и лицами к достижению желаемого успеха”²⁵³.

У загальному наказі губернаторам височайше затвердженому 3 червня 1837 р., їх повноваження в галузі податкової політики закріплюються у V відділенні (ст.130–158). Так, зокрема, законодавець указував, що цивільні губернатори, “наблюдая за своевременным, бездоимочным взносом государственных податей, имеют также главный общий надзор как за точным исправлением всех прочих повинностей, так и за правильным, соразмерным с настоящими потребностями, распределением земских денежных сборов, и сборов с городов, а равно и повинностей натуральных, исправляемых городскими и сельскими обывателями”²⁵⁴. Наказ закріплював у 10-11 пунктах всепідданиїших рапортів губернаторів звітність про стан оподаткування в губернії та податкові заборгованості населення²⁵⁵, а у звітах і рапортах міністерству внутрішніх справ, на обов'язковій восьмій позиції, була звітність губернаторів про земські й міські повинності²⁵⁶.

²⁵² Там само. – Спр.1804, арк. 26 – 26 зв.

²⁵³ Там само. – Оп.67, спр.34, арк. 223.

²⁵⁴ 2-е ПСЗ. – Т.12. – О.І. – №10303. – С.393.

²⁵⁵ Там же. – С.431.

²⁵⁶ Там же. – С.432.

Окрім губернаторів певні податкові повноваження мали губернські правління. Вони, зокрема, згідно з затвердженням Миколою I разом із наказом положенням про порядок провадження справ у губернських правліннях, мали сприяти справному збору податей і зменшенню недоїмок, стягненню пені й грошей за гербовий папір, стягненню усіх казенних нарахувань, накладати заборони на маєтки через казенні заборгованості, здійснювати продаж рухомого й нерухомого майна для погашення казенних боргів, наглядати за продажем алкоголю й припиненням корчемства та “за охранением пользы казны по питейному сбору”²⁵⁷.

Окрім міністерств внутрішніх справ та фінансів проблеми реалізації податкової політики губернаторами, координувалися й міністерством державних маєтностей, котре після його створення направляло їм свої приписи, як наприклад, у грудні 1838 р. чернігівському губернатору генерал-майору Жукову з проханням “употребить зависящие со стороны вашей меры ко взысканию с мещан местечка Понорницы следующих с них за минувшие годы сборов”²⁵⁸.

У січні 1845 р. деталізуються повноваження губернських правлінь. Так, згідно з нововведеннями вони отримують наступні повноваження в галузі податкової політики: збирати відомості про стан податкових заборгованостей в губернії, розглядати донесення поліції про успіхи “во взыскании оных; наложение за недоимку в помещичьих имениях опеки; попечение о взыскании всех вообще казённых начётов, по требованиям и представлениям мест высших, равных или подчиненных... Составление, по сношению с надлежашею палатою, кратких правил для сельских управлений, указующих все обязанности поселян в отношении к сборам, податям и повинностям; печатание сих правил и рассылка оных по принадлежности”²⁵⁹.

Таким чином, на губернаторів і губернські правління покладалися функції контролю за стягненням податей і ліквідацією

²⁵⁷ Там же. – №10304. – С.446.

²⁵⁸ ДАЧО. – Ф.128, оп.1, спр.7210, арк.1.

²⁵⁹ 2-е ПСЗ. – Т.20. – О.1. – №18580. – С.18.

податкових заборгованостей на ввіреній їм території, вони мали координувати діяльність спеціальних фінансових установ і місцевих владних структур, зокрема органів міського самоврядування та поліції для забезпечення бездоімочного надходження податкових платежів державного й місцевого значення.

2.4.1 Податкові повноваження міських самоврядних органів

Значення, яке російське самодержавство надавало містам у кінці XVIII ст., відображене в “Грамоті на права й привілеї міст Російської імперії” Катерини II 1785 р. твердженням про користь міст для розвитку людського суспільства й держави: “Города от предков наших и нас самих не токмо для живущих в них, но и для общественного блага основаны суть; умножая доходы государственные, устройством подают подданным способы к приобретению имущества посредством торговли, промыслов рукоделия и ремесла; и для того, городовых обывателей среднего рода людей, или мещан отличное состояние да будет наследственно, как следует”²⁶⁰.

На чолі міських товариств стояли міські думи, до складу котрих входили міський голова й гласні від кожного стану міських обивателів: міщан, гільдій, цехів, іногородніх та іноземних гостей, іменитих громадян і посадських²⁶¹. Дума затверджувала розкладки податей, які збиралися старшинами, старостами й виборними збирачами, котрі були зобов’язані не допускати податкових заборгованостей, надавати обивателям розписку про сплату податей і зборів, а зібрані кошти вносити до міської думи²⁶², яка, наступним чином, на своєму загальному засіданні заслуховувала їхній звіт і приймала податкові платежі під розписку: “Елисаветградская общая городская дума по рапорту сборщика

²⁶⁰ Акты царствования Екатерины II: Учреждения для управления губерний и жалованные грамоты дворянству и городам. /Под ред. г.Н. Шмелева. – М.: Издание Московских высших женских курсов, 1907. – С.136.

²⁶¹ Там же. – С.158.

²⁶² Устав о податях // СЗ. – 1857. – С.51.

Семена Усача, при котором представляя собранные им с елисаветградских купцов с объявленного ими капитала за прошлый 791 год общественных податей всего триста шестьдесят рублей денег для записи в общественную городскую сумму просит, в приеме тех денег снабдить его Усача квитанцией”²⁶³. Таким чином, думи керували громадським і господарським життям міст Лівобережної²⁶⁴ та Південної України. Окрім дум у містах були магістрати й ратуші, котрі мали спостерігати, щоб представники міських дум не переобтяжували населення незаконними податями й зборами. До старшин, старост і збирачів податей, міськими магістрами часом застосовувалися досить жорсткі заходи впливу для покращення їх роботи зі збору державних податей і зборів аж до утримання у в'язниці, як наприклад, до Ю. Абрамовича, котрий очолював євреїв Переяславського повіту й не міг стягнути податкові платежі із 10 ревізських душ, які знаходилися поза межами повіту²⁶⁵.

Посади збірників податей і земських повинностей були виборними за обивательськими станами. Під час таких виборів на загальному зібранні, згідно з указом від 9 травня 1805 р., мали бути присутніми не менше двох третин господарів, а кандидатури на ці посади повинні бути підтримані двома третинами від присутніх²⁶⁶. Збирачів податей окремо вибирали від християнської та єврейської частин міста. Наприклад, елисаветградське міське товариство вибрало спочатку для збору з міщан-християн земських повинностей на 1827 р. О.Чистоганова й П.Підв'ячого, а згодом і збирачів державних податей “признаваемых оным в благонадёжности и добропорядочном поведении, для взыскания казённых подушных, на устройство больших государственных дорог и водяные коммуникации податей мещан Якова Синельникова и Федота Сасюка”²⁶⁷. Міська дума в березні 1827 р. затвердила ці кандидатури на посадах, і направила їм відповідний

²⁶³ ДАКіО. – Ф.18., оп.1., спр.2., арк.1.

²⁶⁴ Павловский И.Ф. Полтава в начале XIX века //Киевская старина. – 1902. – №7-8. – С.137 - 145.

²⁶⁵ ЦДІА. – Ф.1336, оп.1, спр.91, арк. 1.

²⁶⁶ ДАКіО. – Ф.18, оп.1, спр.193, арк. 143.

²⁶⁷ Там само. - Спр.190, арк. 1.

указ про їх призначення, “с приложением по принадлежности каждому, сочинённых в сей думе окладных книг, предписать дабы вы следуемые с мещан за нынешний 1827 год подати взыскивали самым рачительным и неусыпным образом, дабы к будущему 1828 году недобора оных последовать не могло и те подати не накопляя у себя в большом количестве отдавались еженедельно гражданскому старосте Сорокину под квитанции для отсылки оных в уездное казначество”²⁶⁸. Староста мав наглядати за старанністю збирачів і допомагати їм при потребі, “в противном случае за слабое по сему предмету действие неизбежного над ним Сорокиным от градской полиции настаивания”²⁶⁹. Єлисаветградські міщани-євреї вибрали на 1827 р. своїх збирачів державних податей і земських повинностей Г. Бергнштейна, Б. Озеринського, К. Тиртакова, З. Міценшахора, Ш. Соколовського й І. Ігльковського²⁷⁰, а євреї-купці Я. Бронштейна, Х. Верховського та І. Ходоровського²⁷¹. Щоправда, мали місце випадки, коли міщани, не погоджуючись із рішенням міського товариства, зверталися зі скаргою до губернаторів. Як, наприклад, чернігівський міщанин Євграф Соколов, обраний збирачем податей, стверджував, що він не може виконувати покладений на нього обов’язок через ряд особистих причин, зокрема “по малолетству семейства”²⁷².

Враховуючи, що проблеми історії органів міського самоврядування не є спеціальним предметом нашого дослідження, ми не будемо детально розглядати їх повноваження та регіональні особливості, лише зауважимо, що певні відмінності в організації міського управління були в м. Києві та частині міст Правобережної України, приєднаних від Польщі, де ключову роль відігравали міські магістрати, відновлені разом із магдебурзьким правом Павлом І. Для прикладу структури міських органів влади в цьому регіоні наведемо склад чотирьох магістратів, котрі були в Київській губернії 1798 р. та їх міських дум:

²⁶⁸ Там само. – Арк. 1–1 зв.

²⁶⁹ Там само. – Арк. 1 зв.

²⁷⁰ Там само. – Ф.460, оп.1, спр.3, арк. 4.

²⁷¹ Там само. – Арк.3.

²⁷² ДАЧО. – Ф.128, оп.1, спр.5319, арк.1.

**СКЛАД МІСЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ В МІСТАХ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ЯКИХ 1798 Р.
БУЛИ МАГІСТРАТИ**

Таблиця 2.16²⁷³

Міста	Установи	Посади*	Особи, котрі їх обіймали
Київ	магістрат	бургомістри	Федір Неводавський
			Аким Барський
		ратмани	Іван Долинний
			Іван Карамалея
			Петро Борщевський
			Микола Скаочка
		секретар	Василь Оробіович
	міська дума	голова	Георгій Рибальський
		гласні	4 особи
Радоминськ	магістрат	бургомістри	Тимофій Крижановський
			Йосип Дикторський

²⁷³ Складено на основі: ЦДДА. – Ф.553, оп.1а, спр.51, арк.109–110.

* Усі інші, передбачені законодавством, посадові особи на той час не були затверджені у встановленому порядку.

		ратмани	Кирило Ремезовський
			Мошко Лейбович
			Мошко Шебалевиц
			Берко Шмудлевич
		секретар	Семен Адамович
	міська дума	голова	Іван Крижановський
		гласні	4 особи
Сквира	магістрат	бургомістри	Данило Власенко
			Яків Кондратенко
		ратмани	Михайло Мельник
			Микола Цимбал
			Янкель Гершкович
		секретар	Петро Твердянський
	міська дума	голова	Федір Закутний
		гласні	4 особи
Богуслав	магістрат	війт	Максим Балановський
		лавники	Андрій Церела
			Гаврило Марчевський
			Григорій Фаринниченко
			Василь Козаченко
			Мендель Лейзерович
			Сруль Підпович
		писар	Андрій Вишневецький

Магістрати міст Правобережної України поряд з іншими своїми функціями реалізовували й податкову політику держави, і відповідали за вчасний і бездоїмочний збір податкових платежів. Проте часом магістрати зловживали своїми повноваженнями в цій галузі, стягуючи з міських обивателів незаконні збори. Так, зокрема, київський міщанин В.Н. Кравченко звинувачував членів магістрату в тому, “что они взыскивают самовольно при сборе подушных в значительном количестве излишние деньги, разоряя этим мещан и приводя их к нищете; собранных таким образом денег в расход не показывают и вообще не дают обществу отчётов в городским суммам со времени “последней ревизии” (1816 г.)”²⁷⁴. Створена з цього приводу слідча комісія виявила, що протягом 1813–1821 рр. київським магістратом було стягнуто з населення 444 032 руб. 86 коп., а здано до казначейства лише 402 209 руб. 30 ½ коп., тобто 40 823 руб. 55 ½ коп. були зібрані незаконно, проте члени магістрату стверджували, що використали ці кошти на громадські потреби²⁷⁵. Розслідування цих зловживань затягнулося на роки, його контролював міністр внутрішніх справ, генерал-губернатор, київський губернатор та губернське правління. Останнє навіть винесло рішення, згідно з яким члени Київського магістрату за незаконне стягнення подушного з міських обивателів мали понести стягнення на користь міщан²⁷⁶. Щоправда, згідно з міськими привілеями підтвердженими сенатським указом від 31 травня 1827 р., губернське правління не мало права накладати на Київський магістрат ніяких фінансових санкцій, а мало направляти з цього приводу подання до Сенату²⁷⁷.

Загалом Київським магістратом, як встановила слідча комісія, було незаконно зібрано з міщан 119 145 руб. 99 ¼ коп., значні зловживання виявились у зборах податей у цехах, де окрім встановлених законом податей і зборів, додатково збирався “ралець”²⁷⁸. Проте з якого часу він практикувався у місті й звідки

²⁷⁴ Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина. – №5. – 1888. – С.144.

²⁷⁵ Там же. – С.148.

²⁷⁶ ДАКиО. – Ф.280, оп.169 (додатковий), спр.7.

²⁷⁷ 2-е ПСЗ. – Т.2. – №1144. – С.489.

²⁷⁸ Каманин И. Последние годы самоуправления Киева. – С.162.

взявся – ніхто не знав, але в другому десятилітті XIX ст. збори від нього сягали 150 руб., близько 10 руб. з кожного цеху. На зібрані таким чином кошти “к Рождеству и Пасхе от каждого цеха покупался “ралец” (хлеб, соль, водка и сахар), и представители его цехмистры возили свои приношения войту и членам магистрата при поздравлении их с праздником”²⁷⁹. 1824 р. за скаргою 20 рудників порушується справа за обвинуваченням у розтраті зібраних на податі 1350 руб. “рочных цехмистров кузнецкого цеха Григория Ценьковского, Ивана Щербины, Пантелеймона Козыря, Григория Шеня, Антона Перепилицы, Григория Пильника и Давида Ценьковского”²⁸⁰.

Міські магістрати, як органи міського самоврядування, припиняють своє існування після скасування магдебурзького (німецького міського) права в Російській імперії (окрім м. Києва). Проте. не відразу 1831 р., як указують О.А. Підопригора й П.П. Музиченко²⁸¹, а продовжують існувати в м. Києві та містах Волинської і Подільської губерній. У м. Києві, лише після грудневого указу 1835 р., створюється міська дума, на основі Міського положення 1785 р., а київський магістрат за своїми функціями прирівнюється до інших магістратів, які існували в імперії. Дещо довше управлінські, в тому числі й податкові функції, зберегли магістрати у Волинській та Подільській губерніях, вони контролювали податні товариства міщан (християнські та єврейські), розглядали й затверджували кошториси цих товариств. Волинський губернатор у рапорті до Миколи I про стан губернії 1835 р. указував, що міські магістрати “должны усилить свои меры к успешнейшему взысканию недоимок, особенно податей, кои к сожалению поступают весьма медленно с евреев, составляющих немалочисленное население Волынской губернии”²⁸².

Реформування міського самоврядування у Волинській та Подільській губерніях за загальноросійським зразком проводиться

²⁷⁹ Там же.

²⁸⁰ Там же. – С.166.

²⁸¹ Підопригора О.А., Музиченко П.П. Магістрат // Юридична енциклопедія. – Т.3. – К.: Видавництво “Українська енциклопедія” імені М.П. Бажана, 2001. – С.546.

²⁸² ЦДІА. – Ф.442, оп.1, спр.1804, арк. 72 зв.

1838 р. Так, зокрема, згідно з затвердженою з цього приводу Миколою I у січні 1838 р. думкою Державної ради, наказувалося у містах Вінниці й Могилеві Подільської губернії та Новоград-Волинському Волинської, у котрих були всі передумови для створення дум, словесних судів “и учреждению старост и пользующихся средствами к надлежащему их содержанию, немедленно открыть думы, словесные суды и учредить старост на точном основании законов, передав из магистратов в думы все дела, до городского хозяйства относящиеся”²⁸³. У містах Проскурові, Літині, Брацлаві, Хмільнику та Барі Подільської губернії, а також Луцьку, Кременцю та Володимирі Волинської губернії було вирішено створити спочатку словесні суди та ввести посади міських старост, для можливого у дворічний термін відкриття дум. Проте в містах Летичеві, Гайсині, Ольгополі й Новій Ушиці Подільської губернії та Овручі, Ковелі, Рівному й острові Волинської губернії було вирішено “оставить магистраты и ратуши в настоящем их положении, впредь до принятого правительством взыскания новых источников к умножению городских доходов”²⁸⁴. Разом з тим у цих містах належало негайно створити словесні суди й обрати старост, губернським властям при віднайдені в містах, які належали державі додаткових джерел фінансування, порушити питання відкриття дум. Через обмеженість місцевих коштів, управління в містах Ямполі Подільської губернії, Старокостянтинові, Заславлі й Дубні Волинської – залишалося в старому вигляді, згідно з магдебурзьким правом, на невизначений термін. Загальне реформування магистратів і ратуш у цих губерніях мало відбутися лише тоді, коли будуть затверджені положення про доходи й видатки тих міст, у котрих “необходимо таковое преобразование, и получатся отзывы обществ на счёт соединения магистратов с уездными судами”²⁸⁵.

Центральна влада розробляє Положення про стягнення з міських обивателів грошових зборів, яке отримало схвалення

²⁸³ 2-е ПСЗ. – Т.13. – О.1. – №10892. – С.29.

²⁸⁴ Там же. – С.29–30.

²⁸⁵ Там же. – С.30.

Миколи І й були ним затверджене в червні 1838 р. Згідно з цим документом з міщан могли стягуватися 4 види грошових зборів: 1) державні податі; 2) земські повинності; 3) на громадські потреби й 4) на поповнення різних казенних стягнень (погашення позик, штрафи та ін.). Норми Положення впорядковували процес збору податей з міського населення. Так, зокрема, для зручного стягнення грошових зборів, кожне міщанське й цехове товариство вибирало з благонадійних людей на три роки старосту, котрого на посаді затверджувала дума або ратуша. Великі міські товариства, де кількість ревільських душ сягала двох тисяч і більше, вибиралися помічники старост, із розрахунку один на кожен тисячу платників²⁸⁶. У єврейських товариствах право збору податей могло надаватися кагалам, які зловживали в цьому питанні не менше, ніж інші представницькі органи. Так, наприклад, чиновник з особливих доручень Київського генерал-губернатора майор Гільдербрант, ревизуючи містечка на кордоні з Галичиною, указував, що мешканці єврейських містечок жалілися на те, що з них під приводом збору податей збирали гроші на інші повинності, а недоїмка державних податей прогресувала; вони свідчили, що не можуть добитися не лише “расчёту по взносу податей, но даже правильности квитанции или расписок в уплате денег или же им выдают в том свидетельства без году и числа”²⁸⁷.

Після ліквідації єврейських кагалів у грудні 1844 р. єврейські громади підпорядковувалися думам і ратушам, а в тих містах де “вместо думы и ратуши, хозяйственная часть находится в ведении магистратов, оные заведывают евреями на правах дум”²⁸⁸. Євреї, котрі мешкали в міській місцевості, мали вибирати з благонадійних людей свого стану збирачів податей та їхніх помічників. На збирачів покладалося виконання обов’язків міщанських і цехових старост, окрім нагляду щоб особи, які платили податі за малолітніх, злиденних та ін., “не несли сей тягости по достижению первыми узаконенного возраста, и в случае поправления состояния последних; всё сие в еврейских обществах определяется при самом

²⁸⁶ Там же. – №11366. – С.1020.

²⁸⁷ ЦДІА. – Ф.442, оп.789 а, спр.177, арк. 23.

²⁸⁸ 2-е ПСЗ. – Т.19. – О.1. – №18546. – С.887.

составлении раскладок и рассматривается подлежащими думами или ратушами”²⁸⁹.

За виконання обов’язків старост та їхніх помічників законодавець не лише не встановлював оплату, а й наголошував на тому, що їм, “как отправляющим общественную службу, никакой платы за исправление сей должности не полагается”²⁹⁰. Щоправда, інколи міщани намагалися встановити оплату таким особам, користуючись дозволом збирати кошти для наймання писарів та купівлю канцелярських матеріалів у межах 50–100 руб. з кожної тисячі ревізьких душ. Так, зокрема, Стародубська міська дума, у рапорті до губернатора з проханням затвердити вирок міського товариства щодо розподілу земських і міських зборів, вказувала 10-копійчаний збір на письмові матеріали, оплату писарю та особам, “назначенным высочайше утвержденным в 28 день июня 1838 года положением при старостах изборщиках для взыскания податей”²⁹¹. Губернське правління, котре розглядало цей рапорт, указало думі на неоплатності діяльності старост та їхніх помічників, проте дозволило стягувати цей збір у повному обсязі для оплати писарю та купівлю канцелярського приладдя. Такий підхід влади до діяльності міських старост та їх помічників, провокувало те, що частина мешканців міст намагалася уникнути виконання громадських обов’язків, висуваючи кандидатами на ці посади навіть неписьменних міщан, для котрих збір податей, а, особливо, оформлення необхідної документації були справою майже нереальною. Тому подекуди траплялися випадки, коли такі збирачі податей наймали замість себе виконувати ці обов’язки інших. Як, наприклад, обраний від християнського товариства м. Єлизаветграда 1841 р. збирачем податей міщанин Ілля Прокопович Карнаухов через власну неписьменність і самотність, найняв Артамона Самойловича Кушнірева, підписавши з ним відповідний, контракт завіреній у міській думі²⁹².

²⁸⁹ Там же. – С.890.

²⁹⁰ Там же. – Т.13. – О.1. – №11366. – С.1021.

²⁹¹ ДАЧО. – Ф.128, оп.1, спр.7249, арк. 1 зв.

²⁹² ДАКиО. – Ф.18, оп.1, спр.426, арк. 30–31 зв.

Враховуючи значні обсяги роботи міщанських і цехових старост по збору податей, змінюються, за поданням міністра внутрішніх справ, деякі норми Положення 1838 р. Так, зокрема, дозволялося обирати помічників старост – одного на кожну неповну 1000 ревізьких душ, починаючи з 300 душ; якщо в товаристві було більше 1300 душ, могли обирати двох помічників; якщо 2300 душ – то трьох і т.д.²⁹³ Відтепер староста був зобов'язаний не пізніше, як через два тижні по завершенні строку, встановленого для сплати податей за кожне півріччя, а також кожного разу, коли буде вимагати товариство, давати йому або довіреним від нього особам, “отчёт в поступивших с мещан денежных сборах, с объяснением о неисправных плательщиках и о взносе денег в уездное казначейство и с представлением податной тетради и подлинных квитанций, которые сверяются с самыми окладными таблицами домохозяев; после чего выдаётся в оказавшемся по сей поверке от общества особая старосте квитанция”²⁹⁴. А по завершенні року податний зошит з квитанціями й обліковим вироком міщанського й цехового товариства, чи призначених ним осіб, подавався до міської думи або ратуші, котра після їх перевірки видавала старості відповідну квитанцію. Окрім змін до Положення 1838 р. Державною радою ухвалюється подана міністром внутрішніх справ “Інструкція для помічників старост”, яка детально регламентувала порядок їх обрання й затвердження, їх посадові права й обов'язки, встановлюючи особисту відповідальність за накопичення недоїмок на їх ділянках, а у випадку підтвердження незастосування передбачених законом заходів для її ліквідації, “а тем более за умышленное в том послабление, помощники старост ответственуют... собственным именем, которое подвергается описи и продаже и вырученные за оное деньги обращаются в пополнение недоимок”²⁹⁵.

Норми червневого Положення 1838 р. з урахуванням наступних змін, викликаних ліквідацією єврейських кагалів 1844 р. та зменшення кількості необхідного населення для введення посад

²⁹³ 2-е ПСЗ. – Т.21. – О.2. – №20714. – С.684–685.

²⁹⁴ Там же. – С.685.

²⁹⁵ Там же. – С.688.

помічників податних старост і регламентацію їхніх повноважень 1846 р. діяли до реформування оподаткування міщан 1863 р. і ввійшли до Зводу законів Російської імперії видання 1857 р.²⁹⁶

2.4.2 Судові й правоохоронні органи

На представників правоохоронних і правозастосовчих органів Російської імперії, окрім заходів примусу для стягнення податкових заборгованостей, покладалися й певні податкові функції: словесні судді* збирали вагові гроші, а нотаріуси – за протест векселів. Так, зокрема, словесні судді м. Єлизаветграда Фома Сидоров і Федот Щербина протягом січня 1792 р. зібрали 6 руб., які передали до загальної міської думи, “для записи в общественную городскую сумму в приход”²⁹⁷, а публічний нотаріус цього ж міста, гласний думи Іван Шегорцов, у грудні того ж року, наприклад, зібрав і передав до думи кошти за протест векселів у сумі 53 руб. 65 коп.²⁹⁸

Враховуючи, що підрозділи міністерства фінансів, а згодом і міністерства державних маєтностей, не мали власних органів примусу для впливу на недоїмників, значну роль у реалізації податкової політики Російської імперії відігравали органи поліції та суду, на котрих покладался обов’язок примусового стягнення податкових заборгованостей з населення. Аналізуючи діяльність органів поліції, В.Р. Жвалюк цілком слушно зазначає, що вони мусили “займатися фактично всім”, а їх компетенція була безмежною²⁹⁹. Саме до міських і земських поліцій часто зверталися казенні палати для виконання того чи іншого розпорядження центральної влади. Як, наприклад, у травні 1808 р. для уточнення кількості податного населення, “о всех прописанных или пропущенных излишне, или в двойне написанных в

²⁹⁶ Устав о податях // СЗ. – 1857. – С.51–52.

* Словесні суди створені в XVIII ст. для розгляду торгівельних справ.

²⁹⁷ ДАКіО. – Ф.18, оп.1, спр.2, арк. 6.

²⁹⁸ Там же. – Арк.181.

²⁹⁹ Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX - на початку XX ст. – С.125.

5-ю ревизию, и после оной”³⁰⁰. Проте, поліцейські органи не особливо переймалися приписами й указами структури, котрій не підпорядковувалися, і Херсонська казенна палата на початку 1809 р. указувала, що міські й земські поліції “уповательного успеха никакого в сём деле не произвели, ибо чрез немалое прошедшее время ни отколь в палату о таковых пропущенных и вдвойне написанных людях сведений по ныне не доставлено”³⁰¹. У цю ситуацію змушене було втрутитися Херсонське губернське правління й “начальникам особого полицейского управления писать по надлежащему, а нижним земским судам, городовым магистратам, ратушам, городничим, полицмейстерам и бугской войсковой канцелярии подтвердить строжайше указами, и от первых требовать дабы благоволи отнесённые к ним требования, а последним велеть сделанные им от сего правления по означенному предмету предписания, равно и нынешнее требование казённой палаты выполнили во всей точности не упустительно”³⁰².

Одна з перших спроб упорядкування податкових повноважень органів поліції та суду була зроблена в маніфесті від 16 травня 1811 р., згідно з яким безпосередній нагляд за сплатою податей покладався на земських справників і городничих³⁰³, а для стягнення недоїмок земський суд направляв “одного или двух заседателей, смотря по расстоянию мест и по числу неплательщиков”³⁰⁴. За бездіяльність засідателів встановлювалася відповідальність: “Если заседатель, отправленный для взыскания недоимок, в нарушение правил, для сего установленных, попустил какое-либо послабление, и таковой поступок откроется; то он удаляется от своего места и предаётся суду для поступления с ним по всей строгости законов”³⁰⁵. Проте, згідно з маніфестом, поліцейські чини усувалися від особистого збору податкових заборгованостей, вони мали лише спонукати сільське товариство та його виборну адміністрацію до збору недоїмок.

³⁰⁰ ДАКиО. – Ф.76, оп.1, спр.15, арк.13.

³⁰¹ Там само.

³⁰² Там само. – Арк.15.

³⁰³ ПСЗ. – Т.31. – №24633. – С.650.

³⁰⁴ Там же.

³⁰⁵ Там же.

Окрім наглядю за своєчасною сплатою податей і спонуканням до стягнення податкових заборгованостей, органи поліції мали контролювати законність торгівлі алкогольними напоями, на чому наголошувалося губернаторам і губернським правлінням у сенатському указі від 11 січня 1812 р., котрі на основі попередніх указів 1794 р., а особливо листопадового 1809 р., “обратили деятельное попечение земской полиции к пресечению корчемства”³⁰⁶.

У листопадовому сенатському указі 1818 р., присвяченому заходам боротьби зі зростанням податкових заборгованостей, котрі сягали в імперії 96 млн руб., а в деяких губерніях навіть перевищували річні оклади, знову наголошувалося на забороні особисто приймати недоїмки земським засідателям чи справникам, проте вказувалося, що за не стягнення навіть незначних недоїмок у 1–20 руб. “члены земских судов и градских полиций немедленно должны быть отрешаемы и отдаваемы под суд за упущение их должности”³⁰⁷. Проте систематичне вказування на відповідальність поліцейських чинів за накопичування податкових заборгованостей населення не сприяли зменшенню недоїмок. Адже чинники, які лежали в їх основі, були значно глибшими й вимагали кардинальних змін подушної податкової системи та елементів її управління. Дамоклів меч особистої відповідальності, котрий висів над головами представників земських і міських поліцій, провокував їх на протиправні дії. Міністр фінансів граф Гур’єв, повідомляв Сенат у квітні 1820 р., що “из переписки, произведенной им с губернскими начальствами о своевременном сборе в казну доходов и взыскания недоимок, допущенных по некоторым губерниям до чрезвычайности, открывается, что по иным местам градския и земския полиции занимаются не токмо понуждением ко взносу в казну податей и недоимок, но и самым сбором оных”³⁰⁸. Замість реформування податної системи держава й надалі посилювала відповідальність місцевих чиновників за накопичення недоїмок, особливо це стосувалося колишніх підвладних Польщі територій.

³⁰⁶ Там же. – Т.32. – №24949. – С.10.

³⁰⁷ Там же. – Т.35. – №27572. – С.609.

³⁰⁸ Цит. за: Бржецкий Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ. – С.126.

Так, згідно з затвердженими у жовтні 1821 р. “Правилами про стягнення недоїмок у губерніях: білоруських, литовських, Мінській, Київській, Волинській, Подільській і Білостоцькій області”, губернатори у випадку виявлення ними повільності чи послаблень у процесі стягнення недоїмок, отримували право накладати “запрещения на имения виновных в сей медлительности, как то: членов нижних земских судов, городничих, поветовых маршалов и дворянских опеков и запрещения сии не снимать до совершенного очищения недоимок”³⁰⁹. Нижні земські суди доповідали губернаторам про вжиття тих чи інших заходів, спрямованих на ліквідацію податкових заборгованостей. Проте через неефективність боротьби з недоїмками державних селян земськими судами, які не підпорядковувалися казенним палатам, у Санкт-Петербурзькій і Псковській губернії, як експеримент вводилася нова система управління державними селянами, за прикладом удільних, а земські суди усувалися взагалі від ліквідації податкових заборгованостей. В українських губерніях, до поширення на них цієї практики, правоохоронні органи відповідали за ліквідацію таких боргів усіма категоріями податних станів, поміщиками, орендарями та їхніми нащадками. Залишені в Подільській губернії по смерті князя Йосипа Любомирського недоїмки, за розпорядженням губернатора, стягувалися з його спадкоємців Ямпільським нижнім земським судом³¹⁰. Земський справник* Звенигородського нижнього земського суду Зуєвич в рапорті до київського губернатора П.Ф. Желтухіна від 20 березня 1828 р. зазначав, що його суд неодноразово приписував місцевим економам на необхідності погашення недоїмок. Окрім цього, члени суду особисто передавали їм відповідні укази й спонукали до цього, проте за поміщицькими маєтками рахувалася значна кількість податкових заборгованостей, тому було вирішено про взяття в опіку маєтків таких поміщиків – “назначении опекунов для собраний с них доходов, о продаже с публичного торгу

³⁰⁹ ПСЗ. – Т.37. – №28778. – С.881.

³¹⁰ ДАКиО. – Ф.2, оп.1, спр.2213, арк. 343.

* Голова земського суду, посада була виборною від дворянства й уособлювала вищу поліцейську владу в повіті.

экономических наличностей, на удалении сих владельцев от жительства и распоряжения теми именьями”³¹¹. Окрім недоїмок поміщицьких селян, суд брав дієву участь у погашенні податкових заборгованостей звенигородських міщан, найбільше яких було на євреях, котрі мешкали в повіті. У грудні того ж року губернатору доповідали, що податі з євреїв “взыскиваются членами суда неослабно”³¹².

Станом на 1831 р. найбільші недоїмки державних селян були в Курській губернії – 9,1 млн руб., Харківській – 6,8 млн руб., Орловській – 3,7 млн руб., Казанській – 3,3 млн руб., Херсонській – 2,4 млн руб., Тверській – 2 млн руб., Псковській – 1,8 млн руб., Оренбурзькій – 1,7 млн руб., Чернігівській – 1,7 млн руб., Воронежській – 1,6 млн руб., Тамбовській – 1,6 млн руб., Катеринославській – 1,5 млн руб., Калузькій – 1,4 млн руб., Тульській – 1,4 млн руб., Симбірській – 1,3 млн руб. і Полтавській – 0,9 млн руб.³¹³ А щодо поміщицьких селян, то “лідирували” Чернігівська губернія – 2,417 млн руб., Херсонська – 1,811 млн руб., Полтавська – 1,506 млн руб., Харківська – 1,419 млн руб., Курська – 1,278 млн руб., Смоленська – 0,870 млн руб.³¹⁴ Як бачимо, накопичення податкових недоїмок було невід’ємною рисою російської дореформеної податкової системи, а органи поліції були безсилями протидіяти цьому процесу, цікаво, що в іменному указі від 15 червня 1832 р. “Про заходи для стягнення податкових недоїмок”, зовсім не згадуються органи поліції й судів, як суб’єкти його реалізації, за винятком віддання “изобличённого следствием в злоупотреблениях или неправильных распоряжениях опекуна, суда, для определения взыскания по мере вины”³¹⁵, що було звичайною судовою практикою стосовно зловживань посадових осіб. Проте, згідно з липневим 1832 р. циркуляром міністерства фінансів, даному казенним палатам щодо механізму виконання цього указу, наголошувалося на необхідності останніх повідомляти про

³¹¹ ЦДІА. – Ф.533, оп.3, спр.401, арк. 30 зв.

³¹² Там само. – Арк. 70 зв.

³¹³ Бржецкий Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ. – С.135.

³¹⁴ Там же.

³¹⁵ 2-е ПСЗ. – Т.7. – №5436. – С.385.

боржників через повітові казначейства міську й земську поліцію, “на тот конец, чтобы взыскание тех недоимок нигде нимало останавливаемо не было”³¹⁶.

Окрім цього існувала й інша практика використання представників правоохоронних органів владними інституціями відповідальними за збір податей і погашення недоїмок. Так, зокрема, київський, подільський і волинський генерал-губернатор В.В. Левашов, за погодженням із міністром фінансів Є.Ф. Канкріним, вимагав від підвідомчих йому губернаторів використання повітових стряпчих* під час проведення розкладок податей і повинностей товариствами державних селян³¹⁷. За серпневою 1832 р. пропозицією Комітету міністрів підтриманою Миколою І, у південних губерніях, потерпілих від значних неврожаїв початку 30-х рр. ХІХ ст., припиняється посилене стягнення податей, наслідком чого стало “уменьшение высылки из губерний в государственное казначейство доходов, поставляет последнее в крайнее затруднение удовлетворять возложенным на него расходам”³¹⁸. Міністр фінансів за дорученням імператора звертається із таємним дорученням до новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, щоб він, не відміняючи положення Комітету міністрів, “приличным образом” вплинув на тих, хто був платоспроможним, щоб “они вносили подати по мере возможности”³¹⁹. Виконання цього доручення М.С. Воронцов покладає на губернаторів і градоначальників, котрі у свою чергу передоручали його представникам місцевих поліцій. Наприклад, одеський градоначальник — поліції і приставу міської землі Волянському, “дабы они тем из обывателей, кои имеют возможность уплачивать бездоимочно, ни под каким видом не дозволяли уклоняться от платежа, а напротив старались внушить им обязанность их о своевременном взносе установленного

³¹⁶ ДАЖО. – Ф.118, оп.15, спр.4, арк. 250 зв.

* Згідно з “Учреждением о губерниях 1775 г.” стряпчі були помічниками прокурорів і захисниками казенних інтересів, посада скасовується Павлом І і відновлюється Олександром І.

³¹⁷ ЦДІА. – Ф.442, оп.64, спр.108, арк. 20.

³¹⁸ ДАОО. – Ф.1, оп.200, спр.13, арк.1 зв.

³¹⁹ Там само.

законом налога”³²⁰. Аналогічне розпорядження давали й інші місцеві начальники, зокрема, таврійський губернатор, “по секрету всем городничим, полицмейстерам, ... исправникам и исправляющим их должности”³²¹, а таганрозький градоначальник, враховуючи структуру підпорядкованих йому правоохоронних органів – бурмістрам, старшим членам магістратів і Маріупольського грецького суду та полицмейстерам³²².

Проте ефективність діяльності земських судів, земських і міських поліцій у сфері забезпечення податкових надходжень була, як правило, мінімальною в усіх регіонах імперії. В аналізі за 1835 р. проблем забезпечення збору податей і недоїмок у Волинській губернії нижніми земськими судами домінують негативні відгуки, зокрема про повільність і незадовільність дій земських засідателів Дубенського суду, слабкість розпоряджень Володимир-Волинського, повільність Луцького, Рівненського й Заславського, слабкість дій засідателів Кременецького, недбалість Старокостянтинівського нижнього земського суду³²³. Загалом було зроблено висновок, що стягнення податей, а особливо недоїмок “требует настоятельных побуждений, дабы примером строгости возбудить деятельность, ослабившуюся снисхождением начальства, ибо хотя действительно в некоторых случаях сопряжено взыскание недоимок с затруднением по бедности жителей, но за всем тем при усердии чиновников можно бы было ожидать большего успеха, если бы они занимались сим важным предметом не мимоходом, а так точно, как в законе предписано”³²⁴. Міським же поліціям цієї губернії в черговий раз нагадувалося, що погашення недоїмок і стягнення податей складало “первейшую обязанность полиции”³²⁵. Але незважаючи навіть на погрози з боку губернських правлінь про те, що з “чиновниками градских и земских полиций, неминусемо поступлено будет по 417 статье продолжения Свода законов о недоимках, а в особенности падёт

³²⁰ Там само. – Арк.4.

³²¹ Там само. – Арк.5.

³²² Там само. – Арк.12.

³²³ ЦДІА. – Ф.442, оп.1, спр.1804, арк. 54–61.

³²⁴ Там само. – Арк.65–65 зв.

³²⁵ Там само. – Арк.85.

ответственность на полицмейстеров, городничих и земских исправников, обязанных по председательствованию своему в полициях, кроме личного действия по взысканию недоимок, побуждать к сему неослабно частных приставов, квартальных и заседателей”³²⁶, недоїмки продовжували зростати. Враховуючи зростання податкових заборгованостей населення й нездатність місцевих поліцій протидіяти цьому негативному для державних фінансів процесу, міністерство фінансів навіть ініціювало застосування військових езекуцій при стягненні податей і недоїмок з державних селян³²⁷. Чиновник особливих доручень міністра внутрішніх справ Є. Анучин у історичному огляді розвитку поліцейських установ указує, що в першій половині XIX ст. “жалкое состояние сельской полиции сделалось одним из главнейших недостатков уездного управления, парализовавшим все распоряжения высшей власти”³²⁸. Усі ці та ряд інших негараздів у діяльності земських поліцій спричинили її реформування, викладене в червневому 1837 р. височайше затвердженому наказі чинам і службовцям земської поліції. Податкові повноваження органів земської поліції регламентувалися ст. 40-44, згідно з якими Земський суд, отримавши вимоги про стягнення податкових та інших недоїмок чи відомості про їх наявність у повіті, мав направляти виписки з них становим приставам* для впливу на боржників, котрі надавали суду щотижневі стислі й щомісячні детальні відомості про стягнення недоїмок із поясненням причин, через які ще залишалися податкові заборгованості³²⁹. Становим приставам, як і іншим чиновникам земської поліції, підтверджувалася заборона “принимать, а тем более требовать от поселян деньги, следующие с них на подати и другие повинности;

³²⁶ Там само. – Оп.64, спр.34, арк. 193 зв.

³²⁷ Орлик В.М. Єгор Канкрін і фискальна політика Російської імперії в Правобережній Україні в другій чверті XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць: У 2-х частинах /Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2006. – Число 13. – Част.2. – С.97–110.

³²⁸ Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России, с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени. – СПб.: Тип. МВД, 1872. – С.176.

* Поліцейська посада введена Положенням 1837 р. замість засідателів, станові пристави очолювали поліцейський стан – частину повіту.

³²⁹ 2-е ПСЗ. – Т.12. – О.1. – №10306. – С.495.

сии деньги должны поступать прямо от помещичьих крестьян, чрез вотчинные управления, в уездное казначейство, а от казённых к участковому сборщику или старосте”³³⁰. Якщо органи поліції виявлялися безсилими в погашенні недоїмок, то земський суд мав звертатися з поданням до губернського правління, котре мало вживати передбачені законом заходи. Таким чином, після реформування земської поліції, безпосередня відповідальність за вчасну сплату податей і погашення недоїмок населення покладалася на станових приставів. Засоби впливу цих чиновників на боржників, особливо на поміщицькі маєтки варіювалися від погроз передачі в опіку чи продажу їх власності (частково або цілком) до вмовлянь. Для прикладу, наведемо лист від пристава 3-го стану Сквирського повіту Київської губернії до поміщика Є.М. Михайловського від 26 серпня 1844 р.: “Милостивый государь Еразм Михайлович. Настоящий год оканчивается и следуемые в казну за 2-ю половину Государственные подати неуплочены, меня считают слабым чиновником и я же получаю от начальства неприятные выговоры, и даже грозят задержать моё жалование. Если желаете мне добра и чтобы я смог успеть отличить свой стан противу других и тем отвратить выгодное мнение до сего продолжившиеся покорнейше прошу Вас милостивый государь ускорить з оплатою податей прислать мне для отметки по регистру квитанцию, за что буду Вам благодарен. Надеюсь, что Вы сем общем деле примите своё участие почтитъ меня удовлетворительным на сем уведомлении и до того с истинным высокопочтением и совершенною преданностию имею честь быть милостивого государя покорным слугою”³³¹. Михайловський надіслав йому розписку про сплату податей, незважаючи на вмовляння, лише через три місяці – 30 листопада 1844 р.

Діяльність земських поліцій у справі стягнення податей та недоїмок і надалі була малоефективною – вони здебільшого виконували роль статистів, повідомляючи губернське правління

³³⁰ Там же.

³³¹ ЦДІА. – Ф.2219, оп.1, спр.104, арк.144 – 144 зв.

про непогашені недоїмки³³², а губернські установи й надалі відмічали відсутність успіхів підрозділів поліції в цій справі³³³ та нагадували їм про особисту відповідальність за невчасну сплату податей населенням³³⁴. Незважаючи на неефективність застосування правоохоронних органів до ліквідації податкових заборгованостей, центральна влада не йшла шляхом створення спеціалізованого податкового апарату й реформування додаткової системи, а продовжувала використовувати недієві складові державного механізму. Російське законодавство у кінці 50-х рр. XIX ст. містило норми особистої відповідальності станових приставів, закладені на початку другого десятиліття того ж століття для чинів земських поліцій: “Если становый пристав во взыскании недоимок, в нарушение правил, для сего установленных, попустил какое-либо послабление, и таковой поступок откроется, то он удаляется от своего места и предается суду для поступления с ним по всей строгости законов”³³⁵.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Таким чином була сформована й діяла на протязі кінця XVIII - середини XIX ст. система центральних фінансових органів Російської імперії. Їй підпорядковувались місцеві органи – губернські та повітові. Для державного ладу Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. характерною була відсутність чітко визначеної компетенції більшості установ – як правило, вони одночасно відали різними питаннями управління, інколи навіть непов’язаними між собою. Для виконання завдань фінансового управління в українських губерніях створювався цілий ряд спеціальних установ, які за своїм функціональним призначенням та підпорядкуванням поділялись на дві великі групи: урядові та самоврядні. Необхідно зазначити, що окрім міністерств фінансів, внутрішніх справ і державних маєтностей та їхніх підрозділів на місцях, податкова політика імперії Романових

³³² ДАПО. – Ф.83, оп.4, спр.152, арк.1.

³³³ ДАЧО. – Ф.128, оп.2, спр.194, арк.2.

³³⁴ ДАВАРК. – Ф.23, оп.1, спр.6668, арк.98 – 98 зв.

³³⁵ Устав о податях //СЗ. – 1857. – С.122.

розроблялася й реалізовувалася у різноманітних міжвідомчих комітетах, комісіях та інших структурах. Великим недоліком фінансового управління була відсутність єдиного міністерства, що особливо негативно відбивалося на формуванні державного бюджету. Але найважливішою вадою міністерства фінансів Російської імперії у процесі адміністрування податкової політики держави була відсутність функцій примусу майже в усіх його структурах, за виключенням митних органів, щодо порушників податкового законодавства. Дореформена практика залучення до вирішення цих питань місцевих поліцій, а інколи навіть і військових підрозділів, майже не давала позитивного результату, а лише породжувала бюрократичну тяганину.

Отже, прослідкувавши еволюцію податкового апарату Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX ст., можна стверджувати, що спроби влади зробити його максимально ефективним для виконання завдань із забезпечення бюджету, чи як його тоді називали – державного розпису були досить часто не дієвими, адже головне на що звертали увагу урядовці, була максимальна простота податкового адміністрування та його дешевизна, переважно безоплатність. У губерніях ключове становище займали казенні палати, які з колегіального присутственного місця перетворились на бюрократичні установи, функції яких протягом досліджуваного періоду значно звузились. Досліджуючи органи фінансового управління у зазначений період, необхідно відмітити, що адміністрування фінансової політики здійснювалось не лише спеціальними фінансовими органами, але й іншими управлінськими структурами.

Інститути управління мали ряд хронічних вад, яких керівництво так і не змогло остаточно позбутись. Існував ряд недоліків у діяльності фіскальних органів губернського, а особливо міського й сільського рівня. Зловживання членів органів самоврядування при зборі податей, переважно в першій половині XIX ст., формалізм по відношенню до волосних і сільських збирачів податків, котрим казначейства безпідставно відмовляли в прийомі платежів після 13 години й вони змушені були, ризикуючи

власним життям та значними сумами державних і земських зборів, залишаючись на ніч у повітових містах³³⁶. Казначейства не завжди чітко дотримувались інструктивних матеріалів вищестоящих установ, не забезпечували міські й сільські товариства податковою документацією.

Держава намагалася забезпечувала своєчасне й у повному обсязі надходження державних податей і земських повинностей, не обтяжуючи себе створенням спеціальних податкових органів, перекладаючи всю роботу на самоврядні сільські й міські структури, а у власницьких маєтках податковим агентом виступав сам поміщик, на якого законодавець покладав розкладку та стягнення податей. Певні особливості були при зборі податей із дворових людей. Купуючи їх нові власники, котрих зобов'язувалися під час здійснення таких операцій приписувати куплені сім'ї виключно до власних населених пунктів³³⁷. Тому поміщики чи їхні діти, перебуваючи поза межами своїх маєтків (мешкали у містах чи подорожували), для не накопичення недоїмок, мали сплачувати податі й збори за своїх дворових людей із точним вказанням села, до якого ті були прикріплені, а як свідчить практика, саме з цим часто виникали проблеми, як, наприклад, у видатного російського мислителя В.А. Жуковського, котрий якийсь у листі до матері зазначав, що "Тригорий приготував деньги за себя, только дело остановилось за тем, что он не знает, куда он приписан по подушному окладу, и каким образом нам укреплен"³³⁸.

Простота адміністрування архаїчної подушної системи та постійні фінансові негаразди імперії Романових, пов'язані з дефіцитом бюджету, його переобтяженням військовими видатками провокували владу на підтримання існування "дешевого" податкового апарату. Лише хронічні податкові недоїмки населення, зарадити яким не змогли навіть військові екзекуції, примусили самодержавство провести певні реформи управління державними

³³⁶ ДАКиО. – Ф. 294, оп.1, спр.35, арк.60.

³³⁷ Устав о податях //СЗ. – 1857. – С.59.

³³⁸ Жуковский В.А. Полное собрание сочинений в 12-ти томах. – Т.12. – СПб.: Издание А.Ф. Маркса, 1902. – С.57.

селянами та міщанами. Якщо для перших виділялося певне фінансування за рахунок громад, то через кадровий дефіцит і неписьменність значної маси селянства такі збори були ареною значних зловживань. А особи, котрі мали відповідати за збір податей і земських повинностей із міських обивателів, як і раніше, мали виконувати це на безоплатній основі, що провокувало зловживання.

Існував ряд схем, за якими нечисті на руку службовці намагались привласнити державні, земські, мирські або міські кошти. Губернатори, як начальники губерній, в кінці XVIII - у першій половині XIX ст. відчували себе своєрідними удільними князками, сприймали підвладні губернії як феодальні тримання. Теза про те, що у Російській імперії існувало нечуване за своїми розмірами й поширенням казнокрадство, причому на всіх рівнях державного управління давно відома в історіографії. За словами академіка Є.Тарле, ця проблема не лише серйозно турбувала Миколу I, але й дратувала³³⁹. Проте без системних змін державний апарат самодержавної Російської імперії, був приреченим і органи адміністрування податкової політики не були виключенням.

³³⁹ Тарле Е.В. Сочинения. – Т. VIII. – М., 1959. – С.70.

РОЗДІЛ ІІІ. ОПОДАТКУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ

3.1 НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У ПОДАТКОВІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЇ

3.1.1 Подушне оподаткування й податні стани

3.1.1.1 Подушне

Основи податкової системи Російської імперії у ХІХ ст. були закладені реформами Петра І в галузі прямого оподаткування, адже саме прямі податки посідали провідне місце в тогочасному бюджеті. Проте, ця система була далекою від петровської тези, що “никакого государства в свете нет, которое б наложенную тягость снести не могло, ежели правда и равенство в податях и расходах осмотрено будет”¹. Після подушного перепису 1718 р. подать від

¹ Цит. за: Леонгард А. Несколько слов о наших финансовых учреждениях. – СПб.: Тип. В.В. Нусвальта, 1869. – С.47.

сохи^{*}, як й інші окладні збори, з 1724 р., замінюється подушною податтю, новою податною одиницею стає “ревизька душа”², а всі піддані поділяються на служилих і податних; до останніх належали особи, що обкладалися подушним, вони й становили податні стани. “Понеже указали мы все армейские и гарнизонные полки, как от квалерии, так и инфантерии разположить на число душ мужеского пола, и содержать оные зборными с тех душ денгами... С каждой мужеского пола души, которые по нынешней переписке и по свидетельству штап офицеров явились земскому комисару велено собирать на год, по семидесяти по четыре копейки, а на треть года на первую и вторую по двадцати по пяти, а на третью по двадцати по четыре копейки: а больше того ни каких денежных и хлебных податей и подвод неимать, и платить неповинны...”³

На українські терени подушне, як указувалося вище, поширюється за часів Катерини II при ній уперше підвищуються і ставки оподаткування. Так, відповідно до указу від 23 червня 1794 р., вони залежно від категорій губерній становили 85 коп. і 1 руб.⁴ Для губерній, у котрих ставки оподаткування були меншими 1 руб., зокрема в “Киевской, Черниговской, Новгородско-Северской, Харьковской, Воронежской, частию Саратовской и Тамбовской и в станицах Войска Донского”⁵, встановлювалися хлібні збори на основі тієї ж подушної системи⁶, які з 1797 р. замінювалися грошовими “по той самой цене, какая при учреждении сей подати положена в платежу на поселян оной неподверженных”⁷. У грудні 1797 р. Павло I ще більш посилює фіскальний тягар для населення: “Повелеваем собирать со всех

^{*} У Московії, ще в період монголо-татарського панування з’явилася й одержала розвиток посошна подать, яка включала в себе і поземельний податок. У кінці XVI ст. проводиться перепис земельних угідь Московського князівства і визначається число окладних одиниць “сох”.

² Детальніше див.: Ключевский В.О. Подушная подать и отмена холопства в России // Сочинения. В 9 т. Т. VIII. – М.: Мысль, 1990. – С.194–270.

³ Плакат о сборе подушном и протчем // Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. – Т. 4. – М.: Юридическая литература, 1986. – С.202–203.

⁴ ПСЗ. – Т. 23. – №17222. – С.529–530.

⁵ Там же. – Т. 24. – №17628. – С.226.

⁶ ДАКиО. – Ф.297, оп.1, спр.23, арк.302.

⁷ ПСЗ. – Т. 24. – 17628. – С.226; ДААРК. – Ф.792, оп.1, спр. 571, арк. 1.

поселян казённого ведомства и с помещичьих крестьян сверх установленного по указу 1794 года июня 23 подушного оклада, еще по 26 копеек с каждой души мужеского пола, включая тут и те 15 копеек, кои указом нашим от 19 сентября сего 1797 года определены, и разумея в том же числе накладные из 2 копеек на рубль, которые по расчислению на сию накладку приходили бы”⁸. Населення українських територій, включених до Російської імперії, поділялося на податні й неподатні стани. Так, наприклад, 1799 р. в Київській губернії мешкало 50 097 душ (10,05%), не покладених у подушний оклад, серед яких було 7198 осіб православного, 496 осіб уніатського й 180 осіб римо-католицького духовенства, 510 польських шляхтичів, дідичів та інших землевласників, 1182 посесора і відкупника, 40 373 особи чиншовиків і прислуги за контрактами в поміщицьких будинках, 142 особи, котрі довели дворянське походження, але за 4 ревізією перебували в окладі, а також 16 душ болгар, котрі переселилися до Російської імперії після височайшого маніфесту від 22 липня 1763 р. й 1772 р. отримали 30-річну податкову пільгу⁹. В окладі по цій губернії тоді було 498 596 душ, з котрих 471 594 особи (94,58%) складали селяни¹⁰. Окрім цього відповідно до іменного указу Олександра І, солдати, котрі отримали відзнаку святої Анни, після відставки звільнялися з подушного окладу¹¹.

Проте, загалом, під час правління цього імператора податковий тиск ще більш посилюється: відповідно до маніфесту від 2 лютого 1810 р. подушне складало 2 руб.¹², а згідно з іменним указом від 26 лютого того ж року, даним Сенату в розвиток цього маніфесту, подушне отримувало нову чітко визначену дефініцію: “Под общим именованіем подушной подати разумелись разные дополнительные сборы, как то: сбор на содержание присутственных мест по указу 27 ноября 1806 года, сбор на продовольствие подъёмных при войсках лошадей по указу 18 декабря 1797 года, и сбор накладных по две копейки на рубль

⁸ ПСЗ. – Т.24. – №18278. – С.848.

⁹ ДАКиО. – Ф.280, оп.166, спр.5334, арк.5.

¹⁰ Там само.

¹¹ ПСЗ. – Т.28. – №21217. – С.219.

¹² Там же. – Т.31. – №24116. – С.57.

по указу 15 декабря 1763 года. Все сии сборы и при настоящем возвышении подушной подати заключаются в числе двух рублей, на каждую ревизскую душу положенных; а по сему считать оные сборы вообще в количестве двух рублей и более их не взимать”¹³. Але через два роки подушне стягують уже за новими ставками – 11 лютого 1812 р. воно “тимчасово” підвищується ще на 1 руб.¹⁴, а 1816 р. подушне знову зростає, до нього вводиться додатковий 25-копійчаний збір на облаштування великих державних доріг, який 1818 р. підвищується ще на 5 коп. для розвитку водних шляхів сполучення. Таким чином, протягом 1794–1818 рр. ставка подушного із 0,85 руб. (1 руб.) зростає до 3,3 руб., тобто майже в чотири рази. У листопаді 1839 р. після переведення усіх податків і зборів, що раніше стягувалися асигнаціями на срібло, подушне становило 95 коп. сріблом¹⁵ із ревизької душі – 86 коп. власне сама подать і 9 коп. накладних на облаштування шляхів сполучення. За цією ставкою подушне сплачували державні селяни, малоросійські козаки й військові обивателі інших губерній, удільні, поміщицькі й приписані до різних відомств селяни. Інші ставки оподаткування були для безземельних панцирних бояр західних губерній, котрі проживали на поміщицьких землях – 2 руб. 09 коп., малоросійських козаків Чернігівської і Полтавської губерній – 1 руб. 45 коп. (плюс 55 коп. за право вільного винокуріння), магістратських селян Київської губернії 1 руб. 91 коп., євреїв-землеробів* – 2 руб. 9 коп., селян Волинської губернії, які входили до складу Острозької ординації – 70 коп. подушних і 9 коп. накладних. Міщани й цехові сплачували 2 руб. 29 коп. подушних і 9 коп. накладних, а вільні та робочі люди в містах – 2 руб. подушних і 9 коп. накладних, аналогічною була ставка для вільних людей західних губерній, що мешкали в містах і поселеннях¹⁶.

¹³ Там же. – №24132. – С.70.

¹⁴ Там же. – №24992. – С.184.

¹⁵ 2-е ПСЗ. – Т.14. – О.1. – №12867. – С.839.

* У Вітебській, Київській і Подільській губерніях вони перебували в міщанському окладі, а в Херсонській сплачували земельну подать 4 ½ коп. з десятини і 14 коп. накладних, у Чернігівській губернії – подушних 95 коп. і 2 руб. 29 коп. оброчних.

¹⁶ Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свёкла сахарного производства, и с табаку. Свод уставов о податях // СЗ. – Т.5. – СПб., 1857. – С.199–200.

Наступне підвищення ставок цієї податі відбулося 1862 р. й для різних категорій податних станів в українських губерніях становило: 1 руб. з державних селян та іноземних поселенців; 15 коп. з менонітів та інших колоністів, які мали 14 коп. подушних; 90 коп. із кримських татар; 1 руб. 52 коп. з козаків і 2 руб. 20 коп. із вільних людей і євреїв-землеробів¹⁷. Подушне, як і інші загальнодержавні податки та збори, сплачувалося в грошовій формі, щоправда інколи траплялися й винятки із правил. У першому розділі ми вказували, що під час воєн, зокрема російсько-турецьких 1806–1812 рр. і 1828-1829 рр. в частині губерній України податі збиралися продовольством, а не грошми. Але це було винятком.

Подушне було становим феодальним податком, який справлявся із сільських обивателів: державних, приписних, удільних, кріпосних селян, поміщицьких дворових людей, різного найменування вільних поселенців, а також міщан*, цехових і робочих людей у містах¹⁸, більш детально характеристики кожної із зазначених груп населення тогочасної України та їх фінансові взаємовідносини з державою розглянемо далі. За даними, наведеними міністром фінансів Є.Ф. Канкріним у “Короткому огляді російських фінансів за 1838 р.”, усе населення імперії на той час становило 52 133 872 особи, з якого 23 013 556 осіб податних станів було чоловічої статі¹⁹, тобто 44,14% підданих були платниками окладних (прямих) податей. У дев’яти українських губерніях цей показник у середньому становив 43,64%, зокрема, 45,76 % у Волинській, 46,25 % – Катеринославській, 46,95% - Київській, 46,75% – Подільській, 47,15% – Полтавській, 44,09% - Таврійській, 36,91% – Харківській, 27,06% – Херсонській і 47,47% - Чернігівській.

Подушне стягувалось у визначених законодавцем розмірах із ревізьких душ, що числились у сільських чи міських товариствах під час останнього перепису населення – ревізії, коли усі особи

¹⁷ ДАХО. – Ф.31, оп.142, спр.1806, арк. 34.

* 1775 р. від нього звільняється купецтво, для якого встановлюються гільдійські мита.

¹⁸ Устави о податях... // СЗ. – Т.5. – СПб., 1857. – С.4.

¹⁹ Канкрин Е.Ф. Указ. соч. – С.148.

чоловічої статі податних станів вносилися до так званих “ревизских сказок”. Ревізії проводилися відповідно до височайших маніфестів та указів, в яких містилися правила проведення переписів. Перша ревзія розпочата при Петрі I, закінчилася ймовірно не раніше 1727 р., друга проводилася у 1742 р., третя у 1761–1767 рр., четверта у 1781–1787 рр., п’ята у 1794 р., шоста у 1811 р., сьома у 1815 р., восьма у 1833 р., дев’ята у 1850 р. й десята у 1856 р. Отже, у досліджуваній період в імперії пряме оподаткування проводилося відповідно до результатів останніх шести ревізій. Як бачимо, між ревзіями були значні й нерівномірні часові розриви*, що, безумовно, супроводжувалися рухом кількості населення, який зазвичай не брався до уваги в бік зменшення при визначенні сум податкових зобов’язань громад**. Хоча бували й винятки. Так, зокрема, відповідно до п.2. іменних указів Павла I від 8 й 23 лютого 1799 р. вилучали із подушного окладу померлих від епідемії, що лютувала в Подільській і Волинській губерніях²⁰. У березні 1804 р. Сенат розглядав подання державного казначея Ф.О. Голубцова, яке було підготоване на основі відношення від волинського віце-губернатора П.М. Грохольського, в якому вказувалося, що під час останньої ревізії частина поміщицьких селян записалася в міщанський оклад, окрім того, в оклад, як вільні особи, були записані іноземні піддані, котрі на момент ревізії перебували в наймах за контрактом у поміщиків та селян, по закінченні яких невідомо куди зникли й, зрозуміло, що не збиралися сплачувати покладене на них подушне. Таким чином, по губернії накопичувалася значна недоїмка, яка розверстувалася на наявних членів громад, або числилася на міських магістратах. Пропонувалося повторити прецедент, що мав місце в грудні 1802 р. в Курляндській губернії, коли було проведено нову ревзію вільних людей. Сенат підтримав цю пропозицію і п.2 указу “Про перепис

* Через війну 1812 р. шоста ревзія залишилася незавершеною, а враховуючи, що війна мала негативні наслідки для людських ресурсів імперії, влада змушена була достроково провести сьому ревзію 1815 р.; за її наслідками податі стягувалися починаючи з II півріччя 1816 р. (ПСЗ. – Т.33. – №26384. – С.973).

** Не враховувалися померлі, втікачі, а також особи, переведені в неподатні стани.

²⁰ ПСЗ. – Т.25. – №18851. – С.554; №18869. – С.573.

вільних людей по Волинській губернії” наказав “...отлучившихся и другими случаями выбывшими, чтобы они в тягость наличным не были, из оклада исключить”²¹. В останньому випадку урядовці зробили виняток із загального правила, вмотивовуючи це й тим, що на цих теренах ревізія проводилася уперше й була незвичною для багатьох.

Після повернення в російське підданство задунайських козаків на чолі з Йосипом Гладким (1828 р.), влада знову була змушена на законодавчому рівні застосувати механізм виключення з ревізії. Цього разу це стосувалося збіглих поміщицьких селян, котрі були в складі колишніх запорожців, які повернулися до імперії. У березні 1829 р. видається указ з прописаним височайшим повелінням про те, що поміщикам чи іншим відомствам, “кои бы нашли, или впредь найти могли между возвратившимися в подданство России запорожцами людей, прежде от них бежавших” заборонялося “требование о возвращении сих людей в первобытное состояние”; окрім цього, Микола I наказав таких осіб виключити з ревізії й відповідно звільнити від оподаткування²².

Щодо правил для проведення чергових ревізій, то найбільш вдалим були ті, котрі містилися в маніфесті від 16 червня 1833 р., саме в них був найбільш детальний перелік категорій населення, що підлягали й не підлягали перепису. Так, відповідно до них, існувала 21 категорія підданих, яких належало внести до ревізьких казок, зокрема: 1) купці всіх гільдій, що переходили в міщанство, за винятком почесних громадян, міщани, приписані до міст, робочі й вільні люди, громадяни західних губерній із шляхти; 2) поселяни всіх найменувань; 3) фурмани; 4) однодвірці; 5) вільні хлібороби остзейських губерній; 6) вільні люди; 7) орні солдати, за винятком тих, що перейшли в цей стан з військових поселень і підлягали перепису власним начальством; 8) малоросійські козаки й військові обивателі; 9) поселяни й майстри, що були приписані до казенних заводів, фабрик чи інших відомств; 10) поселені на основі височайшого указу від 10 лютого 1822 р. вихованці імператорських виховних будинків; 11) іноземні поселенці (колоністи); 12) кріпосні

²¹ Там же. – Т.28. – №21268. – С.286.

²² 2-е ПСЗ. – Т.4. – №2736. – С.161.

дворові люди; 13) вільновідпущеники; 14) члени сімей обох статей осіб, які вступили на державну службу й на період якої, відповідно до Положення Комітету міністрів від 4 жовтня 1832 р., особисто звільнялися від запису в ревізію й від усіх податків і повинностей; 15) магометанське духовенство, за винятком Таврійської губернії; 16) вихідці з податних станів, які навчалися у вищих навчальних закладах; 17) діти відставних нижніх військових чинів, які не належали військовому відомству; 18) діти від шлюбів дочок російських підданих з азійцями, які тимчасово перебували в імперії; 19) поселенці в Сибіру та їхні діти; 20) звільнені від робіт засланці-каторжани та їхні діти; 21) усі іногородці, за винятком сибірських, для яких була проведена спеціальна ревізія. Усі зазначені категорії населення сплачували подушне чи інші особисті податі²³. До перепису не вносилося вісім категорій осіб, які належали військовому відомству, й чотири категорії осіб з різних станів, із останніх українських губерній стосувалися лише дві, зокрема особи, що перебували на службі в казенних місцях і представники магометанського духовенства в Таврійській губернії²⁴.

М.М. Алексеєнко виділяв чотири характерні риси подушної системи: 1) загальна сума податкових надходжень нараховується із окремих товариств; 2) ця сума відома наперед; 3) уряд має справу не з окремими платниками, а з товариствами, які несуть колективну відповідальність за своїх членів - кругову поруку; 4) для збільшення податкових надходжень наявна система давала змогу владі використовувати природний приріст населення та збільшення окладів²⁵. На нашу думку, подушну систему оподаткування також характеризує дешевизна адміністрування, адже розкладку податків та їх стягнення проводила сама громада.

Щодо поміщицьких селян, то їхніми податковими агентами були поміщики, котрі сплачували державні податі за неплатоспроможних селян. Останні таким чином “делая долги у

²³ ПСЗ. 2-е. – Т.8. – №6265. – С.345–346.

²⁴ Там же.

²⁵ Алексеєнко М.М. Действующее законодательство о прямых налогах. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1879. – С.32–34.

своих помещиков, принимали на себя новую обязанность работать сверх барщины; по этим причинам составлялось два рода барщины: по инвентарю и на пополнение долга по займам хлеба и прочаго и по казённым податям”²⁶. Плата за день роботи кріпака для відробітку боргу за сплачені податі встановлювалася поміщиком довільно й була значно меншою від оплати найманих працівників, наприклад у Подільській губернії в 40-х рр. XIX ст. поміщицьким селянам платили близько 5 коп. сріблом, у той час як вільний робітник коштував 15–20 коп. сріблом у день²⁷. Таким чином, фактична сплата подушного поміщицькими селянами перевищувала ставки оподаткування у декілька разів.

Уряд не раз офіційно (1727 р., 1810 р., 1832 р.) визнавав недоліки подушної системи оподаткування, намагаючись знайти більш дієві способи стягнення бюджетних зобов’язань. 1848 р. подушне було повністю зібране тільки в п’ятій частині губерній країни, а в інших недоїмка становила близько 40% окладу²⁸. Загалом же недоїмка в стягуванні зазначеної податі протягом 1826 - 1858 рр. становила близько 18 млн руб.²⁹

1859 р. створюється комісія для перегляду системи податків і зборів, яка дійшла до висновку, що без скасування подушного оподаткування не можливо досягнути істотного покращення системи прямих податків³⁰. Цілком слушно зазначає В.Р. Жвалюк, що “українські селяни в умовах істотної диференціації земельних наділів були... більше зацікавлені у скасуванні подушної податі й заміні її, скажімо, поземельним податком”³¹.

Загалом в імперії 1859 р. до державної скарбниці було стягнуто 53 945 497 руб. прямих податей, з котрих 26 646 292 руб. подушного, 26 441 408 руб. оброчної податі та 8 577 977 руб. інших

²⁶ Левицкий О. Положение крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX ст. // Оттиск из Киевской старины. – К.: Типолитография Т-ва Н.А. Гирич, 1906. – С.40.

²⁷ Там же. – С.41.

²⁸ Погребинский А.П. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX - XX вв.). - С.31.

²⁹ Алексеенко М.М. Действующее законодательство о прямых налогах. – С.42.

³⁰ Труды комиссии для пересмотра системы податей. – Т.III. – Ч.1. – СПб., 1863. – С.24.

³¹ Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX - на початку XX ст. – С.34.

зборів, зокрема з іноземних ремісників, ямщиків, колоністів, іногородців та ін.³²

Уведене 1724 р., подушне проіснувало більше ніж півтора століття й на початку 1860-х рр., усе ще залишалося основним податком – навіть після звільнення від нього міщан 1863 р. воно складало близько 70% загальної суми податкових надходжень, його платниками були більше ніж 26 млн осіб чоловічої статі, із 70 - мільйонного населення держави³³, а враховуючи, що коли його платниками були й міщани, то українські губернії, як і переважна більшість російських, були аграрними й основний податковий тягар лежав саме на різних категоріях селянства.

Подушне в очах селянства зливалося з іншими податковими платежами, адже як правило, воно не розподілялось окремо, а розкладалося разом із усією сумою належних з них зборів. Тим більше, що й уряд своїми розпорядженнями кінця XVIII - початку XIX ст. включив до нього платежі на розвиток шляхів сполучення, на утримання “присутственных” місць, а для українських, прибалтійських та білоруських губерній і області Війська Донського – збір за право винокуріння (про нього мова буде йти окремо) та ін.

Зупинимось детальніше на характеристиці подушного оподаткування тих категорій населення українських губерній, що належали до податних станів – селян і міщан.

3.1.1.2 Державні селяни

Певні особливості в подушній податковій системі мали різні категорії державних селян. Достовірних даних щодо їх кількості в Україні на початку XIX ст. практично не існує, найбільш точними є ті, що містяться в матеріалах ревізії 1836.1840 рр., проведеної під час передачі державних маєтностей новоутвореному профільному міністерству. Тоді в українських губерніях мешкало близько

³² Василенко Н. Подушная подать в России // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. XXIV (47). – СПб., 1898. – С. 125.

³³ Ананьич Н.И. К истории отмены подушной подати в России // Исторические записки. – Т. 94. – М.: Наука, 1974. – С. 184.

1 604 107 державних селян, що становило 21,15% від загальної кількості в імперії³⁴. За регіонами такий розподіл був наступним - 2,19% на Правобережжі, 13,31% на Лівобережжі і 5,65% на Півдні. Як бачимо, на території Київської, Волинської, Подільської губерній кількість державних селян була незначною, але у власності держави там було багато конфіскованих маєтків в учасників Польського повстання 1830 р., котрі перебували в економічному управлінні тимчасових власників. Загалом у західних губерніях Російської імперії було 1666 казенних маєтків (593 964 особи державних селян), у тому числі старостинських – 842 (307 063 особи), перших поезуїтських – 164 (35 889 осіб), других поезуїтських – 31 (9902 особи), конфіскованих – 354 (181 850 осіб), по монастирських – 204 (17 950 осіб), які перейшли від греко-російського духовенства – в Київській губернії 7 волостей (22 027 осіб на оброку), у Вітебській і Могилівській губерніях 3107 осіб, ленних 71 (16 035 осіб), погалиційських 2 (141 особа)³⁵. У губерніях Правобережної України на час утворення міністерства державних маєтностей було 64645 осіб чоловічої статі усіх категорій державних селян у Київській, 38 755 - у Подільській і 28 668 – у Волинській губернії³⁶. Щодо податкових зобов'язань, то, наприклад, державні селяни Київської губернії щорічно сплачували до казни 423 359 руб. подушної податі та оброку³⁷, державні маєтності цієї губернії мали 75 899 руб. 77 ½ коп. сріблом і 10 771 руб. 50 коп. асигнаціями прибутку³⁸. У той же час надходження до бюджету з різних видів державних маєтків на Правобережжі були нерівномірними.

Окрім загальнодержавного подушного різні категорії державних селян сплачували й інший, подушний за характером, податок – оброк (з 1812 р. - оброчну подать), що займав друге місце за значущістю доходів до бюджету. Його витоки також сягають

³⁴ Підраховано на основі: Журнал Министерства государственных имуществ. – №1. – 1841. – С.8–9.

³⁵ Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине. – С.87.

³⁶ Гуржий І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С.98.

³⁷ РДІА. – Ф.560, оп.1, спр.1104, арк. 72–75.

³⁸ Там же.

петровських реформ, коли 1723 р. для формування гусарських полків із українських однодвірців* уводився додатковий збір з однодворців Азовської та Київської губерній у розмірі чотирьох гривень із душі. В іменному указі, оголошеному президентом військової колегії князем О.Д. Меншиковим, зазначалося, що “однодворцы, кроме положенного с них общаго подушного оклада, никому ничего не платят; дворцовые же крестьяне платят во дворец, а вотчинниковы платят своим владельцам; поэтому, повелевалось установить с однодворцев особый сбор, соотвественный платежам дворцовых и владельческих крестьян, и поступление от сбора обратить на содержание гусарских полков”³⁹. 1724 р. для зрівняння в повинностях поміщицьких і державних селян, адже перші, крім подушного податку, платили також оброк пану, а державні селяни - лише подушне, цей додатковий чотиригривневий збір поширюється на всіх державних селян як оброк. “Понеже на однодворцев, на черносошных крестьян, на татар и ясашных, и на пашенных, и на других им подобных государственных крестьян, котрые не за помещики, на тех положено сверх настоящего подушного збору вместо помещичья дохода, еще по четыре гривны с души”⁴⁰.

За часів правління Катерини II підвищувалися не лише ставки подушного, але й оброчного збору – спочатку до двох рублів, а потім враховуючи інфляційні процеси, унаслідок якого “умножилось денежное обращение, и возвысились вообще цены на всякие вещи”⁴¹, цариця, вважаючи, що “собственные помещичьи с крестьян их поборы в двое или более превосходят те, кои настояли при наложении на государственных, дворцовых и экономических

* Під українськими однодвірцями законодавець розумів різні групи служилих людей на південному кордоні Російської імперії, що частково проходив і через територію України (Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории; отв. ред. Е.И. Луговая. – К.: Наук. думка, 1989. – С.5).

³⁹ ПСЗ. – Т.7. – №4138.

⁴⁰ Плакат о сборе подушном и протчем // Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. – Т.4. – М.: Юридическая литература, 1986. – С.210.

⁴¹ ДАПО. – Ф.222, оп.1, спр. 264, арк. 1.

крестьян нынешнего дву рублевого оклада”⁴², повеліла для збільшення державних доходів і встановлення таким чином “рівності” селян, збирати з другої половини 1783 р. з усіх категорій державних, палацових і економічних селян “вместо прежнего дву рублевого оклада по три рубли с каждой души мужского пола”⁴³.

Оброк розглядався російським урядом як плата державних селян “с состоящих в их владениях казенных земель”⁴⁴, тобто за користування казенною землею, але нараховувався за ревізькими душами, за якими селян наділяли землею, і мав такі ж недоліки, як і подушне. З суми оброку, як і з подушного також стягувалися накладні. Після введення на Лівобережжі російської подушної системи, Переяславське повітове казначейство нараховувало по 2 коп. накладних лише із кожного рубля подушного, але в указі Київської казенної палати від 31 грудня 1784 р. цьому казначейству, з посиланням на сенатський указ від 4 березня 1784 р., зазначалося, що “велено собирать накладные по две копейки с рубля не с одного подушного и поголовного оклада, но и с оброчного сбора”⁴⁵.

1797 р. для ліквідації недоліків, які об’єктивно існували при нарахуванні оброку, губернії поділялися на чотири класи за якістю землі та способами її обробітку. Усі українські губернії – Слобідсько-Українська, Новоросійська, Київська, Подільська, Малоросійська й Волинська – були віднесені до III класу⁴⁶. Податкові зобов’язання державних та економічних селян і однодвірців українських губерній 1800 р. складали 5 руб. 57 коп., козаків Полтавщини й Чернігівщини та військових обивателів Слобожанщини - 2 руб. 81 коп., військових поселенців – 2 руб. 51 коп., татар й ногайців – 5 руб. 26 коп., колоністи сплачували не з розрахунку кількості ревізьких душ, а від двору по 2 руб. або з десятини землі – по 5 коп.⁴⁷

⁴² Там же.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Уставы о податях... // СЗ. – Т.5., СПб., 1857. – С.9.

⁴⁵ ДАЧО. – Ф.366, оп.4, спр.2, арк. 2 зв. – 3.

⁴⁶ ЦДІА. – Ф.1336, оп.1, спр.108, арк. 27.

⁴⁷ Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – С.65.

Ставки оброку неодноразово збільшувалися протягом XVIII і XIX ст.⁴⁸. У кінці XVIII – в середині XIX ст. вони були наступними:

СТАВКИ ОБРОКУ 1797-1839 рр

Таблиця 3.1⁴⁹

Роки	Ставки оброку в рублях з ревської душі			
	Губернії I класу	Губернії II класу	Губернії III класу	Губернії IV класу
1797	5*	4,50	4	3,50
1810	8	7	6	5,5
1812	10	9	8	7,5
1839	2,86**	2,56**	2,29**	2,12**

У межах однієї губернії і далі існували різні за площею та якістю земельні наділи, а оброк нараховувався за душами й для всієї губернії був єдиним. У маніфесті від 11 лютого 1812 р. “О преобразовании комиссии погашения долгов” оброк уперше названо податтю⁵⁰. Ураховуючи незадовільний стан державних фінансів і відшуковуючи нові джерела наповнення скарбниці, царат іменним указом від 20 лютого 1812 р. поширює оброчну подать на різні категорії селянства Воронежської, Курської, Кавказької, Слобідсько-Української, Київської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній⁵¹. Зокрема на “войсковых обывателей, казаков, казачьих подсоседков, Коронных, ранговых стрелков,

⁴⁸ ПСЗ. – Т.18. – №13094; Т.19. – №15723; Т.24. – № 18278; Т.31 – №24116 та ін.

⁴⁹ Складено на основі: ПСЗ. – Т.24. – №18278 – С.848; Т.31. – №24116. – С.57; Т.32. – №24999. – С.195; 2-е ПСЗ. – Т.14. – О.1. – №12867. – С.839.

* Окрім них, стягувалося по 2 коп. накладних із кожного рубля оброку.

** Сріблом

⁵⁰ ПСЗ. – Т.32. – № 24992. – С.184.

⁵¹ ДАПО. – Ф.83, оп.3, спр.21, арк.10.

бобровников и пташников, коронноиосполитых, бывших за монастырями и прочих казенного ведомства слободских крестьян, черкас экономических и отписных, выморочных и воинских поселян”⁵². Усі вони обкладалися оброком нарівні з казенними селянами їх губерній. Отже, козацтво підлягало подвійному подушному оподаткуванню, адже оброчна подать, котра поширювалася на них, як справедливо зазначає В.С. Шандра, не була рентою за користування державною землею⁵³.

Іншим способом збільшення бюджетних надходжень було переведення губерній у вищі класи з відповідно вищими ставками оподаткування. На практиці це означало посилення фіскального тиску. Так, зокрема, іменним указом від 18 грудня 1823 р. Московська, С.-Петербурзька, Тверська й Слобідсько-Українська губернії переводилися до 1-го класу, Оренбурзька, Вологодська, Київська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська й Пермська - до 2-го класу, а Новгородська, Тобольська, Томська, Єнісейська й Іркутська – до третього. Усі ці заходи збільшили надходження до бюджету на 3 млн руб.⁵⁴ Якщо 1805 р. надходження від прямих податків становили близько 45 млн руб., то 1825 р. – близько 121 млн руб.⁵⁵, тобто за останні 20 років правління Олександра I майже втричі зросло податкове навантаження на населення.

Наші розрахунки, наведені в таблиці 3.2, підтверджують тезу М.М. Дружиніна про те, що сума ставок подушної податі й оброчних зборів наприкінці 30-х років XIX ст. у 9–11 разів перевищувала ті, що вводилися протягом 1719–1724 рр.⁵⁶

⁵² ПСЗ. – Т.32. – №24999. – С.195.

⁵³ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – С.107.

⁵⁴ Министерство финансов 1802-1902. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – Ч.1. – С.81.

⁵⁵ Там же. – С.96.

⁵⁶ Дружинин Н.М. Указ. соч. – С.50.

**СТАВКИ ПОДУШНОГО ТА ОБРОЧНОЇ ПОДАТІ 1724-
1839 РР.**

Таблиця 3.2⁵⁷

Роки	Подушне	Оброк	Разом
	у рублях асигнаціями й мідною монетою (з 1839 р. – сріблом)		
1724	0,74	0,4	1,14
1797	1,26	4	5,26
1810	2	6	8
1812	3	8	11
1816	3,25	8	11,25
1818	3,3	8	11,3
1823	3,3	8; 9*, 10**	11,3; 12,3*; 13,3**
1839	0,95	2,29; 2,56*; 2,86**	3,24; 3,51*; 3,81**

Ми бачимо, що коли 1724 р. оброк становив близько 54% від ставки подушного, то з 1823 р. – 242,4 % для губерній III класу, 272,7% для II класу й 303% для першого. Тобто феодальна експлуатація держаних селян зросла на 448,9% - 561,1%.

Порівняємо вартість податкового навантаження – 11 руб. 30 коп. державних окладних податків однієї ревільської душі державних селян Полтавської губернії, що належала до III класу – із цінами на продукти харчування в цьому регіоні. Для прикладу візьмемо середній за урожайністю 1827 р.: тоді пуд* житнього борошна коштував близько 42 коп., пшеничного - 1 руб. 26 коп., гречаного – 43 коп., свинячого сала – 4 руб. 83 коп., топленого баранячого – 8 руб. 30 коп., топленого яловичого – 9 руб. 33 коп., солі 1-го класу – 1 руб. 61 коп., а 2-го класу – 1 руб. 48 коп.; четверть** пшона – 9 руб. 91 коп., ячменю – 2 руб. 96 коп., вівса –

⁵⁷ Складено на основі: Плакат о сборе подушном и протчем // Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т. – Т.4. –С.202–203.; ПСЗ. – Т.24. – №18278 – С.848; Т.31. – №24116. – С.57; Т.32. – №24999. – С.195; 2-е ПСЗ. – Т.14. – О.1. – №12867. – С.839.

* Київська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії.

** Слобідсько-Українська губернія.

* Пуд = 40 фунтів.

** Четверть – хлібна міра, відповідала 8 пудам.

3 руб. 28 коп.; фунт^{***} пшеничного хліба – 7 коп., житнього – 3 коп., яловичини 1-го сорту – 7 коп., 2-го – 5 коп., 3-го – 4 коп., баранини 1-го сорту – 23 коп., 2-го – 4 коп., свіжої риби – 15 коп., привізної – 20 коп., коров'ячого масла – 25 коп., овечого -18 коп. і фунт меду – 29 коп.⁵⁸

1832 р. міністр фінансів Є.Канкрін пропонує Державній раді встановити чотири оклади оброчної податі для кожної губернії, а у зв'язку із складністю нарахувань для повітових казначейств нові оклади пропонувалося встановлювати за волостями, а не за поселеннями. При віднесенні волостей до одного з окладів оброчної податі потрібно було брати до уваги кількість і якість земель, ціни на сільськогосподарську продукцію, зручність збуту, вигідність місцезнаходження, промисли мешканців, крім сільськогосподарських, вигоди які мало населення від лісних та рибних угідь, каменоломень та ін., різних місцевих умов, що позитивно впливали на економічний стан населення. Крім того, потрібно було враховувати й несприятливі обставини, зокрема розміри податкової заборгованості, обтяжливі натуральні земські повинності, часті затоплення земель і т.п. Здійснення таких заходів, на думку міністра фінансів, повинно було збільшити надходження до бюджету від оброчної податі на 3 млн руб.⁵⁹ Запропонований проект, підтриманий Державною радою, отримав законодавче затвердження височайшим указом у липні 1832 р. Як експеримент, він запроваджувався в С.-Петербурзькій, Псковській, Новгородській та Тверській губерніях, в яких за допомогою прикомандированого з міністерства фінансів чиновника засновані губернські комітети складали табелі розрядів оброчних податей казенних поселян. Правила нових окладів відповідно до височайшого повеління від 7 жовтня 1832 р. поширювались і на інші губернії, за винятком сибірських і привілейованих. Але все ж цей проект, незважаючи на згадані укази й повеління, залишився тільки проектом. Табелі нових окладів оброчної податі не були затверджені царем.

^{***} Фунт російський = 409,512 грам.

⁵⁸ Підраховано середньорічну ціну на основі: ДАПО. – Ф.83, оп.3, спр.78, арк. 2–36.

⁵⁹ Министерство финансов. 1802–1902.– Ч.1. – С.267–268.

На необхідності реформування управління державними селянами наголошував В.Н. Каразін, указуючи, що воно не сприяє їх господарському розвитку, не дає мотивації для підвищення продуктивності праці, і, відповідно, не приносить економічної користі державі. “Чи не бачимо ми прикладів, що який не є малий оброк казенних поселень у порівнянні з тим, що отримують поміщики, він, зі всією строгістю земської поліції, щорічно характерний недоплатою”⁶⁰.

Подушна система передбачала подвійне оподаткування для осіб, що переселялися із однієї губернії до іншої або змінювали стан. Зокрема, державні селяни при переході в міщани, міщани при переході в купці чи селяни. У цьому разі належало сплачувати податі в повному розмірі за попереднім і новим місцем проживання відповідній громаді до проведення нової ревізії. Відповідно до 23 статті Статуту про податі, податки “по окладу их считаются лежащими не на каждом лице отдельно, но на целом обществе или селении, по числу душ, по ревизии в нем состоящих или в последствии причисленных”⁶¹. Розмір цих податкових зобов’язань визначався через перемноження кількості ревізьких душ громади чи населеного пункту на розмір окладу, що визначався для губерній і повітів. При розкладці подушного за базу оподаткування мала братися абстрактна душа, яка не мала економічного підґрунтя, не враховувався ні майновий, ні фізичний стан платника, його платоспроможність, хоча, як указував професор Новоросійського університету С.І.Іловайський, “ревізька душа” була “понятием малораспространённым среди крестьян, которые при раскладке следующих с них сборов считают на свои мирские, окладные души”⁶². На відході від передбачених законодавцем норм під час розкладки подушного акцентував увагу М.М. Сперанський у “Плані фінансів”, зазначаючи, що частина поміщиків і казенних селян відходили від визначених урядом правил його розкладки за кількістю ревізьких душ, а намагалися розподілити за кількістю

⁶⁰ Каразін В. Лист одного поміщика ...ської губернії до свого губернатора // Українська економічна думка. – К.: Знання, 1998. – С.51.

⁶¹ Уставы о податях... // СЗ. – Т.5. – СПб., 1857. – С.12.

⁶² Иловайский С.И. Учебник финансового права. – С.248.

тягла в господарстві “и сбор сей нечто другое есть в своем основании, как прибавка к оброку. Следовательно, подушный сей сбор и ныне существует только на бумаге и в счетах правительства, на самом же деле он есть сбор поземельный, но учреждённый на правилах, весьма недостаточных и неверных”⁶³. На Слобожанщині, після поширення на неї подушного, оклад, як стверджував Д.І. Багалій, “щороку розкладався не по душах, а по заможності кожного”⁶⁴.

Ці тези підтверджує аналіз матеріалів ревізій державних маистностей 1836–1840 рр., проведений академіком М.М. Дружинінім. Дослідник, узявши за основу дані по Подільській губернії, указує, зокрема, що стягнення державних податків у селянських громадах переважно здійснювалося на репертиційній* системі через розподіл річного окладу між усіма платниками відповідно до їхнього майнового статусу⁶⁵; у Балтському повіті застосовувався віковий принцип розподілу, коли “совершеннолетние платили по 5 рублей, имевшие от 12 до 16 лет – по 2 рубля, имевшие от 8 до 12 лет – по рублю, а малолетние (до 8 лет) – по 50 копеек медью”⁶⁶; у Воронківському фільварку названого повіту між наявними ревізійними душами розподіляли по 4 руб. 50 коп. міддю, а за вибулих стягували додатково по 1 руб. міддю за кожного робочого вола⁶⁷. Також застосовувався передбачений законом подушний принцип розподілу податкових зобов’язань і змішаний, як, наприклад, у Літинському старостві Літинського повіту: “Крестьяне должны были вносить поголовный сбор по 2 рубля с души и сверх того - определённую сумму за грунт: паровой* – по 4 рубля, поединок** – по 2 рубля, пеший*** – по 1 рублю, халупник**** по 53 злотых”⁶⁸.

⁶³ Сперанский М.М. План финансов. // У истоков финансового права. – М.: Статут, 1998. – С.55.

⁶⁴ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х.: Дельта, 1993. – С.110.

* Від лат. *repertorium* – перелік, список майна (див.: Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения). – М.: Юрид. лит., 1989. – С.273).

⁶⁵ Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – С.332.

⁶⁶ Там же. – С.332–333.

⁶⁷ Там же. – С.334.

* Селянин, який володів 2 волами.

Опрацьовані нами матеріали ревізії державних мастностей Херсонської губернії свідчать про відсутність системності в розподілі податкових зобов'язань державних селян і цього регіону: “Раскладка всех сборов на поселян производится обыкновенно не вовремя и без соблюдения законного порядка ... и... весьма разнообразно. По некоторым вся сумма разлагается поровну по числу душ, по иным на души и скот, по другим на хозяев, смотря по их состоянию”⁶⁹. Загалом ревізори вказували, що розкладки досить часто проводилися несправедливо при обкладенні худоби чи іншого майна, не зверталася увага на їхню цінність, на отримуваний від них дохід. Як приклад, наводилося село Валегуцулово Ананіївського повіту, в якому для сплати накопиченої податкової заборгованості було вирішено стягнути з кожної душі за 7-ою ревізією 67 руб. з одиниці великої рогатої худоби й коней по 15 руб., з овець – 3 руб. 70 коп., колоди бджіл – 3 руб. 50 коп., з 12 вітряків -1354 руб. 11 ³/₄ коп. Внаслідок такої розкладки багатьом господарям належало сплатити від 500 до 700 і більше рублів недоїмок сільського товариства⁷⁰. Проте на початку 60-х рр. XIX ст., як і наприкінці 30-х рр. у губернії домінувала подушна система розкладки податей і повинностей. Підполковник О. Шмидт, автор фундаментального дослідження “Херсонская губерния”, виданого в серії “Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба”, указував, що в кінці 1850-х рр., для державних селян губернії подушне складало близько 5 руб. й декількох копійок окладного збору; окрім того з них збирали 1 ¹/₂ - 2 коп. поземельного збору з десятини та майже стільки ж з душі мирського збору, тобто загальна сума оподаткування складала на одну ревізьку душу близько 5 руб. 20 коп., а всі натуральні повинності в рік не

** Селянин, котрий мав 1 вола.

*** Селянин, який володів лише ґрунтами – ріллею і сінокосом.

**** Ті що мали лише дворище й город.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ РДІА. – Ф.560, оп.1, спр.1089, арк. 11 зв. – 12.

⁷⁰ Там же. – Арк. 12 зв.

перевищували 50–60 коп.⁷¹ Дослідник зазначав, що загальні річні повинності менші 6 руб. для землеробів, котрі володіли в середньому 9,5 десятин землі, не були обтяжливими, а значні недоїмки державних селян по губернії обумовлювалися подушною системою оподаткування. О.Шмідт наголошував, що “самое рациональное средство для отвращения накопления недоимок - раскладка всех податей на землю, причём надел ею крестьян должен быть в размерах, соответствующих средствам каждого”⁷². Як приклад, наводилося с. Іванівка Одеського повіту в котрому, після неврожаю 1848 р. сільське товариство, “не видя возможности правильной и своевременной уплаты податей при душевом разделе земли, предоставило право каждому из домохозяев брать её столько, сколько позволят его средства и платить подать уже не по душам, а по числу взятых на себя десятин. Постановление это имело хорошие последствия, и текущая подать вносились своевременно и сполна”⁷³.

Аналітичний огляд інших матеріалів, зокрема окладних книг, податних зошитів, документів губернського й окружного, повітового й волосного правління різних регіонів України⁷⁴ також підтверджує, що справді в досліджуваний період не існувало єдиної системи розрахунків подушних податкових зобов'язань членів сільських громад у державних селах. Тільки за визначеною законодавцем ставкою оподаткування ревізської душі подушне обчислювалося під час визначення сумарного податкового зобов'язання територіальних громад, прийому зібраних платежів до повітових казначейств і в діловодстві органів управління. Тому цілком слушним є твердження М.М. Сперанського про те, що подушне існувало лише на папері й у розрахунках уряду. Зрозуміло, що така ситуація у фіскальній царині провокувала зловживання виборних адміністрацій у державних селах. Значне

⁷¹ Шмидт А. Херсонская губерния. – Ч.2. // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – Т.23. – СПб., 1863. – С.342.

⁷² Там же.

⁷³ Там же.

⁷⁴ ЦДІА – Ф.442, оп.1, спр.1807; ф.553, оп.1 а, спр. 51; ДАХеО. – Ф.300, оп.1, спр. 55; ДАВАРК. – Ф.68, оп.1, спр. 674, 696, 1688, 2015; ДАКиО. – Ф.297, оп.1, спр. 23; ДАПО. – Ф.1247, оп.1, спр. 43. та ін.

податкове навантаження, зловживання низових адміністрацій, архаїчні методи господарювання з низькою, точніше відсутньою агрокультурою, неврожайні роки й нестабільні ціни на збіжжя породжували постійні недоїмки в сплаті державних податей.

В Україні не було жодного регіону, який не мав би проблем із податковими заборгованостями. У лютому 1814 р. Новоросійський генерал-губернатор А.Е. Рішельє повідомляв міністра фінансів Д.О. Гур'єва, що він одержує “звідусіль найсумніші донесення про становище сільського населення; арештантські роти в Херсоні вже переповнені людьми, посадженими туди за несплату недоїмок, а багато інших самі просять, щоб їх відвели туди ж. Селяни зовсім неспроможні платити, вони продають своє останнє майно, а через два роки, а може й раніше, вони перемруть з голоду, якщо уряд на свій кошт не забезпечить їх продовольством”⁷⁵. Записка сенатора Мечникова 1832 р. до Миколи I “О чрезвычайных недоимках, о причинах оных, о средствах к получению настоящих и о недопущении впредь будущих” спровокувала жорстку позицію міністра фінансів Є.Ф. Канкріна* щодо забезпечення податкових надходжень до державної скарбниці з казенних селян. Сенатор прямо вказував, що найголовнішою причиною накопичення податкових недоїмок останніми був вплив казенних палат на волосне начальство, які мали привід “не слушать ни земской полиции, ни самого губернатора”⁷⁶. Другою, на думку Мечникова, за вагомістю причиною стало “ослабление прежних законных мер и средств, в продолжении времени учинённое в пользу неисправных плательщиков”⁷⁷. Це були прямі закиди на адресу

⁷⁵ Цит. за Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.109-110.

* До цього більш жорстку позицію щодо стягнення податкових недоїмок займав міністр внутрішніх справ граф А.А. Закревський (1828–1831 рр.). Відоме його подання стосовно податкових недоїмок московських міщан до Державної ради, підтримане останньою й затверджене імператором, відповідно до якого міщан, які мали податкові заборгованості, належало “употреблять для заработка оных в различныя работы”, а “мещан, кои не платили за семейства свои сряду пять лет государственных податей и коиих поведение окажется неисправным, годных отдавать в военную службу, а негодных переселять в Сибирь” (2 - е ПСЗ. – Т.3. – №2533. – С.1206).

⁷⁶ Бржежский Н. Указ. соч. – С.132.

⁷⁷ Там же.

міністра фінансів та його відомства. Канкрін намагався пояснити імператору економічні чинники податкових заборгованостей державних селян, заперечував бездіяльність довіреного йому міністерства: “Огромная переписка доказывает, что оно беспрерывно настаивает на том, чтобы в счёт текущего оклада и недоборов поступило по крайней мере столько, сколько составляет годовой оклад. Правда, что при подобных требованиях упоминалось иногда, чтоб не было приступаемо к мерам разорительным, особенно в отношении к казённым крестьянам (как-то: телесным наказаниям, выставливаниям в зимнее время окон и дверей, поставкою неплательщиков на мороз, выдерживанию без пищи, продаже за бесценок последнего имущества, на что неоднократно поступали жалобы). Но сего требовала самая польза финансов и спокойствие народа, особливо при упадке цен на все продукты”⁷⁸. Враховуючи, що записка сенатора Мечникова не містила пропозицій щодо усунення порушених проблем, міністр фінансів, вносячи до Державної ради на вимогу Миколи I названу записку й власні пояснення, пропонує ряд заходів які, на його переконання, могли сприяти розв’язанню питань боротьби з податковими недоїмками. Отримавши схвалення ради, пропозиції Канкріна знайшли відображення в іменному указі Миколи I від 15 червня 1832 р.⁷⁹ 8 лютого 1835 р. імператор ухвалює доповідню Канкріна “О дозволеніи начальникам губерний вводить военную экзекуцию в упорствующие в платеже податей казенныя селения”⁸⁰. На отриманому височайшому дозволі на застосування військової екзекуції у казенних селах, які опиралися сплаті податків наголошував міністр фінансів в листі від 18 лютого 1835 р. до подільського військового губернатора, щоправда це рекомендувалося втілювати лише в крайніх випадках, для залякування інших неплатників у губернії⁸¹. Таким чином, у безрезультатній боротьбі з недоїмкою влада вдавалася до застосування позаекономічних примусів, зокрема, військових

⁷⁸ Там же. – С.136.

⁷⁹ 2-е ПСЗ. – Т.7. – №5436. – С.383–386.

⁸⁰ Там же. – Т.11. – От.1. – №8813. – С.82–83.

⁸¹ ЦДІА. – Ф.442, оп.67, спр.34, арк. 56–57.

екзекуцій у казенних селах. Волинський цивільний губернатор А.П. Римський-Корсаков у жовтні 1835 р. констатував, що “при постоянном наблюдении за ходом взыскания податей и недоимок и предпринимаемых по сему предмету мерах, я не вижу желаемого успеха в взыскании оных; напротив того, подати и недоимки поступают в самом ничтожном количестве, так что казначейства в затруднении или даже не в состоянии выполнить предназначенных расходов”⁸².

Полтавський губернський предводитель дворянства Капніст у записці до міністра внутрішніх справ О. Г. Строганова (грудень 1841 р.) вказував, що під час стягнення податків із державних селян губернії протягом 1821-1838 рр. їхнє рухоме майно й особисті речі, зокрема худобу, овець, одяг та ін., продавали з публічного торгу на базарах і ярмарках, “а самих поселян піддавали жорстоким тілесним покаранням”⁸³. Але, як слушно зазначав подільський цивільний губернатор Г. С. Лошкарєв у рапорті до імператора “недоїмка збільшувалась і тому не може бути ліквідована лише стягненням, адже застосування до того суворих і рішучих заходів можуть лише до останнього розорити” населення⁸⁴.

Необхідно зазначити, що не всі державні селяни українських губерній підлягали оброчному оподаткуванню, виняток становила значна частина мешканців Правобережної України, на території якої переважно існувала орендна система. Державні селяни цих губерній, як правило, були зобов'язані відбувати панщину тимчасовим орендарям. Казна одержувала не оброчні платежі селян, а орендну платню від осіб, які з публічних торгів отримували населені пункти в тимчасове користування⁸⁵. Загалом законодавець виділяв 6 категорій підданих, які не підлягали оброчному оподаткуванню “и платят одне подушныя подати: 1) крестьяне состоящих в хозяйственном управлении населённых казённых имений, как отправляющие разныя повинности натурою; 2) крестьяне бывших поиезуитских имений; 3) однодворческие

⁸² Там же. – Арк.248.

⁸³ Цит. за Гуржій І. Вказ. праця. – С.111.

⁸⁴ ЦДІА. – Ф.442, оп.67, спр. 34, арк. 294.

⁸⁵ Див. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва.

крестьяне; 4) безземельные панцирные бояре в западных губерниях, живущие на помещичьих землях; 5) государственные крестьяне в Камчатке; 6) половники, живущие на владельческих землях⁸⁶.

Поліпшити ситуацію із платоспроможністю державних селян було покликане міністерство державних маєтностей, створене 1838 р. на чолі із П.Д. Кисельовим. З його ініціативи для визначення доходів казенних поселень від земель та лісів у Росії протягом 1843–1856 рр. проводилося визначення земельних площ, місцевих відмінностей ґрунтів за назвами, якістю, середнім з них врожаєм і культивованими культурами. Своєрідним полігоном для апробації кисельовських новел у галузі оподаткування, зокрема перекладання оброку з душ на землю, стають Петербурзька й Воронежська губернії. Так, 1842 р. в цих губерніях уводяться нові податкові правила, відповідно до яких обчислювався певний процент чистого прибутку із земель, вводилися особливі збори за зиски від мирських оброчних статей, лісів та ін., а селянські промисли обкладалися так званим білетним збором. Складність практичного застосування нововведень змусила уряд відмовитися від цієї системи й продовжити пошуки способів удосконалення оцінювання дохідності земельних наділів.

У грудні 1844 р. Миколою I затверджується проект Правил про порядок стягнення грошових зборів з державних селян, котрі мали впорядкувати їхні грошові зобов'язання, які поділялися на чотири види: “а) общие сборы, б) частные казённые взыскания; в) мирские сборы и г) рекрутские денежные сборы”⁸⁷. До складу загальних зборів належали: громадські, на забезпечення продовольством і земські збори, державні податі та різноманітні стягнення, котрі мали сплачувати сільські товариства, зокрема розстрочені недоїмки, позики та ін. Загальні збори рахувалися за кількістю душ кожного сільського товариства, хоча “считаются лежащими не на каждом лице отдельно; но на целом сельском обществе, однако же поступать в казну могут не иначе, как по раскладке на каждое семейство, или домохозяина; а потому для

⁸⁶ Уставы о податях... //СЗ. – Т.5. – 1857. – С.10.

⁸⁷ 2-е ПСЗ. – Т.19. – О.1. – №18519. – С.836.

ежегодного производства сих сборов необходимы: во первых, окладное исчисление, или окладной лист, во вторых, раскладка на домохозяев, и в третьих, форма, или порядок производства сборов”⁸⁸.

Протягом 1842–1851 рр. правила оцінювання переглядалися 6 разів, у результаті чого 1848 р. було вироблено механізм так званої зрівняльної розкладки через перекладання оброчної податі з душ на землю й промисли. Для кожної губернії обчислювався так званий контингент, тобто сума оброчної податі відповідно до її класу й кількості податного населення. Частка від губернського контингенту й суми земельного та промислового доходу губернії визначала величину окладу у відсотку, який приймався для оподаткування окремих поселень губернії⁸⁹. Розподіл цієї податі в середині населеного пункту здійснювали самі селяни. На основі таких правил до 1856 р. зрівняльна розкладка оброчної податі була введена в 19 губерніях: Петербурзькій, Воронезькій, Пензенській, Тамбовській, Тульській, Рязанській, Курській, Орловській, Псковській, Катеринославській⁹⁰, Московській, Смоленській, Харківській⁹¹, Саратовській, Новгородській, Тверській, Калузькій, Нижегородській і Владимирській. У шести губерніях - Херсонській, Таврійській, Ярославській, Костромській, Казанській і Самарській – були проведені лише підготовчі роботи, а в 11 інших губерніях взагалі не було нічого зроблено для перекладення податей із душ на доходи казенних поселень і введення зрівняльної розкладки. Таким чином, лише в двох із дев’яти українських губерній вводилися новели у сфері прямого оподаткування державних селян, і то не на перших етапах експерименту.

Розвиток буржуазних відносин, підготовка реформи 1861 р. зумовили необхідність спрощення кадастрової оцінки й встановлення таких окладів оброчної податі, які могли б слугувати для визначення капітальної вартості земель на випадок їх продажу

⁸⁸ Там же. – С.836–837.

⁸⁹ Алексеенко М.М. Действующее законодательство о прямых налогах. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1879. – С.230–231.

⁹⁰ 2-е ПСЗ. – Т.26. – О.2. – №25831. – С.173.

⁹¹ Там же. – Т.27. – О.1. – №26757. – С.657.

селянам у власність. З цією метою 1859 р. видається нова інструкція для оцінки казенних земель, згідно з якою угіддя поділялися при оцінці на 5 класів: 1) орні землі; 2) косовиці, 3) вигони, випуски та пасовища; 4) землі під садками й цінними культурами, оброблюваними для продажу; 5) садиби, землі під забудовами, городами, невеликими садами, котрі слугували для домашнього господарства селян. При обчисленні чистих (оціночних) доходів з валових доходів вилучалися 20–40% для покриття витрат на обробіток. Кадастрові роботи за згаданою інструкцією проводились у 14 губерніях, з яких тільки в 9 вводилась оброчна подать на нових підставах обчислення, вона становила $\frac{1}{4}$ оціночного доходу⁹², а інші податки й збори розраховувалися за старим, докадастровим порядком – за кількістю душ. Для оцінки доходності помість у західних губерніях проводилися люстрації, які рахували валові доходи, у прибалтійських проводилося регулювання, на підставі котрого обчислювали чистий прибуток. Проте подорожна розкладка оброчної податі в кінці 1861 р. існувала лише в трьох губерніях: Смоленській, Новгородській і Псковській, а в Київській, Волинській, Подільській, деяких помістях Курляндської та Лівонської губерній державні селяни платили поземельний оброк визначений проведенням там регулювання⁹³.

1861 р. встановлюються нові ставки оброчної податі. Найвищими - 3 руб. 15 коп. із ревізської душі вони були для Ярославської, Костромської, Казанської, В'ятської, за винятком Орловського повіту та для державних селян Царевського повіту Астраханської губернії; 3 руб. мали сплачувати в Орловському повіті В'ятської губернії, а також в Оренбурзькій, Симбірській, Самарській, Пермській, за винятком Чердинського й Солікамського повітів; оклад у 2 руб. 85 коп. встановлювався для Астраханської, за винятком Царевського повіту, Вологодської, за винятком Сольвичегодського, Яренського й Устьсисольського повітів та Херсонської і російських поселенців у Таврійській губернії. Такий

⁹² Пушкарёва В.М. История финансовой мысли и политики налогов. — М.: ИНФРА-М, 1996. — С.161.

⁹³ ДАХО. — Ф.31, оп.142, спр.1806, арк. 35.

же розмір оброчної податі встановлювався для колоністів Таврійської, Херсонської і Катеринославської губерній⁹⁴. Селяни колишніх південних поселень сплачували 2 руб. 84 коп., найнижчою податкова ставка була для Наримського відділення Томської губернії і Тобольського, Березовського й Туринського округів Тобольської губернії – 2 руб. 41 коп. і для державних селян Чернігівської та Полтавської губерній – 2 руб. 53 коп.⁹⁵ Оброчна подать у формі земельного оброку, який сплачували в Київській, Волинській та Подільській губерніях, підвищувалася на 10%. Цілком слушно писав професор В. Лебедев, що оброк за характером був ще однією подушною податтю, особливо в середині XIX ст., коли згідно з указом від 7 березня 1861 р. його сплачували й ті державні селяни, які не користувалися казенною землею⁹⁶.

Отже, державні селяни українських, як і представники цієї верстви в інших губерніях Російської імперії, підлягали поголовному оподаткуванню, сплачуючи подушне та оброчну подать, а їх податкове навантаження в 4,5-5,6 раза перевищувало загальнодержавні платежі поміщицьких селян. Великий податковий тиск разом із надто низькою агрокультурою, періодичними неврожайми, коливаннями цін на хліб, а також зловживанням селянських адміністрацій стали причиною значних за обсягами податкових заборгованостей державних селян України, для ліквідації котрих в умовах феодально-кріпосницької держави влада вдавалася як до височайшого прощення, так і до застосування позаекономічних примусів, зокрема військових екзекуцій. Певні спроби перейти на економічно обґрунтовані податкові платежі державних селян здійснило створене 1838 р. міністерство державних маєтностей на чолі з П.Д. Кисельовим, але, на жаль, чи на щастя, переважна частина державних селян українських губерній залишилася поза орбітою цих новел.

⁹⁴ Там само. – Арк. 34 зв.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Лебедев В. О поземельном налоге. – СПб., 1868. – С.132.

3.1.1.3 Козацтво

За влучним висловом З. Когута: “У процесі приведення української соціальної структури до відповідності з імперською моделлю найбільш невизначеним було становище козаків. У серці імперії не існувало жодної подібної групи населення”⁹⁷. Дійсно, після знищення останніх проявів українського автономізму – козацьких полків на Слобожанщині, Гетьманщині й полкового устрою на Лівобережжі та Запорозької Січі на Півдні, – військові обивателі й козацтво продовжували існувати лише як окремий стан, близький до державних селян. Проте, однозначно, наслідуючи імперського законодавця, визначати козацтво як одну з станових груп державних селян, на нашу думку, було б не цілком коректно, адже їх політико-правові статуси значно різнилися, особливо це стосувалося питань особистої свободи, права переходу в інші податні стани, права винокуріння і землеволодіння. “Как ни были ограничены права малороссийских козаков к концу XVIII века, но всё же таки их свободное состояние не могло сравниться с тяжким бесправием крестьянства”⁹⁸, – указував М.Стороженко. Але враховуючи, що проблеми політико-правового статусу різних категорій населення України кінця XVIII – середини XIX ст. виходять за межі нашого дослідження, зупинимося лише на взаємовідносинах у царині державних фінансів українського козацтва й самодержавної Росії. Козацтво та військові обивателі складали найчисельніші станові групи державних селян Лівобережжя в першій половині XIX ст. Так, зокрема, козацтво в 1813 і 1850 рр. складало 83,02% і 82,93% чисельності державних селян на Полтавщині, 71,08% і 64,93% – на Чернігівщині, щодо військових обивателів Харківщини, то за даними на 1813 р. вони становили 81,80% державних селян⁹⁹.

⁹⁷ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 - 1830. – К.: Основи, 1996. – С.241.

⁹⁸ С[тороженко] Н. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века. //Киевская старина. – 1897. – №6. – С.461.

⁹⁹ Підраховано на основі: Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. Е.И. Луговая. – К.: Наук. думка, 1989. – С.12.

Історія формування фіскальних зобов'язань українського козацтва до імперії Романових у кінці XVIII ст. відображена у исочайше затвердженій вересневій 1807 р. доповіді Сенату “О сравнении панцирных бояр в повинностях с малороссийскими казаками”. Законодавець указував, що травневий 1783 р. указ Катерини II включав українське козацтво до податних станів імперії, впорядкувавши їх податкові зобов'язання, котрі козаки “до 1783 года платили поборы неопределённые, зависевшие от воли начальства; в оном году высочайшим указом мая 3 дня повелено: собирать с них на содержание военной их службы, вместо прежних не определённых поборов, с каждой души по одному рублю по 20 копеек на год; кроме того казаки малороссийские платят оброчных за право винокурения по 1 рублю с души, по указу 1794 года сентября 7 дня, вместо провианта по 50 копеек и по указу 1797 декабря 18 прибавочных вместо содержания полковых подъемных лошадей по 26 копеек, накладных по 2 копейки на рубль, всего по 2 rubli 81 копеек с каждой души”¹⁰⁰. Отже, 1797 р. податкові зобов'язання українського козацтва було в 1,87 рази меншими, ніж у державних селян, котрі сумарно сплачували 5 руб. 26 коп. Принципова різниця була в сплаті оброку, – для козаків він був своєрідною формою акцизу за право вільного винокуріння, а для державних селян – орендною платнею за використання державних земель. 1803 р. Сенат визнав малоросійських козаків “полноправными владельцами принадлежащей им земельной собственности”¹⁰¹.

Податкова політика держави щодо малоросійського козацтва й військових обивателів Слобожанщини, як правило, залежала від ряду внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників. Цілком слушно вказує українська дослідниця Т.Лазанська, що “в период войны правительство, используя казаков как дополнительную военную силу, снимало с них оброк. Поэтому государственная власть в зависимости от обстановки лавировала: она то частично

¹⁰⁰ ПСЗ. – Т.29. – №22615. – С.1279.

¹⁰¹ С[тороженко] Н. К истории малороссийских козаков. – С.466.

освобождала казаків від уплати податей, то знову привлекала к таковой”¹⁰².

Козаки заносилися до окладних книг товариств тих населених пунктів в яких вони мешкали. За узгодженням із казенною палатою вони змінювали місце проживання, яка видавала указ про їх виключення із подушного окладу в одному товаристві й запису в іншому. Так, наприклад, Київська казенна палата, на прохання “значкового товарища сына Григория Тимченка, и по учинённой справке приказали: в Переяславское и Киевское уездные казначейства послать указы и велеть, первому, вышеписанного Тимченка в двух из числа козаків, а подсосудка в одном мужеска полу души из числа козаких подсосудков уезда Переяславского в селе Капустинцах с начала сего 795 года исключить, а последнему его Тимченка в тем подсосудком в толиком же числе душ и с того времени уезда киевского в местечке Воронкове в число тамошних козаків и их подсосудков и в подушной оклад причислить”¹⁰³.

Але не всі представники козацького стану смиренно виконували царські укази й записувалися в окладні книги для сплати подушного. У попередньому розділі ми вказували, що подушна система досить складно приживалася на Лівобережжі, вільні мешканці котрої ігнорували заборону на переходи із одного населеного пункту до іншого. Ще гостріше ця проблема стояла в козацьких поселеннях, адже з часів Богдана Хмельницького козацтво вважало себе не просто вільним, але й привілейованим станом. Листування нижніх земських судів з казначействами й козацькими начальниками свідчить, що частина козацтва саботувала ревізію 1794 р. Так, зокрема, в повідомленні Переяславського нижнього земського суду до Переяславського повітового казначейства, з посиланням на рапорти козацьких начальників, указувалося, “что жители части их селений избегая дабы в сочиняемую ныне новую ревизию в тех местах где жительствоуют записаны не быти”¹⁰⁴ змінювали без узгоджування з фіскальними органами місця проживання. Суд наголошував, що

¹⁰² Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины. – С.65.

¹⁰³ ДАКиО. – Ф.297, оп.1, спр.23, арк.148.

¹⁰⁴ Там само. – Арк.40.

“через таковое жителей удаление с их нынешних жилищ в сочинении ревизии может последовать замешательство”¹⁰⁵.

Ми вище вказували, що в кінці XVIII ст. українське козацтво й військові обивателі Слобожанщини, окрім загальнодержавного подушного сплачували оброк, за право вільного винокуріння, проте в XIX ст. Санкт-Петербург періодично накладав на них оброк, аналогічний тому, що сплачували державні селяни – за користування державною землею. Такий підхід пояснюється тим, що “правительство никак не могло определить своего окончательного отношения к казаком – считать их только держателями земли, или же наследственными владельцами старозаимочных участков”¹⁰⁶.

У зв’язку з війною, коли армії Наполеона стрімко просувалися у глиб імперії, імператорським рескриптом 25 червня 1812 р. малоросійському генерал-губернатору князю Я.І. Лобанову-Ростовському наказувалося приступити до формування козацьких полків у Чернігівській і Полтавській, за прикладом сформованих напередодні війни графом Віттом на Київщині й Поділлі, українських козацьких полків¹⁰⁷.

Генерал-губернатору вдалося сформувати у Полтавській губернії 9 козацьких кінних полків і 6 – у Чернігівській. Кожен із цих 15 полків складався з 5 ескадронів¹⁰⁸. Видатки лівобережного козацтва на формування цих полків були завеликі, адже кожен козак повинен був мати коня, на купівлю котрого асигнувалося 100 руб. за рахунок товариства, окрім цього необхідно було мати сідло, уздечку, баклажку для води, сакву для фуражу, скребло й щітку. Одягали й озброювали козаків також за рахунок товариства, з казни видавалися лише патрони¹⁰⁹. Коштом козацьких товариств Лівобережжя ці полки утримувалися протягом усієї війни.

¹⁰⁵ Там само. – Арк.40 зв.

¹⁰⁶ Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины. – С.65.

¹⁰⁷ Павловский И.Ф. Малороссийское козацье ополчение в 1812 году по архивным данным. //Киевская старина. – 1906. – №.9. – С.2.

¹⁰⁸ Казин В.Х. Казачьи войска: Справочная книга императорской главной квартиры / Под ред. В.К. Шенк. Репринтное издание. – Б.м., 1992. – С.35.

¹⁰⁹ Детальніше див.: Павловский И.Ф. Малороссийское козацье ополчение. – С.5–6.

Не зрозуміло, що мав на увазі В.І. Стрельський, коли стверджував, що на формування козацьких полків у “Полтавській і Чернігівській губерніях було зібрано до 160 тисяч карбованців грошей”¹¹⁰. Проте чернігівський, полтавський і харківський генерал-губернатор В.В. Левашов у квітневій 1836 р. доповіді Миколі І про становище малоросійських козаків указував, що “в отечественную войну 1812 года вооружение стоило им 40 миллионов рублей”¹¹¹. Якщо взяти до уваги, що 1813 р., на території Малоросійського генерал-губернаторства мешкало 460 905 ревільких душ козаків¹¹², тобто тих, чийм коштом безпосередньо утримувалися козацькі полки, то за 4 роки існування цих військових формувань на одну ревільку душу козака припадає 86 руб. 78 коп., а на один рік – 21 руб. 69 коп., у той час ставка оброчної податі для різних категорій державних селян складала 6 руб. у 1812 р., а з 1813 р. – 8 руб., тобто безпосередні річні видатки козаків протягом 1812–1816 рр. у середньому на 14 руб. 19 коп. перевищували ті, котрі вони мали б сплатити в якості оброчної податі.

Проте на утримання козацьких полків пішла лише частина названої суми. Співробітник Полтавської архівної комісії І.Ф. Павловський, ґрунтуючись на матеріалах архіву Полтавського губернського правління, наводить приклади не лише розкрадання зібраних козацькими товариствами коштів, а й визискування козаків чиновниками різних рангів, котрі використовували козацькі гроші для власного збагачення, а не забезпечення боєготовності новосформованих полків¹¹³.

Враховуючи значні затрати козацьких товариств на формування указаних полків, малоросійський генерал-губернатор від імені імператора оголосив козацтву, що воно “избавляется от

¹¹⁰ Стрельський В.І. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року: Стенограма публічної лекції. – К.: Товариство для поширення політичних та наукових знань Української РСР, 1953. – С.20.

¹¹¹ Шандра В.С. “...Настоящее положение малороссийских козаков”. Всепідданійша доповідь 1836 р. генерал-губернатора В.В. Левашова Миколі І. // Архіви України. – 2003. – №1–3. – С.34.

¹¹² Підраховано за: Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины. – С.12.

¹¹³ Павловский И.Ф. Малороссийское козацье ополчение. – С.14-20.

всех податей, кроме подымной* подати”¹¹⁴. Тобто козацтво звільнялося від сплати оброчної податі, покладеної на нього іменним указом від 20 лютого 1812 р.¹¹⁵ З цього приводу, за свідченням І.Ф. Павловського “30 августа в день тезоименитства Александра I, в некоторых полках был прочитан высочайший указ и отслужен молебен”¹¹⁶.

Проте в іменному указі від 8 лютого 1816 р., стосовно звільнення малоросійського козацтва від сплати оброчної податі Я.І. Лобановим-Ростовським, наголошувалося, що “по предмету сего распоряжения, от Комитета министров учинено его императорскому величеству всеподданнейшее представление журналом 17 сентября 1812 года; но высочайшего разрешения на оное еще не последовало”¹¹⁷. Лише в листопаді 1813 р. Комітет міністрів, на запит міністра фінансів графа Гур’єва щодо оподаткування малоросійських козаків вирішив “оставить на том самом основании, как распорядился малороссийский генерал-губернатор”¹¹⁸.

Ставлення козацьких товариств до формування кінних полків для захисту імперії Романових від Наполеона не було однозначним. Частина вірила у відродження національного війська й старих привілеїв козацтва, вони навіть виставляли до війська від себе більше, ніж це передбачалося в маніфесті Олександра I, тобто більше 4 осіб від кожної сотні ревізьких душ. Інші ставилися до цього процесу без особливого ентузіазму, й навіть слідом за місцевими поміщиками, частина котрих мала опозиційні та профранцузькі настрої¹¹⁹, неохоче брала участь у мобілізації членів товариств до новостворених козацьких полків, намагаючись зменшити кількість рекрутованих козаків. Мали місце випадки,

* Імовірно, генерал-губернатор хотів відновити традиційне для Лівобережної України подимне, тут і далі йде мова про подушне, адже назване подимне за об’єктом і ставкою оподаткування відповідало існуючому на той час подушному.

¹¹⁴ ПСЗ. – Т.33. – №26130. – С.490.

¹¹⁵ ДАПО. – ф.83, оп.3, спр.21, арк.10.

¹¹⁶ Павловский И.Ф. Малороссийское козачье ополчение. – С.6.

¹¹⁷ ПСЗ. – Т.33. – №26130. – С.490.

¹¹⁸ Там же.

¹¹⁹ Реснт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Інститут історії України НАН України. – К., 2003. – С.69.

коли козацькі товариства замість піклування про сім'ї козаків, котрі перебували в діючій армії, накладали на них значні податкові зобов'язання. Як, наприклад, у селі Красному Янівської волості Чернігівського повіту. Його мешканки – Параска Запорожчиха і Євдокія Кулешиха, – змушені були в листопаді 1813 р. звернутися до чернігівського цивільного губернатора О.П. Бутовича по допомогу, вказуючи, що “козачье общество не взирая на нашу бедность и службу наших мужей наступательно изнуряя нас экзекуциею взыскивают подушные и разные казённые и общественные повинности и нас так ставят на уравниение с теми в которых мужей неимеется к службе к совершенному нашему бедствию ибо мы и детей малолетних своих прокормить не в состоянии”¹²⁰. Документ містить резолюцію губернатора: “Предписать нижнему суду, чтобы подтвердили волосному правлению, дабы просители податями и постоем не были отягощены”¹²¹, а на другий день до Чернігівського нижнього земського суду направляється відповідне подання¹²².

По завершенні війни й поверненні козацтва додому, граф Гурьев знову звернувся з клопотанням до Комітету міністрів про стягнення, починаючи з 1815 р., з малоросійського козацтва податків в обсязі, передбаченому лютневим 1812 р. іменним указом, але “Комитет, не имея разрешения на прежнее представление своё от 17 сентября 1812 года, почёл себя не в праве приступить к какой-либо отмене учинённых малороссийским генерал-губернатором распоряжений”¹²³. Проте враховуючи аргументацію міністра фінансів, що скарбниця через це щорічно недоотримує 2 712 929 руб., Комітет звернувся 9 лютого 1815 р. до Олександра І по дозвіл скасувати розпорядження князю Я.І. Лобанова-Ростовського, але імператор “повелеть соизволил, чтобы взимание с малороссийских казаков оставлено было в настоящем его положении, впредь до особого по сему предмету учреждения, которое последует в непродолжительном времени”¹²⁴.

¹²⁰ ДАЧО. – Ф.128, оп.1, спр.1188, арк. 1.

¹²¹ Там само.

¹²² Там само. – Арк.2.

¹²³ ПСЗ. – Т.33. – №26130. – С.490.

¹²⁴ Там же.

Як бачимо, графа Гур'єва зовсім не цікавило те, що держава в рік опосередковано отримувала у 3,68 рази більше надходжень від лівобережного козацтва, котре власним коштом утримувало 15 полків діючої армії. Проте міністр фінансів на знайшов підтримки в імператора.

У липні 1816 р. іменним указом Олександра I козацькі кінні полки розформовуються, їхнім командирам наказувалося негайно розпустити козаків по домівках, у нагороду за службу їм залишалися лише мундирні речі, а щодо фіскального боку взаємовідносин козацтва й центральної влади, то імператор проголошував, що “мы всемилостивейше освобождаем их от всех других податей и сборов, кроме подымной по три рубля и за право винокурения по одному рублю, и того по четыре рубля с души, которыя собирать на прежних основаниях с начала сего года”¹²⁵. Надходження від указаних податей пропонувалося зберігати в казенній палаті, разом із коштами, котрі залишаться від 122 980 руб. 57 коп., що “остались от обмундирования казаков” після сплати штаб і обер-офіцерам розформованих полків платні за 1815 р. і грошима від продажу коней із цих полків, непридатних до подальшого використання в армії¹²⁶. Ці кошти ймовірно планувалося використати на створення військових поселень з лівобережного козацтва, адже преамбула цього указу містила тезу царя про те, що “мы с удовольствием приступаем ныне к образованию сего сословия на правилах, воинскому духу его свойственных, долженствующих расширить и упрочить навсегда выгоды его поселения, и связать казаков неразрывными узами со всеми прочими военными силами нашими”¹²⁷.

Але вже через два роки на українське козацтво, серпневим іменним указом 1818 р., знову накладається рекрутська повинність, хоча й підтверджуються їхні пільгові податкові зобов'язання, “они оставляются при тех самых податях, по 4 руб. с души, кои собираются с них на основании указов моих от 11 июня

¹²⁵ Там же. – №26309. – С.888.

¹²⁶ Там же.

¹²⁷ Там же. – С.887.

1816 года”¹²⁸. Проте, уже наприкінці 1819 р. графу Гур'єву вдається схилити на свій бік Державну раду з питання оподаткування малоросійського козацтва, котре протягом 1812-1819 рр. отримало, на думку російських можновладців, “достаточное вознаграждение за произведённые ими в 1812 году издержки”¹²⁹. Олександр І погоджується із аргументацією міністра й членів ради, видавши 10 грудня 1819 р. іменний указ, котрим повелів: “С 1 генваря наступающаго 1820 года возобновить с малороссийских казаков сбор оброчного оклада в пользу государственных доходов, и вместе с тем распространить на них учреждённые подати по части путей сообщения, платимые всеми прочими состояниями казённых поселян”¹³⁰. Все ж ставка оброчної податі для козаків встановлювалася на рівні, “как она установлена была до 1812 года”¹³¹, тобто 6 руб. Чи дійсно восьмирічна пільга покривала платежі козацьких товариств на утримання козацьких полків? Ми вже зазначали, що видатки однієї козацької ревізької душі тоді складали в середньому 86 руб. 78 коп., а сума оброчної податі, котру козаки не сплачували в період 1812–1819 рр., становила 70 руб. Окрім цього козаки не платили збори на утримання шляхів сполучення у розмірі 25 коп. на рік у 1816 - 1817 рр. і по 30 коп. у 1818–1819 рр., тобто ще 1 руб. 10 коп., а разом 71 руб. 10 коп. Таким чином, фактичні переплати козацтвом за цей період складали близько 15 руб., тобто майже ще дворічну ставку оброчної податі. І це лише формальний фінансовий бік взаємин, адже оброчна подать для козацтва була незаконною взагалі (про це далі).

Проблема неправомочності оброчної податі для лівобережного козацтва лежала в площині визнання його прав на власність земельними наділами, котре всіляко заперечував міністр фінансів граф Гур'єв. Особливо гостро ця проблема постала 1820 р. Влада, організовуючи переселення малоросійського козацтва на терени Чорноморського війська, вимагала щоб бажаючі змінити місце

¹²⁸ Там же. – Т.35. – №27505. – С.544.

¹²⁹ Там же. – Т.36. – №28021. – С.410.

¹³⁰ Там же.

¹³¹ Там же. – Т.38. – №29696. – С.1325.

проживання повністю розраховувалися з податковими зобов'язаннями, при цьому їм заборонявся продаж власних земель. Необхідно зазначити, що Санкт-Петербург у питанні переселення козаків з Полтавської та Чернігівської губерній на Південь до Новоросії й Чорноморії, діяв за кліше, розробленим у кінці XVIII ст., фінансова складова котрого була напрочуд стабільною й послідовною – фінансові умови цієї міграції були значно гіршими за ті, що пропонувалися іноземним колоністам, уряд не брав на себе жодних зобов'язань щодо фінансової підтримки переселенців, а вони отримували право залишити свої товариства лише після розрахунку з державою щодо фінансальних статей. Так, зокрема, Київська казенна палата, звертаючись 23 липня 1795 р. до Переяславського повітового казначейства з питання переселення із Чернігівської губернії 400 душ козаків до Катеринославської губернії, наказувала стягнути належні із них податі й недоїмки до 1796 р. включно¹³². Аналогічні підходи були й під час переселенських кампаній 1806-1809 рр., 1809-1811 рр., проте тоді козацькі родини для погашення податкових недоїмок і облаштування на новому місці мали кошти від продажу землі, а 1820 р. з подачі графа Гур'єва їх максимально наблизили до звичайних державних селян, котрі лише користувалися державними землями й за це сплачували оренду у формі оброчної податі. Міністерство фінансів виступає каталізатором наступу на залишки колишніх козацьких привілеїв, особливо в питаннях контролю й розпорядження їхніми землями.

Проте в урядових колах не було одностайності щодо цієї проблеми. Державна рада 14 квітня 1823 р. навіть визнала, що “земли малороссийских козаков не зависят от управления министерства финансов и принадлежат либо козакам собственно, на праве дворянском, либо обществам их, не имеют сходства с землями, у казённых крестьян во владении состоящими, которыми заведывают казённые палаты. Почему на будущее время постановить правилом, чтобы дела по землям малороссийских козаков, ежели со стороны казны нет к ним притязаний, не были отсылаемы ни в казённые палаты, ни к министру финансов на

¹³² ДАКиО. – Ф.297, оп.1, спр.23, арк. 210.

заклучение»¹³³. Зрозуміло, що така розв'язка не могла задовольнити очільника міністерства фінансів, котрий через п'ять днів звернувшись до міністра юстиції Дмитра Івановича Лобанова-Ростовського, до речі, брата колишнього малоросійського генерал-губернатора Якова Івановича, опротестовує це рішення, аргументуючи свою позицію посиланнями на закони, що раніш забороняли козакам продавати свої землі, а також тим, що козаки, як і державні селяни сплачували оброк¹³⁴. Щоправда, граф Д.О. Гур'єв скромно промовчав про те, що заборони на продаж козацьких земель і обкладання козаків оброком приймалися виключно на вимогу його відомства, котре, маючи хронічний бюджетний дефіцит, значні внутрішні й зовнішні позики, шукало будь-які шляхи наповнення скарбниці, а заволодіння майже півмільйоном “нічиїх” ревізських душ і їхніми землями було досить спокусливим.

Проте, малоросійський генерал-губернатор князь М.Г. Рєпнін, який змінив на цій посаді князя Лобанова-Ростовського в липні 1816 р., стає на захист, намагається опротестувати пролобійовану міністром заборону продавати козакам спадкові землі¹³⁵, підготувавши аналітичну записку з історії козацтва, в якій висвітлювалися заслуги представників цього стану перед імперією – документально, ґрунтуючись на грамотах і указах, підтверджував легітимність козацького землеволодіння¹³⁶.

Наступник графа Гур'єва Є.Ф. Канкрін продовжив політику наступу на козацькі привілеї міністерства фінансів, а першим результатом стало прийняття в грудні 1823 р. іменного указу про зрівняння з 1 січня 1824 р. малоросійських козаків у платежі оброчної податі з державними селянами, котрі мешкали в тих же губерніях¹³⁷. Тобто, козацтво Полтавської і Чернігівської губерній відтепер мало сплачувати державні податки на рівні державних селян – 11 руб. 30 коп., з котрих 8 руб. складала оброчна подать.

¹³³ Цит. за: С[тороженко] Н. К истории малороссийских козаков. – С.482.

¹³⁴ Когут З. Російський централізм і українська автономія. – С.245.

¹³⁵ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні. – С.107.

¹³⁶ Детальніше див.: Рєпнін Н. Краткая записка о малороссийских козаках // ЧОИДР. – Т.2. – 1864. – С.85-135.

¹³⁷ ПСЗ. – Т.38. – №29696. – С.1323.

У березні 1827 р. новий російський імператор Микола I в іменному указі міністру фінансів графу Канкріну наголошував, що розглянувши за поданням малоросійського генерал-губернатора князя Репніна “журнал комитета финансов, коим одобряется предложение ваше, чтоб учиненое по указу 18 декабря 1823 года возвышение оброчной подати с казаков Полтавской и Черниговской губерний двумя рублями с души на сей 1827 год сложить”¹³⁸.

Значні зміни у фінансову політику російського самодержавства до українського козацтва спровокувало польське повстання 1830 р. для участі в придушенні якого з малоросійських козаків, як і 1812 р., формуються кавалерійські полки, щоправда 1831 р. їх було лише 8 – “по 732 козаки в шести основних полках і по 170 – у двох резервних”¹³⁹. Їх формування, за свідченням В.В. Левашова, обійшлося козацьким товариством у близько півмільйона рублів¹⁴⁰. Ініціатором створення козацьких полків виступив малоросійський генерал-губернатор Репнін, котрий поряд із цим запропонував зменшити податковий тиск на козацтво. “Микола I погодився на ліквідацію недоїмок (подушного, водяного і сухопутних податків) і збору за вільну торгівлю спиртними напоями, що накопичилися на 1831 р.”¹⁴¹

23 березня 1832 р. імператор адресує іменний указ “О взимании податей: подушной, за право винокурения и оброчной, в малороссийских губерниях, вместо ассигнаций, серебряною монетою” міністру фінансів Є.Ф. Канкріну, котрим Микола I погодився на запропонований міністром і схвалений Державною радою експеримент зі стягнення податкових платежів із мешканців Лівобережної України срібною монетою. Проте, царський указ не обмежував платежі податей срібними грошима, а наказував місцевим казначействам приймати податі “как ассигнациями и медною монетою, так и серебряною рублевою, по желанию

¹³⁸ 2-е ПСЗ. – Т.2. – №970. – С.262.

¹³⁹ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні. – С.108.

¹⁴⁰ Див.: Шандра В.С. “...Настоящее положение малороссийских казаков”. Всепідданійша доповідь 1836 р. генерал-губернатора В.В. Левашова Миколі I. //Архіви України. – 2003. – №1-3. – С.34.

¹⁴¹ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні. – С.108.

платящих”¹⁴². Ставки оподаткування відповідно до цього указу були наступними: “вносить с ревизкой души за подать подушную по 90 копеек, за право винокурения по 55 копеек, и за оброчною с казенных крестьян по 2 руб. 20 коп., а с малороссийских казаков, с коих ныне, на основании рескрипта моего от 6 мая 1831 года, вместо 8 руб., взимается 4 руб. ассигнациями, по 1 руб. 10 коп. серебром, с доплатою дробей в общих суммах менее серебряного рубля”¹⁴³. Березневий указ містив новели у фіскальній політиці самодержавства, зокрема, переводив податкові платежі в двох малоросійських губерніях із асигнацій на срібло на 1832-1833 рр. До цього лише, відповідно до вересневого указу 1801 р., сріблом стягувалися рекрутські гроші в прикордонних поселян¹⁴⁴.

Хоча козацькі полки й не встигли взяти участі в придушенні повстання, проте цар був задоволений їх відданістю престолу й рішучістю послужити імперії. Микола I у червні 1832 р. видає іменний указ, котрим урегульовував військові й фінансові зобов'язання чернігівського й полтавського козацтва перед імперією. У ньому, зокрема, декларувалося бажання імператора “облегчить их в настоящих повинностях, мы признали за благо, вместо податей, ими ныне платимых, взимать с них впредь до приведения в действие упомянутых предложений, с каждой ревизской души по два рубля серебром в год, включая в сумму сию 55 коп. серебром за право продажи вина”¹⁴⁵. Даний указ не лише зменшував податкове навантаження на одну ревізьку душу українських козаків, а й пропонував для полегшення податкового тиску козацьким товариствам, за їхнім бажанням, “привести между собою в точную известность, владеемыя каждым семейством земли, и по мере количества оных, разложить платёж следующих с общества, или селения податей”¹⁴⁶. Тобто на найвищому рівні визнавалася недосконалість подушної системи стягнення податей. Проте ця новела, як і інші заходи Миколи I, була половинчатою, адже не скасовувала подушного підходу при визначенні сукупного

¹⁴² 2-е ПСЗ. – Т.7. – 5246. – С.151.

¹⁴³ Там же.

¹⁴⁴ ПСЗ. – Т.31. – №24101. – С.46.

¹⁴⁵ 2-е ПСЗ. – Т.7. – 5458. – С.401.

¹⁴⁶ Там же.

податкового платежу козацьких поселень чи товариств. На попередньому рівні для козацтва залишалися лише натуральні й грошові земські повинності. Окрім цього, царський указ припиняв спекуляції різних державних органів щодо козацького землеволодіння, чітко визначивши правовий статус козацьких спадкових і набутих земель. Якщо перші могли перебувати в цивільному обігу лише серед представників козацького стану, то другі, “преобретённые казаками по купчим крепостям от дворян или разночинцев, могут быть продаваемы и другим образом, на основании законов отчуждаемы, кому бы то ни было, без всяких ограничений”¹⁴⁷. Окрім цього, козаки отримали право у випадку черезсмужжя, за дозволом казенної палати узгодженим із військовим губернатором, а за його відсутності – з цивільним губернатором, обмінювати свої спадкові землі на поміщицькі й різночинські.

Розуміючи, що незавершеність реформування лівобережного козацтва як окремого стану українського населення може призвести до рецидиву зазіхань на нього міністерства фінансів у плані перетворення козаків на державних селян, М.Г. Рєпнін запропонував створити спеціальну установу для управління малоросійського козацтва, а через половинчастість законодавчого регламентування податкових зобов'язань козацтва перед владними структурами постало “питання про визначення системи й розмірів їхнього оподаткування та про з'ясування майнового стану”¹⁴⁸. З цього приводу генерал-губернатор звертається по височайший дозвіл на проведення нового перепису полтавського й чернігівського козацтва. На думку М.Г. Рєпніна, “розмір податку має залежати від кількості працюючих у родині та від площі наділів і визначатися один раз на десять років”¹⁴⁹. Як експеримент він апробував запропоновану ним систему оподаткування у Полтавському й Чернігівському повітах, у котрих був проведений перепис козаків і з'ясовано площу їх земельних ділянок¹⁵⁰.

¹⁴⁷ Там же.

¹⁴⁸ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні. – С.110.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Там само.

Імператор підтримав ініціативу малоросійського військового губернатора, і в червневому 1833 р. указі Миколи І князю Рєпніну наголошується: “Разсмотрев представление ваше о порядке произведения новой переписи малороссийских казаков, и о приведении при том в известность земель и имущества их, я уполномочиваю вас как на исполнение сих предложений чрез особых чиновников, которые имеют быть вами командированы по селениям казаков в то время, когда издан будет манифест о произведении общей по государству переписи, так и на определение по сей новой переписи, немедленно по окончании оной, сбора податей”¹⁵¹.

Звільнення 1834 р. князя Рєпніна з посади генерал-губернатора призупинило процес оптимізації оподаткування лівобережного козацтва, а податкова політика Санкт-Петербурга щодо українського козацтва навіть у найменшому наближенні була дуже далекою від справедливої та економічно обґрунтованої, що, як свідчать архівні документи, призводило лише до подальшого розорення цієї верстви українського населення. Так, зокрема, призначений 1835 р. чернігівським, полтавським і харківським генерал-губернатором В.В. Левашов у всепідданійшій доповіді 1836 р. до Миколи І вказував, що такі заходи, як складання недоїмок чи їхня розстрочка, не мали позитивного впливу на козацькі господарства й відповідно на їх платоспроможність, адже під час стягнення з козаків податкових зобов'язань і бюджетних заборгованостей до них застосовувалися “не токмо строгие, но даже жестокие меры... Сверх обыкновенных полицейских побуждений продавались на базарах движимое имущество, рогатый скот, лошади, овцы и наконец рубища их и жён их. Не взирая на сии разорительные и для казны вредные меры, недоимка не могла пополниться, и сии-то остатки оной были сложены или рассрочены. Словом сказать, прощалось то, чего казна и без того не могла получить; потому облегчительные меры сии ни мало цели своей не достигали”¹⁵². На думку В.В. Левашова, необхідно було відмінити обов'язок товариства платити недоїмку за неплатників,

¹⁵¹ 2-е ПСЗ. – Т.8. – №6277. – С.367–368.

¹⁵² Шандра В.С. “...Настоящее положение малороссийских казаков”. – С.35.

адже на Лівобережній Україні земля перебувала в приватній власності козаків і їхні товариства не мали права нею розпоряджатися, а тому вони не могли відповідати за своєчасну сплату податей членами товариства¹⁵³. Генерал-губернатор указував, що 1835 р. з козацьких товариств надійшло 3 805 018 руб. податкових платежів, проте бідні козаки їх взагалі не платили, середнього достатку внесли лише половину необхідної суми, а заможні “уплатили за других 1 298 148 рублей, или с каждой души по 4 рубля 60 копеек сверх собственного годового оклада”¹⁵⁴. Міністр фінансів Є.Ф. Канкрін, котрий за дорученням управляючого справами Комітету міністрів вивчав доповідь Левашова імператору, справедливо зазначав, що “для отвращения предполагаемых неудобств от взаимной ответственности обществ в платеже податей остаётся одно средство, то, чтобы ввести предположенный новый образ обложения оными”¹⁵⁵. Граф Канкрін, а за ним і Комітет міністрів, визнали, що покращити платоспроможність козацтва можливо шляхом, запропонованим М.Г. Рєпніним: “Учреждение нового порядка взимания податей с малороссийских казаков с обложением их, и по мере владеемых земель, достояния и промыслов, было уже в виду и как отозвался министр финансов в присутствии Комитета вместе с другими предположениями бывшего малороссийского военного губернатора о новом образовании тамошних казаков”, проте вони констатували, що все це “зависит ныне от дальнейшего усмотрения и представления настоящего главного местного начальства”¹⁵⁶. У листопаді 1836 р. новим генерал-губернатором краю призначають графа О.Г. Строганова. В.В. Левашов намагався продовжити політику М.Г. Рєпніна щодо українського козацтва, й доводив Санкт-Петербургу, що зубожіння цієї верстви населення викликано перш за все видатками на спорядження козацьких полків 1812 і 1831 рр., які підірвали їхню платоспроможність, і неможливістю її відновити через систематичний наступ міністерства фінансів, котре

¹⁵³ Там само. – С.36.

¹⁵⁴ Там само. – С.34.

¹⁵⁵ Там само. – С.39

¹⁵⁶ Там само. – С.41.

послідовно визискувало козацтво різними заходами податкової політики, як-то підвищення акцизу на сіль 1814 р. з 20 до 90 коп., що обмежило можливості їхнього чумакування, а 1820 р. взагалі обклало їх оброчною податтю.

Наступного, 1837 р., ситуація не покращилася. Є.Ф. Канкрін у листі до чернігівського цивільного губернатора генерал-майора Жукова вказував, що протягом 1836 р. податкові заборгованості козаків цієї губернії зросли з 2162 тис. руб. до 2448 тис. руб.¹⁵⁷ Головна господарська контора для малоросійських козаків, до котрої звернувся чернігівський губернатор з вимогою вжити негайних заходів для ліквідації недоїмок козацьких товариств, мусила констатувати, що значні суми податкових заборгованостей козаків сформувалися ще до створення цієї контори, тобто протягом 1832–1834 рр. і “время от времени умножаются от начисления пени и процентов”¹⁵⁸. Стягнення з козаків недоїмок за попередні роки було досить проблематичним, адже вони в силу ряду обставин “пришли в крайнюю обнищальность, и третья часть из них не имея земли, не только платитъ податных за прежнее время недоимок и долгов по ссудам на продовольствие не в состоянии даже с великою нуждою снискивают для семейств своих весьма бедное пропитание и содержание заработка”¹⁵⁹. Окрім цього, на загальну суму недоїмки впливала податкова заборгованість переселенців до Кавказу, котра мала бути списана, проте рахувалася й далі на козацьких товариствах¹⁶⁰.

Негативний вплив на платоспроможність козацьких сімей справили різноманітні легітимні побори й зловживання місцевих властей. Сучасники свідчили, що “урядники ездят по сёлам и требуют денег то на подушное, то на земские повинности, то на содержание контор, то на содержание волосных правлений, то на содержание станowych управлений, то на мирские надобности, то на оспопрививателей и т.д. Словом, предлогам ко взысканию денег нет конца, и бедные казаки платят безмолвно, не имея никогда той

¹⁵⁷ ДАЧО. – Ф.128, оп.1, спр.5217, арк. 1 зв.

¹⁵⁸ Там само. – Арк.7.

¹⁵⁹ Там само. – Арк.7-7 зв.

¹⁶⁰ Там само. – Арк.7 зв.

утешительной уверенности, что всё уже заплатили, а напротив того, оставаясь всегда в мучительном ожидании, что через несколько времени опять придут урядники взыскивать с них деньги на какую-либо новую надобность, о которой они прежде и не слышали”¹⁶¹.

На кінець 30-х рр. XIX ст., як указує Т. Лазанська, сумарна ставка податкових зобов’язань козаків Полтавської губернії складала 13 руб., а Чернігівської – 10 руб. 80 коп.¹⁶², і це при тому, що вони були звільнені від сплати оброчної податі. Для порівняння скажемо, що державні селяни цих губерній при подушній системі розкладення мали річне податкове навантаження 11 руб. 30 коп. асигнаціями й мідною монетою.

Після створення міністерства державних маєностей (1837 р.), козацтво переходить під його юрисдикцію, тобто ними завідує установа, створена насамперед для управління державними селянами. Подальші законодавчі ініціативи цього відомства 1838 - 1839 рр. наглядно продемонструють, що українське козацтво для російської влади було лише особливою групою державних селян, котра мала певні привілеї. Восени 1838 р. міністр державних маєностей П.Д. Кисельов підтримує ініціативу чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора О.Г. Строганова перед Комітетом міністрів про дозвіл малоросійським козакам переходити в інші податні стани на рівні з казенними селянами¹⁶³. 23 листопада того ж року імператор, “высочайше повелеть соизволил: сравнить малороссийских казаков в отношении к переходу в другие податные сословия с казёнными крестьянами, с тем, чтобы они исполняли все условия, постановленные законами при переходе в другие сословия сих последних, чтобы не состояли на рекрутской очереди, не имели за собою недоимок, а также прежде перехода, их крепостная казачья земля была непременно продана казакам же, на основании высочайшего указа 25 июня 1832 года”¹⁶⁴.

¹⁶¹ Цит. за: Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины. – С.71.

¹⁶² Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины. – С.66.

¹⁶³ ДАХО. – Ф.31, оп.142, спр.784, арк. 70.

¹⁶⁴ 2-е ПСЗ. – Т.13. – О.2. – №11763. – С.331.

У жовтні 1839 р. Микола I підтримує рішення Державної ради про виключення з податного звання українських козаків, котрі вступали до служби по навчальній частині в учителі чи в університети для навчання. Знову ж таки вони отримували це право на тих же підставах, що й інші представники податних станів, зокрема державні селяни, з виключенням їх із козацького стану, “первых, по принятии их в учительское звание, а последних, по окончании курса наук и по получении учёной степени, и сообразно сему утвердить в службе по учебной части с исключением из казачьего звания определённых учителями в Пузиковское приходское училище Фёдора Зайченка и в Змиевское уездное училище Акима Литовченка, а казачьим детям Демяну и Якову Бубликам, по выданным им от казаков местечка Смелаго увольнительным свидетельствам, дозволить для продолжения наук поступить в университет”¹⁶⁵.

А в грудні 1839 р. лівобережне козацтво урівнюється в правах з державними селянами під час переходу в неподатні стани, приводом для такого рішення стало клопотання козака Полтавської губернії Івана Глоби про дозвіл вступу у ченці. За рапортом графа Кисельова, імператор повелів “дозволить малороссийским казакам переходить наравне с государственными крестьянами в неподатныя состояния”¹⁶⁶.

Для міністерства державних маєтностей і його місцевих підрозділів існування у своєму підпорядкуванні групи особливого стану населення, котрий мав деякі подібні до державних селян риси, викликало певні труднощі управління, тому вони навіть у власному діловодстві часто називали лівобережне козацтво “державними селянами”. Як, наприклад, у листі Чернігівської палати державних маєтностей до чернігівського губернатора дійсного статського радника Шереметєва в серпні 1840 р. стосовно надання допомоги постраждалим від пожежі козаком села Кожани, вказувалося: “Исправляющий должность новозыбковского окружного

¹⁶⁵ Там же. – Т. 14. – О. 1. – 12770. – С. 762.

¹⁶⁶ Там же. – № 13025. – С. 959.

начальника рапортом от 26 минувшаго июля №2123 доносит палате, что *государственные поселяне* (виділено нами – В.О.) села Кожанов Сергеевки, Деркачъ и Голикова от происшедшего пожара лишились всей постройки, нуждаются в денежном пособии, которое необходимо им оказать, именно: Тимофею, Василию и Игнату Сергеевкам, Ивану Деркачу и Марии Голиковой, каждому по двадцати пяти рублей серебром”¹⁶⁷. У той же час вихідні дані листа називають його “Об оказании пособия потерпевшим от пожара козакам села Кажанов”¹⁶⁸. Розглядаючи проблему козацького землеволодіння, законодавець указував, що особи “казачьяго сословия, которыя переходили в податныя состояния мещан и государственных крестьян, и в неподатное монашество”¹⁶⁹ були зобов’язані продавати свої землі лише представникам козацького стану. Таким чином, на державному рівні визнавалася якісна відмінність лівобережного козацтва від державних селян. Цікаво, що ті з козаків, хто отримував дворянство, зберігали попереднє козацьке землеволодіння, “подвергаясь токмо исполнению нераздельно с сим владением обязанностей, по отправлению поземельных повинностей и платежу податей”¹⁷⁰.

Військова кампанія Російської імперії проти Оттоманської Порти розпочата 1853 р., відома в історіографії як “Східна війна”, у результаті низки військових і дипломатичних прорахунків призвела до висадки союзних Туреччині військ на Кримському півострові восени 1854 р. Захист імперії потребував залучення нових людських ресурсів. Санкт-Петербург у черговий раз вдається до створення ополчення, котре для українського козацтва знову матеріалізується в традиційних для складних військових кампаній першої половини ХІХ ст. Малоросійських кінних козачих полках. Новий імператор Олександр II 7 травня 1855 р. затверджує “Положение о

¹⁶⁷ ДАЧО. – Ф.128, оп.1, спр.8297, арк. 1.

¹⁶⁸ Там само.

¹⁶⁹ 2-е ПСЗ. – Т.20. – О.І. – №19184. – С.517.

¹⁷⁰ Там же.

малороссийских конных казачьих полках”, котрим козаки Полтавської та Чернігівської губернії, “по настоящим чрезвычайным обстоятельствам”, призывались “в государственное ополчение на службу временную для защиты веры, престола и отечества”¹⁷¹. Відповідно до цього положення, формується 6 полків – 4 в Полтавській і 2 – в Чернігівській губерніях. Але на відміну від формувань 1812 і 1831 рр., 1855 р. законодавець детально регламентував фінансовий бік цього питання, указуючи, що видатки на “устройство и содержание малороссийских полков, относятся: одне на счёт казачьих обществ, другия на счёт дворянских имений Полтавской и Черниговской губерний и, наконец, третия на счёт общаго государственнаго земскаго сбора”¹⁷². Щодо фіскальних зобов’язань козацьких товариств, то вони повинні були забезпечити делегованих ними на службу козаків трьома сорочками й двома штанами, внести до місцевих повітових казначейств за квитанціями кошти, визначені екстраординарним зібранням дворянства, для придбання обмундирування для козаків, зокрема: шапки, кашкета, галстука, напівжупану, шароварів, шинелі й двох пар чобіт. Окрім цього, товариства мали здати шестимісячну пропорцію провіанту на продовольство козаків, виходячи з розрахунку десять пудів тридцять п’ять фунтів муки й один пуд п’ять фунтів круп на кожного рекрутованого козака¹⁷³. Усе інше забезпечувалося із інших двох указаних джерел фінансування. Озброювалися полки за рахунок держави. Для Полтавщини 4 козацькі полки обійшлися в 613 798 руб. 65 $\frac{1}{2}$ коп., з котрих 79 851 руб. 72 $\frac{1}{4}$ коп. внесли козацькі товариства – 57 062 руб. 57 $\frac{3}{4}$ коп. на козацьке обмундирування й 22 789 руб. 14 $\frac{1}{2}$ коп. на шестимісячне продовольство полків, тобто 13% необхідної суми були внесені козацтвом¹⁷⁴. Досить позитивним для козацьких

¹⁷¹ Там же. – Т.30. – О.1. – №29288. – С.320.

¹⁷² Там же. – С.323.

¹⁷³ Там же.

¹⁷⁴ ДАПО. – Ф.83, оп.4., спр.151, арк. 8 зв.

товариств було рішення законодавця про їх звільнення від сплати “податей и оброчной суммы” за рекрутованих козаків¹⁷⁵.

Новосформовані козацькі кінні полки проіснували до весни 1856 р. й були розпущені. Востаннє російське самодержавство звернулося до практики формування таких полків у травні 1863 р., коли для допомоги в придушенні польського повстання було сформовано 3 малоросійських кінних козацьких полки – 2 в Полтавській і 1 – у Чернігівській губерніях¹⁷⁶.

На початку 60-х рр. ХІХ ст. козацтво Полтавської і Чернігівської губерній, попри уніфікаційні заходи владних структур, залишалося особливою групою населення, котра зберігала певні корпоративні права, хоча й значно обмежені російською владою після введення в Україні подушної системи оподаткування. Із різних козацьких формувань, що мешкали на теренах імперії, у тому числі й сформованих із колишніх запорожців і реєстрових козаків Гетьманщини, лише на українське козацтво були поширені подушні статті оподаткування. Звід законів Російської імперії указує, що від подушної податі вільними були “все вообще казаки, кроме малороссийских. Из сих последних жительствовавшие вне губерний Черниговской и Полтавской, быв причислены к государственным крестьянам, состоят в одном с ними окладе; жительствовавшие же в губерниях Черниговской и Полтавской малороссийские казаки, составляют *особенное сословие между сельскими обывателями* (виділення наше. – В.О.), обложены особым, для них установленным окладом”¹⁷⁷. Найвиразніше козацькі привілеї віддзеркалює податкова політика імперії, котру ілюструють наступні дані:

¹⁷⁵ 2-е ПСЗ. – Т.30. – О.1. – №29288. – С.324.

¹⁷⁶ Казин В.Х. Казачьи войска. – С.35.

¹⁷⁷ Уставы о податях... // СЗ. – Т.5. – СПб., 1857. – С.8.

**ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ ПОДАТКОВИХ СТАВОК ДЛЯ
КОЗАЦТВА Й ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН**

Таблиця 3.3¹⁷⁸

Роки	Сумарна ставка державних податків із однієї ревізької душі козака (в рублях)	Сумарна ставка державних податків із однієї ревізької душі державного селянина (в рублях)
1797	2,81	5,26
1810	4	8
1812	4	11
1816	4	11,25
1818	4	11,3
1820	10,3	11,3
1824	12,3	11,3
1827	9,3	11,3
1828	11,3	11,3
1831	7,3	11,3
1832*	2,55 (з червня 1832 р. 2 руб.**)	3,1
1840*	2**	3,24
1851*	1,45	3,24
1862*	1,52	3,53

¹⁷⁸ Складено й підраховано на основі: ПСЗ. – Т.24. – №18278. – С.848–849; Т.29. – №22615. – С.1279; Т.31. – №24116 – С.57–58; Т32. – №24999. – С.184; Т.33. – №26130. – С.490; №26309. – С.888; Т.35. – №27505. – С.544; Т.36. – №28021. – С.410; Т.38. – №29696. – С.1325, №29697. – С.1323-1324; 2-е ПСЗ. – Т.2. – №970. – С.262; 2-е ПСЗ. – Т.14. – О.1. – №12867. – С.839; Уставы о податях... // СЗ. – Т.5. – 1857. – С.199–201; ДАПО. – Ф.83, оп.3, спр.21, арк.10; ДАХО. – Ф.31, оп.142, спр.784, арк.395.

* У срібних рублях.

** У тому числі 55 коп. за право винокуріння.

3.1.1.4 Міщани

Подушне на міських обивателів було поширене вересневим указом 1724 р., коли для купецтва, різночинців й інших мешканців міст був встановлений подушний оклад в 1 руб. 20 коп. У зв'язку із початком російсько-турецької війни (1769–1774 рр.), ставка оподаткування збільшується до 2 руб., а по завершенні війни, повертається до довоєнного рівня, проте 1794 р. вона знову збільшувалася до 2 руб. з душі. Тенденція до зростання подушного оподаткування міщан, як і інших категорій податних станів, буде продовжуватися аж до її скасування 1863 р.

Законодавче оформлення в Російській імперії стан міщан отримав у катериненській “Жалованій грамоті містам” 1785 р., згідно з якої міщани визначалися як міські обивателі, люди середнього роду¹⁷⁹. Законодавець указував, що ними могли бути ті особи, “кои в том городе или старожины, или родились, или поселились, или дома, или иное строение, или места, или землю имеют, или в гильдии или в цех записаны, или службу городскую отправляли, или в оклад записаны, и по тому городу носят службу или тягость”¹⁸⁰.

Ряди міщан поповнювалися за рахунок державних селян. Так, зокрема, 1785 р. за клопотанням “посполитых коронного ведомства жителей деревни Осовец Максима Залозного и сынов его Дмитрия, Максима и Михаила”, котрі були обкладені семигровним подушним і оброчним окладами, переводять “из посполитого в мещанское звание”¹⁸¹. Проте державні селяни під час переходу в міщанський стан мали платити податі за обома станами до проведення нової ревізії — ця норма була закладена в 139 ст. “Жаловані грамоти”, а потім пролонгована сенатськими указами від 13 липня 1795 р.¹⁸² і 28 лютого 1810 р.¹⁸³

¹⁷⁹ Акты царствования Екатерины II: Учреждения для управления губерний и жалованные грамоты дворянству и городам / Под. ред. г.Н.Шмелева. — С.136.

¹⁸⁰ Там же. — С.134.

¹⁸¹ ДАЧО. — Ф.366, оп.4, спр.2, арк.57.

¹⁸² ПСЗ. — Т.23. — 17357. — С.730–731.

¹⁸³ Там же. — Т.31. — № 24136. — С. 74–76.

Збільшувалась кількість міщан також шляхом надання статусу містечок великим поселенням державних селян і переходу частини їх мешканців у міщанство й купецтво (як, наприклад, це було із казенними селянами новгород-сіверських слобод). Проте зміна стану населенням не змінювала автоматично його занять, і Новгород-Сіверське намісницьке правління разом із місцевою казенною палатою звертаються до Сенату, вказуючи, що “всех тех селений, кои переименованы ратушами, крестьяне, вступившие в купечество и мещанство, сверх положенных им по сему званию выгод, пользуются и крестьянскими землями”, – тому вони були, на думку місцевих чиновників, “обязаны за сие и подати платить на крестьян положенныя”¹⁸⁴. Справедливого вирішення проблем оподаткування вимагали також і частина мешканців цих слобод, котрі залишилися в стані державних селян, направивши відповідне клопотання до Сенату. Останній повністю підтримав таку позицію й наказав Новгород-Сіверському намісницькому правлінню та місцевій казенній палаті недоїмку, котра рахувалася за селянами новоутворених ратуш, у сумі “14739 рублей 97 копеек расположить и на души купцов и мещан, из оных слобод в сие звание записавшихся, поскольку на каждую их и крестьян мужеска пола душу причтется и взыскать без упущения”¹⁸⁵. Окрім цього, намісницькому правлінню та казенній палаті наказувалося “приложить всевозможное старание, как найскорее отмежевать к посадам положенный по межевой инструкции выгон и крестьянам для хлебопашества и в прочем удовольствия, земли указанную пропорцию, а потом и взыскание с купцов и мещан податей крестьянских оставить”¹⁸⁶.

Ми вже зазначали, що згідно з іменним указом Павла І від 18 грудня 1797 р. відбувається наступне підвищення ставок подушного оподаткування в імперії, – для міщан воно тепер складало 2 руб. 50 коп.¹⁸⁷, а з накладними – 2 руб. 55 коп.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Там же. – Т.24. – №17667. – С.245.

¹⁸⁵ Там же.

¹⁸⁶ Там же. – С.246.

¹⁸⁷ Там же. – №18278. – С.848.

¹⁸⁸ ЦДІА. – Ф.553, оп. 1 а, спр. 51, арк. 30.

Установлені Павлом I податкові ставки діяли до 1810 р.¹⁸⁹ Проте в межах міста ця ставка не була однаковою для його мешканців. Так, наприклад, мешканці м. Черкаси Київської губернії, котрі перебували в тимчасовому володінні князя Сангушка (станом на вересень 1798 р. їх було 1379 ревільких душ) сплатили по 1 руб. 26 коп. подушного й 2 коп. накладних¹⁹⁰. Найвищою податкова ставка в Черкасах, як і в інших містах імперії, була для міщан-євреїв* – 4 руб. 50 коп.¹⁹¹ подушного й 18 коп. накладних, усього 4 руб. 68 коп.¹⁹² Після загального в імперії Романових підвищення ставок подушного оподаткування 1810 р., для міщан вони збільшилися вдвічі, й складали для християн 5 руб. із ревілької душі¹⁹³.

Враховуючи нерівномірність податкового навантаження на представників податних станів, центральна влада приймає рішення про необхідність їх зрівняння. Такий нормативний підхід містить Маніфест Олександра I від 29 січня 1812 р., а даний у його розвиток іменний указ від 20 лютого того ж року, підготовлений на основі подання міністра фінансів, повелів “к платимой ныне мешанами по всему государству подати, в уравнение с прочими состояниями, прибавить ещё по три рубли с души”¹⁹⁴. Таким чином, на початку 1812 р. ставка подушного для міщан складала вже 8 руб., що відповідало сумарному подушному податковому навантаженню державних селян і в 4 рази перевищувало подушні ставки поміщицьких селян¹⁹⁵. Враховуючи значні податкові заборгованості міщан, на них 1816 р. поширюються положення щодо стягнення недоїмок із державних селян¹⁹⁶. Після введення

¹⁸⁹ ДАВАРК. – Ф.68, оп.1, спр. 696, арк. 1.

¹⁹⁰ ЦДІА. – Ф.553, оп. 1 а, спр.51, арк. 30.

* 1794 р. для євреїв, котрі належали до міщанського й купецького станів, встановлюється подвійне оподаткування, яке було скасоване 1817 р.

¹⁹¹ Там само.

¹⁹² ДАКиО. – Ф.18, оп.1, спр.65, арк. 2 зв.

¹⁹³ Министерство финансов. 1802-1902. – Ч. 1. – С.77.

¹⁹⁴ ПСЗ. – Т.32. – №24999. – С.195.

¹⁹⁵ Орлик В.М. Державні селяни у податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII - середині XIX ст. (на матеріалах українських губерній) // УІЖ, 2007. - №1 (472). – С.97.

¹⁹⁶ ПСЗ. – Т.33. – №26395. – С.986–987.

1816 р. додаткового 25-копійчаного збору на облаштування великих державних доріг і його підвищення 1818 р. на 5 коп. для розвитку водних шляхів сполучення, сумарна ставка подушного для міщан склала 8 руб. 30 коп.

Якщо серед державних і поміщицьких селян існували різноманітні способи розкладки податей на товариство, то в містах, як свідчить аналіз книг збору податей, домінувала класична подушна система¹⁹⁷. За змішаною системою, тобто на наявні ревізькі душі в залежності від їх матеріального стану, розкладалися податкові зобов'язання міщан відданих у рекрути, а також померлих і зниклих. Спочатку міське товариство постановляло провести відповідну розкладку недоїмок на наявних міщан, а потім її затверджували на засіданні міської думи й міського магістрату. Таким чином, наприклад, ця проблема вирішувалася в м. Єлисаветграді, “всю недостающую сумму расположить к збору за тех людей на наличных мещан чрез избранных от них окладчиков”¹⁹⁸, проте пропонувалося це робити “без всякого пристрастия, по состоянию каждого”¹⁹⁹.

На неефективність подушного обрахування податей звертав увагу й волинський губернатор А. П. Римський-Корсаков, особливо щодо міських єврейських общин, за якими рахувалася переважна частина недоїмки. Він указував, що внаслідок міграцій єврейського населення значна частина містечок, які за наслідками попередньої ревізії рахувалися багатолюдними, зовсім запустилися, залишилися в них незначна кількість євреїв, які лише через зубожіння не змогли виїхати, а недоїмка накопичувалася протягом десятиріч²⁰⁰. Така ситуація була характерною загалом для Правобережної України. Члени Макарівського єврейського кагалу Київського повіту Київської губернії в клопотанні до київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора В. Левашова писали, що в ньому за останньою ревізією 1816 р. рахувалося 333 душі, проте в м. Макарові “находится на лицо

¹⁹⁷ ДАКиО. – Ф.18, оп.1, спр.132, арк. 2–67; спр.193, арк. 279 зв.; спр.269, арк. 1–11 зв.; спр.363, арк. 1–224 зв. та ін.

¹⁹⁸ Там само. – Спр.55, арк. 171.

¹⁹⁹ Там само.

²⁰⁰ ЦДІА. – Ф.442, оп.67, спр.34, арк. 245.

только 120 душ, умерших до 30, живущих по разным местам здешней и других смежных губерний 75, отлучившихся с давнего времени и по всем принятым от кагала мерам поныне неотысканных и вовсе неизвестных 58, с коих за умерших и неизвестных всего за 138 душ оставшимися на лицо в Макарове евреями уплачивались все казённые подати”²⁰¹.

Окрім цього значна кількість міщан незалежно від віросповідання вмирала від різноманітних епідемій. Як, наприклад, 1830 р. від холери, котра поширилася на Поволжя, Південь і Захід імперії з Кавказу. Вона мала настільки негативні наслідки в плані людських ресурсів і господарської діяльності населення, що в березні 1831 р. Микола I підписав указ “Об облегчении жителей разных мест империи, в коих была болезнь холера, от взыскания податей и недоимок”, котрий вимагав виключити померлих від епідемії осіб податних станів із перепису й окладу з 1 січня 1831 р., а також списати податкові заборгованості за другу половину 1830 р. Положення Комітету міністрів від 28 квітня 1831 р. “Об исключении из податного оклада и переписи умерших от холеры” визначило механізм виконання височайшого указу. Враховуючи масову практику ухилення від оподаткування, законодавцем передбачалась досить бюрократизована процедура виключення померлих від епідемії із окладів. Такий підхід зводив нанівець спроби включити в списки померлих від холери осіб, котрі вмирали від інших хвороб чи від старості, а то й просто зникли із того чи іншого міського товариства, проте помилки, допущені самоврядними органами при оформленні клопотань з цієї проблеми до казенних палат, мали негативний вплив на прийняття рішень. Так, наприклад, через невідповідність подання єврейського кагалу містечка Сатанів Проскурівського повіту Подільської губернії, затвердженому положенню Комітету міністрів, зокрема, “список, приложенный к прошению, не был заверен раввином, не содержал возраста умерших и дат смерти, что не позволяло их в дальнейшем сверить со временем существования в местечке холеры”²⁰², казенна

²⁰¹ Там само. – Оп.65, спр.62, арк. 12.

²⁰² Хаеш А. Мёртвые души из Сатанова. Генеалогические сведения в документах о холере 1830–1831 годов // <http://www.jewish-heritage.org/prep27.htm>

палата повернула список на доопрацювання. Після збору необхідних документів, зокрема рапортів Проскурівського повітового комітету з ліквідації холери, проскурівської поліції та Проскурівського земського суду й створення на їх основі нового іменного списку померлих, котрий включав 284 особи, документи знову направляються до Подільської казенної палати, котра в листі до міністерства фінансів указувала на невідповідності в них, зазначаючи, що “такое неединообразное показание местным начальством появления, действия и прекращения в м. Сатанове холеры подаёт повод к сомнению в верности сих сведений, на которых если основываться, то и числа показанных по поданному от еврейского общества списку умерших на холеру 284-х евреев подлежало бы к исключению только 99 душ, какие по собранным сведениям оказались в записке по ревизии и по спискам без всякой разницы, из остальных 186 душ одних в записке по ревизии не оказалось, другие, хотя и записаны, но не под указываемыми обществом номерами, с разницею в именах, отчествах, прозваниях и летах, что подробно объяснено в ведомости противу каждого еврея, а по сим уважениям, не приступая к исключению из оклада первых 99-ти душ, все сии обстоятельства представляются на благоусмотрение департамента разных податей и сборов”²⁰³. Останній після вивірки документів указав казенній палаті, що із 284 померлих євреїв підлягають виключенню із окладу лише 16 душ, таким чином, до наступної, 8 ревізії, 1834 р., в цьому містечку рахувалося 268 мертвих душ.

У трьох українських південно-західних губерніях – Київській, Волинській і Подільській – частина міщан мешкала в так званих старостинських маєтках. Враховуючи практику стягнення податей за обома податними станами, коли представники одного з них не вийшовши з нього мешкали поряд із представниками іншого й користувалися перевагами обох, Державна рада в департаменті економії та на загальному зібранні у вересні 1831 р. за поданням міністра фінансів графа Канкріна, підготовлений на основі рапорту Київської казенної палати, розглянула питання щодо обкладання

²⁰³ Цит. за: Хаеш А. Мертвые души из Сатанова. Генеалогические сведения в документах о холере 1830–1831 годов // <http://www.jewish-heritage.org/prep27.htm>

таких міщан поселенським окладом. Порушена проблема складалася із 4 пунктів: 1) якщо стягувати із міщан, котрі мешкали в старостинських маєтках, оклади державних селян, то чи включати до них оброчну подать; 2) чи застосовувати норму щодо платежу подвійних податей міщанами, котрі “издавна в старостинском местечке Рожеве целым обществом живут”; 3) чи дозволяти євреям, які не займаються хліборобством поселятися в казенних і старостинських маєтках і чи стягувати з них податки за селянськими окладами й 4) чи дозволялося поселятися в таких маєтках міщанам інших повітів і навіть губерній за паспортами магістратів, котрим вони підпорядковані чи заставляти їх переселитися до своїх міст чи повітів, або встановленим порядком перереєструватися²⁰⁴?

Державна рада підтримала пропозиції Є. Канкріна і вирішила, що “водворившихся в старостинских селениях и местечках, с согласия местных управлений, мещан христианского исповедания, применяясь к постановлению Правительствующего Сената, изъяснённом в указе 28 июля 1822 года, следует обложить, сверх оклада мещанского, на подобие старостинских крестьян, то есть, с них не следует требовать обыкновенных оброчных денег, а взыскивать вместо оных чинш, как за занимаемые для домов места, так и за земли, на коих производят хлебопашество”²⁰⁵. Міщани Рожева, котрим особливим рішенням Сенату 1811 р. дозволялося залишатися в міщанському стані з платежем визначеного за люстрацією грошового чиншу, не обкладалися поселянськими податями, але мали сплачувати за користування землями. Євреям, які оселилися в казенних і старостинських маєтностях, дозволялося в них залишатися за умови, що вони окрім міщанського окладу будуть платити визначену суму або чинш лише за землею, котра була під їхніми будинками. Щодо міщан інших повітів і губерній, то їм дозволялося залишатися на нових місцях із обкладенням їх податями відповідно до наведених вище пунктів 1-го й 3-го, за умови, що вони “установленным порядком перечислились в города

²⁰⁴ 2-е ПСЗ. – Т.6. – О.2. – №4817. – С.64.

²⁰⁵ Там же.

тех поветов, в коих ныне водворены и с ограничениями, для евреев постановленными”²⁰⁶.

У червні 1838 р. Микола I затверджує “Положение о порядке взимания с мещанских и цеховых обществ денежных сборов на государственные подати, земские повинности, общественные расходы и на возмещение казённых взысканий”, прийняте Державною радою як експеримент на три роки²⁰⁷. Під його дію не потрапляли лише Москва й Санкт-Петербург, адже для їх міських дум мали бути видані особливі нормативи акти. Положення не містило податкових новел, проте детально регламентувало порядок стягнення із мешканців міст податків і зборів, котрі поділялися на чотири види: 1) державні податі; 2) збори на земські повинності; 3) збори на громадські потреби й 4) збори на поповнення різних казенних стягнень²⁰⁸. Державні податі для міщан і цехових, як і раніше складалися із подушного й зборів на облаштування водяних і сухопутних шляхів сполучення.

Щодо розкладки податей, то вказувалося, що вона робиться “соответственно состоянию каждого члена общества, производимому им торгу или промыслу, и сообразно другим, принятым между мещанами, местным правилам, наблюдая, чтобы сборы за числящихся по ревизии умерших и выбывших по разным случаям, но из оклада не исключённых, а также за несостоятельных, малолетних сирот, равно за обременённых большими семействами и неимеющих по разным несчастным случаям, средств к приобретению денег на уплату податей и собственное содержание, разложены были, согласно тем же правилам и обычаям, на наличных плательщиков, к мещанскому обществу принадлежащих”²⁰⁹.

У випадку несплати податків і зборів у встановлений термін членами міських товариств, їм надавалося два місяці для ліквідації податкових заборгованостей, а якщо й по закінченню них

²⁰⁶ Там же. – С.65.

²⁰⁷ Це Положення діяло й далі, увійшло до Зводу законів, а 16 грудня 1846 р. було більш деталізоване у зв'язку із появою посади помічника податного старости (2-е ПСЗ. – Т.21. – О.2. – №20714. – С.684–688).

²⁰⁸ 2-е ПСЗ. – Т.13. – О.1. – №11366. – С.1020.

²⁰⁹ Там же. – С.1021–1022.

залишалася недоїмка, то товариство застосовувало ряд заходів, установлених законодавцем. Так, якщо неплатник, окрім житлового будинку мав у власності іншу нерухомість, зокрема лавку, землю, млин чи інший об'єкт господарювання й отримував від нього дохід, то його за вироком міщанського товариства могли спрямувати на покриття недоїмки²¹⁰. Якщо ж цього доходу було недостатньо, чи боржник не мав такої власності, то знову ж таки за вироком товариства, через делегованих від нього людей, в присутності хазяїна-боржника, спочатку продавалися речі, котрими він торгував, а потім і інше його рухоме майно, окрім щоденного одягу членів сім'ї, домашнього начиння, ремісничих знарядь, робочої худоби та необхідних харчових запасів. У випадку, коли й цих заходів було недостатньо, то товариство могло винести вирок про використання неплатника чи членів його сім'ї на роботі в приватних осіб чи різних установах міста або повіту, для того, щоб зароблені таким чином гроші спрямувати на погашення податкових заборгованостей. Проте якщо недоїмка була дуже значною й цими засобами не могла бути ліквідована, "то, для возмещения оной, в следствие приговора общества, по испрошении чрез городскую думу или ратушу разрешения гражданского губернатора, приступает к продаже с публичного торга недвижимого имущества, в полную собственность неплательщику принадлежащего, а за неимением или недостатком онаго, и самых его строений, на общественных землях состоящих, за исключением жилых и хозяйственных, ему и семейству его необходимых"²¹¹. Якщо після застосування цих заходів недоїмка все ж таки не була ліквідована до 1 жовтня, то вона розкладалася товариством на інших міщан, включалася до податних зошитів і табелів, а товариство на власний розсуд, за можливості, мало право відшкодувати свої затрати із боржника²¹².

Враховуючи недостатній розвиток торгівлі й промисловості у західних губерніях Російської імперії, у тому числі й Київській, Волинській і Подільській, а також значний відсоток євреїв серед

²¹⁰ Там же. – С.1024–1025.

²¹¹ Там же. – С.1025.

²¹² Там же.

міського населення, Микола I у грудні 1841 р. видає іменний указ про пільги купцям і міщанам цього регіону. Згідно з указом, купці, міщани та інші вільні люди християнського віросповідання, котрі мешкали в інших регіонах і мали право на перехід до міського стану, за бажання могли оселятися “в городах, или в имеющих думы либо ратуши местечках, казённых и помещичьих, Западного края, в последних с согласия их владельцев”²¹³. Пропонувалася спрощена система оформлення цього процесу. Так, зокрема, бажаним переселитися достатньо було мати лише свідоцтва місцевого начальства про те, що не існувало ніяких перешкод для переселення, що вони не були засудженими за злочини, не перебували в першій чи другій черзі рекрутського набору. Зазначимо, що, приміром, для переходу із державних селян у міщани в інших регіонах вимагалось значно більше документів. Так, наприклад, державні селяни с. Гандабур Ананьївської волості Ананьївського округу Херсонської губернії для отримання дозволу на перехід у міщани м. Ананьїва 1841 р., надавали Херсонській палаті державних маєтностей “увольнительные листы... на причисление из настоящего в мещанское звание, квитанции о уплате податей и недоимок по 1842 год, свидетельства от мещан города Ананьева на принятие их в свое звание”²¹⁴.

Переселенці до міст і містечок Могилівської, Вітебської, Мінської, Віленської, Гродненської, Київської, Волинської, Подільської губерній та області Білостоцької отримували значні податкові преференції. Зокрема, з 1 січня 1842 р. до 1 січня 1867 р. “каждый из них увольняется, на пятнадцать лет, от всех следующих в казну податей и повинностей, равно как и от повинности рекрутской, если кто по званию своему оной подлежит”²¹⁵. Проте, міщани, котрі мешкали до указу в західних губерніях, таких пільг не мали, й незалежно від віросповідання сплачували податі й повинності в повному розмірі. Хіба що отримували розстрочення цих платежів. Як, наприклад, товариство міщан-християн м. Новоград-Волинська. Їм для полегшення сплати податкових недоїмок, усю суму, котра станом на другу половину 1847 р. рахувалася за наявними членами

²¹³ Там же. – Т.16. – О.2. – №15145. – С.132.

²¹⁴ ДАХеО. – Ф.300, оп.1, спр.52, арк. 3.

²¹⁵ 2-е ПСЗ. – Т.16. – О.2. – №15145. – С.132–133.

товариства, розстрочили рівними частинами на 10 років, усі інші недоїмки, що були в той час на вибулих із товариства міщанах, списувалися як безнадійні, а померлих і тих, хто вибув із міщанського товариства до 1 січня 1847 р., згідно з височайше затвердженим Положенням Комітету міністрів, виключали з окладу. Надалі в цьому місті податі стягували “с того только числа душ, какое тогда в обществе на лице состояло”²¹⁶.

Як бачимо, подушна система оподаткування суперечила організації життя міських і містечкових громад, члени котрих, будучи особисто вільними людьми залишивши свої товариства прирікали інших до сплати за них подушних податкових зобов’язань. Це стало одним із чинників того, що саме міщани будуть 1863 р. першими в Російській імперії звільнені від подушного.

За весь період подушного оподаткування міщан його ставки зросли в 11 раз, а після поширення на українські терени 1783 р. й до його ліквідації – в 7 раз. Наведені нижче дані показують динаміку зростання подушного для міщан в період після третього поділу Польщі й включення населення Правобережної України до складу податних станів імперії Романових.

**СТАВКИ ПОДУШНОГО ОПОДАТКУВАННЯ МІЩАН У
ПЕРІОД 1795 - 1862 РР.**

Таблиця 3.4

Ставка подушного (руб.)							
1795 р.	1797 р.	1810 р.	1812 р.	1816 р.	1818 р.	1839 р.	1862 р.
2	2,6	5	8	8,25	8,3	2,38*	2,5*

²¹⁶ ДАЖО. – Ф.118, оп.15, спр.24, арк. 113.

* У срібних рублях.

3.1.2 Гільдійські збори

Виникнення гільдій у Російській імперії пов'язане зі спробами Петра І організувати торгівельно-промислове населення міст в окремий стан, проте первісно вони виконували виключно поліцейсько-державні функції й не були фінансовим інститутом, адже купецтво, як і інші неслужилі стани, підлягало подушному оподаткуванню. Усі купці, незалежно від належності до тієї чи іншої гільдії, мали сплачувати 40-алтинне подушне. Ураховуючи, що купці були найбільш заможними членами міського товариства, то під час общинної розкладки “по торгам и промыслам”, їм встановлювалися значно більші розміри податкових платежів, ніж в інших мешканців цих міст, на них переважно розкладалися податі малоїмущих і неїмущих міщан. Фіскальні зобов'язання купців, як цілком слушно наголошують автори монографії “История налогов в России. IX – начало XX в.”, “были частью тягла всего посада и не были непосредственно связаны с капиталом или прибылью того или иного купца”²¹⁷.

Перетворення гільдій на фінансовий інститут, а також їх чітка правова регламентація, пов'язані з іменем Катерини ІІ, зокрема з її маніфестом від 17 березня 1775 р., за котрим купці звільнялися від сплати подушного оподаткування. Для них відтепер встановлювалися три гільдії, належність до котрих і визначала розміри податкових зобов'язань*. Належність до гільдій визначалася сумами купецьких капіталів, найменші з котрих мали бути 500 руб. Володарі капіталу в розмірі від 500 до 1000 руб. належали до третьої гільдії, від 1000 до 10 000 руб. – до другої, а від 10 000 руб. – до першої. Травневий 1783 р. указ Катерини ІІ, поширив на Україну не лише подушну систему, а й організацію торгового люду українських губерній у купецькі гільдії з відповідними для них зборами – “с капиталов по совести ими объявляемых по одному со ста”²¹⁸.

²¹⁷ Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шацилло М.К. История налогов в России. IX – начало XX в. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. – С.111.

* Ставка оподаткування встановлювалася в розмірі 1% від оголошеного капіталу.

²¹⁸ ПСЗ. – Т.21. – №15724. – С.908.

Положення маніфесту про створення купецьких гільдій знайшли більш детальне розроблення у “Жалуваній грамоті містам” (квітень 1785 р.), проте в ній збільшувався необхідний мінімум оголошуваного капіталу для запису в купецтво. Законодавець указував, що в гільдії міг записуватися будь-хто, незалежно від статі, роду, покоління, сім’ї, торгу чи промислу, “кто за собою объявит капитал выше 1000 рублей до 50 000 рублей”²¹⁹. Відповідно змінювалися й вимоги до наявних капіталів при запису в гільдії. Так, зокрема, до третьої могли потрапити особи, котрі мали “капитал выше 1000 рублей и до 5000 рублей”²²⁰, до другої – “кто объявит капитал выше 5000 рублей и до 10 000 рублей”²²¹, а до першої належало “вписать всякого пола и лет, кто объявит капитал выше 10 000 рублей и до 50 000 рублей”²²². Зміна розміру оголошуваного капіталу щодо належності до гільдій не вплинула на оподаткування купців – для тих із них, котрі потрапили до новоутворених гільдій, розмір податкових платежів залишався, як і раніше, в розмірі 1% з оголошуваного ними капіталу²²³.

Наступне збільшення розміру оголошуваного капіталу мало місце 1794 р., коли для запису до першої гільдії необхідно було мати не менше 16 000 руб., до другої – не менш 8000 руб., а до третьої – не менше - 2000 руб.²²⁴ Із 1807 р. розміри капіталів складали 50 000 руб. – для першої гільдії, 20 000 руб. – для другої і 8000 руб. – для третьої. Після монетарної реформи 1839 р. й переведу грошових розрахунків на срібло, суми оголошуваних капіталів для першої гільдії відповідали 15 000 руб. сріблом, для другої – 6000 руб. сріблом і для третьої – 2400 руб. сріблом²²⁵.

У випадку, коли купці в силу тих чи інших обставин були не в змозі заплатити належну однопроцентну подать із оголошеного ними капіталу, вони виключалися з гільдій і переходили до стану міщан та підлягали подушному оподаткуванню. Так, наприклад,

²¹⁹ Акты царствования Екатерины II... – С.137.

²²⁰ Там же. – С.139.

²²¹ Там же.

²²² Там же. – С.138.

²²³ Там же. – С.137.

²²⁴ ПСЗ. – Т.23. – №17223. – С.532.

²²⁵ 2-е ПСЗ. – Т.14. – №12867. – С.839.

козелецький купець Герасим Цирульников, котрий “по разным обстоятельствам и нещастиям в торге пришёл в крайнее убожество, так, что и подлежащих в казну по объявленному капиталу процентных денег платить не в состоянии”²²⁶, звернувся до магістрату з клопотанням про переведення його із стану купців у міщани. Київська казенна палата, виходячи з норм царського маніфесту від 17 березня 1775 р., й враховуючи значне розорення цього купця, адже він разом із своїм малолітнім братом Василем 1783 р. оголосив капітал у розмірі 1000 руб., тобто належали до другої гільдії, а тепер не могли навіть сплатити податъ за третю, наказала Козелецькому магістрату Герасима Цирульникова та йогом брата Василя, з котрим вони разом вели торги, “с первой половины сего 785 года исключая из купеческого звания причислить по городу Козелцу в окладные книги в мещане к платежу сорокаалтынного оклада”²²⁷.

Враховуючи значно більші за міщан податкові платежі купців, держава стояла на сторожі їх комерційних інтересів. Так, наприклад, коли 1791 р. елисаветградські купці Гаврило Рогачеський, Олексій Романов та інші дванадцять купців, зернулися до Єлисаветградської міської думи з клопотанням, у котрому скаржилися про те, що “в произвождении ими по купеческому званию в разных Елисаветградского уезда селениях красными товарами промыслы, видят оне частые преграждения в торге по обстоятельству, что прибывшие с российских мест разные крестьяне торгуют по казённым и помещичьим селениям непозволенными им красными товарами, к совершенной их обиде, тем более, что оне отбывая на месте жительства разные по своему званию повинности, и платя казне с объявленного капитала подати лишаются свободы в производстве торга”²²⁸. Це клопотання підтримали міська дума та Катеринославське намісницьке правління, котрі наказали Єлисаветградському нижньому земському суду заборонити торги в повіті особам, які не мали

²²⁶ ДАЧО. – Ф.366., оп.4, спр.2, арк.56.

²²⁷ Там само. – Арк. 56 зв.

²²⁸ ДАКіО. – Ф.18, оп.1, спр.2, арк. 6.

купецького звання, а у випадку порушення цієї заборони судити винних і конфісковувати їх товари²²⁹.

Вище ми зазначали, що 1794 р. для гільдій встановлюються нові суми купецьких капіталів, оголошено про стягнення з купців додаткового однопроцентного збору. Ці заходи допомогли державі покрити частину необхідних видатків²³⁰. Окрім цього, для купців встановлювався 1% збору із суми отримуваної ними спадщини²³¹. А в грудні 1796 р., Сенат постановив додатково стягнути з євреїв-купців ще 1% від їхніх капіталів, мотивуючи це тим, що в іменному указі не було розподілу на християн і євреїв, а останні відповідного до указу Катерини II, виданого в той же день²³², підлягали подвійному оподаткуванню – ця норма поширювалася й на набуття спадщини²³³. На виконання цього, казенні палати надсилали відповідні укази до повітових казначейств і городових магістратів та інших органів міського самоврядування²³⁴. Так, зокрема, у квітні 1797 р. Євпаторійське повітове казначейство підвідомчим йому купцям-євреям донарахувало за 1794 р. 296 руб. одноразових процентних зборів²³⁵, а Сімферопольський міський магістрат 211 купцям-караїмам – 483 руб.²³⁶ Загальноімперське підвищення податкових ставок, згідно з іменним указом Павла I від 18 грудня 1797 р., не оминувало й купецького стану, для якого гільдійські збори зросли на чверть і складали з 1798 р. вже 1,25% оголошуваних капіталів²³⁷.

Підвищення податкових ставок стосувалося не всіх представників купецького стану в українських губерніях. Так, зокрема, рескриптом Катерини II від 20 жовтня 1795 р. надавалася десятирічна пільга* від податків ремісникам і купцям нових міст Вознесенської і Катеринославської губерній, за умови, що вони

²²⁹ Там само. – Арк. 6 зв.

²³⁰ ПСЗ. – Т.23. – 17223. – С.531–532.

²³¹ Там же. – С.532.

²³² Там же. – №17224. – С.532.

²³³ Там же. – Т.24. – №17594. – С.257.

²³⁴ ДАВАРК. – Ф.792, оп.1, спр.567, арк. 1 – 12 зв.

²³⁵ Там само. – Арк.6.

²³⁶ Там само. – Арк.10.

²³⁷ ПСЗ. – Т.24. – №18278. – С.848.

* 1802 р. строк пільги продовжено до 25 років, а 1806 р. її дія поширена на м. Феодосію.

“устроят там какия либо торговыя заведения, купцы на соответствующий их гильдии капитал, а цеховые не менее, как на 1000 руб.”²³⁸.

Проте епізодичні випадки надання податкових пільг не мали значного впливу на систематичність сплати податків купцями, як і іншими верствами платників, а в деяких випадках навіть провокували значні зловживання з їх боку. У попередніх параграфах ми вказувати про те, що недоїмки були характерною рисою російської податкової системи, не стали винятком і гільдійські збори. Згідно з запискою до Сенату, поданою дійсним таємним радником бароном О.І Васильєвим, котрий до 1800 р. обіймав посаду державного казначея, в імперії станом на вересень 1800 р. існувала заборгованість по гільдійським зборам у сумі 160 034 руб. 69 $\frac{1}{2}$ коп. Із них, зокрема, в Московській губернії недоїмка складала 2337 руб. 96 $\frac{3}{4}$ коп., Санкт-Петербурзькій – 19 357 руб. 1 $\frac{1}{4}$ коп., Орловській – 32 783 руб. 87 $\frac{3}{4}$ коп., Курській – 254 руб. 57 $\frac{3}{4}$ коп., Костромській – 116 руб. 12 $\frac{1}{2}$ коп., Воронежській – 771 руб. 84 $\frac{1}{2}$ коп., Тамбовській – 1254 руб. 93 коп., Нижегородській – 2593 руб. 81 $\frac{1}{4}$ коп., Слобідсько-Українській – 123 руб. 87 $\frac{1}{2}$ коп., Симбірській – 181 руб. 6 $\frac{3}{4}$ коп., Казанській – 668 руб. 13 коп., Саратовській – 7395 руб. 15 $\frac{1}{2}$ коп., Астраханській – 304 руб. 84 коп., Смоленській – 116 руб. 11 $\frac{3}{4}$ коп., Білоруській – 324 руб. 82 $\frac{1}{2}$ коп., Малоросійській – 15 120 руб. 19 коп. (з християн – 14 172 руб. 87 $\frac{1}{2}$ коп., з євреїв – 947 руб. 31 $\frac{1}{2}$ коп.), Київській – 8624 руб. 34 $\frac{1}{2}$ коп. (з християн – 4789 руб. 59 $\frac{1}{2}$ коп., з євреїв – 3834 руб. 75 коп.), Новоросійській – 37 405 руб. 1 коп., Ліфляндській – 991 руб. 12 $\frac{1}{2}$ коп., Подільській – 8414 руб. 5 $\frac{1}{2}$ коп. (з християн – 2714 руб. 2 $\frac{3}{4}$ коп., з євреїв – 5700 руб. 2 $\frac{3}{4}$ коп.), Литовській – 18 569 руб. 83 $\frac{1}{4}$ коп. (з християн – 3079 руб. 9 коп., з євреїв – 15 490 руб. 74 $\frac{1}{4}$ коп.), Іркутській – 371 руб. 85 коп. і Тобольській – 1524 руб. 89 $\frac{3}{4}$ коп.²³⁹ Як бачимо, найбільші неплатежі гільдійських зборів мали місце в Санкт-Петербурзькій, Малоросійській, Новгородській і Литовській

²³⁸ Там же. – Т.40. – №30345. – С.273.

²³⁹ Там же. – Т.26. – №19683. – С.433.

губерніях. Щодо українських губерній, то їх загальна недоїмка становила 32 282 руб. 46 ½ коп. (тобто 20,17%).

Враховуючи такі негативні тенденції зі сплатою купецтвом процентних зборів, Сенат наказав губернським правлінням названих вище губерній вживати “без найменшого отлагательства предписанная в законах на таковой случай меры, поступая с неплательщиками и теми местами, от попечения коих взыскание сие зависит, по всей строгости закона; а дабы и по другим губерниям сбор с купеческих капиталов в своё время и бездоимочно в казну поступал, то согласно мнению бывшего государственного казначея предписать о сём и прочим губернским правлениям, с таковым при том подтверждением, дабы они имели по сему предмету неусыпное попечение как в таком деле, которое сопряжено с государственными надобностями, нетерпящими никакого отлагательства”²⁴⁰.

Для запису в купецкий стан міщан, чи продовження перебування в гільдіях купців, або переходу до вищих гільдій, до магістрату подавалися клопотання з оголошенням свого капіталу й сплатою належних гільдійських зборів. Так, наприклад, на засіданні міської думи 22 грудня 1807 р. затверджувалися подані до Єлисаветградського магістрату клопотання, подані “Василием Плотниковым, Алексеем Макаровым и вдовою Феодосиею Мистюшиною во вторую гильдию, Иевдыпимом Соловьёвым, Василием Чарочным, Никитою Прилепком, Матвеем Королёвым, Семеном Лазаревым, Алексеем Мотым, Сисоем Шараваровым, Василием Чорнобrivцем, Константином Марковым, Игнатом Панфиловым, Матвеем Сиротиным, Василием Лебедевым, Абрамом Ивановым, Илуиваном Соловьёвым да вдовами Мариною Кирсановою, Стефанидою Фесенковою, Аксиньею Нагрелиною, Екатериною Валуненою и Анною Астафьевою в третью гильдию”²⁴¹. Із їхнього оголошеного сумарного капіталу 220 тис. руб. вони внесли до магістрату в якості процентних зборів за наступний 1808 р. 550 руб.²⁴² Загалом протягом

²⁴⁰ Там же.

²⁴¹ ДАКиО. – Ф.18, оп.1, спр.55, арк. 157.

²⁴² Там само.

22-31 грудня 1807 р. міська дума затвердила звернення 55 осіб про оголошення капіталу на 1808 р. і запис до відповідних гільдій Єлисаветградським магістратом, котрі з оголошених нами 520 тис. руб. капіталу сплатили 1300 руб. зборів на користь міста²⁴³. А всього протягом грудня 1807 р. – січня 1808 р. до магістрату надійшло “три тисячи пятьсот девяносто пять рублей пятьдесят копеек, внесённые здешним купечеством с объявленных оным капиталов с каждого рубля по одной четверти процента”²⁴⁴. Належні державі 1,5% від оголошеного капіталу гільдійських зборів вносилися окремо. Купецькі сім’ї, глави яких не з’являлися до магістрату з оголошенням капіталів, переводили в міщанство й включали до подушного окладу. Так, наприклад, після згадуваного вище збільшення у 1807 р. розмірів оголошуваних капіталів, 27 ревізьких душ із 11 сімей колишніх купців м. Єлисаветграда, котрі ймовірно, не змогли подолати новоутворений фінансовий бар’єр у 8 тис. і, відповідно, не оголосили своїх капіталів на 1808 р., було включено до стану міщан²⁴⁵.

З фіскальною метою сенатським указом від 28 лютого 1809 р. обмежується запис главами купецьких родин до свого капіталу родичів - дозволялося записувати лише дітей та онуків, брати могли мати й оголошувати спільний капітал, але лише у випадку отримання його як спадщину й сплати належного податку за вступ у володіння. Усі інші випадки перебування в спільному капіталі визнавалися незаконними. А братам у такій ситуації необхідно було оголошувати свої капітали окремо, й, відповідно, сплачувати гільдійські збори. При невиконанні цієї умови вони мали переходити в міщанство й підлягали подушному оподаткуванню.

Негаразди в царині державних фінансів змушували Санкт-Петербург шукати шляхи наповнення державної скарбниці, проте центральна влада замість пошуку нових джерел державних доходів пішла шляхом збільшення податкових ставок, Маніфестом від 2 лютого 1810 р. поряд із іншим податями збільшується на

²⁴³ Там само. – Арк.157–158, 167.

²⁴⁴ Там само. – Спр.61, арк. 15.

²⁴⁵ Там само. – Спр.62, арк1; Ф.76, оп.1, спр.16, арк. 1.

0,5% збір із купецьких капіталів²⁴⁶, а відповідно до маніфесту від 11 лютого 1812 р. вони зростають ще на 3%²⁴⁷. Щоправда тоді тимчасово обклали за прогресивною шкалою й поміщицькі доходи, максимальна ставка по котрих встановлювалася на рівні 10% для тих, що перевищували 18 тис. руб.²⁴⁸ Збори з купецьких капіталів, які стягувалися на користь міст, за винятком обох столиць, спрямовувалися також до державної скарбниці. Таким чином, загальне податкове навантаження держави на купецькі капітали сягнуло 4,75%. Окрім цього вводилося мито з купецьких книг, 0,5% із гільдійських капіталів на земські повинності, а протягом 1816 - 1818 рр. купців зобов'язали сплачувати ще й по 10% додатково із сплачених процентів із оголошених капіталів на водні й сухопутні шляхи сполучення. Ці заходи збільшили надходження з купецьких капіталів до державного бюджету, - якщо 1811 р. вони складали близько 4 млн 700 тис. руб., то 1812 р. – більше 14 млн руб., але в подальшому їх сума значно зменшилася, хоча й перевищувала платежі 1811 р.²⁴⁹

Збільшуючи розміри необхідного мінімуму оголошуваних капіталів держава посилювала податковий тиск на купецтво, частина з которого й так мала проблеми з податковими заборгованостями. Враховуючи значні обсяги останніх, Сенат у серпні 1820 р. видає указ “Про запис селян у купецький стан; про перепис купців з міста до міста; про надання купцям паспортів у випадку їх відлучок у справах комерції та про стягнення недоїмок”²⁵⁰, яким центральна влада через посилення адміністративного й фіскального тиску на купців намагалася зменшити їхні податкові недоїмки.

Проте така політика мала зворотний ефект, адже податкові зобов'язання купецтва стали значно перевищувати податі міщан, тому останні вели торгівлю не оголошуючи капіталу й сплачуючи 8 руб. 30 коп. подушного, а не гільдійські збори, котрі для купців

²⁴⁶ ПСЗ. – Т.31. – №24116. – С.57.

²⁴⁷ Там же. – Т.32. – № 24992. – С. 184.

²⁴⁸ Там же. – С.193.

²⁴⁹ Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – С.48.

²⁵⁰ ПСЗ. – Т.37. – №28389. – С.420–423.

третьої гільдії сумарно складали 478руб.²⁵¹, другої – 1445 руб. і 3462 руб. 50 коп. – першої гільдії²⁵². Протягом 1816-1824 р. кількість виданих гільдійських свідоцтв в імперії зменшилася із 20 059 до 13 106, тобто майже на 35%²⁵³. Усе це призводило до зменшення надходжень від процентних зборів, – 1823 р. вони склали близько 7 млн руб.²⁵⁴ Виправити ситуацію була покликана гільдійська реформа Є.Ф. Канкріна, введена в дію маніфестом Олександра I від 14 листопада 1824 р., в котрому російський імператор наголошував: “Желая оказать верноподданным нашим новый опыт попечительности нашей к облегчению повинностей и к поощрению торговли, мануфактуры и всякого рода промышленности, мы признали за благо допустить с наступающего года значительное понижение платимых торговыми классами повинностей, утверждая вместе с тем, для вящей определительности прав и обязанностей торгующих сословий, прилагаемое у сего дополнительное постановление об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний”²⁵⁵. Законодавець проголошував існуючі раніш розміри купецьких капіталів: 50 тис. руб. – для першої, 20 тис. руб. – для другої та 8 тис. руб. – для третьої гільдії. Відповідно до нововведень, купці перших двох гільдій отримували наступні фіскальні зобов’язання: “а) гильдейские подати по 4%; б) на водяные и сухопутные сообщения по 10-ти процентов с податного рубля; в) на земския повинности, вместо платимаго ныне $\frac{1}{2}$ процента, только по $\frac{1}{4}$ процента с капитала; г) на городския повинности по $\frac{1}{4}$ процента”²⁵⁶. Купці третьої гільдії сплачували гільдійську подать у розмірі 2,5% з капіталу, а також аналогічні збори із купцями перших двох гільдій – на шляхи сполучень, земські й міські повинності²⁵⁷. Виходячи із наведених податкових ставок для

²⁵¹ ДАКиО. – Ф.18, оп.1, спр.131, арк.611.

²⁵² Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – С.48.

²⁵³ Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР. – М.: Наука, 1966. – С.373.

²⁵⁴ Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – С.48.

²⁵⁵ ПСЗ. – Т.39. – 30115. – С.588.

²⁵⁶ Там же. – С.593.

²⁵⁷ Там же.

купців встановлювалися ціни* на придбання свідоцтв на право торгівлі – 2200 руб. для першої гільдії, 880 руб. – для другої та 220 руб. – для першої²⁵⁸. Таким чином, податковий тиск на купецтво зменшився до розмірів 1812 р.

Купецтво українських губерній, поряд із білоруськими та литовськими, отримало певні пільги. Законодавець указував, що “по уваженію особеннаго положенія губерній: двух белорусских, двух литовских, Минской, Волынской, Подольской, Киевской, Екатеринославской, Херсонской, Таврической и Белостокской области, тамошним купцам 3-й гильдии, кроме записанных в губернских и портовых городах сих губерний, полагается платить в течении 10-ти лет уменьшенную льготную подать, а именно: а) гильдейской подати по 1 ½ процента с капитала; б) на водяные и сухопутные сообщения по 10-ти процентов с податного рубля; в) на земския повинности по ¼ процента с капитала. г) На городския повинности по ¼ процента”²⁵⁹. Отже для українських купців третьої гільдії, за винятком Слобожанщини, Полтавщини й Чернігівщини, встановлювалася ціна в розмірі 132 руб.²⁶⁰ за свідоцтво на право торгівлі в 3,31 рази менше існуючої до цього, а сумарні фіскальні платежі купців третьої гільдії склали 172 руб. проти 478 руб., тобто зменшилися у 2,77 рази. Зрозуміло, що зменшення податкового тиску в 1,46-1,99 рази в імперії, а в переважній частині українських губерній навіть у 2,77 рази для купців третьої гільдії, мало позитивний вплив на розвиток торгівлі, промисловості, формування буржуазних відносин і чисельного зростання купецтва, хоча податкові платежі залишалися досить значними.

Гільдійська реформа чітко визначила поняття купецьких сімей та їх капіталів. Так, зокрема, до таких сімей, котрі мали один спадковий капітал й могли мати лише одне свідоцтво на торгівлю й промисли належали лише батьки (вдови), сини, незаміжні дочки та внуки в разі, коли вони мешкали разом і мали спільне

* До цієї суми не входили збори на міські й земські повинності.

²⁵⁸ Там же.

²⁵⁹ Там же. – С.593–594.

²⁶⁰ Там же.

господарство, а також рідні брати й незаміжні сестри за умови, що вони жили нероздільно в одному будинку²⁶¹. Законодавець указував, що лише та особа з купецької сім'ї, на чие ім'я видане свідоцтво на торгівлю чи промисел, "приемлет названия купца, и пользуется присвоенными гильдии торговыми правами и личными преимуществами. Все прочия, к семейству по вышеозначенному правилу принадлежащие лица, именуются купеческими детьми, братьями, внуками и проч. – и, не имея сами по себе отдельного права торговли, пользуются однако же, яко члены семейства, теми же гражданскими правами, которыя принадлежат и главе онаго"²⁶². Окрім цього, реформа Канкріна впорядкувала торгівлю міщан, селян та прикажчиків, котрі за це право також мали брати свідоцтва з виплатою відповідних коштів. Так, зокрема, торгові свідоцтва міщани для торгівлі у столицях коштували 120 руб., у губернських і прикордонних містах, де були митниці – 80 руб., у пільгових губерніях – 60 руб., у повітових та заштатних містах і містечках – 60 руб., а у таких же населених пунктах пільгових губерній – 40 руб.²⁶³ Селяни мали право купувати свідоцтва чотирьох родів: першого роду коштувало 2600 руб., воно давало право торгівлі купця першої гільдії, але без особистих переваг і без права зайняття банкірськими й страховими справами; другого роду – 1100 руб., воно давало право торгівлі купця другої гільдії, без особистих переваг; третього роду коштувало 400 руб. і давало торгові права купця третьої гільдії, а свідоцтво четвертого роду давало права торгуючих міщан, воно коштувало 150 руб.²⁶⁴ Для занять іншими дрібними видами торгівлі й ремісництва встановлювалися свідоцтва 5-го й 6-го роду, вони коштували 40 руб. і 25 руб. Гільдійською реформою встановлювалися два класи прикажчиків, котрі допомагали купцям у здійсненні торговельних операцій чи управління виробництвом, для отримання свідоцтва 1-го класу необхідно було сплатити – 80 руб., а 2-го класу – 40 руб.²⁶⁵

²⁶¹ Там же. – С.594.

²⁶² Там же.

²⁶³ Там же. – С.599.

²⁶⁴ Там же. – С.601.

²⁶⁵ Там же. – С.604.

У результаті проведеної реформи розширилися права середнього міського купецтва, представникам якого, як справедливо указує П.Г.Риндзюньський, надавалося право займатися тим торгом, “который они и без того производили разными подлогами, коих предупредить невозможно”²⁶⁶. Міністр фінансів Канкрін мобілізував до державної скарбниці додаткові надходження від міщан, ремісників та селян, навіть кріпосних, котрі займалися торгівлею й сплачували до цього лише подушне без додаткових платежів за право торгівлі. Відтепер, завдяки реформі, державна скарбниця “получила финансовые выгоды и от мелкой торговли”²⁶⁷. Реформа також спрямовувалася й проти поширених у той час сімейних капіталів, які “оформлялись для того, чтобы избежать налогового обложения на капитал каждого члена семьи в отдельности”²⁶⁸, тобто говорячи сьогоднішньою термінологією – перебували в тіні.

У травні 1825 р. за клопотанням міністра фінансів упорядковується проблема відповідальності за неправильне надання податкових пільг купецтву, адже частина купців, користуючись огріхами в законодавстві та безвідповідальністю членів магістратів і дум пільгових міст, мінімізовували свої податкові платежі до державної скарбниці, а то й навіть взагалі від них ухилялися. Вище зазначалося про надані Катериною II податкові пільги купцям і ремісникам Вознесенської і Катеринославської губерній 1795 р., котрі 1806 р. були поширені й на м. Феодосію. Проте слідство, розпочате за доносом подільського єврея Янкеля Єрмісона, котрий стверджував, що ним викрито 317 осіб, котрі здійснювали свою підприємницьку діяльність у різних місцевостях імперії безпідставно користуючись усіма правами наданими одеському купецтву й не сплачуючи державі податей, а окрім цього мали значний штат прикажчиків і комісіонерів, споряджених дорученнями проводити торгівлю від їх імені, визнало значні зловживання в цій галузі, щоправда кількість

²⁶⁶ Риндзюньский П.Г. Гильдейская реформа Е.Ф. Канкрина 1824 г. // Исторические записки. – М., 1952. – Т.40. – С.116.

²⁶⁷ Семенкова Т.Г. Е.Ф. Канкрин и финансы России // Финансы СССР. – №10, – 1991. – С.41.

²⁶⁸ Басалаева Е.В., Носова Г.В. Налоги, частный бизнес и реформы Е.Ф. Канкрина // Финансы. – №2. – 2002. – С.71.

осіб, які незаконно користувалися цими пільгами, була значно меншою – 18 осіб²⁶⁹. Аналогічні зловживання у м. Феодосії виявив її градоначальник Перовський. Так, зокрема, “феодосійські” купці Кон, Галпер, Конобус, Цимсен і Теністром отримали свій пільговий статус шляхом купівлі незначної міської нерухомості, проте не мешкали в цьому місті й не торгували, а використовували отримані гільдійські права в інших містах імперії²⁷⁰.

Таким чином, значна кількість осіб за безпідставними свідоцтвами міських дум і магістратів зараховувалася до одеського, таганрозького й феодосійського купецтва, “не имея в сих городах ни прочнаго обзаведения, ни постоянного пребывания по промыслам и торговле... Записанные таким образом купцы, в продолжении многих лет беспрепятственно промышляли в других городах и губерниях по выдаваемым им паспортам, не платя никаких податей и не получая ни откуда требований о взносе оных”²⁷¹. Після виявлення цих зловживань було вирішено стягнути з таких купців належні з них гільдійські повинності за роки незаконного користування пільгою, проте новоросійський генерал-губернатор не підтримав цю пропозицію, вважаючи, що вона призведе до розорення багатьох купців, тому Комітет міністрів “положил освободить тамошнее купечество от всякого взыскания за прежнее время, но с изъятием однако же от сего тех купцов, кои, приписавшись к помянутым городам без прочнаго в них обзаведения, производили торговлю и промыслы в других местах”²⁷². Таким чином, було запропоновано лише часткове вирішення проблеми, адже набуття податкових пільг купцями відбувалося відкрито, а міське керівництво, котре їх надавало, вимагало від претендентів лише сплати міських повинностей. Враховуючи все це, а також те, що такі купці “не имеют никаких способов на пополнение столь значительного взыскания”, а скарбниця втратить потенційних платників значних гільдійських повинностей, Є. Ф. Канкрін запропонував звільнити їх “от всякого

²⁶⁹ ПСЗ. – Т.39. – №29938. – С.348–349.

²⁷⁰ Там же. – С.350.

²⁷¹ Там же. – Т.40. – №30345. – С.273.

²⁷² Там же. – С.274.

платежа за прежнее время до 1 января 1825 года, но с тем, дабы впредь причисление купцов и мещан на льготу производилось на точном основании существующих правил, а в случае злоупотреблений или упущений всё взыскание непременно обращено было на виновных в том членов магистратов и дум»²⁷³.
Позиція міністра фінансів була підтримана членами уряду та затверджена імператором 19 травня 1825 р. Тоді ж, незважаючи на аргументи міністра закордонних справ про необхідність допомоги одеській торгівлі від зовнішніх капіталів та необхідності полегшення торгуючим у цьому місті іноземцям, а також про те, що суворе стягнення будь-яких повинностей з англійських купців, які торгували в південних провінціях Російської імперії, може послабити сприятливе відношення до її купців англійського міністерства, Олександр I став на бік Комітету міністрів і Є.Ф. Канкріна з питання щодо не надання пільг англійським купцям Моберлі, Атвуду, Гаторно й Ландеру, які торгували в якості записаних за гостьовими статтями одеських купців 1-ї гільдії, мали сплачувати встановлені законом проценті податі*, котрі й вимагала від них Херсонська казенна палата. Міністр фінансів указував, що «сложение упомянутого взыскания могло бы иметь вредныя последствия не столько по уменьшению казеннаго дохода, сколько по ослаблению силы закона, что снисхождение сие, распространяется на некоторыя токмо лица, а не на всех виновных, было бы несовершенно совместно с справедливостию»²⁷⁴.

Проте, позиція Канкріна не була такою категоричною щодо торгівлі без сплати податків греками, анатолійськими вихідцями, євреями, переселеними з сіл до міст і кримськими татарами та роздрібної торгівлі іноземцями в пільгових містах Новоросійського краю. Міністр фінансів вважав за доцільне дозволити першим двом

²⁷³ Там же.

* Пільга надана купцям м. Одеси поширювалася тільки на тих іноземних купців, які записувалися до її купецтва після отримання російського підданства. Усіх інших заборонялося зараховувати в купецький стан, їм лише дозволялося записуватися в іноземні гості в приморських і портових містах із правом оптової торгівлі з платою податей на рівні купців 1 гільдії.

²⁷⁴ Там же. – №30346. – С.275–276.

категоріям підданих здійснювати роздрібну торгівлю “без всякого в казну платежа, впредь до издания общаго положения о торговле азиатцев в России”²⁷⁵, а євреям, яких поза їхнім бажанням переселили до міст, пропонувалося звільнити на 1825 р. від сплати подушного й на шляхи сполучення. Щодо кримських татар, то Канкрін указував, що “они никогда не платили никаких податей за право торговли на местах их жительства, что из числа их, на основании привилегий 1783 и 1796 годов и указа 6 октября 1802 года, купцы вовсе свободны от всякого в казну платежа”²⁷⁶. Тому міністр фінансів пропонував: “Записку татар в торговые разряды внутри Крыма отложить до общаго постановления о обложении их податями, которое хотя и поощрило бы их может быть к большему трудолюбию”²⁷⁷. Стосовно роздрібної торгівлі іноземців в Новоросійському краю, де торгівля зосереджувалася переважно в їхніх руках, то, він вважав за допустиме “без отмены коренных законов и единственно в виде временнаго изъятия, до окончания строка льготы..., предоставитъ новороссийскому генерал-губернатору разрешать недостаточным иностранцам лавочный торг в городской черте, по свидетельствам купцов 3-й гильдии, с тем однако же, дабы заплатившие повинности по сей только гильдии, не могли пользоваться правами, иностранным гостям присвоенными”²⁷⁸.

Переважає частина купців здійснювали свою підприємницьку діяльність шляхом різноманітних торгівельних операцій, але існували й інші, котрі організовували виробництво й займалися поставками своєї продукції державі, як правило, це стосувалося суконної промисловості. Цим, згідно з російським законодавством, могли займати купці 2-ї гільдії, проте сукно поставляли купці 3-ї гільдії і навіть міщани, які не мали права утримувати фабрики, а незаконно отримуючи від казни значні прибутки, платили мінімальні податі. За підрахунками міністерства фінансів, імперія лише протягом 1820–1823 рр. недоотримала податей на суму

²⁷⁵ Там же. – №30371. – С.304.

²⁷⁶ Там же. – С.305.

²⁷⁷ Там же.

²⁷⁸ Там же. – №30520. – С.511.

25 421 руб. 50 коп.²⁷⁹ Є.Ф. Канкрін, на засіданні Комітету міністрів 11 серпня 1825 р. указував, що аналогічні розрахунки необхідно здійснити й за 1824 р., а з 1825 р. встановити для фабрикантів податі “по количеству сумм, на кои поставка их простирается”²⁸⁰. Ці пропозиції були затверджені Миколою I в січні 1826 р. Проте якщо влада, з одного боку, посилювала фінансову дисципліну купецтва шляхом встановлення податкових зобов’язань, адекватних їх доходам, адже частина його представників усіяко ухилялася від оподаткування, то, з іншого боку, ця ж влада намагалася створити для купецтва й частково міщанства умови для розвитку торгівлі й промисловості. В Україні це особливо стосувалося Новоросійського краю, котрий майже постійно відчував негативні наслідки мілітарної зовнішньої політики й природних катаклізмів. Новоросійський генерал-губернатор М.С. Воронцов у відношенні до міністра фінансів Є.Ф. Канкріна 1825 р. указував, що купці й міщани регіону знаходяться у вкрай тяжкому становищі, погана торгівля, неврожаї хліба та інші обставини сприяли їхньому розоренню, відбувалися різючі переходи від багатства до бідності, від значущості до нікчемства, зменшувалася кількість купців, які вели закордонну торгівлю, багато з них переходять із 1-ї гільдії до 3-ї, “многие сделались мещанами, которые разорились до совершенной нищеты, иные от отчаивания и преследования своих заимодателей скрылись не известно где за границею. Промышленность мещан, говоря вообще, едва достаточна для существования их с семействами. Капиталов ни у кого нет; дома городские потеряли цену свою и не приносят даже половины прежних доходов; лавки опустели; магазины разрушаются; на пристанях редко видят людей”²⁸¹. Єдиним, що рятувало торгівців і промисловців від повного знищення, писав генерал-губернатор, були пільги від казенних податей, надані містам Одесі, Феодосії і Таганрогу, двадцятип’ятирічний термін яких добігав кінця, а тому він підтримував клопотання новоросійських купців і міщан про

²⁷⁹ 2-е ПСЗ. – Т.1. – №69. – С.100–101.

²⁸⁰ Там же. – С.101.

²⁸¹ ПСЗ. – Т.40. – №30486. – С.472.

подовження терміну цих пільг ще на 10 років і їх поширення на м. Керч на 25 років. Міністр фінансів у цілому підтримав це клопотання особливо стосовно Керчі, а щодо інших міст він пропонував подовжити надану їм пільгу на 8 років²⁸², але Комітет міністрів на своєму засіданні 23 травня 1825 р., “принимая в соображение с одной стороны, что от продолжения льготы, столь долгое время существовавшей, казна лишается принадлежащего ей дохода; а, с другой, что допущение сего может служить поводом и на будущее время домогаться отсрочки для избежания казенных податей, находит, что по сим причинам не можно соглашаться на испрашиваемое продолжение льготы”²⁸³. Проте, зважаючи на підтримку цього клопотання генерал-губернатором, уряд вирішив за доцільне все ж таки подовжити податкові пільги для міст Одеси, Феодосії і Таганрога, щоправда лише на 5 років, по завершенні котрих надавалася 50% пільга у сплаті державних податей ще на 5 років; м. Керч отримувало 25- річну пільгу з 1826 р.²⁸⁴

Серйозною проблемою колишніх міщанських сімей, які переходили в купецтво, були фіскальні зобов’язання, котрі з них вимагали міщанські товариства за їхніх померлих членів, особливо батьків, у відповідності до громадської розкладки. Питання було настільки неурегульованим, що Київська казенна палата змушена була звертатися до міністерства фінансів за роз’ясненнями. На засіданні Сенату 8 червня 1826 р. Є.Ф. Канкрін указував, що після смерті купців, а також зарахованих до сімейних капіталів родичів не мали права переводити в міщанство й вимагати від їх сімей сплати податей і повинностей, проте, “при увольнении мещан в купечество, они могут быть обязываемы обществами к уплате податей и повинностей за принадлежащих к семействам их родственников умерших в мещанстве, в том единственно количество, какое законом определено, а не в таком, какое причитается по общественным раскладам”²⁸⁵.

²⁸² Там же.

²⁸³ Там же. – С.473.

²⁸⁴ Там же.

²⁸⁵ 2-е ПСЗ. – Т.1. – №396. – С.542.

Вище ми зазначали, що попри зменшення ставок платежів за гільдійські свідоцтва, вони все ж продовжували залишатися досить значними, а надходження від них 1825 р. перевищили показник за попередній рік майже на 3,5 млн руб.²⁸⁶, проте очікуваного значного зростання торгівлі й промисловості не було. Враховуючи це, виданим у липні 1826 р. іменним указом Миколи I із 1 січня 1827 р. знову зменшуються гільдійські повинності для купців 3-ї гільдії із 220 руб. до 150 руб., а в пільгових місцевостях – із 132 руб. до 100 руб.; міщани взагалі звільнялися від взяття патентів, а селянські свідоцтва 3-го роду знижуються із 400 руб. до 300 руб., а 5-го й 6-го роду взагалі відмінялися, ціна свідоцтв прикажчиків 1-го класу зменшувалася із 80 руб. до 50 руб.²⁸⁷ У грудні 1827 р. гільдійські платежі знову зменшуються. Так, зокрема, для купців 3-ї гільдії пільгових губерній, записаних у повіті губернського міста, ціна на свідоцтва встановлювалася не на рівні губернського міста, а за пільговим положенням. Розширено було кількість пільгових губерній, до котрих зараховувалися губернії Східного Сибіру з Якутською областю. Плата за селянські свідоцтва встановлювалася на рівні купецьких: за свідоцтва “1-го рода, вместо 2600 руб., 2200 руб., 2-го рода, вместо 1100 руб., 880 руб., 3-го рода, вместо 300 рублей: в столицах и всех губернских городах 220 рублей, в уездных городах нельготных губерний 150 руб., в уездных городах и всех местечках льготных губерний 100 руб.”²⁸⁸ Селянське свідоцтво 4-го роду відтепер в столицях та губернських містах замість 100 руб. коштувало 80 руб., у повітових містах – 60 руб., а в містечках і повітових містах пільгових губерній – 40 руб.²⁸⁹ Усім фабрикантам і заводчикам дозволялося перебувати в 3-й гільдії, за умови, що вони, “находясь в оной, производили продажу изделий с своих фабрик и заводов, токмо в том уезде и городе онаго, где сии фабрики и заводы находятся, полагая продажу изделий в городе из лавки, состоящей при фабрике”²⁹⁰, а в інших двох лавках, які міг мати купець

²⁸⁶ Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шацилло М.К. Указ. соч. – С.169.

²⁸⁷ 2-е ПСЗ. – Т.1. – №458. – С.685.

²⁸⁸ Там же. – Т.2. – №1631. – С.1088.

²⁸⁹ Там же. – С.1088-1089.

²⁹⁰ Там же. – С.1090.

3-ї гільдії, дозволялася торгівля іншими товарами. Позитивний вплив на розвиток вітчизняної промисловості мало звільнення від запису до гільдій російських підданих, а також іноземців - виробників “разных машин и аппаратов для фабрик”, за умови, що їх продаж здійснювали “при одном из своих заведений”²⁹¹, що заклало основи промислового перевороту розпочатого в 30-х рр. ХІХ ст.

Усі ці заходи призвели до збільшення кількості купецтва. Так, наприклад, лише в м. Єлисаветграді Херсонської губернії протягом 1825-1830 рр. 17 єврейських міщанських сімей в складі 34 ревізьких душ оголосили свої капітали й вступили в купецтво 3-ї гільдії, а Гершко Тальянський навіть у першу²⁹². Щоправда не завжди перехід євреїв у купецтво вмотивовувався бажанням легалізувати свою торгівельну діяльність, – були випадки, коли запис у гільдії зменшував податкові зобов’язання євреїв-міщан, адже останні, як правило, мешкали в містечках пільгових губерній де свідоцтво 3-ї гільдії коштувало 100 руб., а податі з міщан розкладалися за померлих і тих, хто вибув на наявних у товаристві*. Тому, враховуючи, що за єврейським законом і вірою купці і міщани складали одне товариство й головне для “надёжнейшаго обеспечения казны в податях и повинностях”, Сенат у жовтні 1831 р., за клопотанням керуючого міністерством юстиції Д.В. Дашкова й за погодженням із міністром фінансів Є.Ф. Канкрінім вирішує: “Купцов евреев поставитъ в обязанность участвовать по тому городу, к коему они приписаны, в платеже за мещан податей и повинностей, в таком только случае, если платимыя ими гильдейския повинности составляют менее, нежели по положению общества следовало бы им платить мещанских податей с надбавочными за неимущих, и в таком случае взыскивать с них то только, что будет превышать производимый ими платёж гильдейских повинностей”²⁹³.

²⁹¹ Там же.

²⁹² ДАКіО. – Ф.460, оп.1, спр.8, арк.64 – 64 зв.

* Цю проблему ми розглядали в параграфі, присвяченому оподаткуванню міщан.

²⁹³ 2-е ПСЗ. – Т.6. – О.2. – №4876. – С.142.

Через порушені торгівельні відносини на Півдні України купці, котрі бажали переселитися до м. Миколаєва, окрім поширених на Новоросію пільг, отримали з 1832 р. додаткові фіскальні преференції, зокрема дворічне звільнення від плати за торгівельні свідоцтва, але лише за тими гільдіями, в яких вони перебували до переселення, за умови набуття ними на новому місці нерухомого майна²⁹⁴. На цей же період вони звільнялися від сплати міських повинностей, окрім тих, які передбачалися за купівлю нерухомості. Купцям 3-ї гільдії Волинської, Київської, Подільської, Мінської, а також Білоруських, Литовських і Новоросійських губерній у серпні 1834 р. подовжується до 1 січня 1841 р. пільгове оподаткування, згідно з умовами якого торгівельне свідоцтво для них коштувало лише 100 руб. у рік²⁹⁵.

У квітні 1835 р. іменним указом Миколи I для “облегчения способов к умножению населения и ободрению промышленности в знаменитом древностию городе Кieve”²⁹⁶, його купецтву надавалися суттєві пільги. Так, зокрема, купцям які побудують чи куплять в місті будинки, дозволялося записуватися до гільдій без сплати відповідних повинностей протягом наступних після 1835 р. трьох років. Ціна будинку визначала й належність до гільдій. Так, ті чия власність коштувала більше 19 999 руб. 99 коп. отримували права купців першої гільдії, якщо ціна складала 10 тис. руб. і вище – другої, а починаючи з 3 тис. руб. – третьої. Потім протягом 1839-1840 рр. вони мали сплачувати лише половину від встановлених для відповідних гільдій платежів²⁹⁷. А для тих, хто бажав заснувати в Києві протягом пільгових років значну фабрику, взагалі надавалося звільнення від “платежа гильдейских повинностей, кроме следующих в земские и городские сборы, на пять лет, со времени учреждения”²⁹⁸.

Для підтримки занепалих в містах Миколаєві й Севастополі торгівлі й ремісництва після виселення звідти євреїв, Микола I, за клопотанням міністра внутрішніх справ Д.М. Блудова, іменним

²⁹⁴ Там же. – О.1. – №4361. – С.166.

²⁹⁵ Там же. – Т.9. – О.1. – №7324. – С.809.

²⁹⁶ Там же. – Т.10. – О.1. – №7931. – С.211.

²⁹⁷ Там же.

²⁹⁸ Там же.

указом від 7 січня 1838 р. надає десятирічну пільгу з платежів гільдійських повинностей миколаївським і севастопольським купцям та ремісникам. Так, зокрема, купці всіх гільдій цих міст, котрі мали в них постійне проживання, отримували на п'ять років 50% знижки від встановлених законом гільдійських платежів. Бажаючи вступити до купецтва цих міст мешканці інших губерній, за умови побудови на новому місці власних будинків, взагалі на три роки звільнялися від оподаткування, а по їх завершенні отримували 50% знижки в платежах гільдійських повинностей до 1 січня 1848 р., причому гільдійські права для них визначалися затраченими на будівництво коштами. Так, зокрема, надавалися “за дом, стоящий не менее осьми тысяч рублей, права третьей, не менее двадцати тысяч – второй и не менее пятидесяти тысяч – первой гильдии”²⁹⁹. Бажаючи протягом десяти пільгових років облаштувати в цих містах будь-які значні заводи й фабрики, взагалі після відкриття підприємств звільнялися на 10 років від сплати гільдійських повинностей³⁰⁰.

Після переведення усіх розрахунків на срібло (1839 р.) річні податкові зобов'язання купців першої гільдії склали 660 руб., другої – 264 руб., а для третьої вони залежали від місця проживання³⁰¹. Так, у столицях, губернських і портових містах, окрім пільгових вони сплачували – 66 руб., у повітових і заштатних містах і містечках не пільгових губерній – 43 руб., а пільгових – 30 руб.³⁰²

Надання фіскальних пільг купецтву в 20–30-х рр. ХІХ ст. давало позитивні наслідки аграрній Російській імперії в розвитку міст, торгівлі й промисловості, тому ця практика використовувалася і в наступних десятиріччях. Так, зокрема, іменний указ Миколи І від 24 грудня 1841 р. спрямовувався на зростання й поширення “торговли и промышленности в Западном крае России, объемлющем губернии: Могилевскую, Витебскую, Минскую, Виленскую, Гродненскую, Киевскую, Волынскую,

²⁹⁹ Там же. – Т.13. – О.1. – №10864. – С.10.

³⁰⁰ Там же.

³⁰¹ Уставы о податях... // СЗ. – Т.5. – 1857. – С.102.

³⁰² Там же. – С.103.

Подольскую и область Белостокскую, и возвыситъ чрез то благосостояние тамошних городов”³⁰³. Проте поширювався він лише на купців, міщан “и вообще людей свободнаго состоянія и христіанскаго исповѣданія, принадлежащих к другим, вышенепоименованным губерніям, и имеющих право на переход в городское сословіе, если из них пожелаетъ приписаться, – с постоянным при том в местах приписки водворением”. Отже, окрім офіційно указанного завдання, указ мав на меті зменшення відсотку міського польського та єврейського населення в регіоні, відомому своїми антиросійськими настроями частини місцевих еліт і міщан. Особи, котрі приставали на цю пропозицію, отримували преференцію від сплати податків на 15 років з 1 січня 1842 р. до 1 січня 1857 р., купці ж за цією пільгою зберігали торгівельні права тієї гільдії, в якій вони перебували до переселення, а якщо вони будували чи купували на новому місці будинки, “торговья и мануфактурныя заведенія, как то: лавки, заводы, фабрики и т.п.”³⁰⁴, то купці третьої гільдії отримували права другої, а другої – першої. Якщо таку нерухомість набували міщани, то за умови, що її ціна не менше 7 тис. руб., вони отримували на вказані п’ятнадцять років право торгівлі першої гільдії без сплати гільдійських повинностей, при ціні більше 3 тис. руб. – другої, а більше 1 тис. руб. – третьої гільдії³⁰⁵. У випадку смерті глави сім’ї, пільга до закінчення її терміну поширювалася на вдову, дітей та інших членів родини.

Як бачимо, пільги купцям надавалися переважно за географічним принципом з урахуванням етнічної та релігійної належності. Комплекс нормативних документів, які регулювали ці пільги, потребував їх впорядкування й однозначного тлумачення законодавцем, адже до Сенату неодноразово зверталися зі скаргами купці, права на пільги котрих, на їхню думку, незаконно утискалися казенними палатами. Одне з таких звернень мелітопольських купців на Таврійську казенну палату спричинило видання на початку 1848 р. височайше затвердженого спеціального

³⁰³ 2-е ПСЗ. – Т.16. – О.2. – №15145. – С.132.

³⁰⁴ Там же. – С.133.

³⁰⁵ Там же.

положення Комітету міністрів “О пояснении указов о льготах”. Законодавець указував, що купці 3-ї гільдії, котрі переселилися з інших міст до Мелітополя, Бобруйська, Ново-Олександрівська, Гайворона й Динабурга й мали в них власні будинки, “могут на общем основании входить в подряды с казною до 6000 р. сер., а купцы 1 и 2 гильдий, перечислившиеся в сии гильдии из 3 и не имеющие в г. Мелитополе (так і інших указаних містах – В.О.) домов ценою в 20 000 рублей”³⁰⁶, мали право користуватися торгівельними правами своїх гільдій без сплати гільдійських повинностей, лише в межах повітів зазначених пільгових міст. Враховуючи подібність проблем надання пільг Сенат мав, “для должного, до кого касаться может, исполнения, дать знать указами губернским правлениям и казённым Палатам губерний: Архангельской, Астраханской, Владимирской, Витебской, Екатеринославской, Киевской, Курской, Минской, Нижегородской, Полтавской, Симбирской, Таврической, Херсонской, Бессарабскому областному Правлению, керч-еникольскому и таганрогскому градоначальникам”³⁰⁷.

Кримська війна також внесла свої корективи у справу оподаткування купців. Так, згідно з затвердженням Миколою І положенням Комітету міністрів, прийнятим за клопотанням новоросійського й бессарабського генерал-губернатора М.М. Анненкова, купцям міст Севастополя, Євпаторії та Ялти дозволялося за гільдійськими свідоцтвами своїх міст здійснювати торгівельні операції на всій території півострова до завершення там військових дій, на цей період купці звільнялися від сплати міських повинностей, а платежі ними гільдійських повинностей відстрочувалися до відновлення в Криму миру³⁰⁸. Враховуючи значні збитки від війни, котрі унеможливлювали сплату недоїмок із гільдійських зборів купцями міст Ялти, Феодосії та Бердянська, їм була надана в березні 1858 р. трирічна розстрочка³⁰⁹. А в червні 1859 р. Комітет міністрів вирішує “в видах содействия к

* Асигнаціями.

³⁰⁶ Там же. – Т.23. – О.1. – 21864. – С.14.

³⁰⁷ Там же.

³⁰⁸ Там же. – Т.30. – О.1. – №29029. – С.152.

³⁰⁹ Там же. – Т.33. – О.1. – №32854. – С.307.

скорейшому застроєнню городов: Севастополя, Керчи, Евпатории и местечка Балаклавы, постановить правилом, чтобы вообще все члены купеческих семейств, из иногородних, как не подвергавшиеся разорению от неприятеля, при объявлении от своего лица капитала в означенных льготных местностях, были записываемы в гильдии не иначе, как по предъявлении удостоверения, о приобретении там недвижимой собственности, установленной ценности для каждой гильдии”³¹⁰.

Підтримуючи крупну торгівлю, центральна влада, у вересні 1859 р. скасовує обмеження для євреїв-купців 1-ї гільдії. Вони відтепер, мешкаючи в містах поза визначеною смугою осілости, мали платити за гільдійські свідоцтва “наравне с местными купцами 1 гильдии прочих исповеданий”³¹¹. У січні 1860 р. право приписуватися в купецтва 1 гільдії у всіх містах імперії отримують євреї-купці 1-ї гільдії Царства Польського.

Важко погодитись із тезою російського вченого Є.В. Сапілова про те, що мета гільдійської реформи Є.Ф. Канкріна не була досягнута³¹². Його висновок ґрунтується на вирваному із контексту твердженні С.Ю. Вітте³¹³ про те, що гільдійське оподаткування “отличалось крайней неравномерностью и слабо затрагивало платёжную способность торговых и промышленных предприятий”. Праці останнього важко назвати об’єктивним джерелом російської економічної та політичної історії XIX початку XX ст.³¹⁴, проте в даному випадку С.Ю. Вітте вказував на оподаткування промисловості Російської імперії, “в основу которого ещё с 1824 года положены были внешние признаки самого права торгово-промышленной деятельности”³¹⁵, позитивний вплив на розвиток якої якраз і мали положення гільдійської реформи, які закладали основи для промислового перевороту, розпочатого в

³¹⁰ Там же. – Т.34. – О.1. – №34665. – С.624.

³¹¹ Там же. – О.2. – №34905. – С.80.

³¹² Сапилов Е.В. Государственные органы управления финансами России. – С.66.

³¹³ Витте С.Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве, читанных его императорскому высочеству великому князю Михаилу Александровичу в 1900–1902 годах. – М.: Фонд экономической книги “Начала”, 1997. – С.407.

³¹⁴ Витте С.Ю. Избранные воспоминания, 1849–1911 гг. – М.: Мысль, 1991. – 708 с.

³¹⁵ Витте С.Ю. Конспект лекций... – С.407.

30-х рр. ХІХ ст. Про дієвість фіскальної складової реформи Канкріна та наступних заходів свідчить те, що незважаючи на зниження податкового тиску на купецтво й відповідно зменшення їх податкових зобов'язань, а також на надання ряду пільг, сумарний гільдійський дохід в імперії зростав, і вже 1837 р. він перевищував дореформений показник у 1,34 рази, складаючи 9 395 915 руб.³¹⁶ Загалом протягом 1825–1858 рр. кількість взятих гільдійських свідоцтв у імперії зросла з 27 879 до 61 858³¹⁷, тобто в 2,22 рази, а сума оголошених купецьких капіталів, протягом лише 1838–1858 рр. зросла у 1,58 рази – із 100 млн руб. до 158,3 млн руб.³¹⁸

3.1.3 Податки за етнічною та релігійною належністю

3.1.3.1 Спеціальні збори з євреїв

Як відомо до 70-х рр. ХVІІІ ст. євреям заборонялося мешкати в Російській імперії, проте з приєднанням до її теренів східної і північної частин Білорусії, після першого поділу Польщі 1772 р., імперія Романових отримала нових підданих, у тому числі і євреїв, котрі жили в новоприєднаних містах і містечках. Їх російська влада обклало особливою податтю по аналогії з подушним, із ставкою 1 руб. з кожної душі чоловічої статі, в той час коли міщани-християни тих же міст платили лише 30 коп. подушного³¹⁹. 1783 р. білоруські євреї урівнюються в сплаті податей із іншими підданими, а їх податкові зобов'язання визначаються належністю до міщанського чи купецького станів “без различия закона и народа”³²⁰. Податкова політика Російської імперії щодо євреїв у кінці ХVІІІ – середині ХІХ ст. характеризувалася встановленням спеціальних з них зборів, зокрема: 1) подвійної податі;

³¹⁶ Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – С.50.

³¹⁷ Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР. – С.373.

³¹⁸ Там же.

³¹⁹ Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шацилло М.К. История налогов в России. ІХ – начало ХХ в. – С.121.

³²⁰ РСЗ. – Т.21. – №15724. – С.910.

2) коробкового збору; 3) свічного збору; 4) збору з єврейських типографій (враховуючи, що із введенням останнього 1845 р. друкування єврейських книг зосереджувалося лише в двох типографіях, які щороку міністерство народної освіти віддавало з торгів на відкуп, то детальніше зупинимось на перших трьох зборах).

Вище зазначалося, що Катерина II з 1 липня 1794 р. вводить для євреїв подвійне оподаткування, тобто вони тимчасово мали сплачувати “установленные подати вдвое противу положенных с мещан и купцов христианского закона разных исповеданий”³²¹, проте одночасно з цим їм дозволялося мешкати не лише в приєднаних від Польщі місцевостях, а й у Чернігівській, Новгород-Сіверській і Катеринославській губерніях та області Таврійській. Розширення меж територій, дозволених для проживання євреїв, сприяло розвитку їх підприємницької діяльності, а високі податкові ставки провокували різноманітні порушення фіскального законодавства й невдоволення місцевого купецтва. Як, наприклад, це було в Лівобережній Україні, коли купці й міщани м. Ніжина в липні 1797 р. звернулися з клопотанням до київського військового губернатора генерал-фельдмаршала І.П. Салтикова про заборону роздрібної торгівлі на малоросійських ярмарках польським і австрійським євреям, в котрому вказували, що євреї, “приезжая из Польши и других заграничных мест, а большею частию из кордона Цесарского, не только в городах, но даже по местечках и селениях Малороссийской губернии, собираясь превеликими партиями, по несколько десятков лавок, под видом первой и второй гилдии, не только третьей гилдии, но даже мещане и различные рода их художники, назвав первые сих последних под именем своими прикащиками, производят купеческую коммерцию, продавая вывозимыя ими разного рода товары не обтом, но в розъ, аршином и подробно вещми, делают как нам знатной в купечестве подрыв, так и казне не малой ущерб”³²².

³²¹ Там же. – Т.23. – №17224. – С.532.

³²² Прощение нежинских купцов и мещан о воспрещении польским и австрийским евреям розничной торговли на ярмарках в Малороссии // Киевская старина. – №7/8. – 1902. – С.12 - 15.

Височайше затверджене грудневе 1804 р. положення “Про облаштування євреїв” передбачало звільнення від подвійного оподаткування лише для євреїв-землеробів і фабрикантів³²³, а для купців і міщан воно залишалося. За подвійною ставкою стягувалися з євреїв не лише державні податі, але й інші грошові повинності. Перший департамент Сенату, вивчаючи за поданням міністра юстиції князя Лопухіна законність подвійних ставок щодо місцевих повинностей, указував, щоб “евреи, кроме государственных податей, все прочия общественныя повинности несли наравне со всеми обывателями”³²⁴, це підтримав і Олександр І у травні 1805 р. Російський дослідник О.Міллер указує, що 1807 р. подвійна подать для євреїв практично зникає³²⁵, проте лише 1817 р. на законодавчому рівні, “во уважение беднейшего состояния” євреї звільняються від подвійних податей³²⁶, а їх податкові зобов’язання урівнюються з платежами християн відповідних станів³²⁷. Але практика нарахування подвійних податей, для впорядкування безконтрольної міграції євреїв частково продовжувалася, наприклад, у Подільській губернії до 1825 р., коли клопотання Подільського губернатора про складення з єврейських товариств подвійних податей “за причисленных к ним с недоимкою прописанных сторонних евреев” було підтримане міністром фінансів Є.Ф. Канкріним і лягло в основу височайше затвердженого положенням Комітету міністрів “Про полегшення євреїв Подільської губернії в сплаті податей”³²⁸.

Коробковий збір був внутрішньообщинним податком для євреїв, відомий з XII ст. в Кастилії, у кагалах Речі Посполитої він з’являється в XVII ст., а в імперії Романових – в кінці XVIII ст., після першого й наступних поділів Польщі³²⁹. Спочатку російська влада дивилася на нього, так би мовити, крізь пальці, проте згодом,

³²³ ПСЗ. – Т.28. – №21547. – С.733.

³²⁴ Там же. – №21766– С.1052.

³²⁵ Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С.109.

³²⁶ ПСЗ. – Т.34. – №26805. – С.221.

³²⁷ ДАКиО. – Ф.460, оп.1, спр.6, арк. 1.

³²⁸ ПСЗ. – Т.40. – №30318. – С.199.

³²⁹ Коробочный сбор // <http://www.eleven.co.il/article/12196>

шляхом видання відповідних указів і положень (1809, 1823, 1826, 1829, 1835, 1839, 1844 рр.), вирішила використовувати й для власних потреб, зокрема покриття податкових заборгованостей єврейських общин перед казною, наголошуючи, що окрім тих зборів і податей, “кои установлены с евреев по состояниям городских и сельских обывателей, производится с них ещё особенный сбор, под названием коробочного, который обращается между прочим и на уплату государственных податей”³³⁰. Законодавець указував, що здавна в єврейських товариствах Російської імперії існував “особый денежный сбор, под названием коробочного или кружечного, — котрий, — принадлежит обществам... и имеет предметом пособие и облегчение средств для тех же обществ, в уплате их долгов, в бездоимочном взносе и исправном отбывании податей и повинностей, в водворении и поддержании в обществах внутреннего порядка и благоустройства и в делах благотворительности, общественного образования и призрения”³³¹.

Враховуючи практику віддачі коробкових зборів (“єврейських кружок”) на відкуп, Волинська казенна палата, виконуючи рішення Комітету міністрів, затверджене Миколою I в січні 1826 р. про необхідність перерахунку гільдійських повинностей для утримувачів казенних контрактів і відповідно стягнення із них недоотриманих державою податей, звернулася до міністерства фінансів із питанням: “Подлежат ли платежу оных содержатели еврейских кружек или сбора с рези, скота и птицы, так как контракты заключены с ними не на казённый подряд, а на общественный, и откупная сумма употреблялась на уплату государственных податей”³³². Детально вивчивши проблему, Є.Ф. Канкрін уважав за справедливе звільнити від стягнення гільдійських податей утримувачів коробкових зборів, окрім тих, які заключили ці контракти до “приведения в действие дополнительного постановления о гильдиях; но на будущее время, сообразно правилам сего постановления и высочайшему указу

³³⁰ Уставы о податях... //СЗ. – Т.5., 1857. – С.58.

³³¹ 2-е ПСЗ. – Т.14. – О.1. – №12808. – С.786-787.

³³² Там же. – Т.1. – №155. – С.224.

31 августа сего года (1825 р. – В.О.), непременно наблюдать, дабы приемлющие содержание еврейских кружек повсеместно допускаемы были к заключению на сие контрактов не иначе, как по предъявлении соответственных сумме откупа торговых свидетельств, или по взносе в доход государственного казначейства следующих за оныя пошлин и повинностей”³³³. Позиція міністра фінансів була підтримана Сенатом і матеріалізована в його указі від 17 лютого 1826 р.

Проблема регулювання коробкових зборів і предметів, що до них належать стають предметом розгляду в департаменті законів і в загальному зібранні Державної ради, на котрих законодавець визнавав необхідність “издания подробных правил о коробочном сборе”³³⁴. Члени ради вказували, що “между статьями коробочных сборов заключаются поборы обременительные: то по сим уважениям министру внутренних дел ускорить сколько можно окончанием соображений и составлением полных правил по вышеписанному предмету”³³⁵. У затвердженій 4 березня 1835 р. Миколою І думці Державної ради наголошується про те, що коробкові збори в місцях їх існування повинні віддаватися з публічних торгів на відкуп, як це вже було в деяких місцевостях, зокрема в Волинській та Подільській губерніях, “сходно высочайше утверждённому в 29 день июня 1826 года мнения Государственного совета... и получаемая от содержателей сумма обращается на пополнение недоимок и платежей казённых податей за бедных евреев”³³⁶, а для запобігання практики використання доходів одного єврейського товариства на користь іншого, торги на відкупи коробкових зборів мали проводитися окремо по кожному товариству, а не по губернії чи містам з повітами в цілому³³⁷.

Якщо в положенні про євреїв 1804 р. коробковий збір залишився поза увагою законодавця, то в статті 75 нового положення, затвердженого царем 13 квітня 1835 р., указується, що окрім “тех сборов и податей, кои установлены с евреев по

³³³ Там же. – С.225.

³³⁴ Там же. – Т.10. – О.1. – №7919. – С.191.

³³⁵ Там же. – С.193.

³³⁶ ЦДІА. – Ф.442, оп.1, спр.1803, арк. 17 зв.

³³⁷ 2-е ПСЗ. – Т.10. – О.1. – №7919. – С.191.

состоянием городских и сельских обывателей, производится с них еще особенный сбор под наименованием *коробочного*³³⁸. А в жовтні 1839 р. Микола I затверджує положення “Про коробковий збір з євреїв”, в котрому вказувалося призначення цього збору, його складові, способи стягнення, мета використання та розподіл сум і звітність за їх використання³³⁹. Виділялося два види коробкових зборів: загальний (повсюдний), котрий стягувався в усіх єврейських товариствах і частковий (допоміжний), який встановлювався “соразмерно с состоянием каждого общества и по мере его нужд”³⁴⁰. Існуючі на місцях збори в коробку з предметів єврейського богослужіння відмінялися, як “несоответствующие цели правительства”³⁴¹. Відповідно до положення загальному коробковому збору підлягав забій худоби, птиці та продаж кошерного м’яса, у перших двох випадках об’єктом оподаткування була кожна одиниця худоби чи птиці, а в останньому – кожен фунт м’яса, що продавався євреям³⁴², тобто повсюдний коробковий збір був податком на споживання м’яса для євреїв, і мав негативні наслідки для їх здоров’я. Допоміжний коробковий збір мав значно ширшу базу оподаткування, він, – зокрема, стягувався як певний відсоток з єврейської торгівлі й промислів у губерніях їх постійного проживання, з приїжджих купців; з доходів від здачі в оренду євреями нерухомого майна: будинків, крамниць, комор; з пошиття єврейського одягу; з утримання євреями шинків, трактирів і більярдів; з капіталів померлих євреїв та з єврейських лазень і купання в них. До нього також належали надходження від пені і штрафів, установлених за порушення правил коробкових зборів євреями, “обличёнными в удовлетворении своих надобностей мимо резников, определённых откупщиком, или в покупке для себя подлежащих сбору предметов вопреки правил коробочного сбора”³⁴³.

³³⁸ Там же. – №8054. – С.317.

³³⁹ Там же. – Т.14. – О.1. – №12808. – С.786–792.

³⁴⁰ Там же. – С.787.

³⁴¹ Там же.

³⁴² Там же.

³⁴³ Там же. – С.788.

Відкупи на утримання коробкових зборів надавалися з торгів у губернських правліннях на кожні чотири роки, по завершенні котрих кагали, провівши відповідні наради із товариствами, складали кошторис видатків на громадські потреби, табель предметів, які пропонувалося обкласти коробковим збором, приблизну таксу на кожен з них, а також загальні міркування про кількість очікуваного від цих зборів доходу, “стараясь при том наблюдать, чтоб доход сей покрывал требующиеся по обществу расходы”³⁴⁴. Пропозиції кагалів направлялися до міських дум, котрі після їх вивчення й внесення своїх пропозицій передавалися губернському начальству, якщо останні “признают, что предназначенный с какого-либо предмета сбор отяготителен и особенно если он, по местным обстоятельствам, может упасть и на христиан; то прежде утверждения, представляют о том министру внутренних дел, который, по сношению с министром финансов, даёт надлежащее разрешение”³⁴⁵. Відкупна сума у визначені контрактом дні мала щомісяця вноситися до міських дум.

Надходження від коробкових зборів згідно з положенням спрямовувалися перш за все на погашення фіскальних зобов’язань перед державою єврейських товариств, зокрема: 1) сплату процентів по безстроковим боргам, затвердженим судами; 2) сплату процентів і частини капіталів із термінових боргів, також затверджених судами і 3) сплату державних податей, повинностей і інших “взносов в казну, за престарелых, бедных, беспомощных, увечных и убогих евреев, неимеющих средств к пропитанию и неспособных ни к какой работе, равно за выбылых; в случае же недостаточности сбора, и на пополнение недоимок с общества вообще”³⁴⁶. Окрім цього частина коробкових зборів використовувалася й на потреби товариства, наприклад, на утримання кагалів, синагог, шкіл, лікарень, богоділень, громадських лазень, заміну деяких натуральних повинностей з товариства грошовими й виконання певних громадських потреб, а також на утримання в школах бідних учнів, допомогу незаможним

³⁴⁴ Там же. – С.789.

³⁴⁵ Там же.

³⁴⁶ Там же. – С.790–791.

і калікам та на поховання бідних³⁴⁷, – для цього, щоправда, за місцевими звичаями створювалися в товариствах і особливі суми. Також кошти від коробкового збору могли використовуватися для створення громадських і благодійних установ і училищ, ремонт громадських будівель і т.п. Не дозволялося спрямовувати ці надходження на утримання духовних осіб і на предмети культу, котрі мали задовольнятися “из добровольных приношений, их сбора в кружки по молитвенным домам и взысканий по делам духовного судопроизводства”³⁴⁸. Розпорядниками коштів від коробкових зборів і підзвітними за їх використання законодавець встановлював міські думи, які, з одного боку, без дозволу губернського начальства не могли спрямувати гроші на будь-які передбачені цим положенням цілі, а, з іншого, перевіряли звіти кагалів про їх використання. Міські ради виділяли необхідні для громадських потреб єврейських товариств кошти із надходжень від коробкових зборів. Так, наприклад, Єлисаветградська міська дума в січні 1844 р. для цього передала єврейському кагалу міста 286 руб. 93 $\frac{1}{4}$ коп., сплачених відкупниками коробкових зборів* єлисаветградським купцем 3-ї гільдії Фронмошем Ментусем і канівським купецьким сином Іцком Рабиновичем³⁴⁹. Із цих коштів кагал направив до повітового казначейства 89 руб. 83 $\frac{1}{4}$ коп. в рахунок сплати державних податей за січень 1844 р. “престарелых, бедных, беспомощных, увечных, убогих, не имеющих средств к пропитанию и неспособных к никакой работе ...евреев за 350 душ”³⁵⁰, всього ж на ці потреби в рік необхідно було 1078 руб.³⁵¹ Із сум коробкового збору сплачувалися й інші фіскальні зобов’язання єврейських товариств, зокрема рекрутські кошти³⁵².

³⁴⁷ Там же. – С.791.

³⁴⁸ Там же.

* Коробковий збір у Єлисаветграді було введено 1837 р. (Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. – Елисаветград: Литотипография бр. Шполянских, 1897. – С.96).

³⁴⁹ ДАКіО. – Ф.460, оп.1, спр.32, арк. 1 зв.

³⁵⁰ Там само. – Арк.2.

³⁵¹ Там само.

³⁵² ДАОО. – Ф.1, оп.193, спр.127, арк.1.

У грудні 1844 р. затверджується нове, більш деталізоване положення про коробковий збір. У ньому, зокрема, до загальних зборів було віднесено й кошти від фінансових санкцій за порушення правил цих зборів³⁵³. Раніше, згідно з положенням 1839 р., всі пені й штрафи належали до допоміжного збору. Збільшується також і база стягнення допоміжних зборів, – відтепер їх у вигляді визначеного проценту мали також сплачувати всі євреї, котрі мали власне й орендоване промислове виробництво: горілчані, скляні, металообробні, салотопні заводи, пивоварні, з “силки” смоли й гоніння дьогтю³⁵⁴. Проте законодавець відмінив коробковий збір із утримання громадських лазень і купання в них.

Новелою в положенні 1844 р. була спроба законодавця впорядкувати ставки цього збору, наголошуючи, що “таксы на предметы коробочного сбора общего, равно определение известного процента в сбор вспомогательный, должны быть для соблюдения надлежащей уравнительности, соразмеряемы на каждое четырёхлетие: а) с народонаселением или числом душ каждого еврейского общества и степенью их промышленности, и б) с количеством необходимых, в виду имеющихся, по каждому обществу местных расходов, равно и с количеством расходов губернских”³⁵⁵. Для цього пропонувалося губернському начальству поділити всі єврейські товариства на 3–4 класи, – до 1-го мали належати ті, до складу яких належало 500 і більше душ, до 2-го – 200–500 душ, до 3-го – 100–200 душ і до 4-го товариства ті, в яких було менше 100 душ. Виходячи з такого поділу найменшими ставки мали бути в невеликих товариствах, які належали до 4-го класу, а найвищими – в товариствах 1-го класу. У положенні зазначалося, що це робиться “с той целью, дабы предметы потребления могли быть доступны всем жителям по мере их способов”³⁵⁶. Губернському начальству, на власний розгляд, дозволялося об’єднувати дрібні єврейські товариства, котрі розташовувалися поряд, в одне при віддачі коробкових зборів на відкуп. Для уявлення про фіскальний тягар від коробкового збору наведемо наступні дані:

³⁵³ 2-е ПСЗ. – Т.19. – О.1. – №18545. – С.876.

³⁵⁴ Там же. – С.877.

³⁵⁵ Там же. – С.878.

³⁵⁶ Там же.

**ТАКСИ КОРОБКОВИХ ЗБОРІВ, ВСТАНОВЛЕНІ В
ЛИСТОПАДІ 1852 Р. ДЛЯ СІМФЕРОПОЛЬСЬКОГО
ЄВРЕЙСЬКОГО ПЕРШОКЛАСНОГО ТОВАРИСТВА НА
ПЕРІОД 1853-1857 РР.**

Таблиця 3.5³⁵⁷

Предмети збору	Такса	
	руб.	коп.
<i>1. По загальному збору</i>		
Від забою худоби на кошер, зокрема:		
бика чи корови	—	30 ³ / ₄
теляти, барана, вівці й баранця	—	8 ¹ / ₄
Від забою птиці на кошер, зокрема з кожної одиниці:		
гусей, індиків	—	4
качок, курей, курчат і голубів	—	1 ¹ / ₂
З продажу кошерного м'яса: яловичини, баранини, телятини й сала з кожного фунту		1 ¹ / ₃
<i>2. По допоміжному збору</i>		
З доходів євреїв із зданих в оренду власних будинків, крамниць і комор, з кожного рубля	—	1
З грошових капіталів, які залишаються після померлих євреїв, з кожного рубля	—	1

³⁵⁷ Складено на основі: ДАОО. – Ф.1, оп.193, спр.127, арк. 75.

Згідно з положенням, такси коробкового збору й кошторис його використання мали затверджуватися генерал-губернаторами³⁵⁸, проте це не завжди дотримувалося на практиці. Так, зокрема, чиновники державного казначейства виявили, що в Таганрозі в 1849 р. і 1852 р. ці документи затверджувалися лише градоначальником³⁵⁹. Положення про коробковий збір 1844 р. було затверджене Миколою І в один день із Положенням про підпорядкування євреїв у містах і повітах загальному управлінню й ліквідацію кагалів³⁶⁰, тому воно вже не містить норм про використання надходжень від коробкових зборів через кагали, – розподіл коштів покладався на єврейські товариства й міські думи, котрим вони були підпорядковані.

Незважаючи на норму Положення 1839 р. про те, що в губерніях постійного проживання євреїв “ни один из них не избавляется от платежа в коробочный сбор, коренный ли он житель места, или приезжий на время”³⁶¹, й посилену в Положенні 1844 р. вказівкою, що коробковому збору підлягають усі єврейські товариства³⁶², усе ж у двох містах Російської імперії він був відмінений, зокрема м. Соколці Гродненської губернії з 1832 р. й м. Єлисаветграді губернії Херсонської з 1845 р.³⁶³

Вище ми наводили приклад ставок коробкового збору в Сімферопольському єврейському товаристві, тому для ілюстрації обігу сум цього збору візьмемо його відомості в цілому по Таврійській губернії за 1860 р. в рублях:

³⁵⁸ 2-е ПСЗ. – Т.19. – О.1. – №18545. – С.878.

³⁵⁹ ДАОО. – Ф.1, оп.193, спр.127, арк.101–102.

³⁶⁰ 2-е ПСЗ. – Т.19. – О.1. – №18546. – С.887.

³⁶¹ Там же. – Т.14. – О.1. – №12808. – С.787.

³⁶² Там же. – Т.19. – О.1. – №18546. – С.876.

³⁶³ Там же. – Т.19. – О.1. – №18517. – С.836.

СУМИ ВІД КОРОБКОВИХ ЗБОРІВ У ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ 1860 Р.

Таблиця 3.6³⁶⁴

Назви єврейських товариств	Зібрано 1860 р. коробкових коштів	Витрачено 1860 р.	На 1861 р. залишилося	
			Недіймок попередніх років	Капіталів
По містам Сімферополю, Бахчисараю, Ялті та Євпаторії	15 322,98 ³ / ₄	4198,75	1283,00 ¹ / ₄	11 124,23
По містам Перекопу й Олешках	2331,93	389,50	235,90	1942,43
По містам Бердянську, Мелітополю, Оріхову й Ногайську	1878,99	30,98	265,32	1848,01
По містам Карабазару й Феодосії	3685,39	1091,81	399,34	2593,58
Разом по Таврійській губернії	23 219,29 ³/₄	5711,04	2183,56 ¹/₄	17 508,25

³⁶⁴ Складено й підраховано на основі: ДАВАРК. – Ф. 23, оп.1., спр. 6925, арк. 34зв-36.

Як видно з таблиці, у Таврійській губернії була тенденція, коли коробковий збір не лише покривав передбачені для нього видатки, а й залишав позитивне сальдо на наступний рік. Так, при загальній сумі надходжень від нього в 1860 р. 23 219 руб. 29 $\frac{3}{4}$ коп., видатки склали 5711 руб. 04 коп., тобто 24,59%. Цю тенденцію в Таврійській губернії підтверджує і аналіз відомостей коробкового збору в окремих єврейських товариства. Так, зокрема, в містах Карабазарі й Феодосії протягом 1860 р. було зібрано 1305 руб. 12 $\frac{1}{2}$ коп. коробкових зборів (1167 руб. 75 коп. за 1860 р. і 137 руб. 37 $\frac{1}{2}$ коп. недоїмок попередніх років), з котрих протягом 1860 р. на громадські потреби й сплату державних податків витратили 1047 руб. 50 коп. і 44 руб. 31 коп. – на загальні губернські потреби, всього 1091 руб. 81 коп.³⁶⁵, залишивши на наступний рік 213,31 $\frac{1}{2}$ коп.

Серед представників єврейських товариств не було однозначного ставлення до цього збору. Одеський громадський діяч Б. Штерн під час обговорення в урядових колах питання доцільності існування коробкового збору хоча й визнавав його досить обтяжливим для членів єврейських общин, проте виступав за його збереження, вмотивовуючи це тим, що “являясь не прямым, а косвенным налогом, он избавляет евреев от суровых мер принуждения, зачастую применяемых при взыскании податей”³⁶⁶. Сучасник тих подій, єврейський письменник Менделе Мойхер-Сфорім у драмі “Die Takse” (Коробковий збір, 1869 р.) дає різко негативну оцінку цього збору³⁶⁷, ще більш категоричне неприйняття його відкупної системи демонструє класик єврейської літератури Шолом Рабинович, відомий як Шолом-Алейхем, описуючи єврейську общину містечка Злодіївка на Київщині. Його головний герой кравець Шимен-Еле, відкупника коробкового збору “при всём честном народе смешивал с грязью, заявлял, что он вымогатель, кровопийца, людоед, а резники и раввины, которые с

³⁶⁵ ДАВАРК. – Ф.23, оп.1., спр.6925, арк. 23–23 зв.

³⁶⁶ Коробочный сбор // <http://www.eleven.co.il/article/12196>

³⁶⁷ Нусинов И. Н. Менделе-Мойхер-Сфорим // Литературная энциклопедия – Т. 7. – М.: ОГИЗ РСФСР, гос. словарно-энцикл. изд-во “Сов. энцикл.”, 1934. – С.153.

откупщиком стакнулись, – попросту банда, скопище воров, жуликов, головорезов, разбойников, злодеев”³⁶⁸.

Неоднозначне ставлення єврейських громад до відкупників цього збору яскраво демонструє обговорення членами єврейського товариства м. Одеси клопотання одеського купця 2-ї гільдії Зельмана Фишела Кофмана про звільнення його від контракту на утримання відкупу із загального коробкового збору в містах Одесі й Овідіополі та в Овідіопольському повіті з щорічною сплатою 37 095 руб. або зменшення відкупної суми, з метою запобігання з його боку збитків чи навіть можливого розорення через значне зменшення одеського єврейського населення через події Кримської війни, зокрема бомбардування міста й заборону експорту хліба. Представники єврейського товариства, обговорюючи кошторис доходів і видатків коробкового збору, відхилили це клопотання взагалі, а коли це питання, одеський військовий губернатор та одеська міська дума, за розпорядженням новоросійського й бессарабського генерал-губернатора вивчали на загальному зібранні єврейського товариства, то частина її представників наполягала, що “общий удел откупщиков зависит от времени и обстоятельств, сопровождающих откуп, следовательно, если Кофман пользовался прежде значительными выгодами по откупу, то также обязан потерпеть в невыгодах, которые со временем, быть может, вознаграждаются”³⁶⁹.

Чинovníк з особливих доручень міністра внутрішніх справ князь В.П. Мещерський, по матері внук М.М. Карамзіна, перебуваючи в Бердичеві в серпні 1869 р. писав спадкоємцю російського престолу, майбутньому Олександрю III, що ця “столиця єврейського царства” являла собою значну кількість незаможних євреїв, відставних солдат, міщан та інших людей “числом до 20 тисяч душ, стонущих под двойным гнѣтом поборов”³⁷⁰, серед яких значну масу складають збори від єврейського кагалу й коробкового управління. Він указував, що “коробочные сборы,

³⁶⁸ Шолом-Алейхем. Неунывающие. Рассказы. – М.: Художественная литература, 1965. – С.20–21.

³⁶⁹ ДАОО. – Ф.1, оп.193, спр.127, арк. 23 зв.

³⁷⁰ Черникова Н.В. Религиозная жизнь Российской империи глазами чиновника министерства внутренних дел // <http://www.sedmitza.ru/index.html?did=39657>

несмотря на все контракты, на все условия, утверждаемые министерством, служат неисчерпаемым источником злоупотреблений и неправильных поборов, всегда обрушивающихся на бедных жителей и напротив служащих источником обогащения для содержателей или откупщиков коробочного сбора. Размеры этого обогащения громадны. Есть здесь евреи, которые лет 10 назад были нищими, а теперь сделались банкирами, вороча[ю]щими сотнями тысяч рублей. Одно из орудий такой метаморфозы было участие прямое или косвенное в спекуляциях коробочного сбора”³⁷¹.

Інколи єврейські товариства брали участь у торгах на отримання відкупу з метою недопущення відкупників до коробкового збору. Як, наприклад, Бахмутське товариство виявило бажання “оставить коробочный сбор за собою с надбавкою против объявленной на торгах мещанином Могилёвским цены по 3 руб. сереб., то есть 534 руб. сереб. в год”³⁷². Враховуючи, що ця сума була менша визначеної кошторисом на 105 руб. 32 ½ коп., то за пропозицією керівництва Катеринославської губернії, їм усе ж віддали коробковий збір, за умови, що із видатків сум цього збору будуть вилучені 150 руб., передбачених кошторисом на допомогу нужденним, калікам, поховання бідних, які товариство мало задовольняти із добровільних пожертвувань³⁷³.

Парадоксально, але фіскальний бік коробкового збору взяв гору над релігійними заходами російського самодержавства щодо непоширення іудаїзму, магометанства, язичництва, вихрещення євреїв, котрим за прийняття християнства надавали значні фінансові преференції³⁷⁴. Відтепер законодавство імперії та її адміністративно-поліцейський апарат стояли на варті дотримання єврейськими масами вимог Талмуду щодо кошерного харчування й відповідних ритуалів при його приготуванні, узаконених §52 Положення 1844 р.: “При убое скота и птицы на кошер не употребляется других к тому орудий, а при продаже евреям мяса

³⁷¹ Там же.

³⁷² ДАОО. – Ф.1, оп.193, спр.127, арк. 46 зв.

³⁷³ Там само. – Арк. 47.

³⁷⁴ ПСЗ. – Т.37. – 28377. – С.410–411; 2-е ПСЗ. – Т.5. – О.2. – 3951. – С.70–72; 2-е ПСЗ. – Т.34. – О.2. – №35150. – С.273–274 та ін.

других весов, кроме данных откупщиком, с его клеймом и с удостоверением раввина, что они могут быть употребляемы для кошера”³⁷⁵. Органи поліції й місцевого самоврядування мали карати євреїв, які недотримувалися кошера, як осіб, котрі ухилялися від сплати коробкового збору, а його відкупникам надавати “законное содействие и вспомоществование в том, чтобы коробочные сборы платимы были евреями без всякого сопротивления и утайки”³⁷⁶.

Щоправда центральна влада внесла в це положення й дискримінаційні норми, вимагаючи від губернаторів, щоб найвищі ставки коробкових зборів встановлювалися за право носіння єврейського одягу, від чого звільнялися лише малолітні до 10 років і особи, котрі мали не менше 60 років від народження³⁷⁷. А в лютому 1848 р. сенатським указом євреїв, які бажали носити ярмулки, обклали “постоянною податью, не более и не менее как по 5 рублей серебром в год с каждого в пользу коробочного сбора”³⁷⁸.

Дискримінаційними були й інші підходи. Так, незважаючи на згадану вище й задекларовану в §6 Положення 1839 р. відміну зборів із предметів єврейського культу, Положення 1844 р. вводило їх знову, “согласно собственному желанию евреев”³⁷⁹, вмотивовуючи це необхідністю облаштування єврейських училищ, котре складало окрему видаткову статтю, тому збір з шабашних свічок надався у відання міністерства народної освіти. Ставки свічного, як і коробкового збору, не були однаковими по державі, й складали, наприклад, 1850 р. для першого від 23 коп. до 2 руб. 5 коп. і для другого відповідно від 84 коп. до 7 руб. 58 коп.³⁸⁰ Наведемо більш детальні відомості про кількість цих зборів і їх середні ставки для однієї ревізької душі в усіх губерніях Російської імперії, де дозволялося мешкати євреям:

³⁷⁵ 2-е ПСЗ. – Т.19. – О.1. – №18545. – С.884.

³⁷⁶ Там же.

³⁷⁷ Там же. – С.879.

³⁷⁸ Там же. – Т.23. – О.1. – №21985. – С.100.

³⁷⁹ Там же. – Т.19. – О.1. – №18545. – С.886.

³⁸⁰ Инструкция для раскладки и взимания свечного сбора с евреев. Утверждена 23 августа 1852 г. – Б.м., б.г. – С.26–27.

КОРОБКОВІ Й СВІЧНІ ЗБОРИ З ЄВРЕЇВ 1850 Р.**Таблиця 3.7³⁸¹**

Губернії й градоначальства	Кількість ревських душ євреїв	Кількість коробкових доходів	На одну ревську душу	Кількість свічного збору	На одну ревську душу
		руб.	руб.	руб.	руб.
Бессараб- ська обл.	32 597	54 959	1,69	14 832,26	0,46
Віленська	29 920	44 197	1,48	11 927,83	0,40
Вітебська	26 642	36 280	1,36	9891,20	0,37
Волинська	70 060	153 150	2,19	41 331,90	0,59
Гродненська	37 487	85 553	2,28	23 088,93	0,62
Катерино- славська	4464	4775	1,07	1288,67	0,29
Київська	70 600	112 853	1,60	30 456,61	0,43
Ковенська	35 289	57 615	1,63	15 549,05	0,44
Курляндськ а	11 599	20 538	1,77	5542,76	0,48
Мінська	34 865	56 731	1,63	15 310,49	0,45
Могилівська	37 549	47 234	1,26	12 747,45	0,34
Подільська	80 726	10 3460	1,28	27 921,64	0,35
Полтавська	9063	10 376	1,14	2800,26	0,31
Таврійська	2182	2153	0,99	581,05	0,27
Херсонська	15218	12975	0,85	3501,68	0,23
Чернігівська	12 500	10 553	0,84	2848,03	0,23
Одеське градона- чальство	5009	37 983	7,58	10 250,80	2,05

³⁸¹ Складено на основі: Інструкція для раскладки и взимания свечного сбора с евреев. — С.26–27.

Керч-Снікольське градоначальство	68	408	6,00	110,11	1,62
Таганрозьке градоначальство	233	442	1,90	119,28	0,51
Разом:	516 071	852 235	—	230 000	

Уведений положенням 1844 р. свічний збір, як і коробковий, спочатку віддавався на відкуп³⁸², проте 1851 р., через зловживання відкупників, було вирішено його щорічну суму в 230 тис. руб. розподіляти міністерством внутрішніх справ між єврейськими товариствами згідно з їх майновим станом і відповідно до кількості коробкових відкупних доходів, а на товариства покладалося здійснення внутрішньої розкладки нарахованої їм суми за правилами подушного оподаткування³⁸³. Цікаво, що ця розкладка була максимально прозорою, адже губернські правління після затвердження між єврейськими товариствами, повинні були повідомляти “указами городским дума, магистратам, ратушам и вообще местам и лицам, заменяющим городские думы, сколько с каждого еврейского общества причитается свечного сбора в наступающем году, и сколько, по последней народной переписи, приходится сего сбора по каждому еврейскому обществу на долю одной ревизской души”³⁸⁴. Кожен платник свічного збору зобов’язувався вносити його збирачам податків, як і загальнодержавні податі, в два етапи – до 1 березня поточного й до 1 січня наступного року, а останній передавав зібрані ним кошти до міських дум чи магистратів, де вони зберігалися й не мали права використовуватися без особливого розпорядження губернського начальства, зробленого у відповідності до приписів міністерства внутрішніх справ, узгоджених із міністерством народної освіти.

³⁸² 2-е ПСЗ. – Т.19. – О.1. – №18545. – С.886; 2-е ПСЗ. – Т.20. – О.2. – №19304. – С.1.

³⁸³ Там же. – Т.26. – О.2. – №25865. – С.209.

³⁸⁴ Инструкция для раскладки и взимания свечного сбора с евреев. – С.7.

Окрім цього, міністерство внутрішніх справ, вивчивши матеріальний стан єврейських товариств і враховуючи значну нерівномірність стягнення з них свічного збору кількості населення, встановило для його стягнення чотири розряди місцевостей. До першого увійшли Гродненська, Волинська й Курляндська губернії, для мешканців яких встановлювався свічний збір з розрахунку 50 коп. з ревізької душі; до другого – Бессарабська область, Мінська, Ковенська, Київська, Віленська й Подільська губернії з податковою ставкою 45 коп.; до третього – Вітебська, Могилівська, Полтавська, Катеринославська й Таврійська губернії, де цей збір складав 30 коп. з ревізької душі; а до четвертого розряду увійшли Херсонська й Чернігівська губернії, для котрих встановлювалося 25 коп. з душі³⁸⁵. Зважаючи на значні торгівельні обороти євреїв, які мешкали в Одеському, Керч-Єнікальському й Таганрозькому градоначальствах, їх ставки свічних зборів залишалися на попередньому рівні³⁸⁶. 1855 р. в м. Одесі за клопотанням місцевої єврейської общини скасовується свічковий збір, натомість для них була підвищена сума коробкового³⁸⁷.

Правила для стягнення свічного збору розроблені 1851 р., вводилися як експеримент на три роки, починаючи з 1 січня 1853 р. За пропозицією Комітету міністрів їх було пролонговано на рік 1856 р.³⁸⁸ і 1857 р.³⁸⁹, а в січні 1858 р. було вирішено залишити в такому вигляді до затвердження нового положення про коробковий збір.

3.1.3.2 Кримські татари

В останньому десятилітті XVIII ст. податкова політика в Таврійській області зазнає змін у бік уніфікації із загальноімперською. Так, зокрема, Сенат, розглядаючи

³⁸⁵ Там же. – С.31.

³⁸⁶ Там же. – С.33.

³⁸⁷ Коробочный сбор // <http://www.eleven.co.il/article/12196>

³⁸⁸ 2-ПСЗ. – Т.31. – О.1. – №31076. – С.955.

³⁸⁹ Там же. – Т.33. – О.1. – №32648. – С.10.

10 грудня 1800 р. рапорт Новоросійської казенної палати щодо оподаткування кримських татар, забороняє стягувати з міщан татарської нації, котрі були покладені в оклад й утримували Таврійські татарські дивізіони, гроші в розмірі 360 руб. замість натуральної поставки рекрутів³⁹⁰, а щодо інших татар, Сенат підтримав казенну палату, указуючи, що з “содержащих дивизионы, кои по силе высочайшего 16 декабря 1796 года указа уничтожены и обращены в поселяне, но несостоящих в окладе, так как и другого именованія казённых поселян бывшего греческаго войска, киргзов и нагайцев обложить узаконенными податями и поземельными деньгами наряду с таковыми ж казёнными поселянами, не исключая и от натуральной поставки рекрут”³⁹¹. Позиція Новоросійської казенної палати визначити для “всех крымских народов на ряду с казёнными крестьянами в одинаковую к платежу податей и поставке рекрут повинность”³⁹², умотивовувалася тим, що іменним указом від 26 жовтня 1797 р. передбачалося, “чтоб всякий пребывающий в России избирал непременно каковой либо известный род состояния, и дабы совокупно с тем каждый неизъемлемо по званию своему нес повинности законом определяемые”³⁹³. За рішенням указаної палати, з 1 січня 1801 р. кримські татари, за винятком мурз, на котрих були поширені права й привілеї російського дворянства, були обкладені “подушною по 56 коп. оброчною по 1 руб. с накладными и поземельными по 75 коп. податью”³⁹⁴, унаслідок чого до державної скарбниці з цієї категорії підданих 1801 р. було зібрано 143 453 руб. 77 ½ коп.³⁹⁵

Проте, у грудні 1801 р. Сенат визнає надане йому Новоросійською казенною палатою 1800 р. обґрунтування щодо оподаткування кримських татар таким, що суперечить привілеям

³⁹⁰ ПСЗ. – Т.26. – №19682. – С.431.

³⁹¹ Там же.

³⁹² Там же. – Т.27 (Приложение). – №20445а. – С.19.

³⁹³ Там же. – С.20

³⁹⁴ Там же. – С.21.

³⁹⁵ Там же.

наданим кримському населенню 1783 р і 1796 р., і відповідно скасовує своїм указом від 19 грудня 1801 р. встановлені для них подушні оклади³⁹⁶. Проте казенна палата продовжила збір встановлених нею податей і наступного 1802 р., про що вказував у рапорті до Сенату новоросійський губернатор І. Міхельсон, котрий окрім цього зазначав, що “крымским татарам одно отопливание казарм для войск, кроме других повинностей, как то: на содержание почт, мостов и прочаго, в год стоит до 60 000 руб.”³⁹⁷. Окрім цього, губернатор писав, що під тиском Казенної палати щодо термінової сплати податей, татари користуючись традиційними для них турецькими монетами, були змушені обмінювати їх на російські за півціни, адже податі сплачувалися російськими й, відповідно зазнавали значних збитків.

Сенат і цього разу не підтримав дій казенної палати, вказуючи, що “крымский народ составляет особую область из таких людей, кои со времени покорения под державу России Крыма особливыми привилегиями быв снабжены, в их повинностях никогда обыкновенной с другими в государстве обывателями подати и натуральной рекрут поставки подвергаемы не были, а содержали из себя дивизионы и употреблялись для защищения от неприятеля границ по свойственности, как люди военные”³⁹⁸, тому жовтневий указ 1797 р. щодо обов’язкового вибору одного з податних станів на них не поширювався. Окрім цього кримські татари, греки й інші корінні мешканці півострова, як свідчив генерал І. Міхельсон, були переобтяжені повинностями “по количеству существующих там войск гораздо не соразмерно противу других обитателей в государстве”³⁹⁹. Враховуючи все це, Сенат вирішує суворо наказати Новоросійській казенній палаті, “дабы она по точной силе вышеозначеннаго последовавшего уже ей от

³⁹⁶ Там же. – С.19.

³⁹⁷ Там же. – С.21.

³⁹⁸ Там же. – С.22.

³⁹⁹ Там же.

Правительствующаго Сената 19 декабря прошлаго 1801 года предписания, помянутой крымский народ ко взысканию неузаконенных с них подушных податей и к натуральной рекрут поставке отнюдь не подвергала, и буде что в таковую подать с них взыскано уже, им возвратила бы, или зачла вперёд в подлежащую с них другого рода узаконенную повинность, впредь же ни под каким видом подобных людей сама собою, неспросясь вышняго над ней начальства, взысканием не установленных податей не отягощала, под опасением за противное тому строгаго по законам взыскания”⁴⁰⁰. Таким чином, кримські татари у зв’язку із військовою службою у власних національних підрозділах російської армії мали подібний стан до донського чи чорноморського козацтва, проте вони, на відміну від козацтва, майже не мали власних земельних наділів.

Відомості про державні доходи Таврійської губернії за 1803 р. свідчать, що татарське населення не сплачувало загальнодержавних податей і зборів, котрі стягувалися із інших мешканців губернії, зокрема: поміщицькі та палацеві селяни сплачували 1 руб. 26 коп. подушного й 2 коп. накладних, міщани християни, однодвірці й економічні селяни, котрі користувалися міщанськими правами – 2 руб. 50 коп. подушного й 2 коп. накладних, а міщани євреї – 4 руб. 50 коп. подушного й 17 коп. накладних, державні, економічні селяни та однодворці окрім 1 руб. 26 коп. подушного, платили 4 руб. оброчних і 10 коп. накладних, монастирські селяни – 1 руб. 26 коп. подушного, 2 руб. оброчних і 2 коп. накладних, козаки – 1 руб. 26 коп. подушного й 5 коп. накладних, військові поселяни – 56 коп. подушного, 1 руб. оброчних, 2 коп. накладних і 75 коп. поземельних, у греків і вірмен об’єктом оподаткування виступали не ревізські душі, а двори, для яких встановлювалася ставка в 2 руб.⁴⁰¹ Виключення складало мусульманське купецтво,

⁴⁰⁰ Там же.

⁴⁰¹ ДАвАРК. – Ф.68, оп.1, спр.674, арк. 238 зв.; спр.677, арк.217 зв. – 218.

котре сплачувало 1 $\frac{1}{4}$ коп. процентних зборів із капіталів нарівні з купцями-християнами, для євреїв ця ставка складала 2 $\frac{1}{2}$ коп.⁴⁰²

З дозволу херсонського військового губернатора генерал-лейтенанта Дюка де Рішельє 1814 р. в Таврійській губернії розпочався збір коштів для татар, котрі вийшли у відставку з кримських полків через рани, отримані у війні з наполеонівською Францією. Зібрані кошти надходили до приказу громадської опіки, де їх видавали в позику бажаючим під відсотки, останні ж спрямовувалися безпосередньо для відставників⁴⁰³. 1817 р., коли на вимогу графа О. Аракчєєва ці кошти передавалися військовому міністерству⁴⁰⁴, сума пожертвуваних грошей для поранених татар складала 3542 руб. 75 $\frac{1}{4}$ коп.⁴⁰⁵

У другому десятиріччі XIX ст. кримські татари сплачували лише кошти на опалювання військових будівель, ставка цих платежів відповідала платежам різних категорій державних і поміщицьких селян на утримання пошт і малозначущі земські повинності – 2 руб. 25 коп.⁴⁰⁶

Враховуючи, що кримські татари були звільнені від сплати державних податей, і відповідно на плечі інших мешканців Кримського півострова лягали значні видатки на його облаштування, 1829 р. іменним указом Миколи I для кримських татар встановлюється спеціальний збір “на устрйоство Таврического полуострова”⁴⁰⁷. Імператор наказував цей додатковий збір “расположить так, чтобы по мере населения татарами полуострова Крымского, составлял оный в 1829 и 1830 годах в сложности не более 1 руб. 50 копеек с души”⁴⁰⁸. Збір з татар установлювався на 10 років, а його ставки не могли

⁴⁰² Там само. – Спр.677, арк. 218 зв.

⁴⁰³ Там само. – Ф.68, оп.1, спр.2012, арк. 1.

⁴⁰⁴ Там само. – Арк. 125 – 125 зв.

⁴⁰⁵ Там само. – Арк. 127.

⁴⁰⁶ Там само. – Ф.23, оп.1, спр.11, арк. 32 зв.–33.

⁴⁰⁷ 2-е ПСЗ. – Т.4. – №2658. – С.100.

⁴⁰⁸ Там же.

збільшуватися без височайшого на те дозволу. Проте, останній був наданий уже в січні 1832 р., коли для татар, котрі мешкали в селах, іменним указом податкова ставка збільшилася до 3 руб. із душі, а щодо татар-міщан наказувалося “для приведення поступенно в надлежашую соразмерность поступающего с них сбора, вместо ныне платимого подушного, по два рубли тридцать копеек, и особаго сбора по одному рублю пятидесяти копеек, взимать всего по пяти рублей с души, предоставляя им, при платеже сей подати, право мелочного торга, на одинаковых основаниях с мещанами великороссийских губерний”⁴⁰⁹. Отже татари-селяни були майже зрівняні в платежі подушного з іншими категоріями селян, проте незважаючи на належність до державних селян, вони не сплачували оброчної податі. Таким чином, чітко видно курс міністерства фінансів Російської імперії щодо уніфікації податкової політики в усіх частинах держави. У ювілейному виданні, присвяченому 100 річчю цього відомства, зазначалося, що “в отношении инородцев министерство финансов неуклонно стремилось к тому, чтобы достигнуть “постепенного и нечувствительного сближения их с коренными русскими в платеже государственных податей”. Такой именно характер имеют узаконения: 14 января 1832 г. в отношении крымских татар, 1 марта 1835 г. – астраханских татар, 29 мая 1835 г. – сибирских инородцев Тобольской и Томской губерний и 21 мая 1836 г. – армян губерний Астраханской, Херсонской, Таврической, Екатеринославской и области Кавказской”⁴¹⁰.

Динаміку росту податкових зобов'язань кримських татар котрі мешкали біля невеликих доріг, протягом 1836–1844 рр. ілюструють наступні дані:

⁴⁰⁹ Там же. – Т.7. – №5075. – С.10.

⁴¹⁰ Министерство финансов. 1802-1902. – Ч. 1. – С.264.

ФІСКАЛЬНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР 1836-1844 РР.

Таблиця 3.8⁴¹¹

Види податей і зборів	Ставки оподаткування (у срібних рублях)								
	1836 р.	1837 р.	1838 р.	1839 р.	1840 р.	1841 р.	1842 р.	1843 р.	1844 р.
подушне	0,43	0,43	0,43	0,43	0,72	0,72	0,72	0,72	0,72
оборочних	—	—	—	—	—	—	—	—	—
на шляхи сполучення	—	—	—	—	—	—	—	—	—
на земельку поліцію	0,09	0,09	0,09	0,09	0,09	0,09	0,09	0,09	0,09
продовольчі	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,06	0,06
на земельці повинності	0,37	0,36	0,36	0,15	0,15	0,15	0,36	0,37	0,37
на татарський ескадрон	0,12	0,13	0,13	0,12	0,15	0,15	0,125	0,125	0,125
на опалення військ	0,72	0,73	0,73	0,90	0,90	0,90	1,0	1,0	1,0
на волосне правління, із 1842 р. громадські збори	0,05	0,05	0,05	0,10	0,10	0,10	0,545	0,67	0,695
на влаштування міст	0,43	0,43	0,43	0,43	0,43	0,43	0,43	0,43	0,43
Разом	2,24	2,25	2,25	2,25	2,54	2,54	3,30	3,465	3,49

⁴¹¹ Складена на основі: ДААРК. – Ф.400, оп.2, спр.157, арк. 6 зв. –7; спр. 158, арк.2; спр.191, арк.2, 5; спр.194, арк. 18 зв.–19 зв.

Як бачимо, кримські татари й надалі звільнялися від сплати оброчної податі, щоправда це стосувалося лише тих, хто мешкав на півострові, а переселені з кримських повітів на інші території Таврійської губернії “вносят, сверх других, законом определенных платежей, оброчную подать с душ по особому окладу”⁴¹².

Податкові зобов’язання татар, котрі мешкали біля великих доріг, були дещо меншими. Так наприклад, 1844 р. вони сплачували – 72 коп.* подушного (в імперії ставка подушного для різних категорій селянства складала тоді 95 коп.), 6 коп. з душі продовольчого капіталу, 43 коп. з душі на влаштування міст і 9 коп. з душі на утримання земських судів⁴¹³; усього 1 руб. 30 коп. Аналіз мирських вироків свідчить, що розкладка цих податей і зборів відбувалася за звичайною подушною системою. Для прикладу, наведемо фрагменти одного з таких вироків: “1844 года генваря 18 дня, мы, нижеподписавшиеся Таврической губернии, Симферопольского округа, Ялтинского уезда, Алуштинской волости и Алуштинского сельского общества сельские старшина, староста, сборщик податей, смотритель могазейна и выборные государственные крестьяне татары были созваны на сельский сход... о взыскании с нас за 1844 год с государственных крестьян 898 душ при большой и не при большой дорогах живущих государственных податей... А о разложении на души за людей умерших, несостоятельных, находящихся в неизвестной отлучке и калек. Мы изъявили бы желание платить за них подати и прочие повинности, но как у нас таковых не имеется, а если и есть умершие, то имеются родственники, за коих уплачивали и ныне уплачивать согласны. А потому нет надобности нам и разлагать...”⁴¹⁴.

Кримські татари, як і інші категорії державних селян, мали вносити до запасних магазинів хліб у визначених пропорціях, проте, враховуючи, що татари котрі мешкали в гірській частині півострова, майже не займалися хліборобством, то на початку осені

⁴¹² Уставы о податях... // СЗ. – Т.5. – СПб. – 1857. – С.171.

* Тут і далі йдеться про срібні, а не асигнаційні рублі.

⁴¹³ ДАВАРК. – Ф.400, оп.2, спр.157, арк. 6 зв.–7; спр.158, арк.2; спр.191, арк.2, 5.

⁴¹⁴ Там само. – Спр.191, арк.9–10.

1844 р. міністр державних маєтностей “разрешил обложить сих крестьян вместо хлебного денежным сбором, согласно представленному бароном Фёдором Фёдоровичем (Розеном – В.О.) расчёту по 60 коп. серебром в год с души”⁴¹⁵. Розкладка цього збору в татарських сільських товариствах пройшла досить оперативно. Якщо, наприклад, в Алуштинське сільське управління це розпорядження було адресоване 6 жовтня, то вже 17 жовтня сільське товариство затвердило відповідний мирський вирок, котрим наказало збирачу податей “произвестъ взыскание и собрав деньги отдать в казначейство непременно к 15-му числу будущего месяца”⁴¹⁶. Таким чином, податкове навантаження на одну ревізку душу кримських татар, котрі мешкали в гірській частині, відтепер було збільшене на 60 коп. і складало 1844 р. для тих, що жили біля великих доріг - 1 руб. 90 коп. і 4 руб. 09 коп. для тих, які жили біля невеликих доріг.

Вирізнявся за етнічною ознакою підхід російської влади щодо полегшення податкових зобов’язань населення Таврійського півострова, господарства котрого постраждало під час Кримської війни. Так, зокрема, для росіян, “чьи хозяйства входили в зону военных действий, делалась скидка с 10-рублёвого (в среднем) подушного налога в 7 руб., а с татар – только 1,1-1,7 руб., т.е. по сути тяготы с разорённого хозяйства оставались прежними”⁴¹⁷.

Звід законів Російської імперії 1857 р. не фіксує ніяких змін щодо оподаткування кримських татар після 1840 р., наводячи лише листопадовий 1839 р. указ №12 867 і таблиці до нього, зазначаючи в ст.816 Статуту про податі, що відповідно до них із “татар-поселян в Таврической губернии взимается подушная подать по особому окладу и сбор на благоустройство Таврического полуострова”⁴¹⁸.

⁴¹⁵ Там само. – Арк. 19.

⁴¹⁶ Там само. – Арк. 23 зв.

⁴¹⁷ Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. – М.: Мысль, 1992. – С.333.

⁴¹⁸ Уставы о податях... // СЗ. – Т.5. – 1857. – С.170.

3.1.3.3 Оподаткування колоністів

Фінансова політика російської імперії, майже протягом усієї своєї історії, складаючи систему державних заходів, які спрямовувалися на мобілізацію фінансових ресурсів, чітко враховувала інтереси привілейованих груп населення – дворянства та духовенства. Активна балканська зовнішня та внутрішня колонізаторська політика російського самодержавства на Півдні України протягом XVIII ст., особливо його другої половини, вносять значні корективи у фінансову політику. Наріжним каменем колонізаційних процесів на законодавчому рівні став маніфест Катерини II від 22 липня 1763 р., пункт 6.б котрого проголошував, що “не должны таковые прибывшие из иностранных на поселение в Россию, никаких в казну нашу податей платить, и никаких обыкновенных ниже чрезвычайных служеб служить, равно постоев содержать, и словом заключить, от всяких налогов и тягостей свободны следующим образом, а именно: поселившиеся многими фамилиями и целыми колониями на праздных местах тридцать лет, а желающие жительствовать в городах, тож в цехи и купечество записываются в резиденции нашей в С.-Петербурге, или близ оной в лежащих местах Лифляндских и Эстлянских, Ингерманландских, Корельских и Финляндских городах, також в столичном г. Москве – пять лет; в прочих губернских, провинциальных и других городах десять лет”⁴¹⁹. Внаслідок цих процесів на Півдні України виникає низка поселень та колоній з іноземців, котрі отримали значні фінансові преференції. Необхідно зазначити, що питання надання пільг розв’язувалося в кожному окремому випадку відповідним законодавчим актом. У першому розділі зазначалося, що іноземні колоністи, які займалися сільським господарством, не підлягали подушному оподаткуванню, а сплачували податі від землі, проте ті, котрі оселялися в містах й приймали купецький чи міщанський стан, оподатковувалися аналогічно із іншими російськими підданими представниками цих станів. Так, зокрема, греки, котрі займалися сільським господарством у Таврійській області, 1775 р.

⁴¹⁹ Цит. за: Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – Вып. I. – СПб.: Тип. В.В.Нусвальта, 1869. – С.8.

отримали 30-річну податкову пільгу й відповідно до неї звільнялися на цей період від оподаткування взагалі, але ті з них, які записалися в купецький і міщанський стани, на думку правителя Таврійської області генерал-майора Жегуліна, “неотменно должны платить в казну”⁴²⁰. Тому протягом 1788 - 1794 рр. із них стягувалися наступні податі:

Таблиця 3.9⁴²¹

Рік	Купців	Міщан	Стягнуто податей	
	душ	душ	руб.	коп.
1788	59	199	531	91
1789	55	206	639	46
1790	70	217	707	66
1791	74	213	689	26
1792	80	210	731	11
1793	88	205	819	91
1794*	88	206	1701	24
Накладних на подушне з міщан за цей період			36	58
Разом			5929	13

Такий підхід до оподаткування греків, котрі мешкали в кримських містах, зокрема Керчі та Єнікале, й відчули всі недоліки подушної системи, викликав незадоволення їхніх громад, і вони зверталися із скаргами до катеринославського, вознесенського й таврійського генерал-губернатора графа П.О. Зубова, в котрих

⁴²⁰ ПСЗ. – Т.23. – №17348. – С.721.

⁴²¹ Складено на основі: ПСЗ. – Т.23. – №17348. – С.724.

* 1794 р. із купців одноразово додатково було стягнуто по одному проценту, а із міщан – по 40 коп. з душі.

прохали не лише урівняти їх із іншими греками в наданні 30-річної податкової пільги, а й по її завершенню стягувати податі не за кількістю ревільких душ, а за кількістю сімей⁴²². Ці клопотання були підтримані не лише П.О.Зубовим, а й Катериною II в іменному указу від 30 червня 1795 р.⁴²³

Окрім греків, були й інші категорії колоністів у Новоросійському краї, зокрема меноніти, колоністи іозефстальські, данцизькі, шведські й ямбурзькі. Перші переїхали до Південної України 1789 р. із Пруссії та околиць Данцига, у фіскальному плані вони отримали звільнення від оподаткування на 10 років, а по завершенні цього строку мали сплачувати поземельну подат з розрахунку 15 коп. з десятини⁴²⁴, проте 1800 р. ця пільга була пролонгована ще на 5 років. Для іозефстальських колоністів Санкт-Петербург встановив податкові зобов'язання, аналогічні менонітам⁴²⁵; поземельне оподаткування первісно встановлювалося й для ямбурзьких колоністів, проте ставка оподаткування для них була 5 коп. з десятини землі⁴²⁶, а от данцизькі й шведські колоністи були обкладені податками на рівні із державними селянами Новоросійської губернії⁴²⁷. Аналізуючи стан іноземних колоністів, Сенат на весні 1800 р. вирішує оподатковувати данцизьких колоністів, котрі мешкали в Шведській колонії, так, як і ямбурзьких, тобто по 5 коп. з десятини землі. Тих, що жили в Німецькій колонії, враховуючи їх злидений стан, взагалі звільнили від сплати будь-яких податей і зборів, а іншим іноземцям, котрі належали до данцизьких колоністів, надавалося право записуватися в цехи в містах, де вони мали сплачувати належні з них податі. Окрім цього, Сенат визнав за необхідне “всех оных колонистов из подушного оклада исключить по содержанию высочайшего манифеста 1763 года июня 22 дня”⁴²⁸. Шведських колоністів також було вирішено вилучити із подушного окладу й

⁴²² Там же. – С.720.

⁴²³ Там же. – С.719-724.

⁴²⁴ Там же. – Т.26. – №19372. – С.116.

⁴²⁵ Там же. – С.122.

⁴²⁶ Там же. – С.119.

⁴²⁷ Там же. – С.118-119.

⁴²⁸ Там же. – С.125.

оподатковувати так, як і ямбурзьких та данцизьких, – по 5 коп. з десятини⁴²⁹. Проте перехід від подушного до поземельного оподаткування для названих категорій колоністів був здійснений не відразу. Так, для данцизьких лише 1802 р.⁴³⁰, окрім цього, із громадської колоністської суми належало сплатити недоїмки їх подушного за 1797–1800 рр., а самим колоністам згодом відшкодувати ці витрати⁴³¹.

Мешкали колоністи і в інших українських регіонах, зокрема на Лівобережжі, в Малоросійській губернії, під назвою біловезьких, котрі після закінчення 30-річної пільги були “поверстаны казённой палатою в казённые крестьяне, и по тому на 1799 год обложена каждая колонистская душа податьми по 3 рубли по 40 копеек и учреждена, по примеру прочих казенных поселян, в колонии винная продажа, которою пользовались прежде того сами колонисты, имея от того прибыль”⁴³². Влітку 1800 р. цих колоністів також звільняють від подушного окладу, вирішивши за доцільне поділити землю, що була в їх користуванні, на три сорти й відповідно до її якості визначити податкові ставки⁴³³. Розглядалися різні варіанти нарахування податкових зобов’язань, навіть 25%-ний прибутковий податок, проте через відсутність механізму його адміністрування Сенат вирішив застосовувати до них земельну подать з розрахунку із кожних 30 десятин – 20 руб. платежу, “с тем, чтобы 10 руб. из оных вносились поземельною податью, а другие 10 руб. зачитались в уплату счисляющагося на них долга, доколе оными вся долговая сумма возвратится, а после уже весь 20 рублёвой оклад поступать будет с них земельною податью”⁴³⁴.

Окрім біловезьких колоністів у цьому регіоні оселилися й меноніти, спочатку вони мешкали в містечку Вишенках на землях графа С. Румянцева, а 1801 р. їх пересилили на казенні землі з розрахунку 65 десятин на сім’ю “с платежём в казну с каждой десятины по 15 копеек в год, исключая за тем отводимую им землю

⁴²⁹ Там же. – С.126.

⁴³⁰ ДАОО. – Ф.6., оп.1, спр.150., арк.22.

⁴³¹ Там же. – Арк.22-23.

⁴³² ПСЗ. – Т.26. – №19525. – С.270.

⁴³³ Там же. – С.272.

⁴³⁴ Там же. – Т.27. – №20879. – С.813.

из оброка”⁴³⁵. Щодо Правобережної України, то меноніти мешкали на Київщині, на землях графа Протопотоцького й мали привілеї 1791 р. від польського короля. Після приєднання цього регіону до Російської імперії з них стягували подушне нарівні з іншими підданими, внаслідок чого 28 сімей повернулося на свою батьківщину. Ця проблема розглядалася на засіданні експедиції державного господарства, і щоб зупинити негативний для імперії міграційний процес, було вирішено “сих менонистов из подушнаго оклада, в который бывшая Брацлавская казённая палата их положила, должно до ревизии исключить”⁴³⁶. Проте, враховуючи, що вони мешкали не на казенних, а на поміщицьких землях, то після чергової ревізії вони мали платити держані податі нарівні з поміщицькими селянами, при цьому залишаючись особисто вільними людьми⁴³⁷.

На початку XIX ст. колоністам та іноземним вихідцям при переселенні до Російської імперії надавалася не 30-річна, а лише 10-річна податкова пільга. Так, зокрема, щодо податкових зобов’язань греків і болгар, котрі залишили турецькі володіння й прибули на поселення до Новоросійського краю, було прийняте рішення, що “1. На основании узаконений изданных о иностранных колонистах в полуденных краях вообще, освободить прибывших ныне и впредь прибыть имеющих болгар и греков от платежа податей и от всяких повинностей на 10 лет. 2. По прошествии оных, быть им на равне с теми российскими подданными, где они водворены будут, как в разсуждении податей, так и всех повинностей, какия несут сии последние, исключая постоев кроме тех случаев, когда воинския команды проходит будут”⁴³⁸. У разі, якщо хто-небудь із них будь-коли надумає залишити нову батьківщину, то їм належало сплатити трирічну податі відповідно до свого стану⁴³⁹. У лютому 1803 р. новоросійські колоністи звільняються від загальної поштової повинності⁴⁴⁰.

⁴³⁵ Там же. – Т.26. – №19887. – С.656.

⁴³⁶ Там же. – Т.27. – №20843. – С.734.

⁴³⁷ Там же.

⁴³⁸ Там же. – №20103. – С.6.

⁴³⁹ Там же. – С.7.

⁴⁴⁰ Там же. – №20610. – С.457.

Усі ці норми знайшли своє відображення у височайше затверджених “Правилах для принятия и водворения иностранных колонистов”, у котрих пункт 3 прав іноземних колоністів проголошував, що по завершенні 10-річної пільги вони повинні будуть платити казні земельну подать у межах 15-20 коп. з десятини в наступні 10 років, а “по истечении же сего срока подать оная уравниена будет с тою, какую вообще в том месте платят казённые поселяне с душ. Что принадлежит до прочих повинностей земских, оная тотчас по истечении льготы повинны колонисты нести наравне с теми российскими подданными, между которыми водворены будут, исключая постоев, кроме тех однакож случаев, когда воинския команды проходит будут”⁴⁴¹.

Загальне підвищення податкових ставок 1810 й 1812 р. не оминуло й колоністів та інших категорій населення, які мали подібні пільги, зокрема маріупольських греків, для яких по закінченню пільгових років встановлювалися наступні ставки оподаткування: купецтво – по 1% з капіталу, “мещане с двора по 2 рубли, а земледельцы, не с души, но с земли, полагая на каждого по 30 десятин, с десятины по 5 копеек”⁴⁴². Проте після збільшення податкових платежів у державі ці ставки збільшуються й для маріупольських греків до 4,5% від капіталів для купців, 5 руб. з міщанського двору, а поселяни окрім 5 коп. поземельних мали платити й 18 коп. з душі на присутственні місця. Таким чином, для перших податковий тиск зріс у 4,5 раза, для других – у 2,5 раза (на 3 руб.), а для третіх – лише на 18 коп., і вони замість 1 руб. 50 коп. сумарної ставки поземельного відтепер платили 1 руб. 68 коп.⁴⁴³ Греки, вважаючи таке збільшення державних податків для них несправедливим, зверталися до місцевих і центральних владних структур щодо перегляду цього рішення й повернення до попередніх податкових платежів; тяжба тягнулася до травня 1817 р., коли їм було відмовлено імператором⁴⁴⁴, адже представники податних станів інших категорій населення

⁴⁴¹ Там же. – Т.28. – №21163. – С.139.

⁴⁴² РДІА. – Ф.560, оп.6, спр.36, арк. 98 зв.

⁴⁴³ Там же. – Арк. 86–86 зв.

⁴⁴⁴ ПСЗ. – Т.34. – №26863. – С.307–312.

Новоросійського краю платили значно більші податі: купці – 4 $\frac{3}{4}$ %, міщани – 8 руб. подушного, а державні поселяни – 8 руб. оброчних і 3 руб. подушних⁴⁴⁵. На спеціально створеному для розгляду цього питання комітеті з чинів міністерства фінансів, Таганрозького градоначальства, у засіданнях якого брали участь запрошені статс-секретар граф Каподістрія та депутати маріупольських греків, було навіть наголошено таємним радником сенатором Ланським і дійсним статським радником Опочиніним, що “платіж греками податей следовало бы ещё возвысить, дабы уравнивать их с прочими на основании общих государственных узаконений; но зависит от высочайшей воли оставить их при платеже нынешних податей и тем оказать им снисхождение”⁴⁴⁶.

Підвищення податкових ставок 1812 р. стосувалося лише тих колоністів, які мешкали в Санкт-Петербурзькій, Саратовській, Воронезькій і Чернігівській губерніях. В останній була згадана вище Біловезька колонія, для котрої із 1812 р. встановлювалася нова ставка земельного податку – 1 руб. з десятини⁴⁴⁷, тобто вона зростала на 33%, у той час для державних селян оподаткування збільшилося на 52,19%, а для поміщицьких – на 58%.

1817 р. міністр внутрішніх справ Й.П. Козодавлев порушує питання про збільшення виплат новоросійськими менонітами боргової суми й про зрівняння їх у сплаті податей із казенними селянами. Його позицію підтримує Новоросійська опікунська контора, розрахунки котрої свідчили, що тогочасні сумарні платежі менонітів становили 25 руб. (14 руб. 57 коп. - боргові виплати й 10 руб. 43 коп. – земельний податок). Враховуючи добрий стан колоністських господарств, можна було суттєво збільшити виплати до 48-53 руб. з кожної сім’ї⁴⁴⁸. Міністерство внутрішніх справ на своєму засіданні визнало розрахунки контори обґрунтованими й запропонувало “обложить упоминаемых конторою колонистов поземельною податью, сообразно высочайше утвержденному по докладу министерства внутренних дел 18 декабря 1808 года

⁴⁴⁵ РДІА. – Ф.560, оп.6, спр.36, арк. 113.

⁴⁴⁶ Там же. – Арк. 107 зв.

⁴⁴⁷ ПСЗ. – Т.32. – №25031. – С.219.

⁴⁴⁸ Там же. – Т.34. – №27149. – С.880.

положению о саратовских колонистах так, чтобы они платили столько же по числу душ последней ревизии и по количеству земли, сколько новороссийские казённые крестьяне платят оброчных и подушных в год с души, кроме земских повинностей и ныне ими отправляемых, каковой сбор поземельной подати и предоставить каждой колонии чинить между собою по собственному своему распоряжению”⁴⁴⁹. Цю позицію підтримали Державна рада та імператор. Не залишилися поза увагою Й.П.Козодавлева й слов'яно-серби, які пересилилися до Тираспольського повіту Херсонської губернії з Чорногорії та Герцеговини 1804 р. Беручи до уваги, що цим переселенцям минули пільгові роки, міністр внутрішніх, справ “дабы возвратить казне употреблённыя на славяно-сербов издержки, и не лишиться поземельного дохода”⁴⁵⁰, також порушує цю проблему перед херсонським військовим губернатором Комітетом міністрів указуючи, що “славяно-сербам миновали льготные годы и они водворены на том точно основании, как и вообще поселённые в Новороссийском краю немецкие колонисты; то на основании правил, в 1804 году изданных и высочайше утвержденных, и следует обложить их податями и повинностями, а равно и платою числящегося на них казённого долга, взыскание коего по удостоверению херсонского военного губернатора поскольку не будет для них отяготительно; что и привести в исполнение с будущего 1818 года”⁴⁵¹.

Протягом 1823–1826 рр. Санкт-Петербург упорядковує податкові зобов'язання іноземних вихідців, які мешкали на поміщицьких землях у Київській і Волинській губерніях, а також пільги ніжинським грекам. Перші після завершення пільгових років мали платити “казённые подати наравне с помещичьими крестьянами”⁴⁵². Другі наполягали на повному звільненні від будь-якого оподаткування, проте їхня позиція не знайшла підтримки ні в Державній раді, ні в Комітеті міністрів, ні в Олександра І, хоча все

⁴⁴⁹ Там же. – С.881.

⁴⁵⁰ Там же. – №27092. – С.800.

⁴⁵¹ Там же.

⁴⁵² Там же. – Т.39. – №30172. – С.668.

ж такі їм дозволили торгувати без сплати будь-яких податей у межах Чернігівської губернії, а щодо торгівлі в інших місцевостях, то було вирішено, щоб “они допускаемы были к торговле и промыслам не иначе, как с платежѣм узаконенных повинностей и со взятием установленных для всех прочих российских подданных свидетельств, которыя выдавать им из уездных казначейств, по предъявлению паспортов Нежинскаго городского магистрата”⁴⁵³.

Неврожайні роки, викликані природними катаклізмами, були визначальними чинниками появи податкових заборгованостей населення. Недоїмки, як невід’ємна риса російської феодальної фіскальної системи, не оминули й колоністів. Неврожай 1824 р. призвів до того, що з колоністів Лібентальського, Кучурганського й Березанського округів колоній Південного краю Росії ніякими засобами неможливо було стягнути 16 450 руб. 35 коп.⁴⁵⁴ податків за другу половину 1824 р., адже, як свідчив старший член Одеської контори іноземних поселенців фон Лау, “от бывших неурожаев хлеба и трав, оные (колоністи – В.О.) пришли в такое положение, что большая часть их с крайним напряжением едва только могут пропитать свои семейства”⁴⁵⁵. Він указував, що неможливо стягнути не лише недоїмки за другу половину 1824 р., а й власне податі за першу половину 1825 р.⁴⁵⁶

Проблема фінансових, у тому числі й податкових, заборгованостей колоністів Новоросійського краю стала предметом вивчення Державною радою у березні 1825 р. На облаштування цих колоністів держава сумарно витратила 5 076 746 руб. 18 ½ коп. асигнаціями й 10 400 червонців, проте поверненню колоністами підлягала лише частина цих коштів – 3 915 933 р. 66 ¼ коп.⁴⁵⁷, котрі з різних колоній пропонувалося стягувати диференційовано, залежно від їх майнового стану. Щодо оподаткування цієї категорії населення, то Державна рада погодилася із позицією керівника міністерства внутрішніх справ про те, що тих колоністів, котрим “определѣнная 20 летняя льгота поныне уже минула, тех и следует

⁴⁵³ 2-е ПСЗ. – Т.1. – №270. – С.374.

⁴⁵⁴ ДАОО. – Ф.6, оп.1, спр.1854, арк. 3.

⁴⁵⁵ Там само. – Спр.1748, арк. 23–23 зв.

⁴⁵⁶ Там само. – Спр.1854, арк.3 зв.

⁴⁵⁷ ПСЗ. – Т.40. – №30281. – С.133.

уравнять в податях с тамошними казёнными крестьянами, как уравнены уже старые того края колонисты, по примеру саратовских колонистов, уравненных с тамошними крестьянами, сообразно высочайше утверждённому 18 декабря 1808 года докладу министерства внутренних дел”⁴⁵⁸. Колоністів-менонітів, які не мали землі й котрих попечительний комітет звільняв від оподаткування, міністерство внутрішніх справ пропонувало “облагать по истечении десятилетней льготы наравне с поселенцами, имеющими землю”⁴⁵⁹. А інші категорії безземельних колоністів, які по завершенні пільгових років мали “в платеже податей и повинностей сравниться с казёнными крестьянами, обложить податью, которою бы равнялись подушной между казёнными крестьянами, не исключая и земских повинностей”⁴⁶⁰. Державна рада підтримала позицію міністерства, а 9 березня 1825 р. її височайше затвердив й Олександр І.

Структури міністерства внутрішніх справ, зокрема “Попечительный комітет колоністів Південного краю Росії” та ін., перебували в пошуку дієвих механізмів запобігання податковим заборгованостям колоністів. Так, комітет вимагав, “чтобы достаточные колонисты продали излишний скот и изделия, а недостаточным пополнение недоимки отсрочив до будущей жатвы, удерживается за сим от принятия мер строгих, вместо которых находит нужным облегчить колонистов терпением чтобы выискание производилось не сверх возможности их и не могло разстроить их более ожидая лучшего урожая”⁴⁶¹. Керівник міністерства внутрішніх справ В.С. Ланський убачав вихід із цієї ситуації у введенні для колоністів спеціальних податкових листів, у котрих необхідно було визначити “чёткими словами, что каждый колонист в течении года платит должен и когда именно”⁴⁶². Міністр у червні 1827 р. наголошував, що “мера таковая, по мнению моему, послужит с одной стороны к верному изчислению сборов для начальства колонистского, с другой, к точному

⁴⁵⁸ Там же. – С.135.

⁴⁵⁹ Там же.

⁴⁶⁰ Там же.

⁴⁶¹ ДАОО. – Ф.6, оп.1, спр.2216, арк. 1–1 зв.

⁴⁶² Там само. – Арк. 2 зв.

удостоверению каждого колониста платящего подати, что начальство ничего лишнего с него не требует, и что он непременно обязан платить положенное по закону в своё время”⁴⁶³. Попечительний комітет, підтримавши таку ідею, зобов’язує у грудні 1828 р. Одеську контору іноземних поселенців забезпечити новоросійських колоністів податними листами, котра, виконуючи це розпорядження, надсилала губернським конторам іноземних поселенців регіону такі листи. Так, зокрема, до Катеринославської контори було направлено 4680 податних листів: 4445 німецькою мовою і 235- російською⁴⁶⁴, щоправда ці листи стосувалися оподаткування колоністів Херсонської губернії, котрі сплачували лише ті податі, які визначалися на перше десятиліття по завершенню пільгового строку, а переважна частина катеринославських і таврійських колоністів у той час мали податкові зобов’язання нарівні з державними селянами⁴⁶⁵.

Дворічний досвід застосування податних листів у колоніях не дав очікуваних наслідків, адже, як указував старший член Катеринославської контори в записці до головного попечителя колоністів Південного краю, “подати располагаются на поселенцов по общественным приговорам, и почти везде не тем числом денег, сколько по общим узаконениям с числа ревизских душ следует; а наиболее разделением доводящегося в общей массе по сим узаконениям годового сбора на поселенцов по состояниям, то есть по числу скота и хозяйственному достатку, так, что некоторые хозяева в значительном числе душ состоящие, платят по бедности их менее, нежели одинокие и малочисленные в душах семейства, но имеющие более достатка”⁴⁶⁶. Як бачимо, наявний тоді в імперії Романових подушний підхід до оподаткування не мав підтримки в громадах не лише платників подушної, а земельної податей, адже по завершенні пільгового податкового двадцятиріччя, коли перші

⁴⁶³ Там само.

⁴⁶⁴ Там само. – Арк. 16.

⁴⁶⁵ Там само. – Арк. 16 зв.

⁴⁶⁶ Там само. – Арк. 28 зв.–29.

десять років колоністи звільнялися від оподаткування взагалі, а в наступні десять платили податі за незначними ставками й відповідно до земельних наділів, то потім вони зрівнювалися в податкових платежах із державними селянами. Так, наприклад, згадувані вище колоністи Лібентальського округу зрівнювалися “в податях по прошествии 20-ти летней льготы с казёнными крестьянами” й мали платити податі відповідно до платежів державних селян “за первую половину прошедшего 1825 года подушных и оброчных податей”⁴⁶⁷.

Усе це свідчить про кризу російської подушної системи оподаткування й нагальну необхідність її реформування. Не відповідали економічним реаліям не лише підходи до розподілу податкового навантаження на представників податних станів, а й строки, визначені законодавцем для сплати податей, адже, як свідчив досвід, “возможность сего взноса зависит от того, когда поселенцы выручают деньги за свои продукты, что бывает весьма разновременно, наприм. немецкие поселенцы екатеринославского водворения в последние годы все свои подати уплачивали большею частию доходами за шпанскую шерсть, что бывает в июне, июле и августе; те колонисты, кои занимаются шелководством, продают оный наиболее в декабре и генваре и т.д.”⁴⁶⁸

Держава намагалася чітко регламентувати надання фінансових преференцій іноземним вихідцям. Так, зокрема, коли керч-енікальські греки вимагали повного звільнення від сплати податей, навіть по завершенні тридцятирічної пільги, новоросійський генерал-губернатор граф М.С. Воронцов пропонував: “Объявить всем грекам, поселившимся в Керчи и Еникале более нежели за 30 лет пред сим, что срок льготы их минул, что указы и постановления, ими приводимыя, относятся только ко времени прошедшему, но нигде не предоставляют им привилегий вечных; а потому и могли бы они быть подвергнуты взысканию некоторых податей. Но вновь дарованная городу Керчи льгота освобождает их

⁴⁶⁷ Там само. – Спр.1854, арк. 58.

⁴⁶⁸ Там само. – Спр.2216, арк. 30 – 30 зв.

от всякого взноса в казну, и следовательно они должны ею пользоваться наравне с другими”⁴⁶⁹. Позицію генерал-губернатора підтримали в Комітеті міністрів, а Микола I її височайше затвердив у лютому 1830 р.

Надавалися податкові пільги не лише під час переселення колоністів з-за кордону, а й при їх переселенні в інші губернії, як, наприклад, 124 сім'ям колоністів Чернігівської губернії, котрі через недостатність земельних фондів переселялися до Катеринославської губернії. Їм, відповідно до височайше затвердженого положення Комітету міністрів від 2 червня 1831 р., надавалася п'ятирічна пільга “от платежа податей и повинностей, считая оную со времени их прибытия в Екатеринославскую губернию”⁴⁷⁰, а по завершенні цього періоду наказувалося “обложить их податями и повинностями наравне с тамошними казёнными крестьянами”⁴⁷¹.

Проте оподаткування колоністів не завжди відповідало їх платоспроможності, і надмірний податковий тиск провокував зворотний міграційний процес, як це було із задунайськими переселенцями до Бессарабії, частина з котрих виявила бажання повернутися на батьківщину або переселитися до Молдавії чи Валахії. Головний попечитель колоністів Південного краю генерал Ізов, вивчаючи цю ситуацію, виявив, що податки в 60 левів (46 руб. 66 2/3 коп. асигнаціями) з кожної сім'ї колоністів були для них надзвичайно тяжкими, адже їх призначали з розрахунку того, що переселенці отримували по 60 десятин землі, а фактично їхні сім'ї володіли 35-38 десятинами землі⁴⁷². Міністр внутрішніх справ Д.М. Блудов підтримав генерала Ізова, указуючи, що податкове навантаження на цих колоністів встановлювалося із розрахунку по 77 коп. з долями за кожну з наданих 60 десятин, тому він уважав за можливе встановити для них податъ з розрахунку по

⁴⁶⁹ 2-е ПСЗ. – Т.5. – О.1. – 3463. – С.116.

⁴⁷⁰ Там же. – Т.6. – О.1. – №4616. – С.424.

⁴⁷¹ Там же.

⁴⁷² Там же. – Т.7. – №5281. – С.190.

77 коп. з кожної десятини, “и по сему расчёту взыскивать с каждого семейства за то количество земли, какое отведено оному, чем общее количество подати, по миновании новым переселенцам льготных лет, не только не уменьшится, но, судя по количеству водворённых семейств, ещё увеличится, а переселенцам сделано будет вящее облегчение”⁴⁷³. Комітет міністрів підтримав таку пропозицію, а Микола І її затвердив у квітні 1832 р.

За поданням міністра фінансів Є.Ф. Канкріна весною 1836 р. Державна рада приймає рішення про зрівняння в сплаті податей вірмен Астраханської, Херсонської, Таврійської, Катеринославської губерній і Кавказької області з іншими російськими підданими. Вірмени-міщани з 1 січня 1837 р. незалежно від земських і міських повинностей обкладалися “особым в казну подушным сбором, на первый случай по пяти рублей и сверх того на водяные и сухопутные сообщения по тридцати копеек с души в год; а по прошествии десяти лет, сверх упомянутого сбора на сообщения, полною подушною податью по мещанскому окладу вообще”⁴⁷⁴. Вірмени-селяни, окрім земських повинностей, обкладалися трирублевою подушною податтю, тридцятикопійчаним збором на шляхи сполучення й оброчною податтю на перший час по 5 руб., загалом по 8 руб. 30 коп. з душі в рік, а “по миновании же десятилетнего срока, равным со всеми казёнными тех же губерний крестьянами окладов”⁴⁷⁵.

Для порівняння податкового навантаження колоністів із іншими категоріями податних станів наведемо відомості про ставки податей у срібних рублях у Катеринославській губернії 1841 р.

⁴⁷³ Там же. – С.191.

⁴⁷⁴ Там же. – Т.11. – О.1. – №9196. – С.533.

⁴⁷⁵ Там же.

ВІДОМІСТЬ ПРО СТАВКИ ПОДАТЕЙ У 1841 Р. В КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Таблиця 3.10⁴⁷⁶

№	База оподаткування	Ставка		Загальна сума по губернії	
		руб.	коп.	руб.	коп.
1.	Державні селяни (з ревізької душі)	3	50	643 822	58
2.	Міщани цехові (з ревізької душі)	2	38	33 897	1
3.	Селяни поміщицькі й однодвірці, дворові люди (з ревізької душі)	–	95	145 770	84
4.	Міщани м. Таганрога, які податкову мають пільгу (з ревізької душі)	1	19	1342	32
5.	Міщани (греки та вірмени) (з ревізької душі)	1	52	8977	12
6.	Вільні землероби (з ревізької душі)	–	95	181	45
7.	Купці та міщани, які мешкають у державних селах, за користування поселенськими вигодами (з ревізької душі)	3	53	91	78
8.	Меноніти, колоністи й поселенці, які мають пільги (з ревізької душі)	–	14	1658	59

⁴⁷⁶ Орлик В.М. До питання фінансового стану українських губерній у другій чверті XIX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – Вип.2. – Ч.ІІ. – С.46.

9.	Земля у володінні менонітами та прусськими колоністами (з десятини)	–	5 5/7	2084	57 1/7
10.	Меноніти й колоністи на утримання колоніального управління (з ревізької душі)	–	14 1/7	911	59 1/7
11.	Поселяни вірмени (подушний податок та оброк)	2	38	5514	46
12.	Поселяни греки Маріупольського округу (поземельний та ін.)	1	–	14 489	–
13.	Греки-купці, що мешкали в грецьких поселеннях і користувались їх перевагами (з ревізької душі)	1	–	3	–
14.	Землі тагарозьких жителів (з десятини)	–	2 6/7	242	15
15.	Селяни удільні (подушні, оброчні та ін. збори)	3	52	6152	79
16.	Селяни й майстрові колишньої Катеринославської казенної суконної фабрики (з ревізької душі)	–	95	648	85
17.	Поміщики з незаселених земель (з десятини)	–	1 3/7	9651	4 2/7
Разом				875 439	15

Як бачимо, податкові платежі колоністів та інших пільгових категорій населення, зокрема греків і вірмен, на початку 40-х рр. XIX ст. були меншими, а ніж в основної маси представників податних станів і становили 3,84% від надходжень державних податей у Катеринославській губернії.

Певні зміни в оподаткування колоністів внесла затверджена 2 березня 1853 р. Миколою I думка Державної ради про порядок обкладання оброчною податтю колоністів, яким закінчувалися пільги. Так, зокрема, усі новоросійські й бессарабські колоністи, навіть ті, які не займалися хліборобством, за винятком менонітів, болгар, румелійців та інших задунайських вихідців, мали бути зрівняними в платежі податей із тамтешніми державними селянами. Розкладка податей серед колоністів встановлювалася подвійна: загальна по всій губернії та внутрішня в кожній колонії. Перша здійснювалася через перекладення їх на землю відповідно до положення про зрівняння податей по землі між державними селянами, а право проводити другу надавалося “обществу каждой колонии по собственному усмотрению, соразмерно с способами и выгодами каждого домохозяина, не исключая и тех колонистов, кои, упражняясь в ремеслах, отдают свои участки в наём”⁴⁷⁷.

Таким чином, колоністи, котрі жили на казенних землях, не підлягали подушному оподаткуванню, на подушній основі вони лише сплачували накладні до подушного збору, зокрема на утримання водних і сухопутних шляхів сполучення та на утримання присутственных місць⁴⁷⁸. Проте колоністи, які мешкали на власних чи поміщицьких землях, обкладалися подушними податями за окладами поміщицьких селян⁴⁷⁹.

⁴⁷⁷ 2-е ПСЗ. – Т.28. – О.1. – №27068. – С.90.

⁴⁷⁸ Уставы о податях... //СЗ. – Т.5. – 1857. – С.155.

⁴⁷⁹ Там же.

**ДИНАМІКА ЗМІНИ КІЛЬКОСТІ РІЗНИХ КАТЕГОРІЙ
КОЛОНІСТІВ У НОВОРОСІЙСЬКОМУ КРАЇ ПРОТЯГОМ
1827-1858 РР.**

Таблиця 3.11⁴⁸⁰

Категорії населення		Колоністи	Усіх мешканців
На казенних землях	1827 р.	36 130	462 740
	1858 р.	97 479	801 868
На власних землях	1827 р.	4	1523
	1858 р.	23	1596
На поміщицьких землях	1827 р.	36	246 771
	1858 р.	888	345 143
Разом	1827 р.	36 170	711 034
	1858 р.	98 390	1 148 607

Отже, 1827 р. колоністи становили лише близько 5,09% на Півдні України. У регіоні, до якого центральна влада проводила цілеспрямоване їх переселення, починаючи з другої половини XVIII ст., надаючи їм значні фінансові преференції, у тому числі й податкові, 1858 р. їх частка зросла до 8,57%. Частина з них зберігали податкові пільги і в наступні роки, навіть незважаючи на висвітлені вище спроби уніфікації податкового навантаження на мешканців регіону. Так, зокрема, після підвищення податкових ставок у грудні 1861 р. податкові платежі нарівні державних селян (1 руб.) були лише в частини іноземних поселенців, у той час, як для менонітів - 15 коп. з душі⁴⁸¹, щодо оброчної податі, то вона в розмірі 2 руб. 85 коп. встановлювалася для колоністів Таврійської, Херсонської та Катеринославської губерній⁴⁸². У пореформений період колоністи, котрі мешкали на поміщицьких землях, зокрема меноніти колонії Михатчії Бердичівського повіту, платили

⁴⁸⁰ Складено й підраховано на основі: Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825 – 1860 гг. – М.: Наука, 1981. – С.14.

⁴⁸¹ ДАХО. – Ф.31, оп.142, спр.1806, арк. 34.

⁴⁸² Там само. – Арк. 34 зв.

“подати наравне с крестьянами, вышедшими из крепостной зависимости”⁴⁸³.

3.2 Інші податки, збори та мита

Поряд із подушними податями, значну частку доходної частини дореформеного бюджету Російської імперії складали надходження від непрямих податей і зборів, зокрема питного доходу, акцизів, гербового збору, а також різноманітних мит.

3.2.1 Оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем

У Росії з 1652 р. існував казенний продаж горілки під наглядом приказів великого палацу й великої казни, приватні кабаки (“кружечные дома”) були забороненими. У той час, як в Україні таких обмежень не існувало. За часів гетьмана Б.Хмельницького була сформована українська система оподаткування виробництва спиртних напоїв, відповідно до якої представники всіх верств населення за право винокуріння мали сплачувати показанщину. 1659 р. козакам дозволялось продавати вина діжкою, а пиво й мед – гарнцем*. Загалом винокуріння поряд із тютюнництвом складали основні галузі тогочасної промисловості⁴⁸⁴. Вільне виробництво й продаж алкоголю в Україні-Гетьманщині, і, відповідно їх обмеження у сусідній Росії об’єктивно сприяли поширенню корчемства⁴⁸⁵, тобто нелегального ввозу на територію останньої й продажу українського алкоголю. Така ситуація викликала серйозне занепокоєння російських урядовців, що знайшло відображення у ряді міждержавних угод. Так, зокрема, 24 стаття Глухівського договору (1669 р.) передбачала покарання українцям, які порушували казенну монополію в Росії: “Малороссийских городов жители приезжают в

⁴⁸³ ЦДІА – Ф.442, оп.43, спр.145, арк. 20.

* Гарнець – міра сипучих тіл і рідини, дорівнювала близько 3,28 літра, діжка складала 72 гарнця.

⁴⁸⁴ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – С.330.

⁴⁸⁵ Корчемство – незаконне виготовлення, перевезення чи продаж алкогольних напоїв.

Московское государство и в украинные города, и привозят вина и табак, и продают всяким людем для своей корысти, и от того кабацким сборам чинится поруха и недобор, и чтоб учинить заказ крепкой под жестоким наказанием, чтобы малороссийских городов жители, всяких чинов люди, вина и табаку в Москве и в украинные города и в уезды отнюдь не возили и не продавали, и тем бы, великаго государя, его царскаго пресветлаго величества, порухи не чинили; а в порубежные города по договору, буде надобно, на кабаки привозить вольно”⁴⁸⁶. Проте право вільного виробництва й торгівлі алкоголем в Україні російські монархи підтверджували як у XVII, так і в XVIII ст.

Певні обмеження торгівлі алкоголем вводяться за часів гетьмана І. Самойловича, коли під виглядом залучення коштів для військових потреб ввели різні збори, зокрема покуховне, скатне, поковшове та ін⁴⁸⁷. Для поповнення військового скарбу під час підготовки до війни з Туреччиною, гетьман 1678 р. вводить оранди⁴⁸⁸ на продаж горілки⁴⁸⁹. Загалом в Україні за винокурне виробництво й торгівлю його продукцією у кінці XVII ст. і майже до кінця XVIII ст. стягувалися показанщина, покуховне з вивезених на продаж горілки, скатне з продаваних оптом горілки, відкупне, поківшове і повідеркове з скатної горілки. Посполиті у 1670 - 1680 - х рр. за приготування пива сплачували півзлотого, а козаки – повідеркове й скотщину (остання ймовірно стягувалася за відгодування худоби брагою)⁴⁹⁰. Професор В.Й. Борисенко цілком слушно підкреслює, що в Гетьманщині не існувало єдиної ставки оподаткування – в одних полках із куфи привезеної на продаж горілки вищої якості збиралося по 2–3 руб., а з гіршої – по 1 руб., в інших, відповідно, по 1 руб. 20 коп. й 1 руб., “скатне з проданої оптом горілки по 50, 25 і 20 коп.”⁴⁹¹. Щодо ставок показанщини, то квитанції свідчать, що, наприклад, “1745 году генваря 23 дня

⁴⁸⁶ Величко С.В. Літопис. – Т.2. – С.105.

⁴⁸⁷ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – С.668.

⁴⁸⁸ Оранди – віддача на відкуп торгівлі.

⁴⁸⁹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С.156.

⁴⁹⁰ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – С.170.

⁴⁹¹ Там само.

принято денег в скарб войсковий) от пана Симона Лизогуба у винокурных казановъ четири рубле и восем десят копеек...⁴⁹², тобто з одного винокурного казана стягувалося податку 1 руб. 20 коп.

Окрім податків, що збиралися до Військового скарбу, існували й інші, як наприклад у Чернігівському полку, де окрім показанщини старшина встановила стягувати “з шинков по полкопы, и по копе*”, от погребов шинковых же, по полкопы, от казанов, что пиво варят по копе, и по таляру, от солодовни, что солод делают по копе. И та дача собирается бывало всякого года вместе с винницкою показанщиною до скарбу полкового”⁴⁹³. Відсутність чіткої регламентації оподаткування й контролю за ним в Гетьманщині сприяла поширенню фінансових зловживань. Не була виключенням і торгівля горілкою. В.Й.Горобець у збірнику “Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.” наводить скаргу жителів Стародубського полку до гетьмана І. Скоропадського на полковника Лук’яна Жоравка. У ній указувалося, що мешканці ратушних сіл за право продавати горілку в шинках, мали сплачувати необхідних 10 коп. полковнику Жоравці, а він стягував значно більші кошти, зокрема “всего того пребрал над определённую себе десятикопную квоту пан полковник 18 коп”⁴⁹⁴. Окрім цього, Жоравко примушував реалізовувати його горілку по 30 талярів за куфу, і якщо шинкар не міг зібрати від продажу цієї суми, “теди мусели селяне за повелением полковничим на додачу тридцати талярей чинити складку поневоле”⁴⁹⁵.

Першиною з українських територій, що зазнали змін в оподаткуванні виробництва горілки, стала Слобожанщина. Якщо Єлизавета Петрівна 1743 р. підтвердила право слобідським полкам “шинки держать, вино курить и шинковать беспошлинно”, то в другій половині XVIII ст. за право винокуріння була встановлена

⁴⁹² Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – С.132.

* Копя (польськ. кора; лат. sexagena=60) – лічильна одиниця, на території України в судовій практиці було прийнято рахувати копою грошей полтину, тобто ½ руб.

⁴⁹³ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – С.171.

⁴⁹⁴ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – С.212.

⁴⁹⁵ Там само.

подушна подать із казенних обивателів⁴⁹⁶. Надходження від доходів за продаж алкоголю в казенних поселеннях ішли на користь держави, а в містах – до міської скарбниці⁴⁹⁷.

Але попри всі складності в тому числі й податковий тиск, виробництво й продаж горілки були досить вигідною справою, особливо вигідною на прикордонних з Росією територіях. Російський уряд для запобігання корчемства навіть створює в Україні 1755 р. застави для “непропуска в великороссийские города соли и вина”. Наступні обмеження встановлюються для винокуріння на Півдні України в новоствореній Новоросійській губернії, свобода питного промислу із 1764 р. поширювалася лише на тих, хто там вирощував ліс⁴⁹⁸, а з 1777 р. в регіоні з’являються “перші відкупники, котрі отримали право збирати податок в 30 коп. з кожного відра горілки, котра викурювалася з метою реалізації в поселеннях, що належали казні, або на вивіз за межі краю”⁴⁹⁹. Виробництво й продаж виноградних вин і виноградних та фруктових горілок залишалось до 1788 р.

Торгівля алкоголем заборонялася священнослужителям – після посвяти в сан вони складали розписку, в якій зобов’язувалися додержуватися встановлених заборон, як, наприклад, мешканець містечка Любеча на Чернігівщині Олександр Каменський у розписці чернігівському полковнику Петру Милорадовичу вказував, “что за освящением меня в чин священический к церкви Святотроецкой Любецкой, не повинен в местечку Любече, где я буду жить, горелки и никаких напитков шинковать. А ежели бы я или жена моя чем шинковали, то оной напиток должен я даром отдать в дом любецкий господский”⁵⁰⁰.

Дозвіл на виробництво горілки на Гетьманщині мав визначений термін, переважно п’ять місяців, він передбачав і певні обмеження на реалізацію готової продукції. Так, зокрема, у

⁴⁹⁶ Там же. – Т.16. – №12293. – С.1005.

⁴⁹⁷ Акциз // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т.1. – СПб., 1890. – С. 329.

⁴⁹⁸ ПСЗ. – Т.16. – №12099. – С.666.

⁴⁹⁹ Гончарук В.Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – С. 67.

⁵⁰⁰ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – С.94.

розписці любецького сотника Данила Каменецького чернігівському полковнику Петру Милорадовичу вказувалося, що він отримав дозвіл на виробництво горілки у власній винокурні в містечку Любеч лише з 1 листопада 1781 р. до 1 квітня 1782 р., щодо реалізації продукції сотник указував: “Виделанную горелку волю я имею, где хотя продавать в сторонних местах, а в доме своём в местечку Любечу как носатками, так ведрамы, квартамы и чаркамы я не под каким видом продавать не должен”⁵⁰¹.

У кінці XVIII – на початку XIX ст. продовжується наступ російського самодержавства на вольності колишньої козацької держави. Значні обмеження у виготовлення алкогольних напоїв на Лівобережжі вводяться в 80-90-х рр. XVIII ст. Так, зокрема, згідно з указом Катерини II від 3 травня 1783 р., право виробництва й продажу горілки належало виключно поміщикам, козакам і військовим обивателям⁵⁰². У серпні 1791 р. сенатським указом цей привілей щодо поміщиків знову підтверджується, а козакам дозволяється виготовляти лише слабоалкогольні напої. На Правобережжі, остаточно приєднаному до імперії 1795 р., “пропінаційне”^{*} право належало шляхті, а також містам (за магдебурзьким правом)⁵⁰³. На Слобожанщині вільне виробництво спиртних напоїв ліквідується 1805 р.

Якщо в українських губерніях у кінці XVIII – на початку XIX ст. хоча б частково був вільний продаж алкоголю, то в російських існувала відкупна система отримання державних прибутків від продажу спиртних напоїв. Її сутність полягала у тому, що у великоросійських губерніях держава сама заготовлювала вино, а відкупникам надавалось право продажу алкоголю за ціною, що не перевищувала встановлену казною, у вказаний період ціна коливалась в межах 2 – 4 руб. за відро. Інколи відкупники отримували право на самостійну заготівлю вина у виробників. У так званих привілейованих губерніях, більшість з

⁵⁰¹ Там же. – С.95.

⁵⁰² ПСЗ. – Т.21. – №15724. – С.909–910.

^{*} Пропінаційне право (від лат. *propinare*) – виключне право виробництва й продажу алкогольних напоїв на землях того чи іншого власника.

⁵⁰³ Гончарук В.Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. – С.58.

яких, як указувалося вище, складали саме етнічні українські, “цариною відкупу стали переважно міста, а також казенні села”⁵⁰⁴. Відкупна система поширюється і на роздрібний продаж спиртних напоїв, отримавши назву “чаркових відкупів”. Вони стосувалися лише шинкарювання в містах та казенних поселеннях. На Півдні України, наприклад, у Катеринославському намісництві 1793 р. на користь державної скарбниці вводився відкуп на мита з алкоголю та чарковий збір на продаж спиртних напоїв у деяких містах на користь останніх. Цікаво, що до торгів на право отримати відкупи на Півдні України “допускалися не лише купці, як в інших місцевостях, а й дворяни і чиновники”⁵⁰⁵. Відкуп на мита з алкоголю був своєрідним акцизом, хоча й не мав характеру непрямого податку. Адже незважаючи на те, що він визначався з 1 відра виробленого й спожитого “хлібного вина”, все ж обраховувався виходячи із кількості населення. Стягувався із “ревізських душ” із розрахунку, що одна “душа” споживає в рік відро горілки⁵⁰⁶.

В етнічних російських губерніях із 1795 р. на відкупи віддавалися цілі повіті і навіть губернії, держава усувається від заготівлі вина, а відкупники повинні були заготовляти його власним коштом і вибрати з казенних магазинів ті його запаси, що там залишились станом на 1795 р.⁵⁰⁷ Така ситуація проіснувала до 1819 р.

Враховуючи значні недоїмки та зловживання відкупників, Д. Гур'єв, перебуваючи на посту міністра фінансів, перевів продаж алкоголю у казенне управління. На думку графа Д.Гур'єва, збори з предметів споживання взагалі необхідно було б обкласти акцизом на виготовлення і продаж. Такі підходи до реформування податкової системи були досить революційними і майже неможливими, саме тому міністр фінансів наполіг на запровадженні казенного управління як перехідного етапу. Вино продавалось оптом із казенних магазинів виноторгівцям, які

⁵⁰⁴ Там само. – С.58

⁵⁰⁵ Там само. – С.67.

⁵⁰⁶ Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России: Исторический очерк и настоящее положение. – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1890. – С.13.

⁵⁰⁷ Там же. – С.5–6.

зобов'язувались продавати його за казенною ціною. 1827 р. з подачі наступного міністра фінансів Є. Канкріна відновлюється відкупна система, а ідея Д.Гур'єва про акцизну систему залишається нереалізованою. Відкупники, замінюючи собою казну, заготовляли вино самостійно, через винокурних заводчиків. 1847 р. запроваджується акцизно-відкупне комісіонерство, сутність якого полягала в тому, що відповідно до повітового поділу губернії поділили на округи, які здавалися на відкуп відкупнику-комісіонеру. Останній отримував певну винагороду за придбані у держави алкогольні напої і мав право на власний розсуд відкривати питні заклади, продавати вино на 3 градуса нижче встановленої норми, а горілку взагалі за вільними цінами. Подібне реформування цієї галузі, як зазначає російський дослідник О.Дмитрієв, не дало “бажаних результатів – змінилась лише форма зловживань”⁵⁰⁸. Не краща ситуація існувала й у 16 привілейованих губерніях^{**}.

Відкупна система завжди мала значні недоліки, найбільшими з яких було те, що держава отримувала значне менше від того, що визискували у населення відкупники. Не стала винятком і Росія, де відкупники отримували 1851 р. на 56% більше, ніж вносили до бюджету; 1854 р. – на 54%, 1858 р. - на 33%⁵⁰⁹. Крім цього відкупники не завжди бажали повертати державі її частку.

За свідченням представника харківської історико-правової школи В.Гончарука, в Новоросійському краї на відкуп віддавалося й “оподаткування варіння слабоалкогольних напоїв (пива та меду)”⁵¹⁰. Пільги в оподаткуванні виробництва й реалізації алкоголю на Півдні України мали різні категорії колоністів, зокрема меноніти. Четвертим пунктом жалуваної грамоти 1800 р. менонітам, що оселилися у Новоросійському краї, дозволялося “в

⁵⁰⁸ Дмитриев А.Л. Винные налоги и винная монополия в России в XIX – начале XX в. // История финансовой политики в России: Сборник статей. – С. 129.

^{**} Віленська, Гродненська, Мінська, Ковенська, Вітебська, Могилівська, Київська, Подільська, Волинська, Бессарабська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії.

⁵⁰⁹ Фридман М.И. Винная монополия в России. – М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. – С.52.

⁵¹⁰ Гончарук В.Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. – С.58–59.

дачах своїх варить пиво и курить хлебное вино, как собственно для себя, так и на продажу в розницу на землях, им отведённых”⁵¹¹. У той же час цей привілей не поширювався на товариства менонітів, які оселялися не на казенних, а на куплених ними землях, а також на менонітів, які мешкали окремо від товариства навіть і на казенних землях. Вони повинні були “курить вино и продавать оное на общих правилах, какие ныне на откуп винный в Новороссийском крае постановлены и впредь постановляемы будут, с платежём узаконенной пошлины”⁵¹².

На початку XIX ст. гуральництво було найбільш розвинутою галуззю промисловості – 1801 р. в українських губерніях налічувалося 7839 гуралень, зокрема, “на першому місці за кількістю гуралень стояла Волинська губернія - 1857, на другому – Полтавська й Чернігівська, де разом було 2993 гуральні, і на третьому – Катеринославська – 329 гуралень”⁵¹³.

Відмінності в оподаткуванні виробництва й продажу алкогольних напоїв у привілейованих губерніях створювали значні труднощі в адмініструванні відкупів у цих губерніях, тому виходячи з необхідності уніфікації відкупних умов і для спрощення контролю за ними 18 лютого 1803 р. за поданням міністра юстиції приймається височайший указ про те, “чтобы на питейные откупа, предоставленные в пользу городов по привилегированным губерниям, сделать общее и одинаковое для всех их постановление”⁵¹⁴. За клопотанням київського генерал-губернатора про те, “что винные сборы, принадлежащие городу Киеву, составляют одну из важнейших статей его доходов, и что бывший до того способ управления этими сборами, по безотчётности его, представлял великия неудобства, не принося городу соразмерной пользы”⁵¹⁵, 11 лютого 1805 р. приймається закон, що регулював порядок віддачі у відкуп зборів з торгівлі алкогольними напоями в

⁵¹¹ ПСЗ. – Т.31. – №24222. – С.176.

⁵¹² Там же.

⁵¹³ Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР: дожовтневий період. – К.: Вища шк., 1970. – С.183.

⁵¹⁴ Министерство финансов: 1802–1902. – Ч.1. – С.120.

⁵¹⁵ Там же.

м. Києві лише з торгів у казенній палаті⁵¹⁶. З 20 березня 1806 р. дія цього закону поширюється на Київську, Полтавську, Чернігівську, Слобідсько-Українську губернії, а також, з урахування пропінатійного права, на Волинську⁵¹⁷, а згодом і на Подільську.

Навіть обмежена відкупна система в українських губерніях мала суттєві недоліки, які сприяли накопиченню заборгованостей перед бюджетом відкупників, недоїмки ставали хронічними⁵¹⁸. Так, наприклад, у Слобідсько-Українській губернії станом на 1 лютого 1805 р. недоїмки за січень 1805 р., складали 40 руб. 43 ½ коп. у Харківському та 331 руб. 72 коп. в Охтирському повітах⁵¹⁹. Розробляючи фінансовий план імперії на 1810 р., М.М. Сперанський указував, що необхідно “ввести немедленно и не позже как с 1811-го года акциз в тех губерниях, где вольная продажа питей существует. Сие одно составит весьма важную статью доходов”⁵²⁰.

Вересневий імператорський маніфест 1810 р. підтвердив право на існування відмінної системи оподаткування виробництва й продажу спиртних напоїв від великоросійської в українських, білоруських, прибалтійських та фінляндських губерніях “навсегда”. У ньому зазначалося, що Олександр I визнав “за благо сохранить в них свободу винокурения и продажи вина, на том самом основании и в том же пространстве, коим доселе обыватели их пользовались”, вважаючи, що введення “в них казённого содержания винных сборов, сколько бы впрочем введение сие ни было для казны выгодно” було несумісним зі становищем цих губерній та особливими їх установами⁵²¹. Положення цього маніфесту поширювалися на Полтавську, Чернігівську, Слобідсько-Українську, Віленську, Гродненську, Волинську, Мінську, Вітебську, Могилівську, Київську та Подільську губернії, що отримали назву привілейованих. Маніфест установлював мито за продаж горілки, аналогічне тому, що існувало в Новоросійських

⁵¹⁶ ПСЗ. – Т.28. – №21619. – С.816.

⁵¹⁷ Там же. – Т.29. – №22068. – С.149.

⁵¹⁸ ДАХО. – Ф.31, оп.142, спр.27, арк. 462.

⁵¹⁹ Там само. – Арк. 502.

⁵²⁰ Сперанский М.М. План финансов. – С.54.

⁵²¹ ПСЗ. – Т.31. – №24361. – С.364.

губерніях, із ставкою 60 коп. за 1 відро. Поміщики й орендарі маєтків сплачували відповідно до кількості в них “ревівських душ”, причому заборонялося стягувати ці кошти із поміщицьких та державних селян; козаки й військові обивателі сплачували за себе й членів свої сімей⁵²². У містах залишався раніше встановлений відкуп, щоправда тепер гроші вносилися до державної скарбниці, а містам із цих сум поверталось все те, що вони раніш отримували на утримання училищ, лікарень та інших закладів. Навколо цих міст встановлювалася двоверстова лінія, у межах якої роздрібна торгівля алкогольними напоями належала виключно міському відкупу. Власники тих поселень та маєтків, що знаходилися у цій смузі, мали право винокуріння й продажу спиртних напоїв оптом у межах, встановлених законодавством, і звільнялися від указанного вище мита⁵²³.

Для правового регулювання оподаткування таких відкупів, урядом видавалися спеціальні умови, які діяли протягом чотирьох років. Так, зокрема, для реалізації імператорського маніфесту від 29 вересня 1810 р. у грудні того ж року приймаються “Условия на новый с 1811 по 1815 год питейный откуп по городам, в губерниях: Полтавской, Черниговской, Слободско-Украинской, Виленской, Гродненской, Волынской, Минской, Витебской, Могилёвской, Киевской и Подольской, да по отчисленным от Слободско-Украинской к Воронежской губернии”⁵²⁴. Відповідно до них у містах цих губерній належало уніфікувати міри об’єму для продажу алкогольних і слабоалкогольних напоїв згідно з російськими. Визначалася також і ціна продажу у відрах, зокрема, “вино по 6 руб. ведро, водки ординарные вдвое, наливки, составляемые из простого вина, не свыше 8 рублей ведро; водки на манер иностранной в виде вишневой по 20 рублей ведро, а осьмуху или штоф по 2 рубли по 50 копеек; в виде французской осьмуху или штоф по 2 рубли, а ведро по 16 рублей; водки сладкия, из горячаго вина делаемя, осьмуху или штоф по рублю по 80 копеек, а ведро по 14 рублей по 40 копеек; равным образом пиво и портер

⁵²² Там же. – С.365.

⁵²³ Там же.

⁵²⁴ Там же. – №24455. – С.476.

на манер англійський бутылку по 28 копеек; а ведро по 3 рубли по 75 копеек; полпива бутылку по 15 копеек, а ведро по 2 рубли; пиво кабацкое по рублю 80 копеек и мед сего наименования по 3 рубли ведро; считая все вышеозначенныя цены на ассигнации и на медную монету”⁵²⁵. Відкупники повинні були двічі на місяць, зокрема, 16–18 та 25–27 днів, вносити до державної скарбниці відкупні платежі пропорційно до річної суми, із якої не менше 10% вносилося мідними грошима, а решта асигнаціями⁵²⁶.

Держава захищала фінансові інтереси відкупників, вони мали власний нагляд за гуральнями у двохверстовій зоні навколо міст для запобігання забороненій роздрібній торгівлі алкогольними напоями⁵²⁷. “Буде содержатель казённых питейных сборов усмотрит в городе и в черте городского откупа запрещенное курение вина, или запрещённый привоз вина, или запрещённую продажу, или покупку вина, о том имеет приносить жалобу по штатным городам городничему, а по заштатным и по черте городского откупа, подведомственной уездной полиции, земскому исправнику и нижнему земскому суду, которые по таковой содержателя жалобе, при нём самом или его поверенном, приступают без всякого отлагательства на месте к исследованию, и буде действительно откроется что либо запрещенное, то по изобличении, наличное вино конфисковав, отдать в пользу содержателя питейных сборов”⁵²⁸. Крім цього, якщо порушник (виробник, перевізник чи покупець) мали при собі спиртні напої менше відра, вони мали сплатити штраф: уперше – 10 руб., вдруге – 25 руб., втретє – 50 руб, вчетвертє і далі – подвійну суму, що сплачували за попереднє порушення. Половина штрафу йшла на користь державі, а половина тим, хто спіймав чи виявив порушників. У випадку, коли особа мала більше відра корчемного алкоголю, то ставки штрафів за кожне відро подвоювалися⁵²⁹.

Контракти, які заключала Київська казенна палата 1811 р., після проведення торгів на віддачу відкупу в державних

⁵²⁵ Там же. – С.478.

⁵²⁶ Там же. – С.479.

⁵²⁷ Там же. – С.480.

⁵²⁸ Там же.

⁵²⁹ Там же.

поселеннях, не лише не враховували пільг, що надавалися поміщикам і козакам, а й складалися відповідно до умов, передбачених для великоросійських губерній. Ця ситуація стала предметом обговорення у Сенаті, який за дорученням Олександра І заслухав міністра фінансів, у результаті чого Київській, Полтавській та Чернігівській казенним палатам належало переробити укладені з відкупниками контракти у відповідності до указу від 3 травня 1783 р. і маніфесту від 29 вересня 1810 р.

Дещо відмінними були умови оподаткування виробництва й торгівлі алкогольними напоями у Новоросійських губерніях. Тут, зокрема, на відкуп віддавалися не окремі міста чи повіти, навіть не окремі губернії - законодавець вважав за доцільне віддати на відкуп усі три губернії разом і відповідно до конкурсних торгів допускалися лише ті, хто бажав самостійно чи спільно з кимсь узяти на відкуп Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії разом⁵³⁰. Окрім вищезгаданих мит, відкупники сплачували з виноградних і фруктових горілок “в казну акциза по два рубля с ведра или по 25 копеек со штофа со всех без изъятия, где бы оныя составляемы и в продажу назначаемы ни были, на месте ли в тех губерниях, где выделаны, или же на оптовую в другия Губернии развозку”⁵³¹. Аналогічний акциз стягувався із бурякового та виноградного спирту, а із привізного горілкового спирту стягувався акциз із подвійною ставкою, зокрема 4 руб. із відра й 50 коп. зі штофа. Оподатковувалися також лікери, духи й сиропи з розрахунку 20 коп. з однієї пляшки. Ці акцизи стягувалися під час представлення указаних алкогольних напоїв та спиртовмісних речовин на огляд і запечатування казенною печаткою в губернських містах казенними палатами, а в повітових у місцевих судах* з наступним відправленням стягнутих коштів до повітових казначейств⁵³².

У той же час до зазначеного відкупу не входили м. Одеса й землі Чорноморського війська, на користь яких надходили доходи

⁵³⁰ Там же. – №24299. – С.263.

⁵³¹ Там же. – С.262.

* У повітах Таврійської губернії, де не існувало повітових судів, ці функції покладалися на градські поліції.

⁵³² Там же. – С.263.

від торгівлі алкоголем, а також поселення іноземних колоністів і міста Григоріополь, Овідіополь, Тирасполь та Очаків, що мали визначені у часі відповідні пільги. У них на користь держави сплачувалися лише мита із привізного алкоголю⁵³³.

Ввіз спиртних напоїв до Новоросійських губерній дозволявся лише із привілейованих губерній. Для запобігання корчемству, що завдавало значних збитків відкупникам, законодавець указував, що ввезення дозволялося лише великими трактовими дорогами, а не глухими степовими. Окрім цього, утримувач питних зборів міг мати власні роз'їзди, які не мали права застосовувати будь-яких засобів впливу на проїжджих, навіть, якщо ті були порушниками.

Імператорський указ, що затверджував умови на винний відкуп у Новоросійських губерніях, надавав значні пільги поміщикам, які мали вотчини та села. Вони звільнялися від сплати повідерного мита з вина, горілки й наливки, що в їхніх вотчинах виготовлялися й споживалися на місцях, а також перевозилися для дрібної торгівлі й шинків в межах належних їм сіл і дач, де такий продаж існував і раніше. Поміщики також мали “право продажу горячего хлебного вина, могут также они безпрепятственно пользоваться свободою продавать в вотчинах и деревнях, им принадлежащих и в устроенных отдельно на землях их шинкам, мелочными мерами разные водки из домашних и привозимых виноградных вин и из разных иностранных веществ делаемая, с платежѣм в казну акциза по два рубля с ведра”⁵³⁴. Окремо обумовлювалися виробництво й продаж алкоголю на розданих поміщикам для заселення територіях межиріччя Буга й Дністра. Тут дозволялося вільне винокуріння й дрібний продаж його продуктів не лише поселенцям, а й прийшлим особам⁵³⁵.

Усе інше населення цих південних губерній мало право безмитного роздрібного й оптового продажу виноградних вин, навіть у державних і поміщицьких селах, за умови, що в останніх здійснювався продаж вина виробленого із власного винограду, що ріс у цих населених пунктах. Також без станових обмежень

⁵³³ Там же. – С.264.

⁵³⁴ Там же. – С.275.

⁵³⁵ Там же. – С.273.

існувало право виготовлення й продажу, окрім дрібного й чаркового, фруктової горілки всіма місцевими жителями, за умови її огляду визначеними загальними відкупними правилами установами й сплати акцизу із розрахунку 2 руб. за відро⁵³⁶. Право дрібного та чаркового продажу такої горілки належало виключно поміщикам, знову ж таки за умови сплати вказаного акцизу.

Ціни на продаж спиртних напоїв у Новоросійських губерніях встановлювалися аналогічні тим, що ми наводили вище у привілейованих губерніях, відповідними були також строки внесення відкупниками платежів до державної скарбниці.

Відкупна система породжувала значні зловживання відкупників, а недоїмки декого з них перед державою ставали хронічними. Так, наприклад, князь Манвелов, отримавши 1 березня 1811 р. у питний відкуп казенні поселення Лубенського повіту, накопичив недоїмку станом на 1 березня 1813 р. 1443 руб. 65 коп.⁵³⁷ Коли Полтавська казенна палата почала вживати засоби для стягнення указаної недоїмки з наступною передачею цього відкупу бажаним, виявилось, що “помянутому откупу ни какого устройства князем Манвеловым не учинено и наличного вина к продаже ни сколько не оказалось, сверх того оный содержатель допустил собственным нерадением недоимку и не представил дополнительного обеспечения, отлучился в Екатеринославскую губернию”⁵³⁸. Для погашення цієї заборгованості та наступних збитків держави, Полтавська казенна палата вирішила виділити лубенському земському суду 100 руб. для заготівлі вина на продаж, “чтобы оставляя означенную сумму капиталом откупа, к таковому ж и впредь употреблению, вносит прибыльные от продажи питей деньги помесечно в поветовое казначейство, стараясь всемерно к полной уплате откупной суммы”⁵³⁹.

У цей період узагалі спостерігалася тенденція до скорочення державних доходів від питних зборів. Для посилення контролю за виробництвом спиртних напоїв на приватних гуральнях, указами

⁵³⁶ Там же. – С.275; №24573. – С.602.

⁵³⁷ ДАПО. – Ф.83, оп.3, спр.21, арк. 52.

⁵³⁸ Там само. – Арк. 51–51 зв.

⁵³⁹ Там само. – Арк. 51 зв.

від 20 листопада та 2 грудня 1809 р., губернатори зобов'язувались щорічно подавати відомості до департаменту податків і зборів міністерства фінансів про кількість у губерніях гуралень із зазначенням викурювання в них горілки та місць її постачання. Цю норму виконали 1810 р. лише пензенський, тамбовський, пермський, смоленський і тобольський, 1811 р. – воронезький, калужський, нижегородський, слобідсько-український, пермський, смоленський, тобольський і ярославський, 1812 р. – курський, нижегородський, тобольський і ярославський губернатори. Сенат за поданням міністра фінансів Д. Гур'єва вказав губернаторам на ненормальність такої ситуації в указі від 12 вересня 1813 р.⁵⁴⁰. У кінці цього ж року створюється Комітет з винних відкупів, для відшукування коштів для підтримання відкупних доходів питного збору, що значно зменшувалися⁵⁴¹. Очолив комітет князь П.Лопухін, а до його складу увійшли міністр фінансів граф Д.Гур'єв, граф Кочубей, В. Попов і сибірський генерал-губернатор І.Пестель. Перш за все комітет спрямував свою увагу на недоїмки по відкупам, сума яких на той час по імперії в цілому сягала 40 млн руб.⁵⁴² У губерніях за пропозицією міністра юстиції І. Дмитрієва створювалися особливі комісії для вивчення причин недоїмок по винним відкупам і для пошуку засобів підтримання й управління питними зборами протягом чотириріччя, що минало⁵⁴³.

Під час розгляду відкупних правил для привілейованих губерній на наступне чотириріччя, тобто на 1815–1819 рр., Сенат за поданням міністра фінансів Д. Гур'єва намагався вирішити 6 найбільш проблематичних питань, що поставали перед фінансовими та іншими державними органами при організації відкупів у цих губерніях. Першою проблемою, з якою зіштовхнулися владні структури, стало визначення двокілометрової дистанції відкупів; другою – переселенці з міст на міській землі; третьою – шинки на поміщицьких хуторах та інших їхніх землях; четвертою – корчми в середині міської дистанції; п'ятою –

⁵⁴⁰ Там само. – Арк.60.

⁵⁴¹ Блѣх И. Устройство финансового управления и контроля в России в историческом их развитии. – СПб.: Типография Муллер и Богельман, 1895. – С.157.

⁵⁴² Министерство финансов: 1802–1902. – Ч. 1. – С.110.

⁵⁴³ ДАПО. – Ф.83, оп.3, спр.24, арк. 17.

поезуїтські маєтки в межах цієї дистанції; шостою – казенні поселення Малоросійських, Слобідсько-Української і частини Київської губернії⁵⁴⁴. Щодо першого питання, то було вирішено рахувати двоверстову дистанцію від крайнього міського поселення, яке безпосередньо пов'язане із містом, а не просто знаходиться на його землях. У тих містах, що знаходилися на межах двох губерній і відповідно не могли мати повноцінної такої дистанції, вона визначалася лише з тих боків, що не межували з іншими губерніями, а не так, як це визначалось у Київській губернії під час організації відкупів на попереднє чотириріччя, коли до двоверстової дистанції її прикордонних міст включалися поселення іншої губернії⁵⁴⁵. На переселенців з міст, які мешкали в межах визначеної дистанції міського відкупу, поширювалися усі правила, що діяли в межах відкупу, виняток складали лише дворяни, козаки та військові обивателі, які мешкали на власних, а не громадських міських землях. Їм дозволялося винокуріння й оптовий його продаж⁵⁴⁶. Поміщикам та іншим категоріям населення, котрі мали право роздрібного продажу алкоголю, заборонялося влаштовувати шинки в межах міського відкупу, а поміщицькі корчми, які там знаходилися, дозволялося переносити за двоверстову дистанцію⁵⁴⁷. Поезуїтським маєткам, що знаходилися у межах відкупу заборонялося мати власні заклади роздрібного продажу алкогольних напоїв, у той же час, враховуючи, що частина доходу від них ішла на потреби навчальних закладів, було вирішено щорічно виділяти з державного казначейства на користь Віленського університету суму відповідну тій, яка раніше надходила від зазначених маєтків⁵⁴⁸. Щодо шостої проблеми, то козаки й дворяни мали право вільного ввозу й провозу спиртних напоїв у казенних поселеннях Полтавської, Чернігівської, Слобідсько-Української губернії, Київському та Васильківському повітах Київської губернії, що перебували на відкупі, а відкупники не мали права мати у таких поселеннях більше одного шинку.

⁵⁴⁴ Там само. – Арк. 102.

⁵⁴⁵ Там само. – Арк. 102 зв.

⁵⁴⁶ Там само. – Арк. 103.

⁵⁴⁷ Там само. – Арк. 103 зв.

⁵⁴⁸ Там само. – Арк. 104.

Окрім того до нових контрактів на наступне чотириріччя належало внести наступні пункти: “а) Чтобы вино, продаваемое откупщиком было, определённой доброты, т.е. отнюдь не ниже полугара. б) Чтобы мерки, или посуда для распития на месте и для отпуска на сторону, были вымеренные и заклеянные. в) Чтобы в воскресные и другие праздничные дни, когда совершается божественная литургия, откупщик продажи питей не производил и не открывал шинков, под штрафом взыскания с него втрое выше той суммы, на каковую позволил себе продать вина в сие время. г) Чтоб в обыкновенные дни продажа начиналась и закрываема была в назначенные по уставу часы и отнюдь далее не продолжалась”⁵⁴⁹.

Із врахуванням цих та інших зауважень приймаються умови на відкуп в привілейованих губерніях на 1815–1819 рр. У них, на відміну від попереднього чотириріччя, при віддачі на відкуп, за прикладом Новоросійських губерній, не розділявся винний і пивний продаж. Була підвищена ціна продажу алкогольних напоїв, відро горілки коштувало тепер 7 руб., спирту – 14 руб., наливки – 9 руб. і т.д.⁵⁵⁰ Загалом ці відкупні умови містили на 8 параграфів більше ніж попередні, у них значна увага законодавців приділялася боротьбі з недоїмками відкупників, більш регламентованими стають положення про заставу⁵⁵¹.

Відкупники, бажаючи отримувати більші прибутки, навіть порушували питання про дозвіл на власне винокуріння, як, наприклад, купець 1 гільдії Гецель Лазарев, що 1815 р. звернувся з таким проханням до міністра фінансів, вмотивовуючи його тим, що він утримує питні збори в Чернігівській і Полтавській губерніях, зіткнувся з проблемами заготівлі алкоголю у зв'язку з його подорожчанням. Відкупник указував, що не може знайти для закупівлі спиртні напої “с выгодою к подряду для продовольствия откупов, от чего и сборы содержимые им могут прийти в расстройство”⁵⁵². Раніше ми зазначали, що ці губернії завжди були

⁵⁴⁹ Там само. – Арк. 104–104 зв.

⁵⁵⁰ Там само. – Арк. 107–107 зв.

⁵⁵¹ Там само. – Арк. 108–109.

⁵⁵² Там сао. – Спр.26., арк. 18.

в лідерах щодо виробництва алкоголю в Україні. За донесеннями земських судів, у кінці 1819 р. в Полтавській губернії склалася наступна ситуація у винокурній промисловості:

**НАЯВНІСТЬ ВИНОКУРНИХ ЗАВОДІВ У ПОВІТАХ
ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ТА ЇХ ВИРОБНИЧА
ПОТУЖНІСТЬ**

*Таблиця 3.12*⁵⁵³

Повіти	Кількість заводів		Кількість викурюваного вина на діючих заводах	Із них продано в шинки й відкупникам
	діючих	недіючих	у відрах	у відрах
Прилуцький	100	18	77 850	62 655
Роменський	14	1	16 678	немає даних
Кобеляцький	32	9	32 397	—
Гадяцький	37	14	36 850	—
Золотоніський	57	14	59 837	не постачали
Пирятинський	52	11	59 920	47 500
Лубенський	76	18	64 625	53 825
Миргородський	47	22	55 420	49 460
Разом	415	107	403 577	213 440

Цікаво, що саме відкупи стали одним із найбільших джерел накопичення первісного капіталу. Відомий російський статистик О.Арсеньєв писав 1817 р., що винний відкуп “от беднейшей части народа, вытягивая последнюю копейку, не токмо многие семейства оставляет без пищи, одежды и самонужнейшего к содержанию, но

⁵⁵³ Складено й підраховано на основі: ДАПО. – Ф.83, оп.3, спр.45, арк. 2–8 зв., 9 зв.–10, 12 зв.–13 зв., 15–19, 21–24 зв., 28–29 зв., 31–39 зв., 47–52, 54 зв.–60.

есть виной великого числа недоимок в податях государственных, которые будучи пропиты в кабаках в казну не поступают”⁵⁵⁴.

Враховуючи значні недоїмки та зловживання відкупників, за поданням міністра фінансів Д. Гур'єва, 1819 р. у великоросійських губерніях продаж алкоголю переходить у казенне управління. На думку цього міністра, збори з предметів споживання взагалі необхідно було б обкласти акцизом на виготовлення і продаж. Такі підходи до реформування податкової системи були досить революційними й майже неможливими, саме тому він наполіг на введенні казенного управління як перехідного етапу. Вино продавалось оптом із казенних магазинів виноторгівцям, які зобов'язувались продавати вино по казенній ціні. Відкупники, замінюючи собою казну, заготовляли вино самостійно, через винокурних заводчиків. Але в Сибірських, Новоросійських, Західних, Остзейських та Литовських губерніях зберігалася відкупна система, що існувала до 1819 р. Царизм декларував дотримання ним давніх прав цих територій, окрім цього міністр фінансів визнав, що, наприклад, у м. Одесі неможливо “дать новое образование питейному сбору”⁵⁵⁵. Зупинимось більш детально на оподаткуванні виробництва й торгівлі алкогольними напоями в етнічних українських губерніях після реформи графа Д. Гур'єва.

Так, зокрема, в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях на той час діяло чотири основних правила такого оподаткування: по-перше, на відкуп віддавалася чаркова торгівля у містах, фортецях, гаванях, портах, карантинах, казенних селах і поселеннях; по-друге, з вина, що ввозилося з інших губерній, стягувалося відкупниками мито за ставкою 60 коп. з відра; по-третє, таке ж мито вони стягували зв спиртних напоїв викурених поміщиками під час їх продажу стороннім особам і, по-четверте, дворяни безмитно торгували алкоголем у власних маєтках⁵⁵⁶. Кошти від відкупу в м. Одесі, як і раніше надходили до міського бюджету.

⁵⁵⁴ Цит. за: Погребинский А.П. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX - XX вв.). – С.33-34.

⁵⁵⁵ ДАОО. – Ф.1, оп.200, спр.13, арк. 137 зв.

⁵⁵⁶ РДА. – Ф.560, оп.6, спр.214, арк. 3.

У Полтавській, Чернігівській, Київській, Подільській та Волинській губерніях відкуп поширювався на міста із двохверстовою межею та казенні поселення, а в інших їх місцевостях залишалося вільне виробництво й продаж спиртних напоїв визначеним категоріям населення з обов'язковою сплатою 2 рублевого мита з відра у відповідності до кількості ревізьких душ⁵⁵⁷.

Міністр фінансів Д. Гур'єв у листі до Комітету міністрів указував, що спосіб збирання зборів за право виробництва й торгівлі спиртними напоями через відкупи був “повсеместно и решительно признан неудобным, как невыгодный для казны и стеснительный для народа”, і необхідно було “чтобы оный отменён был и в упомянутых губерниях введением туда системы акцизного сбора”, який поширювався б на “произведение и продажу предметов, к питейному сбору принадлежащих: системы более свойственной обычаям тамошних жителей и принятой во всех государствах”⁵⁵⁸. Але граф Гур'єв визнавав, що таке кардинальне реформування оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем у привілейованих губерніях неможливе без проведення відповідних підготовчих робіт. Тому на його думку, необхідно було “принять ныне же надлежащие меры, кои на сей раз ни в чём другом состоять не могут, как токмо в возобновлении откупов ещё на четыре года, с такими переменами и дополнениями в условиях, кои послужились бы к ... обеспечению казённого дохода, или к некоторому в оном приращению”⁵⁵⁹.

Пропозиції міністра фінансів, щодо зміни відкупних умов для трьох сибірських, трьох новоросійських, двох малоросійських і семи західних губерній отримали височайшу підтримку, матеріалізовану в імператорському указі від 23 червня 1822 р., відповідно до якого Сенату належало підняти ціну на продаж алкоголю у цих губерніях до тієї, що існувала у великоросійських губерніях, із розрахунку 8 руб. за відро горілки, та встановити із 1823 р. мито в новоросійських губерніях з розрахунку по рублю з

⁵⁵⁷ Там же. – Арк. 3 зв.

⁵⁵⁸ Там же. – Арк. 4.

⁵⁵⁹ Там же. – Арк. 4 зв.–5.

“вина пенного и полугарного..., с водки ординарной или трёхпробной по два рубли, с наливки винной по одному рублю, а с водочной по два рубли с ведра”⁵⁶⁰.

Указаний підхід до організації винних відкупів ліг в основу умов утримання питних зборів на чотириріччя з 1823 р. до 1827 р. у трьох новоросійських губерніях⁵⁶¹, двох малоросійських і семи західних губерніях⁵⁶², в казенних поселеннях Полтавської, Чернігівської, Київської та Слобідсько-Української губерній⁵⁶³ і в м. Одесі⁵⁶⁴. Так, зокрема, в новоросійських губерніях існуючі два види питних зборів – мита з вина, горілки й наливок та збір від чаркового продажу – здавалися на відкуп окремо. Митний збір віддавався на відкуп цілком, без розподілу на повіти й губернії, а збір від чаркового продажу віддавався на відкуп окремо – помістам з їх повітами податкові пільги залишалися лише у поміщиків, які мали населені вотчини й села⁵⁶⁵. Нові умови передбачали збільшення терміну внесення заборгованості відкупником із 10 днів до 30 днів, у той же час не допускалась заборгованість протягом останніх двох місяців цього чотириріччя. У випадку її виникнення місцеве начальство в перший день “прострочки имеет отрешать содержателей от сборов, оставляя оные в казённом управлении”⁵⁶⁶. Змінювалися й мірки для роздрібного продажу алкоголю у відповідності з існуючими у 29 великоросійським губерніям, зокрема, одна десята частина відра відповідала 10 чаркам, одна двадцята – 5 чаркам, одна п’ятдесята-2 чаркам, одна сота – 1 чарці⁵⁶⁷. Умови навіть містили рецепти приготування міцного кабацького пива, меду українського, портеру та англійського пива. Законодавець указував, що відкупники могли таким чином виготовляти ці напої у тому обсязі, який їм був потрібен⁵⁶⁸. Оптовий продаж алкоголю, тобто обсягом

⁵⁶⁰ Там же. – Арк. 19.

⁵⁶¹ Там же. – Арк. 38–50 зв.

⁵⁶² Там же. – Арк. 51–60 зв.

⁵⁶³ Там же. – Арк. 61–62

⁵⁶⁴ Там же. – Арк. 63–70 зв.

⁵⁶⁵ Там же. – Арк. 38.

⁵⁶⁶ Там же. – Арк. 40 зв.

⁵⁶⁷ Там же. – Арк. 42.

⁵⁶⁸ Там же. – Арк. 45.

не менше 15 відер, дозволявся вільним промисловцям – дворянам, відставним військовим, купцям, міщанам і поселянам. Вони після сплати повідерного мита мали право такого продажу в містах, посадах, фортецях, гаванях, портах, карантинах, казенних поселеннях і на ярмарках чітко визначеним категоріям покупців, зокрема, відкупникам; дворянам, що не мали власних гуралень, для обігу в їхніх вотчинах і маєтках; менонітам, яким дозволений вільний продаж алкоголю; колоністам, яким надані визначені пільгові роки; громадам міст і посадів, що мали право вільного продажу до завершення терміну пільгових років; утримувачам чаркових зборів, а також по підрядам у казенні поселення, в яких не було казенного чаркового відкупу і для вивозу за кордон⁵⁶⁹. Окремо, як ми зазначали, існували умови утримання питних зборів у м. Одесі. Вони, зокрема, забороняли вільним промисловцям продавати в міських межах алкогольні напої, окрім оптового продажу утримувачам одеського відкупу, навіть не зважаючи на станові привілеї⁵⁷⁰. А відкупникам заборонялося виробництво хлібного вина на власних і на найманих заводах⁵⁷¹. У той же час громадянам міста і пивоварам дозволялося виготовляти різних сортів пиво, портер, напівпиво і мед для оптового продажу за межі одеського відкупу та за кордон без обмежень у ціні і без сплати відкупникам жодного мита, а при виготовленні його для власного вжитку належало сплатити мито з розрахунку 50 коп. за відро⁵⁷². Загалом відкупні умови для новоросійських губерній вирізнялися більш детальною розробленістю і варіативністю.

У Полтавській, Чернігівській, Київській, Слобідсько-Українській, Волинській та Подільській губерніях, на відміну від аналізованих Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній, зберігався введений 1815 р. спільний відкуп на торгівлю вином, горілкою, пивом і медом⁵⁷³, у них також проводилася уніфікація мір об'єму у відповідності до загальноросійських⁵⁷⁴, а

⁵⁶⁹ Там же. – Арк. 47.

⁵⁷⁰ Там же. – Арк. 68.

⁵⁷¹ Там же. – Арк. 66.

⁵⁷² Там же. – Арк. 68.

⁵⁷³ Там же. – Арк. 51.

⁵⁷⁴ Там же. – Арк. 53.

відкупникам надавалася згадана вище тридцятиденна пільга на погашення заборгованості⁵⁷⁵. Правила утримання питних зборів протягом 1823–1827 рр. у казенних поселеннях Полтавської, Чернігівської, Київської та Слобідсько-Української губерній, відповідно до Положення від 9 грудня 1804 р. забороняли допускати до відкупів у казенних поселеннях малоросійських губерній євреїв⁵⁷⁶. В. Гончарук указує, що відкупні умови на це чотириріччя також істотно обмежували існуючі до того права державних селян цих губерній: “Вони були прикріплені не лише до земель, а й фактично – до місцевих шинків”, так як “втратили право купувати спиртні напої в інших містах та селах, за винятком поміщицьких”⁵⁷⁷. Ці обмеження поширювалися й на наступні чотириріччя, вони об’єктивно сприяли погіршенню матеріального статку державних селян і розвитку корчемства. 1824 р. при земських судах у російських повітах, що межували з привілейованими губерніями, в тому числі й з українськими, вводилася посада особливих засідателів для ліквідації корчемства. Вона проіснувала до 1863 р., тобто до введення акцизної системи. З 1829 р. уряд посилює заходи з боротьби з незаконним обігом алкоголю, більш суворим стає процес із справ корчемників, їх забороняється випускати на поруки, подальшого розвитку набуває практика віддачі порушників у солдати. Але не зважаючи на високі штрафи та загрози бути відданими у солдати чи висланими до Сибіру частина селян усе ж порушувала існуючі норми – прикладів цього безліч, наведемо лише один, на нашу думку, найбільш характерний. Державний селянин Омелян Чухненко, приписаний до Полтавського архієрейського будинку, був спійманий переяславською міською поліцією під час продажу корчемної горілки, яка виявилася “трипробною” і відповідно до відкупних умов на 1835–1839 рр. мала ціну 16 руб. за відро. Порушник мав сплатити штраф у триразовому розмірі цієї ціни, навіть якщо кількість горілки була значно меншою указаної норми. Зрозуміло,

⁵⁷⁵ Там же. – Арк. 54–54 зв.

⁵⁷⁶ Там же. – Арк. 62.

⁵⁷⁷ Гончарук В.Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. – С.69.

що селянин не міг у повному обсязі сплатити належний штраф і заплатити за використаний у справі гербовий папір, всього 49 руб., тому переяславська поліція звернулася до економічного управління Полтавського архієрейського будинку з вимогою стягнути із порушника невнесених 19 руб., указуючи, що у разі не сплати вона змушена буде продати майно сім'ї Чухненка відповідно до чинних тимчасових правил з припинення корчемства⁵⁷⁸.

Із подачі наступного міністра фінансів Є. Канкріна 1827 р. в Російській імперії відновлюється відкупна система, а ідея Д. Гур'єва про введення акцизної системи залишається нереалізованою.

Оподаткування виробництва й торгівлі алкогольними напоями в українських губерніях продовжувало зберігати свої особливості, хоча 1834 р. унаслідок “неудотворительного поступления винокуренной пошлины и развития пьянства, как последствия вольной продажи, сделана была попытка перейти к акцизной системе”⁵⁷⁹. Був розроблений навіть відповідний проект розглянутий і схвалений Комітетом міністрів, але непідтриманий генерал-губернаторами й місцевим дворянством, унаслідок чого Державна рада вирішила залишити існуючу систему оподаткування виробництва й продажу спиртних напоїв у привілейованих губерніях. 13 січня 1836 р. Микола І затвердив це рішення⁵⁸⁰.

Після реформування грошової системи імперії, з 1840 р. на срібло переводилися різноманітні платежі, в тому числі й питні збори, також встановлювалися ціни на продаж алкогольних напоїв для 29 великоросійських губерній, а в українських губерніях, казенних поселеннях Чернігівської, Полтавської, Київської та Харківської губерній, м. Одесі та вільних поселеннях Катеринославської, Херсонської, Харківської і Могилівської губерній ціни мали відповідати загальноросійським, або на розсуд відкупників бути меншими⁵⁸¹. Протягом першої половини ХІХ ст. до великоросійських губерній регулярно постачалася продукція

⁵⁷⁸ ДАПО. – Ф.1039, оп.1, спр. 6, арк. 1–1 зв, 5.

⁵⁷⁹ Министерство финансов: 1802–1902. – Ч. 1. – С.302.

⁵⁸⁰ Там же.

⁵⁸¹ ДАХО. – Ф.31, оп.142, спр.784, арк. 464.

українського гуральництва⁵⁸², про розвиток якого свідчать такі дані:

**КІЛЬКІСТЬ ВИНОКУРНИХ ЗАВОДІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
У 1860 Р. ТА ЇХ ВИРОБНИЧІ ПОТУЖНОСТІ У ВІДРАХ**

Таблиця 3.13⁵⁸³

Губернії	Кількість заводів	Середня потужність
Столичні (С.-Петербурзька, Московська)	42	11 000
Північні (Архангельська, Вологодська, Новгородська, Олонецька, Псковська)	39	20 000
Центральні промислові (В'ятська, Казанська, Оренбурзька, Пермська, Самарська)	182	103 000
Східні (Владимирська, Калузька, Костромська, Нижегородська, Смоленська, Тверська, Ярославська)	72	149 000
Центральні чорноземні (Воронезька, Курська, Орловська, Пензенська, Рязанська, Саратовська, Симбірська, Тамбовська, Тульська)	388	208 000
Північно-західні (Віленська, Вітебська, Гродненська, Ковенська, Мінська, Могилівська)	1998	6000
Малоросійські (Полтавська, Харківська, Чернігівська)	1065	15 000
Південно-західні (Волинська, Київська, Подільська)	967	19 000
Південні (Бессарабська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська)	407	16 000

При продажу алкогольних напоїв у великоросійських губерніях стягувався акциз*.

⁵⁸² Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К., 1968. - С.7.

⁵⁸³ Складено на основі: Терский Н.С. Указ. соч. – С.47, 49.

**СТАВКА АКЦИЗУ СРІБЛОМ, ЩО СЯГУВАЛАСЯ ЗА
ПРОДАЖ СПИРТНИХ НАПОЇВ У 29 ВЕЛИКОРОСІЙСЬКИХ
ГУБЕРНІЯХ**

Таблиця 3.14⁵⁸⁴

Міцність	Акциз за відро горілки, виготовленої у великоросійських губерніях із вин, винограду, фруктів, цукрових і бурякоцукрових залишків		Акциз за відро горілки, виготовленої у новоросійських губерніях окрім Криму із винограду й фруктів ^{**} при продажу їх у великоросійських губерніях	
	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.
24°–25°	1	80	1	20
25°–35°	2	7	1	38
35°–45°	2	34	1	56
45°–55°	2	61	1	74
55°–65°	2	88	1	92
65°–75°	3	15	2	10
75°–85°	3	42	2	28
85°–95°	3	69	2	46
95°–105°	3	96	2	70

В українських губерніях оподаткування виробництва й торгівлі алкогольними напоями зберігало свої особливості, залишаючись, як і в імперії в цілому, одним із важливих джерел наповнення бюджету. Так, наприклад, мито за питний дохід, у трьох новоросійських губерніях і Бессарабській області складало у 1823–1827 рр. – 5200 тис. руб.; у 1827–1831 рр. – 3388 тис. руб.; у 1831–1835 рр. – 6700 тис. руб.; у 1835–1839 рр. 7900 тис. руб.; у

* У цих губерніях акциз був встановлений під час введення казенного продажу спиртних напоїв 1819 р., стягувався із розрахунку відра горілки й казана пива та меду, а відповідно до умов відкупу на 1835–1839 рр. акциз із продажу пива, меду, браги, сусла та медового квасу стягувався з відра.

⁵⁸⁴ Складено на основі: ДАХО. – Ф.31, оп.142, спр.784, арк. 466–467.

** На горілку виготовлену із цукрових і бурякоцукрових залишків, установлювався акциз, аналогічний тому, що й для великоросійських губерній.

1839–1843 рр. – 7200 тис. руб. асигнаціями⁵⁸⁵. А чарковий відкуп лише в Катеринославській губернії давав доходу в 1823-1827 рр. – 4020 тис. руб.; у 1827-1831рр. – 3040 тис. руб.; у 1831-1835 рр. – 3542,4 тис. руб.; у 1835–1839 рр. – 5877,6 тис. руб. і 7543,6 тис. руб. у 1839-1843 рр.⁵⁸⁶

Певні зміни в оподаткування торгівлі алкоголем в українських губерніях вносяться 1842 р. відповідно до “Положення про акциз в привілейованих губерніях”. Згідно з документом, у місцевостях із вільним продажем спиртних напоїв впроваджувався новий особливий збір – акциз, що стягувався із власників і утримувачів місць роздрібної торгівлі алкоголем шляхом видачі їм щорічного патенту, ціна якого коливалася від 0,6 руб. до 10 руб. Щоправда, цей непрямий податок важко назвати акцизом, адже це був звичайний патентний збір за торгове свідоцтво на право роздрібного продажу спиртного.

1849 р. міністерство фінансів розробило нове положення про акциз у привілейованих губерніях, яке було височайше затверджене 23 листопада того ж року, а в дію вводилося з 1 січня 1851 р.⁵⁸⁷ Суть нововведень полягала в тому, що замість винокурної податі й митного збору встановлювався акциз у залежності від міцності напоїв. Так, із відра хлібного вина міцністю 25°-30° стягувалося 75 коп., а з відра спирту 90°–100° -1 руб. 20 коп. Але акцизні збори, як і попередні, віддавалися з торгів на відкупи. Місця роздрібної торгівлі алкогольними напоями залишалися на попередніх умовах, але обкладалися патентним збором в розмірі від 15 до 35 руб. Чаркові відкупи залишалися без змін і лише 1859 р. вони ліквідовуються у дев'яти з шістнадцяти привілейованих губерніях, зокрема Вітебській, Мінській, Гродненській, Ковенській, Полтавській, Чернігівській, Подільській, Волинській та Бессарабській області, шляхом їх заміни загальним

⁵⁸⁵ ДАОО. – Ф.1, оп.151, спр.118, арк. 16 зв.

⁵⁸⁶ Там само. – Арк. 28 зв.

⁵⁸⁷ Положение об акцизе с хлебного вина и о питейном сборе с мест раздробительной продажи питей в губерниях: Виленской, Гродненской, Минской, Ковенской, Витебской, Могилёвской, Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской, Полтавской, Харьковской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской и в области Бессарабской. – СПб., 1849. - 51 с.

підвищенню акцизу з відра вина міцністю 25°–30° на 40 коп., а із 90°–100° спирту приблизно на 65 коп.⁵⁸⁸

Акцизна система 1851 р. мала безліч недоліків, найвагомим з яких було те, що “до рук відкупників потрапляло одночасно і оподаткування виробництва спиртних напоїв, їх оптові поставки на ринок, і роздрібна та розпивочна торгівля ними”⁵⁸⁹. Вони, бажаючи збільшити власні прибутки й користуючись правом згідно контрактом продавати алкоголь за довільними цінами, в декілька раз підняли його ціну, одночасно заниживши якість продукції, що, у свою чергу, призвело до зменшення попиту на спиртні напої та росту недоїмок відкупників. Ці негативні тенденції не могли не викликати занепокоєння у головному фінансовому відомстві імперії. За поданням міністра фінансів 22 червня 1853 р. Микола І затверджує положення про введення у привілейованих губерніях повністю акцизної системи, тобто стягування мита з викуреного казною вина без посередництва відкупників. Але війна з Туреччиною внесла свої корективи в наміри уряду реформувати оподаткування виробництва й продажу алкогольних напоїв в українських губерніях. Після заслуханої 6 серпня 1854 р. доповіді статс-секретаря Брока імператор повелів: “Не производя по окончании истекающаго откупного четырехлетия торгов на откупа в привилегированных губерниях и в Бессарабской области, и отложив введение в действие высочайше утверждённого, 22 июня 1853 г., положения о новом там устройстве питейной системы, оставить откупа сии в течении 1855 и 1856 гг. на нынешнем положении, с предоставлением оных прежним содержателям или новым лицам, объявившим высшая цены”⁵⁹⁰.

Кримська війна внесла значні корективи не лише в указану проблему, а й у подальший розвиток Російської імперії, коли з приходом до влади Олександра ІІ розпочався новий реформаторський етап її історії.

⁵⁸⁸ Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. – С.14.

⁵⁸⁹ Гончарук В.Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. – С.71.

⁵⁹⁰ Министерство финансов: 1802–1902. – Ч. 1. – С.303.

Відкупна система завжди мала значні недоліки, найбільшими з яких було те, що держава отримувала значне менше від того, що визискували у населення відкупники. За підрахунками державної канцелярії, зробленими на основі лише офіційних даних, відкупники в привілейованих губерніях на одному акцизному відкупі в період 1851–1859 рр., щорічно отримували більше на 36 -73% суми, ніж держава⁵⁹¹, а доходи утримувачів чаркових відкупів у цих губерніях були ще більшими. Крім цього, відкупники не завжди бажали повертати державі її частину, загальна сума недоїмок по імперії за період 1827–1862 рр. за найскромнішими підрахунками складала близько 50 млн руб., причому більше 11 млн руб. за 1843-1847 рр. і майже аналогічна сума за 1859 р⁵⁹². В українських губерніях спостерігалася аналогічна ситуація. Так, наприклад, у Волинській губернії утримувачі чаркових відкупів мали значну заборгованість перед бюджетом, тому Волинська казенна палата змушена була продавати майно, яке заставлялося як гарантія своєчасної сплати належних державі коштів. Так, зокрема, для погашення 858 руб. 32 $\frac{1}{4}$ коп. недоїмки за 1835-1839 рр. утримувача чаркового відкупу в м. Житомирі Е.Фейгана, казенна палата ініціювала продаж закладеного за нього села Білий Колодязь Чернігівської губернії поміщика І.Миклашевського із 400 душами селян за 677 руб. 85 $\frac{3}{4}$ коп., кам'яних будинків житомирських купців М.Вайнштока за 127 руб. 17 коп. та Р. Берібса за 53 руб. 31 $\frac{1}{2}$ коп.⁵⁹³ Недоїмку купчихи Ц.Зевін за 1839–1846 рр. на суму 11 829 руб. 54 $\frac{1}{2}$ коп. гасили шляхом продажу 2043 десятин незаселених земель Радомишльського повіту Київської губернії, що належали поміщикам Л.Рибінському та Л.Трубецькій, двох дерев'яних будинків цієї купчихи у м. Житомирі та кам'яного будинку титулярного радника Гаскета в м. Кишиневі⁵⁹⁴. Титулярний радник Лаворка і купець Леонсон, утримуючи спільно житомирський чарковий відкуп протягом 1851–1855 рр. накопили 84 269 руб.

⁵⁹¹ Сведения о питейных сборах. – Ч.3. – С.15.

⁵⁹² Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. – С.27.

⁵⁹³ ДАЖО. – Ф.118, оп.20, спр.1074, арк. 1–3.

⁵⁹⁴ Там само. – Арк. 4, 6.

21 $\frac{3}{4}$ коп. недоїмки, лише незначну частину якої погасили майном, а на іншу частину отримали відстрочку платежу⁵⁹⁵. Це, за свідченням сучасників, був своєрідний і популярний прийом відкупників, які шукали різні способи ухилення від сплати належних податків. Сутність його полягала в тому, що відкупник, який накопичив значну недоїмку, звертався з клопотанням про її розстрочку. Такі клопотання, як правило, задовольнялися і виплата недоїмки рівномірно розстрочувалася на 10, 12 чи 20 років без нарахування відсотків, але якщо боржник бажав сплатити усю суму заборгованості, чи її частину швидше визначеного терміну то він сплачував її лише з розрахунку 6% від необхідної річної. Тому, як указує М. Терський, “получив на таких условиях рассрочку, откупщик, конечно, старался внести всю недоимку сполна и таким образом рассчитывался с казною всего несколькими копейками за рубль”⁵⁹⁶.

Незважаючи на такі негативні тенденції, надходження до казни від питного доходу в імперії в цілому протягом 1832-1862 рр. зросли майже в чотири рази: з 34 млн руб. до 127 млн руб., і напередодні фінансової реформи складали майже 40% усієї доходної частини державного бюджету⁵⁹⁷. В останні роки існування відкупів були наступні щорічні надходження від питного доходу:

ЩОРІЧНІ НАДХОДЖЕННЯ ВІД ПИТНОГО ДОХОДУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ*

Таблица 3.15⁵⁹⁸

Губернії	Надходження (в млн руб.)	
	1857–1858 рр.	1859–1862 рр.
Великоросійські та Ставропольська	54	78

⁵⁹⁵ Там само. – Арк. 6 зв. – 8.

⁵⁹⁶ Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. – С.28.

⁵⁹⁷ Погребинский А.П. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX - XX вв.). - С.33.

* Окрім Царства Польського.

⁵⁹⁸ Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. – С.19.

Сибірські	4	6
Привілейовані	19,5	23,5
Прибалтійські	0,8	0,8

У цей період розмір податків з відра спирту складав 9 руб. 33 коп. у великоросійських, сибірських і Ставропольській губернії; 2 руб. 12 коп. – у привілейованих; 1 руб. 10 коп. – у прибалтійських губерніях і 4 руб. в землях Війська Донського⁵⁹⁹. Незважаючи на зростання надходжень з відкупних торгів на чотириріччя 1859–1862 рр., відкупи були приреченими.

3.2.2 Акцизні збори

У багатьох країнах світу існували акцизи, тобто непрямі податки, що “встановлювалися на деякі групи високорентабельних та монопольних товарів або продукції”⁶⁰⁰. Російська імперія не була винятком – у дореформений період існували акцизи з шести груп товарів, зокрема солі, цукрового виробництва, продажу алкоголю, тютюну, освітлювальних нафтових масел і запалювальних сірників. Враховуючи, що із 6 названих акцизів, значення для населення та господарства українських губерній, мали лише перші чотири, з яких проблеми історії акцизних зборів від продажу алкоголю в українських губерніях ми розглянули в попередньому параграфі, то зупинимося більш детально на акцизах на сіль, цукор і тютюн.

3.2.2.1 Акциз на сіль

У Московській державі ще за часів Іоана IV за добування солі в пермських солеварнях⁶⁰¹ купці Строганови платили цар близько 23 тис. руб., а в Польщі, Литві й, відповідно в Україні, як

⁵⁹⁹ Там же. – С.32.

⁶⁰⁰ Воротіна Н.В. Акциз // Юридична енциклопедія: В 6 т. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т.1. – С.89.

⁶⁰¹ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – С.507.

указує Г.В. Вернадський, у 1561-1562 рр. встановлюється акциз на сіль⁶⁰², якою забезпечували купці (чумаки), котрі мали право вільно брати цей продукт у Хаджибеї, Перекопі й Кафі, згідно з договором 1540 р. між польським королем Сигізмундом Августом і кримським ханом, сплачуючи мито останньому⁶⁰³. Виходячи з фіскальних міркувань, відшуковуючи нові джерела забезпечення зростаючих військових видатків, російський цар Петро I 1705 р. оголошує продаж солі казенною монополією⁶⁰⁴, котра майже безперервно проіснувала до останньої чверті XVIII ст. На підконтрольних російській владі українських теренах сіль добували на Торських і Бахмутських соляних промислах, що на Слобожанщині, для мешканців якої існував вільний вивіз солі. Проте за указом від 14 жовтня 1704 р. Бахмутські промисли переходять у відомство казни, а 1715 р. це відбувається і з Торськими, хоча приватне солеваріння там залишалось, “маякские и торские казаки, например, за охрану промыслов беспошлинно вываривали соль для “себя””⁶⁰⁵. Проте уряд, намагаючись отримати якнайбільшу вигоду від цих соляних промислів, періодично віддавав їх то на відкуп, то забирав знову до казенного управління, яке остаточно припинилося згідно з указом Головної соляної контори 1763 р., а сіль у невеликій кількості продовжували виварювати приватні особи. Після анексії Криму й дозволу вільного вивозу з нього солі, торська й бахмутська через дорожнечу добування ставала неконкурентоспроможною, а її видобуток був припинений⁶⁰⁶. У лютому 1797 р. іменним указом Павла I на Слобожанщині, як і в державі в цілому, відновлюється вільний продаж солі⁶⁰⁷. Проте, як у кінці XVIII, так і в середині XIX ст. державна політика щодо оподаткування солі не була

⁶⁰² Вернадский Г.В. Россия в средние века. /Пер. с англ. Е.П. Берштейна, Б.Л. Губмана, О.В. Строгановой. – Тверь: ЛЕАН, Москва: Аграф, 1997. – С.248.

⁶⁰³ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т.1. – Львів: Світ, 1990. – С.298.

⁶⁰⁴ Троицкий С.М. Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке. – М.: Наука, 1966. – С.160.

⁶⁰⁵ Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. – С.320.

⁶⁰⁶ Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В.П. Семёнова. – Т.7. Малороссия. – СПб.: Издание А.Ф. Девриена, 1903. – С.175.

⁶⁰⁷ ПСЗ. – Т.24. – №17802. – С.330.

послідовною і уніфікованою на всій території імперії, навіть у 9 українських губерніях вона інколи кардинально відрізнялася.

У березні 1801 р. Сенат заключає восьмирічний контракт із утримувачами кримських соляних озер радником комерції Перетцем і херсонським купцем Штігліцем про постачання ними кримської солі, замість закордонної до Подільської, Волинської, Мінської, Литовської і Білоруської губерній, надаючи право їм та “всякому из обывателей сих губерний производить продажу крымской соли по вольным ценам, не свыше однакоже определяемых по каждой губернии на продажу из содержательских магазинов”⁶⁰⁸. Проте вже в травні того ж року цей контракт ліквідується урядом, а через значні зловживання утримувачів соляних озер при продажу з них солі вільнопромисловцям, новоросійському цивільному губернатору наказувалося, “чтобы немедленно обратил внимание своё на прекращение такового притеснения, как имеющего следствия вредной монополии, наблюдая, чтобы всем приходящим в Крым вольнопромышленникам отпускаема была соль со стороны оных содержателей без малейшего задержания и без всякого стеснения их, по точной силе заключённого с оными содержателями в 1799 году на сии озера контракта; в противном же случае поступать с ними по законам”⁶⁰⁹. Ураховуючи, що найбільше кримську сіль, завезену вільними промисловцями, використовували в Малоросійській, Слобідсько-Українській та Київській губерніях, їхні губернські правління повідомлялися про позицію уряду сенатськими указами.

Ми зазначали в другому розділі, що надходження від продажу солі з кримських озер становили майже половину (48,35%) доходів Таврійської губернії в першому десятиріччі ХІХ ст., соляні доходи тоді склалися із коштів за продану сіль та за продані добувачам солі казенні матеріали⁶¹⁰. Сіль продавалася через казенні магазини або приватними особами за встановленою ще 1791 р. ціною 40 коп. за пуд, що, враховуючи значні темпи інфляції в імперії, було, як

⁶⁰⁸ Там же. – Т.26. – №19774. – С.574.

⁶⁰⁹ Там же. – №19899. – С.666.

⁶¹⁰ ДАВАРК. – Ф.68, оп.1, спр.1688, арк. 19 зв., 22зв, 24 зв., 26 зв. та ін.

свідчить Є.Ф. Канкрін, дуже збитковим для держави. Тому на початку другого десятиріччя XIX ст. – уряд вирішує “ввести вольную продажу соли в государстве с продажею оной из источников, запасных и оптовых магазинов, вольным промышленникам по заготовительной цене с прибавкою акциза, составлявшего сначала 40 коп. и возвышенного потом до 60 коп., из магазинов же местного продовольствия в губерниях, для обеспечения продовольствия народа и умерения цен учреждённых, по приготовительной с привозом цене, с набавкою акциза”⁶¹¹. Встановлення акцизу на сіль негативно вплинуло на майновий стан козацтва малоросійських губерній, котрі до цього мали право на пільгову торгівлю нею. Чернігівський, полтавський і харківський генерал-губернатор В.В. Левашов у доповіді Миколі I про становище українських козаків наголошував, що “каждый козак с малыми средствами мог оною торговать. Но в 1814 году акциз на соль внезапно из 20 коп. на пуд возвышенный до 90 коп., отнял у них и сие последнее средство”⁶¹². Враховуючи, що податкові платежі за продаж ввезеної приватними особами солі були відсутні, а мали місце випадки, коли місцеві владні структури вимагали від купців чи інших торговців сіллю торгових свідоцтв, то міністерство фінансів звертало увагу губернаторів на неприпустимість таких дій. Так, наприклад, у вересні 1816 р. міністр фінансів Д.О. Гур’єв указував полтавському губернатору П.В. Тутолміну, що в Могилівській, Мінській і Чернігівській губерніях частина дворян, купців, міщан і навіть селян займаються будівництвом суден, так званих байдаків, на ріках Дніпрі, Десні й Сожі для перевезення кримської солі, ввіз і торгівля якою були вільними, проте “Крыжовская ратуша требует свидетельств на право торгу купечеству и мещанству присвоенных, какой обряд даёт повод к немалым препятствиям и стеснению народной промышленности”⁶¹³. Міністр підкреслював, що навіть селянам, згідно з лютневим указом Сенату, дозволено торгувати сіллю без

⁶¹¹ Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – С.32.

⁶¹² Шандра В.С. “...Настоящее положение малороссийских козаков”. – С.34.

⁶¹³ ДАПО. – Ф.83, оп.3, спр.26, арк. 505–506.

взяття встановлених свідоцтв на суму до 2-х тис. руб.⁶¹⁴, тому губернатору наказувалося, “чтобы за сим никаких дальнейших преград к тому допускаемо не было, тем более, что усиление ввоза крымской соли и распространение промышленности оною, составляло всегда главный предмет заботливости правительства”⁶¹⁵.

1818 р. видається новий Статут про сіль, згідно з котрим дозволялися приватні солеварні, для власників яких встановлювався акциз із пуда вивареної сілі. Після видання цього статуту, з 1819 р., як указується авторським колективом у згаданому вже багатотомному повному географічному опису, розпочався новий період солеваріння на Слобожанщині⁶¹⁶.

Встановлена з 1819 р. казенна монополія на сіль усе ж таки мала винятки в 9 західних губерніях, у котрих не було соляних родовищ, у тому числі й українських – Київській, Подільській і Волинській, залишався вільний продаж солі, зберігаючи можливості для існування там традиційного українського промислу – чумакування⁶¹⁷.

Детальні правила сплати акцизу з солі на приватних заводах виходять 1826 р., а в грудні 1828 р. урегульовується акциз із солі котру добували приватні особи з соляних озер та інших джерел, у межах та поза Кримським півостровом, що знаходилися на власницьких землях і встановлюється його ставка в розмірі 60 коп. з пуду солі. Поміщиця Дембровська 1829 р. повідомляє Херсонську казенну палату про свій намір “добывать соль на части Куяльницкого лимана, смежной с землею, полученною родителем ея от правительства, а ей по наследству от него доставшеюся”⁶¹⁸. Проте враховуючи, що “лиманская соль против крымской, будучи ближе к губерниям многолюдным, при взимании с оной акциза только по 60 коп. с пуда, легко может подрывать продажу

⁶¹⁴ Там само. – Арк.506.

⁶¹⁵ Там само.

⁶¹⁶ Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В.П. Семёнова. – Т.7: Малороссия. – С.175.

⁶¹⁷ Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.. – С.48.

⁶¹⁸ 2-е ПСЗ. – Т.4. – №3065. – С.579.

Крымской соли”, за пропозицією міністра фінансів Канкріна та згодою Державної ради, на сіль, що добувалася на лиманах Чорного моря в Одеському повіті Херсонської губернії встановлювався акциз на 10 коп. більший, а ніж для кримської, тобто 70 коп. з пуду⁶¹⁹.

Ставки акцизу на сіль не були сталими – вони поступово збільшувалися й наприкінці 50-х рр. ХІХ ст. Так, зокрема, для продукції, що видобувалася приватними особами на казенних озерах, акциз складав 24 коп. з пуду та 1 коп. з пуду за право добування⁶²⁰; на приватних кримських соляних озерах податкові ставки були трохи меншими – 21 коп. сріблом з пуду⁶²¹, а у травні 1860 р., за клопотанням орендаря Куяльницького й Хаджибейського лиманів дійсного статського радника Новосельського такі ж розміри акцизу встановлюються за добування солі з одеських лиманів. Підходи до оподаткування видобування й продажу солі змінюються 1862 р., коли держава перестала надавати соляні озера й копальні в приватні руки, а для всіх видів солі встановлюється акциз.

3.2.2.2 Акциз на цукор

Попри негативні наслідки мілітарної політики імперії Романових на її економіку, вона все ж зберігала тенденції до розвитку, а капіталістичні відносини проникали майже в усі її сфери. В українських губерніях, окрім традиційного товарного землеробства, вирощування зокрема зернових культур, у 20-х рр. ХІХ ст. “з’являються й швидко розповсюджуються на всьому Правобережжі, Лівобережжі й Слобожанщині плантації цукрових буряків”⁶²². У березні 1830 р. міністр фінансів Канкрін направляє відношення малоросійського військового губернатора щодо пропозиції дворян Полтавської губернії про створення компанії, “для введенія в Малороссии возделывания свекловицы и

⁶¹⁹ Там же.

⁶²⁰ Там же. – Т.33. – О.2. – 33663. – С.294.

⁶²¹ Там же. – Т.35. – О.1. – №35753. – С.518.

⁶²² Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – С.173.

добывания из оной сахара”⁶²³. На засіданні Комітету міністрів 3 травня того ж року ця пропозиція була підтримана й 10 червня 1830 р. Микола I затверджує положення Комітету міністрів про створення такої компанії в Малоросії та її статут. Уся діяльність компанії була окреслена урядовцями в 4 пунктах: 1) про те, що у своїй діяльності вона керувалася імперським законодавством із усіма можливими його змінами в майбутньому; 2) якщо, окрім виробництва цукру, створена компанія матиме бажання на своїх заводах виробляти із “свёклосохарных остатков и продавать чистый спирт, или в приготовлениях, то предварительно испрашивала бы на то дозволения, на точном основании мнения Государственного совета, 23 февраля 1811 года”; 3) компанія отримувала право реалізовувати власну продукцію на усіляких ярмарках, але для торгівлі в містах обов’язковою була сплата гільдійських повинностей; 4) вона мала право використовувати власну печатку, котра не має державного герба, а за свою кореспонденцію та користування послугами поштового зв’язку була зобов’язана сплачувати встановлені вагові й страхові гроші⁶²⁴.

Проте, майже до середини 40-х рр. XIX ст. на цукровому ринку країни домінував привізний тростиновий цукор, котрий обкладався значними митами - 2 руб. 50 коп. з пуду в період 1824 - 1832 рр., протягом 1832-1842 рр. - 2 руб. 80 коп. з пуду, а враховуючи 12,5 % карантинних зборів, мита з пуду привізного цукру в цей період, складали 3 руб. 15 коп.⁶²⁵ Протягом 1842-1849 р. розмір мит на нього зріс до 3 руб. 80 коп. з пуду, рафінад взагалі дозволялося завозити лише через м. Одесу, а скарбниця від митних зборів за привізний цукор у цей період отримала 6 948 191 руб.⁶²⁶ 1841 р. міністр фінансів Є.Ф. Канкрін запропонував оподаткувати й внутрішнє виробництво цукру, встановивши для нього акциз у розмірі 1 руб. з пуду цукрового піску, та 10-рублевий щорічний дозвіл на його виробництво для власників заводів. Такі заходи, за підрахунками міністерства

⁶²³ 2-е ПСЗ. – Т.5. – О.1. – №3704. – С.503.

⁶²⁴ Там же.

⁶²⁵ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. – Т.3. – СПб.: Тип. Тов- ва “Общественная польза”, 1882. – С.142.

⁶²⁶ Там же. – С.142–143.

фінансів мали забезпечити близько 150 тис. руб. щорічних додаткових надходжень до державної скарбниці, проте цю ідею відхилили члени Державної ради, зважаючи на незначну частку – 1/10 споживання цукру виробленого з цукрових буряків, і відповідно вважаючи оподаткування цукрової промисловості передчасним⁶²⁷.

Проте вже 1844 р. 22 петербурзьких цукрозаводчика, котрі використовували кубинський тростиновий цукор-пісок, звернулися до міністерства фінансів із скаргою на “усилившуюся конкуренцию со стороны владельцев предприятий, производивших свекловичный сахар, которые, не будучи обложены пошлинами, продавали свою продукцию по более дешёвым ценам”⁶²⁸. Збільшення кількості заводів, які виробляли цукор із буряка, та їх продукції загрожували державній скарбниці зменшення надходжень від мит на привізний тростиновий цукор. Із ростом цукрової промисловості в українських губерніях зростала й вартість її продукції. Так, наприклад, лише протягом 1842–1847 рр. остання зросла майже в 15 раз, а 81% виробленого 1848-1849 рр. у Російській імперії цукру припадав на їхню долю, де безумовне лідерство тримала Київська губернія, продукція 56 цукрових заводів якої сягала 3,6 млн руб.⁶²⁹

Виходячи з фінансальних міркувань, новий міністр фінансів Ф.П. Вронченко, попередньо зібравши відомості про стан цукрової промисловості в губерніях імперії, знову порушує питання про запровадження акцизу на вітчизняне цукроваріння, проте на об'єднаному засіданні комерційної та мануфактурної рад 5 червня 1845 р. 17 із 24 їх членів не підтримали позицію міністра⁶³⁰. Імператор, вивчивши надані міністром фінансів відомості “о степени развития свёклосохарной промышленности в империи, признав нужным и справедливым установить с упомянутой промышленности умеренный акциз”⁶³¹, доручив Ф.П. Вронченку

⁶²⁷ Рыбаков Ю.Я. Промышленное законодательство России первой половины XIX века (источниковедческие очерки). – М.: Наука, 1986. – С.51.

⁶²⁸ Там же. – С.52.

⁶²⁹ Голобуцкий В.О. Економічна історія Української РСР: дожовтневий період. – С.185.

⁶³⁰ Рыбаков Ю.Я. Промышленное законодательство России. – С.52.

⁶³¹ 2-е ПСЗ. – Т.23. – О.1. – №22024. – С.141.

подати свої пропозиції до Державної ради. Тому під час обговорення цієї проблеми 1847 р., більшість членів ради визнало введення акцизу на цукрову виробництво своєчасним, вважаючи “наилучший способ определения акциза - с машин и снарядов, служащих для извлечения первого сырого сока, с определением акцизной единицы по количеству свёклы, на этих снарядах ежедневно в сок обрабатываемому, и по количеству сахарного песка, с каждого берковца свёклы средним числом добываемому”⁶³². Таким чином, члени Державної ради підтримали ідею акцизного збору з цукрової промисловості та запропонований міністром Вронченком “Статут про акциз із цукробурякового виробництва”, котрий імператор затверджує 25 лютого 1848 р.

Статут передбачав для бажаючих займатися цукроварінням із буряка обов’язкове щорічне отримання в повітових казначействах спеціального свідоцтва, які видавалися на “крепостной бумаге” у відповідності до кількості цукрового піску, котрий вони могли виготовити в стоденний період добування першого сирого соку, за описом використовуваних для цього механізмів. Так, при видобутку соку в межах 200-1000 пудів, свідоцтво видавалося на папері ціною в 3 руб., при видобутку в межах 1–2 тис. пуд. свідоцтво коштувало 6 руб., при збільшенні обсягу на кожну тисячу пудів, до 6 тис., ціна свідоцтва збільшувалася на 3 руб., а потім кожне наступне свідоцтво коштувало більше за попереднє на 5 руб., у результаті чого таке свідоцтво при обсязі виробництва в 9-10 тис. пудів мало вартість 40 руб., при перевищенні цієї межі видобутку цукрового соку бралось свідоцтво ціною в 50 руб.⁶³³ Для готової продукції – цукрового піску – встановлювався з кожного його пуду акциз, який мав поступово, в три етапи, підвищуватися кожні два роки на 15 коп. – з 30 коп. до 60 коп. Введений таким чином акциз у період з 1 вересня 1848 р. до 1 вересня 1850 р. складав 30 коп., з 1 вересня 1850 р. до 1 вересня – 45 коп., і з 1 вересня 1850 р. до 1 вересня 1855 р. – 60 коп.⁶³⁴ Невеликі заводи з річним обсягом виробництва менше 500 пудів отримали значну

⁶³² Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. – Т.1. – С.265.

⁶³³ 2-е ПСЗ. – Т.23. – О.1. – №22024. – С.142.

⁶³⁴ Там же. – С.143.

меншу податкову ставку (15 коп.) на перший із указаних періодів, 30 коп. – на другий і 45 коп. на третій. Проте ця пільга не поширювалася на власників заводів, розташованих у межах однієї губернії, якщо їхнє річне сумарне виробництво перевищувало 500 пудів⁶³⁵. Законодавець для сплати акцизу встановлював період до 1 квітня поточного року, а в випадку дострокового його внесення цукрозаводчики користувалися, “в виде премии, уступкою со стороны казны одного полупроцента с уплаченной суммы за каждый месяц ускорения платежа”⁶³⁶.

Введення акцизу на виробництво цукру з буряків не дало в дореформений період очікуваного фінансового результату, надходження від нього не перевищували 0,22% платежів до державної скарбниці. Наступна таблиця ілюструє отримані державою доходи від акцизу на цукор в період після його введення до 1861 р.

**ДОХОДИ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ ВІД АКЦИЗУ НА ЦУКОР
У 1848-1860 РР.**

*Таблиця 3.16*⁶³⁷

Роки	Надходження в тисячах рублів	Процент у загальній кількості бюджетних надходжень	На 100 жителів припадає руб.
1848	4	0,0002	—
1849	85	0,03	0,11
1850	161	0,08	0,28
1851	190	0,09	0,32
1852	310	0,14	0,50
1853	369	0,17	0,60
1854	371	0,18	0,60
1855	426	0,20	0,65
1856	351	0,13	0,54
1857	353	0,22	0,81

⁶³⁵ Там же.

⁶³⁶ Там же. – С.146.

⁶³⁷ Складено на основі: Блюх И.С. Указ. соч. – Т.3. – С.147.

1858	485	0,19	0,73
1859	580	0,20	0,86
1860	480	0,13	0,60

3.2.2.3 Акциз із тютюну

Тютюнництво в Україні мало давні традиції, автори “Повного географічного опису Російської імперії”, відносять його зародження не пізніш, як до XVI ст. і вважають, що його “колыбелью русского табаководства”⁶³⁸. Саме з неї воно найімовірніше поширилося до Московської держави, а в середині XVII ст. “ввоз табака в Московию принял настолько крупные размеры, что в 1661–1683 годах последовали даже строжайшие по этому поводу запрещения”⁶³⁹. За паління тютюну й торгівлю, котрий вважався “богомерзкой травой”, московська влада наказувала батою, рванням ніздрів, а подекуди навіть смертною карою. Проте, вже 1698 р. Петро I дозволив його продаж і споживання, з 1706 р. вводиться казенне управління торгівлею тютюном, яка здійснювалася через кабацьких бурмистрів і целовальників, а 1716 р. торгівля тютюном віддавалася на відкупі⁶⁴⁰. Після повідомлення мануфактур-колегії Петру I про те, що в Україні вирощують і іноземні сорти тютюну, котрі були кращими за “черкаські”, він повелів: “Того ради стараться о размножении онаго там, также и в других местах по исчислению градусов, под которыми где родится, под такими и в России разводить, выписывая из-за моря тех мест семян и мастеров, которые бы могли тот табак сеять и во время собирать”⁶⁴¹. 1727 р. в Росії дозволяється його вільний продаж, за умови сплати мита в розмірі 1 коп. з фунту тютюну.

Уведений в Україні сенатським указом від 16 травня 1757 р. на 20 років тютюновий відкуп, наданий сенатору графу

⁶³⁸ Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В.П. Семенова. – Т.7. – С.160.

⁶³⁹ Там же.

⁶⁴⁰ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. – Т.3. – С.50–51.

⁶⁴¹ Цит. за: Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В.П. Семенова. – Т.7. – С.160.

П.І. Шувалову, котрий як своїм комісіонерам доручив (1758 р.) цю справу московським купцям П. Каблукову й М. Алісову, негативно відобразився на інтересах київських міщан, “так как многие из них до сих пор занимались покупкою в малороссийских городах “папушного табаку” и продажею его в Польшу, при чём нередко обязывались контрактами на поставку его с польскими торговцами”⁶⁴². Події цих і наступних років свідчать, що даний указ не виконувався не лише міщанами, а й київським магістратом, у котрому, як справедливо зазначає О. Андрієвський “утвердился взгляд на табачный откуп, как на нарушение прав и привилегий города, а потому и естественно, что мещане, действовавшие в подрыв этому откупу, могли встречать скорее потворство со стороны магистрата, чем энергическое преследование”⁶⁴³.

Новий поштовх розвитку українського тютюництва надала Катерина ІІ, які 1763 р. не лише відновила вільну торгівлю тютюном у Малоросії, а й маніфестом від 14 березня того ж року “О разведении, как в Малой России, так в великорусских областях насаждений разных чужестранных табаков”, наказала створити на українських теренах нові плантації для посіву вищих його сортів. Для підтримки ціни й забезпечення збуту тютюну створюються дві компанії, одна в Петербурзі, а друга в Ромнах, проте проіснували вони не довго. Розвиток цієї галузі господарства сприяв налагодженню фабричного виробництва тютюну для нюхання та паління, значні пільги отримують новоросійські фабриканти.

До 1824 р., як указує дослідник російських фінансів І. Бліох, “никто не возбуждал вопроса об извлечении из табачной промышленности дохода для казны, хотя и замечали, что потребление табаку достигло уже значительных размеров”⁶⁴⁴. Усі фінансові проекти через побоювання влади підірвати вітчизняну промисловість, котра лише починала розвиватися, не мали успіху. Проте, для забезпечення покриття державним казначейством зростаючих державних видатків, Микола І 1838 р. указував Сенату,

⁶⁴² А.А. [Андрієвський О.] Табачная контрабанда среди киевских мещан. //Киевская старина. – №11. – 1891. – С.259.

⁶⁴³ Там же. – С.265–266.

⁶⁴⁴ Бліох І.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. – Т.3. – С.54.

що “из числа многообразных отраслей мануфактурного производства, доселе свободных от всякого внутреннего налога, приготовление табаку, как предмета, относящегося собственно к требованиям роскоши, может, без всякого стеснения, обложено быть умеренным акцизом”⁶⁴⁵. 31 березня 1838 р. імператор затверджує підготовлене міністерством фінансів і схвалене Державною радою “Положення про акциз з приготовленого тютюну”, згідно з яким приготовлений тютюн усіх сортів, незалежно від того, чи він привізний, чи місцевого виробництва, з російської або іноземної сировини, підлягав починаючи з 1 січня 1839 р. сплаті акцизу, котрий стягувався через бандеролі (наклеювані ярлики). Для визначення ставки акцизу встановлювалося 5 сортів тютюну, який вироблявся на тютюнових фабриках і домашніх установах, з наступними податковими тарифами:

СТАВКИ АКЦИЗУ З ТЮТЮНУ

Таблиця 3.17⁶⁴⁶

Тютюн з якого стягувався акциз	Для тютюну з приготованих листів нюхального й для паління, в каротах, рулях і пампушах			Для тютюну тертого й кришеного з натурального листа	Для тютюну для паління з корінців чи стебел
Бандеролі	I сорт	II сорт	III сорт	IV сорт	V сорт
Ставка акцизу в рублях із фунта					
Нюхальний тертий тютюн	1,00	0,60	0,40	0,16	
Рулі й кароти для тертя	0,80	0,40			

⁶⁴⁵ 2-е ПСЗ. – Т.13. – О.1. – №11108. – С.217.

⁶⁴⁶ Складено на основі: 2-е ПСЗ. – Т.13. – О.1. – №11108. – С.218.

Кришений для паління	0,60	0,40	0,20	0,12	0,08
Рулли пампуші для кришення	0,50	0,30			
Сигари (зі ста штук)	1,60	0,80	0,40		

Законодавець надавав право “фабрикантам на волю наклеивать бандероли I, II или III сортов, смотря по доброте табаку; но не иначе, как так, чтобы на курительный крошенный и нюхательный тёртый табак бандероли II и III сорта, на кароты же и сигары II сорта, составляли не менее 20 процентов с продажных табаку цен, выставляемых фабрикантами на картузах; сорта же бандеролей I и IV нюхательный, I, IV и V на курительный, I на рулли и кароты, и I и III сигары, – могут составлять у высших сортов, менее, а у низших и более сего числа процентов с цен табаку”⁶⁴⁷. Акцизу не підлягало попереднє приготування тютюну після збору його з полів, висушування, вивітрювання, як це робилося селянами в своїх помешканнях, і котре не вважалося штучним способом приготування.

Тютюнові фабрики дозволялося мали лише в містах, в яких будинки приймалися казною в заставу, а фабрикантами могли бути купці всіх гільдій та селяни за свідоцтвами перших трьох родів. Міщанам і селянам із свідоцтвом 4-го роду, законодавець дозволяв утримувати заклади, в яких вироблялися лише низькосортні тютюнові вироби, але “без примеси, и приготовления из одних натуральных российского произведения листьев и стебельков, каковые продаются земледельцами”⁶⁴⁸. Для виробництва й продажу тютюнової продукції бажаючи, які відповідали зазначеним вимогам, мали щорічно не пізніше 15 грудня брати свідоцтво на наступний рік, котре для фабрик видавалося на 25-рублевому “крепостном” листі, а для кожної лавки – на 10-рублевому, для тютюнового домашнього закладу на 3-рублевому й для лавочки на рублевому⁶⁴⁹. Торгівля тютюновими виробами здійснювали через

⁶⁴⁷ Там же. – С.219.

⁶⁴⁸ Там же. – С.220.

⁶⁴⁹ Там же. – С.220–221.

спеціальні тютюнові лавки й лавочки, в останніх продавалася лише продукція IV і V сортів. Із фабрик допускалася лише оптова торгівля, обсягом не менше 10 фунтів, тому власникам фабрик дозволялося мати при них одну, а поза їх межами ще дві лавки для роздрібної торгівлі власною продукцією. Тютюнові домашні заклади мали право на одну лавочку.

За порушення положення встановлювалися штрафи до 3000 руб. та інші покарання. Проте, враховуючи необхідність розвитку тютюнництва влада в 11-ти губерніях: Астраханській, Катеринославській, Київській, Оренбурзькій, Подільській, Полтавській, Саратовській, Таврійській, Харківській, Херсонській і Чернігівській та в областях Бессарабській і Кавказькій дозволила безбандерольну (безакцизну) торгівлю тютюном для нюхання й паління нижчих сортів місцевого виробництва⁶⁵⁰. Таким чином, із 11 губерній Російської імперії, котрим надавалася пільга щодо неоподаткування виробленого тютюну IV й V сортів, 8 складали українські губернії, в яких наприкінці 30-х – 40-х рр. XIX ст. тютюнництво, все ж, враховуючи феодально-кріпосницьку систему, належало до допоміжних поміщицьких промислів. Утім, зокрема, “на плантаціях куп’янського поміщика Клепацького”⁶⁵¹ воно набуло значного розмаху, а обсяги виробництва тютюну в Україні в цей період були досить великими – наприклад, у Харківській губернії вони складали близько 12 тис. пудів, а в Чернігівській – до 100 тис. пудів у рік⁶⁵².

Уведений 1838 р. акцизний збір на тютюн хоча й забезпечив державну скарбницю додатковим джерелом прибутків, але не в тих розмірах, на які розраховувало міністерство фінансів, тому 1847 р., його новий очільник Ф.П. Вронченко порушує питання перегляду правил цього збору. Заручившись підтримкою імператора, він, перш за все, звертається до генерал-губернаторів і губернаторів 13 пільгових регіонів щодо скасування в них безакцизного продажу низькосортного тютюну місцевого виробництва. Цю ж проблему міністр фінансів піднімає й перед членами Державної ради

⁶⁵⁰ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. – Т.3. – С.56.

⁶⁵¹ Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т.1. – С.52.

⁶⁵² Там само.

пропонуючи до розгляду “Статут про акциз із тютюну”. Розроблений, зі скасуванням податкових пільг, у міністерстві фінансів і розглянутий Державною радою Статут 18 лютого 1848 р. затверджується Миколою І. Цей нормативно-правовий документ був досить деталізованим, його норми містилися у 93 параграфах, що було на 34 більше, аніж у Положенні 1838 р.⁶⁵³

Статут 1848 р. змінював ціну свідоцтв на право виготовлення тютюнової продукції та торгівлю нею. Так, зокрема, для фабрик воно ставало дешевшим на 10 руб. і коштувало 15 руб., для лавок залишалася стара - 10 руб., до 5 руб. подорожчало свідоцтво для домашніх тютюнових закладів і до 3 руб. – для лавочок. Окрім цього чітко регламентувалися податкові правила торгівлі тютюновими виробами в трактирах, кафе-ресторанах, рестораціях, готелях, кавових будинках, буфетах при клубах, театрах та інших подібних закладах населених пунктів різного рівня. Так, зокрема, в містах Москві й Петербурзі це коштувало 20 руб., у губернських і портових містах – 15 руб., в усіх інших містах, містечках і селах – 5 руб.⁶⁵⁴ Дещо дешевшими були свідоцтва на право торгівлі тютюном у харчевнях і розпивочних портерних лавках обох столиць – 15 руб., харчевнях і корчмах губернських і портових міст – 10 руб., а для цих закладів, які знаходилися в менших населених пунктах ціна не змінювалася й складала 5 руб.⁶⁵⁵

Незважаючи на скасування податкових пільг при продажу низькосортних тютюнових виробів у 13 регіонах сільськогосподарського культивування тютюну, законодавець усе ж дозволяв власникам тютюнових плантацій без сплати акцизу й взяття торгівельного свідоцтва вирощений тютюн “в листях і стебельках, папушах или другого рода связках продавать оптом и в розницу как внутри империи, так и для вывоза за границу”⁶⁵⁶.

Нововведення в оподаткуванні виробництва й продажу тютюну призвело лише до незначного збільшення податкових

⁶⁵³ 2-е ПСЗ. – Т.23. – О.1. – №22007. – С.118–129.

⁶⁵⁴ Там же. – С.125.

⁶⁵⁵ Там же.

⁶⁵⁶ Там же. – С.118.

надходжень*. Так, якщо 1847 р. державна скарбниця отримала 1 017 782 руб. 70 коп., то 1848 р. - 1 128 413 руб. 32 коп., а 1853 р. - 1 400 735 руб. 77 коп.⁶⁵⁷, тобто за шість років доходи держави від акцизу на тютюн виросли на 37,62%. А з майже 3 млн пудів вирощуваного в державі тютюну, лише не більше 200 тис. пудів обкладалося бандеролями з відповідними фіскальними платежами. Тому враховуючи зростаючі фінансові потреби держави з 1 січня 1855 р. забороняється домашнє виготовлення тютюну, а фабриканти зобов'язуються купувати бандеролей не менше, як на 500 руб. в рік, при збільшенні плати за них із 20% до 25%. У результаті цих заходів 1856 р. чисті доходи від акцизу на тютюн у Російській імперії склали 2 093 489 руб. 22 коп., 1860 р. - 2 224 825 руб. 97 коп.⁶⁵⁸, проте вони й тоді не перевищували 0,82% усіх бюджетних надходжень⁶⁵⁹, хоча й у 4 - 5 разів переважали доходи від акцизу на цукор.

Окрім цього, тодішній міністр фінансів П.Ф. Брок, намагаючись здешевити адміністрування акцизу з тютюну й збільшити таким чином доходи держави, навіть пропонував у лютому 1858 р. віддавати його в особливі комісіонерства по губерніям. Проте, як указує І. Бліох, "Государственный совет, не сочувствуя откупной системе, не утвердил этих предложений, а возвратил их в министерство финансов для пересмотра"⁶⁶⁰.

3.2.3 Мита й інші збори

Податкова система Російської імперії, окрім особистих податей - подушного, оброчної податі, гільдійських зборів, поземельної податі та акцизів - включала різноманітні збори, що охоплювали мита (збори з приватних осіб на користь держави, коли вони вступали в зносини з державними установами для вирішення своїх власних проблем - судові та інші мита), податки у

* Мається на увазі чистий дохід держави після виключення видатків на адміністрування акцизу.

⁶⁵⁷ Бліох И.С. Финансы России XIX столетия: История - статистика. - Т.3. - С.58-59.

⁶⁵⁸ Там же. - С.61.

⁶⁵⁹ Там же. - С.64.

⁶⁶⁰ Там же. - С.61.

формі мит (збори із цивільних угод, платежі при переміщенні товарів через митний кордон держави) та інші збори (судноплавний збір, штрафи) до державної казни. Цікаво, що використання гербового паперу вимагалось законодавцем як у першому, так і другому випадках, таким чином гербовий збір був всеохоплюючим. Враховуючи, що питання історії російської митної політики й відповідних їй митних режимів ми розглядали при висвітленні діяльності митних органів на українських теренах, то тепер, аналізуючи мита й інші збори в українських губерніях Російської імперії, зупинимося на гербовому зборі.

3.2.3.1 Гербовий збір

Згідно з указом Петра I від 23 січня 1699 р. у Росії з'являється гербовий папір, котрий з 1702 р. отримує назви дворублевого, рублевого й чотиригрибенного. Його ціни в цих межах залишалися до 1763 р., коли їх було підвищено в два рази⁶⁶¹. У грудні 1797 р. іменним указом повелівалось на гербовому папері писати векселі, контракти й усілякі акти, що подавалися до уряду чи судових місць⁶⁶². Остаточню цей збір поширюється на українські (Малоросійську, Київську, Волинську й Подільську) та інші привілейовані губернії (Ліфляндську, Естляндську, Виборзьку, Курляндську, Литовську, Білоруську й Мінську) сенатським указом від 25 травня 1798 р., яким на їх територіях вводились у дію положення іменного указу Павла I від 18 грудня 1797 р. та інших узаконень з цього питання⁶⁶³.

Як відомо, маніфест Олександра I від 11 лютого 1812 р. про комісію для погашення боргів містив комплексні підходи державної влади щодо посилення фіскального тиску на підданих, збільшувалися ставки не лише особистих податей: подушного, оброчної податі та зборів із купецьких капіталів, а й митних зборів, серед яких гербовому законодавець приділив чи не найбільше

⁶⁶¹ Гербовый сбор // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. VIII (15). – СПб., 1892. – С. 457–458.

⁶⁶² ПСЗ. – Т. 25. – № 18532. – С. 254.

⁶⁶³ Там же.

уваги. Разом із Маніфестом видавалося спеціальне Положення про гербовий папір та кріпосні мита (мита від купчих). Згідно з ним встановлювалося три розбори (види) простого гербового паперу: 50 коп. - перший, 1 руб. – другий і 2 руб. – третій⁶⁶⁴. Гербовий папір першого розбору встановлювався для написання приватних клопотань до присутственных, судових, урядових і поліцейських місць; для провадження приватних позовів, судових і поліцейських справ окрім кримінальних; для копій рішень по цим справам, які видавалися прохачам і позивачам у першій інстанції; для запису громадських актів (народження, хрещення та ін.); для маклерських біржових записів; для опису речей на публічних аукціонах⁶⁶⁵. Рублевий, тобто другого розбору, гербовий папір призначався для клопотань, котрі подавалися до міністерств і центральних відомств, для копій вироків в установах другої інстанції, атестатів звільнення від служби, записів купчих і межових книг та купецьких актів і документів, які відправлялися до чужих країв⁶⁶⁶. А папір третього розбору використовувався для копій із рішень Сенату, котрі видавалися позивачам і прохачам для запису купчих і закладних на маєтки ціною менше 500 руб., запису контрактів і різноманітних договорів між приватними особами, копій із усіляких кріпосних актів, угод, заповітів та вірчих листів⁶⁶⁷.

Окремо, російське законодавство, зокрема, “Банкрутський статут”, встановлювали обов’язкове використання гербового паперу в купецькому діловодстві. Так, на дворублевому папері велися книги під назвою гаут-бух, на п’ятидесятикопійчаному – книги поточних рахунків конто-куронт або рест-контра, на двадцятип’ятикопійчаному – журнали, меморії та каси, а усі інші конторські, купецькі і компанійські книги – на десятикопійчаному папері. П’ятикопійчаний папір призначався для ведення книг, в які записувалися копії з листів⁶⁶⁸. Ціна гербового паперу для векселів та позикових листів залежала від їх суми й коливалася в межах 2-60 руб. Для запису купчих та інших кріпосних актів на суму

⁶⁶⁴ Там же. – Т.32. – №24992. – С.186.

⁶⁶⁵ Там же. – С.187.

⁶⁶⁶ Там же.

⁶⁶⁷ Там же.

⁶⁶⁸ Там же. – С.188.

понад 500 руб., у залежності від суми угоди, використовувався гербовий папір вартістю від 3 руб. до 1000 руб. Окрім цього, жовтневим 1808 р. указом, за здійснення купчих договорів, записів дарувань, заповітів та інших актів встановлювалися кріпосні мита в обсязі 6% “с цены покупаемого или иным образом от одного владельца к другому переходящего имения”⁶⁶⁹.

1821 р. збільшується кількість розборів гербового паперу до чотирьох ціна перших трьох залишалася незмінною, а четвертий коштував – 3 руб.⁶⁷⁰, він використовувався для будь-яких вірчих листів, атестатів про службу, паспортів цивільних чиновників на проїзд під час відпусток, для атестатів чи похвальних листів після завершення служби по дворянським і купецьким виборам, для свідоцтва про успішне завершення відкупів, підрядів і поставок, для свідоцтв на річкові й морську судна, для свідоцтв про маєтки які надавалися в заставу, для відпускних, для свідоцтв іноземних консулів на вивізні товари, для паспортів суден які виходили з російських портів, для рахунків підписаних боржниками, для протесту векселів, для маклерських і біржових записів, а також для витягів із маклерських і нотаріальних книг⁶⁷¹. Проте листопадним указом 1821 р. Олександра I від використання гербового паперу звільнялися слідчі й кримінальні справи, клопотання про видачу заслуженої платні чи пенсіону, атестати і свідоцтва, котрі видавалися нижнім чинам при їх відставці чи відпустці, справи про відшукання волі, справи про конкурси, прохачі в банківських, виховних будках, в імператорському людинолюбному товаристві й приказах громадського піклування, а також доноси про зловживання на збитки скарбниці та клопотання лише про казенну користь⁶⁷². Для купецтва й інших торговців встановлювалися три класи з відповідним діловодства згідно з гільдіями та торгівельних свідоцтв іноземних гостей і селян. Так, торговці 1-го класу зобов'язані були мати документацію лише на дворублевих аркушах, зокрема, журнал на 150 аркушів, касу на 100 аркушів і

⁶⁶⁹ Там же. – С.189.

⁶⁷⁰ Там же. – Т.37. – 28814. – С.921.

⁶⁷¹ Там же. – С.922.

⁶⁷² ДАКіО. – Ф.18, оп.1, спр.121, арк. 4 зв. – 5.

головну книгу (гаут-бух чи gros-бух) на 50 аркушах; для торговців 2-го класу встановлювалася аналогічна документація, проте ціна гербового аркуша була вдвічі меншою – 1 руб.; а торговці 3-го класу повинні були мати книги прибутків і видатків на 50 двадцятикопійчаних аркушах⁶⁷³. Таким чином, податковий тиск на ці категорії населення зростав і торговці першого класу окрім визначених особистих податей з капіталу додатково платили державі мито за свою діяльність у розмірі 600 руб. у рік, другого класу – 300 руб., а третього – 100 руб. Цей указ встановлював і ціну на продаж кріпаків та землі, менше якої заборонялося записувати в купчих, для чого усі губернії поділялися на 6 класів. Так, 1 ревізська душа чоловічої статі коштувала не менше 500 руб. у губерніях 1-го класу, до яких належали Московська й Санкт-Петербурзька; 400 руб. – у губерніях 2-го класу: Астраханській, Воронежській, Волинській, Катеринославській, Казанській, Київській, Курській, Нижегородській, Оренбурзькій, Орловській, Пензенській, Рязанській, Саратовській, Симбірській, Слобідсько-Українській, Таврійській, Тамбовській, Тульській, Калузькій, Херсонській, Подільській і землях Війська Донського; 350 руб. – у губерніях 3-го класу: Кавказькій, Полтавській, Чернігівській, Ярославській, Мінській, Гродненській, Віленській та Білостоцькій області; 300 руб. – у губерніях 4-го класу: Владимирській, Вологодській, В'ятській, Костромській, Новгородській, Пермській, Смоленській і Тверській; 250 руб. – у губерніях 5-го класу: Вітебській, Могилівській, Олонецькій, Псковській і 200 руб. – у місцевостях 6-го класу: Архангельській, Іркутській, Тобольській, Томській губерніях і в Грузії⁶⁷⁴. Щодо продажу землі, то ціна її десятини не могла бути меншою за 35 руб. у столичних першокласних губерніях, 30 руб. – у Воронежській, Казанській, Курській, Нижегородській, Орловській, Пензенській, Рязанській, Симбірській, Тамбовській і Тульській губерніях, які були віднесені до другокласних; 25 руб. – у третьокласних Калузькій, Полтавській, Чернігівській, Ярославській і Костромській; 15 руб. – у чотирикласних Вітебській, Владимирській, Могилівській,

⁶⁷³ Там само. – Арк.5.

⁶⁷⁴ Там само. – Арк. 8–8 зв.

Псковській, Саратовській, Слобідсько-Українській, Тверській губерніях, землях Війська Донського й частині Смоленської губернії на високому боці Волги; 10 руб. – у п'ятикласних губерніях Астраханській, Вологодській, В'ятській, Катеринославській, Новгородській, Оренбурзькій, Пермській, Таврійській і Херсонській; 5 руб. у шестикласних Кавказькій, Архангельській, Олонецькій, Саратовській на луговому боці Волги, Іркутській, Тобольській, Томській губерніях і в Грузії⁶⁷⁵.

Проте, незважаючи на детальну регламентацію всеохоплюючого використання гербового паперу зі сплатою відповідних його ціні мит, населення намагалося усілякого їх уникнути, використовуючи при поданні клопотань до владних структур простий папір. Комітет фінансів на засіданні 26 грудня 1824 р. доручив міністру фінансів Є.Ф. Канкріну узгодити з міністром юстиції Д.І. Лобановим-Ростовським заходи “к скорейшему и вернейшему взысканию денег за употребляемую, вместо гербовой, простую бумагу, для приумножения посредством лучшего наблюдения самых судебных мест, казённого дохода, который теперь столько мало соответствует количеству производящихся в присутственных местах дел, и едва не расходуется в посторонние руки, и сделать о том без отлагательства представление, куда следует”⁶⁷⁶. Керівник фінансового відомства імперії, звертаючись до свого колеги з міністерства юстиції, просив його циркулярно підтвердити всім прокурорам і через них губернським і повітовим стряпчим, щоб вони чітко дотримувалися положень височайшого указу від 24 листопада 1821 р. й інших узаконень, а в усіх судових і присутственных місцях зберігався законодавчо встановлений порядок використання гербового паперу, стягнення мит за використаний замість нього простий папір. У серпні 1829 р. Сенат підтримав проект колезького радника Коновцева, за яким мито за використання простого замість гербового паперу стягувалося лише із тієї сторони, котра програвала справу в судових чи присутственных місцях⁶⁷⁷.

⁶⁷⁵ Там само. – Арк. 9–9 зв.

⁶⁷⁶ ПСЗ. – Т.40. – №30408. – С.357.

⁶⁷⁷ 2-е ПСЗ. – Т.4. – №3096. – С.602.

Політика Є.Ф. Канкріна на послаблення фінансового тиску для торговців і промисловців, котра, як указувалося вище, призвела до зменшення податкових ставок із гільдійських зборів і торговельних свідоцтв, відобразилася й на гербових зборах. Так, зокрема, в іменному указі Миколи I наголошувалося, що окрім багатьох преференцій, наданих вітчизняній торгівлі й промисловості, бажаючи дарувати нові полегшення у використанні гербового паперу в різних угодах, було вирішено використовувати для запису угод папір менших розборів, зокрема, всі акти на суму до 500 руб., для запису котрих, згідно з листопадним 1821 р. указом мав використовуватися 3-рублевий папір 4-го розбору, укладалися на рублевому 2-го розбору папері, це ж стосувалося й рахунків, підписаних боржниками, протесту векселів, маклерських біржових записок і виписок із маклерських і нотаріальних книг на суму до 500 руб.⁶⁷⁸

Намагаючись розширити соціальну основу російської влади в приєднаних від Польщі губерніях і показати лояльне ставлення самодержавства до представників шляхти, які не брали участі у повстанні 1830–1831 рр. й оформляли російське дворянство, проте були “весьма бедные люди, которые не в состоянии писать переводы своих документов на гербовой бумаге, и потому лишаются возможности доказать свое дворянство”⁶⁷⁹, їм дозволялося, за підтвердженням місцевого начальства про їх злиденність, надавати переклади документів із доказами дворянства на простому папері.

Уявити, настільки значними були надходження від гербового збору, дозволяють наведені Є.Ф. Канкріним 1838 р. відомості. Міністр указував, що “гербовой бумаги, составляющей доход гербового сбора расходуется в год: крепостной до 200 000, вексельной и заемной до 450 000, гербовой простой до 5 560 000, для негоциантов до 11 200, для крымской соли до 20 000, а всего до 6 241 200 листов. Доходы же за всю сию бумагу простираются до 8 800 000 рублей”⁶⁸⁰.

⁶⁷⁸ Там же. – Т.5. – О.1. – №3700. – С.498.

⁶⁷⁹ Там же. – Т.10. – О.1. – №8159. – С.452.

⁶⁸⁰ Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – С.46.

Після монетарної реформи Є.Ф. Канкріна 1839 р. й переводу усіх розрахунків на срібло, в червні 1841 р. Микола І затверджує додаткові правила про гербовий збір, згідно з якими з 1 січня 1842 р. усі клопотання, котрі подавалися у середні й вищі інстанції, чи особам відповідних їм розрядам (окрім апеляційних скарг), мали писатися на гербовому папері на один розряд більшому, аніж до цього. Тобто, замість гербового паперу ціною 30 коп. сріблом, на папері вищого розбору ціною в 60 коп. сріблом, а замість паперу у 60 коп. сріблом необхідно було брати папір четвертого розбору, аркуш якого коштував 90 коп. сріблом. Підвищення не стосувалося клопотань про переселення малоземельних державних селян, до середніх інстанцій та їх представників використовувався папір другого розбору ціною 30 коп. сріблом, а до вищестоячих – другого, по 60 коп. за аркуш. Найбільше зросли мита за свідоцтва про народження й хрещення – вони для всіх верств населення, окрім селян і міщан, зросли з 15 коп. сріблом до 90 коп. сріблом; види й посвідчення для отримання торговельних свідоцтв купців першої гільдії зросли також у шість разів із 15 до 90 коп. сріблом за аркуш, для купців другої гільдії у чотири рази до 60 коп. і третьої – до 30 коп., а види на проживання для іноземців із 15 коп. подорожчали до 2 руб.⁶⁸¹ Вірчі листи, включаючи й кредитні доручення, що видавалися купцями їх прикажчикам, оформлялися на папері ціною 2 руб. сріблом замість 90 коп. сріблом. Вводилися нові сорти гербового паперу номіналом у 2, 3, 5, 6 і 10 руб. сріблом.

Ще більш жорсткими були підходи щодо гербових зборів у часи правління Олександра І. Закон від 22 грудня 1858 р. не визнавав дійсними “обязательства, договора и всякого рода акты, как домашние, так и явочные или же совершаемые крепостным порядком, писанные на простой или ненадлежащего достоинства гербовой бумаге”⁶⁸².

⁶⁸¹ 2-е ПСЗ. – Т.16. – О.1. – №14617. – С.498.

⁶⁸² Министерство финансов: 1802–1902. – Ч.1. – С.500.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Як бачимо, податкова політика Російської імперії щодо населення українських губерній у кінці XVIII – середині XIX ст. особливо не відрізнялася від загальноімперської, адже ґрунтувалася на становому й релігійному підходах, а не на етнічному. Її основу складав поділ суспільства на податні й неподатні стани, закладений ще у третьому десятилітті XVIII ст. після введення подушної системи оподаткування, поширеної на українські терени в 1760–1790-х рр. Подушне було становим феодальним податком, що стягувалося із сільських обивателів: державних, приписних, удільних, кріпосних селян, поміщицьких дворових людей, різного найменування вільних поселенців, а також міщан*, цехових і робочих людей у містах. Уведене 1724 р. подушне проіснувало більше, ніж півтора століття й на початку 1860-х рр., усе ще залишалося основним податком – навіть після звільнення від нього міщан 1863 р. воно становило близько 70% загальної суми податкових надходжень, а його платниками були більше, ніж 26 млн осіб чоловічої статі із 70-мільйонного населення держави⁶⁸³. Проте навіть коли його платниками були й міщани, основний податковий тягар усе ж лежав саме на різних категоріях селянства, адже українські губернії, як і переважна більшість російських, були аграрними. Окрім подушного, з державних селян стягувалася оброчна подать, яка нараховувалася за ревізькими душами й мала такі ж недоліки, як і подушна. Ставки цих податей постійно збільшувалися, а їх сума наприкінці 30-х рр. XIX ст. у 9-11 разів перевищувала ті, що встановлювалися протягом 1719-1724 рр.⁶⁸⁴

Необхідно зазначити, що в сусідніх країнах податкові системи були більш складними й прогресивними, розміри податків не визначалися абстрактними ревізькими душами, а залежали від майнового стану платника. Так, наприклад, протягом першої половини XIX ст. значних змін зазнала податкова система

* 1775 р. від нього звільняється купецтво, для якого встановлюються гільдійські мита.

⁶⁸³ Ананьич Н.И. К истории отмены подушной подати в России // Исторические записки. – Т. 94. – М.: Наука, 1974. – С. 184.

⁶⁸⁴ Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – Т. 1. – С. 50.

Австрійської імперії – 1817–1820 рр. удосконалюється земельний податок, уведений ще в середині 70-х рр. ХVІІІ ст., 1820 р. вводиться податок з будівель, а 1849 р. – податок з доходів фізичних осіб⁶⁸⁵. До речі, у Російській імперії останній з'являється лише 1916 р. Проте, не зважаючи на прогресивність австрійської податкової системи, для українських селян, як і мільйонів інших підданих імперії Габсбургів, податковий тиск був досить значним, їхні землі підлягали подвійному оподаткуванню, адже окрім земельного*, податок із доходів сплачувався також і з землі. Податковий тиск на 1 мешканця цієї країни в другій половині ХІХ ст., у переведенні на франки, складав 12,4 для прямих і 26,57 для непрямих податей, а в імперії Романових ці показники все ж були значно меншими – 2,99 для прямих і 16,42 для непрямих податей⁶⁸⁶.

Податкова політика Санкт-Петербурзького, як і Віденського та інших європейських дворів, переслідувала насамперед фінансову мету, а визискування селянства як основного суб'єкта оподаткування нерідко перевищувало його платоспроможність. І, як наслідок, викликали податкові заборгованості, котрі влада нерідко, використавши різноманітні засоби стягнення, “височайше прощала”, але вони накопичувалися знову й знову. У безрезультатній боротьбі з недоїмкою, влада вдавалась до застосування позаекономічних примусів, навіть до військових екзекуцій у казенних селах. Селянська реформа 1861 р. в Російській імперії посилила фінансовий тиск на селянство, наклавши на нього викупні платежі (як і в Австрійській імперії 1848 р.).

Окрім основного для кріпосницької Російської імперії станового підходу до оподаткування підданих, було й оподаткування за релігійною ознакою, котре перш за все

⁶⁸⁵ Янжул І.І. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – С.387.

* І.Франко указував, що цей податок на Галичині становив близько 40,6% усіх прямих податків, а в Чехії – 46,1% (Детальніше див.: Франко І. Сила податкова Галичини // Зібрання творів. – Т.44. – Кн.І. – С.139).

⁶⁸⁶ Янжул І.І. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – С.401.

стосувалося єврейського населення приєднаних від Польщі територій. Податкова політика Російської імперії щодо євреїв у кінці XVIII – середині XIX ст. характеризувалася встановленням спеціальних з них зборів, зокрема: 1) введеної з 1 липня 1794 р. Катериною II подвійної податі; 2) коробкового збору; 3) свічного збору; 4) збору з єврейських типографій. Фіскальний бік коробкового збору взяв гору над релігійними заходами російського самодержавства щодо непоширення іудаїзму, магометанства, язичництва – вихрещенням євреїв, котрим за прийняття християнства надавали значні фінансові преференції⁶⁸⁷. Законодавство імперії та її адміністративно-поліцейський апарат саме із фіскальних міркувань ставали на варті дотримання єврейськими масами вимог Талмуду щодо кошерного харчування й відповідних ритуалів при його приготуванні. Владні структури мали карати євреїв, які не дотримувалися кошера, як осіб, котрі ухилялися від сплати коробкового збору. Щоправда, російська влада встановлювала спеціальні збори за носіння євреями ярмулок.

Якщо до євреїв застосовувалася практика виокремлення їх із маси податних станів, то щодо іншої значної групи нехристиянського населення українських губерній, зокрема, Таврійської – кримських татар – проводилася політика на уніфікацію податкових зобов'язань. Якщо на початку XIX ст. вони взагалі не платили державних податей й повинностей, а в другому десятиріччі XIX ст. сплачували лише кошти на опалювання військових будівель, ставка цих платежів відповідала платежам різних категорій державних і поміщицьких селян на утримання пошт і малозначущі земські повинності – 2 руб. 25 коп., то в 1830 - х рр. татари-селяни були майже зрівняні в платежі подушного з іншими категоріями селян. Проте, незважаючи на належність до державних селян, вони не сплачували оборочної податі. Таким чином, чітко видно курс міністерства фінансів Російської імперії щодо уніфікації податкової політики в усіх частинах держави.

⁶⁸⁷ ПСЗ. – Т.37. – №28377. – С.410–411; 2-е ПСЗ. – Т.5. – О.2. – №3951. – С.70–72; 2-е ПСЗ. – Т.34. – О.2. – №35150. – С.273–274 та ін.

Регіональні особливості податкової політики Російської імперії віддзеркалені в оподаткуванні купецтва та торговців трьох південноукраїнських губерній – Катериноставської, Таврійської та Херсонської, особливо ряду пільгових міст цього краю, що, з одного боку, давало значний поштовх розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, формуванню ринкових відносин у сільському господарстві Південної України, його товаризації, а, з іншого, гальмувало розвиток місцевої промисловості.

Щодо непрямих податей і зборів, українські терени, разом із губерніями Білорусії та Прибалтики, протягом усього дореформеного періоду зберігали назву “привілейованих губерній”, адже оподаткування виробництва й торгівлі алкогольними напоями мало тут свої особливості, відзначаючись широким колом суб’єктів цього виду підприємницької діяльності. Питні збори характеризувалися домінуванням фіскальних інтересів держави й були одним із найважливіших джерел наповнення бюджету. В українських губерніях співіснувало традиційне для них вільне винокуріння й традиційні для російських губерній винні відкупи, що породжувало значні проблеми із наглядом за ними, а особливо за переміщенням алкогольної продукції. Проте не зважаючи на спроби міністерства фінансів уніфікувати оподаткування торгівлі й виробництва алкоголю в імперії, царат не наважився порушити права місцевих поміщиків, попри значний відсоток серед них поляків, навіть після польського повстання 1830-1831 рр. Стосовно інших непрямих податей, то українські губернії не мали відмінностей у їхньому справлянні.

РОЗДІЛ IV. МІСЦЕВІ ОПОДАТКУВАННЯ

В українських губерніях Російської імперії, як і в державі в цілому, місцеві фінанси склалися із трьох самостійних систем, зокрема, земського, міського й мирського господарств, котрі мали власні фіскальні надходження й відповідні бази оподаткування. Зупинимось детально на кожній із них.

4.1 ЗЕМСЬКІ ЗБОРИ

Звід законів Російської імперії вказував, що земські повинності полягали “в исправлении обывателями губернии некоторых определённых потребностей местного ея управления, когда устройство и содержание их не принято на счёт общих государственных доходов”¹. Земські повинності мали як натуральний, так і грошовий характер, проте спрямовувалися на задоволення не лише місцевих – губернських (обласних), а й загальнодержавних потреб. До початку XIX ст. земське господарство Російської імперії, як цілком справедливо зазначав

¹ Свод уставов о повинностях // Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный (далі - СЗ). – Т.4. – СПб.: Типография второго отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1842. – С.249.

С.Ю. Вітте, розвивалося “почти без всякого вмешательства центральной власти и находилось в весьма неудовлетворительном состоянии; раскладки не имели никаких определённых оснований и были крайне неуравнительны”². Проте навіть у кінці XIX ст. поняття земських повинностей, як повинностей місцевих, не отримало чіткого визначення в імперському законодавстві³.

До земських повинностей належали: поштові, утримання мостів, переправ і доріг, опалення й освітлення військових будівель, ремонт будівель, побудованих місцевим коштом та ін. Так, наприклад, у часи правління Катерини II, в Санкт-Петербурзькій, Псковській, Могилевській, Полоцькій, Харківській, Воронежській і Олонецькій губерніях існував грошовий збір на утримання пошт, сумарні надходження від якого у кінці XVIII ст. складали 218 827 руб. 12 ½ коп.⁴ у рік. Проте в січні 1797 р. грошові збори на поштову повинність скасовуються, а утримання пошт покладається на фурманів, щоправда за їх достатньої кількості, а в деяких губерніях було вирішено “к дополнению недостатка помощь учинить нарядом от городов и уездов; где же и вовсе нет ямщиков, там содержать почты нарядом с городов и уездов, яко общественную повинность, предоставляя городским и уездным жителям, самим ли отправлять сию службу, иди же вместо себя нанимать”⁵. Губернським правлінням спільно з предводителями дворянства наказувалося виробити зрівняльне положення щодо утримання поштових коней у відповідності до кількості ревізьких душ у населених пунктах. Проте, поштова повинність і надалі продовжувала існувати переважно в грошовій формі, а місцеві громади на зібрані кошти наймали фурманів для її виконання. Для прикладу, у Кременчуцькому повіті Малоросійської губернії протягом 1798 р. на утримання поштових станцій було зібрано 4844 руб. 64 коп., з яких 38 руб. 64. коп. – з

² Вітте С.Ю. Конспект лекцій о народном и государственном хозяйстве, читанных его императорскому высочеству великому князю Михаилу Александровичу в 1900–1902 годах. – М.: Фонд экономической книги “Начала”, 1997. – С.468.

³ Скалон В. Земские финансы // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т.12а. – СПб., 1894. – С. 514

⁴ ДАХеО. – Ф.7, оп.2, спр.1, арк. 77.

⁵ Там само. – Арк. 77 зв.

483 душ купців християн, 4 руб. 56 коп. – з 57 душ купців євреїв, 86 руб. 08 коп. – з 1076 душ міщан християн, 24 руб. 88 коп. – з 311 душ міщан євреїв, 183 руб. 12 коп. – із 2289 душ поміщицьких селян, котрі перебували в поземельному окладі, 1442 руб. 64. коп. – із 18033 душ поміщицьких селян і козацьких підсусідків, які перебували в подушному окладі, 2342 руб. 24 коп. – з 29278 козаків, 648 руб. 24 коп. – з 8103 військових поселенців і 74 руб. 24 коп. – з 928 душ казенних і колишніх монастирських селян⁶. Протягом наступного 1799 р. у зв'язку зі збільшенням кількості податного населення на 1045 душ дещо зросли й сумарні надходження - 4928 руб. 24 коп.⁷ Як бачимо, поштові збори для представників податних станів Кременчуцького повіту в кінці XVIII ст. складали 8 коп. з ревізької душі, незалежно від соціального стану та релігійної чи національної належності. Зібрані кошти видавалися утримувачам поштових станцій купцю Миколі Донову, майору Федору Каличевському та майору Якову Бровкову⁸. Поштові збори, як і всі податі, мали спільну ваду – хронічні недоїмки. Так, в аналізованому Кременчуцькому повіті за 1799 р. в недоїмці було 20 руб. 88 коп., а в Хорольському, Миргородському й Кременчуцькому повітах вона разом складала 63 руб. 42 коп.⁹

Хаос у встановленні й стягненні земських повинностей змусив Олександра I в липні 1802 р. звернутися до Сенату з іменним указом, в преамбулі котрого наголошувалося, що “взымаемые с обывателей городов, поселян и помещиков на устроение дорог, содержание почт и на исправление прочих городских и земских повинностей сборы не столько тягостны бывают сами по себе, сколько по разнообразию их сроков, по неуравнительной раскладке, и часто по произвольному их взысканию, и желая приведением их в единообразное положение и общую известность пресечь по возможности безотчётное их употребление, Мы признали нужным, чтоб Правительствующий Сенат, обратив на сие

⁶ ДАЧО. – Ф.128, оп.1, спр.42, арк.172.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – Арк.173.

⁹ Там само. – Арк.174–175.

особенное внимание, занялся средствами привести сию часть народной повинности в надлежащую ее ясность и определённость”¹⁰. Сенату пропонувалося зібрати по губерніям відомості про наявні там окрім подушного та інших казенних податей збори на громадські потреби й повинності, про збори на утримання поштових коней, а також на так звані добровільні складки. Відомості повинні були бути підписаними не лише губернаторами, а й повітовими та губернським предводителями дворянства, а в містах міськими головами й членами магістратів. Зібрані дані повинні були проаналізуватися членами Сенату й уніфікуватися таким чином, “чтоб каждой гражданин, помещик и крестьянин знал, что именно и когда в число повинностей, на нем лежащих, внести он обязан деньгами или исправит натурою”¹¹. Проте, на практиці виконати такий указ імператора виявилось досить складно, а в деяких регіонах навіть нереально. Особливо це стосувалося територій із неусталеним адміністративним поділом, зокрема малоросійських та приєднаних від Польщі губерній. Так, зокрема, у рапорті Глухівського нижнього земського суду до чернігівського малоросійського губернатора І.В. Френздорфа указувалося, що ні повітовий предводитель дворянства, ні власне цей суд не мають відомостей про наявні в повіті збори й натуральні повинності, окрім подушного та інших казенних податей¹². А маршал Новомістного повіту цієї ж губернії повідомляв губернатора про те, що скласти необхідні відомості по його повіту за 1799-1801 рр. взагалі неможливо, адже Нове Місто було до цього заштатним і земські повинності в ньому збиралися до Стародубського повіту¹³. Лише міські думи спромоглися надати детальні відомості про всі місцеві грошові й натуральні повинності¹⁴. У Київській губернії детальний звіт про місцеві повинності склали 1804 р. Згідно з ним сумарні грошові повинності за той рік, окрім подушного й рекрутської податей, складали

¹⁰ ПСЗ. – Т.27. – №20344. – С.202–203.

¹¹ Там же. – С.204.

¹² ДАЧО. – Ф.128, оп.1, спр.42, арк. 25.

¹³ Там само. – Арк. 27 зв.

¹⁴ Там само. – Арк. 143–143 зв.

304 314 руб. 90 коп., а платниками були 509 604 ревізські душі¹⁵. Ці кошти витрачалися на утримання штатів губернських установ, на поштові станції, військові будівлі та інші необхідні видатки місцевої влади. 1804 р. з київських міщан уперше були зібрані, нарівні з іншими мешканцями губернії, кошти на будівництво й утримання військових будівель, проте кошти на поштові потреби та на утримання десятників і сторожів продовжували виділятися із міських доходів, і не збиралися з киян¹⁶. Окрім грошових, мешканці губернії справляли й натуральні повинності, зокрема облаштування стаєнь, лазаретів, гауптвахт, шлагбаумів, плаців, штабних квартир та інших військових об'єктів, їх опалення та ремонту; ремонт доріг, мостів і переходів; надавали підводи для військових команд і полків, а також для супроводження арештантів і провозу казни; приблизна вартість цих повинностей у Київській губернії 1804 р. склала 395 466 руб.¹⁷

У деяких регіонах як експеримент вводилися й інші збори для фінансування місцевих і державних потреб. Так, зокрема, для будівництва поштових будинків із невипаленої цегли в малоросійських губерніях, 1804 р. вводився на три роки додатковий 15-копійчаний збір “с обывателей, в казну подати платящих”¹⁸.

Увага центральних органів влади до проблеми впорядкування земських повинностей у Російській імперії дала певні зрушення у цій справі. Сенат накопичив матеріали про наявні в губерніях збори, для вивчення котрих, узагальнення й в кінцевому рахунку впорядкування, згідно з іменним указом Олександра I від 1 травня 1805 р. створюється комітет для зрівняння земських повинностей¹⁹. Враховуючи, що в державі й надалі існував безлад у цьому питанні, імператор доручає міністру внутрішніх справ В. П. Кочубею, “для скорейшого отвращения неудобств в распорядке земских повинностей доселе бывших... предоставитъ способы, коими бы до общаго их по государству уравниения, можно было предварительно

¹⁵ ЦДІА. – Ф.533, оп.1, спр.728, арк. 17 зв.–18.

¹⁶ Там само. – Арк. 16 зв. –17.

¹⁷ Там само. – Арк. 19 зв. –20.

¹⁸ ПСЗ. – Т.28. – №21234. – С.239.

¹⁹ Там же. – №21736. – С.1011.

привести отправление по каждой губернии в некоторую определённости”²⁰, а 2 травня 1805 р. Олександр I затверджує “Попереднє положення про образ справляння існуючих нині земських грошових повинностей по кожній губернії, до загального їх зрівняння в державі”²¹. Дане положення складалося із 6 розділів і 51 статті. Законодавець указував, що грошові збори на справляння земських повинностей могли існувати лише на основі височайших указів і узаконень, й поділялися на два види: щорічні й одноразові, перші збиралися на утримання пошт, поштових будинків, казарм, їх опалення, освітлення та ін., а другі призначалися на нові будови чи важливі ремонти в будівлях, які утримувалися від землі²². Депутати від дворянських зібрань і купецтва, в присутності губернатора й віце-губернатора, на основі кошторису щорічних земських потреб мали проводити його “раскладку сколько можно уравнильную по каждому состоянию”²³, а в тих губерніях, де не було дворянських виборів, цю процедуру здійснювали за участі начальника губернії, віце-губернатора й депутатів від міст. При здійсненні розкладки мала враховуватися кількість населення в повіті й місті, місцеві вигоди повіту й міста, їхня промисловість, відстань від місця виконання головних земських повинностей, постій, які мешканці деяких повітів несли натурою та ін. Остаточну складену таким чином розкладку затверджував військовий губернатор чи генерал-губернатор і передавав у губернське правління для її виконання через земські й міські поліції. Кошториси одноразових земських зборів та їх розкладка проводилися аналогічно з щорічними зборами.

Попереднє положення врегульовувало й добровільні дворянські складки, щоправда із зауваженням, що вони не відносилися до земських повинностей, а вводилися дворянством на його зібраннях “по собственному подвигу его и по раскладке, им самим устанавливаемой на предметы общепользные”²⁴, проте цей “подвиг” лягав на плечі селянства додатковими податковими

²⁰ Там же. – №21737. – С.1011.

²¹ Там же. – С.1012.

²² Там же.

²³ Там же.

²⁴ Там же. – С.1015.

зборами, адже “раскладка сумм, дворянством определяемых, должна чиниться по соразмерности душ, каждым владеемых”²⁵.

Незважаючи на спроби законодавця упорядкувати таким чином земські повинності, проблема й надалі залишалася неврегульованою, адже положення, регламентуючи способи розкладки земських повинностей, залишило поза увагою предмети цих повинностей, особливо натуральних. Окрім цього, не встановлювалося межі земських повинностей, а віддавалося все на розсуд губернських адміністрацій. Усе це й надалі провокувало конфліктні ситуації, як наприклад, у Київській губернії, коли київський губернський маршал звернувся до царя із клопотанням дворянства губернії про розстрочення суми встановленої на 1806 р. для утримання різних військових будівель і будівництва будинків в обсязі 453 262 руб. на наступні 1807–1809 рр.²⁶ У квітні 1806 р. Олександр I задовольнив це прохання, наказуючи, щоб інші кошти, визначені на земські повинності, в сумі 119 801 руб. були стягнуті вчасно, згідно з положенням. Але трирічна розстрочка не вирішувала проблеми й київський губернський маршал тасмний радник Козловський знову звертається із клопотанням до імператора, котрий визнав причини, викладені маршалом, досить вагомими й відстрочив цей трирічний платіж до того часу, коли буде чітко визначена потреба губернії у військових будівлях та поштових будинках, на основі якої мали бути проведені нові розрахунки необхідних коштів й затверджені нові розкладки²⁷.

З метою ліквідації деяких правових прогалин у питанні земських повинностей в січні 1808 р. виходить іменний указ “Про неукладення надалі підрядів на виконання земських повинностей і про виконання їх натурою”, в котрому наголошувалося, що в багатьох губерніях “вводятся в общие сметы и по оным раскладываются на обывателей денежные сборы, между прочим на исправление дорог, мостов, гатей, также на препровождение колодников, и потому все сии статьи отдаются по контрактам на

²⁵ Там же. – С.1016.

²⁶ Там же. – Т.29. – №22072. – С.151.

²⁷ Там же. – №22575. – С.1228.

подряд”²⁸, що було досить незручно як для мешканців губерній, які платили земські збори, так і, власне, для губернських владних структур, адже підрянчики досить часто не виконували взятих зобов’язань і всі тяготи з ремонту доріг, мостів та ін. знову падали на плечі місцевого населення, котре, сплативши за це гроші як земські збори, потім мало виконувати їх натурою. Враховуючи всі ці негаразди, Олександр I забороняв у подальшому укладання подібних контрактів, а у тих губерніях, де вони існували, й підрядники не бажали їх розривати достроково, вимагав від губернаторів, щоб вони “со всею строгостию наблюдали, чтобы принявшие на себя исправление помянутых статей, непременно выполнили свои условия во всей точности; в противном же случае поступать с ними, как с неисправными подрядчиками по законам без малейшего упущения”²⁹. Проте, земські збори й надалі залишалися досить далекими від упорядкування, на місцях продовжували збирати про них відомості, наприклад, Херсонське губернське правління в серпні 1808 р. наказувало повітовим предводителям дворянства “собрать сведения сколь возможно поспешные, во-первых, о единовременном денежном сборе, назначенном на разные постройки и починки от земства содержимым, во-вторых, о ежегодном денежном сборе на исправление земских повинностей как то на содержание почт, и прочее и, в-третьих, о исправлении натурою общей земской повинности яко то мостов, гатей, дорог, препровождение колодников и тому подобного, объяснив при том, какие именно предметы исправляются подрядом... и где и какие натурою, какие значится в сметах”³⁰. На невпорядкованості земських зборів, особливо наголошувалося в маніфесті від 2 лютого 1810 р., підкреслюючи, що в загальній масі податкових платіжів підданих, “важнейшая часть поступает ныне не на общие государственные расходы, но на исправление внутренних земских повинностей, в распоряжке коих существует великая неуравнительность и безотчётность, от чего сии повинности и составляют во многих

²⁸ Там же. – Т.30. – №22829. – С.82.

²⁹ Там же.

³⁰ ДАКиО. – Ф.18, оп.1, спр.61, арк. 219.

губерніях тяжестъ, несравненно превышающую все казённые подати”³¹.

Проблема впорядкування земських повинностей відображена й у липневому 1811 р. наказі міністерству фінансів, в якому зазначалося, що міністр фінансів мав звертати особливу увагу на збори, відомі як земські повинності, діючи на підставі положення 1805 р., він мав опікуватися зрівнянням цих повинностей у всіх губерніях та привести їх поступово до загальних правил, щодо казенних податей, так, щоб із часом “все сии повинности сняты были на казну и исправляемы из общих государственных доходов”³². Аналізуючи грошові земські повинності в імперії, міністерство фінансів звернуло увагу на невизначеність у положенні 1805 р. потреб, котрі фінансувалися із земських зборів, що давало змогу місцевій владі включати до земських кошторисів зовсім нові статті видатків³³. Саме на впорядкування статей земських повинностей спрямовувався іменний указ від 14 червня 1816 р., в якому чітко визначався їх перелік і наголошувалося, що окрім них “никакие другие обыкновенною земскою повинностью почитаемы быть не должны”³⁴, а в разі, якщо в деяких губерніях усе ж існували особливі статті зборів, не визначені законодавцем, то начальники губерній мали на протязі двох місяців повідомити про це міністра внутрішніх справ і чекати з цього питання височайшого розпорядження, без котрого, під особисту відповідальність губернаторів заборонялося стягувати будь-які збори. Губернські установи позбавлялися права остаточно затверджувати земських кошторисів, віднині після їх вивчення в міністерстві фінансів останнє слово на законодавчому рівні щодо них мала сказати Державна рада. Окрім цього, в липні того ж року відновлює діяльність призупинену на основі лютневого 1810 р. маніфесту Олександра І, створений 1805 р. комітет для впорядкування земських повинностей³⁵.

³¹ ПСЗ. – Т.31. – №24116. – С.59.

³² Там же. – №24689. – С.756.

³³ Министерство финансов: 1802–1902. – Ч.1. – С.89.

³⁴ ДАПО. – Ф.83, оп.3, спр.26, арк. 365.

³⁵ ПСЗ. – Т.33. – №26377. – С.968.

Усі ці заходи сприяли впорядкуванню земських повинностей в імперії, визначенню чітких ставок земських зборів з різних категорій платників й охоплення цими зборами більшої кількості підданих, зменшенню довільних поборів з населення та зловживання місцевих властей із земськими коштами. Візьмемо для прикладу Чернігівську губернію, котра мала досить різноплановий соціальний склад мешканців. Так, зокрема, за свідченням малоросійського генерал-губернатора князя Рєпніна при розгляді кошторису на земські повинності на триріччя із середини 1818 р. до середини 1821 р. місцевими владними структурами було запропоновано стягувати на земські потреби $\frac{1}{4}\%$ із купецьких капіталів, по 1 руб. 20 коп. – із міщан різних віросповідань, по 1 руб. — з козаків і різночинців, які мешкали в містах, по 96 $\frac{1}{2}$ коп. – із усіх категорій селян³⁶. Також земському збору підлягали дворяни, котрі не мали кріпаків*, для них ставки оподаткування варіювалися в залежності від майнового стану й місце проживання. Так, особи середнього достатку мали платити по 1 руб. 85 коп. з душі, таких було 68 осіб у м. Чернігові, 72 – в м. Ніжині, 88 – у м. Конотопі, 80 – у м. Козельці, 98 – у м. Новгороді-Сіверському, 230 – у м. Глухові, 107 – у м. Сосниці, 158 – у м. Мглині, 96 – у м. Стародубі, 46 – у м. Городні, 95 – у м. Борзни. Значно більшими були такі збори для 186 осіб у м. Кролевці і 16 – у м. Суражі - 5 руб. 55 коп.; більш заможні 190 осіб дворянства, яке не володіло селянами, вважалися “достаточними” й для них встановлювалися земські збори як правило в розмірі 3 руб. з душі, лише в містах Кролевці й Суражі вони сягали 18 руб.³⁷ Міністерство фінансів не підтримало такий підхід місцевих властей до встановлення земських зборів і в затвердженому Державною радою кошторису земських

³⁶ ДАЧО. – Ф.128, оп.1, спр.2346, арк. 38 зв.

* Це опосередковано підтверджувало те, що встановлений для дворян лютьневим маніфестом 1810 р. одноразовий збір з доходів і визначався за кількістю їхніх кріпаків з розрахунку 50 коп. з кожної ревізької душі, був лише додатковим фіскальним збором із селян, а земські збори з кріпаків, їхні власники вважали власними видатками, тому й на дворянських зібраннях, які відігравали важливу роль у справі встановлення земських повинностей вирішували за справедливе встановити збори із дворян, які не володіли селянами.

³⁷ Там само.

повинностей на 1818–1820 рр. для цієї губернії указувалося стягувати з купців “единообразно с прочими губерниями платёж на общие повинности, то есть по половине копейки с капитального гильдейского рубля”³⁸, ліквідовувалися збори з дворян, які не володіли селянами³⁹, а для козаків, котрі мешкали в сільській місцевості, за клопотанням генерал-губернатора, як і для тих, хто жив у містах, встановлювалося “таково же взыскание по рублю с души, ибо они пользуются теми же правами и платят ту же подать как и жительствоющие в городах”⁴⁰.

Центральна влада продовжуючи політику впорядкування й уніфікації земських повинностей, вживала різноманітних заходів щодо зрівняння земських платежів у різних губерніях, особливо суміжних. Так, наприклад, на загальному зібранні Державної ради 7 лютого 1821 р., розглядаючи кошториси земських повинностей у Катеринославській і Херсонській губерніях на наступне триріччя, звернули увагу на те, що 494 749 руб. 51 коп. земських зборів Катеринославщини надавалися для допомоги Херсонщині для справляння поштової повинності⁴¹; це робилося з височайшого дозволу з врахуванням того, що остання була менш заселеною за Катеринославську, а земські повинності дуже переобтяжували її мешканців. Проте, згідно з розкладкою на 1821 р. на ревізьку душу, у Катеринославській губернії припадало 1 руб. 53 коп. земських зборів, а в Херсонській лише - 1 руб. 15 коп.⁴² Таким чином, мешканці першої переобтяжувалися зборами на користь другої, тому було прийнято рішення про перегляд земських повинностей на Херсонщині та в інших губерніях, котрі її дотували.

Упорядкування грошових земських повинностей сприяло зменшенню видатків у деяких регіонах на земські потреби. У новоросійських губерніях, наприклад, відповідно до кошторису, видатки зменшувались майже на 2 млн. руб.⁴³ У 1824–1826 рр. вони складали: по Катеринославській губернії –

³⁸ Там само. – Арк. 39.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. – Арк. 36.

⁴¹ РДІА. – Ф.560, оп.6, спр.191, арк. 3–3 зв.

⁴² Там же. – Арк. 3 зв.

⁴³ ДАОО. – Ф.6, оп.1, спр.1750, арк. 82 зв.

846 780 руб. $\frac{1}{4}$ коп., по Херсонській – 1 609 112 руб. 14 коп. і по Таврійській – 1 044 715 руб. $\frac{1}{2}$ коп., а всього по трьох губерніях - 3 500 607 руб.33 $\frac{3}{4}$ коп.⁴⁴ А зменшення земських видатків, у свою чергу, мало позитивний вплив на зменшення ставок земських зборів, про що свідчать наступні дані:

**СТАВКИ ЩОРІЧНИХ ЗЕМСЬКИХ ЗБОРІВ У
КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ, ХЕРСОНСЬКІЙ І ТАВРІЙСЬКІЙ
ГУБЕРНІЯХ У 1821-1826 РР.**

Таблиця №4.1⁴⁵

База оподаткування	Ставка за одиницю бази оподаткування (в руб.)	
	1821–1823 рр.	1824–1826 рр.
З ревільських душ:		
Міщани, які перебували в окладі (47 822 душі)	≈2,5	1,96
Міщани, які мали податкові пільги	Немає даних	2,94
Селяни і колоністи (487 717 душ)	1,25 – 1,53	0,98
Меноніти, для яких термін дії пільг закінчився (2657 душ)	Немає даних	0,74
З десятини землі у власності:		
Колоністів і поселян	0,015 – 0,025	0,01
Купців	0,07	0,03
Лісових поміщицьких дач	0,60	0,01

У той же час у Катеринославській та Херсонській губерніях, окрім указаних земських зборів, існували ще й особливі збори на земські повинності з державних селян⁴⁶. Внаслідок такого

⁴⁴ Там само. – Арк. 68–69 зв., 80–81 зв.

⁴⁵ Таблиця складено на основі: ДАОО. – Ф.6, оп.1, спр.1750, арк. 65, 72, 82–84.

⁴⁶ Там само. – Арк. 83 зв.

подвійного кошторису і в інших губерніях земські повинності не лише не знизились, а мали тенденцію до зростання. Вони 1824 р. на 1442 тис. руб. перевищували ті, що були в імперії 1823 р.⁴⁷ Причинами цього було те, що видатки на військові потреби і військові поселення, зокрема в Херсонській губернії, зросли на 300 тис. руб., в Подільській губернії зборами за 1824 р. покривали попередні видатки в сумі 250 тис. руб.⁴⁸ А справляння земських повинностей колоністами в Новоросійському краї було взагалі безсистемним. Так, наприклад, для колоністів і євреїв-землеробів на 1824 р. встановлюються земські збори в розмірі 93 коп. з душі й по 1 коп. з десятини землі, проте із шведських і данцизьких колоністів стягували лише по 70 коп. з душі й по 1 коп. з десятини землі, а з євреїв-землеробів – по 70 коп. з душі.⁴⁹

Зростали земські збори й в інших українських регіонах. Так, зокрема, в Чернігівській губернії, згідно з кошторисом на 1824 - 1827 рр. купецтво платило, як і у всій імперії, по ½% від оголошеного капіталу; міщани, як і раніше, по 1 руб. 20 коп. з ревізької душі, а от для козаків та усіх категорій селян встановлювався збір у розмірі 99 коп. з душі. Окрім них, поміщицькі селяни платили додатково по 15 ¾ коп. з душі на так звані повинності поміщицьких маєтків, а козаки й державні селяни – по 20 коп. з душі на повинності казенних селян.⁵⁰ Таким чином, сумарні грошові земські збори з поміщицьких селян складали 1 руб. 14 ¾ коп., а з козаків і державних селян - 1 руб. 19 коп., що було на 18 ¼ коп. більше, ніж в попередні роки для поміщицьких селян, на 19 коп. – для козаків і 22 ½ коп. – для державних селян. Проте найбільш обтяженими земськими зборами були мешканці Санкт-Петербурзької губернії, де на ревізьку душу припадало від 3 руб. 38 коп. до 7 руб., а найменше – Тверської, де грошовий земський збір складав 5 ½ коп. з ревізької душі.⁵¹ Отже в середині 20-х рр. XIX ст. земські збори були досить далекими від уніфікованості в різних регіонах імперії Романових.

⁴⁷ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. – Т.1. – С.167.

⁴⁸ Там же. – С.168.

⁴⁹ ДАОО. – Ф.6, оп.1, спр.1744, арк. 20–20 зв.

⁵⁰ ДАЧО. – Ф.128, оп.1, спр.2346, арк. 153 зв.

⁵¹ Министерство финансов: 1802–1902. – Ч.1. – С.90–91.

Значних успіхів у справі зменшення земських зборів у другій половині 20-х рр. XIX ст., зокрема поштових повинностей, було досягнуто у Волинській губернії, за що губернатор отримав від Миколи I чин дійсного статського радника⁵², а його досвід було поширено й на інші губернії. За аналогічні дії, окрім М.Ф. Бутовта-Андржейковича, були нагороджені курський і чернігівський губернатори, – перший алмазними знаками ордена св. Анни 1-го ступеня, а другий – орденом св. Володимира 2-го ступеня. Відзначено також було й тверського та херсонського губернаторів⁵³. Дійсно, згадані цивільні губернатори вживали дієвих заходів щодо здешевлення земських повинностей і відповідно зменшення земських зборів. Так, у Чернігівській губернії поштові збори на триріччя з 1827 р. складали 143 913 руб. у рік, проти 267 630 руб. у попередній період (1824–1826 рр.)⁵⁴. Проте, якщо збори на поштову повинність зменшувалися, то на найом військових квартир збільшувалися, адже вимоги до них зростали. У грудні 1827 р. міністр фінансів дозволив навіть чернігівському губернатору ввести додатковий збір 6-копійчаний для задоволення зростаючих потреб розквартированих військ, котрі не були враховані в земському кошторисі⁵⁵. Отже, попри декларації центральної влади щодо зменшення земських зборів, вони все ж мали тенденцію до зростання. Відношення до них віддзеркалює теза чернігівського губерньського маршала С. Ширая про те, що розглядаючи їх, необхідно прийняти “за основание, что земская повинность не есть налог постоянный, но случайность,ь вымогаемая необходимостью”⁵⁶. Загалом же земським коштом окрім поштової справи й розквартирування військ на Чернігівщині справлялися потреби в опаленні й освітленні військових квартир, найму пасовиськ для коней розквартированих підрозділів, ремонту важливих дерев’яних мостів на головних трактових дорогах, утриманню 15 нижніх земських судів губернії та підвод для них, комісії народного продовольства, ремонту казенних поштових

⁵² 2-е ПСЗ. – Т.1. – №355. – С.475.

⁵³ Там же.

⁵⁴ ДАЧО. – Ф.128, оп.1, спр.2346, арк. 261.

⁵⁵ Там само. – Арк. 274.

⁵⁶ Там само. – Арк. 476 зв.

будинків, побудові поштових станційних будинків та купівлі пожежних заливних труб для міст⁵⁷.

Чи не найбільший хаос у справі земських повинностей був у Подільській губернії, де ні губернатор, ні міністерство фінансів не могли добитися детальних звітів про використання земських коштів ні від казенної палати, ні від повітових маршалів, тому Комітет міністрів за підтримки цесаревича визнали за необхідне для вивчення питання земських зборів на Поділлі “за прошедшие шесть трёхлеть, начиная с 1805 года, в совершенную известность для обнаружения действительных в оном остановок и взыскания незаконных в течение того времени расходов, изволить находить основательным ходатайство губернатора на счёт учреждения на предполагаемом им основании Комитета, с тем однако ж, чтобы Комитету сему вменено было в неперемнную обязанность привести возложенное на него поручение к окончательному исполнению, если не ближе, то по крайней мере в течение одного года со времени открытия онаго, к отвращению таким образом новых для губернского начальства затруднений в изыскании положительных сведений об остатках земского сбора”⁵⁸. Таким чином, лише в середині 1826 р. в Подільській губернії з’явилися об’єктивні можливості для впорядкування існуючих там земських повинностей, коли центральна влада за клопотанням подільського губернатора М.М. Грохольського створила там спеціальний комітет.

Проте якщо грошові земські повинності держава все ж намагалася регламентувати й увести в правові рамки, то натуральні, особливо квартирна, шляхова та підводна, і надалі залишалися неврегульованими, залежали від сваволі місцевих властей, переважно земської та міської поліції, а губернські установи не мали ні засобів, ні бажання піклуватися “о правильном ходе этого дела, зависящем всего более от знания местных интересов и участия в них; а земская полиция, занятая

⁵⁷ Там само. – Арк. 261–265.

⁵⁸ 2-е ПСЗ. – Т.І. – №356. – С.480.

другими сложными обязанностями, старается лишь о формальном требовании закона и предписаний губернского начальства, а иногда и о личных своих выгодах”⁵⁹. Тому цілком слушно указував один із основоположників російського державного права, випускник Харківського університету проф. О.Д. Градовський, що “при отсутствии твёрдых правил относительно повинностей этого рода отзывались весьма невыгодно на местном населении”⁶⁰. Розглядаючи натуральні земські повинності, не можна не згадати оповідання Є. Гребінки “Пригоди синьої асигнації”, в якому він яскраво, ніби з натури, змалював типові зловживання чиновників щодо квартирної повинності: “К старухе явился какой-то человек преподозрительного вида, небритый, нечёсанный, и стал говорить, что квартирная комиссия назначила в доме старухи постой, полковую музыкальную школу. Старуха доказывала, что у неё дочь больная... Ничего не помогало, небритый был непреклонен. Старуха плакала, а он хладнокровно рассчитывал, где будут барабанить и где трубить. Наконец старуха подошла к образам, взяла меня (5-рублеву асигнацию – В.О.) дрожащими руками и отдала небритому человеку, говоря: “Не взыщите, батюшка, чем богаты, тем и рады, да постарайтесь за меня, вдову беспомощную...” Небритый стал ласковее и обещал уладить дело “к обоюдной приятности””⁶¹.

У Полтавській, Чернігівській та Київській губерніях в кінці 1820-х рр. існувала окрема категорія людей, сформована з козаків, підпомічників, міщан і посполитих, так звані листовози-поштарі, – їх у першій було 2113 осіб, другій – 2192 особи і 83 особи – в третій⁶². Їхні помешкання звільнялися від постойв, а вони самі від

⁵⁹ Гаврилов Д.П. Сведения о существующем порядке и способах отправления натуральных земских повинностей в центральных губерниях империи // Труды комиссии высочайше утверждённой для улучшения системы податей и пошлин. – Т.4. – Ч.1. – СПб.: Издание комиссии для улучшения системы податей и пошлин, 1862. – С.99.

⁶⁰ Градовский А. Начала русского государственного права. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1883. – Т.3. – С.164.

⁶¹ Гребёнка Е. Приключения синей ассигнации // Гулак-Артемовський П. Поетичні твори. Гребінка Є. Поетичні твори, повісті та оповідання. – К.: Наукова думка, 1984. – С.435.

⁶² 2-е ПСЗ. – Т.3. – №2427. – С.995.

податей і всілякої іншої служби, окрім доставки листів, проте враховуючи, що перевезення листів у Російській імперії лежало в площині земських повинностей, то цих поштарів, згідно з іменним указом від 13 листопада 1828 р., належало з 1830 р. “обратить каждого в то звание, из коего он происходит, с обложением их соответственно тому податями и повинностями с освобождением от исправляемой ими ныне возки почт”⁶³. Але в подушний оклад були покладені не всі з них. Так, зокрема, в Чернігівській губернії листовози-поштарі Семипольської станції вихідці із козацтва Максим і Трохим Шевченки-Малсенки та Броварської – Григорій Іваницький, із казенних селян, за довгорічну бездоганну службу за дозволом міністра фінансів отримали особисте звільнення від платежу податей і всіх громадських повинностей⁶⁴. Особливості справляння земських повинностей були в значної частини населення південного регіону, котра належала до військових поселення – земські збори з них не перевищували 25 коп.

Зростання земських повинностей обумовлювалося ростом державних видатків на військові кампанії, котрі майже безперервно велися імперією за часів Миколи I, коли “многие потребности, имевшие общегосударственное значение, стали относиться на земские средства, — тем более, что в действовавшем законе не было определительного постановления о том, какие именно предметы расходов составляют прямую обязанность земства”⁶⁵. Наприклад, для будівництва шосейної дороги від Кисва до Броварів, 1 131 230 ревізських душ Київської і Чернігівської губерній на 1833–1835 рр. додатково обкладалися земським збором по 16 ½ коп. у рік⁶⁶.

Збільшення фіскальних зобов'язань губерній супроводжувалося не лише ростом земських фінансових і натуральних повинностей, а й залученням до їх справляння нових категорій населення, хай навіть нечисельних, як наприклад, однодвірців і громадян західних губерній, котрих, за

⁶³ Там же. — С.996.

⁶⁴ ДАЧО. — Ф.128, оп.2, спр.1, арк. 13 зв.

⁶⁵ Министерство финансов: 1802-1902. — Ч.1. — С.278.

⁶⁶ 2-е ПСЗ. — Т.7. — №5831. — С.909.

поданням міністра фінансів Є.Ф. Канкріна, остаточно обкладають земськими платежами з 1 січня 1834 р. – їхні оклади визначали “таким образом, чтобы осёдлые платили с дыма втрое противу крестьянского оклада, а одинокие неоседлые наравне с оным”⁶⁷. У випадку, якщо ці категорії населення вже були покладені в земський оклад, то пропонувалося до кінця поточного триріччя справляти з них земські повинності за встановленими розкладкою ставками, а по його завершенні нові встановлювати за вказаним принципом.

Враховуючи, що значна частина державних потреб, перекладених на земські кошти, задовольнялися силами лише тих губерній, в яких вони виконувалися, то міністр Є.Ф. Канкрін ще 1824 р. запропонував створити допоміжний земський капітал. Проте пропозицію тоді відхилила Державна рада, а внесений ним 1833 р. новий законопроект з цього питання підтримала не лише вона, а й імператор, котрий навіть з приводу дискусії щодо доцільності обкладення допоміжним збором купецтва власноручно зазначив: “Мне кажется справедливым, чтобы все сословия участвовали в пожертвовании, имеющем предметом общественную пользу”⁶⁸. Допоміжний земський капітал в Російській імперії з’являється згідно з іменним указом Миколи I від 25 липня 1834 р. Мету цього нововведення законодавець декларував у преамбулі: “Для облегчения в отправлении земских повинностей тех губерний, кои, по местным обстоятельствам, особенно отягощены денежным на сие платежём, тогда как в других губерниях повинности таковые малозначительны, – признали мы справедливым учредить вспомогательный земский капитал, для назначения из одного пособия первым губерниям на счёт последних”⁶⁹. Усі губернії відтепер поділялися на п’ять розрядів, із котрих перших два звільнялися від нового збору, а мешканці трьох останніх, які перебували в подушному окладі,

⁶⁷ Там же. – Т.8. – №6231. – С.302.

⁶⁸ Цит. за: Министерство финансов. 1802–1902. – Ч.1. – С.277.

⁶⁹ 2-е ПСЗ. – Т.9. – О.1. – №7297. – С.744.

обкладалися допоміжним збором із розрахунку по 5 коп., 10 коп. і, відповідно, 15 коп. з душі, а купці й торгуючі селяни в залежності від гільдії чи ціни свідоцтва, місць проживання й здійснення торгівельної діяльності по 4% платили всі купці 1 і 2 гільдій і селяни з торгівельними свідоцтвами 1 і 2 розрядів, а також частина купців 3-ї гільдії і селян 3-го розряду, котрі торгували в столицях, губернських і портових містах. Якщо ж останні дві категорії підприємців торгували в інших містах, то 2%⁷⁰. До губерній першого розряду потрапили Іркутська, Єнісейська, Санкт-Петербурзька, Архангельська, Олонецька, Новгородська, Псковська, Вітебська, Могилівська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії та Якутська й Кавказька області; до другого - Московська, Тобольська, Томська, Мінська, Гродненська, Віленська, Київська, Чернігівська, Полтавська губернії та Омська й Білостоцька області; до третього – Волинська, Слобідсько-Українська, Смоленська, Астраханська, Пермська губернії; до четвертого – Подільська, Оренбурзька й В'ятська і до п'ятого – Нижегородська, Владимирська, Калузька, Тверська, Вологодська, Воронежська, Костромська, Казанська, Тульська, Орловська, Саратовська, Курська, Рязанська, Ярославська, Тамбовська, Симбірська і Пензенська губернії⁷¹. Отже із дев'яти українських губерній лише на три поширювався збір допоміжного земського капіталу, по 10 коп. з душі у Подільській і по 5 коп. – у Волинській та Слобідсько-Українській (в останній через неврожай він вводився з 1836 р.⁷²). Із запланованих 1 449 070 руб. 85 коп. щорічних надходжень цього збору Волинська губернія давала 28 426 руб. 70 коп.⁷³ (1,96%), Слобідсько-Українська – 23 383 руб. 25 коп.⁷⁴ (1,61%) і

⁷⁰ Там же. – С.745.

⁷¹ Там же. – С.745–746.

⁷² Там же. – С.745.

⁷³ Там же. – С.746.

⁷⁴ Там же.

58 071 руб. 70 коп.⁷⁵ (4%) Подільська. Тобто, 7,57% допоміжного земського збору припадали на українські терени. Найменшими від нього надходження були в Астраханській губернії – 7284 руб. 75 коп.⁷⁶ (0,5%), а найбільшими – в Курській – 93 241 руб. 35 коп.⁷⁷ (6,43%).

Враховуючи зростаючі потреби фінансування губернських установ, а також досить низькі оклади чиновників земських поліцій, центральна влада, не змігши знайти необхідні для цього 5 млн руб. у рік, поклала це також на земські повинності. Щоправда Є.Ф. Канкрін указував, що “по предварительной переписке министерства внутренних дел дворянство всех почти губерний изъявило желание принять этот расход на земскую повинность”⁷⁸. Таке “бажання” дворянства лягло на селянські плечі новим земським податковим 30-копійчаним зобов’язанням із кожної ревізської душі, встановленого січневим 1835 р. указом Миколи I, а в жовтні того ж року збільшуються ставки допоміжного земського збору на 40%, відтепер для мешканців губерній 3-го розряду він становив 7 коп., 2-го розряду – 14 коп. і 3-го розряду – 21 коп. з ревізської душі, що також посилювало фіскальний тиск на населення, котре й так мало хронічні податкові заборгованості. Недоїмки земських зборів і збільшення статей, котрі фінансувалися земським коштом, призводили до нестачі необхідних для цього коштів у казначействах, як, наприклад, у Глухівському, Стародубському й Чернігівському повітах Чернігівської губернії⁷⁹. Динаміку росту земських повинностей в Російській імперії у 1827–1837 рр. наглядно демонструє наступна таблиця:

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ Там же.

⁷⁷ Там же.

⁷⁸ Канкрин. Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – С. 60.

⁷⁹ ДАЧО. – Ф.128, оп.1, спр.5160, арк. 5–6 зв., 12.

Порівняльна відомість сум загальних земських повинностей у триріччя, що були в 1827 і 1837 рр., за виключенням додаткового й 30-копійчаного на утримання земських поліцій, яких 1827 р. не існувало (в рублях)

Таблиця 4.2⁸⁰

Губернії	Поч. триріччя	На утриман ня поштов их коней	На різні війсь- кові потре- би	На інші загальні земські повин- ності й одно- разові видатки	На власну власну вання шосе	На будів- ництво будинків, мостів і утриман- ня переправ	Разом
Архангельська	1827	1827	1827	1827	1827	1827	1827
	1837	1837	1837	1837	1837	1837	1837
	01.01.26	153 282	4743	3225	—	—	161 250
Віленська	01.01.35	142 151	5143	14 406	—	2130	163 830
	01.07.27	174 659	256 485	72 751	—	—	503 895
	01.07.36	320 982	439 856	184 834	235 875	6045	1 187 593

⁸⁰ Складено на основі: Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – С.162 (для порівняння з українськими губерніями взяті білоруські й прибалтійські та російські, котрі мали найбільші й найменші показники, усі підрахунки наші, дані округлено до рубля).

Вітебська	01.01.27	273 609	47 560	23 700	–	–	344 869
	01.01.35	288 235	79 186	71 205	–	8963	447 588
Волинська	01.01.27	309 236	367 958	191 122	–	–	868 316
	01.07.35	288 240	199 716	64 060	–	50 000	602 016
Гродненська	01.07.27	208 444	120 302	50 556	–	–	379 302
	01.07.36	203 712	184 533	91 089	14 530	–	493 864
Кагеріносла- ська	01.01.27	100 235	27 214	52 433	–	–	179 882
	01.01.36	85 513	30 386	133 991	–	31 118	281008
Київська	01.01.27	374 000	277 783	30 910	–	–	682 693
	01.01.36	189 854	331 927	42 480	–	12 858	577 119
Курляндська	01.01.26	20 629	91 158	4793	–	–	116 580
	01.01.35	86 563	97 805	44 116	–	–	228 484
Мінська	01.01.27	217 298	100 942	51 825	–	–	370 065
	01.01.36	226 788	113 655	139 554	–	27 660	507 657
Могилівська	01.01.25	255 231	83 140	42 618	–	–	380 989
	01.01.37	226 303	37 999	43 915	–	10 900	319 117
Пензенська	01.01.26	73 142	–	25 186	–	–	98 328
	01.01.37	73 179	10 817	51 289	–	6671	141 955
Подільська	01.05.27	185 869	237 600	113 139	–	–	536 608
	01.05.36	147 686	195 606	61 715	–	4221	409 228
Полтавська	01.01.27	178 827	125 729	43 802	–	–	348 358

	01.01.36	250 000	97 125	11 410	–	–	358 535
Санкт-Петербургська	01.01.25	440 000	170 000	208 731	–	–	818 731
	01.01.37	354 133	285 780	134 429	5573	101 328	881 243
Таврійська	01.01.27	219 733	4352	53 831	–	–	277 916
	01.01.36	272 658	69 276	111 143	–	23 000	476 077*
Тверська	01.01.27	30 185	37 899	4054	–	–	72 138
	01.01.36	41 650	49 937	153 413	–	15210	260 210
Тульська	01.01.26	163 020	31 758	16 337	–	–	211 115
	01.01.35	108 903	25 375	14 926	4500	13 250	166 954
Харківська (С.-Українська)	01.01.26	151 900	62 777	12 662	–	–	227 339
	01.01.35	176 435	50 990	42 358	–	68 085	337 868
Херсонська	01.01.27	201 666	160 379	64 349	–	–	426 394
	01.01.36	209 232	91 904	206 027	–	58 775	565 938
Чернігівська	01.01.27	143 913	98 070	41 900	–	–	283 383
	01.01.36	150 000	72 351	59 511	–	10 000	291 862
Ярославська	01.01.27	68 413	22 793	6432	–	–	97 638
	01.01.36	73 868	90 799	54 772	13 500	–	232 939
Сер. показ. по імперії	1827 р.	176 998	80 864	59 774	–	–	317 637
	1837 р.	168 492	87 349	98 965	7692	20 137	382 635

* Окрім них, ще було 245669 руб. земських зборів із кримських татар.

Як бачимо, суми земських зборів у п'яти українських губерніях перевищували середній показник по Російській імперії, у двох знаходилися майже на його рівні, та в двох – були значно меншими від нього, проте не настільки як в Архангельській, Пензенській, Тверській, Тульській і Ярославській. Загалом же в українських, білоруських і прибалтійських губерніях, окрім Курляндської, надходження від земських зборів були досить значними. Проте своєрідними лідерами у цьому питанні були Віленська, Волинська, Київська губернії й російська Санкт-Петербурзька, сумарний земський кошторис котрих 1827 р. складав 2 873 635 руб. (19,24% усіх земських зборів у державі), а 1837 р. – 3 247 971 руб. (17,68%) .

Наведені в таблиці дані свідчать, що в кінці 30-х рр. XIX ст. в Російській імперії не було єдиного підходу до встановлення календарних меж фінансових триріч земських повинностей. Так, у більшості губерній і областей нові триріччя розпочиналися з 1 січня, а в Віленській і Гродненській губерніях – з 1 липня; у Волинській – з 1 червня; у Подільській – з 1 травня; у Білостоцькій області – з 1 жовтня; не говорячи про те, що триріччя розпочиналися в різні роки. Тому було вирішено у Віленській, Гродненській і Подільській губерніях кошториси складати не на повні три роки, а до 1 січня 1840 р., у Білостоцькій області і Волинській губернії, нові кошториси котрих уже були складені, а по останній навіть затверджені Державною радою, пропонувалося “иметь сие в виду для надлежащего исполнения при составлении смет на предбудущие трёхлетия”⁸¹.

Щодо ставок земських зборів, то вони в українських губерніях були наступними:

⁸¹ 2-е ПСЗ. – Т.10. – О.1. – №8196. – С.673.

СУМАРНІ СТАВКИ ЗЕМСЬКИХ ЗБОРІВ З МІЩАН І РІЗНИХ КАТЕГОРІЙ СЕЛЯН В
УКРАЇНІ 1838 Р.

Таблиця 4.3⁸²

Губернії	Ставки для міщани		Ставки для селян			
	руб.	коп.	удільних		казених	
			руб.	коп.	руб.	коп.
Волинська	1	45	—	—	1	6
Катеринославська	1	16	1	3 ³ / ₄	1	34 ³ / ₄
	1	77				
Київська	0	52	—	—	0	92 ¹ / ₂
	0	82				
Подільська	0	85	—	—	0	91
Полтавська	1	25	0	85	1	2 ³ / ₄
	1	16	1	3 ³ / ₄	1	18
Таврійська	1	77			1	54
	0	71	1	1	1	26 ¹ / ₂
Харківська	0	76	1	6	1	31 ¹ / ₂
	1	16	—	—	1	80 ¹ / ₄
Херсонська	1	77				
	0	51	0	64	0	87 ¹ / ₂
Чернігівська						
					0	82 ¹ / ₂

⁸² Складено на основі: Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – С.152–161 (у Катеринославській, Київській, Таврійській, Харківській губерніях указується нижня і верхня межа зборів).

Таким чином, серед українських губерній найнижчі ставки земських зборів були в Чернігівській губернії, найвищі – в Таврійській і Херсонській. Щодо станів населення, то серед міщан найменшими були збори на Чернігівщині 51 коп., найвищими – у трьох новоросійських губерніях, де вони сягали 1 руб. 77 коп. У Чернігівській губернії також були найменшими місцеві грошові повинності державних селян – 87 $\frac{1}{2}$ коп., найвищими в Херсонській – 1 руб. 80 $\frac{1}{4}$ коп., Полтавська губернія мала найнижчі ставки для поміщицьких селян – 74 $\frac{1}{4}$ коп., а Таврійська найвищі – 1 руб. 45 $\frac{1}{2}$ коп. Із п'яти губерній України, в яких мешкали удільні селяни, найменші земські збори були в Чернігівській – 64 коп., а найбільші в Харківській, де вони сягали 1 руб. 06 коп. Щодо імперії в цілому, то найнижчі ставки земських зборів були в Тамбовській губернії – від 26 коп. до 28 коп. для міщан, від 61 коп. до 65 коп. для удільних селян, від 77 $\frac{1}{2}$ коп. до 81 $\frac{1}{2}$ коп. для казенних селян і в межах 69 $\frac{1}{2}$ коп. – 73 $\frac{1}{2}$ коп. для поміщицьких⁸³. Максимальні земські грошові збори були в столичній Санкт-Петербурзькій губернії: для міщан у межах 2 руб. 36 коп. – 3 руб. 48 коп., для державних селян – від 3 руб. 24 коп. до 4 руб. 36 коп. і поміщицьких – від 2 руб. 86 коп. до 3 руб. 98 коп.⁸⁴ Найвищими ставки земських зборів у Санкт-Петербурзькій губернії були й наступного десятиріччя. Так, зокрема, 1842 р. вони складали – 1 руб. 86 коп. сріблом, а найнижчими в Подільській – 3 $\frac{1}{2}$ коп. сріблом⁸⁵.

Як бачимо, і в кінці 30-х – на початку 40-х рр. XIX ст. земські повинності в Російській імперії були далекими від уніфікованості, особливо в плані фіскального тиску на підданих, тому за пропозицією голови Державної рад князя І.В. Васильчикова, в лютому 1842 р. Микола I повелів створити комітет для зрівняння земських повинностей на чолі із міністром внутрішніх справ Л.О. Перовським, до складу котрого входили товариші міністрів фінансів і державних маєтностей, головнокеруючий шляхами сполучень, директор поштового департаменту та один із директорів

⁸³ Канкрин Е.Ф. Указ. соч. – С.159.

⁸⁴ Там же. – С.157.

⁸⁵ Блюх.И. Финансы России XIX столетия: История – статистика. – Т.1. – С.236.

департаментів військового міністерства⁸⁶. Вирізнялися не лише часові межі земських фінансових триріч, податкові ставки земських зборів, а й сама база їх стягнення – подушні й поземельні збори, останні були досить поширеними в Новоросійському краї, де казенні палати мали багато проблем з їх обліком. Так, зокрема, Таврійська казенна палата мала певні ускладнення в розрахунках, через те, що в деяких повітах більша частина землевласників, обкладених цим збором, мали наділи менші десятини, тому за пропозицією міністра фінансів, узгодженою з міністрами внутрішніх справ і державних маєтностей та підтриманою Комітетом міністрів та імператором, було вирішено: “Сбор с земель в Таврической губернии в том количестве, как назначается высочайше утверждёнными раскладками взимать со всех владельцев, у коих не менее полудесятины, а меньше участков не облагать; если же у кого при общем количестве десятин считаются и сажени, то 1200 квадратных сажень и более до десятины, облагать как одну полудесятину, а с меньшего числа сажень сбору не назначать”⁸⁷.

Враховуючи, що земські збори мали переважно справлятися на місцеві потреби губерній, то окрім обов’язкових предметів земських повинностей визначених законодавцем по цивільному управлінню, існували й інші, характерні лише для окремих регіонів. Так, наприклад, у Подільській губернії за рахунок земських коштів фінансувалася додаткова платня канцеляріям повітових судів, у Київській, Херсонській, Московській, Віленській та деяких інших губерніях існував збір на покращення продовольства нижніх чинів корпусу внутрішньої стражі, у Харківській, як і в Казанській, Калузькій, Ярославській, Владимирській, Курській, Архангельській, Тульській та ін. із земських повинностей фінансувалося обмундирування, платня й продовольство тамтешніх арештантських рот цивільного відомства, а в Катеринославській, окрім цього, ще й утримувалися й облаштовувалися будівлі для цієї роти⁸⁸. У вересні 1845 р.

⁸⁶ 2-е ПСЗ. – Т.17. – О.1. – №15364. – С.162.

⁸⁷ Там же. – О.2. – №16081. – С.16.

⁸⁸ Свод уставов о повинностях // СЗ – Т.4. – СПб., 1842. – С.252.

мешканці Подільської, Волинської і Київської губерній отримують новий збір на влаштування в них присутственных місць і тюрем. Так, купецтво цих губерній додатково мало платити по ¼% оголошеного капіталу, а особи, котрі перебували в подушному окладі, окрім державних селян, по 3 ½ коп. в Подільській, по 4 коп. у Волинській і по 5 коп. у Київській⁸⁹.

13 липня 1851 р. Микола I затверджує “Правила нового облаштування земських повинностей”, розроблені черговим, створеним у січні 1848 р. комітетом зі зрівняння земських повинностей, під керівництвом головуючого в той час у Державній раді О.І. Чернишова, у видання котрого в березні 1848 р. була передана канцелярія й усі напрацювання попереднього комітету з цього питання, який очолював міністр внутрішніх справ⁹⁰. Прийняті правила вносили в діючі до цього законодавчі акти щодо земських повинностей одну важливу новелу – поділ повинностей на державні (загальні) земські повинності й місцеві, до перших відтепер належали спільні для всіх частин імперії повинності, а до других – “предназначаемые на надобности либо губернии или области, или же нескольких губерний или областей, и для коих определяется сбор лишь со всех местных обывателей того края, или же только с некоторых между ними сословий, на точном основании общего положения или особенных о том постановлений”⁹¹. Щодо предметів земських повинностей, то вони мали наступний розподіл – до загальних повинностей належали поштові⁹², утримання підвід при етапах на головних шляхах проходження висланих⁹³, утримання арештантських рот цивільного відомства⁹⁴, деякі потреби з розквартирування військ⁹⁵, між державними й місцевими повинностями поділялися дорожня повинність і повинність на утримання місцевого цивільного управління. У першому випадку до державних було віднесено утримання шосе, які з’єднували

⁸⁹ 2-е ПСЗ. – Т.20. – О.2. – №№19343-19345. – С.43–44.

⁹⁰ Там же. – Т.23. – О.1. – №22059. – С.165.

⁹¹ Там же. – Т.26. – О.1. – №25598. – С.484.

⁹² Там же. – С.285.

⁹³ Там же. – С.487.

⁹⁴ Там же.

⁹⁵ Там же.

губернії⁹⁶, а до місцевих – побудова й утримання внутрішньогубернських шосе та інших споруд, віднесених за бажанням обивателів до грошового збору⁹⁷. У другому випадку до загальних повинностей належало утримання земської поліції⁹⁸, а до місцевих – утримання необхідної кількості бухгалтерських і контрольних чиновників у казенних палатах і повітових казначействах для ведення щомісячних рахунків і для ревізії річних звітів із земських зборів; забезпечення пенсіями та одноразовими допомогами чиновникам вибраним від дворянства, котрі отримували платню із губернських чи обласних земських зборів; утримання підвод при земських судах, для виїзду їхніх членів із міст у підвідомчі цим судам населені пункти, а також для відправлення розсильних із земською поштою і взагалі утримання підвод в поселеннях для земських поліцейських сполучень; влаштування або оренда особливих будинків для постійного перебування станових приставів; утримання тюремних наглядачів або приставів; друкування у відомостях викликів на торги із земських повинностей і виписка “Сенатських відомостей” для земських судів і губернських відомостей для всіх сільських церковних приходів⁹⁹. Такий підхід мав сприяти більш рівномірному розподілу фіскальних зобов’язань між регіонами, а в усьому іншому ці правила, як цілком слушно указують автори історії міністерства фінансів, “ограничились по преимуществу приведением в должный порядок разнородных и разновременно изданных узаконений по части земских повинностей”¹⁰⁰. Поділ земських повинностей на державні й місцеві порушив питання про розподіл 0,25% від оголошуваного купцями капіталу, тому було вирішено 0,15% використовувати на перші й 0,1% – на другі¹⁰¹.

Введення в дію з 1 січня 1853 р. нових правил земських повинностей ліквідовувало допоміжний земський збір і збір на

⁹⁶ Там же. – С.486.

⁹⁷ Там же. – С.488.

⁹⁸ Там же. – С.486.

⁹⁹ Там же. – С.489.

¹⁰⁰ Министерство финансов: 1802–1902. – Ч.1. – С.279.

¹⁰¹ 2-е ПСЗ. – Т.27. – О.1. – №26836. – С.750.

утримання земської поліції¹⁰², а також передбачало загальний у всій імперії початок нових фінансових земських триріч із 1853 р. Проте через значний обсяг робіт, місцеві присутствія із земських повинностей та міністерство фінансів, не встигали впорядкувати ці повинності відповідно до нових правил. Тому за наказом міністра фінансів П.Ф. Брока й відповідним до нього розпорядженням казенних палат, повітові казначейства приймали земський збір за 1853 р. “по окладам 1852 года, назначенным в особое сборы по высочайше утверждённым раскладкам, с тем, что сбор сей зачтётся в число платежей, которые будут положены на текущий 1853 год”¹⁰³. Щоправда, в міністерському циркулярі зовсім випустили з виду питання видатків із земських зборів, що викликало неабиякі труднощі в місцевих фінансових органів. Так, зокрема, у Волинську казенну палату надходили вимоги присутственных місць і посадових осіб щодо фінансування із земських коштів опалення й освітлення для військ, інвалідних команд і тюрем, оренду приміщень для шпиталів, утримання й озброєння кіннорозсильних команд, які перебували при земських судах і станових приставах, на утримання канцелярій та їх працівників, фінансування яких призначалося із земських зборів, а також інші видатки, заплановані кошторисом на 1849 р. і залишені на 1853 р. волинський цивільний губернатор М.М. Синельников у листі від 31 січня 1853 р. до київського військового, волинського й подільського генерал-губернатора І.І. Васильчикова інформував його про те, в якому скрутному становищі перебувала казенна палата, адже “многие из расходов, удовлетворение которых отнесено к суммам земского сбора, требуют безотлагательного удовлетворения, а между тем, по случаю неутверждения ещё сметы расходов на трёхлетие с 1853 года и по неполучению от министерства финансов разрешения и затрудняясь в указании из каких сумм и каким порядком казённая палата должна удовлетворять помянутые расходы”¹⁰⁴.

¹⁰² Министерство финансов: 1802–1902. – Ч.1. – С.279.

¹⁰³ ЦДІА. – Ф.442, оп.84, спр.345, арк.398.

¹⁰⁴ Там само. – Арк.399.

Розуміючи те, що вчасне незатвердження кошторисів земських повинностей провокувало зрив фінансування довгострокових проектів і параліч місцевих установ, які утримувалися земським коштом, на засіданнях дорадчого про земські повинності присутствія, Державної ради й Сенату в січні-лютому 1853 р. було підтримано “в виде временной меры”¹⁰⁵ подання П.Ф. Брока про стягнення земських зборів і проведення з них видатків до затвердження кошторисів і розкладок по земським повинностям на триріччя з 1853 р., згідно з котрим збір на земські повинності з торгівельних свідоцтв, здійснювати в 1853 р., як це передбачалося законодавцем, з поділом цих коштів на загальні й місцеві повинності – 15% і 10% від ціни гільдійського свідоцтва¹⁰⁶. Щодо видатків, то місцевим казначействам дозволялося фінансувати термінові видатки на основі укладених контрактів і по постачанню військ необхідним; утримання місцевих органів і оплату їх штатів, в тому числі й земської поліції, а також утримувати необхідні приміщення; виплачувати кредитним установам із позик на шосе й інші предмети; повертати державному казначейству зроблені ним позики на потреби земств; дотації містам; на ті термінові будівництва, що дозволені урядом¹⁰⁷. А щодо інших предметів видатків, які входили до попередніх кошторисів і передбачені новим статутом, наказувалося “производить расходы прежде утверждения новых на трёхлетие с 1853 года смет, только в случае совершенной в том необходимости и с испрошением в определённых случаях особых разрешений, по установленному порядку”¹⁰⁸. Земські кошториси були затверджені тільки в грудні 1853 р.¹⁰⁹ Ставки земських зборів згідно з новозатвердженими розкладами залежали від кількості землеволодіння, належності до того чи іншого податного стану й місцевості проживання. Так, наприклад, лише у Київській губернії земельні земські збори варіювалися в межах $\frac{1}{2}$ -1 $\frac{1}{2}$ коп. з десятини¹¹⁰, подушні –

¹⁰⁵ 2-е ПСЗ. – Т.28. – О.1. – №27079. – С.102.

¹⁰⁶ Там же. – С.101.

¹⁰⁷ Там же.

¹⁰⁸ Там же.

¹⁰⁹ ЦДІА. – Ф.442, оп.84, спр.346, арк.377.

¹¹⁰ Там само. – Арк. 398 зв.

17-66 $\frac{1}{2}$ коп.¹¹¹, подимні – 51 коп. – 2 руб.¹¹², а для приватних повинностей дворянських маєтків було встановлено подушний 5-копійчаний збір¹¹³, для самотніх однодворців – 24 $\frac{1}{4}$ коп., а для сімейних – 72 $\frac{3}{4}$ коп. з диму¹¹⁴.

Ситуація із невчасним затвердженням кошторису повторилася й наступного земського фінансового триріччя. Тоді, щоправда, ще до його настання, в червні 1855 р., “по встретившемуся затруднению в рассмотрении, в настоящем году, смет земских повинностей на новое трёхлетие с 1856 года, ...министр финансов входил с представлением в Государственный совет о продолжении действий сметы и раскладок земских повинностей текущего с 1855 года трёхлетия на 1856 год”¹¹⁵. Проте, 1856 р. нове триріччя не наступило, а розпочалося лише з 1 січня 1857 р., його кошторис також був затверджений зі значним запізненням – 29 грудня 1857 р.¹¹⁶ Така тенденція збереглася й у подальшому, щоправда 1860 р. влада була дещо оперативнішою й кошторис земських повинностей на триріччя з 1 січня 1860 р. затвердили 9 червня 1860 р.¹¹⁷

Протягом усього досліджуваного періоду зберігалася тенденція до постійного зростання ставок земських зборів і відповідного посилення податкового тиску на населення, котре не завжди виявлялося платоспроможним, щодо встановлених фіскальних зобов’язань, збільшувалися не тільки подушні ставки, а й земельні збори. На грудневому 1857 р. засіданні Державної ради розглядалося питання, щодо правомочності збільшення земельних зборів на приватні дворянських маєтків повинності й встановлення різних їх окладів у залежності від якості земель і їх заселення. “В разрешении сих вопросов Государственный совет, обратясь к правилам, постановленным в уставе земских повинностей, нашёл, что правило раскладки поземельного сбора на Губернские

¹¹¹ Там само. – Арк. 399 зв.

¹¹² Там само. – Арк. 399 зв., 400 зв.

¹¹³ Там само. – Арк. 400 зв.

¹¹⁴ Там же. – Арк. 401 зв.

¹¹⁵ 2-е ПСЗ. – Т.30. – О.1. – №29464. – С.455.

¹¹⁶ Там же. – Т.32. – О.1. – №32612. – С.1056.

¹¹⁷ Там же. – Т.35. – О.1. – №35901. – С.752.

повинности равномерно относится к развёрстке оного и на частные повинности дворянских имений при чём требуется только, чтобы в обложении земель сбором было делаяемо различие собственно в том отношении, кому они принадлежат, т.е. дворянам поместным и беспоместным, потомственным или личным, но отнюдь не воспрещается разделять земли по количеству и качеству оных”¹¹⁸. Тому зростали не тільки ставки земських зборів, а й приватних зборів із дворянських маєтків. Усе це провокувало накопичення податкових недоїмок, котрі після застосування різноманітних засобів для їх погашення періодично списувалися, як у цілому в імперії, так і стосовно конкретних осіб. Як правило, останнє стосувалося осіб дворянського походження. Наприклад, у Харківському повіті дозволялося “недоимку земских сборов на поручике Александре Логичеве 16 руб. 22 $\frac{1}{4}$ коп., статской советнице Распоповой 24 руб. 88 $\frac{1}{2}$ коп. и губернском секретаре Смородском 8 руб. 13 $\frac{3}{4}$ коп., все сорок девять руб. двадцать четыре с половиною коп., по безнадёжности ко взысканию, сложить со счетов”¹¹⁹. Щодо представників інших станів, якщо не було височайшого маніфесту про списання недоїмок, то практикувалося розстрочення податкових заборгованостей. Як, наприклад, Кривінському товариству одновірців, коли їхню недоїмку в сумі 3165 руб. 57 $\frac{1}{2}$ коп. вирішили “рассрочить к платежу на 12 лет, с тем, что бы общество теперь же пополнило всю числящуюся на нём податную недоимку аккуратно вносило, вместе с рассроченною недоимкою, текущие оклады податей и земского сбора”¹²⁰.

Підготовка й проведення селянської реформи 1861 р. поставило на черзі питання системного перегляду земських повинностей, адже в передреформений період вони перебували в непорушному зв’язку із кріпосним правом, законодавець не виділяв окремо стан поміщицьких селян, а “попечение о развёрстке сборов и натуральных повинностей внутри обществ устав возлагает на владельцев крестьян — помещиков и на различные ведомства,

¹¹⁸ ЦДІА. – Ф.442, оп.86, спр.244, арк.503.

¹¹⁹ ДАХО. – Ф.31, оп.142, спр.1806, арк. 49–49 зв.

¹²⁰ ДАЖО. – Ф.118, оп.13, спр.87, арк.58–58 зв.

упоминая о помещиках и ведомствах всякий раз, когда дело идёт об отбывании повинностей их крестьянами”¹²¹. Законодавчі новели в питанні земських повинностей приймаються 1864 р., проте дореформений підхід у справі цих повинностей існував до середини 1866 р., адже владні структури не могли “приступити к распределению повинностей между крестьянами и помещиками прежде отвода крестьянам установленных земельных наделов”¹²², тому дія кошторисів 1860–1862 р. періодично подовжувалася.

4.2 МІСЬКІ ЗБОРИ

Згідно з “Грамотою на права й вигоди містам Російської імперії” Катерини II міські фінанси мали п’ять основних джерел формування: 1) 2% від мит за ввізні й 1% за вивізні товари отримували міста, котрі мали портову чи прикордонну митницю; 2) 1% із суми питного доходу в містах, де існував казенний продаж алкоголю; 3) виморочні володіння міщан; 4) доходи від млинів, рибних водойм та перевозів, розташованих на міських землях; 5) штрафи з купців і міщан¹²³. Серед податкових платежів до міських бюджетів у кінці XVIII ст. домінували надходження від питних відкупів, особливо в тих містах, де питний відкуп належав до міських доходів. Так, наприклад, із 27 464 руб. котрі складали 1786 р. сумарний дохід м. Києва - 22 750 руб. надходили з казенної палати від питної відкупної суми¹²⁴. У м. Чернігові того ж року найбільш вагомими фіскальними статтями були “сборы за торговые лавки, за места под торговыми коморами, ятками, шалашами, ветряными мельницами, шинковыми домами, сборы за сенокосы, рыболовные озёра, чиншевой сбор с “магистратских подданных” и за винную продажу, отдаваемую на откуп в пользу города”¹²⁵. Значно меншими були надходження від різноманітних

¹²¹ Министерство финансов: 1802-1902. – Ч.1. – С.485.

¹²² Там же. – С.486.

¹²³ Акты царствования Екатерины II: учреждения для управления губерний и жалованные грамоты дворянству и городам. / Под ред. г.Н. Шмелёва. – С.156.

¹²⁴ Молчановский Н. Киевское городское управление в 1786 г. // Киевская старина. – №5/6. – 1889. – С.390.

¹²⁵ Хижняков В. Черниговская старина (1765–1810 гг.). По архивным бумагам городской думы // Киевская старина. – №6. – 1899. – С.368.

земельних зборів, до 1786 р. у Києві на Подолі та передмістях, з купецьких і міщанських дворів, на користь міської скарбниці з квадратного аршину землі стягувалося по полушці* покуничного¹²⁶ й по 2 коп. поворотного з кожного двору, а землі, на котрих “стояли различные промышленные заведения, особенно винокурни, обложены были значительно вышею платою”¹²⁷. Джерела наповнення міських скарбниць розширюються за часів правління Павла I. Так, зокрема, “все вообще казённые мельницы внутри городов и на землях, оным принадлежащих, устроенные, указом декабря 16 дня 1797 года повелено отдавать в пользу городов и, по состоянию сего указа, с отданных в оброчное содержание получаемый доход обратить также городам; указом же 1798 года сентября 4 собираемый в городах доход пошлинных денег с даваемых на построение домов мест по прежним узаконениям следовавший в казну, причислен к городovým доходам”¹²⁸. Отже, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. бюджети міст Російської імперії формувалися за рахунок доходів від міських нерухомостей, капіталів, оброчних статей та різноманітних зборів податкового характеру, зокрема, від продажу алкоголю, земельних, торгівельних та інших зборів.

Загалом же, в кінці XVIII – на початку XIX ст. міські збори в Російській імперії перебували в аналогічному із земськими стані, не було уніфікації ні в їх обліку, ні у звітності по них. Малоросійський чернігівський цивільний губернатор І.В. Френздорф, аналізуючи надіслані йому міськими магістратами відомості про міські повинності й збори за 1799-1801 рр. указував, що “оныe сочинены разнообразно, необстоятельно, неясно и не по содержанию указа Прав. Сената..., а сверх того и написаны не по одному образцу бумаги но различно”¹²⁹, що створювало значні проблеми й незручності під час укладення генеральної відомості міських повинностей і зборів по губернії, а часом навіть

* ¼ копійки

¹²⁶ ЦДІА. – Ф.442, оп.70, спр.156, арк.42.

¹²⁷ Молчановский Н. Киевское городское управление в 1786 г. – С.392.

¹²⁸ ПСЗ. – Т.26. – №19901. – С.669–670.

¹²⁹ ДАЧО. – Ф.128, оп.1, спр.42, арк. 122–122 зв.

унеможлиблювало цей процес¹³⁰. Певний фінансовий порядок був у містах із пільговим режимом, наприклад, у м. Одесі, котрій ще Катерина II надала ряд фіскальних пільг, а Олександр I 1802 р. подовжив на 25 років і навіть розширив їх. Законодавець чітко указував повинності, від яких звільнялося місто, додаткові джерела наданих йому доходів і цільові статті видатків, на котрі спрямовувалися останні. Так, зокрема, на утримання в належному стані гавані з усіма необхідними поточними ремонтами, місто отримувало 10% одеських митних зборів, які мали “начало поступления своего иметь в общие городские доходы с сего 1802 года, с тем однако ж, чтобы счёт её приходу и расхода был особенно ведён, дабы всегда можно было видеть, на те ли самые предметы она употребляется, на каковые нами предопределена”¹³¹. Але в цілому, міське фінансове господарство в імперії Романових було у вкрай незадовільному стані. Вище ми згадували іменний указ Олександра I від 24 липня 1802 р., в котрому поряд із земськими зборами монарх звертав увагу Сенату на невпорядкованість міських повинностей і зборів та навіть безпідставне їх стягнення й безконтрольне витрачання¹³². Покращити таку негативну ситуацію мали спеціальні комітети для зрівняння повинностей в різних містах, – вони створюються в кінці 1802 р. у містах Воронежі й Києві. В іменному указі імператора до воронезького цивільного губернатора від 13 грудня 1802 р. зазначалося, що флігель-ад’ютант Шепелєв, відряджений до м. Воронежа для розслідування скарг міщан на зловживання міської поліції, виявив, “что полиция под начальством бывшего коменданта Нечаева при неумеренных с жителей поборах, не имела действительно ни исправности в производстве дел её, ни порядка в счетах, ни силы в пресечении неустройств, ни уравнительного расположения в городских повинностях”¹³³. У м. Києві ситуація була дещо іншою, там, з одного боку, магістрат беззвітним управлінням доходів і безладним веденням фінансових книг і

¹³⁰ Там само. – Арк. 122 зв.

¹³¹ ПСЗ. – Т.27. – №20121. – С.26.

¹³² Там же. – №20344. – С.202–203.

¹³³ Там же. – Дополнение. – №20552а. – С.22–23.

документів, а, з іншого боку, керівництво, “полицейскими повинностями управлявшее, ... не определив с точностию ни числа расходов, ни способов к уравнительному их удовлетворению, требованиями своими вывело из соразмерности с доходами”¹³⁴. Київський комітет під головуванням цивільного губернатора й членства віце-губернатора, губернського маршала й одного члена магістрату мав вивчити кошториси, починаючи за 1799–1800 рр., визначити, які видатки могли фінансуватися із міських доходів, а котрі мали задовольнятися за рахунок мешканців міста, по завершенні цих робіт і подання до царя своєї думки про способи сплати міських боргів засобами найменш обтяжливими для населення, створювався інший комітет на чолі з губернатором, до складу котрого входили губернський прокурор і по одному виборному представнику від дворянства, купецтва й міщанства, за умови наявності в них міської нерухомості. Новий комітет мав провести розрахунки всіх міських повинностей, “как денежные, так и личные, как то: сбор на полицию, на содержание казарм, постоя, ночную стражу, пожарных служителей, освещение улиц, мостовые; словом, все предметы, составляющие полицейскую обязанность граждан”¹³⁵.

Проте, якщо центральна влада намагалася регламентувати використання міських коштів їхніми органами самоуправління, то вона сама та її представники на місцях не рідко не гребували спрямувати ці фінанси на визначені ними об’єкти. Так, наприклад, згідно з іменним указом Олександра I малоросійському генерал-губернатору князю О.Б. Куракіну від 20 червня 1803 р., у містах Полтавської губернії за винятком Полтави, Кременчука й Ромен, ліквідовувалися магістрати та створювалися ратуші. Це реформування міського управління на Полтавщині вмотивовувалося тим, що планувалося спрямовувати міські доходи на богоугодні заклади, й щоб вони “тщетно не были растрачаемы”¹³⁶. Тому наказувалося, відрахувавши необхідні кошти на утримання залишених магістратів і створених ратуш, “на

¹³⁴ Там же. – №20558. – С.404.

¹³⁵ Там же.

¹³⁶ Там же. – №20808. – С.686.

устройство полиции и на разные по городам строения и исправления, все остающиеся за тем городские ежегодные доходы употреблять на... богоугодные заведения”¹³⁷, котрі пропонував генерал-губернатор, зокрема, добудову церков, будівлю острогів, лікарень, богоділень, повітових училищ, гімназії в Полтаві та ремісничого училища в Чернігові. Гімназія фінансувалася державою лише перші три роки, а далі вона, як і училища, мали утримуватися за рахунок міських коштів, усі інші названі заклади мали перебувати у відомстві Полтавського приказу громадського піклування, тому кошти для їх створення, утримання й облаштування мали надходити до нього з дум. Згодом, коли О.Б. Куракіна призначили відповідальним за спорудження пам’ятника на честь 100-річчя перемоги Росії в Полтавській битві, він для цього також знайшов кошти на місці в Полтавському міському кошторисі, “завваживши, що досі місто володіє селами, що було заборонено ще Катериною II, за погодженням з Олександром I направляє кошти, що їх раніше отримувала дума (за утримання шинків і сіножатеїв), на рахунок спорудження пам’ятника”¹³⁸.

Практика створення спеціальних комітетів для впорядкування міських повинностей давала певні позитивні результати. Так, зокрема, Воронежський комітет розробив детальні правила квартирної повинності в місті, запропонував увести поземельний збір для забезпечення необхідної кількості міських доходів, “исчислил меру земли, под каждым домом состоящей, и составил табель, в коей бы именно означено было количество сего сбора с каждого дома, известить об оной обывателей, дабы каждый знал и неуклонно исполнял меру повинностей, на нем лежащих”¹³⁹. Згідно з розробленим комітетом кошторисом річні міські доходи Воронежа мали складати 12 857 руб. 55 коп., з котрих поземельний збір – 9798 руб. 98 коп. (76,21%)¹⁴⁰. У лютому 1805 р. аналогічний комітет створюється в м. Кам’янці-Подільському, – він, згідно з

¹³⁷ Там же.

¹³⁸ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – С.82.

¹³⁹ ПСЗ. – Т.28. – №21314. – С.353.

¹⁴⁰ Там же. – С.354.

директивами міністра внутрішніх справ Подільському військовому губернатору, мав керуватися різними настановами, даними таким же закладам інших губерній, зокрема указами “о учреждении комитетов в Санкт-Петербурге, Москве, Воронеже, также докладом Воронежского комитета об окончании порученного ему дела и указ тамошнему губернатору, на доклад сей последовавшей”¹⁴¹. У серпні того ж року Олександр І затверджує розроблене київським комітетом “Положення про впорядкування міських доходів і видатків у Києві”, котре передбачало наступні джерела наповнення міської скарбниці: 1) винні збори; 2) різноманітні оброчні статті; 3) акцизи, під якими розуміли збори з перевозу на р. Дніпро, за місця надані під забудову та ін.; 4) економічні капітали¹⁴². Податковий характер мали винні збори, акцизи й частина оброчних статей, коли оброк стягувався з млинів і хуторів, створених приватними особами на міських землях. У повітових містах Київської губернії структура доходів була подібною, про що свідчать дані, надані київському військовому губернатору О.П. Тормасову секретарем цивільного губернатора В. Бреневичем:

Доходи повітових міст Київської губернії за 1804 р.

*Таблица 4.4*¹⁴³

Місто й статті його доходів	руб.	коп.
<i>Васильків</i>		
Від винного відкупу	5220	—
З ятки, в котрій продавався хліб	35	50
З гостинного будинку	146	—
З рибного ставу	75	10
З вимочування селітри	40	—
З млину	415	28
З процентного капіталу	837	—

¹⁴¹ Там же. – Т.40. – №21622 а. – С.36.

¹⁴² Там же. – Т.29. – №22231. – С.675.

¹⁴³ Складено на основі: ЦДІА. – Ф.533, оп.1, спр.890, арк. 10–11 зв.

Розділ IV. Місцеві оподаткування

З ярмаркових місць	30	25
Разом	6799	13
<i>Радомишль</i>		
Від винного відкупу	1655	—
З млину	100	—
Із сіножатень	50	—
За право пивоваріння	40	-
З рибного озера	8	25
З міщанських лавок	54	—
За викурювання смоли	25	—
Разом	1932	25
<i>Чигирин</i>		
Від винного відкупу	2000	—
З млинів	1000	—
З міських будинків	24	—
З процентного капіталу	240	—
З ярмаркових місць	38	60
Разом	3302	60
<i>Сквира</i>		
Від винного відкупу	4450	—
З млинів	500	—
З рибних ставків	100	-
З процентного капіталу	186	90
З міщанських лавок	25	—
Штрафних	25	—
Разом	5286	90
<i>Черкаси</i>		
Від винного відкупу	2265	—
З поромів	100	—
З міського будинку	25	—
З ярмаркових місць	27	52
З млинів	7	30
Разом	2424	82
<i>Тараща</i>		
Від винного відкупу	1130	—
З пивоварного броваря	400	—

З рибного ставу	34	
З млинів	906	
З міського степу	148	
З процентного капіталу	260	75
Разом	2878	75
<i>Звенигородка</i>		
Від винного відкупу	2264	—
З млинів	850	—
З процентного капіталу	24	—
Разом	3138	—

У містах Київщини, як видно із наведеної таблиці, не існувало загальних зборів із мешканців міст до міських скарбниць, а формувалися останні за рахунок сум від винних відкупів, акцизів, оброків та надання під відсотки міських капіталів. Проте, не всі з наведених доходних статей були бездоганними з правової точки зору. Такою, зокрема, була плата у 200 руб. за пивоваріння у м. Радомишлі міщанином З. Мордуховичем, котрий за неї безпідставно вимагав від міської думи заставити відкупників купувати в нього пиво, а через те, що дума не могла виконати його вимогу, 1804 р. він вніс до міської скарбниці лише 40 руб., хоча З.Мордухович, як указував київський цивільний губернатор П.П. Панкратьєв, платив, “не за что иное, как за городскую землю под заводом состоящую, и за право пивоварения”¹⁴⁴. Плата радомишльськими міщанами за добування смоли й дьогтю складала всього 25 руб. на рік, й була, як слушно указував губернатор малозначущою, в той час, як ця стаття давала значні прибутки поміщикам. Тому П.П. Панкратьєв вимагав, щоб нікому не дозволялося викурювання смоли й дьогтю без сплати за це на рівні, встановленому для казенних лісів¹⁴⁵. Загалом у м. Радомишлі міські доходи були лише від частини передбачених законодавцем статей, а інші, такі, як збори з приїжджих на ярмарки, котрі

¹⁴⁴ ЦДІА. – Ф.533., оп.1., спр.890., арк.14.

¹⁴⁵ Там же. – Арк.163в.

проводилися на міській землі; за дозволи іногороднім і іноземних гостям користуватися міськими промислами й торгівлею; за записи зарахованих у міщанство чи купецтво до міської обивательської книги; акциз із казенних і інших селян, які торгували їстівними припасами й фруктами; із утримувачів торгівельних бань*; від виморочного майна; плату за паспорти¹⁴⁶. Щоправда, не всі міські думи нехтували законними джерелами надходжень. Так, зокрема, у м. Махновці цієї ж губернії іноземці А. Рездер з товаришами звернулися зі скаргою на переобтяження їх міськими повинностями, на що Київське губернське правління в липні 1805 р. з посиланням на височайший іменний указ від 23 грудня 1804 р. зазначало, що прохачі не можуть бути звільнені від повинностей, а “должны несть оные наравне с прочими обывателями”¹⁴⁷.

Через рік після узаконення “Положення про впорядкування міських доходів і видатків у Києві” Олександр I затверджує у серпні 1806 р. “Розпис київських міських доходів і видатків, утримання київської поліції, київського магістрату й словесного суду різних закладів”, згідно з котрим річний кошторис цього міста складав 74 584 руб.¹⁴⁸, з яких податкові платежі давали, зокрема, 50 тис. руб. – винні збори, 604 руб. – оброк з посполитих селян, переведених у стан державних (по 2 руб. з душі), 574 руб. – плата за використання землі в межах міста (200 руб. з торгівельних обивательських бань, 362 руб. – з лавок і 12 руб. – з млинів, розташованих на міській землі), 800 руб. – поземельна плата з хуторів, садків, млинів і цегляних заводів у приміській зоні, 3845 руб. – акцизи (1020 руб. за перевіз на р. Дніпро, 1000 руб. за розведення мосту для судноплавства, 500 руб. за вивантаження на міський берег товарів і деревини, 250 руб. за викурювання смоли, 200 руб. за віддані на відкуп герберги*, 100 руб. за записи в міську обивательську книгу, 250 руб. за право міщанського промислу з

* Торгові бані - громадські лазні.

¹⁴⁶ Там само. – Арк.18–19.

¹⁴⁷ Там само. – Спр.928, арк. 2 зв.

¹⁴⁸ ПСЗ. – Т.44. – О.2. – Прилож. к №22231. – С.266.

* Так до 1812 р. називалися ресторани.

іногородніх, 525 руб. з квитків, які видавалися візникам, по 2 руб. кожен)¹⁴⁹.

У кінці другого десятиліття XIX ст. центральна влада Російської імперії продовжувала провадити заходи щодо впорядкування не лише наведених вище земських повинностей, а й міських повинностей і зборів. У спеціальний комітет із сенаторів збиралися відомості про міські доходи за минулі 1814-1816 рр., для полегшення аналізу котрих на місця висилалися деталізовані таблиці, на основі яких і мали подаватися звіти. Враховуючи неуніфікованість цього боку фінансового господарства, в інструкціях зазначалося, що “случится может, что написанные (в образах табеля) для примера, предметы денежных доходов, или предлоги, по коим деньги в расход употреблены, по местным событиям окажутся или недостаточными, или некоторые излишними; то само собою разумеется, что при сочинении табелей по образцам, не надлежит ограничиваться одними в них написанными, а помещать, те кои в определенное время существовали, но с наблюдением, чтоб каждый предмет дохода, причислен был к тому, в табели назначенному роду, к коему он по существу своему принадлежит... Но роды доходов и наименование городских и уездных повинностей, должны быть в табелях означены, все без изъятия, в своём месте”¹⁵⁰. Проте якщо вимагалось надавати детальну інформацію про всі статті доходів, повинностей і видатків, то стосовно грошових зборів з обивателів, указувалося щоб відомості про них подавалися у розділі додаткових доходів без пояснень, на що вони збиралися¹⁵¹. Що свідчить про те, що центральна влада не вважала грошові збори з міських обивателів значущим джерелом наповнення міських кошторисів, а віддавала перевагу різноманітним оброчним статтям. Не зважаючи на регламентацію міських і земських видатків, існувала практика використання міських коштів для справляння земських повинностей, що лягало додатковим фіскальним тягарем на міських обивателів. Так, наприклад, у м. Єлисаветграді

¹⁴⁹ Там же.

¹⁵⁰ ДАЧО. – Ф.128, оп.1, спр.13864, арк.29.

¹⁵¹ Там само.

Херсонської губернії через недофінансування земських потреб місцевим казначейством елисаветградський городовий надвірний радник Стратимирович і міський голова Рогальов були змушені оплачувати опалення й освітлення розквартированого в місті 4-го кавалерійського корпусу в 1815-1816 рр. (7017 руб. 1 ½ коп.), а 1817 р. 15-ї піхотної дивізії (260 руб. 77 ½ коп.)¹⁵².

Вивчення стану міських господарств прискорило й полегшило процес прийняття положень про доходи й видатки окремих міст. Так, у березні 1824 р. Олександр I затверджує таке положення для м. Одеси, згідно з яким її доходи складалися із ластової* податі, збору з будинків і поземельного, збору з винарень, акцизів із кавових будинків, якірного збору, збору на утримання маяка й зборів із візників. Ластова подать стягувалася із суден, які прибували до Одеського порту, з розрахунку 50 коп. з кожного ласту товару. Цей збір поширювався й на інші Чорноморські порти й спрямовувався на потреби міст, у котрих вони розташовувалися. Після проведення грошової оцінки міської приватної нерухомості встановлювався півпроцентний збір від вартості будинків** і 1-рублевий із десятини заміських земель, розданих для розведення садків¹⁵³. Одеські винарні, за прикладом Санкт-Петербурзьких, обкладалися спеціальним збором, розкладку якого здійснювали “соответственно выгодам местного положения погребов в каждой части города и удобствам самой торговли сего рода”¹⁵⁴, а кавові будинки обкладалися акцизом, передбаченим положенням від 14 березня 1821 р. про облаштування таких закладів у містах імперії. Якірна подать стягувалася із суден, що прибували до Одеси, з розрахунку 50 коп. із якірного ласту для іноземних і 25 коп. для російських, окрім них із усіх суден стягувалося додатково по 25 коп. на утримання маяка, ці два збори, як і ластова подать також були поширені на всі Чорноморські порти¹⁵⁵. Щодо

¹⁵² ДАКиО. – Ф.18, оп.1, спр.96, арк.5.

* Ласт – корабельна міра, дорівнювала 2 тонам.

** Для новобудов даний збір мав установлюватися не раніше, як через 5 років з початку будівництва.

¹⁵³ ПСЗ. – Т.39. – №29826. – С.193.

¹⁵⁴ Там же.

¹⁵⁵ Там же.

одеських візників, то їх фіскальні зобов'язання перед містом встановлювалися з розрахунку по 5 руб. з кожного номеру¹⁵⁶. Цікаво, що через чотири з половиною роки після затвердження положення про доходи й видатки м. Одеси, Є.Ф. Канкрін під час розгляду на Комітеті міністрів питання надання м. Керчі частини митного, соляного й відкупного доходу, змушений був констатувати, що набутий у м. Одесі досвід, свідчить, про те, “что огромные пожертвования, сделанные казной в пользу городской кассы, вовсе не принесли соразмерной пользы; почему министр финансов предпочёл бы отпускать особо для Керчи необходимо нужные для построек суммы, коль скоро получены будут сведения, сколько их потребно”¹⁵⁷.

У липні 1828 р. Тимчасовий комітет для впорядкування міста Києва підтримує пропозицію міністра внутрішніх справ, про встановлення у Києві збору з будинків за прикладом Санкт-Петербурга, для запису в міську обивательську книгу. Для чого в місті здійснювалася грошова оцінка нерухомості, по завершенні котрої встановлювався “умеренный с цены домов сбор”¹⁵⁸. Так, зокрема, власники будівель, вартість яких була від 10 до 100 руб. мали вносити до міської скарбниці 1 руб. збору, якщо вартість була в межах 100–1000 руб., то збір складав 2 руб.; якщо 1000–5000 руб., то 10 руб.; якщо 5000–10 000 руб., то 15 руб.; якщо 10 000–15 000 руб., то 20 руб.; якщо 15 000 - 20 000 руб., то 25 руб.; якщо 20 000–25 000 руб., то 30 руб.; при вартості 30 000–40 000 руб. встановлювався 40-рублевий збір; якщо 40 000–50 000 руб., то збір складав 50 руб. і так далі за кожні 10 000 руб. добавлялося 10 руб. збору, але максимальний збір не міг перевищувати 100 руб.¹⁵⁹ Ставки збору з міської нерухомості не завжди залежали від вартості будівель. Так, для купців вони залежали від належності до гільдій: 100 руб. – для першої, 50 руб. – для другої, 25 руб. –

¹⁵⁶ Там же.

¹⁵⁷ 2-е ПСЗ. – Т.3. – №2515. – С.1140.

¹⁵⁸ ЦДІА. – Ф.533, оп.3, спр.86, арк. 237 зв.

¹⁵⁹ Там само. – Арк. 238 зв. –239.

для третьої, а для міщан, які займалися торгівлею, промислами чи ремеслом, вони складали 10 руб.¹⁶⁰ Оподаткування міської нерухомості в Санкт-Петербурзі, Одесі й Києві було досить прогресивним заходом у податковій політиці Російської імперії першої половини XIX ст., адже воно не мало станових привілеїв і ці збори стягувалися з обивателів “всякого без изъятия сословия имеющих в городе недвижимую собственность”¹⁶¹, а найголовнішим у цій податковій новелі було те, що розмір збору залежав від майнового стану платника – вартості його нерухомості чи торгових або промислових оборотів, на противагу архаїчному подушному, сплаті котрого підлягали лише податні стани.

Розвиток міст, а особливо їх інфраструктури, все ж змушував владні структури вишукувати нові джерела фінансування. Одним із них стало оподаткування візників, як це вже було в Москві, Санкт-Петербурзі, Одесі, Казані та ряді інших міст. Якщо з одеських візників стягували по 5 руб. в рік з екіпажу, то Житомирський міський магістрат при введенні цього збору 1829 р. підійшов до проблеми диференційовано, пропонуючи оподатковувати “в пользу города содержателей лошадей, для извоза употребляемых, на следующем основании: а) с пары лошадей в дрожках, повозке или тележке с рессорами и санях по 25 руб.; б) с пары лошадей в повозке или тележке без рессоров по 15 руб. и в) с одной лошади в дрожках, повозке или тележке и санях по 10 руб. ассигнациями в год”¹⁶².

На жаль, такі новації в оподаткуванні не набули поширення в усій державі в кінці третього – на початку четвертого десятиріччя XIX ст., з мешканців міст продовжували збиратися гроші “на отправление градских повинностей”¹⁶³. Інколи для поповнення міських кошторисів приймалися окремі, конкретні для кожного випадку, рішення, які не передбачали системних

¹⁶⁰ Там само. – Арк. 238 зв.

¹⁶¹ Там само. – Арк. 239.

¹⁶² 2-е ПСЗ. – Т.4. – №2947. – С.443.

¹⁶³ ДАКиО. – Ф.18, оп.1, спр.215, арк. 417.

змін у формуванні міських фінансів. Як, наприклад, надання містам Єлисаветграду й Ольвіополю чверті процентного земського збору з купецьких капіталів, податі за купецькі лавки, кількість яких переважала дозволені їх свідоцтвами та плати за ці свідоцтва¹⁶⁴. Міські збори, як і загалом міські фінанси й надалі залишалися чи не найменш упорядкованою складовою фінансової системи Російської імперії. У розпорядженні міністра внутрішніх справ А.А. Закревського до цивільних губернаторів від 15 січня 1830 р. наголошувалося, що за даними, які надходили до ввіреного йому відомства, у багатьох містах, “где доходов, получаемых от поземельного или оценочного с обывательских собственности сбора, и от разных статей и предметов, недостаточно противу расходов на городской обязанности лежащих, делаются для покрытия сих последних раскладки, устанавливая оные или по пространству домов, земель и других недвижимых собственности гражданами владеемых, или по мере достояния каждого гражданина, или по числу душ в семействе и проч. от таковых разнообразных по предмету раскладок установленных возникают частые жалобы, в разрешении коих, по не изданию ясных и положительных правил о таковых раскладах, встречаются затруднения”¹⁶⁵.

Державна рада у вересні 1830 р. за поданням малоросійського генерал-губернатора М.Г. Рєпніна впорядковує у містах Полтавської та Чернігівської губерній ярмаркові збори, котрі ще за часів генерал-губернаторства О.Б. Куракіна віддавалися на відкуп і не мали стабільних ставок зборів за привезення на ярмарки промислових і продовольчих товарів. Згідно з затвердженою Миколою І думки Державної ради в містах малоросійських губерній під час ярмарків на відкуп із визначеною законодавцем таксою віддавалися збори з торгівельних місць. Так, зокрема, за сажень з мануфактурних лавок – 7 руб., бакалійних – 6–7 руб., крамарських маленьких

¹⁶⁴ 2-е ПСЗ. – Т.3. – 2560. – С.1229–1230; ДАКиО. – Ф.18, оп.1, спр.215, арк.389–390.

¹⁶⁵ ЦДІА. – Ф.533, оп.3, спр.472, арк.2.

лавочок – 2 руб. 50 коп., лавок із фаянсовим та скляним посудом – 7 руб., юхтових лавок (окрім шевських) – 5 руб., лавок із залізними товарами – 5 -6 руб. Для інших збори встановлювалися із торгівельної точки – 5 руб. з шевських і ремісничих будок, лавок із простим скляним посудом, милом та дрібного продажу алкоголю; 4 руб. з місця за торгівлю шапками й простими шубами; 10 руб. з хазяїна за продаж льону, а також від палатки за торгівлю квасом і збитнем¹⁶⁶.

У вересні 1831 р. імператор затверджує Положення про доходи й видатки губернського міста Києва та про управління ним і про квартирну повинність. Загалом відповідно до положення м. Київ мало шість статей доходів: збори з обивательського нерухомого майна; збори із закладів промисловості; збори з промисловців; окладні доходи від громадського майна і держави, надані місту; збори з актів, угод і з публічних продаж; випадкові доходи¹⁶⁷; податковий характер мали перші–треті й п'яті. Незважаючи на феодальний характер фіскальної, зокрема податкової системи Російської імперії, міські податі й збори віддзеркалювали формування буржуазних відносин у міському середовищі й відхід від станових принципів оподаткування, коли нобілітет м. Києва, у даному випадку російське дворянство й представники української старшини й польської шляхти, котрі отримали права російського дворянства, не мали прямих фінансових зобов'язань перед державою, все ж мали платити збори із своїх міських нерухомостей, а найбідніші мешканці міста, нерухоме майно яких коштувало менше 100 руб., звільнялися від цих повинностей¹⁶⁸. Законодавець встановлював у м. Києві фіксоване оподаткування різних видів підприємницької діяльності, котре мало спільні підходи із подушним оподаткуванням й не залежало на пряму від доходів цих осіб, проте все ж передбачало отримання суб'єктами оподаткування прибутків. Збори з промисловців були платою за право на зайняття тим чи іншим видом діяльності в місті. Так, зокрема, іногородні купці й торгуючі

¹⁶⁶ 2-е ПСЗ. – Т.5. – О.2. – №3961. – С.79.

¹⁶⁷ Там же. – Т.6. – О.2. – №4803. – С.30–31.

¹⁶⁸ Там же. – С.32.

селяни мали сплачувати на користь Києва спеціальний акциз; фабриканти й заводчики з іногородніх купців 1-ї та 2-ї гільдій, котрі тримали в цьому місці лавки, мали записуватися “в гости и нести все городские службы и повинности наравне с местным купечеством”¹⁶⁹. Проте, якщо фабриканти чи заводчики були дворянами, незаписаними в купецтво, але тримали в Києві фабрики чи заводи, то мали з кожного з них плати до міської скарбниці від 50 руб. до 100 руб.; для господарів маркітантських* промислів встановлювався п’ятирублевий збір, а їхніх робітників – дворублевий; майстри київських цехів мали сплачувати 12 руб. у рік, підмайстри – 9 руб., робітники – 6 руб., а учні 3 руб.; аналогічними були ставки зборів із тих ремісників, котрі через нестачу майстрів не мали цехів (окрім мулярів, пічників, теслів та штукатурів, які взагалі звільнялися від цього збору); візники – мешканці Києва за право на цю діяльність мали платити по 7 руб. з екіпажу, а іногородні – по 10 руб. з кожного коня¹⁷⁰. До міської скарбниці також стягувався збір з “эквilibристов, ташеншпилеров и других штукмейстеров, приезжающих в Киев для показания публично представленый и привозимых ими редкостей, взимать акциз по соразмерности выгод, от такового промысла ими получаемого”¹⁷¹. Окрім названих податкових платежів, згідно з §55 положення, у міський доход цілком передавалися доходи від винних зборів, котрі на основі вересневого 1810 р. маніфесту належали державі¹⁷². Сумарні надходження 1832 р. до міського кошторису Києва складали 220 569 р. 86 коп., з яких 28 627 руб. 23 $\frac{3}{4}$ коп. були надходженнями за боргами минулих років, а 192 942 р. 29 $\frac{1}{4}$ коп. – доходами на основі даного положення¹⁷³, котрі мали наступне грошове вираження:

¹⁶⁹ Там же. – С.36.

* Маркітант – дрібний торговець їстівними припасами (булками, калачами, млинцями, квасом, збитнем та ін.).

¹⁷⁰ Там же. – С.36–37.

¹⁷¹ Там же. – С.37.

¹⁷² Там же. – С.37–38.

¹⁷³ ЦДІА. – Ф.442, оп.65, спр.221, арк.172.

Доходи м. Києва 1832 р.

Таблиця 4.5¹⁷⁴

Статті доходів	Надходження	
	руб.	коп.
<i>а) з обивательського нерухомого майна:</i>		
запис в міську обивательську книгу	12 935	—
місць, відведених приватним особам для будівництва обивательських торгівельних бань (лазень) до проведення оцінки	397	8
	200	—
<i>б) із промислових закладів</i>		
з готелів	950	—
ресторанів	300	—
трактирів	921	25
винарень і кондитерських лавок	2175	—
хуторів, садків, млинів, цегляних та інших заводів, розташованих на міській землі	985	88
місць, відведених під час ярмарок під спорудження балаганів	1117	—
місць, відведених для дрібного торгу і для будівництва тимчасових лавочок	3422	44 ½
міських ваг і мір митних грошей	1632	26
клеймування ваг і мір митних грошей у готелях, на базарах, в магазинах і лавках	607	—
<i>в) з промисловців</i>		

¹⁷⁴ Складено на основі: ЦДА. – Ф.442, оп.65, спр.221, арк.156–172.

з купецьких капіталів $\frac{1}{4}$ коп. процентних	2155	—
надійшло на наступний 1833 р.	1930	
із селян, які постійно перебували в м. Києві	101	
з маркітантів, хлібників, калашників, збитників та ін.	244	
із візників	5004	
з еквілібристів та ін. штукмейстерів	160	
<i>г) із громадського майна і наданих від казни</i>		
з посполитих селян	1750	
із міського лісу	250	
із міського дніпровського мосту й перевозу	12 100	
від заміни доходу із винного, пивного й медового продажу	110 370	
від міських сіножатей	2081	25
від міських будинків	3200	
від міських торгових лавок	4425	
<i>д) з актів та угод</i>		
з протесту векселів і явки позикових листів	479	$58 \frac{1}{4}$
запису контрактів і договорів, які пред'являлися у міських маклерів	561	
<i>є) випадкові</i>		
за зухвалі слова, сказані в присутствених місцях, за самовільну рубку лісу, за самозахоплення міської землі для хліборобства, повернуті з Київської казенної палати за облаштування міської фаянсової фабрики та ін.	22 488	$54 \frac{1}{2}$
Разом	192 942	$29 \frac{1}{4}$

Як свідчать наведені дані, 8,01% доходів м. Києва складало оподаткування нерухомого майна міських обивателів, 6,28% – збори з промислових закладів, 4,97% – збори з промисловців, 69,54% – надходження від громадського майна й кошти від казни (з яких 57,20% були коштами, наданими казною за винні відкупи), 0,54% приносили місту збори з актів і угод, а 10,66% – різні випадкові надходження. Таким чином, 77% міських доходів припадало на податкові платежі, котрі стають основою формування міських кошторисів, а різноманітні приватноправові, або, як їх називали, оброчні статті втрачають своє вирішальне значення. Міські збори встановлювалися не на подушній чи становій основі, їх обсяг починає залежати від майнового стану мешканців міст, що свідчить про розвиток у середовищі великих міст буржуазних відносин. Проте, в цілому в цей період у Київській губернії, навіть з урахуванням м. Києва, податкові платежі складали лише 47,19% доходів міст; значними залишалися надходження від міських млинів 14,20%; з відсотків за використання міського капіталу – 6,48%; мостів і перевозів – 11,91%; хуторів, садів, млинів і цегляних заводів розташованих на міських землях – 7,23¹⁷⁵.

У 30-х рр. XIX ст. міністерство внутрішніх справ поширює на губернські міста практику оподаткування міської нерухомості. Під час розгляду доходів і видатків м. Херсона в департаменті економії і загальному зібранні Державної ради, міністр внутрішніх справ Д.М. Блудов указував, що для уніфікації міських зборів і залучення до виконання міських повинностей усіх мешканців міст необхідно встановлювати оподаткування і тієї нерухомості, яка не приносила власникам прибутків, адже інакше значна частина мешканців міст, котра мешкала у власних будинках, звільнялася б від цієї повинності. Він пропонував “назначить полупроцентный сбор со всех вообще недвижимых собственности, не исключая и таких, кои ни самими владельцами не занимаются, ни в наймы не отдаются ибо, во-первых, таковые собственности могут принадлежать достаточным людям, кои не должны быть от повинности городу освобождены; во-вторых, могут уклониться от оценочного сбора такие недвижимые собственности, кои случайно

¹⁷⁵ ЦДІА. – Ф.442, оп.1, спр.1363, арк. 168 зв. –169 (підрахунки наші – В.О.)

были праздными во время произведения оценки»¹⁷⁶. Проте, бідні міщани Херсона, як і інших міст, вартість будинків яких була меншою за 100 руб., на переконання міністра, мали звільнитися від будь-якої повинності¹⁷⁷. Усе це лягло в основу затвердженого Миколою I положення про упорядкування доходів і видатків губернського міста Херсону, згідно з яким власники нерухомого майна, залежно від його вартості, мали сплачувати до міської скарбниці від 2 руб. 50 коп. до 100 руб. зборів. Для херсонських купців, торгуючих міщан і ремісників ці збори встановлювалися, як і в інших містах, відповідно до гільдій, щоправда податкові ставки тут були значно меншими, ніж у м. Києві й складали – 50 руб. для першої гільдії; 25 руб. – для другої; 10 руб. – для третьої; 5 руб. – для торгуючих міщан і цехових¹⁷⁸. Структура херсонських доходів була подібна до київської: лише збори з промислових закладів і промисловців об'єднувалися в одну статтю. Певні елементи оподаткування доходів фізичних осіб містилися в §30 херсонського положення, коли з повнолітніх іногородніх купецьких дітей і міщан, які перебували на службі херсонських купців, на користь міста стягувалося 5 руб. податі із платні до 500 руб. на рік і 10 руб., якщо вона перевищувала 500 руб.¹⁷⁹ Аналогічними були підходи до оподаткування корабельних майстрів, а для підмайстрів збори були в половину меншими, проте для майстрів, незаписаних до цехів, встановлювалися, як і в м. Києві збори на подушній основі – 10 руб. для господаря й 2 руб. для працівників, а записані в цехи половину від цього – господарі 5 руб. і працівники 1 руб.¹⁸⁰

Окрім міст Києва та Херсона, в першій половині 1830-х рр., затверджуються положення про доходи й видатки для Одеси (28 листопада 1834 р.)¹⁸¹ й Харкова (9 липня 1835 р.)¹⁸², котрі мали таку ж класифікацію доходних статей. Проте якщо в цих губернських містах робилася ставка на зростання міських доходів

¹⁷⁶ 2- ПСЗ. – Т.8. – О.1. – №6487. – С.571.

¹⁷⁷ Там же.

¹⁷⁸ Там же. – С.575.

¹⁷⁹ Там же. – С.578.

¹⁸⁰ Там же.

¹⁸¹ Там же. – Т.9. – О.2. – №7589. – С.201–208.

¹⁸² Там же. – Т.10. – О.1. – 8293. – С.791–800.

за рахунок податкових надходжень з нерухомого майна, підприємств і підприємницької діяльності, то в інших залишалися старі підходи до цієї проблеми, коли основу кошторису формували здані в оренду міські маєтності й виділені казною кошти з винних відкупів. Як, наприклад, у губернському м. Кам'янці-Подільському. Його доходи 1834 р. складали: 33 500 руб. асигнаціями, надані казною за передані їй 1810 р. винні відкупи; 1500 руб. сріблом оброку від селян міського поселення Кормильча; 1678 руб. 35 коп. асигнаціями акцизів (зборів за підприємницьку діяльність); 2595 руб. асигнаціями й 30 руб. сріблом за надання в оренду міських будинків, хутора і двох міських млинів; 130 руб. асигнаціями за право утримання двох корчем на міській землі за відкупною межею; 746 руб. сріблом збору з міських земель, які віддавалися щорічно в оренду мешканцям за 30 коп. сріблом з кожних 1 2/3 десятини; 1380 руб. асигнаціями давав чверть процентний збір з купецьких капіталів; 4000 руб. асигнаціями надходили від міст Балти й Могилева в рахунок зробленої ними позики та 100 руб. від мит за надані місця для будівництва приватних будинків¹⁸³. Отже всі надходження м. Кам'янця-Подільського становили 43 383 руб. 35 коп. асигнаціями й 2276 руб. сріблом, з котрих 65,24% були платою казни за передані їй доходи від винних відкупів, а інші податкові статті давали 16,63% міських доходів, з яких 10,22% були оброчними платежами селян, тобто власне міські податі й збори давали міському бюджету лише 6,41%. Значно кращою була ситуація із міськими доходами в сусідній із Подільською Волинській губернії і її адміністративному центрі м.Житомирі. Так, зокрема, 1835 р. доходна частина його кошторису складала 38 715 руб. 15 коп., з яких 11 924 руб. 06 коп. (30,80%) були залишком від минулого 1834 р.; 864 руб. (2,23%) надійшло від млинів, побудованих на міській землі; 555 руб. (1,43%) від міської лікарні; 153 руб. (0,39%) плати за місця, надані приватним особам під будівництво; 730 руб. (1,89%) від здачу в оренду міського нерухомого майна (100 руб. за 2 міські будинки і 630 руб. за перший поверх кам'яного будинку магістрату); 517 руб. (1,33%) акцизів із гербергів, трактирів, харчевень та ін. видів

¹⁸³ ЦДІА. – Ф.442, оп.65, спр.341, арк. 13 зв. –14.

підприємницької діяльності, а також міських ваг; 120 руб. (0,31%) акцизу від селян-торговців; 952 руб. 50 коп. (2,46%) – збори із візників; 110 руб. (0,29%) від побудованих на міських землях кам'яної будки, будинків, погребів, складу, 4 лавок і харчевні; 804 руб. 60 коп. (2,08%) давали міські лавки, 8645 руб. (22,33%) від ¼-відсоткового збору з купців і 13 340 руб. 5 коп. (34,46%) надавалося державою як компенсація за винний відкуп¹⁸⁴. Якщо відкинути залишок коштів від минулих років, то доходи м. Житомира 1835 р. становили 26 791 руб. 9 коп., 87,99% котрих забезпечували податкові платежі та плата казни за передані їй надходження від винних відкупів. Аналіз податкових надходжень свідчить, що в м. Житомирі податі й збори з промисловості й підприємницької діяльності, окрім ¼ - відсоткового збору з купців, були незначними, а оподаткування нерухомості міських обивателів узагалі залишалося поза увагою міських властей. Волинський цивільний губернатор М.М. Жуковський у всепідданійшому рапорті до Миколи I від 19 грудня 1835 р. писав про необхідність звертати увагу міських товариств на “увеличения общественного достояния, посредством коего умножали потребности, несомненно развивают все отрасли народной промышленности, – устремили бы, устранить все личные виды, большее внимание к увеличению по возможности городских доходов, как единственного способа к упрочению благосостояния городов”¹⁸⁵. Для збільшення міських доходів Микола I 2 лютого 1838 р. затверджує схвалене Державною радою подання міністра внутрішніх справ “о повсеместном введении в пользу городских доходов сбора с протеста векселей, засвидетельствования и явки заёмных писем”¹⁸⁶.

Проте, в імперії в цілому й в українських губерніях зокрема, міські товариства не дуже переймалися проблемами збільшення міських доходів, вони навіть не використовували визначені законом доходні статті, на що, наприклад, указував міністр внутрішніх справ Д.М. Блудов у відношенні до київського, подільського й волинського генерал-губернатора О.Д. Гур'єва,

¹⁸⁴ Там само. – Оп.1, спр.1803, арк. 95 зв. – 96 зв.

¹⁸⁵ Там само. – Оп.1, спр.1804, арк. 93 зв.

¹⁸⁶ 2-е ПСЗ. – Т.13. – О.1. – №10942. – С.70–71.

аналізуючи міські кошториси Київської губернії на 1839 р., коли Сквирська, Тарашанська, Черкаська, Васильківська й Канівська думи залишили поза увагою доходи від протесту векселів, засвідчення й заяви позикових листів; Сквирська й Канівська – від міських міг і ваг, жодне місто, окрім Києва, не мало встановлених ще 1834 р. надходжень за клеймування ваг і мір, а м. Київ для котрого було детально розроблено спеціальне положення про його доходи й видатки, не показало в кошторисі “особой статьи от вычетов из жалования чиновников городских присутственных мест, на основании продолжения V том. Свод. зак. 563 ст., для составления особого пенсионного капитала”¹⁸⁷. Аналіз господарства м. Черкас, здійснений повітовим стряпчим, взагалі змальовує жахливий стан міських фінансів на тлі значних зловживань і бездіяльності чинів тамтешньої думи, котрі не опікувалися збільшенням доходів міста. За його свідченнями, міська влада не лише не використовувала передбачені законом міські податкові статті, а й навіть оброчні: “Пахотные земли без торгов раздаются богатым хозяевам в неумеренном количестве и даже некоторым без платежа сами таковыми пользуются, допустили пользоваться значительным количеством тамошнему раскольниковскому монастырю, а многим бедным в уделе таковых земель отказывают, многим жителям отведены места под постройку домов без взыскания положенных денег, допущены постройки на городской земле трёх бань, скотобойни, одного кирпичного завода и 2-х лавок без всякого платежа в городской доход, и особо на городской земле состоят 22 ветряные мельницы без платежа оброка, и наконец растущая в значительном количестве на городской земле лоза вырубливается жителями без всякого платежа”¹⁸⁸. Окрім цього, дума не видавала квитанцій при внесенні платежів обивателями¹⁸⁹. Такий негативний стан міських фінансів, обумовлений, не лише зловживаннями міських властей, не останню роль у цьому, на нашу думку, відіграло ставлення центральної влади до місцевих кошторисів, коштом яких вона

¹⁸⁷ ЦДІА. – Ф.442, оп.71, спр.323, арк. 200 зв.

¹⁸⁸ Там само. – Оп.74, спр.306, арк. 6 зв.

¹⁸⁹ Там само. – Арк. 2 зв.

намагалася вирішувати питання фінансування різноманітних державних потреб.

Ми вказували в першому розділі на існування в українських і білоруських губерніях у першій половині XIX ст. податей, встановлених ще за часів Речі Посполитої, зокрема, шилінгового збору й чопової податі, котрі російська влада у кінці 1820-х - 1830-х рр. намагалася скасувати. Проте, у відношенні міністра внутрішніх справ О.Г. Строганова від 27 травня 1840 р. до київського, подільського й волинського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова зазначалося, що існуючі в містах і містечках приєднаних від Польщі губерній різноманітні збори, такі, як возове, вагове, акцизне, брамне, брукове, плавуче, чопове, торгове, ярмаркове та ін. засновані переважно на давніх постановах або контрактах і на добровільних засадах. Тому, “признавая невозможным приступить к какому либо по сему предмету решительному распоряжению Комитет (міністрів – В.О.), согласно с заключением министра финансов, полагал, в отношении к городам и казенным местечкам, в коих существуют подобные сборы, предоставит кому следует, при рассмотрении годовых смет доходов и расходов, определить в точности, какие сборы могут быть заменены, не утверждая однако ж ныне постоянных для сего правил, так как сие, по местным обстоятельствам может подлежать изменению, по городам же и местечкам, принадлежащим частным лицам или состоящим во временном у них владении, объявить, что все сборы, не согласующиеся с государственными узаконениями или не основанные на не сомнительных привилегиях, контрактах, условиях и добровольном согласии жителей вольного состояния, должны быть признаны не законными, но не принимая для приложения сего правила какой либо общей меры, предоставлять по возможности жалобам и спорам каждое дело в частности судебному разбирательству, как для уничтожения самовольных сборов, так и для виновных наказанию”¹⁹⁰. Отже й у 40-х рр. XIX ст. в містах і містечках українських та білоруських губерній продовжували існувати податі й збори часів Речі Посполитої, а миське оподаткування в імперії Романових і надалі залишалося не

¹⁹⁰ Там само. – Оп.149, спр.3336, арк. 1 зв. –2.

лише не уніфікованим, а й не впорядкованим, зберігаючи традиційні підходи до формування міських доходів.

Вище зазначалося, що однією з найвагоміших статей міських доходів у Російській імперії в першій половині XIX ст. було надання казною містам частини надходжень від питних відкупів. Проте хронічні податкові недоїмки міщан поставили їх під загрозу. 1845 р. Державна рада і Микола I підтримавши пропозицію міністра фінансів Ф.П. Вронченка, внесли зміни до 494 ст. Зводу статутів про податі, згідно з котрими, якщо на міщанських товариствах будуть рахуватися недоїмки, “то пополнение оных производится, между прочим, и из следующих городам от казны платежей”¹⁹¹. Таким чином, держава, повернулася до норми майже сорокарічної давнини, котра містилася в липневому 1806 р. указі, який, проте, не був обнародований і не ввійшов ні до Повного зібрання законів, ні до Зводу законів¹⁹². Внесені законодавцем зміни до 494 ст., з одного боку, ставили під загрозу виконання міських кошторисів, адже фінансові зобов’язання міст і натуральні повинності міщан у випадку недофінансування казною визначених статей не переглядалися, замість зменшення суми недоїмок по державним податям отримували дефіцити міських бюджетів і можливий підрив міського господарства, але, з іншого боку, зменшення державної допомоги змушувало міста більш раціонально використовувати наявні в них джерела доходів й вводити нові, дозволені законом податкові статті, такі, як збори з міської обивательської нерухомості, з підприємницької діяльності та ін., які, посилюючи податковий тиск на міські товариства, все ж сприяли розвитку в них буржуазних відносин. Опинялися під загрозою міські кошториси й через різноманітні форс-мажорні обставини, зокрема, пожежі, котрі були справжнім бичем переважно дерев’яних міст. Пожежа в м. Луцьку 1845 р. призвела до такого зменшення міських доходів, що місто не могло профінансувати найнеобхідніші видатки, унаслідок чого міський магістрат подав до губернського правління свої пропозиції про

¹⁹¹ 2-е ПСЗ. – Т.20. – О.1. – №19063. – С.436.

¹⁹² Там же. – С.435.

посилення доходів міста шляхом стягнення грошових зборів із лавок, продавців харчових продуктів, постійних дворів та ін.¹⁹³

Розвиток промисловості й торгівлі звертають особливу увагу владних структур на можливість збільшення міських доходів від зборів за відведення торгівельних місць для ярмарків, такси котрих мали затверджувати цивільні губернатори й генерал-губернатори¹⁹⁴, а у містах відомства військових поселень ці функції покладалися на військове керівництво. Так, наприклад, начальник штабу 3-го резервного кавалерійського корпусу генерал-майор В.Ф. фон Лауніц в березні 1846 р. наказував Єлисаветградській міській думі терміново надати йому відомості про порядок збору грошей під час ярмарок у місті, при цьому необхідно було пояснити, “выгодны ли эти сборы, что бы оставить их на будущее время, или судя по возрастающей промышленности предполагается оные увеличить, и в каком количестве, с каждой статьи отдельно”¹⁹⁵.

Вище ми неодноразово вказували, що податкові заборгованості були не лише постійною вадою російської податкової системи, а й навіть стали характерною її рисою. Міські податі й збори не були винятком. Проблема міських недоїмок стає настільки вагомою, що восени 1850 р., за поданням міністра внутрішніх справ Л.О. Перовського, розглядалася на засіданнях департаменту економії та загальному зібранні Державної ради й Сенату, які дозволили губернським правлінням “безнадёжныя взыскания в пользу городов, непревышающия по установленным городским сборам 7 рублей, а по прочим статьям городских доходов и по начетам 30 руб. сер., ... по надлежащем удостоверении о невозможности произвести сии взыскания и при неимении в виду никаких средств к их возмещению, слагать со счетов, не спрашивая разрешения высшего начальства”¹⁹⁶. У містах військового відомства право списувати міські недоїмки отримує в червні 1856 р. загальне присутствіє департаменту військових

¹⁹³ ЦДІА. – Ф. 442., оп. 78, спр. 366, арк. 6.

¹⁹⁴ 2-е ПСЗ. – Т. 24. – О. 1. – № 23028. – С. 109.

¹⁹⁵ ДАКиО. – Ф. 18, оп. 1, спр. 444, арк. 2 зв.

¹⁹⁶ 2-е ПСЗ. – Т. 25. – О. 2. – № 24660. – С. 230.

поселень, щоправда, їх сума не мала перевищувати 1 тис. руб. сріблом¹⁹⁷.

Новий етап еволюціонування міських фінансів у Російській імперії настає з середини 1850-х рр., коли новий цар Олександр II призначив керівником міністерства внутрішніх справ С.С. Ланського, котрий займався не просто затвердженням міських кошторисів, а передусім їхнім вивченням на предмет відповідності російському законодавству. Так, наприклад, лише по Подільській губернії він звертав увагу київського, волинського і подільського генерал-губернатора І.І. Васильчикова та інших місцевих урядовців на незаконне включення до доходної частини кошторису м. Проскурова сум із залишкового міського капіталу, які зберігалися в приказі громадського піклування й не мали права використовуватися без узгодження із міністром¹⁹⁸, у м. Сальниці – зборів із торгуючих міських обивателів, іногородніх євреїв-ремісників та візників, які постійно перевозили купецькі продукти, вказуючи, що “приведённые местным начальством к помянутому статьям дохода постановления не могут служить достаточным основанием в их правильности”¹⁹⁹. У першому випадку С.С. Ланський погодився із наданими аргументами І.І. Васильчикова й губернського правління і дозволив залишити в доходній частині проскурівського кошторису на 1855 р. 459 руб. 35 коп. залишкового капіталу, проте вказав генерал-губернатору на “недопущении на будущее время подобных отступлений от предписанного законом порядка”²⁰⁰. Щодо зборів по 10 руб. із торгуючих міщан, по 3 руб. 06 коп. із іногородніх євреїв ремісників і по 22 руб. 50 коп. із візників, які постійно перевозили купецькі продукти²⁰¹, то Подільське губернське правління вилучило їх із кошторису м. Сальниці²⁰².

Влітку 1859 р. Олександром II за поданням С.С. Ланського затверджуються нові підходи до впорядкування доходів і видатків

¹⁹⁷ Там же. – Т.31. – О.1. – №30612. – С.356.

¹⁹⁸ ЦДІА. – Ф.442, оп.85, спр.644, арк. 14–14 зв.

¹⁹⁹ Там само. – Арк.22

²⁰⁰ Там само. – Арк.28 зв.

²⁰¹ Там само. – Арк.30.

²⁰² Там само. – Арк.31.

м. Одеси. Так, для їх зрівняння збільшувалися ставки міських зборів, зокрема замість 30 коп. з десятини міської землі, наданої приватним особам під садки чи господарчі заклади встановлювався 1 руб., на чверть відсотка зріс збір із нерухомого майна міських обивателів і складав $\frac{3}{4}\%$ від його оціночної вартості, зросли також збори з винарень і кондитерських, які раніше становили 7 руб. 15 коп., до 25 руб. для перших і 14 руб. 30 коп. з останніх²⁰³. Окрім цього, незважаючи, що пройшло майже половина року, з 1 січня 1859 р. встановлювалося 11 нових річних зборів, зокрема: 1) тривідсотковий збір від ціни свідоцтв купців усіх трьох гільдій, для утримання Одеського комерційного суду; 2) 15 руб. з прикажчиків 1-го класу; 3) 57 руб. 14 коп. з біржових і корабельних маклерів, біржових нотаріусів і диспашерів*; 4) 30 коп. за кожного працівника і 15 коп. за працівницю з утримувачів фабрик і заводів у межах міста**, а для закладів із використанням парових машин цей збір стягувався із розрахунку 8 робітників за одну машину, тобто 2 руб. 40 коп.; 5) 10–20 руб. з ремісничих майстрів; 6) 30 руб. з утримувачів постійних дворів у перших двох частинах міста, а в інших 15 руб.; 7) 10 руб. з погребів, які торгували російськими виноградними винами; 8) 30 руб. з лавок, погребів і виставок для продажу фруктів і розсилці їх по місту у першій частині міста, а в інших по 10 руб. із закладу; 9) 17 руб. 14 коп. із утримувачів громадських лазень; 10) 5 коп. з кожної чверті підйомної сили підвізних човнів у Одеському порту й 11) 10 коп. із кожного ласту місткості каботажних суден, які приходили до Одеського порту²⁰⁴.

Проблема дефіцитності міських кошторисів була типовою для більшості губернських міст Російської імперії, на плечі котрих держава переклала значні видатки з утримання місцевих владних структур, тому губернські правління зверталися до міністра внутрішніх справ з проханням збільшення ставок існуючих міських

²⁰³ 2-е ПСЗ. – Т.34. – О.1. – №34656. – С.602.

* Посадові особи, котрі складали диспаші, перебували по дві особи в Санкт-Петербурзькому й Одеському портах, підпорядковувалися місцевій митниці.

** Законодавець наголошував, що фабриканти й заводчики “обязаны вносить сей сбор из собственных своих сумм, не удерживая оного ни в коем случае из условленной с рабочими платы”.

²⁰⁴ Там же. – С.602–603.

зборів та введення нових. Так, наприклад, київський, волинський і подільський генерал-губернатор І.І. Васильчиков у жовтневому 1859 р. рапорті до С.С. Ланського вказував, що доходи м. Житомира недостатні для покриття всіх необхідних видатків, тому Волинське губернське правління пропонувало встановити збори з концертів, за виклик пожежної команди й за випас худоби на міському вигоні, але генерал-губернатор вважав такі нововведення недоречними, а стосовно штрафу за виклик пожежної команди навіть шкідливими²⁰⁵, проте кінцеві рішення з цього приводу мав прийняти міністр внутрішніх справ. Але локальні підходи до впорядкування міських фінансів, особливо податків і зборів, не могли вирішити весь комплекс цих проблем, тому міські фінанси, як і загальнодержавні та земські потребували нагального реформування, яке можливо було розпочати лише після знищення основ феодального ладу – кріпацтва. Селянська реформа 1861 р. започаткувала буржуазні перетворення в Російській імперії, серед яких фінансові, в тому числі й податкові займали одне з найвагоміших місць, проте це вже тема іншого дослідження.

4.3 МИРСЬКІ ЗБОРИ

Переведення значної частини сільського населення лівобережних та південноукраїнських губерній у розряд державних та організація управління ними згідно з указом Павла І про волосне правління, сприяли поширенню на їх терени мирської* організації господарства, коли для утримання селянських виборних адміністрацій (платня їх чинам, оплата діловодства та ін.) збиралися спеціальні мирські збори. На Правобережжі, де основна маса державних селян перебувала на так званому “господарчому становищі”, якщо селянська община номінально й існувала то її діяльність не була законодавчо регламентована, проте, поряд із

²⁰⁵ ЦДІА. – Ф.442, оп.90, спр.301, арк. 1–2.

* Російське законодавство надавало терміну “мир” два різні значення: сільська община й сільське товариство. Перше було господарчою одиницею, юридичною особою, а друге – нижньою адміністративною одиницею.

подушним і земськими зборами із державних селян стягували й мирські збори²⁰⁶.

Вище ми вказували на безлад, котрий панував у царині місцевих зборів (земських і міських) у Російській імперії, але мирські збори з державних селян перевершували всіх їх разом узятих. Закон 1797 р. встановлював фіксований розмір платні волосному голові, старшині й писарю, проте інші статті видатків залишалися на розсуд сільського сходу, що, безперечно, створювало підґрунтя для фінансових зловживань членів сільських і волосних правлінь. Певні тенденції до контролю імперськими чиновниками мирської казни мають місце з початку XIX ст. Ці заходи, як справедливо вказує російська дослідниця Н. Суворіна, “являлись одним из элементов более широкой программы по упорядочиванию и уравниению повинностей в целом”²⁰⁷.

Якщо законодавець встановлював ставки подушного й оброку, а земські повинності регулювалися кошторисами, то мирські збори, які формально призначалися мирськими сходами й затверджувалися Казенними палатами, відкривали “широчайшее поле для обогащения губернских и уездных чиновников, волостных голов и старшин, волостных и сельских писарей, сельских старост, сборщиков податей и других представителей местной администрации”²⁰⁸. Безпосереднє регламентування мирських зборів на законодавчому рівні відбулося лише в листопаді 1833 р., коли вони були одними із чотирьох санкціонованих державою грошових зборів із державних селян. Законодавець давав наступне визначення мирських зборів: “Сборы, потребные на удовлетворение разных частных надобностей мирского общества казённых поселян, как то: на жалование сельскому начальству, на починку и постройку запасных сельских хлебных магазинов, на караульных при церквах, на содержание в училищах крестьянских мальчиков, приготавливаемых в должности писарей, на исправление натуральных повинностей наймом или

²⁰⁶ РДА. – Ф.560, оп.1, спр.1104, арк. 72–75.

²⁰⁷ Суворина Н.Г. Материально-финансовая база органов крестьянского самоуправления. По материалам ревизий западносибирских волостей первой половины XIX в. // Электронный журнал “Сибирская заимка”. – №8., 2001 // <http://zaimka.ru/power/suvorova1.shtml>

²⁰⁸ Дружинин Н.М. Указ. соч. – С.329.

подрядом, когда поселяне не могут сами оных исполнить натурою, и прочие тому подобные”²⁰⁹. Тоді ж, як указувалося в другому розділі, для більш зручного стягнення податей і зборів із державних селян, казенні поселення, котрі складали волость, поділялися на дільниці або сільські мирські товариства. Законодавець поділяв мирські збори на обов’язкові й добровільні, – перші стягувалися для визначених законом потреб, зокрема на утримання сільських запасних хлібних магазинів, пожежного інструменту, ремонт місцевих доріг, мостів, перевозів, платню сільським виборним і т.п., а другі витрачалися на будівництво й ремонт церков, шкіл та інших громадських будівель, наймання сторожів та ін. Ставки мирських зборів не були сталими, вони залежали від потреб того чи іншого сільського товариства й відрізнялися не лише в різних регіонах імперії чи в губерніях, а й навіть у межах однієї волості.

Проблема впорядкування мирських зборів не була вичерпана законом 1833 р., влада до неї знову повертається після створення міністерства державних маєтностей та його місцевих підрозділів. Під час створення Херсонської палати державних маєтностей виявилось, що казенній палаті відомі були лише збори для оплати навчання для підготовки на посади писарів хлопчиків, а щодо зборів на інші потреби, “до сведения ея доводится не было; при ревизии обнаружилось, что мирские сборы существуют по многим селениям и не только без утверждения палаты, по некоторым местам и без составления на них приговоров”²¹⁰. Під час ревізування Катеринославської губернії були виявлені документи, котрі вказували фактичне призначення мирських зборів, а не декларовані законодавцем. Ці статті видатків, опубліковані академіком М. Дружиніним, свідчать про довільне використання представниками волосних і сільських правлінь надходжень від мирських зборів. Так, зокрема, вони витрачалися на купівлю горілки для чиновників, які слідували через ці адміністративні одиниці, підкупи стряпчого грошима й подарунками (баранцями, борошном), підкупи ревізорів із казенної палати, “гостинці”

²⁰⁹ 2-ПСЗ. – Т.8. – №6592. – С.699.

²¹⁰ РДІА. – Ф.560, оп.1, спр.1089, арк. 9–9 зв.

повітовому скарбнику при здачі податей, купівлю в шинку горілки для виборів голови й писарів та ін.²¹¹

У преамбулі іменного указу Миколи I від 20 березня 1840 р. наголошувалось, що імператор вирішив визнавши “за благо производимые ныне с государственных крестьян сборы на частные земские повинности, на мирские расходы и на пособие в пожарных случаях, для отвращения различных неудобств, от разделения их происходящих, соединить в один общественный сбор, подвергнув употребление оного особым правилам и отчётности”²¹². Проте, у примітці до §16 цього указу зазначалося, що збори на добровільній згоді на різні предмети, в тому числі й на справляння натуральних повинностей, залишалися на існуючих до цього правилах. Тому навіть після об’єднання усіх місцевих зборів із державних селян у єдиний громадський збір, на мирських сходках продовжували приймати рішення про стягнення додаткових зборів на ті чи інші потреби. Так, наприклад, у лютому 1843 р., мирськими товариствами казенних сіл Великої Олександрівки Олександрівської волості та Вишві Кам’янської волості Херсонського повіту Херсонської губернії було вирішено наймати десяцьких, замість відбування цієї повинності натурою, для чого в першому мали збирати по 6 ½ коп. з кожного із 305 дворів²¹³, а в другому по 3 коп. з наявних 730 ревільських душ²¹⁴. Ці мирські вироки були підтримані окружним управлінням та губернською палатою державних маєтностей.

Незважаючи на вкорінення в товариствах державних селян практики збору додаткових коштів на різні потреби, міністерство П.Д. Кисельова продовжувало політику уніфікації й впорядкування грошових повинностей підвідомчих йому селян, тому в грудні 1843 р. імператор, за поданням міністра державних маєтностей, як експеримент, дозволяє засновувати мирські капітали державним селянам Санкт-Петербурзької, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської і Гродненської губерній. Мирські капітали

²¹¹ Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – Т.1. – С.330-331.

²¹² 2-е ПСЗ. – Т.15. – О.1. – №13275. – С.163.

²¹³ ДАХеО. – Ф.300, оп.1, спр.66, арк.2.

²¹⁴ Там само. – Арк.12.

дозволялося витратити на побудову й ремонт церков і громадських будівель; відшкодування при переносі приватних будівель під час благоустрою сіл; облаштування сільських доріг, гребель, колодязів і водопоїв; купівлю кращих порід худоби для громадської череди; купівлю землеробських знарядь та насіння, а також інші видатки для покращення землеробства; сплату податей за вибулих чи злиднених селян; облаштування й утримання лікарень та богоділень; допомогу розореним селянам у вигляді процентної чи безпроцентної позики²¹⁵.

Проте мирські збори й надалі існували в частині державних сіл. Так, зокрема, бланки рапортів про стан державних маєтностей у розділі “Грошові повинності” поряд із подушним, земським і громадським зборами містили й графу “Мирські збори”, щоправда вони стягувалися не у всіх волостях. Візьмемо для прикладу Херсонську губернію, де кожний п’ятий селянин належав відомству П.Д. Кисельова²¹⁶. 1844 р. згідно з рапортами начальників окружних управлінь палаті державних маєтностей, ситуація зі стягненням мирських зборів у ній була наступною: із чотирьох волостей Тираспольського округу, вони були відсутніми лише в Малаєштській і окремому Іванівському сільському товаристві, а в Херсонському й Ананьївському окрузі їх не було взагалі, хоча раніше стягувалися²¹⁷. Проте рапорти сільських товариств і волосних правлінь свідчать, що мирські збори все ж стягувалися в Явкінській волості й окремому Інгульському сільському товаристві Херсонського округу²¹⁸, в Тираспольському окрузі вони існували у всіх волостях, у тому числі й Малаєштській, де мали зібрати 248 руб. 47 $\frac{1}{2}$ коп. мирських зборів²¹⁹. Лише звіти волосних і сільських управлінь Ананьївського округу не містять відомостей про мирські збори й відповідають задекларованому в рапорті окружного начальника, хоча й не факт, що ці збори були відсутніми взагалі, а не збиралися незаконно. Щодо офіційно задекларованих палаті державних маєтностей ставок мирських зборів, то вони в порівнянні із іншими грошовими зборами були не значними, про що свідчать наступні дані:

²¹⁵ 2-е ПСЗ. – Т.18. – О.1. – №17381. – С.793.

²¹⁶ Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Кисельова. – Т.1. – С.313.

²¹⁷ ДАХеО. – Ф.300, оп.1, спр.55, арк.11 – 19 зв.

²¹⁸ Там само. – Арк. 29 зв., 32 зв.

²¹⁹ Там само. – Арк. 55 зв.

СТАВКИ ГРОШОВИХ ЗБІРІВ З ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН НА ОДНУ РЕВІЗЬКУ ДУШУ В
ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ 1844 Р. (В РУБЛЯХ)

Таблиця 4.6²²⁰

Округ	Тираспольський	Херсонський	Ананьївський
Подушне й оброк	руб. 3	1	3
	коп. 53	75	53
Земський збір	руб. 0	0	0
	коп. 47	29 ¼	52
Громадський збір	руб. 0	0	0
	коп. 75	42 ¼	75 ½
Мирський збір	руб. 0	–	–
	коп. 2	–	–
Сумарні збори	руб. 4	2	4
	коп. 77	46 ½	80 ½

²²⁰ Складено на основі: ДАХеО. – Ф.300, оп.1, спр.55, арк. 13 зв., 16 зв., 19 зв.

Мирські збори існували навіть у Таврійській губернії з кримських татар. Так, зокрема, на мирській сходці Ускутського сільського товариства Алуштинської волості Сімферопольського округу 29 червня 1844 р. згідно з вимогою волосного правління приймається рішення про додатковий збір із 885 ревізьких душ цього товариства по 4 $\frac{1}{4}$ коп. для зарплати 5 сотським²²¹, при цьому громадський збір вони платили, як і всі, хто належав, відомству державних маєтностей.

Поняття “мирські збори” фігурують і грудні 1844 р. в Правилах про порядок стягнення грошових зборів з державних селян²²² і в Настанові палатам державних маєтностей і казенним про порядок ревізування податних зошитів сільських збирачів і шнурових книг волосних правлінь у частині грошових зборів із державних селян, затверджених Миколою I 30 квітня 1845 р.²²³ Норми першого з названих законодавчих актів у повному обсязі увійшли до т.V. Зводу законів 1857 р. видання, вказуючи, що грошові збори з державних селян поділялися на 4 види: загальні збори, приватні казенні стягнення, мирські збори й рекрутські грошові збори²²⁴. Під мирськими зборами законодавець називає “сборы на исправление натуральных повинностей по желанию некоторых сельских обществ, или отдельных селений, а также и на другие собственно до них относящиеся расходы, начальством разрешённые”²²⁵. Отже влада, з одного боку, розуміючи феодальний характер натуральних мирських повинностей, сприяє їх заміні грошовими зборами, проте, з іншого, майже не втручається в цей процес, віддавши повноваження місцевим органам управління державними селянами, зокрема, волосним і сільським правлінням, створюючи нові можливості для зловживань, адже законодавець не давав чіткого визначення предметам мирських повинностей. Отримавши, таким чином, на

²²¹ ДАВАРК. – Ф.400, оп.2, спр.191, арк.4.

²²² 2-е ПСЗ. – Т.19. – О.1. – №18519. – С.836.

²²³ Там же. – Т.20. – О.1. – №18974. – С.377.

²²⁴ Свод уставов о податях... // СЗ. – СПб., 1857. – Т.5. – С. 202.

²²⁵ Там же.

височайшому рівні індульгенцію на існування мирських зборів, практика їх стягнення з різних категорій державних селян продовжується й далі, щоправда у вирахах мирських сходок звучать тези про переваги, котрі отримували селяни від заміни натуральних грошовими повинностями. Так, зокрема, волосні виборні Алуштинської волості Ялтинського повіту Сімферопольського округу 7 жовтня 1845 р. на волосній сходці, перевищуючи надані законом таким зібранням повноваження, виносять мирський вирок, в якому вказують, що вони, як уповноважені від поселян переконалися, що переведення деяких натуральних повинностей в грошові матиме значну користь для домашнього господарства, “сопряжённую с личным спокойствием”²²⁶.

Таким чином, після введення 1840 р. для державних селян громадського збору, котрий мав охоплювати всі місцеві збори, в тому числі й мирський, останній не зник, він продовжував існувати й надалі, в частині добровільних, особливо після виходу у світ законодавчих актів кінця 1844 – середини 1845 рр., мирські збори розвивалися, замінюючи натуральні повинності. Мирські й громадські збори, як і всі податкові платежі в Російській імперії мали тенденцію до зростання. Щоправда в західних губерніях (Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Київській, Ковенській, Мінській, Могилівській і Подільській) на відміну від великоросійських, до яких законодавець також відносив у середині XIX ст. й всі інші українські губернії, громадські збори зменшувалися, про що свідчать наступні дані:

²²⁶ ДАвАРК. – Ф.400, оп.2, спр.211, арк.18.

СТАВКИ ГРОМАДСЬКОГО ЗБОРУ В 1853-1859* РР.

Таблиця №4.7²²⁷

Губернії	Ставки громадського збору (в коп.)		
	1853 р.	1856 р.	1857 р.
Катеринославська	51	43	54 $\frac{1}{4}$
Полтавська	53 $\frac{1}{2}$	51	57 $\frac{1}{2}$
Таврійська	58 $\frac{1}{4}$	50 $\frac{1}{2}$	61 $\frac{1}{4}$
Харківська	53 $\frac{1}{2}$	50 $\frac{3}{4}$	56 $\frac{3}{4}$
Херсонська	64 $\frac{3}{4}$	55 $\frac{1}{4}$	66 $\frac{1}{4}$
Чернігівська	55 $\frac{3}{4}$	50 $\frac{3}{4}$	56
<i>У середньому по великоросійських губерніях</i>	56	54 $\frac{1}{2}$	58 $\frac{1}{2}$
Волинська	70	67	59
Київська	72	65	57
Подільська	72	68	54
<i>У середньому по західних губерніях</i>	69 $\frac{1}{2}$	66	58 $\frac{3}{4}$

Згідно з положення від 19 лютого 1861 р. до мирських повинностей відносили лише ті, котрі стосувалися внутрішніх потреб волосних або сільських товариств²²⁸.

* Ставки затверджувалися на триріччя.

²²⁷ Складено на основі: 2-е ПСЗ. – Т.28. – О.2. – №27000. – С.10–15; Т.31. – О.2. – №30318. – С.77–80; Т.34. – О.2. (Приложения) – №34334. – С.45–48.

Висновки до розділу

Як бачимо, на початку XIX ст. місцеві податі, збори та повинності в губерніях Російської імперії, в тому числі й українських, були найменш упорядкованими, що створювало підґрунтя для значних зловживань у цій галузі, особливо виборних посадовців – членів міських дум чи магістратів та представників селянських адміністрацій. Проте перекладання фінансування потреб державного значення на рахунок земських і міських коштів, через постійні негаразди казни, особливо зростаючу дефіцитність бюджету держави, з одного боку, збільшувало фіскальний тиск на населення, а, з іншого, змушувало владу не лише їх впорядковувати, а й шукати нові підходи до цієї проблеми, руйнуючи прокрустове ложе архаїчної подушної податкової системи. Саме місцеві, зокрема, міські податі й збори, вийшли за межі податних станів і розширили не лише коло суб'єктів, а й об'єктів оподаткування. Проте часткові й переважно локальні заходи центральних та місцевих владних структур, такі, як оподаткування міської нерухомості усіх верств населення деяких міст, коли розмір податкового платежу залежав від майнового стану платника; градація зборів із цехових майстрів і підмайстрів за їхніми доходами; введення земельних зборів; заміна натуральних повинностей грошовими та ін. не могли вирішити весь комплекс проблем місцевого оподаткування. Тому місцеві податі, збори та інші повинності потребували нагального комплексного реформування, котре можна було розпочати лише після ліквідації основ феодального ладу – кріпацтва та відмови від подушної податкової системи, яка лежала в основі як загальнодержавного, так і місцевого оподаткування.

²²⁸ Российское законодательство X – XX веков. В девяти томах. Т.7. Документы крестьянской реформы. – М.: Юрид. лит., 1989. – С.72.

ЗАГАЛЬНІ ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумок вищезазначеному, ми можемо стверджувати, що посилення централізації й формування абсолютизму в Російській державі було несумісним із існуванням залишків української державності, особливо з її демократичними елементами управління. Фінансова система Гетьманщини стає одним із вирішальних напрямків наступу російського царизму на українську автономію, адже саме вона є чи не найголовнішим фактором існування держави. Проте висвітлюючи інкорпораційні заходи російського абсолютизму в Україні, на нашу думку, несправедливо забувати й українських лідерів, для котрих питання особистого збагачення стояли понад усе, зокрема гетьманів І.Брюховецького, І.Самойловича, І.Мазепу, І.Скоропадського, полковників, сотників, інших представників козацької старшини, які своїми діями не те, щоб не розвивали творіння гетьмана Б.Хмельницького, а всіляко руйнували його, визискуючи українське населення непомірними податками, сформувавши гіпертрофовану податкову систему, яка була приречена на неминучий крах. Невпорядкованість української фінансової та податкової систем, систематичні фінансові зловживання старшини значно полегшили експансію північного сусіда, яка набрала

особливо брутальних форм за правління Петра I. Створена ним Малоросійська колегія залучає українські фінанси до російського бюджету. Наступні за Петром I імператори хоча й декларували свою повагу до українських вольностей, статей Б. Хмельницького, проте не могли втриматися від спокуси щодо використання фінансів Гетьманщини хоча б у прихованому вигляді. Процес посилення централізації державного управління в період царювання Катерини II не міг обійти централізацію фінансового управління. Знищуються останні залишки української автономії: Гетьманщина, Запорозька Січ і відповідно їх власні фіскальні системи, щоправда залишилася податкова, надходження від якої залучаються для потреб російського самодержавства. Громіздкість та архаїчність податкової системи колишньої Гетьманщини, що ускладнювала адміністрування наявних податків і зборів, з одного боку, та централізація управління, з іншого, призвели до ліквідації української податкової системи й поширення російської, що правда, із певними особливостями на теренах Лівобережжя, Слобожанщини й Півдня, а після третього поділу Речі Посполитої – і на Правобережжя. Процес уніфікації податкової політики в імперії та поширення російської подушної податної системи на українські землі проходили пліч-о-пліч, протягом 60–90-х років XVIII ст., коли подушне стало реальністю в Україні, Прибалтиці та Білорусії, а ці губернії у фіскальному законодавстві отримують дефініцію “існуючих на особливих правах” або “привілейованих”. Такий стан речей існуватиме протягом дореформеного періоду, – лише реформи Олександра II призведуть до остаточної уніфікації фінансового законодавства в державі, хоча останні залишки українських вольностей – магдебурзьке право й судочинство за Литовським статутом – будуть знищені при Миколі I.

Податкова політика Російської імперії в українських губерніях, у другій половині XVIII – на початку XIX ст., тобто в період знищення інститутів української автономії на Слобожанщині, Лівобережжі й Запоріжжі та приєднання Правобережжя й Південної України, мала певні відмінності від тієї, що провадилася у російських етнічних губерніях, у той же час вона була типовою для нових неросійських територій і залежала від багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників, зокрема ставлення місцевих еліт до Санкт-Петербурга, їх сепаратистських і

автономістських поглядів, економічного стану регіону, ймовірної військової загрози з зовні та ін. Політика уніфікації провадилася досить виважено й довгостроково, значна увага приділялася збереженню фінансових преференцій еліт, особливо це стосувалося податкової політики. Регіональні особливості мала податкова політика Російської держави в українських губерніях. Так, на Слобожанщині й Лівобережжі вона суттєво відрізнялася від інших регіонів України наявністю особливих груп населення – військових обивателів і козацтва, у містах правобережних губерніях довгий час існували залишки польської фіскальної системи, певної специфіки у провадженні податкової політики в цьому регіоні надавала також значна кількість єврейських містечок, а Південна Україна через своє особливе значення у геополітичних планах Російської імперії в другій половині XVIII - на початку XIX ст. взагалі не мала аналогів у імперії за кількістю податкових пільг. Слабозаселеність цього регіону, постійні міграції населення, значна частка пільгових категорій унеможливлювали стягнення там загальноросійської подушної податі, тому для задоволення фіскальних інтересів уряд змушений був запровадити особливу систему прямого оподаткування. У кінці XVIII ст. для державних, палацевих та економічних селян Півдня України паралельно існували три види прямого оподаткування: одні сплачували земельну подать (5 коп. з дес.), другі – по 1 руб. від хати, а треті – оброк та подушне. За винятком оброку, аналогічним було оподаткування в поміщицьких селян: поземельне (2 коп. з дес.), або 1 руб. від хати, або подушне (70 коп.). Земельна подать (5 коп. з дес.) стягувалася й із військових поселян. За даними 1801 р., державні й економічні селяни сплачували лише подушне та оброк, а поміщицькі – подушне. Земельна подать поряд із obroком та подушним стягувалася лише з військових поселян до 1817 р., коли внаслідок створення військових поселень на Півдні України ліквідовувалися останні залишки особливостей оподаткування. Проте, попри поширення на терени Південної України російських податних статей, цей регіон все ж суттєво вирізнявся не лише від російських губерній, а й навіть від інших українських наявністю значної кількості пільгового, не автохтонного населення краю – колоністів, преференціями наданими для розвитку чорноморської торгівлі, створенням, зокрема, у. м. Одесі, порто-франко та

існуванням ряду пільгових міст. Усе це змушувало владу вишукувати в цьому регіоні нові джерела державних доходів, адже якщо в першій чверті XIX ст. значну частину надходжень імперії забезпечували платежі прямих податей, то в Новоросійському краї, наприклад 1823 р. вони становили лише 18,45%, митні – 21,56%, винні збори – 21,49%, майже третину надходжень до державної скарбниці давала продаж солі з казенних солоних озер Кримського півострова – 31,16%. Такі ж тенденції зберігалися і в другій чверті цього століття. Окрім цього, центральна влада встановлювала спеціальні збори на облаштування цього регіону. Так, зокрема, іменними указами Миколи I від 6 лютого 1829 р. і 14 січня 1832 р. із податків, котрі стягувалися з кримських татар на користь Кримського півострова було виділено по 43 коп. сріблом із ревізької душі, а в березні 1849 р. цю норму було пролонговано ще на десять років¹.

Не вписувався у загальнодержавну картину й інший український регіон Російської імперії – Південно-Західний (Київська, Подільська й Волинська губернії), щоправда, з точністю та навпаки. Так, зокрема, якщо на початку 30-х рр. XIX ст. прямі податі складали близько 36,6% фіскальних платежів у імперії, то на Київщині вони сягали 70,40%.

Для забезпечення реалізації податкової політики Російської імперії в українських губерніях створюється ціла система органів державних та самоврядних органів, серед яких провідне місце посідали казенні палати, адже саме в них, до реформування управління державними селянами П.Д. Кисельовим зосереджувалося усе фінансове управління губерній. Але все ж особиста відповідальність за своєчасне надходження податей і ліквідацію недоїмок покладалася на губернаторів, а службове благополуччя цих чиновників багато в чому залежало від успіхів чи невдач на цьому поприщі. Досить вагому роль у здійсненні податкової політики відігравали органи поліції, адже ні підрозділи міністерства фінансів, ні міністерства державних маєностей не мали власних органів примусу. На земські й міські поліції покладалася найближчий нагляд за торгівлею алкогольними

¹ 2-е РСЗ. – Т.24. – О.1. – №23075. – С.141.

напоями, за своєчасною сплатою податей, а у разі появи податкових заборгованостей населення, спонукання до їх примусового стягнення. Значною вадою фінансового, в тому числі й податкового управління, була відсутність єдиного міністерства, що особливо негативно відбивалося на формуванні державного бюджету. Саме зосередження важелів фінансового управління й контролю в одному міністерстві забезпечує дієвий контроль за реалізацією фінансової, в тому числі й податкової політики багатьох держав світу*. Проте найважливішою вадою міністерства фінансів Російської імперії у процесі адміністрування податкової політики держави була відсутність функцій примусу майже в усіх його структурах щодо порушників податкового законодавства, за винятком митних органів. Практика залучення до вирішення цих проблем місцевих поліцій, а інколи навіть і військових підрозділів, майже не давала позитивного результату, а лише породжували бюрократичну тяганину. Намагання держави забезпечити своєчасне й у повному обсязі надходження державних податей і земських повинностей, не обтяжуючи себе створенням спеціальних податкових органів, перекладаючи всю роботу на самоврядні сільські й міські структури та на поміщиків, створювали підґрунтя для зловживання при зборі податей, посилюючи фіскальний тиск на населення. Можна стверджувати, що російська влада в дореформений період не намагалася створити дієвого податкового апарату, адже для урядовців головним була максимальна простота й дешевизна податкового адміністрування, навіть його безоплатність. Саме простота адміністрування податкової системи провокували Санкт-Петербург на існування “дешевого” податкового апарату.

Існуюча в дореформеній імперії Романових система прямого оподаткування ґрунтувалася на стягненні за визначеною законодавцем ставкою податі із “ревізської душі”, тобто тієї частини

* В Україні система органів державного фінансового контролю знаходиться на стадії формування, існує ряд автономних органів: Міністерство фінансів, Державна податкова адміністрація, Державна митна служба та ін. Вітчизняній практиці ще належить оволодіти досвідом, нагромадженим людством, у тому числі й історичним, коли система державних органів вибудовується не під окремими особами, а для насамперед ефективної реалізації функцій держави, в тому числі й фіскальних.

суспільства, котра належала до податних станів: державних, приписних, удільних, кріпосних селян, поміщицьких дворових людей, різного найменування вільних поселенців, а також міщан, цехових і робочих людей у містах. Недосконалість встановлення кількості ревільких душ, без врахування демографічних змін породжувала феномен “мертвих душ”, коли за померлих між ревізіями необхідно було общинам чи поміщикам платити податі. Саме цей правовий казус ліг в основу багатьох афер², одну з яких висвітлив М.Гоголь – у поемі “Мертві душі”.

На основі подушної системи встановлювалися також ставки оброчної податі для державних селян, земських, мирських та інших зборів, окрім цього, подушне не розподілялось окремо, а розкладалося разом із усією сумою належних зборів, тим більше, що й уряд своїми розпорядженнями кінця XVIII – початку XIX ст. включив до нього платежі на розвиток шляхів сполучення, на утримання “присутственных” місць, а для українських, прибалтійських та білоруських губерній і області Війська Донського – збір за право винокуріння. Постійне збільшення ставок подушного й оброчної податі у кінці XVIII – першій половині XIX ст., котре призводило до перевищення податкових зобов’язань над платоспроможністю значної частини підданих, зловживання виборних адміністрацій, архаїчні методи господарювання з низькою або взагалі відсутньою агрокультурою, неврожайні роки й нестабільні ціни на збіжжя породжували постійні недоїмки в сплаті державних податей. В Україні не було жодного регіону, який не мав би проблем із податковими заборгованостями, навіть у пільгових південних губерніях ця проблема стояла досить гостро. Якщо подушна система оподаткування могла бути прийнятною для феодального кріпосницького суспільства, то вона суперечила організації життя міських і містечкових громад, члени котрих будучи особисто вільними людьми й залишивши свої товариства прирікали інших до сплати за них подушних податкових зобов’язань, – саме міщани будуть першими в Російській імперії звільнені від подушного (1863 р.).

² Маленькая заметка о мёртвых душах // Киевская старина. – 1902. – №3. – С.155.

Якщо введення подушної податі Петром I було прогресивним кроком першої чверті XVIII ст., то її архаїчність в XIX ст. майже ні в кого з можновладців різних рівнів не викликала сумнівів, навіть уряд офіційно визнавав її недоліки (1810 р. і 1832 р.), а спеціальна комісія, створена 1859 р. для перегляду системи податків і зборів, дійшла висновку, що без скасування подушного оподаткування неможливо досягнути істотного покращення системи прямих податків. Історичний досвід свідчить, що подушна, або поголовна система оподаткування, як найпростіша система визискування населення, була досить поширеною в абсолютистських і окупаційних режимах, як, наприклад, під час нацистської окупації України³.

Більш прогресивним було оподаткування торгівельно-промислового населення міст – купців, об'єднаних у гільдії. Згідно з маніфестом Катерини II від 17 березня 1775 р. вони замість подушного мали сплачувати 1% від оголошених капіталів, суми котрих визначали їх належність до однієї із трьох гільдій і регламентували підприємницьку діяльність. Посилення податкового тиску на купецтво в останньому десятиріччі XVIII - перших двох XIX ст. шляхом збільшення податкових платежів до 4,75% від оголошених капіталів призвело до того, що частина купців третьої гільдії, гільдійські збори для котрих складали 478 руб. у рік, переходили в стан міщан і вели торгівлю без оголошення капіталу, сплачуючи лише 8 руб. 30 коп. подушного, що мало негативні наслідки як для державних фінансів, так і для розвитку різних галузей вітчизняної економіки. Гільдійська реформа Є.Ф. Канкріна (1824 р.) не лише виправила цю негативну ситуацію, зменшивши податковий тиск на купецтво в 1,46–1,99 рази в імперії, а в переважній частині українських губерній навіть у 2,77 рази для купців третьої гільдії, але й надала імпульсу розвитку торгівлі, промисловості, формуванню буржуазних відносин і зростанню чисельності купецтва, хоча гільдійські збори в порівнянні із подушними податками залишалися досить значними. Надання фіскальних пільг купецтву в 20–30-х рр.

³ Див.: Орлик В., Маренець Л. До питання фіскальної політики нацистів в окупованій Україні // Архіви України. – 2005. – №1–3. – С.233–240.

XIX ст. давало позитивні наслідки для аграрно-сировинної Російській імперії в розвитку міст, торгівлі й промисловості, тому ця практика використовувалася і в наступних десятиріччях.

Податкова політика Російської імперії визначалася не лише становим підходом, існувало оподаткування за етнічною та релігійною належністю, в тому числі й в українських губерніях. Так, наприклад, для євреїв у кінці XVIII – середині XIX ст. встановлювалися спеціальні збори, кримські татари до 1829 р. взагалі звільнялися від сплати державних податей, лише 1832 р. татари-селяни Кримського півострова майже зрівнюються в платежі подушного із іншими категоріями державних селян, але оброчна подать на них так і не була поширена.

Існувала в українських губерніях, особливо на Півдні, також низка поселень та колоній з іноземців, котрі отримали значні фіскальні преференції, визначені в кожному окремому випадку відповідним законодавчим актом. Навіть по завершенні пільгових років колоністи не зливалися із масою податного населення імперії, а зберігали значні особливості в оподаткуванні. Ті з них, котрі жили на казенних землях, не підлягали подушному оподаткуванню, на подушній основі вони лише сплачували збори – накладні до подушного, зокрема на утримання водних і сухопутних шляхів сполучення та на утримання присутственных місць. Проте колоністи, які мешкали на власних чи поміщицьких землях, обкладалися подушними податями за окладами поміщицьких селян. А після підвищення податкових ставок у грудні 1861 р. податкові платежі нарівні державних селян (1 руб.) були лише в частини іноземних переселенців.

Таким чином, у галузі прямого оподаткування в українських губерніях Російської імперії в дореформений період, домінувала подушна система оподаткування, певні особливості мав південний регіон, де поряд із традиційним для російської податкової системи подушним існувало поземельне оподаткування.

Найбільш вагомим у фіскальному відношенні серед непрямих податей і зборів в імперії Романових був так званий питний дохід, тобто оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем, а гуральництво було чи не найрозвинутішою галуззю промисловості. Якщо в російських губерніях існувала відкупна система стягнення податей з алкоголю, то в українських був хоча б частковий вільний

продаж спиртних напоїв, із специфічною системою його оподаткування, що створювало для владних структур значні труднощі в її адмініструванні. Саме через це українські терени, разом із губерніями Білорусії та Прибалтики, протягом усього дореформеного періоду зберігали назву “привілейованих губерній”, адже в них оподаткування виробництва й торгівлі алкогольними напоями зберігало свої особливості, відзначаючись широким колом суб’єктів цього виду підприємницької діяльності. Наявність в українських регіонах навіть обмеженої відкупної системи мало негативні наслідки як для населення, так і для держави, адже споживання і, як наслідок, розорення перших провокувало накопичення недоїмок прямих податей. Відкупна система породжувала значні зловживання відкупників, податкові заборгованості декого з них перед державою ставали хронічними, відкупи стають одним із найбільших джерел накопичення первісного капіталу. Проте найбільшим фіскальним недоліком відкупів було те, що держава отримувала значно менше від того, що визискували у населення відкупники. Тому відкупи були приреченими, а оподаткування виробництва й продажу алкоголю стане одними із перших об’єктів реформ Олександра II.

Окрім питних доходів українські регіони давали до державної скарбниці значні кошти від продажу солі в Таврійській, Одеській і Слобідсько-Українській губерніях, а також унаслідок прикордонного положення краю від митних зборів.

Щодо місцевих податей, зборів та інших грошових повинностей, то в українських губерніях, як і в цілому в Російській імперії, існували три самостійні системи: земські, міські та мирські. У дореформений період місцеве оподаткування, незважаючи на всі спроби влади, було найменш упорядкованою складовою податкової системи держави Романових і слугувало цариною різноманітних зловживань чиновників місцевих імперських та виборних адміністрацій. У кінці XVIII – на початку XIX ст. земські й міські повинності перебували в аналогічному стані, не було уніфікації ні в їх обліку, ні в звітності по них, як у Російській імперії в цілому, так і в українських губерніях зокрема. Питання системного перегляду земських повинностей виникло лише внаслідок підготовки й проведення селянської реформи 1861 р., адже вони перебували в неперушному зв’язку із кріпосним правом. Незважаючи на

феодалний характер фіскальної, зокрема податкової, системи Російської імперії, міські податі й збори віддзеркалювали формування буржуазних відносин у міському середовищі й відхід від станових принципів оподаткування, коли нобілітет, у даному випадку російське дворянство й представники української старшини й польської шляхти, котрі отримали права російського дворянства й не мали прямих фінансових зобов'язань перед державою, все ж мали платити збори із своєї міської нерухомості, а найбідніші мешканці міста, нерухоме майно яких коштувало менше 100 руб., звільнялися від цих повинностей. Оподаткування міської нерухомості спочатку в Санкт-Петербурзі, Одесі й Києві, а згодом і в інших губернських містах, було досить прогресивним заходом у податковій політиці Російської імперії першої половини XIX ст. Найголовнішим у цій податковій новелі було те, що розмір збору залежав від майнового стану платника – вартості його нерухомості чи торгових або промислових оборотів, на противагу архаїчному подушному, сплаті котрого підлягали лише податні стани. Законодавець встановлював у деяких містах фіксоване оподаткування різних видів підприємницької діяльності, котре мало спільні підходи із подушним оподаткуванням й не залежало напряду від доходів цих осіб, проте все ж передбачало отримання суб'єктами оподаткування прибутків. У містах і містечках українських та білоруських губерній, навіть у 40-х рр. XIX ст., продовжували існувати податі й збори часів Речі Посполитої, а міське оподаткування в імперії Романових і надалі залишалося не лише не уніфікованим, а й не впорядкованим, зберігаючи традиційні підходи до формування міських доходів, зміна котрих була пов'язана із приходом до влади Олександра II й розпочатим ним курсом реформування держави.

Якщо законодавець встановлював ставки подушного й оброку, а земські повинності регулювалися спеціальними кошторисами, то мирські збори формально призначалися мирськими сходами й затверджувалися казенними палатами. Усі спроби владних структур впорядкувати цей місцевий фіскальний інститут виявилися не дієвими, а мирські збори навіть у пореформений період залишалися цариною різноманітних зловживань місцевих адміністрацій, особливо сільських.

Проведене дослідження свідчить, що всі складові російської податкової політики як в українських губерніях, так і в цілому по імперії діяли не скоординовано, не синхронно, тобто не було єдиної системи державних заходів у фінансовій сфері. Часткові й переважно локальні заходи центральних та місцевих владних структур, щодо оптимізації податкової політики Російської імперії не могли вирішити всього комплексу цих проблем, податкова система потребувала нагального комплексного реформування, котре можна було розпочати лише після ліквідації основ феодального ладу – кріпацтва – та відмови від подушної податкової системи, яка лежала в основі як загальнодержавного, так і місцевого оподаткування.

Існує теза, що податки є платою за користування плодами цивілізації. Проведений аналіз податкової політики Російської імперії в Україні в дореформений період свідчить, що такою платою були місцеві податі й збори, адже саме земським, міським і мирським коштом проводилося будівництво й ремонт громадських споруд, благоустрій населених пунктів, утримувалися лікарні й школи, наприклад, у користі останніх. Владні структури переконували населення для отримання згоди “на общее пожертвование потребной суммы на содержание школ”⁴. Російські загальнодержавні податі – подушне, гільдійські (процентні збори) й оброчна подать у кінці XVIII - середині XIX ст. не створювали й, тим більше, не підтримували блага цивілізації, – вони утримували двір Романових, бюрократичний апарат, військове й морське відомства та фінансували мілітарну політику російського самодержавства.

⁴ ЦДІА. – Ф.1316, оп.1, спр.109, арк. 459.

ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА

1. А.А. [Андрієвський О.] Табачная контрабанда среди киевских мещан. //Киевская старина.— 1891. — №11. — С.259–266.
2. Акты о заселении Юго-Западной России //Архив Юго-Западной России. — Ч.7. — Т.1. — К., 1886.
3. Акты царствования Екатерины II: Учреждения для управления губерний и Жалованныя грамоты дворянству и городам /Под ред. Г.Н. Шмелева. - М.: Издание московских высших женских курсов, 1907. — 160 с.
4. Александров Г. Н. Заметка о бывших военных поселениях // Русский архив. — 1873. — Кн. 2. — № 7–12. — С. 1716–1722.
5. Алексеенко М. Общая теория переложения налогов. — Х., 1870. — 17 с.
6. Алексеенко М.М. О налогах. — Б.м., б.г. — 208 с.
7. Алексеенко М.М. Действующее законодательство о прямых налогах. - СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1879. — 250 с.
8. Алексеенко М.М. Конспект финансового права. — Х.: Литогр. А.И.Степанова, 1894. — 565 с.
9. Алексеенко М.М. О подушной подати в России. — Х.: Университетская типография, 1870. — 29 с.
10. Алышевский Н. В память В.А. Татаринова. О прошлом и нынешнем устройстве Государственного контроля в России. — СПб., 1881.
11. Аммон Г.А. Финансисты в истории России. // Финансы. — №2. — 1994. - С.63-65.
12. Апанов И. Государственный контроль в царской России // Вестник Государственного контроля. — №10-11. - 1940.
13. Ананьич Н.И. Податные реформы первой половины 80-х годов XIX в. - Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. — Ленинград, 1978. -19 с.
14. Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России, с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени. — СПб.: Тип. МВД, 1872. — 239 с.
15. Анфимов А.М. Преобразование оброчной подати бывших государственных крестьян в выкупные платежи // Из истории экономической и общественной жизни России. — М.: Наука, 1976. - С.27-43.
16. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. — К.: Варта, 1994. — 96 с.
17. Аракчеевщина: рассказы, стихи и народные песни о нем и об учрежденных им военных поселениях // Русская старина. — Т.VI. — 1872.
18. Архів коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. — Т.2. — К., 2000. — 749 с.
19. Астырев Н.М. В волостных писарях: Очерки крестьянского самоуправления. — М.: Тип. В.В. Исленьева, 1886. — 351 с.
20. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — Х.: Дельта, 1993. - 255 - с.
21. Багалій-Татаринова О. Нариси з історії військових поселень на Україні // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. З історії селянських рухів на Лівобережній Україні. — К., № 5. — 1927. —С. 93–153.
22. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К.: Час, 1993. — 603 с.

23. Барихин А.Б. Большой юридический энциклопедический словарь. – М.: Книжный мир, 2002. – 720 с.
24. Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения). – М.: Юрид. лит., 1989. – 448 с.
25. Басалаева Е.В., Носова Г.В. Налоги, частный бизнес и реформы Е.Ф. Канкрин // Финансы. – №2. – 2002. – С.71.
26. Батюшков П.Н. Подолия: Историческое описание. – СПб.: Общественная польза, 1891 – 364 с.
27. Бачинський М. Головні економічні течії 30 – 40-х років XIX ст. на Степовій Україні // Записки Одес. наук. при УАН т-ва. Секція соціально – іст. – №3. – 1928. – С.5–29.
28. Безобразов В.П. Государственные доходы: теоретические и практические исследования. – СПб.: Тип. Безобразова, 1872. – 214 с.
29. Белоконский И. Родина – Мать: Губернские, уездные и волостные учреждения Российского государства. – СПб.: Типо-Литография “Альтшулера”, 1901. -74 с.
30. Белоусова Л.Г., Малинова П.Г. Одесской таможне 200 лет. – Одесса: ОКФА, 1995. – 99 с.
31. Бельский К.С. Финансовое право: Наука. История. Библиография. – М.: Юрист, 1994. – 208 с.
32. Берендтс Э.Н. Русское финансовое право. – СПб.: Типо-лит. С-Петерб. одиноч. т-ва, 1914. – 457 с.
33. Берковський В. Основні тенденції дослідження історії економіки ранньомодерної Європи. // Український історичний збірник. - 2006. - Вип.9. – С.347-360.
34. Бернар И., Колли Ж.–К. Толковый экономический и финансовый словарь: французская, русская, английская, немецкая, испанская терминология: В 2-х тт. — Т.1: Пер. с фр. — М.: Междунар. отношения, 1997. — 784 с.
35. Блѣх И. Устройство финансового управления и контроля в России в историческом их развитии. – СПб.: Типография Муллер и Богельман, 1895. – 211 с.
36. Блиох И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. – Т.1. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1882. – 292 с.
37. Блиох И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. – Т.2. – СПб.: Тип. Тов-ва “Общественная польза”, 1882. - 295 с.
38. Блиох И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. – Т.3. – СПб.: Тип. Тов-ва “Общественная польза”, 1882. - 232 с.
39. Блюмин И.Г. Очерки экономической мысли в России в первой половине XIX века. – Москва – Ленинград: Издательство АН СССР, 1940. – 287 с.
40. Бобылева С.И. Международный опыт в российском законодательстве об иностранных колонистах // Вопросы немецкой истории. Немцы в Украине: Материалы украинско-германской научной конференции. Днепропетровск 26 – 29 сентября 1995 г. – Днепропетровск: ДГУ, 1996. - С. 23–31.
41. Бобылева С.И. Причины иммиграции немецкого населения на Украину в XVIII - первой половине XIX в. // Вопросы германской истории. Украинско-немецкие связи в Новое и Новейшее время. Межвузовский сборник научных трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1995. – 178 с. – С. 30-41.
42. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.
43. Богданов Л. П. Военные поселения в России. – М.: АИО «Принт», 1992. – 89 с.
44. Боголепов М.И. Финансы, правительство и общественные интересы. Бюджет и бюджетное право; налоги и налоговая политика; государственный долг. – СПб.: Издательство О.Н.Поповой, 1907. - 334 с.

45. Бойко А.В. Джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII століття в архівосховищах Москви а Петербурга: показчик справ. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996 р. – 60 с.
46. Бойко А.В. Запровадження общинного устрою на Півдні України останньої чверті XVIII ст. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII -XIX століття. -Випуск 1. – Запоріжжя: РА „Тандем -У”, 1995. - С. 72–91.
47. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст. – Ч.1: Аграрні відносини. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997р. – 204 с.
48. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. – К.: 2000. — 308 с.
49. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 128 с.
50. Борисенко В.И. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – 263 с.
51. Брандт Б.Ф. Финансовая политика и таможенное покровительство. - СПб.: Тип. В.Ф. Киришбаума, 1904. – 176 с.
52. Братків В.П. Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861 р. в Україні (історико-правове дослідження): Дис ... канд. юрид. наук. – Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2002. – 218 с.
53. Брегель Э. Взгляды Мордвинова на государственные финансы // Советские финансы. – №9. – 1946. –С.36 – 44
54. Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. – СПб.: Типография В.Киришбаума, 1897. – 427 с.
55. Бржеский Н.К. Государственные долги России: Историко-статистическое исследование. – СПб.: Типо-лит. А.М. Вольфа, 1884. - 376 с.
56. Бржеский Н.К. Круговая порука в суждениях редакционной комиссии и главного комитета. – Б.м., б.г. – 131 с.
57. Бржеский Н.К. Натуральные повинности крестьян и мирские сборы. - СПб., 1906.
58. Бутков Д.А. История финансов СССР (Финансы российской империи в XVIII и первой половине XIX ст.). – М.: Госфиниздат, 1944. - 48 с.
59. Вагнер А. Русские бумажные деньги. Исследование народно-экономическое и финансовое: С приложением Проекта восстановления металлического обращения /Пер. с нем. Н. Бунге. С дополнениями и примечаниями переводчика. – К.: Университетская типография, 1871. - 416 с.
60. Варадинов Н. История министерства внутренних дел. – Ч.2. – Кн.1. - СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1859. – 632 с.
61. Василенко Н. Подушная подать в России // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. XXIV (47). – СПб., 1898. – С. 125.
62. Василик О.Д., Павлюк К.В. Державні фінанси України: Підручник. – К.: НІОС. – 2002. – 608 с.
63. Васильчиков А. Земская повинность в России. Исторический очерк //Вестник Европы - 1871. – Т.1. – С.628-666.
64. Васильчиков А.И. О самоуправлении. – Т.1. – СПб.: Тип. Г. Мюллера, 1869. - 352 с.
65. Васильчиков А.И. О самоуправлении. – Т.2. – СПб.: Тип. Эдуарда Праца, 1870. - 477 с.
66. Величенко С. Царський уряд в українських губерніях 1800-1914 рр. – всемогутність чи слабкість? //Конференція: Концепція Сх. Європи. – Харків, 1996. – 220 с.
67. Величко С.В. Літопис. – Т.2. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.

68. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
69. Вернадский Г.В. История права. – Серия “Мир культуры, истории и философии”. – СПб.: Издательство “Лань”, 1999. – 176 с.
70. Вернадский Г.В. Россия в средние века / Пер. с англ. Е.П. Берштейна, Б.Л. Губмана, О.В. Строгановой. – Тверь: ЛЕАН, Москва: Аграф, 1997. – 352 с.
71. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Українські проекти в Російській імперії. – К.: Наукова думка, 2004 – 503 с.
72. Веселаго В.В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні. – К.: Видавництво АН УРСР, 1956. – С.85-101.
73. Витте С.Ю. Избранные воспоминания, 1849-1911 гг. – М.: Мысль, 1991. – 708 с.
74. Витте С.Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве, читанных его императорскому высочеству великому князю Михаилу Александровичу в 1900-1902 годах. – М.: Фонд экономической книги “Начала”, 1997. – 487 с.
75. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел. – Т.ХІІ. – М.: Наука, 1980. – 783 с.
76. Военно-статистическое обозрение Подольской губернии, составленное Генерального Штаба капитаном Тверниковым: Сведения общие // Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.10. – Ч.2. – СПб.: Тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. – 159 с.
77. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. – М.: Мысль, 1992. – 446 с.
78. Войнович И.А. Питейный вопрос. Исследование в экономическом и финансовом отношении. – СПб, 1876.
79. Вороти́на Н.В. Акциз //Юридична енциклопедія: В 6 т. /редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т.1. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – С.89.
80. Впровадження та розвиток митної мережі на півдні України (остання чверть XVIII – перша половина XIX століття). Збірник документів та матеріалів. (Матеріали до курсу “Історія митної справи та митної політики в Україні”). – Дніпропетровськ: “АМСУ”, 2002. – 465 с.
81. Высочайше утвержденная инструкция сенаторам, назначенным в губернии для взыскания недоимок, 7 января 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28080. – С. 6–9.
82. Высочайше утвержденное дополнительное Положение о Государственном ассигнационном банке: манифест, 18 декабря 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29692. – С. 1320–1322.
83. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, относительно производства вице-губернаторов в чины, 19 марта 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3543. – С.126-127.
84. Высочайше утвержденное наставление о свидетельствах уездных казначейств, 10 декабря 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №10793. – С.1002–1006.
85. Высочайше утвержденное наставление палатам государственных советов казенным, о порядке ревизии тетрадей сельских сборщиков и шнуровых книг волостных правлений, по части денежных сборов с государственных крестьян, 30 апреля 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.1. – №18973. – С.373- 378.
86. Высочайше утвержденное образование департамента военных поселений, 18 мая 1843 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.18. – О.1. – №16863. – С.330–339.

87. Высочайше утвержденное Положение о билетах Государственного банка, 16 декабря 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.2. – №36405. – С.442 - 443.
88. Высочайше утвержденное Положение о Государственном ополчении, 29 января 1855 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №28994. – С.86–95.
89. Высочайше утвержденное Положение о доходах и расходах города Одессы, 28 ноября 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – О.2. – № 7589. – С.201–208.
90. Высочайше утвержденное Положение о доходах и расходах губернского города Киева, о управлении оными, и о квартирной повинности, 17 сентября 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.2. – № 4803. – С.30–45.
91. Высочайше утвержденное положение о доходах и расходах губернского города Харькова, 9 июля 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 8293. – С.791–800.
92. Высочайше утвержденное Положение о евреях, опубликованное 31 мая, 13 апреля 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 8054. – С.308 - 319.
93. Высочайше утвержденное положение о Елисаветградской военной городской полиции, 14 июня 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14647. – С.621-624.
94. Высочайше утвержденное положение о коробочном сборе с евреев, 19 декабря 1844 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.19. – О.1. – №18545. – С.876–887.
95. Высочайше утвержденное положение о коробочном сборе с евреев, 25 октября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12808. – С.786–793.
96. Высочайше утвержденное положение о люстрации государственных имуществ Западных губерний и Белостокской области, 28 декабря 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №13036. – С.1150–1183.
97. Высочайше утвержденное Положение о Малороссийских конных казачьих полках: Именной указ, данный Правительствующему Сенату, 7 мая 1855 г., опубликованный 13 мая // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №29288. – С.320-324.
98. Высочайше утвержденное Положение о новом устройстве военного поселения кавалерии, 4 июня 1857 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №31920. – С.471-493.
99. Высочайше утвержденное положение о подчинении евреев в городах и уездах общему управлению, с уничтожением еврейских кагалов, 19 декабря 1844 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.19. – О.1. – №18546. – С.887–890.
100. Высочайше утвержденное положение о постоянной повинности в городе Елисаветграде, 23 сентября 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6433. – С.519–523.
101. Высочайше утвержденное положение о постоянной повинности в городе Полтаве, 5 февраля 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №10949. – С.82–88.
102. Высочайше утвержденное положение о постоянной повинности в городе Кременчуге и посаде Крюкове, 31 мая 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14598. – С.421-427.

103. Высочайше утвержденное положение о постоянной повинности в городе Умани, 16 декабря 1843 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.18. – О.1. – №17415. – С.811-815.
104. Высочайше утвержденное положение о постоянной повинности в г. Харькове, 8 июня 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11305. – С.770-773.
105. Высочайше утвержденное положение о постоянной повинности в г. Калуге, 19 февраля 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №10992. – С.127-132.
106. Высочайше утвержденное положение о постоянной повинности в г. Симферополе, 29 апреля 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12284. – С.389-394.
107. Высочайше утвержденное Положение о сооружении черниговского шоссе, 11 октября 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.22. – О.1. – №21584. – С.746-748.
108. Высочайше утвержденное положение об акцизе приготовленного табаку, марта 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11108. – С.216-224.
109. Высочайше утвержденное положение об акцизе с хлебного вина по патентном сборе с мест раздробительной продажи питей в губерниях: Виленской, Гродненской, Минской, Ковенской, Витебской, Могилёвской, Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской, Полтавской, Харьковской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской и в области Бессарабской, 23 ноября 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.2. – №23668. – С.175-213.
110. Высочайше утвержденное положение об имениях, жалуемых на праве маиоратов в губерниях, от Польши возвращенных, 6 декабря 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.2. – №16297. – С.180-187.
111. Высочайше утвержденное положение об отчетности по Министерству финансов, 6 ноября 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.2. – №4074. – С.259-350.
112. Высочайше утвержденное положение об управлении имениями военного ведомства в Киевской и Подольской губерниях, 27 апреля 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №10178. – С.262-279.
113. Высочайше утвержденное Положение об устройстве города Елисаветграда, 11 января 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.1. – №8769. – С.29-34.
114. Высочайше утвержденное положение об устройстве города Умани, 10 мая 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15629. – С.363-368.
115. Высочайше утвержденное положение об устройстве губернского города Харькова, 2 января 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №9832. – С.4-18.
116. Высочайше утвержденное Положение об устройстве питейных сборов в губерниях: Ковенской, Виленской, Гродненской, Минской, Витебской, Могилёвской, Волынской, Подольской, Киевской, Харьковской, Черниговской, Полтавской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской и области Бессарабской на четырехлетие, с 1855 по 1859 год, 2 апреля 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.29. – О.1. – №28120. – С.329-398.

117. Высочайше утвержденное Положение об устройстве пограничной Таможенной стражи, 2 августа 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1282. – С.645–648.
118. Высочайше утвержденное предложение об устройстве округов военного поселения Киевской и Подольской губерний, 9 марта 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.15. – О.1. – №13244. – С.119–129.
119. Высочайше утвержденное урочное положение для общественных казенных работ военных поселян округов Украинского и Новороссийского военного поселения, 7 августа 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15935. – С.834–836.
120. Высочайше утвержденное учреждение второго Российского страхового от огня общества, 6 марта 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 7930. – С.200–210.
121. Высочайше утвержденное учреждение губернских правлений, 2 января 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.1. – №18580. – С.16–19.
122. Высочайше утвержденное учреждение Контрольного таможенного управления по сухопутной западной границе, с приложением штата онаго, 17 июня 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25146. – С. 357–362.
123. Высочайше утвержденное Учреждение министерства государственных имуществ, 26 декабря 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №10834. – С.1039–1053.
124. Высочайше утвержденное учреждение о управлении государственными имуществами в Западных губерниях и Белостокской области, 28 декабря 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №13035. – С.989–1150.
125. Высочайше утвержденные временные правила для пресечения корчемства, 1 декабря 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 3315. – С.822–827.
126. Высочайше утвержденные дополнительные правила о гербовом сборе, 4 июня 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14617. – С.498–499.
127. Высочайше утвержденные Правила для руководства при распродаже с публичных торгов и по оценочным описям казенных зданий, состоящих в военном поселении кавалерии, назначенных в продажу по случаю преобразования сего поселения, 24 декабря 1857 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №32597. – С.1043–1045.
128. Высочайше утвержденные правила нового устройства земских повинностей, 13 июля 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.1. – №25398. – С.483–531.
129. Высочайше утвержденные правила о выделке и продаже горячих напитков евреями в тех местах, где им дозволено постоянное жительство, 15 августа 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.1. – №19289. – С.1034–1039.
130. Высочайше утвержденные Правила о порядке счетоводства и отчетности, во Временном распорядительном комитете по устройству южных поселений и в управлениях сих поселений, 21 марта 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35583. – С.272–274.
131. Высочайше утвержденные Правила о порядке упразднения Департамента военных поселений военного министерства, 16 декабря 1857 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №32555. – С.1007–1008.

132. Высочайше утвержденные Правила об учреждении рекрутского жеребьевого порядка в участках граждан и однодворцев Западных губерний, 25 ноября 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.28. – О.1. – №27728. – С.605–625.
133. Высочайше утвержденные правила, для ликвидации долгов, конфискованных имений мятежников, 28 июня 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5468. – С.461-467.
134. Высочайше утвержденный доклад Сената, 26 ноября 1800 г., с инструкцией Конторе опекунов новороссийских иностранных поселенцев // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19492. – С.243–245.
135. Высочайше утвержденный Наказ министерству государственных имуществ: именной указ, данный Сенату, 30 марта 1855 г., опубликованный 20 апреля // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №29180. – С.234–242.
136. Высочайше утвержденный Наказ чинам и служителям земской полиции, О суммах на отопление домов, занимаемых начальниками губерний и областей: Сенатский, по Высочайшему повелению, 3 июня 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №10306. – С.484-497.
137. Высочайше утвержденный общий наказ гражданским губернаторам, 3 июня 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №10303. – С.361–439.
138. Высочайше утвержденный проект правил о порядке взимания денежных сборов с государственных крестьян, 12 декабря 1844 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.19. – О.1. – №18519. – С.836-842.
139. Высочайше утвержденный проект учреждения о управлении государственными имуществами в губерниях, 30 апреля 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №1189. – С.405–654.
140. Высочайше утвержденный Устав о производстве десятой народной переписи, 3 июня 1857 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №31918. – С.435–470.
141. Высочайше утвержденный устав об акцизе с свеклосахарного производства, 25 февраля 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №22024. – С.141-150.
142. Высочайше утвержденный устав об акцизе с табаку, 18 февраля 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №22007. – С.118–129.
143. Высочайше утвержденный штат пограничной стражи в округах: Скулянском, Измаильском, Одесском, Феодосийском и Керч-Еникальском, 16 июня 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.2. – № 8247. – С.264–266.
144. Высочайше утвержденный штат счетного стола IV отделения департамента разных податей и сборов по неокладным доходам, 6 ноября 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.2. – №35089. – С.239.
145. Гаврилов Д.П. Сведения о существующем порядке и способах отправления натуральных земских повинностей в центральных губерниях империи // Труды комиссии Высочайше утвержденной для улучшения системы податей и пошлин. – Т.4. – Ч.1. – СПб.: Издание Комиссии для улучшения системы податей и пошлин, 1862. – 104 с.
146. Гагемейстер Ю.А. О теории налогов, примененной к государственному хозяйству. – СПб., 1852.

147. Гармиза В.В. Подготовка земской реформы 1864 года. – М.: Издательство Московского университета, 1957. – 264 с.
148. Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. – К.: Обереги, 1999. – 216 с.
149. Герасимова В.С., Тур В.Г. Система налогообложения, пошлин и повинностей в Крыму (XVII – начало XVIII вв.) // Сугдейский сборник. - Киев-Судак : “Академперіодика”, 2003. – С.36-44.
150. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища шк., 1994. – 539 с.
151. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР: дожовтневий період. – К.: Вища шк., 1970. – 298 с.
152. Головки Ю. “К истории управления Новороссии князем Г.А. Потемкиным” Олександра Богуміла як джерело до історії південноукраїнських митниць другої половини XVIII століття // Збірник наукових праць Бердянського педагогічного інституту: Історія. — Бердянськ, 2000. — С. 20–27.
153. Головки Ю. Інструкція новоросійського губернатора генерал-майора В.М. Муромцева для підпорядкованих йому митних установ // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району”: Нікополь, 10-11 жовтня 2002 року. – Нікополь – Запоріжжя – Херсон: РА “Тандем-У”, 2002. – С. 193-201.
154. Гончарук В.Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 234 с.
155. Горлов И.Я. Теория налогов. – СПб, 1840.
156. Горлов И.Я. Теория финансов. – Казань, 1841.
157. Горлов И.Я. Теория финансов. – СПб.: Тип. И. Глазунова и Ко, 1845 - 280 с.
158. Горобець В.Й. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. Збірник документів. К.: Наукова думка, 1993.. – 392 с.
159. Горобець В.М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині (1722–1727) // Середньовічна Україна: Збірник наукових праць. – Вип. 1. – К.: Наукова думка, 1994. – С.133–150.
160. Государственные учреждения России в XVIII веке (Законодательные материалы): Справочное пособие. – М., 1960. – 579 с.
161. Градовский А. Начала русского государственного права. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1883. – Т.3. – 384 с.
162. Гребінка Е. Приключения синей ассигнации // Гулак-Артемовський П. Поетичні твори. Гребінка Є. Поетичні твори, повісті та оповідання. – К.: Наукова думка, 1984. – С.411-536.
163. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.1. – К.: Наукова думка, 1996. – 869 с.
164. Гуржій І. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 451 с.
165. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60 -90-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – 191 с.
166. Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII-XVIII ст.). – К.: Ін-т історії НАН України, 1994. – 107 с.
167. Гуржій О.І. Право в Українській козацькій державі: Друга пол. XVII-XVIII ст. / АН України. Ін-т історії України. – К., 1994. – 48 с.
168. Де-Бре О. Император Николай I и его сподвижники // Русская старина, 1902. - №1. – С.
169. Державні фінанси: Теорія і практика перехідного періоду в Центральній Європі / Пер. з англ. Ю.Немец (ред.). — К.: Основи, 1998. - 542 с.

170. Дзюбик С.Д. Фіскальна політика: Навчальний посібник. – К.: Українська академія державного управління при президенті України, 1998. – 62 с.
171. Дмитриев С.С. Пограничная служба в России в первой половине XIX века //Пограничник. – №7–8. – 1944. – С.40–46.
172. Дополнительные распоряжения, касательно удаления евреев от границы на 50 верст: Сенатский, по Высочайше утвержденному Положению Комитета министров, 30 июня 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30520. – С.344–346.
173. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. - Т.1. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 632 с.
174. Дружинин Н.П. Необходимые для всех сведения о податях, пошлинах, сборах и о воинской повинности: Общедост. очерк истории финансового права Н.П. Дружинина. СПб., 1894. – 79 с.
175. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825 - 1860 гг. – М.: Наука, 1981. – 215 с.
176. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 259 с.
177. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – М.: Наука, 1970. - 383 с.
178. Дубровіна А.Б. Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу соціально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.): Конспект лекцій. - К., 1966. – 112 с.
179. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1968;
180. Ерошкин Н.П. Крепостническое самодержавие и его политические институты: (Первая половина XIX века). – М.: Мысль, 1981. – 252 с.
181. Ерошкин Н.П. Местные государственные учреждения дореволюционной России (1800–1861). – М., 1885.
182. Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII – XVIII ст.) – Харків: Право, 2002. – 176 с.
183. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія / За наук. ред. проф. О.Н.Яриша. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
184. Жилин П.А. Гибель наполеоновской армии в России. – М.: Наука, 1974. - 451 с.
185. Жуковский В.А. Полное собрание сочинений в 12-ти томах. – Т.12. – СПб.: Издание А.Ф. Маркса, 1902. – 168 с.
186. Журнал Министерства государственных имуществ. – №1. – 1841.
187. Заблоцкий-Десятовский А.П. Граф П.Д.Киселёв и его время. – Т.2. – Ч.1. – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1882. – 199 с.
188. Заграничные походы русской армии 1813–1814 //Советская военная энциклопедия. – М.: Воениздат, 1977. – Т. – С.362–365.
189. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.
190. Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.
191. Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шацилло М.К. История налогов в России. IX–начало XX в. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. - 296 с.
192. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії. – Львів: “ЛОНМІО”, 1996. - 96 с.
193. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в период первой половины XIX в. – Ростов н/Д.: Изд-во Ростовского гос. ун-та, 1963. - 208 с.
194. Игнатович И.И. Помещичье крестьяне накануне освобождения. – М., 1925. – 280 с.
195. Иловайский С.И. Учебник финансового права. – Одесса: Типография Штаба округа, 1899. – 385 с.

196. Ильин В. Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. – СПб.: Типо-литография А.Лейфера, 1899.
197. Инвентарные положения Западных губерний. – Б.м.: Издание Комиссии для составления Положения о крестьянах, 1859. – 227 с.
198. Инсарский В.А. Половодье: Картины провинциальной жизни прошлого времени. – СПб., 1875.
199. Инструкция для внутреннего распорядка и управления Новороссийских иностранных колоний: 16 мая 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19873. – С.635–644.
200. Инструкция для раскладки и взимания свечного сбора с евреев. Утверждена 23 августа 1852 г. – Б.м., б.г. – 59 с.
201. Инструкция из Государственной Коммерц-Коллегии, учрежденным в Новгородской, Выборгской, Литовской, Волынской, Подольской и Новороссийской Губерниях пограничным Таможням и заставам, декабрь 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – №18807. – С. 506-513.
202. Исаев А.А. Очерк теории и политики налогов // Финансы и налоги: очерки теории и политики. – М.: Статут (в серии “Золотые страницы финансового права России”. – Т.4.), 2004. – С.483-616.
203. История русской экономической мысли. – Т.1. – Ч.2. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958. – 871 с.
204. История Украинской ССР. В 10-ти т. – К., 1981–1985.
205. История финансового законодательства России: Учебное пособие. Серия «Экономика и управление». – М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2003. – 256 с.
206. История финансовой политики в России: Сборник статей. – СПб.: СПб. гос. университет, 2000. – 352 с.
207. Історія господарства: Україна і світ. – К.: Вища шк., 1995. – 480 с.
208. Історія держави і права України: Академічний курс. – У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. – Т.1. – К.: Ін Юре, 2000.
209. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
210. Історія України: Нове бачення. У 2-х т. – К., 1995–1996.
211. Історія українського селянства: нариси в 2-х томах. – Т.1. – К.: Наукова думка, 2006. – 631 с.
212. Історія Української РСР. В 2-х т. – К., 1956.
213. Історія Української РСР. В 8 т., 10 кн. – К., 1977–1979
214. Кабанов Н. Как собираются налоги. – Р/на – Дону: Донская речь, б.г. – 16 с.
215. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.)). – М.: Наука, 1976. – 307 с.
216. Кавелин К.Д. Монографии по русской истории. – СПб., 1904. – С.272.
217. Кавелин С.П. Исторический очерк поземельного устройства государственных крестьян. – М., 1912.
218. Казин В.Х. Казачьи войска: Справочная книга Императорской Главной Квартиры / Под ред. В.К. Шенк. Репринтное издание. – Б.м., 1912. – 465 с.
219. Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина. – 1888. – №5. – С.140–168; №8. – С.157–195; №9. – С.597-622.
220. Кандаурова Т.Н. Тенденции социально-экономического развития военных поселений кавалерии в первой трети XIX века // <http://kleio.asu.ru/aik/krug/5/14.shtml>

221. Кандаурова Т.Н. Экономическая организация военных поселений кавалерии (1830-е – 1850-е гг.) опыт количественного анализа статистических атласов // <http://kleio.asu.ru/aik/krug/3/13.shtml>
222. Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. - СПб., 1880. – 162 с.
223. Канкрин Е.Ф. О новом устройстве государственной кредитной системы. //Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел. Серия вторая. – Т.15. – М.: Наука, 1982. – С.454–460.
224. Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.): Монографія – К.: Олан, 2003. – 608 с.
225. Каразін В. Лист одного поміщика ...ської губернії до свого губернатора // Українська економічна думка. – К.: Знання, 1998. – С.50–58.
226. Кеппен П.И. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. – СПб., 1861. – 395 с.
227. Керівники митних установ Слобожанщини: 1660-1870-1992–2000 / Держ. мит. служба України. Східна регіон. митниця; Ред. рада: О.Н.Ярмиш, О.М.Головко, П.В.Пашко та ін. – Х.: Каравела, 2000. - 208 с.
228. Кестнер К. Российские положительные законы о финансах. –СПб, 1845.
229. Китченко Ф. Участие Южной Руси в общей жизни России по законодательству. – Чернигов: Губ. тип., 1850. – 14 с.
230. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб. Тип. В.В. Нусвальта, 1869. – 455 с.
231. Ключевский В.О. Подушная подать и отмена холопства в России // Сочинения. В 9 т. Т.VIII. – М.: Мысль, 1990. - С.194–270.
232. Коваленко О. Павло Полуботок // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. -С.499–522.
233. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. – К.: Основи, 1996. -317 с.
234. Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999. – 528 с.
235. Козловский Я.И. Казенные палаты и подведомственные им учреждения в России: История и современное устройство их. – Рига, 1901. – 853 с.
236. Козырин А.Н. В.А. Лебедев и развитие финансово-правовой науки в России // Лебедев В.А. Финансовое право. Учебник. – М.: Статут (в серии «Золотые страницы финансового права России»), 2000. – С.7–19.
237. Козырин А.Н. У истоков финансового права // У истоков финансового права. – М.: Статут (в серии «Золотые страницы российского финансового права»), 1998. – С.5–16.
238. Комарницкий А. Исторический очерк общих гражданских учреждений Новороссийского края: Речь // Годи́чный акт в Ришельевском лицее, 21 июня 1849 года. – Одесса: Типография Л. Нитче, 1849. – 70 с.
239. Конвенция между Россией и Пруссией о втором разделе Польши; Декларация России и Австрии о третьем разделе Польши // Под стягом России: Сборник архивных документов. – М.: Русская книга, 1992. - С.140–148.
240. Кондиции, постановленные в Сенате с содержанием Крымских соляных озер коммерции советником Перетцом и херсонским купцом Штиглицом, на основании коих обязались они по заключенному с ними контракту, вместо занимаемой доселе из заграничных мест, довольствоваться крымскою солью губернии: Подольскую, Волынскую, Минскую, Литовскую и Белорусскую, с ныне текущего 1801 года, по предназначаемому продолжению им содержания крымских соляных озер, впредь чрез восемь лет, с предоставлением при том

- свободной сей же соли продажи каждому из вольнопромышленников по всем вообще городам и селениям означенных губерний: 11 марта 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – №19774. - С.572–578.
241. Коняев А.И. Финансовый контроль в дореволюционной России. (Очерки истории). – М., 1959. – 164 с.
242. Коркунов Н.М. Русское государственное право. – Т. 2. – СПб.: Типография М.М. Сталюлевича., 1897. – 527 с.
243. Корнилов А.А. Курс истории России XIX века. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 862 с.
244. Короленко Б.А. Інкорпорація Криму Російською імперією у 1783-1796 рр. : політичний та етносоціальний аспекти. Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 2005. –16-с.
245. Корчемная стража. // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. - Т.15. – СПб., 1895. – С.358–359.
246. Косвенные налоги. // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. - Т.15. – СПб., 1895. – С.368–371.
247. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. II. – Вып. 4–5. – М.: Книга, 1991. - 537 с.
248. Котляревський І. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. – К.: Наукова думка, 1982. – 319 с.
249. Кочаков Б.М. Русский законодательный документ XIX – XX вв. // Вспомогательные исторические дисциплины. – М.-Л., 1937. – С.319 – 371.
250. Кошелев А.И. О государственном земском сборе // Беседа. – №2. – 1871.
251. Кошелев А.И. О подушных податях // Беседа. – № 1. - 1871.
252. Крандиевский С.И. Очерки по историографии экономической истории (XVII – XIX вв.). – Харьков: Издательство Харьковского университета, 1964. – 306.
253. Кропотков М. Еще о круговой поруке, крестьянских платежах и податных порядках в крестьянских обществах. – Б.м., б. г. – Разд. паг.
254. Кулинич І. Німецькі колонії на Україні (60-90-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // УДЖ. – № 9. – 1990. – С. 19–23.
255. Кулишер И.М. История русского народного хозяйства. 2-е изд. – Челябинск: Социум, 2004. –743. + XIV с.
256. Кулишер И.М. Основные вопросы международной торговой политики. – М.: ООО “Социум”, 2002. – 479 с.
257. Куломзин А. Государственные доходы и расходы в России XVIII столетия // Вестник Европы. – № 5. – 1869.
258. Куломзин А.Н. Финансовое управление в царствование Екатерины II // Юридический вестник. – № 3. – 1869.– С.1-38.
259. Куприц Н.Я. Из истории государственно-правовой мысли дореволюционной России. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С.14
260. Кучерявенко Н.П. Курс налогового права: У 6 т. – Т.1: Генезис налогового регулирования: У 2 ч. – Ч.1. – Х.: Легас, 2002. – 665 с.
261. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории /Отв. ред. Е.И. Луговая. – К.: Наук. думка, 1989. – 116 с.
262. Ламанский Е.И. Из воспоминаний // Русская старина. – 1915. - №3.
263. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко р.М. Економічна історія України і світу: Підручник. – К.: Вікар, 1999. – 737 с.
264. Лапшин С. Характеристика української політики уряду імператриці Єлизавети Петрівни в 1741-1744 рр. // Український історичний збірник. – Вип.9. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С.77–83.
265. Лебедев В. О поземельном налоге. – СПб., 1868. – 254 с.

266. Лебедев В.А. Земские повинности и местные налоги / Сб. государственных знаний. Под ред. В. П. Безобразова. – Т. 2. – СПб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1875. – С.125-180.
267. Лебедев В.А. Питейное дело. – СПб.: Тип. Правит. Сената, 1898. – 106 с.
268. Лебедев В.А. Финансовое право. Учебник. – М.: Статут (в серии «Золотые страницы финансового права России»), 2000. – 461 с.
269. Левицкий О. Положение крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX ст. / Оттиск из Киевской Старины. – К.: Типо-литография Т-ва Н.А. Гирич, 1906. – 46 с.
270. Левичева И.Н. Реформа Канкрина // Деньги и кредит. – №4. – 1993.
271. Левченко Л.Л. Адміністративно-територіальний устрій та управління у Миколаївському військовому губернаторстві у XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорозького державного університету. – Вип. VII. – Запоріжжя, 1999. – С. 132-139.
272. Леонгардт А. Несколько слов о наших финансовых учреждениях. – СПб, 1869. – 47 с.
273. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине. – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – 84 с.
274. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – М.: Политиздат, 1991. – 302 с.
275. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во “Знання” України, 1992. – 185 с.
276. Літопис руський. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
277. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 207 с.
278. Лобас Т.В. Формування бюджетів земських закладів Лівобережної й Слобідської України. //Проблеми історії України XIX - початку XX ст. Випуск III., – К., Ін-т історії України НАН України, 2001. – С.278-286.
279. Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1886. – 311 с.
280. Локоть Т.В. Бюджетная и податная политика России – М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1908. – 240 с.
281. Лохвицкий А. Губерния и ее земские и правительственные учреждения. – Ч.1. – СПб.: Тип. Бочкарева, 1864. – 228 с.
282. Лучинский Ф.Я. Провинциальные нравы за последние полвека. Воспоминания // Русская старина. – Т.91. – №9.
283. Львов Д. Недоимочность и круговая порука сельских обществ. – Казань: Типолитогр. ун-та, 1897. – 12 с.
284. Майбурд Е.М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. – М.: Дело, Вита-Пресс, 1996. – 544 с.
285. Майер Ф. Опыт сельского благоустройства, или полиции. – М.: Тип. С.Селивановского, 1835. – 371 с.
286. Майков П. О Своде законов Российской империи. – СПб., 1905. – 276 с.
287. Марков А.П. Местные финансы (Очерки по вопросам финансового законодательства). – Вып.1. – Харьков: Изд-во "Союз", 1918. – 162 с.
288. Марков Л.Н. Очерки по истории таможенной службы. – Иркутск: Издательство Иркутского университета, 1987 - 157 с.
289. Марциновский П.Н. Доходная часть бюджета крымского ханства в 1777-1783 гг., по материалам “Камерального описания Крыма” // Культура народов Причерноморья. – 2001. – №20. – С.100-104.
290. Матвиевский А.П. Обзор содержания изданий и продолжений Свода законов Российской империи. – СПб., 1887. – 48 с.
291. Мешков И.И. Записки И.И. Мешкова // Русский архив. – 1905. – Кн.2. – №6.

292. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.
293. Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – М.: Университетская тип., 1848. – 96 с.
294. Мильгаузен Ф.Б. Финансовое право. Лекции, читанные в 1865/66 акад. году в Московском университете. М., Литограф. Волкова, б.г., – 364 с.
295. Милюков П.Н. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. – СПб.: Тип. Балашова, 1892. – XII, 736, 156 с.
296. Министерство финансов: 1802-1902. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – Ч.1. – 639 с.
297. Министерство финансов: 1802-1902. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – Ч.2. – 692 с.
298. Миронов Б.Н. Русский город 1740–1860: Демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л., 1990
299. Мировольский Д.А. Косвенные налоги в России 1855-1880. – СПб.: Тип. Ф.Г. Елеонского, 1880. – 103 с.
300. Митниці Слобожанщини: Збірник архівних документів і матеріалів: 1660–1870–1992–2000. / Державна митна служба України, Східна регіональна митниця. – Х.: Каравела, 2000. – 496 с.
301. Мільчев В. Болгарські переселенці на півдні України. 1724 - 1800 pp. – Київ-Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. – 198 с. + V карт.
302. Молчановский Н. Киевское городское управление в 1786 г. // Киевская старина – №5/6. – 1889. – С.380–399; №7. – С.47–63.
303. Мординов Н.С. Избранные произведения. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1945. – 255 с.
304. Мороз В. С. Деякі питання заселення Степової України в 70-х роках XVIII століття (за матеріалами Дніпропетровського історичного музею) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. I. – Дніпропетровськ: Видавництво „Промінь”, 1997. – 538 с.
305. Морякова О.В. Система местного управления России при Николае I. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 272 с.
306. Мурашев Г.А. Титулы, чины, награды. – СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2003. – С.82-87.
307. На варті митних рубежів. Митна справа на Слобожанщині: 1660-1870-1992-2000. – Харків: Каравела, 2000. – 208 с.
308. На митних кордонах України: Дніпровський регіон. – Дніпропетровськ: ІМА-прес. – 2001. – 128с.
309. Неупокоев В.И. Позиция П.Д.Киселёва в вопросе создания майоратов в западных губерниях // Из истории экономической и общественной жизни России. – М.: Наука, 1976. – С.61–83.
310. Неупокоев В. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX в. / Отв. ред. П.Г. Рындинский, АН СССР. – М.: “Наука”, 1987. – 286 [2] с.
311. Нечай А. З історії розвитку правового регулювання фінансування бюджетного дефіциту // Право України. – № 11. – 2001. – С. 132–136.
312. Нечай Н.В. Нариси з історії оподаткування. – К.: «Вісник податкової служби України», 2002. – 144 с.
313. Никитский А.А. Основы финансовой науки и политики / С предисл. И.Х. Озерова. – М.: Польза, 1909. – 256 с.
314. Нольде Э.Ф. Питейное дело и акцизная система. – СПб.: Тип. М.Н. Стасюлевича, 1882. – 40 с.

315. Нусинов И. Н. Менделе-Мойхер-Сфорим // Литературная энциклопедия – Т. 7. – М.: ОГИЗ РСФСР, гос. словарно-энцикл. изд-во "Сов. Энцикл.", 1934. -С.153.
316. О беспошлинном пропуске из Одесской таможни инструментов разного рода и прочих вещей, нужных для строений, производимых в округах военного поселения Бугской уланской дивизии: Именной, данный Министру финансов, 4 февраля 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28130. – С. 43.
317. О беспошлинном пропуске мрамора, выписываемого для построек в Одессе: Высочайше утвержденная записка Министра Финансов, 23 января 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2623. – С.66–67.
318. О бытии в городе Одессе градоначальником генерал-лейтенанту Дюку де-Ришелье и о должности его: Именной, данный Сенату, 27 января 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. - №20600. – С.442–443.
319. О бытии при экспедиции государственного казначейства обер-прокурору: Именной, данный Сенату, 21 ноября 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19658. – С.396.
320. О введении в Екатеринославской губернии с 1852 года новой податной системы: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 17 декабря 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.2. – №25831. - С.173.
321. О введении в Закавказском крае единообразной акцизной системы питейных сборов и об учреждении особого акцизного управления: Именной, данный Сенату, 11 ноября 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – О.2. – № 7538. – С.156–161.
322. О введении в Империи нового порядка в сборе податей: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 11 - декабря 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29680. – С. 1297–1299.
323. О введении в Курской губернии новой податной системы: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 5 января 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.1. – №22883. – С.2.
324. О введении в оклад лиц бывшей шляхты: Сенатский, по Высочайшему повелению, 25 сентября 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – О.2. – № 7404. - С.31.
325. О введении в С.-Петербургской губернии нового податного порядка: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 12 декабря 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.2. – №36387. – С.433.
326. О введении в Харьковской губернии новой податной системы: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 10 ноября 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №26757. – С.657.
327. О введении малороссийских казаков в рекрутскую повинность: Именной, данный малороссийскому военному губернатору, 25 августа 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – №27505. – С. 544.
328. О введении новой податной системы в Московской губернии: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 3 марта 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №26032. – С.130.
329. О введении новой системы акцизного питейного сбора в губерниях Могилёвской и Гродненской: Высочайше утвержденное положение Комитета

- министров, 2 декабря 1858 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.33. – О.2. – №33840. – С.432.
330. О введении питейного откупа в городе Старобельске и уезде онаго: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 15 июня 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 406. – С.573-575.
331. О введении повсеместно единообразного обращения государственных банковых ассигнаций: Манифест, 9 апреля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25080. – С. 280–282.
332. О введении поземельного сбора в удельных имениях: Именной, данный министру императорского двора, 24 января 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3443. – С.93–94.
333. О введении Российского языка по судопроизводству в Подольской и Волынской губерниях: Именной, данный Сенату, 1 июня 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5407. – С.316.
334. О введении русского языка в судопроизводство по всей Киевской губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 11 мая 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5354. – С.264.
335. О вещах, принимаемых шинкарями в привилегированных губерниях вместо платы за вино: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 15 Марта, 17 февраля 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – № 22001. – С.115-116.
336. О взимании акциза со всех в 29-ти великороссийских губерниях делаемых виноградных фруктовых и из сахарных остатков водок, по 6-ти руб. за каждое ведро: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 4 августа 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27447. – С. 368.
337. О взимании акцизу с табаку: Сенатский, 14 февраля 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12027. – С.150–151.
338. О взимании в Бессарабской области со Всемилоствие по пожалованных земель, в пользу увечных, по 25 к. с десятины: Сенатский, 27 марта 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3563. – С.240–242.
339. О взимании в пользу городских доходов по полупроценту с суммы, написанной в контрактах, заключаемых на простой бумаге содержателями почт с вольнопромышленниками на отдачу им в содержание некоторых станций: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 25 Мая, 9 апреля 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.1. – №25104. – С.263–264.
340. О взимании во всех губерниях подушных и оброчных податей за вторую половину 1816 года по последней 7-й ревизии: Манифест, 4 апреля 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 26384. – С. 973.
341. О взимании двухрублевой винной пошлины за жительствующих во владельческих городах Западных губерний граждан из бывшей шляхты: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 23 Февраля, 7 февраля 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12001. – С.131–132.
342. О взимании евреями поземельного оброка с поселяемых ими на собственных землях единоверцев: Высочайше утвержденное положение еврейского комитета, 18 января 1857 г., опубликованное 18 февраля // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №31424. – С.57–58.

343. О взимании земских сборов и производстве из них расходов на государственные, губернские и частные повинности в 1853 году: Сенатский, по мнению Государственного совета, Высочайше утвержденному 29 января, 5 марта 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.28. – О.1. – №27079. – С.101- 103.
344. О взимании земского сбора с граждан и Западных однодворцев: Сенатский, по высочайшему повелению, 27 мая 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6231. – С.302.
345. О взимании оброчного оклада с малороссийских казаков наравне с казенными поселянами, в одних с ними губерниями обитающими: Именной, данный Сенату, 18 декабря 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29696. – С. 1323.
346. О взимании податей: подушной, за право винокурения и оброчной в малороссийских губерниях, вместо ассигнаций, серебряною: Именной, данный Министру Финансов, 23 марта 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5246. – С.130.
347. О взимании поземельной платы с посторонних лиц, поселяющихся в округах Украинского и Новороссийского военного поселения: Именной, объявленный департаменту военных поселений военным министром, 1 апреля 1843 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.18. – О.1. – №16680. – С.191–191.
348. О взимании положенного с виноградных и фруктовых водок акциза, с издания Высочайшего указа 18 июля 1810 года: Сенатский, 29 марта 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №24573. – С. 601–602.
349. О взимании полупроцентного в пользу городских доходов сбора, при явке актов на составление торгового товарищества, писанных на известную сумму, без означения в них ежегодных платежей: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 23 ноября 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.2. – №35156. – С.277–278.
350. О взимании пошлин за записку в книгу актов, заключаемых по западных губерниям на золотую и серебряную монету, по 10 рублей ассигнациями: Сенатский, 28 октября 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28449. – С. 485–486.
351. О взимании пошлин с вареного в сахаре солодкового корня, равно и других произведений, отправляемых из России в Царство Польское и обратно: Сенатский, 9 декабря 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – № 30145. – С. 645.
352. О взимании пошлин с товаров на Ишимской и Иртышской линиях по изданному для Оренбургской торговли тарифу; о суммах на содержание таможенных домов и служителей, и об утверждении штатов всем Таможням и заставам: Высочайше утвержденный доклад Сената, 7 октября 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 19141. – С. 802–805.
353. О взимании прогонов по 5 коп. по трактам Белорусскому, Лифляндскому, Ярославскому и по Екатеринославской, Херсонской и Таврической Губерниям, а по прочим всей Империи по три коп. на версту за каждую лошадь: Именной, данный Сенату, 4 мая 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25101. – С. 306–307.
354. О взимании с отпускаемого из Одессы за границу хлеба, сверх положенного по тарифу пошлины, по 2 ½ коп. серебром, в пользу Одесского Лицея: Именной, данный Сенату, 16 января 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.36. – № 27640. – С. 27.
355. О взимании сбора с трактирных заведений, открываемых во время лагерного расположения войск близ г. Киева: Высочайше утвержденное мнение

- Государственного совета, 7 ноября 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.2. – №25714. – С.91-92.
356. О взимании сборов с купцов на земские повинности: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 24 декабря, 4 декабря 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №26836. – С.750.
357. О взносе податей и всяких сборов в казну ассигнациями и медною монетою: Именной, объявленный генерал-прокурором государственному казначею, 3 июля 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19472. – С.196.
358. О взносе содержателям питейных сборов в откупную сумму медною монетою не более третьей части: Сенатский, 5 апреля 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19371. – С.115.
359. О взыскании с владельцев за оставленные им казенные земли недоимок: Сенатский, 19 января 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 7776. – С.57–59.
360. О взыскании винокуренной пошлины определенной в штраф за прописных по 8-й народной переписи граждан и однодворцев Западных губерний: Сенатский, 18 июня 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.15. – О.1. – №13563. – С.407-410.
361. О взыскании земских повинностей: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенатом, 22 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – О.2. – № 7694. – С.286-287.
362. О взыскании казенного долга с Хортицких Менонистов и Иозефстальских колонистов, и о платеже ими поземельных денег: Высочайше утвержденный доклад Министра Внутренних Дел, 9 сентября 1805 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21909. – С.1241-1243.
363. О взыскании казенной недоимочной подати: Сенатский, 14 июня 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 19001. – С.680-681.
364. О взыскании недоимок в губерниях: Белорусских, Литовских, Минской, Киевской, Волынской, Подольской и Белостокской Области: Высочайше утвержденные правила, 11 октября 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28778. – С.881–884.
365. О взыскании недоимок с мещан таким же образом, как взыскиваются оныя с казенных крестьян: Сенатский, 7 августа 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 26395. – С. 986–987.
366. О взыскании недоимок с помещичьих крестьян и дворовых людей: Сенатский, 16 июля 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.15. – О.1. – №13672. – С.502 -511.
367. О взыскании недоимок: Именной, данный правителю Белостокской области графу Волловичу, 25 ноября 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28816. – С.928.
368. О взыскании пени за недоставление в срок отчетов: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета 25 марта 1826 года, 23 апреля 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2830. – С.264–266.
369. О взыскании пени за неплатеж в срок рекрутских денег: Сенатский, 11 июля 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28686. – С.771–772.
370. О взыскании пошлин при переходе Поиезуитских имений от одного владельца к другому: О мерах ко взысканию денег за употребляемую, вместо гербовой, простую бумагу: Сенатский, 19 мая 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – № 30350. – С. 184–185.

371. О взыскании с купцов недоимки, по земским повинностям числящейся: Сенатский, 2 июля 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2124. – С.660.
372. О взыскании с нанимателей охотников однодворцев в рекруты по 50 руб. сер. сверх наемной платы, для передачи однодворческим обществам Западных губерний: Высочайше утвержденное положение Комитета по делам Западных губерний, опубликованное 26 Октября, 24 сентября 1844 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.19. – О.1. – №18245. – С.584–585.
373. О взыскании с Новороссийских колонистов казенного долга: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 9 марта 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30242. – С.88–90.
374. О взыскании цены за рекрутов с пограничных крестьян серебром, а не ассигнациями: Именной, объявленный Сенату Министром Юстиции, 24 января 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – № 24101. – С. 46.
375. О взятии с тех еврейских обществ, кои в течении года не внесут лежащие на них недоимки, за каждые две тысячи рублей серебром, по одному взрослому рекруту: Именной, данный Сенату, опубликованный, 27 декабря 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.2. – №24769. – С.319.
376. О винокурении в губерниях Подольской и Волынской, и о запрещении выпускать пшеницу в Молдавию и Галицию: Именной, данный военному губернатору Каменца-Подольского, 13 марта 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – №22057. – С. 135–136.
377. О власти казенных палат утверждать поселян, избираемых в волостные и сельские должности: Сенатский, 8 октября 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 3221. – С.706–708.
378. О внесении в оклад прописанных или в ревизию неписанных душ, по подаваемым в градские и земские полиции росписям в течении будущего 1800 года; об исключении из оного излишне и вдвойне написанных: Именной, данный Сенату, 1 декабря 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 19210. – С.903–904.
379. О водворении прибывших в Одессу болгар и греков: Именной, денный экспедиции государственного хозяйства опекунства иностранных и сельского домоводства, 23 октября 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 20035. – С.805–807.
380. О возвращении владельцам жалованных имений ежегодно из суммы акциза то количество денег, которое причиталось бы с сих имений в винокуренную подать: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 6 июня 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.1. – №24219. – С.528 – 532.
381. О возвращении Херсонской пристани в ведение тамошней городской думы, и о возобновлении существовавшего сбора с причала судов в оной пристани и с выгрузки товаров: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 6 октября 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.2. – № 4853. – С.110–111.
382. О возвышении денежного сбора, установленного с таврических татар: Именной, данный Сенату, 14 января 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5073. – С.10.
383. О возвышении податей, платимых колониями, поселенными в разных губерниях: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 12 марта 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25031. – С. 219.

384. О возвышении пошлин с иностранных напитков для поощрения к разведению виноградных садов в южных губерниях: Именной, данный Сенату, 10 февраля 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28552. – С. 620.
385. О возвышении ясачного сбора с сибирских киргизов: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 29 октября 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.2. – №25687. – С.69–70.
386. О возложении возки почт по Полтавской, Черниговской и Киевской губерниям на счет земских повинностей, и о обращении находившихся при сей обязанности письмовозных почталионов в прежнее их звание: Именной, данный Сенату, 13 ноября 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2427. – С.995–996.
387. О возложении на главную хозяйственную контору для малороссийских казаков обязанности назначать семейства сих казаков в рекрутскую очередь: Сенатский, 1 декабря 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.2. – №9750. – С.241–242.
388. О возможном сокращении расходов по всем частям государственного управления: Именной, объявленный военному министру министром финансов, 1 июня 1857 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №31898. – С.421.
389. О возобновлении платежа прогонов за возку почт и эстафет: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 18 ноября 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.2. – №16230. – С.141.
390. О возобновлении с 1 января 1820 года сбора оброчного оклада с Малороссийских казаков, и о распространении на них учрежденных податей по части путей сообщения: Именной, данный Сенату, 10 декабря 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.36. – №28021. – С.410.
391. О вольной продаже соли в Слободско-Украинской губернии: Именной, данный Сенату, 12 февраля 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – №17802. – С.329–330.
392. О воспрещении ввозить в Одессу иностранные питья: Сенатский, с прописанием Высочайше утвержденного положения Комитета министров 19 октября 1820 года, 21 мая 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28595. – С. 679.
393. О воспрещении вывозить хлеб за границу из Одесского и всех Черноморских и Азовских портов: Сенатский, по Высочайшему повелению, 17 февраля 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.29. – О.1. – №27934. – С.186.
394. О воспрещении евреям заниматься с 1857 года продажою питей в двухверстной городской черте: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 13 июня 1855 г., опубликованное 13 июля // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №29407. – С.419.
395. О воспрещении евреям продажи питей и въезда в Черноморские адмиралтейские селения: Именной, объявленный министром юстиции, 21 апреля 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14476. – С.331.
396. О воспрещении евреям содержать в Черниговской Губернии кабаки: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату Министром Финансов, 29 ноября 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28821. – С.931.

397. О воспрещении откупщикам делать отдельную передачу продажи пива: Сенатский, 5 марта 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – № 30278. – С. 131.
398. О воспрещении по великороссийским губерниям употреблять евреев в винокуры: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату управляющим министерством внутренних дел, 26 января 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 86. – С.133–134.
399. О воспрещении приносить подарки начальникам губерний и другим чиновникам: Сенатский, в следствие Именного, 10 марта 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25028. – С. 217.
400. О восстановлении Волочинской Таможни: Высочайше утвержденный доклад министра коммерции, 22 июля 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20338. – С.198–199.
401. О восстановлении городского положения и грамоты данной городам: Манифест, 2 апреля 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – №19811. – С.602.
402. О восстановлении жалованной дворянству грамоты: Манифест, 2 апреля 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – №19811. – С.601–602.
403. О восстановлении комитета для земских повинностей: Именной, объявленный Сенату управляющим министерством полиции, 29 июля 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 26377. – С. 968–969.
404. О восстановлении повестовых судов в городах Киевской губернии: Богуславе, Чигирине, Умане, Липовце и Махновке: Высочайше утвержденный доклад Сената, 6 сентября 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21440. – С.500–504.
405. О восстановлении пяти Губерний и о подчинении пограничных губерний военным губернаторам: Именной, данный Сенату, 9 сентября 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 20004. – С.775–779.
406. О восстановлении статей городского положения, отмененных состоявшимися после того указами: Высочайше утвержденный доклад Сената, 3 июня 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19901. – С.667–670.
407. О восстановлении Таможен и застав на Таврическом полуострове: Высочайше утвержденный доклад президента Комерц-Коллегии, 22 декабря 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.44. – № 19228. – С. 353–355.
408. О временном дополнительном штате департамента разных податей и сборов по делам о земском повинностях: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенату управляющим министерством финансов, 23 июня 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №26395. – С.434.
409. О временном сборе с помещичьих доходов: Сенатский в следствие положения Комитета министров, 8 октября 1814 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25703. – С. 1019–1020.
410. О временных мерах к устройству постоянной повинности в г. Херсони: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное министром внутренних дел, 1 августа 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.1. – №24375. – С.667–668.
411. О временных правилах Таможенным обрядам, предписываемым к наблюдению в Керченском и Азовских портах, по объявлении Азовского моря практическим: Высочайше утвержденное положение Комитета министров,

- объявленное Сенатом 12 июля, 9 июня 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6253. – С.327–330.
412. О всемилостивейше дарованных милостях и облегчениях по случаю бракосочетания Его Императорского Высочества, Государя Наследника, Цесаревича и Великого Князя Александра Николаевича: Манифест, 16 апреля 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14460. – С.308–313.
413. О Всемилоостивейшем даровании народу милостей и облегчений: Манифест, 27 марта 1855 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №29165. – С.222–227.
414. О вспомогательном земском сборе на 1848 год: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 10 декабря, 10 ноября 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.22. – О.1. – №21691. – С.843–844.
415. О выборе чиновников и урядников в губерниях: Малороссийской, Литовской, Минской, Волынской, Подольской, Киевской и Белорусской по тамошним правам: Именной, данный Сенату, 9 сентября 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19839. – С.613–614.
416. О выдаче в продолжение 1851 года, без взыскания штрафа, патентов на питейные заведения, существовавшие в привилегированных губерниях до издания Акцизного положения: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 17 июля 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.1. – №25421. – С.548–549.
417. О выдаче вице-губернаторам, при отправлении их к сим должностям, на подъем по 1500 рублей: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату Управляющим Министерством Внутренних дел, 26 января 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 89. – С.136.
418. О выдаче доносителям о кормчестве половины взыскаемого с виновных штрафа: Сенатский, 3 декабря 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2478. – С.1073.
419. О выдаче подорожен частным лицам в городах, где нет уездных казначейств, и из таможен, находящихся в дальнем расстоянии от уездных городов: Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета министров, 19 мая 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3668. – С.456–458.
420. О вызове в Правительствующий Сенат желающих к торгам на питейные откупа с 1831 по 1835 год: Сенатский, в следствие Именного, 31 мая 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2901. – С.376–378.
421. О вызове желающих ко взятию на откуп с 1823 года питейного сбора в трех сибирских, на особых правах состоящих губерниях и городах: Сенатский, с прописанием Высочайше утвержденного положения Комитета министров 14 ноября, 30 ноября 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28824. – С. 935 – 937.
422. О выполнении расходов по земским повинностям в 1817 году: Сенатский, по Высочайшему повелению, 26 августа 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.21. – О.2. – №20349. – С.228–229.
423. О выполнении расходов по земским повинностям в 1848 году: Сенатский, по Высочайшему повелению, 14 июня 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.22. – О.1. – №21322. – С.534–535.
424. О гербовом и крепостном сборах: Именной, данный Сенату, 24 ноября 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28814. – С. 918–927.

425. О данном Одесскому градоначальнику наставлении для отправления должности: Именной, данный Одесскому градоначальнику Дюку де-Ришелье, 27 января 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20601. – С.443–445.
426. О даровании городу Николаеву новых льгот: Именной, данный Сенату, 17 февраля 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.1. – № 4361. – С.166.
427. О даровании купцам и мещанам города Оренбурга льгот в платеже гильдейских повинностей и подушной подати: Именной, данный Сенату, опубликованный 6 Февраля, 15 января 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №9864. – С.44–45.
428. О даровании льготы в платеже гильдейских повинностей и податей купцам, которые выстроят в г. Бердянске здания, или купят таковые: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное министром финансов, 19 марта 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.21. – О.1. – №19846. – С.368.
429. О даровании малороссийским казакам Полтавской и Черниговской губерний облегчения в исполнении повинности, по набору с них людей в военную службу: Именной, данный Сенату, опубликованный 10 Февраля, 11 января 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14178. – С.49–50.
430. О даровании местечку Чуфут-Кале льготы от городских и земских повинностей и об отнесении на татарский сбор исправление дороги и содержание в оном местечке караимского училища: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное управляющим министерством внутренних дел, 15 мая 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.1. – №25211. – С.352–353.
431. О даровании народу разных облегчений: Манифест, 1 января 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 29. – С. 40.
432. О даровании г. Ялте десятилетней льготы от платежа гильдейских повинностей и подушных податей: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 22 января 1854 года, 28 декабря 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.28. – О.1. – №27808. – С.682.
433. О дарованной купцам и ремесленникам городов Николаева и Севастополя льгот в платеже гильдейских повинностей и податей: Именной, данный Сенату, опубликованный 26 Января, 7 января 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №10864. – С.9–10.
434. О денежной ссуде помещикам Слободско-Украинской губернии, уступившим в пользу округов военного поселения свои дачи, с заменом в других местах из казенных земель: Именной, данный Управляющему министерством внутренних дел, 29 октября 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28452. – С.489.
435. О добавочных суммах на содержание канцелярий гражданских губернаторов, губернских правлений и городских полиций: О доходах городов Бессарабской области: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 8 Июля, 29 мая 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.1. – №9240. – С.629–632.
436. О дозволении будущему с 1851 года откупщику открыть в посаде Елионке, Черниговской губернии, штофную лавочку: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 18 октября 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.2. – №23581. – С.107–109.

437. О дозволенні в местечках во всякое время свободной продажи виноградного вина Новороссийского произведения: Сенатский, 20 июля 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.1. – №25433. – С.553–554.
438. О дозволенні ввоза вина из великороссийских губерний в Новороссийский край: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 12 августа 1855 г., опубликованное 2 сентября // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №29587. – С.545–546.
439. О дозволенні ввоза вина из Великороссийских губерний в Харьковскую, Полтавскую и Черниговскую и из Великороссийских и Остзейских губерний в Витебскую: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 24 декабря 1855 г., опубликованное 24 января 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №29984. – С.754.
440. О дозволенні всем состояниям принимать от купцов, имеющих право заграничного торгова, доверенности на хождение по делам в таможенных: Сенатский, 31 января 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28534. – С.570–571.
441. О дозволенні вывоза за границы беспошлинно золотой, серебряной и платиновой монеты российского чекана: Именной, данный Сенату, 4 октября 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.2. – № 3974. – С.91.
442. О дозволенні выдавать мешанам города Одессы на отлучки их для заработков в другие места 4-х-месячные билеты без платежа пошлин: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 18 июля 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6329. – С.421–422.
443. О дозволенні давать льготу от платежа податей Российским подданным и иностранцев, желающим водворяться в льготных городах Новороссийского края, если они представляют поручительство, что в течении года приобретут в оных оседлость: Сенатский, 17 декабря 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1623. – С.1078–1080.
444. О дозволенні евреям быть сидельцами в шинках городского ведомства: Сенатский, 27 августа 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №22532. – С.550–551.
445. О дозволенні евреям до окончания четырехлетия с 1843 по 1847 год курить вино на свой счет в тех городах, где существует акцизные сборы: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 5 января 1843 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.18. – О.1. – №16416. – С.7–8.
446. О дозволенні евреям иметь портерные лавочки без согласия на то откупщиков: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 15 июля, 17 мая 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №22275. – С.344–345.
447. О дозволенні евреям купцам 1 гильдии брать откупа в Харьковской губернии, городе Киеве, военных поселениях и Азовском казачьем войске: Сенатский, 9 сентября 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №22567. – С.572–574.
448. О дозволенні евреям купцам 1 гильдии Царства Польского приписываться в купечество первой гильдии по всем городам Российской империи: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 4 января 1860 г., опубликованное 27 января // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35317. – С.21–22.
449. О дозволенні жителям присоединенных от Польши губерний вывозить за границу поташ чрез Рожеямпольскую пограничную заставу: Высочайше

- утвержденный доклад Сената, 30 мая 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19895. – С.662–664.
450. О дозволении иностранцу Фока пользоваться льготою в платеже гильдейских повинностей по г. Бердянску до 1861 года и о предоставлении министру финансов разрешать подобные случаи непосредственно, по соглашению с министром внутренних дел: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 11 марта 1858 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.33. – О.1. – №32853. – С.306–307.
451. О дозволении купечеству покупать в Малороссийских губерниях вино для ввоза в Новороссийские губернии: Сенатский, 24 февраля 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14304. – С.154.
452. О дозволении малороссийским казакам переходить в другие податные состояния: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 22 Декабря, 23 ноября 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.2. – №11763. – С.331.
453. О дозволении малороссийским казакам переходить наравне с государственными крестьянами в неподатные состояния: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 18 Января 1840, 26 декабря 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №13025. – С.959.
454. О дозволении министерству финансов разрешать отсрочки недоимок обществ и лицам, получившим уже прежде подобное облегчение: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 17 января 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 5908. – С.30.
455. О дозволении начальникам губерний вводить военную экзекуцию в упорствующую в платеже податей казенная селения: Высочайше утвержденная докладная записка Министра Финансов, 24 января 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.1. – №8813. – С.82–83.
456. О дозволении начальству военных поселений Херсонской, Киевской, Подольской, Харьковской и Витебской губерний выдавать ярлыки на провоз вина: Сенатский, 16 июня 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №26383. – С.425–430.
457. О дозволении некоторым лицам Западных губерний, доказывающим дворянство, представлять перевод своих документов вместо гербовой на простой бумаге: Сенатский, по Высочайшему повелению, 24 мая 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 8159. – С.451–452.
458. О дозволении Никопольской городской полиции выдавать торгующим лицам свидетельства на право торговли и билеты на торговые заведения: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленный Сенату товарищем министра финансов, 15 сентября 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.2. – №34904. – С.80.
459. О дозволении оплачивать акцизом в таможах Азовского моря Крымскую соль, отправляемую не только из Керчи, но и из других портов Крымского полуострова: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 23 июля 1857 г., опубликованное 13 августа // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №32101. – С.639.
460. О дозволении оставить на прежних местах питейные заведения в тех городах Витебской губернии, в коих встречается затруднения отнести оные на сто двадцать пять сажень от церквей, монастырей и кладбищ: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 2 февраля 1860 г. // Полное

- собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35407. – С.108–110.
461. О дозволеннии откупщикам евреям нанимать христиан в сидельцы питейных домов: Сенатский, 1 мая 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14512. – С.355–358.
462. О дозволении помещикам Екатеринославской губернии поставлять в военное ведомство хлеб на пополнение податных недоимок, накопившихся на крестьянах их до 1 января 1850 года: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное товарищем министра внутренних дел, 19 августа 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №26535. – С.529.
463. О дозволении свободной продажи в Новороссийском крае кизлярского виноградного вина, чихирем называемого: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, изъясненное в указе Сената, 22 ноября 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – № 30589. – С. 612–614.
464. О дозволении сельским обществам государственных крестьян отдавать неплательщиков податей на работы вне своих губерний: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 25 января 1855 года, 27 декабря 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.29. – О.2. – №28870. – С.136–137.
465. О дозволении сельским обществам государственных крестьян Петербургской, Черниговской, Полтавской, Екатеринославской и Гродненской губерний учредить мирские капиталы: Именной, объявленный Министром Государственных Имуществ, 5 декабря 1843 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.18. – О.1. – №17381. – С.792–794.
466. О дозволении содержателю Херсонского питейного откупа производить продажу питей в содержимых им помещичьих шинках, чрез евреев: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 3 мая 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11202. – С.682.
467. О дозволении уплачивать акциз за Крымскую соль в Азовских портах: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 26 ноября 1856 г., опубликованное 17 декабря // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №31176. – С.1024–1025.
468. О дозволении Харьковскому приказу общественного призрения уплачивать проценты на суммы тамошнего Института благородных девиц, не менее 6-ти месяцев в Приказе находившихся: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 22 сентября 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.2. – №9540. – С.37–38.
469. О дозволении чарочным откупщикам в 16 привилегированных губерниях продавать вино оптом не только владельцам имений, но и прочим лицам, имеющим право на раздробительную продажу: Сенатский, 12 октября 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.2. – №24531. – С.12–13.
470. О должности Николаевского военного губернатора по управлении Губерниями Николаевскою, Екатеринославскою и Таврическою: Именной, данный Николаевскому Военному Губернатору Беклешеву, февраля 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20643. – С.482–485.
471. О должностях подкомориев и коморников в возвращенных от Польши губерниях: Сенатский, по Высочайшему повелению, 23 ноября 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.2. – №9727. – С.226–228.
472. О донесении министерству финансов об употреблении остаточных сумм земского сбора: Сенатский, с прописанием Высочайше утвержденного

- положения Комитета министров марта 13, 24 мая 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28284. – С. 236–238.
473. О дополнительной раскладке общественного сбора с государственных крестьян Западных губерний: Сенатский, 12 августа 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №26516. – С.507.
474. О дополнительных правилах для отвращения противозаконного провоза и продажи питей из привилегированных губерний в великороссийские: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 23 Января 1847, 24 декабря 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.21. – О.2. – №20745. – С.708–709.
475. О дополнительных правилах и штате гербового казначейства при департаменте разных податей и сборов: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 26 мая 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №22307. – С.366–371.
476. О дополнительных правилах на допущение Дворянства к принятию на общий счет провиантских поставок: Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета министров, 28 июня 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29522. – С. 1065-1070.
477. О допуске к заключению контрактов на содержание еврейских кружек не иначе, как по предъявлении соответственных сумм откупа торговые свидетельства: Сенатский, 17 февраля 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 155. – С.224-225.
478. О допуске евреев к винокурению по Великороссийским Губерниям впредь до усовершенствования в онных Русских мастеров: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, изъясненное в указе Сената, 6 мая 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.36. – № 27794. – С. 176-177.
479. О допуске евреев к содержанию питейных откупов в городах Николаеве и Севастополе, а также малороссийских и западных губерний с некоторыми ограничениями: Сенатский, 25 июля 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15893. – С.792.
480. О допуске иностранцев к розничной торговле в льготных городах Новороссийского края: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 30 сентября 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30520. – С.510–511.
481. О допуске купцов евреев к содержанию корчем в казенных имениях западных губерний: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 24 ноября 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.2. – №24677. – С.251 - 255.
482. О допуске некоторых облегчений по части гильдейских повинностей: Именной, данный Сенату, 11 июля 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 458. – С.685–686.
483. О рассмотрении в Таможнях товаров, отправляемых за границу по Неману и Бугу: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 15 марта 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6051. – С.146-147.
484. О доставлении ведомостей в экспедицию государственных доходов о недоимках и прочих казенных взысканиях, по приложенным при сем формам: Сенатский, 25 января 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – №17298. – С.619–621.
485. О доставлении ведомостей из казенных палат в Сенат об оброчных статьях: Сенатский, 12 августа 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19972. – С.743.

486. О доставлении гражданским губернаторам смет и раскладок земских повинностей заблаговременно: Сенатский, 11 августа 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 39. – №30020. – С. 478–479.
487. О доставлении от гражданских губернаторов в министерство финансов вместо ежемесячных, полугодовых ведомостей о недоимках: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенатом 16 июня, 9 мая 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 8. – № 6191. – С. 261.
488. О доставлении отдельно министерству государственных имуществ смет и раскладок о земских повинностях государственных крестьян: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 4 Июля, 3 мая 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 13. – О. 1. – №11207. – С. 685.
489. О доходах городов Бессарабской области: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное министром внутренних дел, 25 мая 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 11. – О. 1. – №9216. – С. 599–600.
490. О доходах и расходах города Одессы, и о управлении оными: Высочайше утвержденное положение, 3 марта 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 39. – № 29826. – С. 192–195.
491. О единообразном исполнении Высочайше утвержденного в 1824 году генваря 30 мнения Государственного совета о правилах на заведение помещиками винокурень, корчем и шинков: Сенатский, 7 ноября 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 2. – № 1517. – С. 952.
492. О заведении градских хлебных магазинов в Екатеринославском и Вознесенском наместничествах: Именной, данный екатеринославскому, вознесенского и таврическому генерал-губернатору графу Зубову, 27 июля 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 23. – № 17364. – С. 738–747.
493. О задерживании при градской полиции, за невнесение казенными селениями недоимки волосных старшин, кои имеют медали или донаты ордена святого Иоанна Иерусалимского: Сенатский, по Высочайшему повелению, 24 июня 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 32. – № 25164. – С. 374.
494. О закрытии ассигнационного банка: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 14 октября 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 22. – О. 1. – №21610. – С. 769–773.
495. О закрытии в некоторых губернских городах окружных управлений: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 5 марта 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 35. – О. 1. – №35516. – С. 183.
496. О закрытии Комитета по делам Западных губерний: Именной, объявленный Комитету министров председательствующим в оном, 20 января 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 23. – О. 1. – №21908. – С. 53.
497. О закрытии окружных управлений в некоторых губернских и уездных городах: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 19 сентября 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 35. – О. 2. – №36156. – С. 120.
498. О закрытии особого Комитета, учрежденного для изыскания способов к улучшению состояния городов: Сенатский, по Высочайшему повелению, 28 января 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 6. – О. 1. – № 4302. – С. 82–83.

499. О закрытии с 1 января 1852 г. комитета о земских повинностях и упразднении канцелярии оного: Именной, объявленный Сенату министром юстиции, 21 декабря 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.2. – №25840. – С.175.
500. О залогах по винным откупам: Именной, данный Сенату, 18 февраля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №24129. – С. 67–68.
501. О замене денежным сбором постоянной повинности в городах Елисаветград и Ольвиополь: Именной, объявленный Сенату, Военным Министром, 2 февраля 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 5955. – С.72.
502. О замене Магдебургского права в Малороссии Литовским Статутом и общими Российскими узаконениями: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 3 февраля 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.1. – № 4319. – С.119–122.
503. О записке крестьян в купеческое звание; о переписке купцов из города в город; о даче купцам паспортов на случай отлучек их по коммерции и о взыскании недоимок: Сенатский, 19 августа 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28389. – С.420–423.
504. О запрещении магистратам и думам делать займы на счет общества или градских доходов и о представлении о законных надобностях городов начальникам губерний: Сенатский, 12 октября 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28781. – С. 885.
505. О земских повинностях тех губерний, где учреждены военные поселения: Положение Комитета министров, 19 февраля 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2689. – С.122–125.
506. О изменении в управлении военного поселения кавалерии: Именной, объявленный в приказе военного министра, 1 февраля 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.1. – №23895. – С.99–100.
507. О изменении порядка внутренней раскладки податей с иностранных мастеров: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное министром финансов, 15 марта 1843 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.18. – О.1. – №16624. – С.137–138.
508. О изменении порядка производства дел по нарушениям постановлений о питейном сборе и акцизе: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 6 января 1858 г., опубликованное 17 февраля // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.33. – О.1. – №32644. – С.7–9.
509. О изъявлении сердечной Монаршей признательности всем сословиям Екатеринославской губернии за доблестные деяния, совершенные ими в минуты бранной тревоги: Высочайшая грамота всем сословиям Екатеринославской губернии, 26 августа 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30879. – С.802.
510. О имении гражданским губернаторам неослабного надзора за доходами и расходами по градским думам: Сенатский, 16 мая 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1096. – С.438–440.
511. О имении казенным палатам и вице-губернаторам того же самого попечения о казенных крестьянах, какое по удельным имениям возлагается на удельные конторы и управления оными: Сенатский, в следствии положения Комитета министров 26 июля, 15 октября 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28784. – С. 887.
512. О имении содержателям питейный сборов для продажи питей мер медных и клейменных: Сенатский, 9 марта 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28191. – С. 108–109.

513. О именовании Новосербского селения Новороссийской губерниєю; о поселении в оной полков, двух гусарских и пикинерского; о плане раздачи земель к их заселению: Высочайше утвержденный доклад Сенаторов действительного тайного советника Никиты Ивановича и генерала Петра Ивановича Паниных, 22 марта 1764 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.16. – № 12099. – С. 657–667.
514. О исключении евреев, принявших христианскую веру, из еврейских обществ, и из тех окладов, в коих они до принятия христианской веры состояли: Сенатский, 13 августа 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28377. – С.410–411.
515. О исключении из недоимки суммы, числящейся на городах по перебранному магистратскими членами жалованью: Сенатский, с изъяснением Высочайшего повеления, 14 апреля 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19837. – С.612.
516. О исключении поселенных в Малороссии Беловежских колонистов из подушного оклада, с тем однако ж, что они в почтовых и полицейских повинностях обязаны участвовать наравне со всеми Российскими подданными и о обложении их поземельною податью: Высочайше утвержденный доклад министра внутренних дел, 1 августа 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20879. – С.812–813.
517. О капиталах для казенных селений Новороссийского края: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 12 августа 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27473. – С. 445–447.
518. О количестве денег, принимаемых от отдатчиков на обмундирование малороссийских казаков, Черниговской и Полтавской губерний, при производстве с них в 1846 году набора: Именной, объявленный военным министром, 21 декабря 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.2. – №19541. – С.231.
519. О количестве пошлин, взыскиваемых за гильдейское свидетельство с евреев купцов 1 гильдии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 15 сентября 1859 г., опубликованное 6 октября // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.2. – №34905. – С.80.
520. О контрактах на отдачу в содержание евреям питейной продажи, заключенных до обнародования правил 15 Августа 1815 года: Сенатский, 14 мая 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.21. – О.1. – №20026. – С.508.
521. О контрактах, заключенных евреями на содержание помещичьих шинков: Сенатский, 26 августа 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.21. – О.2. – №20350. – С.229.
522. О курсе серебряного рубля: Сенатский, 29 апреля 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2851. – С.291.
523. О личной ответственности в податях приписываемых к городам людей без согласия общества: Высочайше утвержденное Положение Комитета министров, 16 января 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – Отд.1. – № 6723. – С. 45.
524. О льготах бывшим дворянам, причисляемым по Черниговской и Полтавской губерниям в казачье сословие без согласия обществ: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром государственных имуществ, 22 марта 1855 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №29153. – С.214.
525. О льготах купечеству города Киева: Именной данный Сенату, 8 марта 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 7931. – С.211.

526. О льготах купцам городов Севастополя, Евпатории и Ялты: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром финансов, 8 февраля 1855 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №29029. – С.152.
527. О льготах откупщикам минувшего четырехлетия в платежах откупных недоимок: Именной, объявленный министром финансов, 3 июня 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.22. – О.1. – №21290. – С.516.
528. О льготе дарованной жителям трех Новороссийских губерний: Именной, данный Сенату, 27 октября 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.2. – № 4038. – С.227.
529. О льготе иностранцам, торгующим в Одессе: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 19 мая 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30346. – С.274–276.
530. О льготе Керчь-Еникальских греков: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром финансов, 4 февраля 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3463. – С.115–116.
531. О льготе купцам и мещанам Западных губерний: Именной, данный Сенату, 24 декабря 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.2. – №15145. – С.132 – 133.
532. О льготе Новороссийским городам дарованной: Высочайше утвержденное Положение Комитета министров, 3 июня 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – № 29938. – С. 347–353.
533. О льготе по земским сборам людям, причисляемым в мещане и государственные крестьяне: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 10 января 1846, 26 ноября 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.2. – №19469. – С.132–133.
534. О льготных летах грекам Таганрогским и о сложении с них недоимки за прошедшее время: Именной, данный Таганрогскому градоначальнику, 27 марта 1808 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.30. – № 22922. – С. 150–151.
535. О малороссийских чинах, дающих право на действительное или потомственное дворянство: Именной, данный Сенату, опубликованный 26 апреля, 20 марта 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 7976. – С.254–255.
536. О менонистах, поселенных в Киевской губернии на землях графа Протопотоцкого: Высочайше утвержденный доклад Министра внутренних дел, 11 июля 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20843. – С.731–734.
537. О мерах взыскания за нарушение акцизных правил по продаже табаку: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 11 декабря, 7 ноября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12858. – С.832–833.
538. О мерах взыскания недоимок с селений казенных и помещичьих: Манифест, 16 мая 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – № 24633. – С. 649–651.
539. О мерах для ограждения питейных сборов от подрыва чрез ввоз, под видом оде-колона, винного спирта из привилегированных губерний: Сенатский, по Высочайшему повелению, 20 марта 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.21. – О.1. – №19855. – С.377 – 378.
540. О мерах для предупреждения злоупотреблений в продаже крепких напитков: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное

- 13 января 1848, 16 декабря 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.22. – О.1. – №21801. – С.910-911.
541. О мерах исполнения Высочайшего повеления относительно распределения на разряды местностей Новороссийского края для оказания льгот и облегчений тамошним жителям, пострадавшим от бывших военных действий: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 1 мая 1857 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №31780. – С.347-348.
542. О мерах к водворению Румелийских выходцев в Бессарабских и Одесских колониях: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 14 октября 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.2. – № 3993. – С.131–138.
543. О мерах к возвращению ссуд и взысканию недоимок по Губерниям, потерпевшим от неурожая: Именной, 1 декабря 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – О.2. – № 7599. – С.221–224.
544. О мерах к допущению льготной уплаты недоимок хлебом, с обращением оного в запасы и на продовольствие войск действующей армии: Именной, данный черниговскому, полтавскому и харьковскому генерал-губернатору, 30 марта 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.21. – О.1. – №19895. – С.416 - 417.
545. О мерах к отвращению ввоза в помещичьи города и местечки горячего вина в значительном количестве: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 24 января 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.1. – №23867. – С.80–86.
546. О мерах к переселению евреев из Севастополя и Николаева: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, прописанное в указе Сената Июня 31, 10 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3703. – С.500–503.
547. О мерах к прекращению кормчества вином в губерниях, смежных с привилегированными: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 17 Августа, 5 июля 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.1. – №23376. – С.375-376.
548. О мерах к прекращению кормчества вином из привилегированных губерний: О учреждении по Харьковской, Полтавской и Курской губерниям хлебных сборов в уплату недоимок: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 22 Мая, 17 апреля 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.1. – №18935. – С.333-336.
549. О мерах к уменьшению государственных долгов; о прекращении выпуска в оборот новых сумм ассигнациями, и о возвышении некоторых податей и пошлин: Манифест, 2 февраля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – № 24116. – С. 53–60.
550. О мерах к уменьшению цены на содержание почтовых лошадей: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 22 мая 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 355. -С.474-477.
551. О мерах к устройству свечного сбора с евреев: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 31 декабря 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.2. – №25865. – С.209.
552. О мерах ко взысканию денег за употребляемую, вместо гербовой, простую бумагу: Сенатский, 30 июня 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – № 30408. – С. 357–359.

553. О мерах ко взысканию накопившихся по Государству недоимок: Сенатский, с изъяснением Комитета министров, 7 ноября 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – №27572. – С. 608–609.
554. О мерах ко взысканию податных недоимок: Именной, данный Сенату, 15 июня 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5436. – С.383-386.
555. О мерах побуждения Московских мещан к платежу податей: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 19 декабря 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2533. – С.1206-1207.
556. О мерах сокращения государственных расходов: Именной, объявленный главнокомандующему вторым отделением собственной Его Императорского Величества канцелярии министром финансов, 9 марта 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35536. – С.194–195.
557. О мере взыскания с казаков за продажу вина не в собственных домах: О обложении постоянно в пользу коробочного сбора податью евреев, желающих носить ермолки: Сенатский, 13 февраля 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №21989. – С.105–107.
558. О местах, подведомственных военному министерству, кои могут быть сравнены с губернскими местами: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 19 мая, 27 апреля 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №10181. – С.280–281.
559. О местах, подведомственных министерству финансов, кои могут быть сравнены с губернскими местами: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 19 мая, 15 апреля 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №10134. – С.234.
560. О милостях, дарованных тем из жителей западных губерний, кои не были главными зачинщиками мятежа: Именной, данный Сенату, 4 октября 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5637. – С.648–649.
561. О Московской городской росписи на 1860 год: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенату министром внутренних дел, 25 января 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35377. – С.68.
562. О мундирах для таможенных чиновников: Сенатский, с прописанием Высочайшего повеления, 23 августа 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1317. – С.691–692.
563. О наблюдении губернским правлением, чтобы сборы процентных денег с купеческих капиталов поступали в казну в свое время бездоимочно: Сенатский, 10 декабря 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19683. – С.432–433.
564. О наблюдении за правильною торговлею табаком в округах военного поселения: Именной, объявленный департаменту военных поселений военным министром, 25 октября 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.2. – №25674. – С.63.
565. О наблюдении казенным палатам за исправным верным сбором податей и доставлении оных, куда следует; о скорейшем взыскании недоимок и о свидетельстве денежной казны: Сенатский, 30 апреля 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – № 22112. – С.229–243.

566. О наблюдении казенным палатам и гражданским губернаторам за исправным и своевременным взносом от содержателей питейных сборов, как откупных сумм, так и истинных за вино денег, и о поступании за невыбор в свое время казенного вина, по предписанным от Сената правилам: Сенатский, 23 сентября 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25233. – С. 428–429.
567. О наблюдении Казенным палатам откупных условий при сдаче казенных питейных домов от прежних содержателей новым: Сенатский, 27 марта 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №24570. – С. 598–599.
568. О наблюдении, дабы жителям Новороссийской губернии не было причиняемо со стороны откупщиков питейного откупа никаких излишних стеснений: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром финансов, 28 апреля 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2003. – С.517.
569. О наборе рекрут с 500 душ по два человека: Манифест, 26 августа 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – №27508. – С. 546–547.
570. О награде за труды опекунам, определенным к имениям малороссийским и присоединенным от Польши губерний, за казенные взыскания севкострованным: Сенатский, 7 августа 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30442. – С. 413–414.
571. О назначении Васильева государственным казначеем; о поручении в его ведение экспедиции о доходах, расходах, для свидетельства счетов и о доимках, и особой экспедиции учрежденной для разбора и расчета внутренних долгов: Именной, данный государственному казначею Васильеву, 4 декабря 1796 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – №17609. – С.217.
572. О назначении границ губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской, и о разделении их на уезды: Высочайше утвержденный доклад Сената, 29 августа 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – №18117. – С. 706–710.
573. О назначении границ Слободско-Украинской губернии и об учреждении слобод Змиева и Старобельска: Высочайше утвержденный доклад Сената, 1 мая 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – №17947. – С.601–603.
574. О назначении губерний для составления Государственного ополчения: Именной, данный Сенату, 29 января 1855 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №28993. – С.85–86.
575. О назначении контрольной таможенной черты по сухопутной западной границе: Сенатский, 23 сентября 1813 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25457. – С. 634–638.
576. О назначении на 1829 год акциза на частную соль, добытую на лиманах Черного моря: Сенатский, с прописанием Высочайше утвержденного мнения Государственного совета, 5 августа 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 3065. – С.578–580.
577. О назначении опекунов к имениям малороссийских казаков и о платеже с сих имений податей и повинностей: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 31 Августа, 11 июля 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.1. – №19184. – С.517–518.
578. О назначении пограничной стражи в Литовской, Волынской и Подольской губерниях для надзора за провозом товаров, по случаю уничтожения там некоторых Таможен: Высочайше утвержденный доклад Сената, 16 мая 1799 г.

- // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18969. – С. 652-655.
579. О назначении пяти-летней льготы от платежа податей и повинностей, переселяющимся из Турецких владений Российским подданным: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 30 апреля 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 8097. – С.381–382.
580. О назначении суммы на содержание волостных и станковых правлений в Черниговской губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Временным Советом для управления департаментом государственных имуществ, 6 апреля 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №10102. – С.216.
581. О наказании за неоднократное кормчество: Сенатский, 17 февраля 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – № 30246. – С. 97.
582. О написании в подушный оклад казаков Черноморского войска, шатающихся праздно по разным местам: Сенатский, 23 июля 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18597. – С. 311.
583. О начатии торгов на питейные с 1827 года в привилегированных губерниях, не ожидая окончательного утверждения кондиций: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 31 августа 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 562. – С.909–910.
584. О не исключении из переписи тех из запорожцев и волонтеров, коих братья или сыновья поступили в полки без особенного разрешения высшей власти: Именной, 6 мая 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2859. – С.303–304.
585. О не обложении сборов на земские повинности земель, занятых состоящими на льготе переселенцами: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 26 марта 1856 г., опубликованное 2 мая // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30303. – С.153–155.
586. О не принятии отпущенных на волю и прочих податного состояния людей в духовное звание, без разрешения Сената: Сенатский, 27 августа 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3878. – С.818.
587. О не пропуске никого чрез границу, без таможенного досмотра: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 10 января 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28091. – С. 11–12.
588. О не устраниении дворян и разночинцев, имеющих в городах недвижимые имущества, от предварительной ревизии городских расходов: Сенатский, 30 ноября 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5791. – С.879–881.
589. О невзыскании пошлин при совершении купчих на покупаемые на счет казны для учебных заведений места и дома: Именной, данный Сенату, 13 января 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – № 21993. – С. 12.
590. О невзыскании окладных податей с жителей вновь присоединенных областей в частях бывшего Волынского, Хелмского, Бельского и Русского воеводств: Манифест, 13 июля 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – №17356. – С.730.
591. О невзыскании податей с помещиков за людей, получивших свободу по решению судебного места: Сенатский, 24 апреля 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2843. – С.279–280.
592. О невзыскании с обитающих в Таврической губернии поселян магометанского исповедания, подымной подати: Именной, данный министру

- финансов, 8 апреля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25078. – С. 280.
593. О невзыскании с откупщиков полупроцентов за такую просрочку в взносе откупной суммы, которая не переходила 30 льготных дней: Сенатский, 31 декабря 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.36. – № 28070а. – С. 540.
594. О невозвращении откупщикам заготовлять для своих откупов вино из привилегированных Губерний: Сенатский, с прописанием Высочайше утвержденного положения Комитета министров, 16 июля 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 3001. – С.501-502.
595. О невозвращении в крепостное состояние людей, кои окажутся между возвратившимися в подданство России запорожцами, и об исключении из ревизии тех из них, кои поступят в казацье войско: Сенатский, с прописанием Именного, 15 марта 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2736. – С.161.
596. О невозлагании казенным палатам на уездных казначеев никаких других должностей: Сенатский, 25 апреля 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18947. – С.624–625.
597. О недозволении жителям Новороссийского края, переходящим в льготные города, пользоваться льготою: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, прописанное в указе Сената 20 Февраля, 21 января 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3435. – С.45–46.
598. О недозволении откупщикам передавать пивные и медовые сборы особо от продажи вина и водок: Сенатский, 12 августа 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.36. – № 27916. – С. 327 - 328.
599. О недоимке, накопившейся по питейным откупам минувшего 4-х летия в Херсонской Губернии от бывшей там заразы: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 7 ноября 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – № 27133. – С. 863–864.
600. О недопущении евреев к продаже питей в помещичьих селениях Новороссийских губерний и Бессарабской области до истечения настоящего откупа: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное министром финансов, 12 мая 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.1. – №9174. – С.520.
601. О незаклучении впредь подрядов на исправление земских повинностей и об отправлении оных натурою: Именной, данный министру внутренних дел, 18 февраля 1808 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.30. – № 22829. – С. 81–82.
602. О неимении дворянам Киевской губернии, владеющим домами, никакого голоса при дворянских выборах: Сенатский, данный министру внутренних дел, 25 июня 1807 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – № 22540 а. – С.1201–1208.
603. О некоторых дополнениях и изменениях в положении о пограничной таможенной страже: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 4 февраля 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14244. – С.95–96.
604. О некоторых дополнениях к положению о постоянной повинности для города Полтавы: Именной, объявленный управляющим министерством внутренних дел, 10 февраля 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.15. – О.1. – №13153. – С.58–59.
605. О некоторых изменениях в существующих о евреях постановлениях: Сенатский, по Высочайшему повелению, 5 марта 1848 г. // Полное собрание

- законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №22057. – С.162-163.
606. О некоторых изменениях и пояснениях в правилах о залогах и в условиях на питейные откупа в 1857 и 1858 годах: Сенатский, 12 апреля 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30387. – С.212.
607. О некоторых облегчениях по гильдейским повинностям: Именной, данный Сенату, 21 декабря 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1631. – С.1088 – 1090.
608. О некоторых облегчениях по питейным откупам: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 11 августа, опубликованное 23 августа 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12636. – С.678.
609. О некоторых переменах в таможенном управлении: Именной, объявленный Сенату министром финансов, 27 ноября 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.2. – №35163. – С.284-285.
610. О некоторых переменах в штатах департамента государственного казначейства, казенных палат и уездных казначейств, по части земских повинностей: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 30 мая 1860 г., опубликованное 2 июля // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35843. – С.642–643.
611. О некоторых расходах, оставленных временно на земстве: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 6 апреля 1859 г., опубликованное 3 июня // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.1. – №34337. – С.275–276.
612. О некоторых расходах, оставленных временно на земстве: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенату товарищем министра финансов, 2 января 1861 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.36. – О.1. – №36500. – С.5.
613. О немедленном взносе недоимок и податей: Именной, данный Сенату, 1 мая 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.1. – № 4529. – С.534.
614. О немедленном взыскании казенных недоимок: Сенатский, 20 мая 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19888. – С.651-653.
615. О немедленном взыскании недоимок земского сбора за текущее трехлетие: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 1 мая, 19 марта 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 7974. – С.253.
616. О Немецких колонистах, изъявивших желание переселиться из Царства Польского в Россию: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 2 июня 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.1. – № 4617. – С.425–427.
617. О неослабном смотре губернским правлением и казенными палатами, дабы не происходило злоупотреблений по части питейной продажи в трактирах и гербергах, ка же в погребах и на водочных заводах: Сенатский, 1 августа 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – №17367. – С.751–755.
618. О неприменяемости Высочайшего повеления 7 ноября 1850 года (24606) к лицам, служащим по городским выборам: Сенатский, 7 июля 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №26429. – С.461.
619. О непричислении солдат, получивших знаки отличия святыя Анны, в подушный оклад: Именной, данный Сенату, 18 марта 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21217. – С.219.

620. О нераспространении земской давности на казенные взыскания недоимок в податях, пошлинах и других сборах: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 16 марта 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – Отд.1. – № 6908. – С. 218–219.
621. О неупотреблении в губерниях, от Польши присоединенных, других весов и мер, кроме тех, которые установлены для всего Государства: Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета министров, 30 марта 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30310. – С.189-191.
622. О неупотреблении в командировки губернских казначеев и советников казенных палат: Сенатский, 10 апреля 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27340. – С.200–201.
623. О новой медной монете на серебро: Именной, данный Сенату, опубликованный 9 октября 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.15. – О.1. – №13757. – С.550.
624. О новом образе сбора в казну дохода с Елисаветопольской оброчной статьи, известной под названием Малджегат: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 29 марта 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3568. – С.248–252.
625. О новом образовании малороссийских казаков, и об освобождении их от разных податей: Именной, данный Черниговскому гражданскому губернатору, 11 июня 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 26309. – С. 887–888.
626. О новом разделении Государства на губернии: Именной, данный Сенату, 12 декабря 1796 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – №17634. – С.229–230.
627. О новом разделении малороссийской губернии на поветы: Именной, данный Сенату, 27 марта 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20684. – С.509–513.
628. О новом расписании команд Пограничной стражи и об окладах содержания офицеров сей стражи: Именной, объявленный Сенату министром финансов, 8 сентября 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.2. – №34885. – С.68–69.
629. О новых правилах для Порто-Франко в городе Одессе: Именной, данный Сенату, 9 июня 1822 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29068. – С. 227-230.
630. О обеспечении платежа податей и рекрутских повинностей за дворовых людей таких владельцев, у коих нет недвижимых имений и домов: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенатом 29 Декабря, 29 ноября 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5778. – С.866.
631. О облегчении владельцев Херсонской губернии в податях, платимых за земли, лежащие между Бугом и Днестром: Именной, данный Министру Финансов, 7 июня 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28307. – С.348–349.
632. О облегчении евреев Подольской губернии в платеже недоимок: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 11 апреля 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30318. – С.198–200.
633. О облегчении еврейских поселенцев в казенных податях: Положение Комитета министров, 12 генваря 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 52. – С.74–95.
634. О облегчении некоторых губерний в рекрутской повинности по 92-му набору, и о прощении им по Манифесту 14 Апреля 1828 года рекрутской недоимки:

- Именной, данный Сенату, 22 августа 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 3103. – С.605–606.
635. О обложении торгующих в Новороссийском крае и о прекращении повсеместно проверки торговли и промыслов до 1826 года: Положение Комитета министров, 2 июня 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30371. – С.303–305.
636. О обложении денежным сбором владельцев домов и земель в Москве, на содержание и ремонтирование шоссе: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное управляющим Министерством Внутренних Дел, 21 мая 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.1. – №25224. – С.358–359.
637. О обложении жителей Бессарабской области теми же самыми податями, какая взимались с них при Турецком правительстве: Положение Комитета министров, 4 сентября 1815 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 25935. – С. 274–275.
638. О обложении жителей Шемахинской губернии новым окладом податей: Высочайше утвержденное положение Кавказского Комитета, 2 ноября 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.2. – №25709. – С.84–90.
639. О обложении земским сбором Нахичеванских армян и Мариупольских греков наравне с прочими жителями Екатеринославской губернии: Сенатский, по мнению Государственного совета, Высочайше утвержденному 11 октября, 5 декабря, 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №26838. – С.751–752.
640. О обложении крепостных дворовых людей в Бессарабии сбором на земские повинности наравне с прочими состояниями: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное министром финансов, 20 июня 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14673. – С.644 – 645.
641. О обложении крестьян или дворовых людей за Кавказском полоторных окладом подымной подати вместо двойной подушной: Сенатский, по Высочайшему повелению, 10 января 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30041. – С.22–23.
642. О обложении малороссийских казаков, уволенных из военной службы и поступивших в первобытное состояние, пошлиною за право продажи вина: Сенатский, 18 января 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 5916. – С.34–35.
643. О обложении оброком в пользу города Житомира занимающихся в оном извозничеством: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, прописанное в указе Сената 17 июля, 22 июня 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2947. – С.443–445.
644. О обложении окладом состоящих в Новороссийской губернии разного звания людей, неплатящих податей и не несущих рекрутской повинности: Сенатский, 10 декабря 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19682. – С.429–432.
645. О обложении податями всех холостых людей в Бессарабской области, известных под названием бурлак: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 22 января 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2612. – С.44–46.
646. О обложении поселянским окладом водворившихся в старостинских имениях мещан: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, прописанное в указе Сената 26 октября, 22 сентября 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.2. – № 4817. – С.63–65.

647. О обложении постоянною в пользу коробочного сбора податью евреев, желающих носить ермолки: Сенатский, по Высочайшему повелению, 11 февраля 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №21985. – С.100.
648. О обложении славяно-сербов, поселенных в Новороссийском краю, податями и повинностями: Положение Комитета министров, 13 октября 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – № 27092. – С.800-801.
649. О образе определения по польским губерниям исправников и заседателей в земские суды и о дворянских выборах: Сенатский, 9 марта 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 188. – С.285-287.
650. О образовании в палатах государственных имуществ Западных губерний люстрационных отделений: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное министром государственных имуществ, 31 марта 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.1. – №24038. – С.204-205.
651. О обращении в пользу округа Военного поселения 4-го Украинского Уланского полка, откупной суммы за продажу питей в казенных селениях: Богдановке, Знаменке, Цибулеве и Веселом Куте: Именной, данный Министру Финансов Гурьеву, 11 декабря 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.36. – № 28028. – С. 415-416.
652. О обращении взыскания за злоупотребления или упущения в причислении купцов и мещан на льготу, не только на Магистраты и Думы, но и на те места, коими таковое причисление утверждено будет: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 19 мая 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30345. – С.273-274.
653. О обращении некоторых питейных домов в казенных селениях Великороссийских губерний в штофные лавочки: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 15 ноября 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.2. – №23648. – С.160-169.
654. О обращении откупной суммы за продажу питей в селениях Херсонской губернии, поступивших в округ военного поселения, в пользу тех же округов: Именной, данный министру финансов, 1 января 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28509. – С. 546-547.
655. О обращении процентов с Новороссийского капитала сельской промышленности и на Бессарабскую область: Высочайше утвержденная докладная записка Министра Государственных Имуществ, 15 ноября 1843 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.18. – О.1. – №17325. – С.755-756.
656. О обращении следующих городам от казны однопроцентных с продажи питей денег на пополнение недоимок: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 2 Июля, 1 июня 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.1. – №19063. – С.435-436.
657. О общественном сборе с государственных крестьян на трехлетие с 1844 года: Сенатский, по Высочайшему повелению, 14 февраля 1844 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.19. – О.1. – №17610. – С.88.
658. О объявлении всем сословиям Таврической губернии Монаршей искренней признательности за подвиги и терпение и за жертвы святому делу Отечества: Высочайшая грамота, данная всем сословиям Таврической губернии, 26 августа 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30881. – С.803.
659. О объявлении всем сословиям Херсонской губернии Монаршей искренней признательности за доблестные деяния, совершенные ими в минуты бранной

- тревоги: Высочайшая грамота, данная всем сословиям Херсонской губернии, 26 августа 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30880. – С.803.
660. О объявлении помещикам привилегированных губерний с подписками 34§ откупных условий, на каком основании должны они провозить вино для свободной продажи в дозволенных местах: Сенатский, 28 июля 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.1. – №4727. – С.704.
661. О обязанности казначеев и всех вообще сборщиков вносить в казну следующие от них суммы, непременно в той самой монете, в какой суммы сии к ним поступили: Сенатский, по Высочайшему повелению, 1 февраля 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30119. – С.65.
662. О обязанности малороссийских казаков относительно военной службы и прочих повинностей: Именной, данный Сенату, 25 июня 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – №5458. – С.398-401.
663. О обязанности чиновников питейного сбора, при поимке корчемников, чинить им допросы на месте, при сельском начальнике ближайшего селения: Сенатский, 14 марта 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28584. – С.654-655.
664. О оплачивании акцизом запасов без акцизного вина в состоящих на особом положении губерниях: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 16 июля 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.1. – №25416. – С.543-544.
665. О определении в округи войска Донского особых чиновников для взыскания денежных недоимок: Сенатский, по Высочайшему повелению, 14 июня 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.1. – №25306. – С.410-411.
666. О опубликовании беспорядка Слободско-Украинской казенной палаты, допустившей уездного казначея Демидова накоплять у себя в большом количестве денежные суммы и не поверявшей своевременно казначейских счетов: Сенатский, по Высочайше утвержденному мнению Государственного совета февраля 15, 21 ноября 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – №30125. – С.621-626.
667. О освобождении государственных крестьян от платежа гербовых пошлин по делам о пособиях: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 31 Января, 5 января 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.1. – №22905. – С.22.
668. О освобождении нижних воинских чинов евреев от платежа коробочного сбора с каширного мяса и птицы: Сенатский, по Высочайшему повелению, 21 января 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.22. – О.1. – №20834. – С.70.
669. О освобождении состоящих на льготе мещан города Керчи от рекрутской повинности до истечения полного льготного времени: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 2 ноября 1843 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.18. – О.1. – №17287. – С.735-737.
670. О ответственности чарочных откупщиков за провоз питей из одного своего откупа в другой без ерлыков и печатей пошлинного откупа: Сенатский, 10 мая 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.1. – №23237. – С.267-268.
671. О отдаче в оброчное содержание городских выгонных земель: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 11 Августа,

- 2 июля 1843 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.18. – О.1. – №17000. – С.432-433.
672. О отдаче на откуп акцизного сбора в городе Тифлисе как с виноградного вина, так и вообще со всех напитков, взиманию акциза подлежащих: Сенатский, по Высочайшему повелению, 22 марта 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.1. – №23121. – С.176.
673. О отдаче на откуп вольной продажи вина в селениях Полтавской, Черниговской и Харьковской губерний: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Министром Государственных Имуществ, 26 октября 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.2. – №16130. – С.56.
674. О отложении осьмого частного очередного набора с губерний: Херсонской, Таврической, Екатеринославской, Полтавской и Харьковской: Именной, данный Сенату, 25 апреля 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.1. – №23198. – С.234-235.
675. О отмене сбора, установленного в пользу г. Киева с представлений, даваемых на тамошнем театре: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 5 декабря 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.2. – №24703. – С.271-272.
676. О отнесении издержек по содержанию арестантов на земские сборы: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 26 марта, 23 февраля 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15320. – С.109.
677. О отнесении на счет общественного сбора с государственных крестьян излишних расходов, по производству содержания чиновников управления государственными имуществами: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 31 января, 7 января 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.21. – О.1. – №19592. – С.19-20.
678. О отпуске из доходов города Харькова по 3000 рублей серебром в год на поддержание тамошнего театра: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 13 апреля 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №22184. – С.260-261.
679. О отпуске из Одесских городских доходов по 9500 руб. сереб. в год на содержание при Ришельевском лицее второй гимназии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 15 июня 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №22371. – С.413-414.
680. О охранении откупов 1849 года от напуска вина: Сенатский, 27 августа 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №22531. – С.550.
681. О первоначальных действиях Сенаторов: Высочайше утвержденная Инструкция Сенаторам, назначенным для обревизования Губерний, 17 марта 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №27722. – С. 100-104.
682. О переведении, по присоединении к Российской империи части Галиции, прежней таможенной цепи, и о расположении оной по новой границе; о учреждении бывшей в Волочиске таможни в местечке Цебров, противу Австрийского местечка Езерны: Именной, данный Сенату, 12 ноября 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 31. – №24416. – С. 433-434.
683. О переводе Балаклавской таможенной заставы в Севастополь, а Севастопольского таможенного надзора в Балаклаву: Именной, объявленный

- Сенату товарищем министра финансов, 18 марта 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35570. – С.243.
684. О переводе в капитал военного поселения суммы: вносимой при рекрутских наборах, вместо рекрут, и собираемой за зачетные рекрутские квитанции: Высочайше утвержденные правила, 17 ноября 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28810. – С.913–916.
685. О переводе Днестровской таможенной линии в Бессарабию: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 30 сентября 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.2. – № 3968. – С.85–90.
686. О переводе откупной суммы за продажу питей в казенных Херсонской губернии селениях, поступивших в округ военного поселения 1-го украинского уланского полка, в пользу того округа: Именной, данный министру финансов, 21 марта 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28592. – С. 674 - 675.
687. О переводе Подольской губернии поветового города Ушицы в местечко Литниовцы: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 13 ноября 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 664. – С.1193–1198.
688. О переводе таможен в губерниях Подольской и Волынской: Именной, данный Президенту коммерц-коллегии Соймонову, 25 октября 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – № 18219. - С. 779.
689. О передаче в таможенное ведомство двух малороссийских казачьих полков: О распространении силы указа 15 июня 1832 года, касательно рассрочки недоимок, на крестьян Слободско-Украинской губернии: Высочайше утвержденная докладная записка министра финансов, 14 сентября 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5602. - С.601–606.
690. О передаче всех конфискованных имений мятежников в Киевской и Подольской губерниях в ведение военного министерства: Именной, данный Сенату, 4 апреля 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.1. – №9053. – С.383–384.
691. О передаче из военного ведомства в ведение Министерства Государственных Имуществ дел по конфискованным в Киевской и Подольской губерниях имениям: Высочайше утвержденное положение комитета западных губерний, объявленное министром государственных Имуществ, 12 декабря 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.15. – О.1. – №14043. – С.830–831.
692. О передаче откупной суммы в пользу округов военного повеления 3-й Кирасирской дивизии, поступающей за продажу питей в казенных селениях Херсонской и Екатеринославской губерний, причисленных к военным поселениям: Именной, данный министру финансов, 12 декабря 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28835. – С. 956-957.
693. О переименовании в статские чины военных чиновников, определяемых в статскую службу: Сенатский, в следствии Именного, 22 января 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28111. - С. 26.
694. О переименовании городом местечка Тарашу на место бывшего города Пятигор и о переведении туда Присутственных мест: Высочайше подтвержденный доклад Сената, 22 ноября 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19661. – С.396–399.
695. О переименовании III отделения канцелярии министра финансов особенного канцелярию по кредитной части: Именной, данный Сенату, 5 декабря 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – № 30139. - С. 642.

696. О переименовании Тираспольской заставы в таможенную, и о прибавке к штату ея двух чиновников: Сенатский, с прописанием Высочайше утвержденного положения Комитета министров, 16 мая 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2031. – С.550-551.
697. О перелитии польской медной монеты в Киеве для продажи оной меди в слитках и о воспрещении употреблять польскую монету в торговом обращении: Высочайше утвержденный доклад Сената, 28 мая 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19895. – С.660–662.
698. О переложении на серебро разных податей сборов: Именной, данный Сенату, распубликованный 19 Ноября, 9 ноября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12867. – С.839-840.
699. О переложении на серебро с 1840 года разных платежей по питейной части: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, распубликованное 8 Ноября, 20 октября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12791. – С.772–778.
700. О переменах в образовании управления питейных сборов по отдаче в откупное содержание: Сенатский, 13 августа 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1295. – С.664-669.
701. О перенесении черты Одесского порто-франко: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 12 января 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – №46. – С.57–62.
702. О переписи вольных людей по Волынской губернии: Сенатский, по Высочайше утвержденному докладу, 18 апреля 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21268. – С.138–140
703. О переписи евреев и о включении всех их в оклад по званию каждого: Сенатский, 24 февраля 1808 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.30. – № 22837. – С. 89–90.
704. О переписывании на гербовую бумагу утвержденных проектов контрактов по подрядам и поставкам: Сенатский, 15 января 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28097. – С.18–19.
705. О переселении 124 семейств Черниговских колонистов в Екатеринославскую губернию: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 2 июня 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.1. – № 4616. – С.421–425.
706. О переселении менонитов с земли графа Румянцева на казенную землю в Малороссийской губернии и о предоставлении им прав пожалованным Новороссийским менонитам: Именной, данный Сенату, 23 мая 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19887. – С.656.
707. О переселении обитающих в Новороссийской и Слободско-Украинской губерниях духоборов на поля, лежащие в Мариупольском уезде, по течению речки Молочной: Именной, данный Новороссийскому гражданскому губернатору Миклашевскому, 25 января 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20123. – С.27–28.
708. О перечислении временного стола, при 2 отделении департамента разных податей и сборов состоящего, в 1 отделение: Именной, объявленный Министром Финансов, 22 апреля 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11155. – С.312.
709. О перечислении некоторых губерний из класса в класс для взимания с 1 января будущего 1824 года оброчной с земель подати: Именной, данный Сенату, 18 декабря 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29697. – С. 1323.
710. О питейных сборах в привилегированных губерниях: Сенатский, 20 марта 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – №22068. – С. 148–149.

711. О платеже акциза оптовыми торговцами вина: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 19 Октября, 17 сентября 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.21. – О.2. – №20443. – С.302.
712. О платеже земских повинностей обывателями города Одессы беспрекословно; о употреблении присвоенных городу доходов на расширение порта и общественных устроений; о производстве оных Комитету, для сего учрежденному; об отсылке отчетов о суммах в Государственное Казначейство, и о назначении членов и казначея для Комитета: Именной, данный Одескому военному губернатору Дюку де-Ришелье, 19 февраля 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21161. – С.100.
713. О платеже купцам и мещанам, пользующимися крестьянскими землями, податей по обоим состояниям: Сенатский, 19 декабря 1796 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – № 17667. – С. 245–246.
714. О платеже податей казенными поселянами, записавшимися по городам в купечество и мещанство, по обоим состояниям: Сенатский, 28 февраля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – № 24136. - С. 74–76.
715. О платеже податей, на точном основании Высочайшего Манифеста 9 апреля 1812 года, ассигнациями и медною монетою: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 25 февраля 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.36. – №27693. - С. 74.
716. О платеже суконным фабрикам гильдейских податей по количеству поставки: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 16 января 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 69. – С.99–101.
717. О повсеместном введении в пользу городских доходов сбора с протеста векселей, засвидетельствования и явки заемных писем: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 4 Марта, 2 февраля 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №10942. – С.70–72.
718. О податях и повинностях иностранных выходцев, принадлежащих к состоянию крестьян: Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета министров, 23 декабря 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – №30172. – С.666–671.
719. О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей губерний Киевской, Черниговской, Новгородско-Северской, Харьковской, Могилёвской, Полоцкой, Рижской, Ревельской и Выборгской; о сборе пошлин с дел и с продаваемых недвижимых имений в губерниях Малороссийских и о распространении на оныя губернии права выкупать недвижимые имущества ближайшим родственникам, по общим государственным узаконениям: Именной, данный Сенату, 3 мая 1783 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.21. – №15724. - С. 907–911.
720. О податях с оседлых инородцев Западной Сибири: Именной, данный Министру Финансов, 28 мая 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 8183. – С.653–654.
721. О податях, положенных на поселян разных наименований и мещан, в разных губерниях находящихся: Именной, данный Сенату, 20 февраля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 24999. - С. 195–196.
722. О подаче в Казенные Палаты просьб и производстве по оным дел на гербовой бумаге со взиманием пошлин: Сенатский, 23 июля 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – №18598. - С. 311–312.
723. О подаче объявлений о доходах в установленный срок; о препровождении окладных книг в казенные палаты не позже 1 января и о доставлении министерству финансов сведений по отправлении оных немедленно:

- Сенатский, 31 августа 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 26419. – С. 1004–1008.
724. О подтверждении казенным палатам, дабы в представлениях своих, об утверждении евреев в податном состоянии, означали время прибытия их из-за границы и приведения к присяге на подданство России: Сенатский, 18 мая 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 347. – С.466–468.
725. О позволении определять в канцелярское звание по части питейного сбора, в 29-ти великороссийских губерниях, людей, податьми обложенных: Сенатский, с изъяснением Высочайше утвержденного положения Комитета министров, 27 января 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.36. – № 27656. – С. 48–49.
726. О позволении помещикам и владельцам земель принимать и выписывать иностранных колонистов для поселения их на своих землях: Именной, данный Сенату, 25 сентября 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – № 27022. – С.501–504.
727. О позволении принимать в залог по винным откупам и поставкам каменные строения, состоящие в портовых городах: Сенатский, с изъяснением Высочайше утвержденного положения Комитета министров, 20 июля 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27425. – С. 351.
728. О помещичьих шинках в Новороссийском крае и продаже в оных вина арендаторами: Именной, объявленный генералом от кавалерии графом Левашевым, 13 января 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.22. – О.1. – №20795. – С.36–37.
729. О попечении казенных палат касательно взыскания запущенных недоимок по подрядам и откупам: Сенатский, 27 февраля 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19297. – С.54–55.
730. О поручении заступления городнических мест по губерниям: Виленской, Гродненской, Минской, Волынской и Подольской и по области Белостокской, в тех городах, где нет частных приставов и квартальных надзирателей, земским исправникам: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату управляющим министерством внутренних дел, 20 февраля 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 160. – С.227.
731. О порядке введения в города Белостокской области акцизного сбора на будущее с 1843 года четырехлетие и установление по уездам оных винной пошлины: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 17 марта 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15393. – С.187–194.
732. О порядке взимания денежных сборов с жителей города Одессы: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное министром финансов, 6 апреля 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 8036. – С.300.
733. О порядке взимания податей в Ярославской и Костромской губерниях в 1859 году, и об увеличении душевого оклада оброчной подати с государственных крестьян сих губерний: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 20 апреля 1859 г., опубликованное 3 июня // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.1. – №34392. – С.372.
734. О порядке взимания с городских обывателей денежных сборов: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 20 Августа, 28 июня 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11366. – С.1019–1027.

735. О порядке взимания с казенных поселян денежных сборов на государственные подати, земские повинности и мирские расходы: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенатом 15 января, 28 ноября 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6592. – С.698-707.
736. О порядке взыскания и сложения городских недоимок: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 15 Декабря, 20 ноября 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.2. – №24660. – С.230–231.
737. О порядке выбора чиновников в губерниях, от Польши приобретенных: Высочайше утвержденный доклад Сената, 1 ноября 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19628. – С.367–370.
738. О порядке дворянских выборов в губерниях, от Польши присоединенных: Именной, данный Сенату, 3 марта 1805 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21646. – С.883–884.
739. О порядке денежных сборов с мещан и цеховых: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 23 января 1847, 16 декабря 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.21. – О.2. – №20714. – С.684-688.
740. О порядке записки в гильдии в льготных городах: Севастополе, Керчи, Евпатории и местечке Балаклаве вообще всех членов иногородних купеческих семейств: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату Товарищем Министра Финансов, 23 июня 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. - Собрание 2. – Т.34. – О.1. – №34665. – С.624.
741. О порядке наблюдения за поступлением в казну денег, присуждаемых ко взысканию с государственных крестьян: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 27 Августа, 11 июля 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.1. – №19183. – С.516–517.
742. О порядке назначения денежных пособий пострадавшим от пожаров и наводнений: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 7 февраля 1861 г. // Полное собрание законов Российской империи. - Собрание 2. – Т.36. – О.1. – №36593. – С.79–81.
743. О порядке назначения торгов на неисправные питейные откупа в великороссийских губерниях, с 1859 по 1863 год: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 5 мая 1859 г., опубликованное 26 мая // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.1. – №34465. – С.426.
744. О порядке обложения оброчною податью выходящих из льготы колонистов: Об утверждении сметы и раскладки общественного сбора с государственных крестьян: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 2 марта 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.28. – О.1. – №27068. – С.89–90.
745. О порядке обращения в казну населенных имений и безземельных крестьян, принадлежащих однодворцам Западных губерний, и выдачи следующего за сия имения и крестьян вознаграждения: Сенатский, 11 марта 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.28. – О.1. – №27087. – С.111–117.
746. О порядке отбывания извозчиками повинности по устройству мостовых в городах Таганроге и Ростове, Екатеринославской губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенату министром внутренних дел, 28 ноября 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. - О.2. – №36358. – С.414–415.

747. О порядке отбывания квартирной повинности во владельческих городах и местечках Западных губерний: Сенатский, 31 января 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.28. – О.1. – №26984. – С.38–39.
748. О порядке отдачи на откуп еврейских коробочных сборов в Могилёвской губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 22 декабря 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.2. – №9799. – С.306–309.
749. О порядке отобрания поиезуитских имений от неисправных плательщиков, 30 апреля 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15594. – С.347.
750. О порядке оценки имений, дающих права пользоваться в городах: Севастополе, Керчи, Евпатории и местечке Балаклаве льготою от платежа в казну гильдейских повинностей: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату товарищем министра финансов, 16 июня 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.1. – №34631. – С.583.
751. О порядке передачи в привилегированных губерниях чарочных питейных откупов: Сенатский по Высочайшему повелению, 11 июля 1858 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.33. – О.2. – №33391. – С.32.
752. О порядке перечисления евреев в земледельцы и сложении с них недоимок: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 13 июня 1855 г., опубликованное 13 июля // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №29409. – С.420.
753. О порядке платежа податей и о принятии объявлений о взносе оных на простой бумаге: Сенатский, 25 апреля 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18940. – С.623–624.
754. О порядке поверки в Лифляндской губернии контрамарок, выдаваемых воинскими начальниками за подводы и принимаемых в платеж податей: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 21 ноября 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.2. – №36333. – С.399.
755. О порядке приведения в известность питей, могущих остаться к 1851 году в привилегированных губерниях: Сенатский, 7 ноября 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.2. – №24610. – С.183–184.
756. О порядке производства дел в Казенных Палатах: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 29 сентября 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.2. – № 4832. – С.70–71.
757. О порядке производства дел в присутственных местах Киевской губернии: Сенатский, 7 февраля 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18850. – С. 552–554.
758. О порядке производства дел: Высочайше утвержденная инструкция казенным палатам, 29 сентября 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.2. – № 4833. – С.71–89.
759. О порядке производства денежных взысканий с государственных крестьян, следующих в доход казны: Сенатский, 5 мая 1843 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.18. – О.1. – №16818. – С.298–299.
760. О порядке производства и решения дел о корместве в Новороссийских и Западных губерниях: Сенатский, 5 декабря 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12950. – С.912–913.
761. О порядке производства корчменных дел в малороссийских и западных губерниях: Сенатский, 12 декабря 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.2. – № 8671. – С.1178.

762. О порядке разрешения дел о виновных в провозе корчемного вина: Сенатский, мнению государственного совета, Высочайше утвержденному 19 октября 1859 г., 25 января 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35379. – С.69–70.
763. О порядке разрешения представлений касательно отпуска сумм из остатков земского сбора на расходы, сметой неопределенные: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 2 октября 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.2. – №25597. – С.3–4.
764. О порядке ревизии книг волостных старшин и сельских обществ за прежнее по 1840 год время по Западным губерниям и Белостокской области: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Министром Государственных Имуществ, 18 февраля 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14288. – С.128.
765. О порядке свидетельства Уездных Казначейств: Сенатский, 28 января 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №21949. – С.84–87.
766. О порядке сложения безнадежных недоимок из сумм городских доходов: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 21 Декабря, 1 ноября 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.2. – №11704. – С.281.
767. О порядке сложения недоимок земского сбора за убылые по десятой ревизии души: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 26 октября 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.2. – №35029. – С.185–186.
768. О порядке составления Государственного ополчения: Именной, данный Сенату, 29 января 1855 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №28992. – С.85.
769. О порядке счетоводства существующего в Новороссийском крае поземельного сбора на земские повинности: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Министром Финансов, 13 октября 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.2. – №16081. – С.15–16.
770. О порядке удовлетворения расходов по содержанию волостных правлений и станов малороссийских казаков в Полтавской губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 28 июля 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.1. – №9426. – С.838–839.
771. О порядке утверждения приходно-расходных книг губернских и областных правлений: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 8 октября 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.15. – О.1. – №13848. – С.643–644.
772. О пособии Новгородской, Херсонской и Могилёвской губерниям в отправлении повинностей их для военных Поселений: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 7 сентября 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – №578. – С.937–941.
773. О пособии г. Калуге по отправлению постоянной повинности из земских сборов Орловской, Смоленской, Курской, Тульской и Калужской губерний: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное министром внутренних дел, 27 января 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №21944. – С.82.
774. О построении шоссе по дороге от Киева до Бровар: Именной, данный Сенату, 16 декабря 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5831. – С.909.

775. О постройке во вверенных ему губерниях на станциях почтовых домов из нежженого кирпича и о сборе на сие построение с обывателей, платящих в казну подати, по 15 коп.: Именной, данный Малороссийскому генерал-губернатору, 2 апреля 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21234. – С.239.
776. О поступании во взыскании питейных недоимок с откупщиков по указу 1776 года: Сенатский, 19 мая 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №24640. – С. 656–657.
777. О поступлении генерал-прокурору в отправлении сей должности по инструкции и указам; о бытии в его ведении тайной экспедиции и комиссии о сочинении проекта нового уложения и об определении государственного казначея для управления казенной частию: Именной, данный генерал-прокурору, 4 декабря 1796 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – №17610. – С.217.
778. О пояснении вопроса, возникшего, по случаю издания правил о переложении на серебро разных платежей по питейным сборам на счет цены трехпробному вину в привилегированных губерниях: Сенатский, 11 декабря 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12971. – С.923–924.
779. О пояснении и дополнении Высочайшего указа 29 апреля сего года, по предмету расширения границ пошлинного в Новороссийских губерниях откупа: Именной, данный Сенату 29 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3763. – С.685–686.
780. О пояснении некоторых §§ Акцизного Положения и откупных условий: Сенатский, 16 ноября 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.2. – №24653. – С.213 – 221.
781. О пояснении некоторых §§ Положения об акцизе с хлебного вина в 16 привилегированных губерниях: Сенатский, 14 июня 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.1. – №24334. – С.636–637.
782. О пояснении некоторых §§ Положения об акцизе с хлебного вина в 16 привилегированных губерниях: Сенатский, 22 июля 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.1. – №24346. – С.647–651.
783. О пояснении правил о взимании акциза с табаку: Сенатский, 19 декабря 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.2. – №11863. – С.411–412.
784. О пояснении указов о льготах: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 7 февраля, 5 января 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №21864. – С.13–14.
785. О пояснении, что в губерниях, в которых существует вольная питьям продажа, оптовою продажою вина должно считаться количество не менее бочки, полагаемая оную в 40 ведер: Сенатский, 22 июля 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15881. – С.786.
786. О пояснительных статьях положения 5 июля 1834 года о запасах народного продовольствия: Выписка из Высочайше утвержденного журнала Комитета для устройства хлебных запасных магазинов, 16 января 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.1. – № 8782. – С.48–62.
787. О правах порто-франко, дарованных городу Одессе: Именной, данный Сенату, 13 июня 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.1. – №23310. – С.323.
788. О праве великороссийских откупщиков на понизительную продажу вина в местах, прилегающих к границам привилегированных Губерний, 12 сентября

- 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1372. – С.778–779.
789. О правилах взимания с евреев свечного сбора в пользу устройства еврейских училищ: Сенатский, 1 сентября 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.2. – №19304. – С.1.
790. О правилах взыскания гербовых пошлин с виновных: Сенатский, 19 августа 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 3096. – С.601–602.
791. О правилах взыскания пени за неисправный платеж государственных податей и недоимок: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 27 марта 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25057. – С. 243–244.
792. О правилах для допущения казенных и помещичьих крестьян к содержанию почтовых станций: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 5 марта, 7 января 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №25884. – С.7.
793. О правилах для порто-франко в Одессе: Высочайше утвержденный доклад Министра Финансов, 1 июня 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28633. – С. 714–719.
794. О правилах для принятия и водворение иностранных колонистов: Высочайше утвержденный доклад Министра внутренних дел, 20 февраля 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21163. – С.137–138.
795. О правилах для свидетельства хлебных запасных магазинов в присоединенных от Польши Губерниях: Именной, данный Литовскому Военному Губернатору, 3 марта 1805 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21647. – С.884–885.
796. О правилах заселения розданных владельцам в Новороссийском крае земель, между рек Днестра и Буга: Именной, данный Сенату, 31 декабря 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21581. – С.765–766.
797. О правилах к скорейшему взысканию казенных недоимок, с приложением циркулярного предписания, данного министром финансов казенным палатам и экспедициям по сему ж предмету: Сенатский, 14 марта 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 26195. – С. 551–555.
798. О правилах к скорейшему обревизованию губернских счетов казенной палаты: Сенатский, 23 мая 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19888. – С.656–659.
799. О правилах на вывоз вина из великороссийских губерний в Новороссийския, Малороссийския и Западныя губернии: Сенатский, 17 октября 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27559. – С. 592–596.
800. О правилах на продажу вина помещиками Новороссийских губерний: Именной, данный Херсонскому военному губернатору, 16 мая 1808 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.30. – № 23024. – С. 259–261.
801. О правилах на продажу имений несостоятельных должников города Николаева: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром внутренних дел, 1 ноября 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5719. – С.813–816.
802. О правилах отдачи казенных мельниц мирским обществам из оброка на 12 лет: Сенатский, 28 марта 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20692. – С.518–519.
803. О правилах отдачи оброчных статей на откуп: Сенатский, 12 августа 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19973. – С.743–745.

804. О правилах продажи вина в городах Малороссийской губернии в окрестностях городских земель, в заведывании городничего состоящих: Высочайше утвержденный доклад Сената, 23 июня 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20814. – С.692–694.
805. О правилах продовольствия солью приобретенных от Польши губерний: Минской, Волынской, Подольской, Брацлавской и Литовской: Именной, данный Сенату, 31 июля 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – №17366. – С.749–751.
806. О правилах раздачи в полуденных губерниях земель под поселение крестьян: Высочайше утвержденный доклад Министра внутренних дел, 27 ноября 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №21052. – С.1029–1030.
807. О правилах, на коих допускается образование в Новороссийском крае вольных матросских обществ: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 21 Декабря, 7 ноября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12860. – С.834–836.
808. О правилах, составленных министром финансов, относительно торговли из Одессы к границе Молдавии, и о предоставлении Измаильской таможене права отправлять привозимые к оной иностранные товары на складку в другие Таможни: Сенатский, 7 марта 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.1. – № 4409. – С.215–217.
809. О предоставлении Бердянской таможенной заставе на пять лет всех прав первоклассных таможен 2 разряда, с переименованием оной в таможню: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 28 февраля, 27 января 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №21942. – С.81–82.
810. О предоставлении в пользу города Керчи на 25 лет части таможенного дохода: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 15 декабря 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2515. – С.1139–1140.
811. О предоставлении в пользу города Чугуева всей собираемой в оном откупной суммы: Положение Комитета министров, 15 января 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 26077. – С. 441.
812. О предоставлении в пользу городов Елисаветграда и Ольвиополя четверти процентного сбора с купеческих капиталов и подати за излишнее у купцов противу свидетельств число лавок и за самые свидетельства: Именной, данный Министру Финансов, 29 декабря 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2560. – С.1229–1230.
813. О предоставлении в распоряжение министерства народного просвещения сбора, учрежденного в пользу Ришельевского лицея с вывозимого из Одессы за границу хлеба: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 23 мая 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6224. – С.298–299.
814. О предоставлении власти министру финансов, при возобновлении винных откупов на будущее 4-летие, принять в соображение предполагаемые средства к восстановлению в Таврической губернии свободной продажи Крымских виноградных вин мелочными мерами: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 5 августа 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1283. – С.648–651.
815. О предоставлении власти начальникам губерний утверждать на счет городских доходов постройки, не превышающие тысячи рублей ассигнациями: Именной, последовавший на положение Комитета министров и прописанный в

- указе Сената 30 Генваря 1830 года, 30 ноября 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 3312. – С.820–821.
816. О предоставлении выходцам из-за границы, поступившим в податное состояние, льготы, установленной Манифестом 1779 года: Сенатский, 29 сентября 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 26446. – С. 1033–1034.
817. О предоставлении генерал-губернатору Бибикову права налагать во вверенных ему губерниях собственною властью опеки на имения, владельцы коих обвиняются в жестокости с крестьянами или в расточительстве: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 30 августа 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.2. – №23479. – С.34–36.
818. О предоставлении греческим подданным права записываться на 1859 год во 2-ю и 3-ю гильдии купечества в Одессе и других южных портах России: Именной, объявленный Сенату Министром Финансов, 27 февраля 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.1. – №34190. – С.135.
819. О предоставлении евреям, принимающим христианскую веру, трех-летней льготы от платежа податей: Сенатский, 25 сентября 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.2. – № 3951. – С.70–72.
820. О предоставлении казенным палатам права давать дозволения содержателям питейных сборов иметь мелкие меры для продажи вина, водок и наливок: Сенатский, 27 марта 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №24571. – С. 600–601.
821. О предоставлении министру внутренних дел права разрешать постройки на счет городских доходов и земских сборов без ограничения суммы: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 6 ноября, 5 сентября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12669. – С.697.
822. О предоставлении министру внутренних дел разрешать отпуск остатков от коробочного сбора на уплату податей за целые общества: Именной, объявленный министром внутренних дел, 27 декабря 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.22. – О.1. – №21823. – С.927.
823. О предоставлении общему присутствию департамента военных поселений слагать безнадежные недоимки в городские суммы по городам военного ведомства в количестве до тысячи рублей серебром: Высочайше утвержденное положение Военного Совета, 18 июня 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30612. – С.356.
824. О предоставлении права на денежное пособие евреям, принявшим христианскую веру какого бы то ни было исповедания: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 23 ноября 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.2. – №35150. – С.273–274.
825. О предоставлении продажи вина в розницу одним на казенных землях и целыми обществами водворившимся в Новороссийском крае менонистам: Именной, данный Сенату, 7 мая 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №24222. – С. 176–177.
826. О предоставлении хранения поставляемого в казну вина на отчет содержателей питейных сборов: Высочайше утвержденное мнение государственного совета, 25 апреля 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №24606. – С. 623–624.
827. О предоставлении чиновникам, определяющимся на службу в Подольскую и Вольнскую губернии, некоторых преимуществ: Сенатский, по высочайшему

- повелению, 28 июня 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5473. – С.472.
828. О предохранении от растраты и разорения конфискованных, по случаю бывшего в Польском Царстве мятежа, имений, долженствующих поступить в казну по смерти пожизненных владельцев: Сенатский, 28 августа 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6407. – С.497–498.
829. О предписании всем губернским и наместническим правлениям, чтобы они поселянам казенного ведомства позволили записываться в купечество или мещанство не прежде, как с будущего 1796 года: Сенатский, 13 июля 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – №17357. – С.730–731.
830. О предписании всем казенным палатам, кроме тех, где соль в вольной продаже, дабы оне сами собою не переменили утвержденной для каждой губернии пропорции соли, но в случае надобности в таковой перемене относились бы в экспедицию о государственных доходах заблаговременно: Сенатский, 31 июля 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – № 17365. – С.747–749.
831. О предписании всем казенным палатам, чтобы купцы и причисленные к семейным капиталам родственники, после смерти их, не были исключаемы в мещанство и чтобы мещане, переписывающиеся в купечество, платили подушную подать за умерших их родственников по числу душ, а не по раскладке: Сенатский, 8 июня 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 396. – С.542.
832. О предписании гражданским губернаторам, дабы сметы о земских повинностях предварительно вносимы были к главным начальникам губерний: Сенатский, 3 мая 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 308. – С.425 – 426.
833. О предписании казенным палатам, дабы они крестьян, принадлежащих однодворцам, доказавшим Дворянство, из однодворческого оклада не выключали: Сенатский, 19 августа 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19519. – С.264.
834. О предписании казенным палатам, дабы они находящихся в городских магистратах канцелярских служителей, из того оклада, в каком они числятся, сами собою не выключали: Сенатский, 13 августа 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19514. – С.260–261.
835. О предписании казенным палатам, чтобы они назначенные или отданные казенным поселянам земли, но в действительное их владение не поступившие, оставляли за ними из последнего оброка, без переобrockи, впредь до надлежащего во владение их утверждения: Сенатский, 6 марта 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20655. – С.493–496.
836. О предполагаемых средствах к поправлению состояния Новороссийских иностранных поселенцов, и об учреждении под ведомством экспедиции государственного хозяйства, конторы опекунства Новороссийских иностранных поселенцев: Высочайше утвержденный доклад Сената, 6 апреля 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19372. – С.115–128.
837. О преимуществах водворяющихся в Новороссийской губернии вышедших из Турции греков и болгар: Высочайше утвержденный доклад Сената, 5 января 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20103. – С.5–7.
838. О прекращении выдачи денежной ссуды колонистам: Именной, данный министру внутренних дел, с приложением журнала Комитета, учрежденного для сокращения издержек на 1810 год, 25 февраля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – № 24131. – С. 68–69.

839. О прекращении платежа поземельной подати, лежащей на землевладельцах Старобельского уезда, Харьковской губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 14 февраля 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30169. – С.84–85.
840. О прекращении по г. Елисаветграду частного коробочного сбора: Именной, объявленный Департаменту Военных Поселений Военным Министром, 12 декабря 1844 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.19. – О.1. – №18517. – С.836.
841. О прекращении существования Земского войска, и о обращении ратников в первобытное состояние: Манифест, 27 сентября 1807 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – № 22634. – С. 1291–1293.
842. О преобразовании Комиссии погашения долгов: Манифест, 11 февраля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 24992. – С. 181–193.
843. О преобразовании экспедиции о государственных доходах: Высочайше утвержденный доклад государственного казначея Голубцова, 15 августа 1808 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.30. – № 23221. – С. 516–521.
844. О препоручении в ведение государственного казначея некоторых частей министерства финансов: Именной, данный государственному казначею, 2 сентября 1807 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – №22609. – С.1261.
845. О прибавке пошлин с вина, продаваемого в губерниях, на особых правах состоящих, по одному рублю с каждого ведра: Именной, данный Сенату, 28 января 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28533. – С.570.
846. О прибавке чиновников в Губернские Правления: Киевское, Волынское и Подольское: Именной, объявленный Управляющим Министерством Внутренних Дел, 10 июня 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12429. – С.555.
847. О приведении в исполнение тарифа сего 1822 года в Одессе: Высочайше утвержденная записка министра финансов, 26 марта 1822 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 28980. – С. 125–127.
848. О приведении в надлежащее исполнение всех мер, постановленных в 10 пунктах Манифеста 2 февраля о возвышении податей и налогов: Именной, данный Сенату, 26 февраля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – № 24132. – С. 69–71.
849. О привилегиях Киевского магистрата, и о подтверждении тамошнему губернскому правлению, не налагать на оный штрафов и пеней в случае упущения по делам, а представлять о том Сенату: Сенатский, 31 мая 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1144. – С.481–490.
850. О приглашении дворянства, купечества и мещанства внутренних и пограничных губерний, не вошедших в состав Земского войска, содействовать устройству оного добровольными приношениями: Манифест, 6 декабря 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – № 22389. – С. 920–923.
851. О приеме в кладовые уездных казначейств и вынудии из оных посторонних сумм: Сенатский, 2 декабря 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.22. – О.1. – №21754. – С.881–883.
852. О приеме от дворян объявлений о доходах с их имений: Именной, данный предводителю дворянства Санкт-Петербургской губернии, 20 февраля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25001. – С. 196–197.

853. О приеме от содержателей питейных с 1839 по 1843 год откупов в казну серебряной, золотой, платиновой и медной монеты: Сенатский, 17 июня 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11343. – С.913–914.
854. О призвании к Государственному ополчению: Манифест, 29 января 1855 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №28991. – С.84–85.
855. О призрении и устройстве выходящих в Россию болгар и других единоверцев: Высочайше утвержденная записка Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора, 7 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3697. – С.492–493.
856. О прилежании земской полиции к пресечению корчемства: Сенатский, 11 января 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 24949. – С. 8–10.
857. О принятии платиновой монеты во всех платежах без всякого затруднения, по узаконенной ценности: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 16 июля 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2995. – С.496–497.
858. О принятии выходящих на поселение из Турции болгар и греков: Именной, данный экспедиции государственного хозяйства, опекунства иностранных и сельского домоводства, 24 июля 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20343. – С.200–202.
859. О принятии присяги от жителей вновь присоединенных к России от Польши, при последнем ее разделении, областей; об устройстве оных на основании Учреждения о губерниях и об установлении Таможен, также пограничной цепи и стражи на новой границе: Именной, данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского, генерал-поручику Тутолмину, 1 мая 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – № 17323. – С. 691–692.
860. О принятии таможенным чиновникам на свой счет товаров, объявляемых купечеством низкою ценою: Высочайше утвержденный доклад Сената, 8 декабря 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18777. – С. 465–471.
861. О присвоении евреям, переселившимся из Николаева и Севастополя в город Измаил 25-летней льготы: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Министром Финансов, 18 февраля 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.1. – №8886. – С.144.
862. О присвоении медной монете старых чеканов нарицательной в отношении к серебру цены: Именной, данный Сенату, опубликованный 17 июня, 10 июня 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15734. – С.444.
863. О присоединении к обязанностям гербовой и вексельной экспедиции заготовления и печатания бумаги для плакатных паспортов; и о переименовании оной экспедиции казначейством о заготовлении разных гербовой и для плакатных паспортов бумаги: Высочайше утвержденный доклад министра финансов, 10 ноября 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – №22347. – С.857–862.
864. О присоединении Новороссийской доходов Екатеринославской и Вознесенской губернии и области Таврической к общим государственным доходам: Именной, данный Сенату, 8 октября 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – №17551. – С.5.
865. О присоединении состоящих при департаменте разных податей и сборов отделений по земским повинностям к департаменту государственного

- казначейства: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 4 августа, 12 июля 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.29. – О.1. – №28416. – С.710–711.
866. О присоединении части древней Галиции от Австрии к России: Манифест, 17 апреля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 31. – №24200. – С. 134–138.
867. О присоединении экспедиции заготовления гербовой вексельной бумаги к экспедиции о государственных доходах, а камерального стола к департаменту министра финансов: Высочайше утвержденный доклад Министра Финансов, 27 января 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20602. – С.445–446.
868. О присутствовании губернским предводителям дворянства в казенных палатах при торгах на исправление земских повинностей и при всех предварительных о сих торгах распоряжениях: Сенатский, 14 июля 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №22443. – С.477–478.
869. О причинах, уничтожающих договор товарищества в откупе: Высочайше утвержденный доклад Министра Финансов, 23 декабря 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20562. – С.407–409.
870. О причислении в оклад непоказанных в ревизию душ и после оной объявленных, и о взыскании за них в казну двойной подати: Сенатский, 19 августа 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – №25206. – С. 409–410.
871. О причислении некоторых из оставшихся за штатом Люстраторов и казенных Землемеров к Палатам Государственных Имуществ Западных Губерний: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 5 июля 1856 г., опубликованное 24 июля // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30695. – С.550–551.
872. О причислении солдатских детей в то податное состояние, в котором они родились по причислении отцов их по отставке из военной службы: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 3 июня 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1149. – С.499–500.
873. О причислении таможенных застав Маякской к Дубосарскому, а Овидиопольской к Одесскому округам: Именной, данный министру финансов Гурьеву, 10 февраля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 24990. – С.181.
874. О провозе в Новороссийский край вина не иначе, как большими трактовыми дорогами, об измерении сего вина посредством рундштуков, и порядке представления ярлыков: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 3 ноября, 23 сентября 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №26589. – С.554.
875. О продаже в г. Одессе виноградных вин Новороссийского производства: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 24 июля, 12 июня 1844 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.19. – О.1. – №17990. – С.380–383.
876. О продаже вина в Полтавской и Черниговской губерниях: Сенатский, 16 января 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.15. – О.1. – №13084. – С.23–24.
877. О продаже горячих напитков в губерниях и областях, где существует вольная оным продажа: Именной, данный Сенату, опубликованный 17 июня, 4 июня 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15715. – С.411–419.

878. О продаже горячих напитков во владельческих городах и местечках привилегированных губерний: Сенатский, 28 мая 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.21. – О.1. – №20063. – С.565-568.
879. О продолжении выдачи государственным крестьянам Екатеринославской губернии видов на отлучки на простой бумаге: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Министром Государственных Имуществ, 13 декабря 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.2. – №23727. – С.309.
880. О продолжении дарованного городу Ревелю права получать 10% из таможенного дохода по Ревельской таможне: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату Товарищем Министра Финансов, 3 мая 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35754. – С.518.
881. О продолжении дарованной городу Мелитополю льготы: Именной, данный Сенату, опубликованный 11 Марта, 18 февраля 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №22004. – С.116-117.
882. О продолжении действия смет и раскладок земских повинностей текущего с 1853 года трехлетия на 1856 год: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 27 июня 1855 г., опубликованное 8 августа // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №29464. – С.455–456.
883. О продолжении еще на десять лет льготы от платежа казенных податей, дарованной жителям Тираспольского уезда, с распространением оной и на обывателей городов: Тирасполя, Очакова, Овидиополя и Дубоссар: Именной, данный Сенату, 5 декабря 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20540. – С.383.
884. О продолжении еще на три года отпуска откупных однопроцентных денег в пользу некоторых городов Подольской губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 14 мая 1857 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №31857. – С.384.
885. О продолжении еще на три года права Одесского порто-франко: Именной, объявленный Сенату Министром Финансов, 9 июля 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.29. – О.1. – №28408. – С.708.
886. О продолжении льготы в платеже податей лицам, водворившимся в г. Бердянске, еще на десять лет: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Министром Внутренних Дел, 8 августа 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.1. – №24388. – С.677–678.
887. О продолжении льготы городам Новороссийского края: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, изыясненное в указе Сената, 16 сентября 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30486. – С.471–473.
888. О продолжении льготы, дарованной жителям Подольской губернии, потерпевшим от заразной болезни и об исключении умерших от оной из подушного оклада: Именной, данный Сенату, 8 февраля 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18851. – С.554.
889. О продолжении на 1857 год ныне действующих правил о взимании с евреев свечного сбора на устроение еврейских училищ: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 30 октября 1856 г., опубликованное 23 ноября // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №31076. – С.955 - 956.

890. О продолжении на 25 лет дарованной городу Одессе льготы; об освобождении сего города навсегда от постоя, и об употреблении десятой части таможенных сборов для содержания гавани в Одессе: Именной, данный Сенату, 24 января 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20121. – С.25–27.
891. О продолжении на десять лет отпуска денежной суммы на устройство Таврического полуострова: Именной, данный Сенату, 9 марта 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.1. – №23075. – С.141.
892. О продолжении на шесть лет льготы, дарованной купцам 3-й гильдии уездных городов губерний: Белорусских, Литовских, Новороссийских, Минской, Вольнской, Подольской и Киевской: Именной, данный Сенату, 3 августа 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – О.1. – № 7324. – С. 809.
893. О продолжении производства некоторых расходов из сборов на земские повинности: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 25 января 1856 г., опубликованное 14 марта // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30088. – С.46–48.
894. О продолжении срока для заселения паздных земель, между Бугом и Днестром розданных: Именной, данный Сенату, 29 февраля 1808 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.30. – № 22848. – С. 98.
895. О продолжении срока контрактам, заключенным на содержание питейных заведений в местах вольной продажи: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 31 Октября, 27 сентября 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.2. – №23530. – С.69.
896. О продолжении срока контрактов заключенным помещиками на содержание в имениях их питейной продажи, по 1 Января 1851 года: Сенатский, 18 октября 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.2. – №23587. – С.111–112.
897. О продолжении срока существования в г. Харьков Конторы Коммерческого Банка: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Министром Финансов, 5 октября 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.2. – №19371. – С.60–61.
898. О продолжении срока существования временного стола ревизского отделения Херсонской казенной палаты: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 4 января 1861 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.36. – О.1. – №36507. – С.11.
899. О продолжении существования учрежденного при V отделении департамента разных податей и сборов временного распорядительного стола для дел по неокладным сборам: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром финансов, 3 июля 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30685. – С.401.
900. О продолжении существующего в городе Бердянске пятикопеечного сбора с привозимых и отвозимых товаров: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенату министром внутренних дел, 16 декабря 1857 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №32556. – С.1008–1009.
901. О продолжении, еще за три года, отпуска из казны следующим городам Подольской губернии откупных однопроцентных денег: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 23 февраля 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.29. – О.1. – №27962. – С.223.

902. О произведении на особенных правилах новой переписи малороссийских казаков: Именной, данный Малороссийскому военному губернатору, 21 июня 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6277. – С.367–368.
903. О производстве в некоторых поветах Киевской губернии всех вообще дел и совершаемых актов на Российском языке: Сенатский, 24 июня 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2951. – С.447–448.
904. О производстве взыскания недоимок по подушной и оброчной подати по силе указа 23 февраля: Сенатский, в следствие Именного апреля 18, 22 апреля 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 26236. – С. 612.
905. О производстве Дворянских выборов в Губерниях, от Польши присоединенных, сообразно с указами 1805 марта 3 и 1807 октября 11: Сенатский, 11 марта 1809 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.30. – № 23534. – С. 873–875.
906. О производстве дел в Губерниях, на особых правах состоящих, на гербовой бумаге и о взимании пошлин: Сенатский, 23 мая 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18532. – С. 251–254.
907. О производстве квартирного довольствия по новому положению со времени получения оного на месте: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, прописанное в указе Сената Декабря 27, 26 ноября 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 3296. – С.806–807.
908. О производстве по всей империи новой народной переписи: Манифест, 16 июня 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6265. – С.344–360.
909. О производстве следствий в селениях Каменке и Старых Кайдаках при Днепровских порогах, в случае замеченного откупщиками корчемства: Сенатский, 23 ноября 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.2. – № 4130. – С.420–421.
910. О производстве торгов на откупа привилегированных губерний: Именной, объявленный Министром Финансов, 11 марта 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.21. – О.1. – №19812. – С.320–321.
911. О произвождении предварительных торгов на исправление земских повинностей в уездных городах, под руководством дворянских предводителей обще с земскими судами: Именной, данный Сенату, 25 марта 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №22167. – С.101.
912. О пропуске из Бессарабии в Россию Бессарабского виноградного вина чрез все Таможенные пункты Новороссийского края: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 16 марта 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 195. – С.294–296.
913. О просьбах, каковыя могут быть принимаемы Сенаторами, назначаемыми для взыскания недоимок, или по другому какому либо частному делу: Сенатский, с прописанием Высочайше утвержденного положения Комитета министров Февраля 21, 9 марта 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28192. – С. 109.
914. О разборах законности учреждения существующих винокуренных заводов в 16 привилегированных губерниях: Сенатский, 11 мая 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.1. – №24150. – С.435–436.
915. О разделении казенных селений на волости и о порядке внутреннего их управления: Высочайше утвержденный доклад экспедиции государственного

- хозяйства, 7 августа 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – №18082. – С.672–677.
916. О разделении на три разряда людей, принадлежащих к сословию бывшей шляхты: Сенатский, по высочайшему повелению, 11 ноября 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – №5746. – С.836–837.
917. О разделении Новороссийской губернии на три губернии: на Николаевскую, Екатеринославскую и Таврическую, и обустройстве там Судебных мест: Именной, данный Сенату, 8 октября 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20449. – С.287–291.
918. О размере акциза с соли, добываемой частными лицами из Перекопских казенных озер: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 28 октября 1858 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.33. – О.2. – №33663. – С.293–294.
919. О разных распоряжениях касательно устройства Волынской и Подольской губерний: Именной, данный правящему должность генерал-губернатора минского, волынского и подольского Туломзину, 5 июля 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – №17354. – С.728.
920. О разных суммах и платежах, определенных ассигнациями по таможенному ведомству, с переложением оных на серебро: Сенатский, 18 декабря 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12997. – С.940.
921. О разрешении встречных недоумений при исполнении Всемилоостивейшего Манифеста 22 августа 1826 года, касательно сложения разных денежных взысканий: Сенатский, 2 июня 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1145. – С.490–494.
922. О разрешении недоразумений по надзору над питейным сбором: Сенатский, 14 июля 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.36. – № 27884. – С. 289–290.
923. О разрешении некоторых недоразумений, втретившихся при исполнении Манифеста 11 февраля об усилении кредитной системы: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 27 февраля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25011. – С. 203–204.
924. О разрешении с 1 сентября сего года привоза на Радзивилловскую таможенно всех товаров, дозволенных по тарифу 1816 года: Именной, данный Сенату, 14 августа 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27477. – С.449.
925. О разрешении Сената на заключение контрактов по Тобольской и Новороссийским губерниям с откупщиками питейных сборов: Положение Комитета министров, объявленное Сенату министром юстиции, 12 мая 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27372. – С.292.
926. О разрешении споров, между соляным приставом и покупщиками соли, надзирателем питейного сбора, казначеем и членами городского магистрата: Сенатский, с прописанием Высочайше утвержденного мнения Государственного совета от 7 марта, 26 мая 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28629. – С.710–711.
927. О разрешении, что недоимки на прописанных душах числящиеся по сбору, на составление капитала для обеспечения народного продовольствия, не могут слагаться быть по манифесту 22 Августа 1826 года: Сенатский, 21 мая 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3673. – С.464–465.
928. О раскладке земских повинностей в Киевской губернии: Именной, данный киевскому военному губернатору Тормасову, 23 марта 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – №22072. – С. 151.

929. О распорядке воинской повинности, внутреннего полицейского и хозяйственного управления в селениях однодворцев и граждан Западных губерний: Сенатский, по Высочайшему повелению, 22 января 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – Отд.1. – № 6734. – С. 56–69.
930. О распорядке Государственных доходов на 1811 год: Манифест, 25 генваря 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – № 24494. – С. 341.
931. О распорядке постоя в домах Воронежских обывателей и об учреждении поземельного сбора на составление городских доходов: Именной, данный Воронежскому Гражданскому Губернатору, 31 мая 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21314. – С.352–354.
932. О распоряжении доходами с конфискованных имений Польских мятежников: Именной, данный Сенату, 10 мая 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5344. – С.258–260.
933. О распоряжениях, предполагаемых к применению в исполнение Высочайше утвержденного постановления о дозволении крестьянам Новороссийских Губерний вносить податную недоимку вместо денег хлебом: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 14 июля 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2156. – С.693.
934. О распределении земель Новороссийского края: Высочайше утвержденный доклад министра финансов и министра внутренних дел, 11 апреля 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – № 22090. – С.163–167.
935. О распространении Всемилостивейшего Манифеста 22 августа 1826 года на подавших о прописанных душах объявление после 1 июля 1827 года: Сенатский, 22 января 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2614. – С.46–48.
936. О распространении вспомогательного коробочного сбора на евреев, содержащих оброчные статьи в казенных имениях: Высочайше утвержденное положение Комитета об устройстве евреев, опубликованное 23 февраля, 11 января 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.29. – О.1. – №27852. – С.19–20.
937. О распространении Высочайше утвержденного положения 11 июля 1828 года на шляхтичей, кои по непредставлению доказательств на шляхетство, обязаны избрать род податного состояния: Сенатский, по Высочайше утвержденному мнению Государственного совета, 14 мая 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3663. – С.399–400.
938. О распространении исправления повинностей, касательно содержания при земских судах подвод и пеших людей на духовные имения, еврейские общества и шляхту: Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета министров, 24 февраля 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30258. – С.109–110.
939. О распространении льготы, дарованной жителям Подольской губернии, потерпевшим от заразной болезни, на селения Волынской губернии: Именной, данный Сенату, 23 февраля 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18869. – С.573.
940. О распространении Манифеста 16 Мая 1811 года, на заложенные в кредитных установлениях недвижимые имения, в случае неплатежа оными податей: Сенатский, 27 января 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3448. – С.99.
941. О распространении на военное поселение распоряжений, кои будут приняты по винным откупам в 1823 году по Херсонской и другим губерниям: Именной, объявленный Сенату Министром Финансов, 9 ноября 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28805. – С. 908–909.

942. О распространении на Закавказский край постановлений касательно: а) дозволения жительствовавшим в империи и Царстве Польском евреям купцам 1 гильдии приписываться вне черты их нынешней оседлости в купечество 1 же гильдии по всем вообще городам Российской империи и б) разрешения приезжающим в Россию из-за границы евреям иностранным подданным производить в империи торговлю и учреждать банкирские конторы: Сенатский, по Высочайшему повелению, 26 июля 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №36043. – С.934.
943. О распространении на иностранных купцов в Одессе льготы, Всемилостивейше дарованной коренным жителям сего города: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 7 сентября 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 577. -С.934-937.
944. О распространении на охотников бывшего стрелкового полка Императорской фамилии Всемилостивейшей льготы от платежа земских сборов: Сенатский, по Высочайшему повелению, 19 декабря 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №31273. – С.1068.
945. О распространении на Рижский цех вольных матросов льготы от платежа податей и повинностей, предоставленной подобным же цехам в Новороссийском крае: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное министром финансов, 30 марта 1843 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.18. – О.1. – №16668. - С.181.
946. О распространении порядка управления удельными крестьянами на казенных: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 24 июня 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 423. - С.631–636.
947. О распространении прибавочного рубля на подать, с земли взимаемую: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 29 августа 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – №27032. - С. 753.
948. О распространении продолженной указом 5 декабря 1802 жителям Тираспольского уезда еще на десять лет льготы на весь край между Бугом и Днестром лежащей и заключающий в себе, сверх Тираспольского, часть Ольвиопольского и Херсонского уездов: Именной, данный Сенату, 27 января 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20596. - С.437.
949. О распространении силы указа 15 июня 1832 года, касательно рассрочки недоимок, на крестьян Слободско-Украинской губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 23 августа 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5574. – С.565.
950. О распространении силы указа 15 июня 1832 года, о рассрочке податных недоимок на Малороссийские губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 27 декабря 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5864. – С.940.
951. О распространении указа 1794 июня 23 о собрании с купчества, в гильдиях записанного, единовременно по одному проценту со ста с объявленных капиталов, и на купцов евреев, и о взыскании с них податей вдвое против христианского исповедания: Сенатский, 29 декабря 1796 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – № 17694. – С. 256–257.
952. О распространении, шестилетней льготы от платежа податей на всех выходцев из-за границы: Сенатский, 20 февраля 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20621. – С.463–464.
953. О опубликовании главных оснований об устройстве питейных с 1855 года сборов в шестнадцати привилегированных губерниях: Сенатский, 7 августа

- 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.28. – О.1. – №27500. – С.399–401.
954. О опубликовании составленной на трехлетие с 1856 года сметы и раскладки общественного сбора с государственных крестьян: Сенатский, по Высочайшему повелению, 29 марта 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30318. – С.161.
955. О рассрочке государственным поселянам Таврической губернии: Евпаторийского, Симферопольского и Феодосийского округов, платежа недоимок по земским повинностям: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром государственных имуществ, 1 декабря 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.2. – №35183. – С.298–299.
956. О рассрочке на три года платежа недоимки, накопившейся на купцах городов Ялты, Феодосии и Бердянска: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату товарищем министра финансов, 11 марта 1858 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.33. – О.1. – №32854. – С.307.
957. О рассрочке недоимки числящейся на содержателях казенных оброчных статей Екатеринославской губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром государственных имуществ, 6 января 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.1. – №34026. – С.14.
958. О рассылке смет и раскладок общественного сбора с государственных крестьян на трехлетие с 1847 года: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 12 марта, 3 февраля 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.22. – О.1. – №20881. – С.111–112.
959. О расходах, входящих по особым предписаниям в состав земских повинностей после утверждения смет: Сенатский, по Высочайше утвержденному мнению Государственного совета, 30 июня 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30401. – С.343–344.
960. О расширении границ пошленного в Новороссийских губерниях откупа: Именной, данный Сенату, 29 апреля 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3629. – С.367–368.
961. О расширении прав некоторым Таможням по очистку товаров пошлиною, с росписью товарам, воспрещенным к очистке в некоторых таможнях: Именной, данный Сенату, 11 ноября 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.2. – № 4935. – С.197–198.
962. О ревизии книг еврейских коробочных сборов: Сенатский, 12 мая 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 334. – С.457.
963. О рекрутской повинности в имениях помещичьих, состоящих в округах военного поселения: Именной, данный Сенату, 13 марта 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28579. – С.652–653.
964. О решении дел о корчемстве, без очереди и о правилах отдачи под суд чиновников, в преступлении должности: Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета министров, 3 декабря 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – № 30138. – С.641.
965. О С.-Петербургской городской дополнительной росписи на 1859 год: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенату Министром Внутренних Дел, 21 декабря 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.2. – №35268. – С.373–374.

966. О С.-Петербургской городской росписи на 1860 год: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенату Министром Внутренних Дел, 4 января 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35314. – С.20–21.
967. О сбавке пошлины с некоторых сырых Российских произведений, остающихся без пользы для фабрик, и о сложении оных вовсе с мануфактурных изделий: Именной, данный Сенату, 11 декабря 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – № 30148. – С. 649.
968. О сбирании в Литовской губернии с мещан, також казенных и помещичьих крестьян, подушных денег, наравне с Минскою и Белорусскою губерниями: Именной, данный Сенату, 18 декабря 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – №18277. – С.845–846.
969. О сбирании с дворянских имений особых сумм на содержание по губерниям Судебных мест; о содержании на счет городов городских полиций; о возвышении подушного оклада; о прибавке на купеческие капиталы по $\frac{1}{4}$ процента, а на мещан по 50 копеек; о оброчной накладке на казенных крестьян; о возвышении цены за гербовую бумагу и паспорта; о восстановлении гербовой для векселей бумаги и особой бумаги для пересылки документов в чужие края и о писании вообще всех актов, кои в судное место представлены быть могут, на гербовой бумаге; о печатных пошлинах в Таможнях и о сложении недоимок по 1797 год: Именной, данный Сенату, 18 декабря 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – №18278. – С.846–850.
970. О сборах за отвод городских мест под торговые помещения в городах Черниговской и Полтавской губерний: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 21 февраля 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.1. – №23028. – С.109.
971. О сборах, установленных в городе Кременчуг и посаде Крюков с судопромышленников и торговцев: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенату министром внутренних дел, 4 ноября 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.2. – № 8542. – С.1079.
972. О сборе в Киевской губернии, вместо определенных Манифестом 23 марта с 500 душ двух, по одному рекруту: Именной, данный киевскому военному губернатору Милорадовичу, 21 апреля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25092. – С. 299.
973. О сборе государственных податей в губерниях: Лифляндской, Курляндской, обеих Литовских, Минской, Подольской, Киевской и Области Белостокской, вместо денег, хлебом: Манифест, 17 ноября 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – № 24875. – С. 902–903.
974. О сборе на содержание присутственных мест и чинов по всем губерниям, как с помещичьих, так и со всех казенных поселян по 18 коп. с души: Сенатский по Высочайше утвержденному докладу, 10 декабря 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – №22392. – С. 923–925.
975. О сборе по полупроценту в пользу городских доходов с контрактов и условий, в коих не означено договорной суммы: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 20 февраля 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.1. – №23931. – С.125–126.
976. О сдаче Тарнопольской области австрийскому правительству, Именной, данный Сенатору Тельсу, 26 июня 1815 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 25888. – С. 218.
977. О скорейшем взыскании казенных недоимок с дворянских имений: Сенатский, 2 мая 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18951. – С.627–628.

978. О сложеніи безнадежных ко взысканию недоимок земского сбора: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 29 октября 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.2. – №25692. – С.72–73.
979. О сложеніи в бывшей Таврической области сбора за пастьбу скота на казенных пажитях и об учреждении в том краю овчарного завода настоящей испанской породы: Высочайше утвержденный доклад экспедиции государственного хозяйства, 20 июня 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – №18009. – С.670–671.
980. О сложеніи казенных недоимок: Сенатский, 30 апреля 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18512. – С. 231–233.
981. О сложеніи недоимки податей, расположенных на 20 лет и по поземельному сбору: Сенатский, 19 августа 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18632. – С.348–349.
982. О сложеніи недоимки, числящейся по земскому сбору на поселенных и пахотных солдатах за прежнее время, до возобновления с них сбора податей: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенатом 20 Октября, 27 сентября 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5622. – С.625.
983. О сложеніи недоимок, числящихся на евреях-земледельцах Екатеринославской губернии, и о продолжении, на пять лет, дарованной им льготы в платеж податей и других денежных сборов: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 26 января 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35383. – С.71-72.
984. О сложеніи оброчной подати с казаков Полтавской и Черниговской губернии, возвышенной по указу 18 декабря 1823 года: Именной, данный Министру Финансов, 18 марта 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 970. – С.262.
985. О сложеніи повсеместно пеней за недоимки, накопившиеся по некоторым податям и о взыскании самых недоимок с рассрочкою: Именной, данный Сенату, 9 июня 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29504. – С. 1031–1033.
986. О сметах и раскладках земских сборов и расходов на трехлетие с 1 января 1860 года: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 9 июня 1860 г., опубликованное 8 августа // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35901. – С.752.
987. О сметах и раскладке земских сборов на трехлетие с 1853 года: Сенатский, по мнению Государственного совета, Высочайше утвержденному 25 декабря 1853 года, 16 февраля 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.29. – О.1. – №27933. – С.183–185.
988. О сметах и раскладке общественного сбора с государственных крестьян на трехлетие с 1850 года: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 16 Марта, 15 февраля 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.1. – №23920. – С.115.
989. О смете доходов и расходов С. Петербургской градской думы на 1828 год: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 17 февраля 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 1816. – С.170–174.
990. О смете и раскладке земского сбора на трехлетие с 1857 года: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 29 декабря 1857 г., опубликованное 12 марта 1858 года // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №32612. – С.1056–1057.
991. О смете и раскладке общественного сбора с государственных крестьян на трехлетие с 1859 года: Высочайше утвержденное мнение Государственного

- совета, 6 апреля 1859 г., опубликованное 14 мая // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.1. – №34334. – С.273–274.
992. О сметной раскладке земских повинностей на 1852 год: Сенатский, по Высочайшему повелению, 14 апреля 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.1. – №25120. – С.269–270.
993. О снятии военного положения с губерний: Подольской, Херсонской и Екатеринославской, с Таганрогским градоначальством: Именной, данный Сенату, 2 июня 1856 г., опубликованный 5 июня // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30532. – С.314.
994. О собирании податей в Литовской губернии впредь до повеления на прежнем основании: Именной, данный Лифлендскому, Эстляндскому, Виленскому и Слонимскому генерал-губернатору князю Репнину, 4 декабря 1796 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – №17611. – С.217.
995. О совершении священного коронования Его Императорского Величества, и о дарованных по сему случаю милостях и облегчениях разным состояниям: Манифест, 22 августа 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 540. – С.891 - 896.
996. О содержании ренсковых погребов во владельческих городах и местечках Западных губерний по условиям с помещиками: Сенатский, 9 декабря 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.2. – № 5003. – С.285–288.
997. О содержании с 1851 по 1855 г. чарочных откупов в привилегированных губерниях: Сенатский, по Высочайшему повелению, 6 апреля 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.1. – №24059. – С.314–348.
998. О составлении общественного капитала для казенных поселян губерний: Екатеринославской, Херсонской и Таврической: Высочайше утвержденная записка Министра Внутренних дел, 12 сентября 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – № 22270. – С.721–723.
999. О составлении особенного Комитета для рассмотрения счетов Киевского магистрата: Именной, данный Киевскому Военному Губернатору Феншу, 19 декабря 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20558. – С.404–405.
1000. О сохранении системы особенного покровительства Новороссийскому краю, с распространением оного и на все прочие страны Империи, которая подобно сему не имеют еще надлежащего усовершенствования: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 17 июня 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25149. – С. 363–364.
1001. О сравнении панцирных бояр в повинностях с малороссийскими казаками: Высочайше утвержденный доклад Сената, 8 сентября 1807 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – № 22615. – С.1278–1280.
1002. О сравнении питейных выставок с корчмами: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 17 августа, 5 июля 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.1. – №23375. – С.374–375.
1003. О средствах к исправлению полиции в городах: Именной, данный Сенату, 24 октября 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №21007. – С.947–953.
1004. О средствах ко взысканию недоимок по соляным поставкам и питейным сборам: Сенатский, 6 апреля 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27337. – С. 196–198.
1005. О сроке и порядке взноса акциза за крымскую соль в Черноморских и Азовских портах: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату Товарищем Министра Финансов, 1 марта 1860 г. // Полное

- собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35503. – С.165.
1006. О сроке контрактов на содержание питейной продажи в помещичьих имениях привилегированных губерний: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 26 Декабря, 27 ноября 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.2. – №19478. – С.146–148.
1007. О считании в действительной службе депутатов, избранных от разных губерний в комитет, учрежденный для сбора с тех губерний в счет податей, продовольствия и подвод для второй армии: Сенатский, 12 июня 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2094. – С.622–623.
1008. О считании серебряного рубля, в 1824 году, при взимании таможенных пошлин в 3 руб. 60 коп. ассигнациями: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 18 декабря 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29695. – С. 1323.
1009. О том, чтобы не было отпускаемо сумм на предметы, не вошедшие в годовые расписания расходов Московской столицы: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенату Министром Внутренних Дел, 25 января 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35378. – С.68.
1010. О транзитном торге от Европейской границы в Одессу: Высочайше утвержденное Положение, 14 августа 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27479. – С. 449–455.
1011. О транзитном торге чрез Одессу: Именной, данный Сенату, 24 марта 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 31. – № 24565. – С. 592.
1012. О увольнении обитающих в Крыму народов от неустановленных по их привилегиям повинностей: Сенатский, 6 октября 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20445 а. - Прилож.
1013. О уменьшении в Измаильском и Одесском таможенном округах 192 лошадей пограничной стражи: Высочайше утвержденная докладная записка Министра Финансов, 5 марта 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №22055. – С.161-162.
1014. О употреблении гербовой бумаги по проситеlevым делам: Сенатский, 28 октября 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28451. – С. 488.
1015. О употреблении еврейских коробочных сборов: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 29 июня 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 433. – С.642–643.
1016. О употреблении процентов с капитала, образовавшегося в пользу государственных крестьян Екатеринославской, Херсонской и Таврической губерний на водворение неоседлых крестьян Новороссийского края, на учреждение вспомогательных касс и на содействие в развитии земледельческой промышленности: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 18 декабря 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.2. – №24734. – С.295–296.
1017. О упразднении в городе Одессе особого для Российских купцов магистрата: Высочайше утвержденный доклад Сената, 26 января 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18346. - С.49–50.
1018. О упразднении винокуренных заводов округов военного поселения Киевской и Подольской губерний: Именной, объявленный департаменту военных поселений военным министром, 5 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.1. – №18996. - С.392.

1019. О упразднении должностей генерал-губернаторов в губерниях: Черниговской, Полтавской и Харьковской, а также Витебской, Могилёвской и Смоленской: Именной, данный Сенату, 17 февраля 1856 г., опубликованный 29 февраля // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30189. – С.91–92.
1020. О упразднении некоторых должностей по департаменту разных податей и сборов: Именной, объявленный Сенату исправляющим должность товарища министра финансов, 29 февраля 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №26027. – С.128.
1021. О упразднении состоящей в Одесском таможенном округе Овидиопольской таможенной заставы: Именной, данный Сенату, 26 декабря 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.2. – № 8714. – С.1258.
1022. О упразднении таможенных заседателей в Летичевском и Ушицком поветах Подольской губернии, и о прибавке на место их двух таковых заседателей в Кременецкий повет Волынской губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 29 января 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2637. – С.80.
1023. О усилении средств Комитета, для устройства земских повинностей в государстве: Именной, объявленный Министром Внутренних Дел, 6 марта 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №22059. – С.165.
1024. О условиях на винный откуп в Новороссийских губерниях: Именной, данный Сенату, 18 июля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №24299. – С. 262–276.
1025. О условиях на откупа питейного сбора с 1827 по 1831 год по губерниям: Малороссийским, Западным, Новороссийским, Сибирским и Омской области, также по городу Одессе и по округам военных поселений: Сенатский, 30 октября 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – №641. – С.1079–1161.
1026. О установлении на полуострове Таврическом порто-франко на 30 лет и о даровании разных выгод жителям сего острова и приезжающим туда иностранцам: Манифест, 13 февраля 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18373. – С. 64–68.
1027. О установлении с обывателей Волынской губернии сбора, на устройство помещений для присутственных мест и тюрем сей губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное министром внутренних дел, 23 сентября 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.2. – №19344. – С.43–44.
1028. О установлении с обывателей Киевской губернии сбора, на устройство помещений для присутственных мест и тюрем сей губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Министром Внутренних Дел, 23 сентября 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.2. – №19345. – С.44.
1029. О установлении с обывателей Подольской губернии сбора, на устройство помещений для присутственных мест и тюрем сей губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное министром внутренних дел, 23 сентября 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.2. – №19343. – С.43.
1030. О устройении городов в Брацлавской губернии и о назначении суммы на губернские расходы: Именной, данный правящему должность генерал-губернатору Минскому, Изяславскому и Брацлавскому Тутолмину, 22 мая 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – № 17336. – С. 701.

1031. О устройстве евреев: Высочайше утвержденное Положение, 9 декабря 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21547. – С.731–737.
1032. О устройстве земских повинностей в губерниях, надзору Его Высочества Государя Цесаревича вверенных: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, с приложением дополнительных правил, 11 марта 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 1863. – С.228–236.
1033. О устройстве пограничной стражи по Европейской границе: Высочайше утвержденная докладная записка министра финансов, 24 ноября 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.21. – О.2. – №20636. – С.437–439.
1034. О участовании евреям в Западных губерниях в городских выборах наравне с христианами: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 17 августа, 29 июня 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12486. – С.594–595.
1035. О учинении казенным палатам уравнильной разверстки земель между казенными поселянами вообще по губернии и о представлении Сенату ведомостей о сей разверстке с положениями палатскими, не отдавая земель во владение крестьянам: Сенатский, 19 августа 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18633. – С. 349–350.
1036. О учреждении в городе Евпатории, Таврической губернии, уездного казначейства: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 3 ноября 1843 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.18. – О.1. – №17291. – С.738.
1037. О учреждении в Каменце-Подольском комитета для уравнивания городских повинностей: Именной, объявленный подольскому военному губернатору министром внутренних дел, 14 февраля 1805 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. Приложения – №21622 а. – С.36.
1038. О учреждении Волынской и Подольской губернии первой из 13, а последней из 12 уездов: Именной, данный Сенату, 5 июля 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – №17352. – С.727–728.
1039. О учреждении комитета для уравнивания земских повинностей: Именной, объявленный министром внутренних дел, 9 марта 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15364. – С.162.
1040. О учреждении крестьянских мирских капиталов: Именной, объявленный главноуправляющему вторым отделением собственной Его Величества Канцелярии министром государственных имуществ, 15 декабря 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.22. – О.1. – №21790. – С.899–900.
1041. О учреждении некоторыми Одесскими купцами акционерной, для морского страхования, компании: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное управляющим министерством финансов, 6 мая 1844 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.19. – О.1. – №17895. – С.320–323.
1042. О учреждении новой наблюдательной линии для преграждения тайного провоза товаров и о прибавке к Радзивилловский и Либавский округи 140 конных объездчиков: 11 августа 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 40. – № 30446. – С. 417–419.
1043. О учреждении по Харьковской, Полтавской и Курской губерниям хлебных сборов в уплату недоимок: Высочайше утвержденное положение особого Комитета, учрежденного для рассмотрения предложений о пополнении податных недоимок, опубликованное 20 апреля, 12 марта 1845 г. // Полное

- собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.1. – №18825. – С.268–274.
1044. О учреждении при VI отделении департамента разных податей и сборов третьего стола: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное министром финансов, 3 июня 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15721. - С.427–428.
1045. О учреждении при департаменте разных податей и сборов особого временного отделения, для разбора и взыскания недоимок по неокладным сборам: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 22 мая 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.1. – №19026. – С.411–413.
1046. О учреждении таможенной стражи по границе Литовской губернии, начиная от того пункта, где она смежна с губерниєю Волынской до Балтийского моря: Именной, данный Сенату, 14 декабря 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – № 17419.-С. 846-848.
1047. О формах ведомостей, каковыя должны присылать казенные палаты о питейном доходе: Сенатский, 22 мая 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – №17337. – С.701–702.
1048. О форме присяги для членов еврейского кагала: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное министром внутренних дел, 17 января 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №10895. – С.31–33.
1049. О форменных кафтанах и медалях для награждения государственных крестьян: Именной, данный министру государственных имуществ, 27 января 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14222. - С.70.
1050. О хозяйственном капитале ведомства министерства государственных имуществ: Именной, данный Сенату, опубликованный 10 апреля, 20 марта 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.15. – О.1. – №13276. – С.165–167.
1051. О хранении приносимых на временное ополчение пожертвований, особою статьею: Сенатский, 23 сентября 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25235. – С. 431.
1052. О ценах бумаг по акцизу с табаку и о примерном размере цены табаку серебром: Сенатский, 11 декабря 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12970. – С.922–923.
1053. О штатах для казенных палат и уездных казначейств: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета 18 декабря 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29694. - С. 1322–1323.
1054. О штатах Оренбургской, Подольской и Волынской губерний: Высочайше утвержденный доклад Сената, 19 июля 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.44. – № 21404. – С.40–42.
1055. О штате Центральной комиссии уравнивания денежных сборов с государственных крестьян: Именной, объявленный министром государственных имуществ, 15 января 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.1. – №18624. - С.126.
1056. Об акцизе в пользу Санкт-Петербурга с торгующих крестьян: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 24 июня 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 422. – С.626–631.
1057. Об акцизе с содержателей в Одессе ренсковых погребов и трактирных заведений: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 21 мая 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2881. – С.334.

1058. Об акцизе с соли Одесских лиманов: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром финансов, 3 мая 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35753. – С.517–518.
1059. Об акцизном сборе на Северовосточном берегу Черного моря: Высочайше утвержденное положение Кавказского Комитета, опубликованное 20 октября, 3 сентября 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.29. – О.1. – №28523. – С.754–756.
1060. Об избрании волостных голов и писарей из среды поселян той же волости: Сенатский, 23 сентября 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 3180. – С.671–672.
1061. Об изменении порядка в расходовании сумм земского сбора: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 30 мая 1860 г., опубликованное 28 июня // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35842. – С.640–642.
1062. Об изменении сроков сметам земских повинностей по губерниям: Виленской, Гродненской, Волынской, Подольской и области Белостокской: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 31 мая 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 8196. – С.672–673.
1063. Об изменении установленных в 1852 году правил, касательно взимания акциза с провозимого в Новороссийский край вина и способа измерения количества оного: Сенатский, по положению Комитета министров, Высочайше утвержденному 27 октября сего года, 15 декабря 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.2. – №35241. – С.354–355.
1064. Об исключении из оклада детей нижних чинов поселенных полков, долженствующих поступить в округа военного поселения: Сенатский, по Именному, 31 мая 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 379. – С.512–513.
1065. Об исключении из податного звания поступающих на службу по учебной части или в университеты малороссийских казаков: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 22 ноября, 16 октября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12769. – С.761–762.
1066. Об исключении некоторых казенных селений Херсонской и Екатеринославской губерний со всеми их жителями и принадлежащими им землями и угодьями из числа казенных имений, в военное управление: Именной, данный Министру Финансов, 12 декабря 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28832. – С.954.
1067. Об искоренении незаконных с крестьян сборов: Именной, объявленный Сенату Санкт-петербургским военным генерал-губернатором, 30 апреля 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – №26819. – С. 229–232.
1068. Об исполнении гражданскими губернаторами требований комитета о земских повинностях: Сенатский, 31 августа 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – № 27035. – С. 757–758.
1069. Об облегчении мещан и ремесленников в платеже недоимок: Именной, данный Сенату, 14 ноября 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – № 30114. – С. 587–588.
1070. Об обложении бухарцев подымной податью: Высочайше утвержденное положение Сибирского Комитета, 19 мая 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.29. – О.1. – №28262. – С.511.

1071. Об обложении винною пошлиною проживающих в Западных губерниях однодворцев: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Министром Финансов, 23 марта 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11083. – С.197-198.
1072. Об обложении холостых жителей Бессарабской области, под названием бурлаков, сбором на земские повинности: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 4 марта 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.15. – О.1. – №13231. – С.107-108.
1073. Об обращении бывших Бугских козаков Николаевской Губернии, в уездах: Елисаветградском, Ольвиопольском и Херсонском водворенных, в первобытное их состояние, с присовокуплением к ним и болгар, на их землях поселившихся: Именной, данный Сенату, 8 мая 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20754. – С.598-596.
1074. Об обращении отпускавшихся из доходов города Николаева на содержание тамошнего уездного училища 3225 р. на учреждение в сем училище дополнительных классов: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 23 марта 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №9832. – С.4-18.
1075. Об обращении расходов на содержание в городах тюремных острогов, в случае недостатка городских доходов, на общие земские сборы: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 12 декабря 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6627. – С.762-763.
1076. Об обращении состоящего на колонистах казенного долга, на устройство собственного их благосостояния: Именной, данный Сенату, 21 апреля 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18490. – С.214.
1077. Об общественном сборе с государственных крестьян: Именной, данный Сенату, опубликованный 8 апреля, 20 марта 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.15. – О.1. – №13275. – С.162-165.
1078. Об ограничении власти попечительного комитета о колонистах южного края России, употреблять остатки от штатных сумм на выдачу награждений чиновникам и на другие издержки: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 24 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3752. – С.673-674.
1079. Об означении в свидетельствах, выдаваемых на провоз водок, количества оных и полученного с них акциза: Сенатский, 4 ноября 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27569. – С. 606-607.
1080. Об оказании жителям Новороссийского края и соседственных с оным Губерний облегчения в платеже податей и недоимок: Именной, данный Сенату, 6 декабря 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 3321. – С.831-833.
1081. Об оказывании законных пособий содержателям питейных сборов по откупным их делам: Сенатский, 3 декабря 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – № 30600. – С. 631.
1082. Об окончании прав порто-франко в Одессе 15 августа сего 1857 года, о некоторых распоряжениях по сему случаю, и о распространении на Одессу Общего Таможенного Тарифа: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату Министром Финансов, 4 июня 1857 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №31923. – С.494.
1083. Об определении в земские суды Екатеринославской губернии по одному заседателю, для пресечения кормчества: Высочайше утвержденное мнение

- Комитета министров, 29 сентября 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – № 30508. – С. 494–495.
1084. Об определении в земские суды некоторых губерний особых заседателей для прекращения корчемства и контрабанды: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 17 июня 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – № 29953. – С. 388–390.
1085. Об определении в казенные палаты особых чиновников для наблюдения за откупам, состоящими в казенном надзоре: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 21 января 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14204. – С.62–63.
1086. Об определении в Херсонскую городскую думу еще одного канцелярского чиновника в помощь Бухгалтеру: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 24 января 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №11957. – С.72.
1087. Об определении волостных писарей из грамотных крестьян и о недопущении произвольных с крестьян поборов: Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета министров, 29 декабря 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – № 30177. – С.675–676.
1088. Об определении переселяющимся в Новороссийский край казенным крестьянам и казакам льготы, с дачею им пособия; о возобновлении силы указа 1781 июля 6, о платеже оставшимся на прежних жительствох крестьянам за переселенцов подати, и об остановлении переселения в прочие губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 17 июня 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25150. – С. 364.
1089. Об определении при киевском гражданском губернаторе и казенную палату по одному переводчику: Именной, объявленный генерал-прокурором, 13 ноября 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – № 18243. – С.798.
1090. Об освобождении водворенных в Новороссийском краю колонистов от общей почтовой повинности, и о содержании им дорог, мостов и переправ в их селениях в исправности: Именной, данный николаевскому военному губернатору Беклешеву, 6 февраля 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20610. – С.457.
1091. Об освобождении города Калуги от уплаты займа, сделанного для составления вспомогательного строительного капитала в сем городе, и отнесении этой уплаты на сумму самого этого капитала: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром внутренних дел, 17 сентября 1857 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №32232. – С.753.
1092. Об освобождении гражданских губернаторов от ежемесячного свидетельства по губерниям ведомства провиантского денежной казны и хлеба: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 15 марта 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – № 24150. – С.90.
1093. Об освобождении жителей Подольской губернии, потерпевших расстройство в экономике по случаю свирепствовавшей там моровой заразы, от платежа податей на два года, снабдя их годовым посевом: Именной, данный Сенату, 12 апреля 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18480. – С. 199.
1094. Об освобождении некоторых еврейских обществ, на основании Всемилостивейшего манифеста 27 марта 1855 года, от поставки рекрут в штраф за накопившуюся податную недоимку: Сенатский, 16 мая 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30496. – С.298–299.

1095. Об освобождении от платежа винной пошлины казаков, вошедших в откупные пределы: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату, Министром Финансов, 21 февраля 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 5996. – С.100.
1096. Об освобождении от платежа гильдейских податей неженских греков, торгующих в Черниговской губернии: Сенатский, 15 апреля 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 270. – С.370-374.
1097. Об освобождении пахотных и отставных солдат Казанской и Екатеринославской губерний от рекрутской повинности: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату управляющим министерством внутренних дел, 4 января 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28511. – С. 547–548.
1098. Об оставлении в своей силе ныне действующих откупных условий еще на четыре года, с 1859 по 1863 год: Сенатский, по Высочайшему повелению, 15 марта 1858 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.33. – О.1. – №32878. – С.324.
1099. Об оставлении взимания податей с малороссийских казаков в настоящем положении: Именной, объявленный Комитету министров графом Аракчеевым, 8 февраля 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 26130. – С. 490.
1100. Об оставлении доходов с винного откупа в Новороссийских колониях собираемых на будущее 4-х летие в пользу тех колоний: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 14 января 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.36. – № 27635. – С. 23–24.
1101. Об оставлении питейных домов в округах военного поселения только в тех местах и в таком числе, как означено в прилагаемой у сего ведомости: Именной, объявленный министру финансов генералом от артиллерии Графом Аракчеевым, 8 декабря 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29670. – С. 1288–1289.
1102. Об оставлении поселенных в Екатеринославской, Таврической, Иркутской и Томской губерниях отставных пахотных солдат в звании казенных крестьян, с увольнением их от всех податей и повинностей на 15 лет: Именной, объявленный Комитету министров на положение онаго, 28 февраля 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30269. – С.122.
1103. Об оставлении права помещиков и казаков Киевской и Малороссийских губерний курить и продавать вино в прежнем положении; о продаже откупщикам питей не выше цены, установленных в Великороссийских губерниях и о не стеснении казенных и помещичьих крестьян откупщиками и поверенными их: Сенатский, данный министру финансов, 26 октября 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №24832. – С. 880–881.
1104. Об оставлении при градских думах и ратушах обязанности в выдаче свидетельств содержателям трактирных заведений: Сенатский, 16 мая 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2032. – С.551–553.
1105. Об оставлении с 1819 года настоящего числа трактиров, кухмистерских столов, кофейных домов и гостиниц, и об отдаче их на откуп: Сенатский, 4 ноября 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27570. – С. 607.
1106. Об оставлении сбора положенных на содержание городских полиций суммы, хранения оных и употребления в расход, единственно на отчет магистратов и дум, под смотрением начальников губерний: Сенатский, 9 августа 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18614. – С. 331.

1107. Об оставлении свечного с евреев сбора в настоящем положении еще на один, 1858 год: Сенатский, по Высочайшему повелению, 7 января 1858 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.33. – О.1. – №32648. – С.10.
1108. Об остановлении продажи просроченных залогов по займам из капитала сельской промышленности: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 2 июня 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.1. – № 4618. – С.427–430.
1109. Об отводе Мариупольским переселенцам, на наличное число душ, по 30 десятин земли; об оставлении излишней земли для новых переселенцев и для скотоводства, получая за сию землю ежегодно оброчных денег по 5 коп. за десятину: Высочайшее повеление, объявленное Комитету министров графом Аракчеевым, 15 мая 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – № 26863. – С.307–312.
1110. Об отвращении тайного провоза в Россию запрещенных и пошлинами обложенных товаров, и о назначении от сухопутной границы, где учреждены Таможни и Таможенные присмотры, больших дорог до первых городов, по которым купечество с иностранными товарами внутрь России ездить долженствует: Именной, данный Сенату, 29 июня 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19464. – С.189–191.
1111. Об отдаче в местах Военного поселения питейной продажи на откуп, отдельно от прочих мест гражданского ведомства: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 1 июня 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 384. – С.522–527.
1112. Об отдаче городу Киеву в безпереоброчное содержание смежных с оным казенных земель: Сенатский, по мнению Государственного совета, Высочайше утвержденному 27 мая 1857 года, 25 июня 1857 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №32026. – С.570–571.
1113. Об отдаче на откуп сбора доходов в Бессарабии: Положение Комитета министров, 21 апреля 1815 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 25825. – С. 70–71.
1114. Об отдаче на откуп винной продажи в Новороссийских губерниях: Высочайше утвержденный доклад Комитета для рассмотрения условий с винными откупщиками учрежденного, 20 июня 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – №22184. – С. 381-395.
1115. Об отдаче на откуп питейного сбора в Сибирских, Новороссийских, Малороссийских и Западных губерниях: Именной данный Сенату, 22 августа 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – № 27008. – С. 489–491.
1116. Об отдаче на откуп питейной продажи в городах Елисаветград и Ольвиополь отдельно от мест гражданского ведомства: Именной, объявленный Сенату министром финансов, 13 декабря 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 3340. – С.866-867.
1117. Об отдаче на откуп питейной продажи в округах военного поселения отдельно от мест гражданского ведомства: Именной, объявленный Сенату министром финансов, 13 декабря 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 3341. – С.867-868.
1118. Об отдаче питейного откупа в округах военного поселения отдельно от мест гражданского ведомства: Положение Комитета министров, с 1 июня 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2501. – С.1097.
1119. Об отказе в просьбах некоторым содержателям питейных сборов, относительно воспрещения городским жителям выходить за город в вольные

- шинки пить вино: Сенатский, 28 июля 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.1. – № 4728. – С.704–706.
1120. Об открытии в некоторых губерниях палат государственных имуществ, именной, данный Сенату, 21 ноября 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.2. – №11754. – С.326.
1121. Об открытии в Одессе порто-франко: Именной, данный Сенату, 4 июля 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.36. – № 27866. – С. 257–258.
1122. Об открытии действий главной хозяйственной конторы для малороссийских казаков: Сенатский, 2 августа 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – Отд.1. – № 7323. – С. 809.
1123. Об открытии займа в Голландии до 18 миллионов голландских гульденов: Именной, данный Министру Финансов, 22 июля 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2172. – С.705–707.
1124. Об открытии Комитета о колонистах южного края России: Сенатский, 20 февраля 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28155. – С. 64–65.
1125. Об открытии министерства государственных имуществ: Сенатский, 19 января 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №10907. – С.38.
1126. Об отмене взимания в казну чоповой подати по тем из старостинских казенных имений, кои очистились уже от прежних арендных прав: Сенатский, данный министру финансов, 26 апреля 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6151. – С.234–235.
1127. Об отмене местных акцизов в Сибирских городах, и о мерах к пополнению городских доходов: Сенатский, 21 марта 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6068. – С.169–172.
1128. Об отмене по Херсонской губернии сбора денежного капитала на обеспечение продовольствия, и об учреждении хлебных запасов: Именной, объявленный управляющему Новороссийскими губерниями и Бессарабскою областью, управляющим министерством внутренних дел, 14 октября 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.2. – № 4864. – С.128.
1129. Об отмене подати, собираемой с поселян хлебом, и о собирании, вместо оной, в казну деньгами по 15 коп. за каждый: Именной, данный Сенату, 10 декабря 1796 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – №17628. – С.226–227.
1130. Об отмене торгов на откупа в привилегированных губерниях: Сенатский, по Высочайшему повелению, 9 сентября 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.29. – О.1. – №28531. – С.758–759.
1131. Об отмене шилингового сбора, взимаемого в некоторых присоединенных от Польши губерниях с владельцев старостинских имений: Сенатский, 21 марта 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2760. – С.187–189.
1132. Об отнесении на земский сбор выдачи в летние и зимние месяцы суточных денег нижним чинам, содержащим в Киеве караулы: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 28 мая 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 8173. – С.645–646.
1133. Об отношениях, в каких находиться должен начальник Одесского таможенного округа к градоначальнику и военному губернатору, по возложении обязанности начальников Феодосийского и Таганрогского таможенных округов на тамошних градоначальников: Именной, данный Министру Финансов, 31 марта 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25068. – С. 262–263.

1134. Об отправлении евреев за неплатеж трех-годичной подати, так же и бродят из иностранных, на казенные рудокопные заводы: Именной, объявленный Сенату генерал-прокурором, 1 мая 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19409. – С.150.
1135. Об отпускаемых из городских и земских повинностей суммах на порции войскам, содержащим караулы: Именной, объявленный министру внутренних дел военным министром, 2 февраля 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №9916. – С.71.
1136. Об отпуске из Екатеринославской и Херсонской казенных палат до 20000 руб. для водворения переселяющихся в Новороссийский край иностранцев: Высочайше утвержденный доклад Министра внутренних дел, 30 июня 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20827. – С.717–718.
1137. Об отсрочке высылки из Киева евреев, имеющих недвижимую собственность: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром внутренних дел, 15 апреля 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3609. – С.338–340.
1138. Об отсрочке земских сборов на воинские постройки и на почтовые станции: Именной, данный Киевскому гражданскому губернатору, 30 июля 1807 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – №22575.1. – С. 1227-1228.
1139. Об отсрочке помещикам и владельцам незаселенных земель Харьковской губернии платежей займов их из кредитных установлений: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное управляющим министерством внутренних дел, 5 июня 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.1. – №25272. – С.384–385.
1140. Об отсрочке торгующим крестьянам следующих с них податей по манифесту 11 февраля: Положение Комитета министров, 22 мая 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25113. – С. 322–323.
1141. Об отсрочке хлебного сбора в сельские запасные магазины в Подольской губернии до будущего урожая и о предписании губернаторам, что бы они не делали подобных отсрочек, без представления министру внутренних дел, а от него Сенату: Сенатский, 31 марта 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – № 22080. – С.155–157.
1142. Об отсылке в приказы общественного призрения взысканных штрафных за кормчество денег: Сенатский, 9 июля 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – № 30417. – С. 369–370.
1143. Об отчислении городов Елисаветграда и Ольвиополя в ведомство начальства военных поселений: Именной, данный Сенату, 6 декабря 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2496. – С.1092–1093.
1144. Об отчислении находящегося внутри военного поселения Киевской и Подольской губерний города Умани в ведомство начальства военных поселений: Именной, данный Сенату, опубликованный 25 мая, 30 апреля 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11183. – С.388.
1145. Об охранении питейных откупов в двух Малороссийских, семи Западных и трех Новороссийских губерниях от подрыва, происходящего от подвоза вина на судах: Сенатский, 15 июля 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – № 29984. – С. 438–439.
1146. Об очищении черты границы с Австриею: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 13 ноября 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 666. – С.1202-1203.

1147. Об увеличении в Киевских учебных заведениях числа пансионеров, содержимых из установленного на сей предмет тамошним дворянством ежегодного сбора: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 9 ноября 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.29. – О.2. – №28723. – С.11–13.
1148. Об увеличении окладов содержания чинам палате государственных имуществ: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 19 сентября 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.2. – №36158. – С.120–121.
1149. Об увольнении в Екатеринославской губернии состоящих на льготе колонистов и менонитов от платежа 18 копеечной подати: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 9 августа 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27462. – С.425–426.
1150. Об увольнении задунайских переселенцев навсегда за границу и об уменьшении подати, взимаемой с остающихся на месте водворения: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 9 апреля 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5281. – С.189–191.
1151. Об увольнении польских жителей от хлебной подати и о сборе с них вместо того деньгами: Именной, данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского, генерал-поручику Тутолмину, 12 апреля 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – №17316. – С.661.
1152. Об удалении евреев, которые содержат корчмы, мельницы и тому подобные заведения в аренде, от границы на 50 верстное расстояние, по истечении срока контрактам: Сенатский, 14 ноября 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30581. – С.598.
1153. Об удержании в казенных палатах части из следующих в отпуск в градские доходы однопроцентных с винной продажи денег, в уплату состоящих на купцах и мещанах казенных недоимок: Сенатский, 10 мая 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – №22121. – С. 257–259.
1154. Об удобнейшем способе отправления подворной повинности для выезда членов земской полиции из городов: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, прописанное в указе Сената 12 Декабря, 11 ноября 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.2. – № 4939. – С.200–201.
1155. Об уменьшении страхового в пользу городов сбора с застрахованных имуществ: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 4 апреля 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35661. – С.370 - 371.
1156. Об уменьшении цены на гербовую бумагу: Именной, данный Сенату, 10 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3700. - С.498.
1157. Об уничтожении акцизного сбора в Курлянской губернии с привозимых в города на продажу продуктов: Высочайше утвержденный доклад Сената, 15 марта 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19329. – С.79–81.
1158. Об уничтожении винокуренных заводов, шинков и корчем, устроенных близ границ Великоросийских губерний; о надзоре за корчемством, о производстве следствий над корчемниками; об ответственности корчемников и о даче вице-губернаторам копий с определений по корчемстве делами: Сенатский, 21 июля 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28361. – С. 396–399.

1159. Об уничтожении контракта, заключенного с комерции советником Петерцом и купцом Штиглицом о продовольствии Крымскою сольюю пяти губерний: Белорусской, Минской, Литовской, Волынской и Подольской: Сенатский, мая 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19898. – С.665–667.
1160. Об уничтожении некоторых таможен и застав в Литовской, Волынской и Подольской губерниях: Именной, данный Сенату, 19 марта 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18896. – С. 590.
1161. Об уничтожении откупной монополии по продаже питей казенных имений пяти Западных губерний: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 2 декабря 1858 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.33. – О.2. – №33839. – С.431–432.
1162. Об употреблении в Новороссийском казначеем войске, вместо гербовой, простой бумаги: Высочайше утвержденное положение Военного Совета, 29 ноября 1856 г., опубликованное 3 января 1857 года // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №31195. – С.1032–1033.
1163. Об употреблении во всех местах, на откупе не состоящих, законных клейменных мер, для питей употребляемых: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 19 января 1837, 8 декабря 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.2. – №9770. – С.273 - 274.
1164. Об употреблении суммы на учреждение и содержание временных карантинных из земских сборов взаимнообразно, с возвратом от казны по представлении надлежащих отчетов: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 26 ноября 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 3295. – С.806.
1165. Об упразднении канцелярии бывшего при Сенате комитета для уравнивания земских повинностей: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 5 апреля 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11115. – С.269–270.
1166. Об уравнивании армян Астраханской, Херсонской, Таврической и Екатеринославской губерний и Кавказской области, в платеже государственных податей с прочими Российскими подданными: Именной, данный Сенату, опубликованный 9 Июня, 21 мая 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.1. – №9196. – С.533.
1167. Об уравнивании доходов и расходов города Одессы и о пособии сему городу от казны: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 22 июня 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.1. – №34656. – С.602 - 605.
1168. Об уравнивании евреев в тех губерниях, где им жить дозволено в общественных повинностях с прочими обывателями: Высочайше утвержденный доклад Сената, 30 мая 1805 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21766. – С.1050–1053.
1169. Об усилении таможенной стражи в Новороссийских и Бессарабских округах и об именовании оной пограничною: Высочайше утвержденная докладная записка Министра Финансов, 29 марта 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 8008. – С.283–286.
1170. Об условиях на питейный откуп с 1823 года в губерниях и городах, на особых правах состоящих: Именной, данный Сенату, 23 июня 1822 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29075. – С. 236.
1171. Об установлении в пользу города Керчи денежного сбора с кораблей и каботажных судов, за погрузку и выгрузку товаров: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 25 мая, 9 апреля 1835 г. //

- Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 8041. – С.303.
1172. Об установлении времени взноса городскими обществами следующей от них акцизной суммы: Сенатский, данный министру финансов, 19 октября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12787. – С.770–771.
1173. Об установлении новой в $\frac{3}{4}$ рубля и $1\frac{1}{2}$ рубля серебряной монеты: Именной, данный Сенату, 27 января 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 5939. – С.52.
1174. Об установлении однопроцентного сбора с имуществ жителей города Сум, не потерпевших от бывших там в 1839 и 1840 годах пожаров: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 21 января 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14203. – С.61–62.
1175. Об установлении пошлины с вина в привилегированных губерниях: Манифест, 29 сентября 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №24361. – С. 364–366.
1176. Об установлении сбора в городской доход за клеймение меры четырехчетвериковой: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 21 Мая, 27 марта 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.1. – №9033. – С.244.
1177. Об установлении сбора в пользу города Летичева за ломку на городской земле камня: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Министром Внутренних Дел, 6 июня 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.1. – №9272. – С.665.
1178. Об устройении селения единоверных народов в городе Одессе и окрестностях оного: Именной, данный Екатеринославскому, Вознесенского и Таврическому генерал-губернатору графу Зубову, 19 апреля 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – № 17320. – С. 686–688.
1179. Об устройстве в городах мостовых: Сенатский, 8 февраля 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 7848. – С.130.
1180. Об устройстве в Киеве городских доходов и расходов: Именной, данный киевскому гражданскому губернатору, с приложением расписания Киевских городских доходов и расходов, содержания киевской полиции, Киевского магистрата, словесного суда и разных заведений, 7 августа 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – № 22231. – С. 674–684.
1181. Об устройстве винной продажи по городам привилегированных Губерний: Сенатский, 24 октября 1814 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25716. – С. 1045–1049.
1182. Об устройстве винных сборов в городе Киеве: Именной, данный киевскому военному губернатору, 11 февраля 1805 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21619. – С.816–817.
1183. Об устройстве войска Чугуевских казаков и о новом образовании оного: Именной, данный Сенату, 23 июня 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20811. – С.689–691.
1184. Об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний: Дополнительное постановление, 14 ноября 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – №30115. – С.588–609.
1185. Об устройстве городских управлений в Подольской и Волынской губерниях: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 7 Февраля, 17 января 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №10892. – С.29–31.

1186. Об устройстве денежной системы: Манифест, 1 июля 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12497. – С.600–603.
1187. Об устройстве доходов и расходов в городе Корсуне и о ярмарочном там сборе: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 9 марта 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30288. – С.144–154.
1188. Об устройстве доходов и расходов в Губернском городе Херсоне: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 13 октября 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6487. – С.571–584.
1189. Об устройстве еврейских коробочных сборов: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 4 марта 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 7919. – С.191–193.
1190. Об устройстве земских повинностей: Именной, данный Сенату, 24 июля 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20344. – С.202–204.
1191. Об устройстве переселенцев из-за границы вышедших и поселившихся на землях помещичьих между Бугом и Днестром: Именной, данный херсонскому военному губернатору, 20 сентября 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21458. – С.512–514.
1192. Об устройстве питейных откупов и других сборов на будущее с 1839 по 1843 год четырехлетие: Сенатский, 22 апреля 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №10169. – С.254–256.
1193. Об устройстве питейных откупов и других сборов, на будущее четырехлетие с 1835 по 1839 год: Сенатский, 7 апреля 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6097. – С. 202–203.
1194. Об устройстве с 1831 по 1835 год акцизного сбора в городах Остзейских и Литовских губерний и С. Петербургской губернии в городе Нарве: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 10 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3708. – С.512–522.
1195. Об устройстве таможенной стражи по сухопутной Европейской границе: Высочайше утвержденная записка министра финансов, 9 июня 1822 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29067. – С. 225–227.
1196. Об уступлении города Житомира графом Ильинским навсегда казне: Именной, данный Государственному Казначей, 22 октября 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20481. – С.328–329.
1197. Об утверждении постановления об открытии Керченского порта и штатов карантинного и таможенного округов: Именной, данный Сенату, 10 октября 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28776. – С. 874–878.
1198. Об утверждении сбора за клеймение весов и мер в городах, где оно не существует: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенатом 28 января, 29 декабря 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – О.2. – № 7707. – С.294–296.
1199. Об утверждении сметы и раскладки общественного сбора с государственных крестьян: О порядке отбывания квартирной повинности во владельских городах и местечках Западных губерний: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 4 марта, 9 февраля 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.28. – О.1. – №27000. – С.46.

1200. Об утверждении ярмарочных сборов по городам Малороссийских Губерний: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенату Управляющим Министерством Внутренних дел, 29 сентября 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.2. – № 3961. – С.77-79.
1201. Об участии купцов евреев в платеже подати за неимущих мещан: Сенатский, 22 октября 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.2. – № 4876. – С.141–142.
1202. Об учинении выговора Волынской казенной палате за медленность в исполнении предписания Сената по делу о спорных землях Свинохского староства с помещичьими селениями, и о поставлении произошедших со стороны ея беспорядков на вид казенным палатам и губернским правлениям, на особых правах состоящим: Сенатский, 30 апреля 1822 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29023. – С. 173–177.
1203. Об учинении проверки прописных евреев по всем тем Губерниям, где им жить: Именной, данный Сенату, 19 апреля 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – № 26805. – С.221–222.
1204. Об учреждении (по случаю нового устройства военного поселения кавалерии, переименоваемого с 1858 года Южными поселениями) Временного распорядительного комитета по устройству Южных поселений: Именной, данный Сенату, 9 июня 1857 г., опубликованный 3 июля // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №31951. – С.515–516.
1205. Об учреждении в городе Воронеже Комитета для уравнивания городских повинностей: Именной, данный воронежскому гражданскому губернатору, 13 декабря 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. Приложение – №20552а. – С.22 - 23.
1206. Об учреждении в городе Одессе второй Страховой Компании, под названием Греческой Страховой Конторы, для застрахования судов и товаров: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 24 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3743. – С.660–662.
1207. Об учреждении в Малороссии компании для добывания сахара из свекловицы: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, прописанное в указе Сената Июля 15, 10 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3704. – С.503–505.
1208. Об учреждении в Подольской губернии Комитета для приведения в ясность всех оборотов: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 22 мая 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 356. – С.477–480.
1209. Об учреждении в пользу городских доходов г.Екатеринослава сбора с проживающих там иногородних мастеров и ремесленников: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенату Министром Внутренних дел, 6 июля 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.28. – О.1. – №27418. – С.346–347.
1210. Об учреждении в Сенате из гг. Сенаторов Комитета для уравнивания земских повинностей по всему Государству, и о должности его: Именной, объявленный Министром Юстиции, 1 мая 1805 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21736 - С.1011.
1211. Об учреждении в Таврической губернии города Ногайска; о поселении в оном ногайцев и о даче им льготы на десять лет от всех податей: Именной, данный Сенату, 18 января 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28523. – С.564–566.

1212. Об учреждении в Удельных имениях поземельного сбора и о сосредоточении оных посредством обмена удельных селений на казенные: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 16 января 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3427. – С.29–31.
1213. Об учреждении в г. Бердянске, вместо временной, постоянной таможи первого класса второго разряда: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 12 февраля, 14 января 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.28. – О.1. – №26933. – С.18–19.
1214. Об учреждении вспомогательного земского капитала: Именной, данный Сенату, 25 июля 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – Отд.1. – № 7297. – С. 744–746.
1215. Об учреждении губерний малороссийских: Черниговской и Полтавской и белорусских: Могилёвской и Витебской: Сенатский, по Высочайше утвержденному докладу, 27 февраля 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20162. – С.59–60.
1216. Об учреждении из всех Слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение Слободских легких войск: Высочайше утвержденный доклад сенаторов князя Шаховского, генерал-аншефа Панина и тайного советника Олсуфьева, 16 декабря 1764 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.16. – №12295. – С.1003–1006.
1217. Об учреждении Инспекторов питейного сбора: Высочайше утвержденная записка министра финансов, 20 июля 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – № 30426. – С. 378 - 379.
1218. Об учреждении Комиссии в Херсонской и Таврической губерниях, для исследования и отвращения разных злоупотреблений: Именной, данный херсонскому военному губернатору графу Ланжерону, 4 мая 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 26254. – С. 651–652.
1219. Об учреждении Комитета для погашения государственных долгов и утверждения государственного кредита: Именной, данный Сенату, 8 мая 1796 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – № 17455. – С. 880.
1220. Об учреждении на три года при департаменте разных податей и сборов особого распорядительного стола для производства дел по неокладным недоимкам: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату Министром Финансов, 31 июля 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 28. – О.1. – №27474. – С.383.
1221. Об учреждении особого поземельного сбора в пользу Гольдингенской Латышской церкви: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Министром Внутренних Дел, 3 ноября 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №10667. – С.852.
1222. Об учреждении особого полицейского управления в заштатных городах Слободско-Украинской губернии: Высочайше утвержденное Положение Комитета министров, объявленное Сенату Министром Внутренних Дел, 13 марта 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – Отд.1. – № 6903. – С. 215 - 216.
1223. Об учреждении особого сбора с татар, в Таврической губернии обитающих, на устройство Таврического полуострова: Именной, данный Сенату, 6 февраля 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2658. – С.100–101.
1224. Об учреждении по губерниям особых Комиссий для исследования причин недоимки по винным откупам; и о способах поддержания и управления

- питейных сборов: Мнение Государственного совета, 29 апреля 1814 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25578. – С. 779–783.
1225. Об учреждении Порто-франко в Одессе: Манифест, 16 апреля 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – № 26792. – С. 208.
1226. Об учреждении при департаменте разных податей и сборов третьего отделения для производства дел казенных питейных сборов: Именной, данный Сенату, 16 мая 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.36. – №27807. – С.200.
1227. Об учреждении при казенной палате особенной части под названием камерной для управления питейных сборов и распродажи соли: Именной, объявленный генерал-прокурором, 18 февраля 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – № 17815. – С.346.
1228. Об учреждении при некоторых казенных палатах особых столов для дел о земских повинностях: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 9 декабря 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5814. – С.895–896.
1229. Об учреждении таможен в Брацлавском наместничестве в городах Ямполье, в Подольском в местечках Жванце, Волочiske и Радзивилове, и в Волынской губернии в городе Владимире и между ими двух таможенных застав, в городе Могилеве и селе Гусятин и об устройении при таможнях Ямпольской и Жванцкой двух карантинных: Именной, данный Сенату, 8 августа 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – № 17373. – С. 758-759.
1230. Об учреждении таможен и карантинных во вверенных ему губерниях: Именной, данный правящему должности генерал-губернатора минского, изяславского и брацлавского, генерал-поручику Тутолмину, 8 августа 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – № 17372. – С. 757-758.
1231. Об учреждении управления казенных старостинских имений в губерниях, от Польши возвращенных: Сенатский, 31 марта 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5271. – С.183.
1232. Об учреждении форпостов по Перекопской линии и по берегам Гнилого моря, для удержания привоза и вывоза запрещенных товаров: Именной, данный Сенату, 13 февраля 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18374. – С. 68.
1233. Об учреждении экспедиции заготовления государственных бумаг: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 21 августа 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – №27496. – С. 531–534.
1234. Оболенский Л. К истории организации финансовых учреждений // Вестник финансов. – №11. – 1927.
1235. Общее учреждение министерств: Манифест, 25 июня 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №24688. – С. 687–756.
1236. Общий тариф для всех портовых пограничных таможен Российской империи, кроме состоящих в губерниях: Астраханской, Оренбургской, Тобольской, Иркутской и в Грузии. Правила для взимания пошлин с цены привозимых товаров, 12 марта 1822 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 28965. – С. 105–108.
1237. Озеров И.Х. Как расходуются в России народные деньги?: Критика русского расходного бюджета и государственный контроль: (По неизданным документам). – 2-е изд. – М.: Тип. А.П. Поплавского, 1907. – 320 с.
1238. Озеров И.Х. Основы финансовой науки: Курс лекций. – Вып.1. Учение об обыкновенных доходах. – М.: Тип-фия И.Сытина, 1911. – 544 с.

1239. Озеров И.Х. Основы финансовой науки: Курс лекций. – Вып.2. Бюджет
Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит. – М.: Тип-фия
И.Сытина, 1914. – 364 с.
1240. Озеров И.Х. Финансовое право. – Вып.2-й. – М.: Типо-
Литография г.И Простакова, 1905. – 207 с.
1241. Озеров И.Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе
XIX и в начале XX века. – М.: Д.С. Горшков, 1905. – 273 с.
1242. Окрейц С.С. Далекие годы. – СПб., 1899.
1243. Олійник О.Л. Особливості управлінських структур Запорозьких Вольностей
часів Нової Січі (1734-1775 рр). // http://www.cossackdom.com/articles/o/olinik_uprava.htm
1244. Олійник О.Л. Система оподаткування у Вольностях Війська Запорозького
Низового часів Нової Січі // http://www.cossackdom.com/articles/o/olinik_podatki.htm
1245. Описи лівобережної України кінця XVIII – поч.. XIX ст. / Упор. Ананьєва
Т.Б. – Київ, Наукова думка, 1997 р. – 321 с.
1246. Опыт государственного права Российской империи. Составил кандидат
философского факультета Дерптского университета К.Дюгамель. – СПб., 1833
1247. Орлик В. Міграції, як складова процесу виникнення молдо-волоських
поселень в Центральній Україні в другій половині XVIII століття // Проблеми
міграції, – №2. – 1999. – С.32–36.
1248. Орлик В. Органи фінансового управління Російської імперії в Україні
(кінець XVIII – середина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX - початку
XX ст. – Вип.VII. – Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С.75–81.
1249. Орлик В.М. Державні селяни у податковій політиці Російської імперії в кінці
XVIII – середині XIX ст. (на матеріалах українських губерній) // УІЖ, 2007. –
№1 (472). – С.94–104.
1250. Орлик В.М. До питання історії волосько-молдавських поселень на Україні. –
К.: КДПУ, 1996. – 32 с.
1251. Орлик В.М. До питання історії міністерства фінансів Російської імперії
кінця XVIII – початку XX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України. – 2004. – Вип.2.(26) - С.179-185.
1252. Орлик В.М. До питання розвитку фінансових і фінансово-правових знань в
Російській імперії та проведення податкових реформ XIX ст. // Роль освіти для
економічного, соціального та культурного розвитку: Збірник наукових праць. –
Кіровоград, РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2003. – С.66-69.
1253. Орлик В.М. До питання фінансового стану українських губерній у другій
чверті XIX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації
профспілок України. – 2002. – Вип.2. – Ч.ІІ. – С.45–48.
1254. Орлик В.М. Єгор Канкрін і фінансова політика Російської імперії в
правобережній Україні в другій чверті XIX ст. // Спеціальні історичні
дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць: У 2-х частинах
/ Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К.: НАН України, Інститут історії України. –
2006. – Число 13. – Част.2. – С.97–110.
1255. Орлик В.М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської
імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) // УІЖ, 2003.
– №2 (449). – С.66–73.
1256. Орлик В.М. Митна політика Російської імперії та організація митного
контролю в українських губерніях у дореформений період (1795-1861 рр.) //
Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.VI. – Київ.: Ін-т історії
України НАН України, 2003. – С.70–77.
1257. Орлик В.М. Митні органи Російської імперії в українських губерніях (1795-
1800 рр.) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок
України. – 2005. – Вип.1.(29) – С.181 - 187.

1258. Орлик В.М. Михаил Федорович Орлов о финансово-кредитной политике государства // *Семья Раевских в истории и культуре России XVIII-XIX веков: Материалы Международной научной конференции.* – Кировоград: КОД, 2004. – С.167–170.
1259. Орлик В.М. Палати державних маєтностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії // *УІЖ*, 2004. – №2 (455). – С.113–120.
1260. Орлик В.М. Податкові органи Російської імперії в Україні (XIX - початок XX ст.) // *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України.* – 2004. – Вип.4.(28) – С.239–247.
1261. Орлик В.М. Поземельна податі і проблеми реформування податкової системи Російської імперії в XIX ст. // *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* – Вип.V. – Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – С.36–41.
1262. Орлик В.М., Орлик С.В. Основи фінансового законодавства України // *Основи галузевого законодавства України: Навчальний посібник.* – Кировоград, 2002. – С.118–122.
1263. Орлов М.Ф. О государственном кредите. // *У истоков финансового права.* – М.: Статут, 1998. – С.277–430.
1264. Орнатский С. Действующее законодательство о государственных и губернских учреждениях Российской империи. – М., 1855
1265. Основи митної справи. – К.: Т-во “знання”, КОО, 2002. – 318 с.
1266. Осокин Е.Г. О понятии промыслового налога и об историческом его развитии в России – Казань, 1856.
1267. Охотников В.Н. Финансовые беседы. – СПб., 1887.
1268. Павлович В. Екатеринославская губерния // *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба.* – Т. XI. – СПб., 1862. – 293 с.
1269. Павловский И.Ф. Малороссийское козачье ополчение в 1812 году по архивным данным // *Киевская старина.* – 1906. – №9. – С.1–20; №10. – С.137–154.
1270. Павловский И.Ф. Полтава в начале XIX века // *Киевская старина.* – 1902. – №7–8. – С.111–164; №9. – С.293–318.
1271. Падейский Н. Финансы России на рубеже XVIII – XIX столетий // *Советские финансы.* – №6. – 1944.
1272. Пайпс р. Россия при старом режиме. – М.: Независимая газета, 1993. – 414 с.
1273. Палієнко М.Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – 384 с.
1274. Патлаевский И.Ю. Курс финансового права. – Одесса: Тип. "Одес. вестн.", 1885. – 411 с.
1275. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. – Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. – 311 с.
1276. Петренко О. Громадська селянська адміністрація в панських маєтках Східного Поділля наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. // *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* – Вип.VII. – Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С.82–91.
1277. Петков С.В. Правові основи формування багатонаціонального складу населення України. — Сімферополь, 2001. — 112 с.
1278. Підпригора О.А. Музиченко П.П. Магістрат // *Юридична енциклопедія : В 6 т. /редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т.3. – К.: «Укр. енцикл.», 2001. – С.545–546.*
1279. Підприємництво Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XX ст. / Упорядники А.В. Бойко, Л.М. Маленко, Ф.Г. Турченко та ін. – Запоріжжя, 1995. – 95 с.
1280. Пірко В. Військово-землеробські поселення на Півдні України у XVIII ст. – Донецьк, 1993. – 64 с.

1281. Погребинский А.П. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). – М.: Госфиниздат, 1954. – 268 с.
1282. Подати // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т.24. – СПб., 1898. – С.43-44.
1283. Податные состояния. // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т.24. – СПб., 1898. – С.46-47.
1284. Покровский С.П. Министерская власть в России. – Ярославль, 1906.
1285. Положение об акцизе с хлебного вина и о питейном сборе с мест раздробительной продажи питей в губерниях: Виленской, Гродненской, Минской, Ковенской, Витебской, Могилёвской, Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской, Полтавской, Харьковской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской и в области Бессарабской. – СПб., 1849. – 51 с.
1286. Поляков В.Л. Таможенная политика царского правительства и ее влияние на развитие отечественной промышленности в период разложения феодальной системы (конец XVIII – первая четверть XIX века). – Л., 1976.
1287. Посохов С.І., Ярмиш О.Н. Генерал-губернатори //Юридична енциклопедія: В 6 т. /редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т.І. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – С.563.
1288. Постников В. Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. – М.: Типо-лит. Кушнерова, 1891. – 392 с.
1289. Потанин В.В. Экономическая политика царского правительства после Крымской войны (1856-1858 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л.: ЛГУ, 1966. – 15 с.
1290. Пояснительная записка о работах по соглашению оценок государственных имуществ между губерниями // Комис. высочайше учрежденная для улучшения системы податей и пошлин. – СПб., 1860. - 112 с.: табл.
1291. Правила приема в казну серебряной и медной монеты от содержателей питейных сборов с 1831 по 1835 год по привилегированным и Сибирским Губерниям, по городу Одессе и с земель Черноморских казаков: Сенатский, 24 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3747. – С.664–665.
1292. Правилова Е.А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801-1917. – М.: Новое издательство, 2006.-456 с.
1293. Предварительное положение о земских повинностях // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21737. – С.1011–1016.
1294. Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского. – СПб.: Изд. Ф.Павленкова, 1886. – 380 с.
1295. Прошение нежинских купцов и мещан о воспрещении польским и австрийским евреям розничной торговли на ярмарках в Малороссии. 1797 г. в июле // Киевская старина. – №7/8. – 1902. – С.12-15.
1296. Прошение сотников Черниговского полка о козачьих обидях, поданное имп. Елизавете в 1744 г. / Оттиск из Киевской Старины. Изд. В.Модзалевского. – К.: Тип. Г.Т. Корчакъ-Новицкаго, 1894. – 20 с.
1297. Пузаков В.В. Княжеское и государственное хозяйство на Руси X–XII вв. в отечественной историографии XVIII – начала XX в. : Учебное пособие. Ижевск: Изд-во Удм. ун-та, 1995. – 194 с.
1298. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. К.: Вища школа, 1988. - 142 с.
1299. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов. — М.: ИНФРА-М, 1996. – 192 с.
1300. Пушкин А.С. Сочинения в 3-х т. – Т.2. – М., 1986. - С.189.
1301. Рау К.Г. Основные начала финансовой науки / Пер. с нем. Под ред. Лебедева В.Л. В 2-х т. Т. I. – СПб.: Тип. Майкова, 1867. – 212 с.

1302. Рау К.Г. Основные начала финансовой науки / Пер. с нем. Под ред. Лебедева В.Л. В 2-х т. Т. II. – СПб.: Тип. Майкова, 1868. – 318 с.
1303. Реестр о мещечках Полтавской и Черниговской Губерний, в коих, на основании изданного о Евреях в 9-й день Декабря 1804 года Положения и Высочайшего указа от 13 мая 1822 года, могут они пользоваться правом питейной продажи, 16 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3664. – С.617–620.
1304. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1999. – №3. – С.15.
1305. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Інститут історії України НАН України. – К., 2003. – 340 с.
1306. Репнин Н. Краткая записка о малороссийских козаках // ЧОИДР. – Т.2. – 1864. – С.85–135.
1307. Риси́ч Й, Новосад Б., Морозов О. Історія митної справи та митної політики в Україні. – Дніпропетровськ, 2000. – 67 с.
1308. Ригельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994. – 678 с.
1309. Ровинский Н.Н. Местные бюджеты дореволюционной России. //Советские финансы. – 1946. – №6. – С.33–38.
1310. Российское законодательство X – XX веков. В девяти томах. Т.7. Документы крестьянской реформы. – М.: Юрид. лит., 1989. – 816 с.
1311. Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В.П. Семёнова. – Т.7. Малороссия. – СПб.: Издание А.Ф. Девриена, 1903. – 518 с.
1312. Ростунов И.И. Генералиссимус Александр Васильевич Суворов: Жизнь и полководческая деятельность. – М., 1989. - 496 с.
1313. Рутковский Я. Экономическая история Польши. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1953. – 427 с.
1314. Рыбаков Ю.Я. Промышленное законодательство России первой половины XIX века (источниковедческие очерки). – М.: Наука, 1986. - 214 с.
1315. Рындыонский П.Г. Гильдейская реформа Канкрин 1824 г. // Исторические записки. – 1952. – №10. – С.110–139.
1316. Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. /Под ред. доктора исторических наук А.П.Игнатенко. – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн: Нар. асвета, 1978. – 399 с.
1317. С[тороженко] Н. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. – 1897. – №4. – С.124 - 156; №6. – С.460-483; №10. – С.115–131; №11. – С.143–156; №12. – С.332–350.
1318. Савченко І.В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775-1822).): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2004. - 199 с.
1319. Сакович В.А. Государственный контроль в России. Его история и современное устройство в связи с метной системы, кассового порядка и устройства государственной отчетности. – Ч.1. – СПб., 1896. – 358 с.
1320. Саксонов В.Б. Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII століття): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2004. - 201 с.
1321. Сапилов Е.В. Государственные органы управления финансами России / Ин-т экономики РАН. Центр информации. – М., 2000. – 162 с.
1322. Сборник государственных знаний. – Т. 1 / Под ред.: В.П. Безобразов. – СПб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1874. – 469 .
1323. Сборник государственных знаний. – Т. 2 / Под ред.: В.П. Безобразов. – СПб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1875. – 785 .

1324. Сборник государственных знаний. – Т. 3 / Под ред.: В.П. Безобразов. – СПб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1877. – 428 .
1325. Сборник государственных знаний. – Т. 4 / Под ред.: В.П. Безобразов. – СПб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1877. – 506 .
1326. Сборник государственных знаний. – Т. 5 / Под ред.: В.П. Безобразов. – СПб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1878. – 460 .
1327. Сборник государственных знаний. – Т. 6 / Под ред.: В.П. Безобразов. – СПб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1878. – 476 .
1328. Сборник государственных знаний. – Т. 7 / Под ред.: В.П. Безобразов. – СПб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1879. – 522 .
1329. Сборник государственных знаний. – Т. 8 / Под ред.: В.П. Безобразов. – СПб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1880. – 477 .
1330. Сборник постановлений по управлению государственных имуществ. – Т.2. – СПб., 1850. – 786 с.
1331. Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России / Под ред. В.И.Покровского. – Т.1. – СПб.: Типо-литография М.П.Фроловой, 1902. – 331 с. (Дополнения 212 с).
1332. Свод уставов о повинностях // Свод законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Павловича составленный. – Т.4. – СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1842. – 403 с.
1333. Селецкий П.Д. Записки Селецкого П.Д. // Киевская старина. – 1884. – №2. – С.247–296; №3. – С.443–464; №4. – С.609–643; №5. – С.77–87; №6. – С.239–266; №7. – С.485–504; №8. – С.609–629; №9. – С.82–103.
1334. Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века. – Т.1. – СПб., 1888.
1335. Семевский М.И. Записка о финансах, политике и торговли Российского государства в 1810 году. – М.: Университетская типография, 1869. – 23 с.
1336. Семенкова Т.Г. Академик финансового права // Финансы. – 1993. – №2 – С.77.–80.
1337. Семенкова Т.Г. Е.Ф. Канкрин и финансы России // Финансы СССР. – 1991. – №10. – С.40–44.
1338. Семенкова Т.Г. Финансовые реформы М.Н. Сперанского // Финансы СССР. – 1989. – №4. – С.59-65.
1339. Семенов А. Изучение исторических сведений о Российской внешней торговле и промышленности с половины XVII – го столетия по 1858 год. – Ч.2. – СПб.: Типография II – го отделения собственной Его Импер. Велич. Канцелярии, 1859. – 376с.
1340. Сидоренко Г.Д. Значение рекрутской повинности в ряду систем формирования и комплектования войск. – К., 1869.
1341. Сидоренко Г.Д. Исторический очерк налогов на сахар в России // Киевские унив. изв., 1872.
1342. Сидоренко Г.Д. Финансовое право. – Житомир, 1887.
1343. Систематический сборник узаконений (2500 статей) для чинов городской полиции, составленный из 15 томов «Свода законов...», по изданиям и продолжениям 1857 – 1887 годов. / Сост. Ив.Чулков. – М.: Тип. Снегеревых, 1889. – 280 с.
1344. Скалон В. Земские финансы // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. 12а. – СПб., 1894. – С.514.
1345. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. I. – Одесса, 1850. – 364 с.
1346. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. II. – Одесса, 1853. – 552 с.

1347. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1731-1823. – Ч.І. – Одесса, 1836. – 288с.
1348. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1731-1823. – Ч.ІІ. – Одесса, 1838. – 349 с.
1349. Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
1350. Слабеев І.С. 3 історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України) XVIII– перша половина XIX ст. – К., 1964.
1351. Слабченко М. Військові поселення на Україні. – Т.1. – С.83-93.
1352. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т.1. – Х.: Державне видавництво. – 318 с.
1353. Словарь юридических и государственных наук. Под ред. А.Ф.Волкова и Ю.Д. Филиппова. – СПб, 1901.
1354. Служба государственная. // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т.30. – СПб., 1900. – С.436-442.
1355. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. – Харьков: Харьковское книжное изд-во, 1964. – 460 с.
1356. Смелкин И.К. Откупная система в дореволюционной России: Автореф. дис. ... канд. юридич. наук. – М.: МГУ, 1989. – 24 с.
1357. Смолій В.А. Українська козацька держава // Український історичний журнал. – 1991. – №4. – С.
1358. Собственноручное наставление Екатерины II князю Вяземскому при вступлении им в должность генерал-прокурора // Сборник Русского исторического общества. – Т.7. – СПб., 1871. – С.345–349.
1359. Современная финансовая теория и наш государственный бюджет //Труды Императорского Вольного Экономического Общества. – 1862. – № 10,12.
1360. Соколов Н. Как собираются крестьянские недоимки и почему они накаплиются? // Жизнь. – 1897. – №24. – С.33–40.
1361. Соловьев С.В. Сочинения. В 18 кн. – Кн.Х. – Т.19–20. – М.: Мысль, 1993. – 751 с.
1362. Соловьев Я.В. Министерство финансов Российской империи в 1858-1903 гг. : организация и функционирование: Дис. на соиск. учен. степени кан. ист. наук. – М.: Моск. гос. обл. ун-т, 2003. – 393 с.
1363. Софроненко К.А. Малороссийский приказ русского государства второй половины XVII и начала XVIII века. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1960. – 179 с.
1364. Сперанский М. О военных поселениях. – СПб., 1825.
1365. Сперанский М.М. План финансов // У истоков финансового права. – М.: Статут, 1998. – С.19–106.
1366. Сперанский М.М. Проекты и записки. Под ред. С.Н.Валка. – М., 1961.
1367. Список гражданским чинам первых четырех классов на 1853 г. Исправлен на 20 декабря 1853 г. – Ч.І–ІІ. – СПб., 1853.
1368. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1968. – 483 с.
1369. Стельмах В.С., Д'яконова І.І., Сало І.В., Сенищ П.М., Соколенко Т.І. Фінансово-кредитна система України-Росії (XVIII–XX ст.) – Суми: Слобожанщина, 2000. – 312 с.
1370. Степанов В.Л. Министр-либерал // Финансы. – 1994. – №2. – С.65–77.
1371. Степанов В. Н.Х.Бунге: Взгляды и деятельность (к вопросу о социально-экономической политике самодержавия во второй половине XIX в.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М.: МГУ, 1988. – 24 с.
1372. Степанов В.Л. Н.Х.Бунге: Судьба реформатора. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1998. – 398 с.
1373. Степанов М. Финансовые системы Англии, Франции и России. – М., 1868.

1374. Стрельський В.І. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року. Стенограма публічної лекції. – К.: Товариство для поширення політичних та наукових знань Української РСР, 1953. – 32 с.
1375. Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР. – М.: Наука, 1966. – 514 с.
1376. Субботин А.П. Обзор литературы по вопросу о прямом обложении и пошлинах. – СПб., 1879.
1377. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К.: Либідь, 1994. – 240 с.
1378. Судейкин В.Т. Замечательная эпоха в истории русских финансов. (Очерк экономической и финансовой политики Н.Х. Бунге и И.А. Вышнеградского). – СПб. 1886.
1379. Сухонин П.П. Листки из далекого прошлого // Колосъ. – №3. – 1885.
1380. Тарасов И.Т. Очерк науки финансового права // Финансы и налоги: очерки теории и практики. – М.: Статут (в серии «Золотые страницы финансового права России»), 2004. – С.47–376.
1381. Тарле Е.В. Сочинения. – Т.VIII. – М.: Издательство АН СССР, 1959. – 561 с.
1382. Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1890. – 252 с.
1383. Тимофеев В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. — К.: “Наукова думка”, 1984. - 219 с.
1384. Толстой Д. История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины Екатерины II. – СПб.: Тип. К. Жернакова, 1848. – 272 с.
1385. Троицкий С.М. Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке. – М.: Наука, 1966. – 275 с.
1386. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной имп. Русским географическим обществом. Юго-запад. отд. Материалы и исследования. Собранные П.П. Чубинским. – СПб, 1872. – Т.6. – 406 с.
1387. Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь: Таврия, 1990. – 96 с.
1388. Тургенев Н.И. Опыт теории налогов. //У истоков финансового права. – М.: Статут, 1998. – С.109–274.
1389. Условия для содержания питейных сборов в 28 Великороссийских губерниях и Кавказской области с 1839 по 1843 год, 10 июня 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11313. – С.783–865.
1390. Условия для содержания питейных сборов в городе Одессе с его окрестностями с 1823 по 1827 год, 23 июня 1822 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29080. – С. 289–299.
1391. Условия для содержания питейных сборов в городе Одессе с его уездом с 1831 по 1835 год, 16 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3664. – С.607–617.
1392. Условия для содержания питейных сборов в городе Одессе с его уездом с 1839 по 1843 год, 17 июня 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11346. - С.981-990.
1393. Условия для содержания питейных сборов в городе Одессе с его уездом с 1843 по 1847 год, 16 июня 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15757. – С.665-675.
1394. Условия для содержания питейных сборов с 1835 по 1839 год в казенных селениях Полтавской, Черниговской, Киевской и Слободско-Украинской губерний, 21 июня 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – Отд.1. – № 7211. – С. 649 - 651.

1395. Условия для содержания питейных сборов с 1839 по 1843 год в казенных селениях Полтавской, Черниговской, Киевской и Харьковской губерний, 10 июня 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11315. – С.895 - 897.
1396. Условия на новый с 1811 по 1815 год питейных откуп по городам, в губерниях: Полтавской, Черниговской, Слободско-Украинской, Виленской, Гродненской, Волынской, Минской, Витебской, Могилёвской, Киевской и Подольской, да по отчисленным от Слободско-Украинской к Воронежской губернии, 8 декабря 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №24455. – С. 476-481.
1397. Условия на питейный и пошлинный с 1815 года откуп по Екатеринославской, Херсонской и Таврической губерниям, 26 октября 1814 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25720. – С. 1064-1076.
1398. Условия на питейный откуп в Черниговской, Полтавской и семи Западных губерниях, с 1843 по 1847 год, 16 июня 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15752. – С.568-595.
1399. Условия на питейный откуп с 1 января 1823 по 1827 год в двух малороссийских и семи западных губерниях, 23 июня 1822 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29078. – С. 274 - 289.
1400. Условия на питейный откуп с 1 января 1839 по 1843 год в округах военных поселений Екатеринославской, Херсонской, Харьковской и Могилёвской губерний, 17 июня 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11347. – С.990.
1401. Условия на питейный откуп с 1831 по 1835 год в округах военных поселений Екатеринославской, Херсонской, Слободско-Украинской и Могилёвской губерний, 16 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3664. – С.620.
1402. Условия на питейный откуп с 1835 по 1839 год в округах военных поселений Екатеринославской, Херсонской, Слободско-Украинской и Могилёвской губернии, 21 июня 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – Отд.1. – № 7212. – С. 651.
1403. Условия на питейный откуп с 1843 по 1847 год в округах военных поселений: Екатеринославской, Херсонской, Харьковской, Могилёвской, Киевской и Подольской губерний, 16 июня 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15755. – С.661-662.
1404. Условия на питейный откуп с 1-го января 1819 по 1823 год в двух Малороссийских и семи Западных губерниях, 1 января 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27212. – С. 37-47.
1405. Условия на питейный откуп с 1-го января 1831 по 1835 год в двух Малороссийских и семи Западных Губерниях, 16 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3664. – С.589–607.
1406. Условия на питейный откуп с 1-го января 1835 по 1839 год в двух Малороссийских и семи Западных губерниях, 21 июня 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – Отд.1. – № 7210. – С. 622-649.
1407. Условия на питейный с 1815 по 1819 год откуп по всем губернским и уездным, штатным и заштатным городам, в губерниях: Полтавской, Черниговской, Слободско-Украинской, Виленской, Гродненской, Волынской, Минской, Витебской, Могилёвской, Киевской и Подольской, да по отчисленным от Слободско-Украинской к Воронежской губернии, 24 октября 1814 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25717. – С. 1049–1056.

1408. Условия на содержание питейных сборов в городе Одессе с его уездом с 1835 по 1839 год, 21 июня 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – Отд.1. – № 7209. – С. 612-622.
1409. Условия на содержание питейных сборов в трех Новороссийских губерниях и Бессарабской области с 1 января 1835 по 1839 год, 21 июня 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – Отд.1. – № 7208. – С. 571-612.
1410. Условия на содержание питейных сборов в трех Новороссийских губерниях, с 1 января 1819 по 1823 год, 1 января 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27210. – С. 3-21.
1411. Условия на содержание питейных сборов в трех Новороссийских губерниях с 1 Января 1823 по 1827 год, 23 июня 1822 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29077. – С. 254 - 274.
1412. Условия на содержание питейных сборов в трех Новороссийских губерниях с 1 января 1831 по 1835 год, 16 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3664. – С.560-589.
1413. Условия на содержание питейных сборов в трех Новороссийских губерниях с 1 января 1839 по 1843 год, 17 июня 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11344. – С.914-960.
1414. Условия на содержание питейных сборов в трех Новороссийских губерниях, с 1843 по 1847 год, 16 июня 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15753. - С.595-640.
1415. Условия на содержание питейных сборов, с 1843 по 1847 год в казенных селениях: Полтавской, Черниговской, Киевской и Харьковской губерний, 16 июня 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15756. – С.662 - 665.
1416. Условия питейный откуп с 1 января 1839 по 1843 год в двух малороссийских и семи западных губерниях, 10 июня 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11314. – С.865-895.
1417. Устав государственной комиссии погашения долгов: Манифест, 16 апреля 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – №26791. - С.192.
1418. Устав о питейном сборе и учреждение для управления питейного сбора в 29 великороссийских губерниях, на основании устава: Манифест, 2 апреля 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – № 26764. – С. 134-172.
1419. Устав об управлении малороссийскими казаками: Высочайше утвержденный, 17 января 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – Отд.1. – № 6727. – С. 46 - 52.
1420. Учреждение таможенного управления по Европейской торговле, 24 июня 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 31. – № 24684. – С. 681-685.
1421. Филатова Е. Герцен и Огарёв о финансах царской России. //Советские финансы. – №12. – 1946. – С.34-38.
1422. Филиппов А.Н. Исторический очерк образования министерств в России // Журнал Министерства юстиции. – 1902. – №9-10.
1423. Финансовая политика в период 1861-1880 гг. – Б.м., б.г. — 34 с.
1424. Філіпюк А.Г. Російська колонізаційна політика у Правобережній Україні на рубежі XVIII - XIX ст. у сучасній історичній літературі // Наукові праці Кам'янець-Подільського педуніверситету: історичні науки. / Українська історіографія на рубежі століть: матеріали міжнародної наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 2001.

1425. Філоретова Л.М. Господарча діяльність Новоросійських військових поселень // Наукові записки з історії України. Збірник статей. – Вип.1. – Кіровоград: КДПУ, 1992. – С.103-112.
1426. Фінансове право: Підручник. / (Алісов Є.О., Воронова Л.К., Кадькаленко С.Т. та ін.); Керівник авт. колективу і відп. ред. Л.К. Воронова. – Х.: Фірма “Консум”, 1998. – 496 с.
1427. Франко І. Сила податкова Галичини // Зібрання творів. – Т.44. – Кн.1. – С.139.
1428. Фридман М.И. Винная монополия в России. – М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. – 560 с. (Серия: Экономическая история России).
1429. Хаеш А. Мертвые души из Сатанова. Генеалогические сведения в документах о холере 1830-1831 годов // <http://www.jewish-heritage.org/prep27.htm>
1430. Хижняков В. Черниговская старина (1765-1810 гг.): По архивным бумагам городской думы // Киевская старина. – №6. – 1899. – С.367-407.
1431. Хок С.Л. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России. 1861-1914 годы // Отечественная история. – 1996. – №2. – С.28–54.
1432. Хромов П.А. Экономическая история СССР: Первобытно-общинный и феодальный способы производства в России: Учеб. пособие для экон. спец. ун-тов. – М.: Высш. шк., 1988. – 272 с.
1433. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX - XX веках (1800-1917 гг.) – М.: Государственное издательство политической литературы, 1950. – 551 с.
1434. Циппеліус Райнгольд. Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів – Р. Корнута. – К.: Видавництво «Реферат», 2004. – 176 с.
1435. Кубенко В.Л. Етносоціальні процеси в Новоросійському військовому поселенні. 1817–1857 рр. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 6. – К., 2001. – С. 257–263.
1436. Черникова Н.В. Религиозная жизнь Российской империи глазами чиновника министерства внутренних дел // <http://www.sedmitza.ru/index.html?did=39657>.
1437. Чечулин Н.Д. Очерки по истории русских финансов в царствование Екатерины II. – СПб.: Сенат. Тип., 1906. – 386 с.
1438. Чичерин Б. Курс государственной науки: Общее государственное право. – Ч. 1. – М.: Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1894. – 492 с.
1439. Чорний В.Б. Україна і митна справа. – К.: КВЦ, 2000. – 349 с.
1440. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 1998. – 75 с.
1441. Шандра В.С. “...Настоящее положение малороссийских козаков” Всепадданійша доповідь 1836 р. генерал-губернатора В.В. Левашова Миколі І. // Архіви України. – 2003. – №1-3. – С.29–42.
1442. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – 427 с.
1443. Шарапов С.Ф. Деревенские мысли о нашем государственном хозяйстве. – М., 1886.
1444. Шванебах П.Х. Наше податное дело. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1903. – 203 с.
1445. Шмелев К.Ф. Финансовая политика дореволюционной России и Советского Союза: Ист.–экон. очерк. – М., 1926.
1446. Шмидт А. Херсонская губерния. – Ч.1. // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – Т.23. – СПб.: Тип. Калиновского, 1863. – 601 с.

1447. Шмидт А. Херсонская губерния. – Ч.2. // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – Т.23. – СПб.: Тип. Калиновского, 1863. – 874 с.
1448. Шолом-Алехем. Неунывающие. Рассказы. – М.: Художественная литература, 1965.
1449. Штейн Л. Финансовая наука. Государственное хозяйство. Вып. 1-й. – СПб., 1885.
1450. Шторх П.А. Материалы для истории государственных денежных знаков в России с 1053 по 1840 г. // Журнал министерства народного просвещения. – 1868, март.
1451. Щебальский П. Военные поселения и граф Аракчеев // Русский вестник. – 1871. – Т. 95. – № 10. – С. 485–536.
1452. Щерба Т. Структура прибутків та видатків бюджетів міського самоуправління Правобережної України в другій половині XIX ст. // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип. 12. – С. 113–125.
1453. Щербановская волость. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание. // Сборник Херсонского земства. – 1891. – № 2. – С. 3–19.
1454. Эринбург И.Г. Люди, годы, жизнь: Воспоминания. – Т.1. – М.: Советский писатель, 1990.
1455. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т.1. – Львів: Світ, 1990. – 319 с.
1456. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. – Варшава, 1934. – 175 с.
1457. Янжул И.И. История финансового права. – СПб., 1882.
1458. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М.: «Статут», 2002. – 555 с.
1459. Янжул И.И. Причины и последствия отмены соляного налога в Англии и России / В кн.: Очерки и исследования. Сб. статей. – Т.2. – М., 1884.
1460. Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – СПб., 1877 (2-е изд. – СПб., 1881).
1461. Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. 2-е изд. – СПб., 1881. – С. 70–71.
1462. Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. – Ч.1.: О географическом распределении государственных доходов в России. – Б.г., Б.м. – 236 с.
1463. Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных расходов в России. – К.: Тип. Императорского Университ. св. Владимира, 1897. – 584 с.
1464. Яценко В.Б. Інтеграційна політика російського уряду щодо козацтва слобідських полків в добу Єлизавети Петрівни // http://www.ukrterra.com.ua/review/223/yacenko_rosurjad.htm
1465. Ячменихин К. М. Финансирование и бюджет военных поселений в России // Вестник Московского университета. – Серия 8: История. – 1993. – № 2. – С. 35–44.
1466. Amburger E. Geschichte der Behördenorganisation Russlands, von Peter der Grossen bis 1917. – Leiden, 1966.
1467. Confino M. Systèmes agraires et progrès agricole. L'assolement triennal en Russie aux XVIII - XIX siècles. – Paris, 1969.
1468. Moraru A. Istoria românilor. Basarabia și Transnistria (1812-1993). Chișinău, 1995. – 316 p.

1469. Pintner W.M. The Social Characteristics the Early Nineteenth Centri Russian Burearacy. //Slawic Reviw. American Quarterly of Soviet and East European Studies. – Vol.29, 1970. – P.429–443.
1470. Pipes R. The Russian Military Colonies // J. of Modern History. – 1950. – Vol.22-23. – P.205–219.
1471. Raeff M. Understanding imperial Russia: State and society in the old regime. – N.Y., 1984. – 248 p.
1472. Saunders D. Russia in the age of Reaction and Reforms, 1801-1881. – Longman, 1992.
1473. Seton-Wotson H. The Russian Empire, 1801-1917. – Oxford.: Oxford University Press, 1967.
1474. Szwagrzyk J. A. Pieniądz na ziemiach Polskich X-XX w. – Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdańsk: Zarząd Narodowy imienia Ossolińskich wydawnictwo, 1973. – 360 s.
1475. Torke H.-J. Des russische Beamtentum in der erste des 19 Jahrhunderts. //Sonderdruck aus Forschungen zur Ostenropäischen Geschichte. – Bd. 13. – Berlin, 1967. – S.7–345.
1476. Velychenko S. Identities, Loyalties and Service in Imperial Russia. Who Administered the Borderlands? // Russian Review. – 1995. – №2. - P.188-208.
1477. Yaney G.L. The systematization of Rassian government: Social Evolution in the Aimastic administration of imperial Russia, 1711-1905. – Jlli., 1973. - 412 p.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абрамович Ю. · 221
Адамович С. · 223
Адріяс · 83
Александров Г.Н. · 121, 515
Алексеев М.М. · 251, 515
Алісов М. · 416
Аммон Г.А. · 20, 515
Ананьев Т.Б. · 601
Ананьич Н. І. · 31, 515
Андрієвський О. · 416, 515
Анненков М.М. · 328
Анучин С. · 238, 515,
Апанович О. · 49, 407
Апостол Д. · 54, 57
Аракчев О. · 121, 122, 123, 127, 357, 590,
591, 611
Арсеньев О. · 392
Астаф'єва Г. · 311
Астирев М.М. · 212, 213, 515
Атвуд · 319

Б

Багалій Д.І. · 262, 515,
Багалій-Татаринова О. · 121, 515
Базилевич С. · 75
Балановський М. · 223
Балашов О.Д. · 215, 216,
Бантиш-Каменський Д.М. · 48, 375, 515
Барклай-де-Толлі М. · 104, 180, 181
Барський А. · 223
Бартошек М. · 262, 516
Барятинський І.Ф. · 55
Басаласа О.В. · 317, 516
Безобразов В.П. · 15, 34, 516, 527, 605
Белоконський І. · 34, 516
Бельський К.С. · 12, 18, 20, 516
Беннігсен · 104
Бентам С. · 11
Бергштейн · 222
Берендтс Є.Н. · 19, 516
Берібс Р. · 403
Бернар І. · 182, 516
Бібіков Д.Г. · 204, 215, 489, 568

Білоконський І. · 34, 516
Білоусова Л.Г. · 182, 188, 516
Бларамберг · 180
Блех І. · 34, 151, 155, 389, 516
Бліох І.С. · 17, 87, 88, 100, 102, 104, 105,
106, 111, 116, 127, 145, 169, 186, 411,
413, 414, 415, 416, 417, 419, 421, 445,
458, 516
Блудов Д.М. · 215, 325, 369, 484, 487
Бовуа Д. · 32, 516
Богданов Л. П. · 121, 516
Бондаревський А.В. · 30, 31, 205, 214,
517
Борисенко В.Й. · 43, 45, 376, 377, 351,
517
Бородасвський · 195
Борщевський П. · 223
Бреневиц В. · 471
Бржеський М. К. · 25, 26, 208, 209, 233,
235, 265, 517
Бровков Я. · 435
Брок П.Ф. · 13, 151, 402, 421, 462, 463
Бронштейн Я. · 222
Брюховецький І. · 44, 49, 50, 137, 504
Бублик Д. · 290
Бублик Я. · 290
Булкін К. · 75
Богуміл О. · 537
Бунге М.Х. · 20, 156, 517, 606, 607
Бутович О.П. · 278
Бутовт-Андржейкович М.Ф. · 446

В

Вагнер А. · 410
Вайншток М. · 317
Валтер · 195
Валунна Е. · 331
Варадінов М. · 214, 517
Варшавчик М. · 7
Василенко М. · 253, 517
Васильєв О.І. · 33, 145, 151, 310, 549
Васильчиков А.І. · 410
Васильчиков І.В. · 167, 200, 458
Васильчиков І.І. · 462, 492, 494
Ваулін · 195

Величенко С. · 37, 517, 612
Величко С.В. · 41, 50, 376, 517
Вельяминов · 51, 53
Верменич Я.В. · 6, 60, 518
Вернадський. В. · 40, 41, 78, 162, 406, 518
Верстюк В.Ф. · 50, 58, 518
Верховський Х. · 222
Веселаго В.В. · 43, 44, 518
Вишневецький А. · 224
Вітте С.Ю. · 329, 434, 518
Власенко Д. · 224
Восійков Ф. · 81
Возгін В.Є. · 356, 518
Волков О.Ф. · 529, 606
Волков Є. · 68, 69
Волянський · 236
Воронцов М.С. · 124, 125, 126, 236, 321, 368
Воротіна Н.В. · 405, 518
Вронченко Ф.П. · 151, 412, 413, 419
Вяземський О.О. · 62, 606

Г

Гаврилов Д.П. · 448, 522
Гагарін · 145
Галпер · 318
Гаскет · 403
Гаторно · 319
Гвоздик-Пріцак Л. · 43, 523
Герасімова В.С. · 83, 523
Гершкович Я. · 224
Гессе П.І. · 168
Гирич · 27, 252, 528
Гільдербрант · 228
Гладкий · 194
Гладкий Й. · 250
Гладков · 92
Глоба І. · 90
Гоголь М. · 509
Голенищев-Кутузов-Смоленський М.І. · 103
Голікова М. · 291
Голобуцький В.О. · 45, 382, 340, 412, 523
Головачов А. · 25
Голубцов Ф.О. · 93, 151, 249, 570
Гончарук В.Я. · 21, 378, 379, 381, 397, 402, 523
Горлов І.Я. · 13, 523
Горобець В.Й. · 377, 523
Горобець В.М. · 50, 52, 58, 518, 523
Городиський · 75

Горчаков О.І. · 102
Горький М. · 20
Градовський О.Д. · 34, 145, 198, 448, 523
Градський · 194,
Грачов · 195
Гребеніщikov · 195
Гребінка Є. · 448, 523
Григоренко М. · 75
Грицак Я. · 4
Грушевський М.С. · 37, 43, 49, 523
Гудим-Левкович · 158, 195
Гур'єв Д.О. · 104, 105, 106, 151, 181, 182, 184, 185, 216, 218, 233, 265, 277, 278, 279, 280, 280, 281, 282, 380, 381, 389, 393, 394, 398, 408, 487, 555, 572
Гуржій І.О. · 30, 160, 201, 204, 254, 265, 267, 399, 523
Гуржій О.І. · 47, 55, 56, 59, 67, 523

Г

Грохольський М.М. · 91, 249

Д

Дашков Д.В. · 324
Де-Бре О. · 189, 190, 523
Деркач І. · 291
Дикторський Й. · 223
Дмитрієв І. · 389,
Дмитрієв О. · 381
Дмитрієв О.Л. · 38, 381
Дмитрієв С.С. · 179, 524
Довжук І.В. · 2
Долинний І. · 233
Домбра · 195
Донов М. · 435
Дружинін М.М. · 22, 29, 36, 190, 191, 198, 200, 258, 262, 267, 429, 495, 496, 497, 498, 524
Дружинін М.П. · 524
Дружиніна О.І. · 83, 84, 134, 183, 374, 524
Дюгамель К. · 33, 601
Дюк де Ришельє · 530, 538, 560

Е

Ельяшевич · 194
Еммі · 202
Енько-Доровський · 195
Ерінбург І.Г. · 611

Є

Єлизавета · 57, 58, 60, 377, 527, 603, 611

Єрмісон Я. · 317
Єрмолаєв В.М. · 47, 524,
Єрмоленко · 50
Єрошкін М.П. · 36, 145, 146, 152, 524
Єфремов · 195

Ж

Жвалюк В.Р. · 25, 35, 37, 38, 165, 231,
252, 409, 524
Жегулін 358
Желтухін П.Ф. 166, 234
Жилін П.А. 103, 524
Жилінський · 195
Жоравко Л. · 377
Жуков · 219, 288
Жуковский В.А. · 242, 420, 524
Жуковский М.М. · 217, 487
Журавльов 195

З

Заден Е. · 39
Зайончковський П.А. · 36, 152, 162, 524
Зайцев Ю · 525
Зайченко Ф. · 290
Закревський А.А. · 161, 215, 265, 479
Закутний Ф. · 224
Залозний Д. · 232
Залозний Максим · 295
Залозний Максим (син) · 295
Залозний Михайло · 295
Зальфельт Є. 179, 180,
Занделов В. · 213
Запорожчиха П. · 278
Захаров В.Н. · 21, 308, 323, 330, 524
Зашкільняк Л. · 524
Зверев · 81
Зевін Ц. · 403
Золотов В.А. · 183, 524
Зубов П.О. · 358, 359, 543, 596
Зусєвич · 234

І

Іваненко · 194
Іваницький. · 449
Іванов А. · 311
Іванський · 195
Ігляковський І. · 222
Ігнатович І.І. · 27, 524
Ізов · 369
Іловайський С.І. · 14, 15, 16, 142, 261, 524
Іоан IV · 405

К

Каблуков М.О. · 27, 416
Кавелін К.Д. · 35, 525
Кавелін С.П. · 27, 525
Кадьякаленко С.Т. · 610
Казін В.Х. · 275, 293, 525
Каличевський Ф. · 435
Каманін І. · 225, 526
Каменецкий Д. · 379
Каменецкий К.П. · 181
Каменський О. · 378
Кандаурова Т.М. · 121, 130, 525
Каневський · 76
Канкрін С.Ф. · 11, 12, 17, 20, 92, 93,
110, 124, 126, 128, 150, 151, 166, 183,
188, 200, 236, 238, 248, 260, 265, 266,
282, 283, 287, 288, 300, 301, 313, 314,
316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 324,
329, 330, 332, 333, 370, 381, 398, 408,
410, 411, 426, 427, 428, 450, 452, 453,
457, 458, 477, 510, 516, 526, 528, 601,
604, 605
Капелюшний В.П. · 2, 526
Капніст · 267
Каподістрія І. · 185, 363
Каразін В.М. · 261, 526
Карамалєя І. · 223
Карачинський · 195
Карнаухов І.П. · 229
Катерина II · 59, 62, 64, 67, 68, 74, 75, 80,
81, 86, 87, 88, 137, 142, 143, 145, 169,
220, 255, 273, 295, 306, 307, 309, 317,
331, 357, 359, 379, 416, 431, 434, 466,
468, 470, 505, 510, 515, 527, 606, 607,
610
Катеринич · 166
Кеппен П.І. · 9, 526
Кисельов П.Д. · 24, 29, 36, 189, 190, 190,
191, 197, 198, 199, 200, 201, 209, 262,
267, 268, 271, 289, 290, 497, 498, 501,
507, 524, 529
Кірсанова М. · 311
Клаус А. · 357, 526
Клепацький · 419
Клименко Г. · 166
Клоченко Ф. · 231
Ключевський В.Й. · 24, 31, 245, 526
Княжевич О.М. · 151, 152
Ковалевський · 206
Коваленко О. · 51, 526

Когут З. · 10, 48, 272, 282, 526
Козаченко А.І. · 47, 524
Козаченко В. · 224
Козир П. · 226
Козирєв В.К. · 526
Козирін А.Н. · 12, 20, 526
Козловський Я.І. · 35, 439, 526,
Козодавлев Й.П. · 215, 363, 364
Колесников · 194
Коллі Ж.–К. · 182, 516
Комстадіус К.Ф. · 124, 125
Кон · 318
Кондратенко Я. · 224
Конобус · 318
Коновцев · 426
Коркунов М.М. · 34, 527
Корнілов О.О. · 9, 88, 124, 217, 527
Короленко Б.А. · 84, 527
Король · 195
Корольов М. · 311
Костомаров М. І. · 27, 50, 527
Котляревський І. П. · 45, 46, 527
Кофман Ф.З. · 343
Кочубей В. П. · 185, 215, 389, 437
Кочуков · 195
Кравченко В.Н. · 225
Красинський · 181
Красногразов · 84
Краузе · 28
Крижановський І. · 223
Крижановський Т. · 224
Кропотов М. · 27, 527
Кулешиха Є. · 278
Кулішер Й.М. · 21, 527
Куприц Н.Я. · 33, 527
Куракін О.Б. · 145, 215, 469, 470, 479
Куредя Р. · 75
Куриленко Т. · 212
Кучерявенко Н.П. · 21, 527
Кушнірев А.С. · 229

Л

Лаворка · 403
Лазанська Т. І. · 31, 255, 256, 272, 273,
274, 275, 276, 289, 528
Лазарєв Г. · 391
Лазарєв С. · 311
Ламбе · 93
Ландер · 319
Лановик Б.Д. · 527
Ланський В.С. · 217, 366,

Ланський С.С. · 217, 363, 492, 494
Лапшин С. · 58, 527
Ласкавець · 195
Лауниц фон В.Ф. · 491
Лацинников · 194
Лебедев В.Л. · 13, 603, 604
Лебедев В. · 311
Лебедев В.О. · 14, 15, 20, 118, 129, 169,
176, 179, 191, 271, 527, 528
Левашов В.В. · 103, 236, 276, 283, 286,
287, 298, 408, 561, 610,
Левицький О. · 27, 252, 528
Левічева І.М. · 20, 528
Лейбович М. · 224
Лейзерович М. · 224
Леонсон · 403
Лизогуб С. · 377
Липовська Т.Д. · 120, 121, 128, 528
Литовченко А. · 290
Лобанов-Ростовський Д.І. · 282, 426
Лобанов-Ростовський Я.І. · 275, 277, 278
Лобас Т.В. · 21, 528
Логичев А. · 465
Лодигенський К. · 184, 528
Локоть Т.В. · 89, 90, 110, 528
Ломоносов М.В. · 34
Лопухін П. · 332, 389
Лосєв · 194
Лохвицький О. · 33, 195, 528
Лошкарєв · Г.С. · 267
Лупул-Зверев В. · 81
Лучинський Ф.Я. · 528
Любомирський Й. · 234
Львов Д. · 19, 27, 529

М

Мавросні · 84
Мазєпа І. · 47, 50, 137, 504
Майбурд С.М. · 528
Майєр Ф. · 22, 23, 528
Макаренко М. · 213
Макаров О. · 311
Малахов · 194
Малинова П.Г. · 182, 188, 516
Манвелов · 388
Марков К. · 311,
Марков Л.М. · 182, 183, 528
Марциновський П.Н. · 83, 528
Марчевський Г. · 224
Маслов Д. · 152
Мельгунов · 142

Мельник М. · 224
Ментусь Ф. · 337
Меншиков О.Д. · 52, 53, 255
Мечников · 265, 266
Мечников І. · 129,
Мещерський В.П. · 343
Миклашевський І. · 403
Микола І · 34, 36, 37, 38, 103, 110, 111,
124, 127, 129, 138, 139, 190, 201, 217,
219, 226, 227, 228, 236, 243, 250, 265,
266, 268, 276, 283, 284, 286, 286, 290,
299, 302, 304, 321, 323, 325, 326, 328,
333, 334, 335, 340, 352, 369, 370, 373,
398, 407, 408, 411, 415, 416, 420, 427,
427, 433, 446, 449, 450, 452, 258, 460,
479, 485, 487, 490, 490, 497, 500, 505,
507, 523, 529, 605, 610
Милорадович П. · 348, 379, 580
Милорадович Г. · 53
Миргородський · 194
Миронов Б.М. · 36, 529
Михайловський С.М. · 239
Міллер О. · 332, 529
Міллер Г.Ф. · 58, 332, 529
Мільгаузен Ф.Б. · 13, 529
Міньченко · 195
Містюшина Ф. · 311
Міхельсон І. · 350
Міценшахор З. · 222
Моберлі · 319
Могилевський · 344
Модзалевський · 194
Модзалевський В. · 57, 603
Мойхер-Сфорім М. · 342, 530
Молчанов · 195
Молчановський М. · 466, 467, 529
Мордвинов М.С. · 11, 106, 517, 529
Мордухович З. · 473
Морякова О.В. · 36, 37, 38, 529
Мотай А. · 311
Музиченко П.П. · 226, 602
Муравйов М.Н. · 191

Н

Нагреліна А. · 311
Наполеон · 18, 184, 274, 277
Неводавський Ф. · 223
Нессельроде К. · 185
Неупокоев В.І. · 19, 31, 200, 201, 529
Нечасв · 468
Нечай Н.В. · 22, 427

Нікітський О.О. · 19, 529
Новосельський · 410
Норов · 13
Носань Г. · 75
Носова Г.В. · 317, 516
Нусинов І.М. · 342, 530

О

Оболєнський Л. · 19, 600
Оболонський · 195
Озеринський Б. · 222
Озеров І.Х. · 17, 18, 19, 199, 207, 529,
600, 601
Олександр І · 11, 88, 94, 100, 101, 103,
104, 105, 121, 124, 153, 158, 182, 184,
186, 216, 236, 241, 258, 277, 278, 279,
280, 291, 314, 319, 332, 336, 364, 366,
383, 386, 422, 428, 435, 437, 438, 439,
440, 441, 468, 469, 470, 471, 474, 476,
537
Олександр II · 13, 14, 34, 118, 119, 134,
137, 150, 291, 402, 492, 502, 512, 513
Олександр III · 343
Олещенко І. · 212
Олійник О.Л. · 46, 601
Олсуф'єв · 60, 599
Ольшевський · 195
Онегін С. · 10
Опочинін · 363
Орлик В.М. · 2, 21, 38, 77, 78, 81, 238,
297, 371, 510, 601, 602
Орлик С.В. · 602
Орнатський С. · 27, 33, 602
Оробиович · 223
Осокін С.Г. · 13, 602

П

Павло І · 85, 88, 145, 157, 176, 177, 205,
222, 236, 245, 246, 296, 297, 309, 406,
422, 467, 494
Павловський І.Ф. · 221, 275, 276, 277,
602
Пайпс Р. · 9, 602
Палієнко М.Г. · 602
Панін М.І. · 79, 545
Панін П.І. · 60, 78, 79, 545, 600
Панкрат'єв П.П. · 158, 473
Панфілов І. · 311
Панченко · 195
Патлаєвський І.Ю. · 19, 602
Пашутін О.М. · 337, 602

Пашенко А. · 83
Пдпович С. · 224
Перепилиця А. · 226
Перетц · 407, 527
Перовський · 318
Перовський Л.О. · 215, 458, 491
Пестель І. · 389
Петренко О. · 32, 602
Петро І · 20, 26, 32, 39, 41, 42, 44, 63, 108,
112, 114, 192, 241, 319, 327, 332, 397,
402, 426, 529
Петро ІІ · 43, 44
Петров Ю.А. · 21, 306, 323, 330, 524
Печерин Я.І · 104
Пилипенко І. · 75
Пильник Г. · 226
Пирогський · 104
Підвисоцький · 195
Підв'ячий П. · 221
Підпригора О.А. · 226, 602
Плотников В. · 245
Повало-Швийновський · 158
Погребінський О.П. · 19, 25, 87, 94, 104,
252, 393, 404, 603
Поздунін · 195
Покровський С.П. · 35, 603
Полуботок П. · 51, 526
Попандопуло · 188
Попелишко Ф. · 213
Попов В. · 389
Попова О.М. · 516
Посохов С.І. · 215, 603
Потанін В.В. · 20, 603
Потоцький М. · 43, 361
Правілова К.О. · 17, 603
Прилепко М. · 245
Протасов · 38
Протопотоцький · 361, 547
Пушкарьова В.М. · 20, 38, 270, 603
Пушкін О.С. · 10, 603

Р

Рабинович І. · 337
Рабінович (Шолом-Алейхем) Ш. · 19,
342, 343, 611
Ракушка-Романовський Р. · 49
Распопова · 465
Рау К.Г. · 13, 603, 604
Рахманов Г.М. · 102
Ресент О.П. · 2, 5, 9, 40, 277, 604
Рездер А. · 474

Ремезовський К. · 224
Репнін М.Г. · 27, 282, 283, 285, 286, 287,
442, 479, 582, 604
Рибаків Ю.Я. · 412, 604
Рибальський Г. · 223
Рибінський Л. · 403
Римський-Корсаков А.П. · 28, 267, 298
Риндзюньський П.Г. · 317, 529, 604
Рисіч Й. · 604
Рігельман О.І. · 51, 54, 55, 376, 604
Рікардо Д. · 10
Ровинський М.М. · 19, 604
Рогальов · 476
Рогачеський Г. · 308
Рогожин А.Й. · 56, 525
Розен Ф.Ф. · 195, 356
Розумовський К.Г. · 58
Романов О. · 308
Романови · 2, 6, 23, 25, 30, 37, 46, 86, 103,
110, 214, 240, 242, 273, 277, 297, 305,
330, 332, 367, 410, 430, 445, 468, 489,
508, 511, 512, 513, 514, 529
Ромашевський · 195
Ростунов І.І. · 81, 604
Рудзевич · 195
Румянцев М. · 145
Румянцев С. · 360
Румянцев-Задунайський П.О. · 59, 63
Рутковський Я. · 43, 604
Руцький · 194
Рябцевич В.М. · 43, 604

С

Савченко І.В. · 79, 82, 85, 604
Сакович В.О. · 150, 604
Саксонов В.Б. · 77, 79, 83, 84, 604
Салтиков І.П. · 331
Самойлович І. · 47, 137, 376, 504
Сангушко · 297
Сандерс Д. · 9
Сапілов Є.В. · 36, 329, 604
Сасюк Ф. · 221
Сахновський · 195
Семевський В.І. · 24, 27 605
Семевський М.І. · 605
Семенкова Т.Г. · 20, 317, 605
Семенов В.П. · 406, 409, 415, 605
Сергієнко В. · 291
Сергієнко Т. · 291
Сергієнко Г. · 291
Сигізмунд Август · 406

Сидоренко Г.Д. · 306
Силич · 195
Синельников М.М. · 462
Синельников Я. · 221
Сиротін М. · 311
Скаочка М. · 223
Скалон В. · 234, 605
Скальковський А.О. · 8, 46, 78, 82, 605, 606
Скоропадський І. · 47, 137, 377, 504
Слабченко М.Є. · 121, 122, 606
Слепньов · 194
Слепушкін · 194
Слюсарський А.Г. · 63, 406, 606
Сльозкин · 194
Смелкін И.К. · 20, 606
Сміт А. · 10, 11
Смолій В.А. · 48, 64, 606
Соколов · 195
Соколов Є. · 222
Соколов М. · 27, 606
Соколовський Ш. · 222
Соловійов І. · 311
Соловійов І. · 311
Соловійов С.В. · 53, 606
Сологуб · 194
Сорокін · 222
Софроненко К.А. · 606
Сперанський М.М. · 10, 11, 20, 32, 99, 100, 120, 147, 148, 185, 261, 262, 264, 383, 606,
Сташевський Є.Д. · 19, 28, 200, 203, 254, 606
Степанов В.Л. · 20, 156, 606
Степанов О.І. · 19, 515
Стороженко М. · 272, 273, 282, 604
Стратимирович · 476
Стрельський В.І. · 276, 607
Строганов О.Г. · 215, 267, 287, 289, 489
Строганова О.В. · 406, 518
Строганови · 405
Струмилін С.Г. · 19, 184, 314, 330, 607
Субтельний О. · 52, 607
Суворов О.В. · 81, 604

Т

Тальянський Г. · 324
Тарле С.В. · 243, 607
Татарінов В. О. · 515
Таций В.Я. · 56, 525
Твердянський П. · 224

Теністр · 318
Терський М.С. · 380, 399, 402, 403, 404, 607
Тетеря П. · 43
Тимченко Г. · 274
Тиртаков К. · 222
Толочко О.П. · 50, 58, 518
Топчієв · 195
Тормасов О.П. · 471, 576
Троїцький С.М. · 19
Трубецька Л. · 403
Тунманн · 83, 607
Тур В.Г. · 83, 523
Турчанинов П.П. · 218
Тутолмін П.В. · 216, 408, 571, 584, 594, 600

У

Ульянов В. (Ленін, Ільїн) В. · 18, 40, 525
Унтилов З. · 213
Урсатія К. · 212
Усач С. · 221
Ушинський · 195

Ф

Фаринниченко Г. · 224
Фейган Є. · 403
Фененко · 194
Фесенкова С. · 311
Філатова О. · 609
Філінюк О.Г. · 37, 609
Філіппов О.Н. · 35, 609
Філоретова Л.М. · 123, 129, 130, 610
Франко І. · 430, 610
Френцдорф І.В. · 436, 467
Фрідман М.І. · 381, 610

Х

Хасш А. · 299, 300, 610
Хапилов С. · 33
Хижняков В. · 466, 610
Хільчевський · 195
Хмельницький Б. · 42, 43, 44, 45, 46, 49, 51, 53, 137, 274, 375, 504, 505, 518, 523
Ходоровський І. · 175
Хок С.Л. · 610
Хорват · 78
Хромов П.А. · 19, 610

Ц

Ценьковський Д. · 226

Ценьковський Г. · 226
Церела А. · 224
Цешковський · 92, 93
Цимбал М. · 224
Цимсен · 318
Циппеліус Р. · 610
Цирульников В. · 308
Цирульников Г. · 308
Ціціані · 188
Цубенко В.Л. · 128, 610

Ч

Чаликов · 93
Чарочний В. · 311
Чермантьєв · 194
Черникова Н.В. · 343, 610
Чернишов О.І. · 460
Чечулін М.Д. · 143, 610
Чижмовський І. · 75
Чистоганов О. · 221
Чорнобривець В. · 311
Чухненко О. · 397

Ш

Шагін-Гірей · 83
Шандра В.С. · 37, 38, 103, 215, 258, 276,
282, 283, 285, 286, 408, 470, 610
Шараваров С. · 311,
Шаховський · 60, 599
Шаццільо М.К. · 21, 306, 323, 330, 524
Шванебах П.Х. · 17, 610
Шебалевиц М. · 224
Шевченко-Малсенко М. · 449
Шевченко-Малсенко Т. · 449
Шегорцов І. · 231
Шенк К. · 275, 525
Шень Г. · 226
Шепелєв · 468
Шереметєв В.О. · 191, 290
Шибасєв · 194
Шилов Д.М. · 21, 151
Ширай С. · 446
Широкоград Л.Д. · 21
Шляхтич · 32, 516
Шмелєв Г. М. · 220, 295, 466, 515,
Шмелєв К.Ф. · 19, 610
Шмідт О. · 8, 78, 212, 263, 264, 610, 611
Шмулєвич Б. · 224
Шоріс Г. · 212
Штерич · 195
Штерн Б. 42

Штігліц · 407
Шторх П.А. · 611
Шувалов П.І. · 416

Щ

Щебальський П. · 121, 611
Щерба Т. · 31, 611
Щербина І. · 266
Щербина Ф. 231

Я

Яворницький Д.І. · 45, 406, 611
Язучевський · 195
Яковлев · 194,
Янев Г. · 38
Янжул І.І. · 3, 4, 16, 17, 100, 129, 405,
430, 611
Яніскульський · 194
Янсон Ю. Е. · 23, 24, 611
Ярмиш О.Н. · 215, 524, 526, 603
Яценко В.Б. · 60, 611
Ячменіхін К.М. 121, 611

А

Amburger E. · 39, 611

С

Confino M. · 32, 611

М

Moraru A. · 9, 611

Р

Pintner W.M. · 39, 612
Pipes R. · 612

R

Raeff M. · 39, 612

S

Saunders D. · 9, 612
Seton-Watson H. · 9, 612
Szwagrzyk J. A. · 43, 612

T

Torke H.-J. · 38, 612

Y

Yaney G.L. · 39, 612

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Австрійська імперія (Австро-Угорська імперія, Австрія) · 9, 86, 173, 183, 184, 430, 527, 572, 594
Азовська губернія · 169, 170, 172, 255
Азовське козаچه військо · 539
Азовське море · 172, 183, 536, 540,
Азовські порти · 535, 536, 541, 582
Алуштинська волость · 355, 500, 501
Алуштинське сільське товариство · 355, 356
Ананіїв, м. · 304
Ананіївська волость · 304
Ананіївський округ · 304, 498, 499
Ананіївський повіт · 212, 263
Англія · 18, 188, 606, 611
Арабатська застава · 176
Архангельська губернія · 25, 126, 328, 399, 425, 426, 451
Астраханська губернія · 270, 310, 328, 353, 370, 419, 425, 428, 451, 452, 495, 600
Ахтіарська митниця · 176, 177

Б

Байтальське сільське товариство · 212
Балаклава, м. · 329, 552, 557, 562, 563
Балта, м. · 486
Балтійське море · 586
Балтський повіт · 262
Бар, м. · 227
Бахмутський округ · 194
Бахчисарай, м. · 341
Бельське воеводство · 87
Бердичів, м. · 343
Бердичівська митниця · 185
Бердичівський повіт · 374
Бердянськ, м. · 328, 341, 523, 538, 540, 573, 574, 579, 599
Бердянська таможенна застава · 567
Березанський округ · 365
Бессарабська область (Бессарабія) · 9, 10, 80, 138, 139, 215, 346, 348, 369, 381, 399, 400, 401, 402, 419, 520, 531, 538,

543, 551, 554, 555, 558, 576, 588, 591, 592, 603, 609
Бешка, с. · 81
Білий Колодязь, м. · 403
Біловезька колонія · 363
Білозір'я, с. · 93
Білорусь (Білоруські губернії) · 91, 103, 126, 137, 234, 310, 315, 325, 330, 383, 407, 422, 432, 453, 456, 489, 505, 509, 512, 513, 526, 533, 537, 574, 580, 595, 599
Білостоцька область · 91, 103, 201, 234, 304, 315, 327, 425, 451, 454, 456, 519, 521, 523, 533, 561, 564, 580, 587
Бобруйськ, м. · 328
Бобруйськ, м. · 328
Богодухівський округ · 195
Богодухівський округ · 195
Борзна, м. · 442
Борзенський округ · 195
Брацлав, м. · 227
Брацлавщина (Брацлавське намісництво, Брацлавська губернія) · 82, 86, 157, 169, 175, 567, 584, 600
Бровари, м. · 449, 564
Буг, р. · 9, 80, 95, 107, 387, 542, 53, 566, 574, 578, 597
Бугатська митниця · 186

В

В'ятськ, м. · 356
В'ятська губернія · 74, 270, 399, 425, 426
Валахія · 80, 369
Валегуцулово, с. · 263
Валківський округ · 195
Васильків, м. · 471
Васильківський повіт · 390
Велика Олександрівка, с. · 497
Великоросійські губернії · 16, 21, 62, 353, 379, 386, 393, 394, 395, 398, 399, 400, 404, 405, 501, 502, 531, 536, 539, 542, 555, 561, 562, 565, 566, 590, 594, 607, 609
Веприк, с. · 206
Верблюжка, с. · 77, 132

Виборзька губернія (Виборзьке
намісництво) · 64, 67, 422
Вишва, с. · 497
Вишенки · 360
Військо Донське · 62, 245, 253, 405, 425,
426, 509, 556
Військо Запорозьське Низове · 45, 46, 77,
601
Війтовці, с. · 75
Віленська губернія · 91, 92, 103, 304, 326,
346, 348, 381, 383, 384, 399, 401, 425,
451, 453, 456, 459, 501, 520, 561, 587,
603, 608
Вітебська губернія · 103, 200, 247, 257,
304, 326, 328, 346, 348, 381, 383, 384,
399, 401, 425, 451, 453, 501, 520, 539,
540, 584, 599, 603, 608
Владимирська губернія · 261, 328, 399,
425, 425, 251, 459
Вовчанський округ · 195
Вознесенська губернія (Вознесенське
намісництво) · 82, 85, 309, 317, 543, 571
Волга, р. · 426
Волинь (Волинське воєводство
Волинське намісництво, Волинська
губернія) · 6, 68, 87, 91, 92, 93, 94, 103,
157, 169, 175, 178, 179, 199, 201, 202,
203, 204, 226, 227, 237, 247, 248, 249,
250, 254, 270, 271, 300, 303, 304, 315,
325, 316, 334, 346, 348, 364, 381, 382,
383, 384, 394, 396, 399, 401, 403, 407,
409, 422, 425, 446, 451, 453, 456, 456,
457, 460, 486, 501, 502, 507, 520, 525,
526, 531, 533, 534, 537, 549, 550, 558,
559, 561, 567, 568, 574, 577, 584, 585,
586, 587, 595, 596, 600, 603, 608, 624
Вологодська губернія · 258, 270, 399,
425, 426, 351
Володимир · 169, 227
Володимир-Волинськ · 237
Волочиськ · 169, 557, 169
Воронеж · 8, 468, 470, 470, 577, 598
Воронезька губернія (Воронезьке
намісництво) · 69, 74, 216, 235, 245,
257, 268, 269, 310, 363, 384, 399, 425,
434, 451, 608
Воронківський фільварк · 262, 274

Г

Гадяцький округ · 195
Гадяцький повіт · 205, 392

Гадяч, м. · 49
Гайворон, м. · 328
Гайсин, м. · 227
Галичина · 4, 228, 430, 610,
Гандабур, м. · 304
Герцеговина · 364
Гетьманщина · 10, 42, 43, 44, 45, 46, 48,
49, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 64,
67, 81, 137, 272, 273, 375, 379, 376, 377,
378, 504, 505, 523, 576, 624
Глемазів, м. · 75
Глухів, м. · 59, 442
Глухівський повіт · 205, 452
Гольдингенський прихід · 139, 599
Гонці, м. · 64
Городницький округ · 154
Городно, м. · 349
Григоріополь, м. · 387
Гродненська губернія · 91, 103, 304, 326,
340, 348, 381, 383, 384, 399, 401, 425,
451, 453, 456, 456, 497, 501, 520, 541,
561, 587, 603, 608
Грузія · 425, 426, 600, 624
Густинотроїцька волость · 205
Гусятин, м. · 600
Гусятинська митниця · 173, 184, 185

Д

Давидгороцький округ · 86
Данциг (Іданськ), м. · 186, 359
Деменський острів · 75
Десна, р. · 408
Димер, м. · 93
Динабург, м. · 328
Дівичі, с. · 75, 76
Дніпро, р. · 44, 50, 77, 170, 192, 408, 471,
474, 517, 528, 566, 574, 578, 597,
Дніпропетровськ, м. · 46, 184, 518, 529,
604, 606
Дністер, р. · 9, 80, 95, 175, 179, 387, 553,
566
Добротова, с. · 212
Домоткань, р. · 77
Дубно, м. · 227
Дубосари, м. · 95, 573
Дубосарська митниця · 173, 176, 177 572
Дубосарський округ · 572
Думбровицький округ · 86

Е

Естляндська губернія · 422, 582

Є

Євпаторійський округ · 579
Євпаторія · 309, 328, 329, 341, 546, 562, 563, 585
Єлісаветград, м. · 220, 298, 308, 311, 312, 324, 337, 473, 476, 491, 519, 520, 544, 567, 570, 588, 591, 593, 602
Єлісаветградська провінція · 78
Єлісаветградський повіт · 82
Єнікале, м. · 358, 368
Єнісейська губернія · 258, 451

Ж

Жванець, м. · 169
Жванецька митниця · 169
Житомир, м. · 40, 403, 486, 478, 487, 494, 554, 597, 605
Житомирська область · 40, 41
Житомирський округ · 86

З

Закавказзя · 21, 139, 189
Закавказький край · 530, 578
Закарпаття · 4, 625
Запорожжя · 45, 77, 140, 505, 517, 523, 526, 528, 529, 602, 604
Запорозька Січ · 53, 79, 81, 131, 272, 505, 515, 523
Заславль, м. · 227
Західна Україна · 6
Західні губернії · 201, 393
Звенигородка, м. · 473
Злодіївка, м. · 342
Зміївський округ · 195
Золотоніський округ · 194, 392

І

Іванівка, с. · 264
Іванівське сільське товариство · 498
Іващуки, с. · 56
Ізюмська фортеця · 63
Ізюмський округ · 195
Ізяславське намісництво · 86
Інгерманландія · 357
Інгул, р. · 77
Іркутськ · 182, 528
Іркутська губернія · 258, 310, 425, 426, 451, 590, 600
Ісаковецька митниця · 178

К

Кавказ (Кавказька губернія, Кавказька область) · 74, 126, 257, 288, 299, 353, 370, 419, 425, 426, 451, 595, 607
Кажанів, с. · 291
Казанська губернія · 74, 236, 269, 270, 310, 399, 425, 451, 459, 590
Казань, г. · 13, 19, 27, 478, 523, 528, 602
Калужька губернія · 74, 235, 269, 339, 425, 451, 459, 564
Канів, м. · 488
Капустинці, с. · 274
Карабазар · 341, 342
Кастілія · 332
Катеринослав, м. · 598
Катеринославський округ · 194
Катеринославщина (Катеринославська провінція, Катеринославське намісництво, Катеринославська губернія) · 31, 75, 75, 80, 82, 85, 102, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 120, 192, 235, 248, 257, 258, 259, 269, 271, 281, 309, 315, 317, 328, 331, 344, 348, 353, 369, 370, 371, 373, 374, 380, 381, 382, 386, 388, 393, 396, 398, 399, 401, 419, 425, 426, 443, 444, 451, 453, 457, 459, 496, 497, 502, 520, 525, 530, 532, 541, 543, 544, 557, 558, 559, 562, 571, 573, 576, 579, 581, 582, 583, 587, 588, 590, 594, 595, 602, 603, 608,
Кафа, м. · 406
Кафійська митниця · 176, 177
Кенігсберг, м. · 184
Керч, м. · 112, 322, 329, 358, 368, 477, 540, 556, 562, 563, 567, 595
Керченська митна застава (митниця) · 172, 176, 186, 188
Керченський порт · 536, 597
Керч-Єнікольське градоначальство · 347, 348, 522
Київ, м. · 68, 83, 110, 158, 162, 223, 225, 256, 274, 281, 325, 382, 480, 481, 488, 519, 523, 525, 529, 532, 539, 545, 557, 559, 564, 578, 582, 591, 592, 593, 594, 596, 601, 602,
Київська область · 40, 41
Київський повіт · 298, 390
Київщина (Київська губернія, Київське намісництво) · 6, 31, 38, 64, 66, 67, 69, 74, 75, 86, 91, 92, 93, 102, 103, 110, 111,

113, 114, 115, 120, 127, 128, 132, 161,
165, 199, 200, 201, 203, 204, 217, 222,
234, 239, 249, 245, 247, 247, 248, 254,
255, 256, 257, 258, 259, 270, 271, 275,
297, 298, 300, 303, 304, 310, 315, 325,
326, 328, 342, 246, 348, 361, 364, 381,
383, 348, 286, 390, 394, 295, 396, 397,
398, 399, 401, 403, 407, 409, 412, 419,
422, 425, 436, 437, 439, 448, 449, 451,
454, 456, 457, 459, 460, 463, 471, 473,
484, 488, 501, 502, 507, 520, 521, 531,
533, 535, 536, 537, 540, 546, 549, 551,
558, 560, 563, 574, 575, 576, 580, 583,
584, 590, 593, 601, 603, 607, 608, 609
Кишинів, м. · 403
Кіровоградська область · 40, 41
Кобиляцький округ · 194
Ковель, м. · 227
Ковенська губернія · 347, 348, 381, 399,
401, 501, 520, 603
Кожани, с. · 290, 291
Козелець, м. · 68, 308
Козелецький округ · 195
Козелецький повіт · 68
Козловська митниця · 176, 177
Коміші, с. · 205, 206
Комісаровка, р. · 77
Конотоп, м. · 442
Конотопський округ · 195
Конотопський повіт · 205
Корецький округ · 86
Костромська губернія · 269, 270, 310, 399,
425, 451, 561
Костянтиноградський округ · 194
Красне, с. · 278
Краснопілля, с. · 212
Кременчук, м. · 469, 519, 580
Кременчуцький округ · 194
Кременчуцький повіт · 205, 434, 435, 436
Кривінське товариство · 456
Крим, п-ів. · 40, 80, 82, 83, 84., 110, 117,
139, 176, 177, 291, 320, 350, 352, 400,
406, 407, 409, 507, 511, 523, 527, 528,
540
Кримське ханство · 4, 60, 82, 83, 138, 607
Кролевець, м. · 442
Кролевецький округ · 195
Кролевецький повіт · 212
Кубань · 176
Куп'янський округ · 195

Курляндська губернія · 103, 179, 249,
270, 343, 340, 422, 454, 256, 580
Курська губернія (Курське намісництво)
· 25, 69, 74, 103, 235, 257, 269, 310, 320,
328, 399, 425, 451, 452, 459, 530, 547,
647, 585
Кучурганський округ · 365
Куяльницький лиман · 409, 410

Л

Латвія · 91, 139
Лебединський округ · 195
Летичевський повіт · 584
Летичів, м. · 227, 596
Лецьки, с. · 76
Лимовате, м. · 93
Липецьке сільське товариство · 212
Литва (Литовські губернії) · 91, 101, 234,
310, 325, 393, 405, 407, 422, 525, 526,
533, 537, 549, 567, 574, 580, 582, 586,
595, 597
Лібентальський округ · 365, 368
Лівобережжя · 5, 6, 9, 52, 57, 58, 60, 64,
65, 66, 69, 137, 140, 254, 256, 272, 274,
275, 360, 379, 410, 505, 506
Лівобережна Україна · 21, 43, 45, 47, 48,
54, 55, 59, 67, 121, 157, 221, 277, 283,
287, 331, 376, 377, 515, 517, 523, 528,
603
Літин, м. · 227
Літинське староство · 262
Літинський повіт · 262
Ліфляндія Ліфляндська губернія · 62,
103, 270, 310, 357, 422, 563, 580
Лохвицький округ · 195
Лубенський округ · 194
Лубенський повіт · 388, 392
Лубни, м. · 49
Луцьк, м. · 227, 237, 490
Любеч, м. · 378, 378, 379, 379

М

Мазоли, с. · 56
Мала Росія ("Малоросія") · 27, 47, 48, 51,
55, 58, 62, 80, 331, 375, 376, 406, 409,
410, 411, 416, 515, 529, 544, 545, 598,
603, 604
Малаєшська волость · 498
Малоросійська губернія · 59, 64, 91, 205,
215, 256, 310, 310, 331, 360, 407, 422,
537, 549, 559, 566

Малоросійські губернії · 103, 390, 399, 540, 560, 578, 584, 590, 591, 598, 608
Маріупольська митниця · 186
Маріупольський округ · 372, 559
Махновці, м. · 474
Міглін, м. · 442
Межимоська волость · 205
Мелітополь, м. · 328, 341, 573
Миколаїв, м. · 325, 542, 547, 566, 571, 588
Миколаївська губернія · 173, 576, 588
Миколаївська митна застава · 177, 180, 541
Миколаївська митниця · 173
Миргородський повіт · 392, 435
Михатчія (колонія) · 374
Мінська губернія · 86, 91, 93, 103, 304, 225, 234, 315, 326, 328, 346, 348, 381, 383, 384, 399, 401, 407, 408, 422, 425, 451, 453, 501, 525, 526, 533, 537, 549, 561, 567, 574, 580, 595, 603, 608
Могильов, м. · 227, 486, 600
Могильовська губернія (Могильовське намісництво) · 25, 64, 67, 74, 86, 103, 126, 200, 254, 304, 326, 346, 348, 381, 383, 384, 398, 399, 401, 408, 434, 451, 453, 501, 520, 530, 560, 563, 564, 584, 599
Могильовська митниця · 178
Мозирський округ · 86
Молдавія · 80, 175, 369, 534, 567
Москва, м. · 12, 13, 49, 50, 54, 188, 302, 357, 376, 406, 420, 471, 478, 516, 517, 518, 530, 554
Московська губернія · 258, 269, 310, 399, 425, 451, 459, 530
Московська держава (Московія) · 345, 376, 415
Мурзинка, с. · 81

Н

Нижегородська губернія · 74, 269, 310, 328, 399, 425, 451
Ніжин, м. · 331, 365, 442
Ніжинський округ · 195
Нова Сербія · 76, 76, 77, 78,
Новгород-Сіверський, м. · 442,
Новгород-Сіверщина (Новгород-Сіверське намісництво, Новгород-Сіверська губернія) · 64, 66, 67, 69, 74, 75, 86, 195, 245, 296, 331, 560

Новгородська губернія · 126, 258, 260, 269, 270, 310, 399, 425, 426, 451, 525, 564
Новоград-Волинський повіт · 227
Новоград-Волинський, м. · 304
Новомиргородський повіт · 82
Ново-Олександрівськ, м. · 328
Новоросійська губернія · 59, 79, 81, 102
Новоросійське військове поселення · 129, 130
Новоросійський округ · 128
Новоросія (Новоросійський край, Новоросійські губернії · 8, 78, 79, 82, 94, 107, 110, 111
Ногайськ, м. · 341

О

Овідіополь, м. · 95, 179, 343, 387, 573
Овідіопольська митна застава · 176, 584
Овідіопольська митниця · 173, 175
Овідіопольський повіт · 343,
Овруцький округ · 86
Овруч · 227
Одеса, м. · 8, 14, 15, 16, 19, 78, 82, 112, 121, 129, 142, 179, 182, 183, 188, 319, 321, 322, 343, 343, 347, 348, 386, 393, 395, 396, 398, 411, 468, 476, 477, 478, 485, 493, 506, 513, 516, 519, 524, 526, 530, 532, 534, 535, 538, 539, 546, 553, 557, 560, 561, 565, 566, 567, 568, 570, 572, 574, 578, 583, 583, 584, 585, 586, 588, 592, 595, 596, 598, 600, 602, 602, 603, 605, 606, 607, 609
Одеська губернія · 512
Одеська митниця · 172, 176, 177, 182, 186, 188, 189, 516, 530
Одеська область · 40, 41
Одеський митний округ · 179, 180, 185, 187, 188, 522, 572, 583, 584, 592
Одеський повіт · 168, 264, 410
Одеський порт · 176, 188, 476, 493, 535
Одеські лимани · 587
Олешки, м. · 341
Олонецька губернія · 126, 399, 425, 426, 434, 451
Ольвіополь, м. · 479, 544, 567, 591, 593
Ольвіопольський повіт · 95, 578, 588
Ольгополь, м. · 227
Омська область · 451, 584
Опалінське староство · 93
Оренбург, м. · 532, 538

Оренбурзька губернія · 235, 258, 270, 399,
419, 425, 426, 451, 586, 600
Оріхов, м. · 341
Орловська губернія · 74, 103, 103, 235,
269, 310, 399, 425, 451, 564
Орловський повіт · 270
Осовець, с. · 295
Остзейські губернії · 393, 539
Оттоманська Порта (Туреччина) · 59, 84,
76, 80, 101, 102, 111, 291, 376, 402
Охтирський повіт · 195, 383
Очаків, м. · 95, 175, 387, 573,
Очаківська митна застава · 180
Очаківська митниця · 176, 177

П

Пензенська губернія · 74, 269, 399, 425,
451, 453, 456
Перекоп, м. · 82, 341, 406
Перекопська митниця · 176
Переяслав (Переяслав- Хмельницький)
м. · 21, 69, 136, 256, 274, 274, 281, 611
Переяславський повіт · 68, 70, 75, 76,
194, 221
Пермська губернія · 258, 270, 399, 425,
426, 451
Південна Україна · 6, 76, 77, 79, 83, 85,
86, 140, 157, 221, 359, 432, 505, 506,
517, 526, 602, 604
Південно-Західні губернії · 6, 26, 507,
Південь (Степова Україна) · 5, 118, 131,
139, 183, 281, 299
Північна Буковина · 4
Пінський округ · 86
Плетений Ташлик, р. · 77
Поволжя · 299
Поділля (Подільська губернія) · 6, 32, 86,
91, 92, 93, 102, 103, 111, 115, 116, 120,
127, 128, 157, 169, 175, 176, 178, 179,
184, 199, 201, 203, 226, 227, 234, 247,
248, 249, 252, 254, 256, 262, 270, 271,
275, 299, 300, 303, 304, 310, 325, 332,
334, 346, 348, 381, 383, 394, 396, 399,
401, 407, 409, 419, 422, 425, 445, 447,
451, 452, 453, 456, 457, 458, 459, 460,
486, 492, 501, 502, 602
Полоцька губернія · 67, 86, 434, 560
Полоцьке намісництво · 64
Полтава, м. · 49, 221, 267, 276, 388, 398,
470, 470, 519, 551, 602
Полтавський округ · 194,

Полтавський повіт · 285,
Полтавщина (Полтавська губернія) · 40,
41, 102, 103, 104, 111, 113, 117, 118,
120, 192, 193, 208, 216, 235, 247, 248,
256, 257, 259, 271, 272, 275, 276, 281,
282, 283, 289, 290, 292, 293, 328, 346,
348, 381, 382, 383, 384, 390, 391, 392,
394, 395, 396, 397, 398, 399, 401, 410,
419, 425, 448, 451, 453, 457, 458, 469,
466, 479, 497, 502, 520, 535, 538, 539,
541, 545, 547, 557, 564, 572, 580, 581,
584, 585, 599, 603, 604, 607, 608, 609
Польща (Річ Посполита) · 4, 6, 21, 42, 43,
60, 70, 80, 86, 87, 88, 92, 137, 157, 169,
184, 200, 206, 222, 233, 305, 330, 331,
332, 376, 405, 416, 427, 431, 436, 489,
505, 510, 513, 526, 539, 541, 549, 553,
562, 566, 567, 571, 575, 592, 600, 604
Помоклі, с. · 75
Правобережся · 5, 6, 87, 92, 137, 140,
202, 203, 204, 254, 379, 410, 494, 505
Прибалтика (Прибалтійські губернії) ·
139, 405, 432, 505, 512
Придністров'я (Транснестрія) · 9, 95
Прилуки, м. · 49
Прилуцький повіт · 195, 205, 392
Проскурів, м. · 227, 300, 492
Проскурівський повіт · 299
Пруссія · 86, 184, 359
Псковська губернія · 103, 126, 207, 234,
235, 260, 269, 270, 399, 425, 426, 434,
451
Тамань, п-ів. · 82

Р

Радзивилів, м. · 169, 600
Радзивилівська митниця · 172, 178, 576
Радзивилівський митний округ · 187, 188
Радомишлецький округ · 86
Радомишлецький повіт · 403, 472
Радомишль, м. · 223, 473
Решетки, с. · 75
Ровенський округ · 86
Рожев, м. · 93, 301,
Рожеямпольська митна застава · 539
Ромни, м. · 416, 469,
Рязанська губернія · 74, 269, 399, 425,
451

С

Петербурзький порт · 176, 493

Сальниця, м. · 492
Самарська губернія · 172, 269, 270, 399
Самоткань, р. 77
Санкт-Петербург, м. · 2, 11, 13, 59, 76, 80, 84, 84, 88, 95, 104, 140, 260, 281, 287, 271, 302, 312, 357, 359, 416, 420, 471, 477, 478, 505, 508, 513, 517, 579, 580, 581, 586
Санкт-Петербурзька губернія · 38, 126, 207, 234, 258, 260, 268, 269, 310, 263, 363, 364, 399, 425, 434, 445, 451, 453, 456, 458, 497, 530, 570, 597
Санкт-Петербурзька митниця · 188
Саратовська губернія · 74, 245, 269, 310, 363, 399, 419, 425, 426, 451
Сатанів, м. · 299, 300, 610
Свинюх, м. · 93
Севастополь, м. · 325, 326, 328, 329, 538, 542, 546, 547, 557, 562, 563, 571
Севастопольський порт · 98
Семипольська станція · 449
Сибір (Сибірська губернія, Сибірські губернії) · 139, 189, 251, 265, 323, 393, 394, 397, 405, 495, 537, 560, 584, 591, 592, 603
Симбірськ, м. · 12, 126
Симбірська губернія · 74, 235, 270, 310, 328, 399, 425, 451
Сімферополь, м. · 83, 211, 309, 339, 340, 341, 500, 501, 520, 602, 607
Сімферопольський округ · 355, 579
Слобожанщина · 5, 6, 54, 57, 60, 61, 63, 67, 113, 120, 128, 129, 137, 140, 187, 256, 262, 272, 273, 275, 315, 377, 379, 406, 409, 410, 505, 506, 526, 529, 606
Слов'яно-Сербія · 76, 77, 78
Смоленська губернія · 63, 74, 235, 269, 270, 310, 399, 425, 426, 451, 564, 584
Сожа, р. 408
Соколка, м. · 340
Сосниця, м. · 442
Сошниково, с. · 75
Ставропольська губернія · 404, 405, Старобельськ, м. · 531, 549
Старобельський повіт 570
Стародуб, м. · 49, 229, 442
Стародубський повіт · 195, 436, 252
Сураж, м. · 442
Східна Європа · 4, 37, 517
Східна Україна · 6
Східний Сибір · 323

США · 10, 16

Т

Таврійська губернія · 31, 95, 96, 97, 99, 102, 107, 110, 112, 122, 192, 211, 248, 251, 257, 258, 259, 269, 270, 271, 315, 328, 340, 341, 342, 346, 348, 353, 355, 370, 374, 381, 386, 393, 396, 399, 401, 407, 419, 425, 426, 431, 432, 444, 451, 453, 457, 458, 459, 500, 502, 512, 510, 520, 532, 541, 555, 557, 567, 576, 579, 582, 585, 590, 595, 598, 599, 603, 608
Таврійська область · 82, 84, 85, 86, 331, 348, 351, 352, 357, 358, 571, 581
Таврійський п-ів. · 84, 138, 177, 352, 356, 536, 574, 584, 599, 371
Таганрог, м. · 11, 112, 321, 322, 340, 347, 348, 363, 546, 562, 582,
Таганрогська митниця · 170, 177, 186, 188,
Тамбовська губернія (Тамбовське намісництво) · 69, 74, 235, 245, 269, 310, 399, 425, 451, 258
Тараша, м. · 472, 488, 558
Тарнопольська область · 103, 181, 580,
Тверська губернія · 235, 258, 260, 269, 399, 425, 426, 445, 451, 455, 456
Тирасполь, м. · 94, 387, 573
Тираспольська застава · 559
Тираспольський округ · 498, 499,
Тираспольський повіт · 94, 95, 364, 573, 578
Тобольська губернія · 74, 258, 271, 310, 353, 425, 426, 451, 576, 600
Тобольський округ · 271,
Томська губернія · 258, 271, 353, 425, 426, 451, 590
Тулська губернія · 74, 235, 269, 399, 425, 451, 455, 456, 459, 564

У

Ускутське сільське товариство · 500
Уфимська губернія · 74

Ф

Фастів, м. · 93
Феодосійська митниця · 189
Феодосійський митний округ · 592
Феодосійський округ · 522, 579
Феодосія, м. · 85, 112, 309, 317, 318, 321, 322, 328, 341, 342, 579

Фінляндія · 21, 62, 185, 357
Франція · 11, 18, 103, 121, 122, 145, 352

Х

Хаджибей, м. · 406
Хаджибейська губернія · 173
Хаджибейська портова митниця · 172, 173, 175
Хаджибейський лиман · 410
Ханська Україна · 80
Харків, м. · 12, 37, 47, 77, 187, 378, 485, 517, 523, 524, 529, 604
Харківська область · 40, 41
Харківський повіт · 383, 465,
Харківщина (Харківське намісництво, Слобідсько-Українська губернія, Харківська губернія) · 12, 25, 59, 81, 64, 74, 88, 102, 111, 113, 126, 192, 195, 216, 235, 248, 256, 257, 258, 259, 269, 272, 281, 310, 383, 390, 395, 396, 397, 398, 399, 407, 419, 425, 426, 434, 451, 453, 512, 455, 457, 458, 459, 502,
Херсон, м. · 179, 195, 265, 319, 409, 484, 485, 496, 523, 536, 574, 589, 583, 597,
Херсонська митна застава · 180
Херсонська митниця · 174
Херсонська область · 40, 41
Херсонський округ · 132, 498, 499,
Херсонський повіт · 82, 95, 497, 578, 588,
Херсонщина (Херсонська губернія) · 8, 26, 31, 78, 102, 107, 110, 111, 112, 120, 124, 125, 126, 129, 133, 136, 192, 192, 212, 213, 235, 247, 248, 257, 258, 259, 263, 264, 269, 270, 271, 304, 315, 324, 328, 340, 346, 348, 353, 364, 367, 370, 374, 381, 386, 393, 396, 398, 401, 410, 419, 425, 426, 432, 443, 444, 445, 451, 453, 457, 458, 459, 476, 497, 498, 502, 520, 525, 532, 540, 551, 553, 555, 556, 557, 558, 564, 577, 582, 583, 587, 595, 599, 603, 608, 610, 611
Хорольський округ · 195, 435

Ц

Царство Польське · 184, 185, 329, 404, 532, 539, 552, 569, 578
Центральна Європа · 4, 78, 523

Ч

Черкаси, м. · 297, 272, 488
Чернігів, м. · 66, 168, 278, 290, 386, 526,

Чернігівська область · 40, 41,
Чернігівське намісництво · 64, 66
Чернігівський округ · 195
Чернігівський повіт · 278, 285, 452
Чернігівщина (Чернігівське намісництво, Чернігівська губернія) · 67, 70, 74, 75, 86, 102, 103, 104, 120, 192, 193, 195, 208, 212, 235, 245, 247, 248, 256, 257, 271, 272, 275, 276, 281, 282, 283, 289, 290, 292, 293, 315, 331, 346, 348, 363, 365, 369, 378, 381, 382, 383, 384, 390, 391, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 401, 403, 408, 419, 425, 442, 445, 446, 448, 449, 451, 452, 455, 457, 458, 458, 479, 497, 502, 520, 535, 538, 539, 541, 545, 550, 557, 560, 572, 580, 581, 584, 590, 599, 603, 604, 607, 608, 609
Чигирин, м. · 472, 536
Чигиринське староство · 93
Чорне море · 85, 117, 180, 410, 476, 535, 549, 582, 587
Чорногорія · 281, 364

Ю

Юрбурзька митниця · 188

Я

Явкинська волость · 498
Ягорлик, м. · 175, 179
Якутськ, м. · 451
Якутська область · 323
Ялта, м. · 328, 341, 538, 546, 579
Ялтинський повіт · 355, 501
Ямпіль, м. · 169, 227, 600
Ямпільська митниця · 169, 600
Янівська волость · 578
Ярославль, м. · 35, 603
Ярославська губернія · 269, 270, 399, 425, 451, 455, 456, 459, 561

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Фіскальна складова інкорпораційних процесів Російської імперії в Україні	42
1.1 Фінанси Української козацької держави.....	42
1.2 Наступ царату на фінансові ресурси українських регіонів та їх залучення до загальноімперських доходів	48
1.3 Основні тенденції в галузі державних фінансів Російської імперії у дореформений період.....	94
1.4 Військові поселення як засіб зменшення державних видатків	120
Висновки до розділу	136
Розділ II. Органи реалізації податкової політики в імперії та в українських губерніях	141
2.1 Органи управління до 1802 р.	141
2.2 Міністерство фінансів і його місцеві підрозділи	147
2.2.1 Казенні палати та казначейства	156
2.2.2 Митні органи.....	169
2.3 Міністерство державних мастностей і його підрозділи на місцях	189
2.3.1 Палати й управління державних мастностей.....	192
2.3.2 Селянські адміністрації.....	204
2.4 Міністерство внутрішніх справ, та підпорядковані йому владні структури в українських губерніях.....	214

2.4.1 Податкові повноваження міських самоврядних органів	220
2.4.2 Судові й правоохоронні органи	231
Висновки до розділу.....	240
Розділ III. Оподаткування в українських губерніях	244
3.1 Населення українських губерній у податковій політиці Росії.....	244
3.1.1 Подушне оподаткування й податні стани	244
3.1.1.1 Подушне	244
3.1.1.2 Державні селяни	253
3.1.1.3 Козацтво.....	272
3.1.1.4 Міщани.....	295
3.1.2 Гільдійські збори	306
3.1.3 Податки за етнічною та релігійною належністю... 330	
3.1.3.1 Спеціальні збори з євреїв	330
3.1.3.2 Кримські татари	348
3.1.3.3 Оподаткування колоністів	357
3.2 Інші податки, збори та мита	375
3.2.1 Оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем.....	375
3.2.2 Акцизні збори	405
3.2.2.1 Акциз на сіль	405
3.2.2.2 Акциз на цукор.....	410
3.2.2.3 Акциз із тютюну	415
3.2.3 Мита й інші збори.....	421
3.2.3.1 Гербовий збір	422
Висновки до розділу.....	429

Розділ IV. Місцеві оподаткування	433
4.1 Земські збори	433
4.2 Міські збори.....	466
4.3 Мирські збори.....	494
Висновки до розділу	503
Загальні підсумки дослідження та висновки	504
Джерела й література	515
Іменний покажчик	613
Географічний покажчик	621
Зміст	629

Наукове видання

ВАСИЛЬ МИХАЙЛОВИЧ ОРЛИК

**ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ
В ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД**

Монографія

Оригінал макет, художник обкладинки Т. О. Рябець
Комп'ютерний набір В. М. Орлик

Підп. до друку 05.12.2007. Формат 60х84 1/16
Папір газетний. Друк офсетний. Ум. др. акк 39.43
Замовлення № . Наклад 500 прим.

Надруковано в

Поліграфічно-видавничому центрі ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК №195 від 21.09.2000
25006, м. Кіровоград, вул. Декабристів, 29
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-72-05
E-mail: imex@romb.net